William H. McNeill

DÜNYA TARİHİ

Çeviren: Alâeddin Şenel

6. BASKI

İMGE kitabevi

İMGE
kitabevi

William H. McNeill, 1917'de doğdu. Tüm kariyerini Chicago Üniversitesi'nde tamamlamış, uzun yıllar Tarih Bölümü'nün başkanlığını yapmıştır. 1971-1981 yılları arasında, *Journal of Modern History*'nin editörlüğünü yürütmüştür. Bugün (2001'de) aynı üniversitede emeritus (emekli) profesör olarak hizmet vermektedir. McNeill, 1963'te yayımlanan *The Rise of the West* adlı yapıtıyla "Amerikan Ulusal Kitap Ödülü"nü kazanmıştır.

McNeill'in Eserleri:

- *The Greek Dilemma* (1947)
- *History Handbook* (1949)
- *America, Britain and Russia* (1953)
- *Past and Future* (1954)
- *The Rise of the West* (1963)
- *Europe's Steppe Frontier 1500-1800* (1964)
- *The Contemporary World* (1967)
- *A World History* (1967)
- *Readings in World History*, 10 cilt (1968-1973) Başeditörü
- *The Shape of World History* (1974)
- *Venice: The Hinge of Europe 1081-1797* (1974)
- *Plagues and People* (1976)
- *The Human Condition: A Historical Ecological View* (1980)
- *Pursuit of Power: Technology, Armed Force and Society since 1000 A.D.* (1982)
- *The Great Frontier: Freedom and Hierarchy in Modern Times* (1983)
- *Mythistory and Other Essays* (1986)
- *Polytechnicity and National Unity in World History* (1986)
- *History of Western Civilization* (1986)
- *A History of Human Community: Prehistory to Present* (1987)
- *Population and Politics* (1990)
- *Age of Gunpowder Empires 1450-1800* (1990)
- *The Global Condition* (1992)
- *Keeping Together in Time Dance and Drill in Human History* (1995)
- *Contemporary World: Nineteen Fourten to Present*

Alâeddin Şenel, 1941'de Kütahya'da zanaatçı-işçi bir ailenin çocuğu olarak doğdu. İlk ve orta öğretimini bu kentte, esnaf dayılarının yanında çıraklık yaparak tamamladı. AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi'ni burslu öğrenci konumuyla 1963'te bitirdi. 1964'te bu fakültede asistan kaldı. 1968'de doktorasını verip 1980'de doçent oldu. 1983'te istifa edip 1991'e kadar yaşamını çevirileriyle kazandı. 1991'de SBF'ye dönüp 2001 sonunda emekli oldu. Düşünce tarihi ve insanlık tarihiyle ilgili dersler verip çeviriler yapmış olan Şenel'in, bilimsel yapıtları yanı sıra iki ütopya denemesi bulunmaktadır.

William H. McNeill
A World History
ISBN 975-533-068-2

1. Baskı: 1985 (Kaynak Yayınları)
2. Baskı: 1989 (Verso-İmge Kitabevi ortak yayını)
3. Baskı: 1994
4. Baskı: 1998
5. Baskı: Eylül 2001
6. Baskı: Kasım 2002

Yayın Yönetmeni
Şebnem Çiler Turan

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Hasan Tahsin Benli

Düzelti
Alaattin Topçu

Kapak
Nurafer Kars

Kapak Resmi
Gudmundun Gudmundsson Ferró'nun "Fırça Darbesi" adlı tablosundan alınmıştır.

Baskı ve Cilt
Pelin Ofset (312) 418 70 93/94

İmge Kitabevi
Yayıncılık Paz. San. ve Tic. Ltd. Şti.
Konur Sok. No: 3 Kızılay 06650 Ankara
Tel: (312) 419 46 10 - 419 46 11 • Faks: (312) 425 29 87
İnternet: www.imge.com.tr • E-Posta: imge@imge.com.tr

İmge Dağıtım

Ankara
Konur Sokak No: 43/A Kızılay
Tel: (312) 417 50 95/96 - 418 28 65
Faks: (312) 425 65 32

İstanbul
Mühürdar Cad. No: 80 Kadıköy
Tel: (216) 348 60 58
Faks: (216) 418 26 10

William H. McNeill

Dünya Tarihi

Çeviren
Alâeddin Şenel

6. Baskı

İMGE kitabevi

Yapıtın 1. baskısı 1967, 2. baskısı 1971, 3. baskısı küçük ekleme ve düzeltmelerle 1985'te yayımlanan İngilizce orijinalinin (William H. McNeill, *A World History*, New York-Londra-Toronto, Oxford Üniversitesi Basımevi, 574 s.) 2. baskısından, Alâeddin Şenel tarafından Türkçeye çevrildi. Türkçe çevirinin 1. baskısı 1985'te Kaynak Yayınları, 2. baskısı (tıpkıbasımı) 1989'da Verso ve İmge ortak yayını olarak, 3. baskısı ise çevirinin redaksiyondan geçirilmesinin ardından İmge Kitabevi Yayınları tarafından Ağustos 1994 tarihinde yayımlandı. Elinizdeki 6. baskı, *A World History*'nin 1985 yılında yayımlanan orijinal 3. baskısında yazarın yaptığı küçük düzeltmeler Türkçe çeviriye aktarılarak ve yazarın 1994 World History Conference'ında sunduğu "The Changing Shape of World History" (Dünya Tarihinin Değişen Biçimi). başlıklı yazısının çevirisi eklenerek gerçekleştirilmiş dördüncü Türkçe baskının tıpkıbasımıdır.

Kaynakça notu:
William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, çev. Alâeddin Şenel,
Ankara, 2001, İmge Kitabevi Yayınları, 950 sayfa.

İçindekiler

ALTINCI BÖLÜM

YEDİNCİ BÖLÜM

İKİNCİ KESİM

SEKİZİNCİ BÖLÜM

DOKUZUNCU BÖLÜM

ONUNCU BÖLÜM

ONBİRİNCİ BÖLÜM

ONİKİNCİ BÖLÜM

ONÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ONDÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ONBEŞİNCİ BÖLÜM

ONALTINCI BÖLÜM

ONYEDİNCİ BÖLÜM

ÜÇÜNCÜ KESİM

YİRMİİKİNCİ BÖLÜM

YİRMİÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YİRMİDÖRDÜNCÜ BÖLÜM

YİRMİBEŞİNCİ BÖLÜM

DÖRDÜNCÜ KESİM

Önsöz

Birbirlerinden farklı yaşam biçimleriyle ayrılan ve sayıları pek çok olan insan toplumları, insan öncesi* canlının ve ön insanın** yaşadığı zamanlardan beri, insanlık tarihi boyunca var olagelmiştir. Uygarlıklar yüzlerce, dahası binlerce kilometrelik bölgeleri içine alan ve birey yaşamının süresiyle ölçüldüğünde çok uzun dönemleri kapsayan, milyonlarca kişinin yaşamını gevşek, yine de tutarlı bir yaşam biçimi içinde ören son derece büyük toplumlardır. Hem çok büyük hem de çok uzun yaşamlı toplumlar olarak tanımlanmaları, uygarlıkların sayılarının pek çok olmayacağı sonucunu içerir. Gerçekten de tarihte, uygar toplumun karmaşık yapısına ve boyutuna ulaşan ilk toplumun ortaya çıktığı zamandan günümüze dek, Eski Dünya'da dörtten çok birbirinden farklı uygarlığın bir arada var olduğu görülmemiştir. Gelişmeleri hep cılız kalmış ve gecik-

* İngilizce metinde "pre-human" (ç.n.).
** İngilizce metinde "proto-human" (ç.n.).

miş olan Amerikan Yerlileri'nin yaşadığı Yeni Dünya'da görülen birbirinden farklı uygarlıkların sayısı ise üçü geçmez.

Bu olgular insanlık tarihine bir bütün olarak kuşbakışı bakmamıza olanak verir. Yeryüzünün birbirinden iyice ayrılmış bölümlerinde neler olup bittiğini birlikte akılda tutma çabası, kuşkusuz, dikkatimizi gerçeğin belli bazı yanlarında odaklaştırıp öteki yanlarına değinmeden geçmemizi gerektirecektir. Aynı tutum, insanlığın geçmişinin daha ayrıntılı kesimlerinin incelendiği alanlarda da geçerlidir; örneğin kalıplaşmış ulusal tarihlerimizde, her bir kasaba ve köyün yerel özelliklerinin acımasızca geçiştirilişini bir düşünün. Haritacılıkta olduğu gibi, her ölçeğin, üstünlükleri ve eksiklikleri, kendine göre bir ayrıntı yükü vardır. Gereğinden çok bilgi vermek bütünü görebilmemizi güçleştirecektir; gereğinden az bilgi vermek ise tarihi, gerçeğe uygunluğundan yoksun bırakacak ve insan deneyiminin sınırsız, şaşırtıcı çeşitliliğini gizlemiş olacaktır. Ondokuzuncu yüzyılın tarihçileri, ulusal tarihler için, genellikle günümüzde de izlenmekte olan bir tarih çatkısı kurdular. Yirminci yüzyılda ise Amerikan ders kitabı yazarları, Batı Uygarlığı diye adlandırılan bir şeyin tarihi konusunda kabaca bir görüş birliğine vardılar. Ancak dünya tarihi için üzerinde uzlaşılan bir ölçüt daha görünürlerde yok. Neyin atlanacağı ve neye dikkat edileceği, daha tartışma ve anlaşmazlık konusu olmaktan çıkmış değil.

Bu anlaşmazlıklar karşısında insanlığın geçmişinin bu kısa öyküsünü yazmak bana yorgunluğuna değer göründü. *The Rise of the West** (Chicago, 1963) adlı kitabımın kazandığı başarı beni, daha kısa bir yapıtın, tüm insanlığın tarihi hakkında kişisel görüşümü –yetkin olmamakla birlikte, gene de kavranabilir, anımsanabilir ve daha sonra üzerinde düşünülebilir bir şey olarak, birleştirici ve akla

* Batının Yükselişi (ç.n.).

yatkın olma erdemini taşıyan görüşümü– öğrencilere ve öteki okuyuculara daha çok ulaştırabileceğime inandırdı.

Elinizdeki yapıtı örgütlendiren görüş, karmaşık bir düşünceye dayanmaz. Herhangi bir çağda kültürler arasındaki dünya dengesi, insanların her zaman görülmeyen derecede çekici ya da güçlü uygarlıklar kurmayı başardığı bir ya da birkaç merkezden yayılan etkilerle bozulmaya yatkındır. Bu gibi durumlarda, komşular ve komşuların komşuları, dışarıdan bazen değiştirmeksizin, ama çoğu kez kendi yerel konumlarına daha sarsıntısız uyacak biçimde düzelterek ve uyarlayarak aldıkları tekniklerle ve düşüncelerle geleneksel yaşam biçimlerini değiştirmeye razı olmuşlar ya da zorlanmışlardır.

Kültürler arasındaki dünya dengesini bozan bu tür etkilerin başlıca merkezleri çağdan çağa değişmiştir. Bu yüzden, dünya tarihinin dönemlerini, önce dengeyi bozan birinci etki merkezini ya da merkezlerini araştırarak, sonra da yeryüzünün öteki halklarının bu kültürel yaratıcılık merkezlerinde ortaya çıkan, çoğu kez ikinci, üçüncü elden öğrendikleri ya da kullandıkları yeniliklere karşı gösterdikleri olumlu ya da olumsuz tepkileri ele alarak inceleme olanağı doğar.

Böyle bir bakış açısı içinde, farklı uygarlıkların yeryüzündeki konumları ve aralarındaki iletişim olanakları yaşamsal bir önem kazanır. Arkeoloji, teknoloji ve sanat tarihi, günümüze dek gelebilen yazılı belgelerin bazen gizledikleri, yansıtamadıkları eski ilişkiler hakkında önemli ipuçları verir.

Bu kitap 1964 yazında yazıldı ve 1965 yazında gözden geçirildi. Metin, ikinci basım için 1970 yazında yeniden gözden geçirildi ve son bölüm oldukça genişletildi. Carnegie Vakfı, dünya tarihi üstüne deneme niteliği taşıyan bir ders için bir dizi okuma parçasının hazırlanmasında ve çoğaltılmasında para yardımında bulundu. I. Kesim'i okuyan

Chicago Üniversitesi'nden Profesör John A. Wilson'a, Uzakdoğu ile ilgili parçaları gözden geçiren, Santa Barbara'daki California Üniversitesi'nden Profesör Immanuel Hsu'ya özel teşekkür borçluyum. Her ikisi de, bu metinde düzeltmiş olduğumu sandığım yanılgılarıma ve uygun düşmeyen deyişlerime dikkatimi çektiler. İkinci basımın hazırlanmasında, kitabın birinci basımını dünya tarihi derslerinde kullanan Creighton Üniversitesi'nden Allan M. Schleich'ın, Minnesota Üniversitesi'nden Profesör David Jones'un ve Hartford Üniversitesi'nden Profesör Bill B. Brayfield'ın bana verdikleri, birinci basım üzerindeki söz konusu deneyimlerine dayanan ayrıntılı raporlarından büyük ölçüde yararlandım.

W. H. M.
Chicago, Illinois
Ocak 1971

BİRİNCİ KESİM

İlk Büyük Dünya Uygarlıklarının İ.Ö. 500'e Kadar Ortaya Çıkışları ve Biçimlenişleri

İnsanlık tarihi, ilk büyük dönüm noktasına, yiyecek üretimine geçilmesiyle ulaştı. Bu olay insanların sayısında çok büyük bir artış olanağı sağladı ve uygarlıkların üzerinde yükseleceği temelleri attı. Avcılığın ve toplayıcılığın, yerlerini nasıl, ne zaman ve nerede çiftçiliğe ve çobanlığa bıraktıkları belli değil. Çiftçiliğe ve çobanlığa geçişin en erken ve en önemli örneklerinden biri, İ.Ö. 8500-7000 dolaylarında Ortadoğu'da gerçekleşti. Tahıl tarımı, buradan, çağımızın bilim adamlarının pek azını ortaya çıkarabildikleri göçler ve benimsemeler yoluyla, Avrupa'ya, Hindistan'a, Çin'e ve Afrika'nın bazı yerlerine yayıldı. Tarım, Kuzey Amerika'da, Güney Amerika'da, Asya'nın musonlar bölgesinde ve Batı Afrika'da bağımsız buluşlar olarak başlamış olabilirse de bu, kesin olarak kanıtlanmış bir gerçek değildir.

İnsanlık tarihinin ikinci dönüm noktasına, uygar toplum denilen becerikli ve karmaşık toplumların ortaya çıkışıyla

ulaşıldı. İşte bu noktada Ortadoğu'nun önceliği tartışma götürmez. İnsanlığın en eski uygarlıkları, Dicle-Fırat ve Nil vadilerinde, İ.Ö. 3500 - 3000 dolaylarında gelişti. Çok geçmeden, onları İndüs Vadisi izledi. İlk zamanlarda karmaşık uygar örgütleniş, son derece özel coğrafya koşullarının varlığını gerektiriyordu. Yalnızca sulama yapılan topraklarda aynı tarlalardan her yıl üst üste bol ürün elde edilebiliyordu ve yalnızca sulama gereksinimi duyulan yerlerde, çok sayıda insanın, kanallar kazmak, setler çekmek için işbirliği yapması gerektiği anlaşıldı. Çok sayıda kimseyi kapsayan toplumsal örgütlenme alışkanlığıyla birlikte, uzmanları besleyebilecek bir tarımsal "artı ürün", ancak Ortadoğu'nun bu en büyük ırmaklarının taşkın alanı olan ovalarında ortaya çıkabilirdi ve gerçekten de ilkin buralarda ortaya çıktı. Çok sonraki tarihlere dek, başka hiçbir yerde, böyle bir toplumsal örgütlenme ve tarımsal artı yaratılamadı.

O tarihlerden bin yıl kadar sonra insanlar, uygar karmaşık örgütlenişi, yağmurla sulanan topraklara yaymaya başladılar. Sabanın bulunuşu bu gelişmenin gerçekleşmesinde başrolü oynadı. Bu buluş, o zamanın çiftçilerine, hayvanların güçlerini tarım işlerinde kullanma olanağı ve böylece her birine yiyecek üretimlerini önemli ölçülerde artırma fırsatı verdi. Bu ise, daha önceleri, ancak sulama yapılan topraklardan sağlanabilen tarımsal artı ürünün, yağmurla sulanan topraklardan da elde edilebilmesini gerçekleştirdi. Bunların yanı sıra uygarlık, farklı bir toplum düzenini gerektiriyordu. Yöneticiler, saray halkını ve saraylarının bulunduğu kentlerin halkını besleyebilmek için tarımcıları, artı ürünlerini vermeye zorlayacak yolları bulmak zorundaydılar. Uygar toplumsal örgütlenişin önemli bir değişik biçimi ise, Girit gibi bir adanın yöneticilerine, Akdeniz'in tüm kıyılarının meyvelerini toplama ve Knossos'daki bir sarayı alışverişten sağlanan kazançların gücüyle ayakta tutma olanağı veren deniz ticaretine dayandı.

İnsan ilişkilerinde bir dördüncü büyük değişiklik, Mezopotamya'nın kuzey kıyıları boyunca uzanan bölgenin bir yerlerinde, savaş arabalarıyla savaş tekniklerinin yetkinleştirildiği İ.Ö. 1700'den az sonra bozkırın çoban ve savaşçılarını tarihte ilk kez ön plana çıkardı. Savaş arabaları atların nasıl terbiye edileceğini bilen savaşçılara üstünlük kazandırdı. At yetiştirilen büyük merkez bozkırlarda olduğu için, bu büyük üstünlükten yararlananlar Orta Asya'nın ve Ukrayna'nın Hint-Avrupa dilleri konuşan savaşçı kabileleri oldu. Bu savaşçılar tüm Avrupa'yı, Batı Asya'yı ve Çin'i istila ettiler. Savaş arabalarıyla savaş tekniklerini her nasılsa öğrenen başka kabileler de, Çin'de Sarı Irmak Vadisi'nin köylülerini boyunduruk altına aldılar.

Avrupa'da, Hindistan'da ve Çin'de, eskiden beri yaşamakta olan tarımcı halklarla, toprağın bu yeni efendileri arasındaki etkileşim, üç yeni ve son derece başarılı uygarlık biçiminin gelişmesi için gerekli temelleri atmış oldu. Bu üç uygarlık, aşağı yukarı birbirlerine yakın bir hızla gelişti. Öyle ki, İ.Ö. 500'e gelindiğinde, Yunanistan'da kendine özgü Avrupa tipi bir uygarlık ortaya çıkmıştı. Uygarlığın aynı derecede kendine özgü Hintli tipi Ganj Irmağı Vadisi'nde belirdi ve Sarı Irmak'ın orta kıvrımları boyunca uzanan Çin uygarlığı da aynı biçimde, kendine özgü bir tip olarak ortaya çıktı.

Ortadoğu'nun tarihi çok daha karmaşıktır. Yerli halklar, çok geçmeden, savaş arabalarını, fetihçileri kovmak yolunda nasıl kullanacaklarını öğrendikleri için, savaş arabalı fetihlerin Mezopotamya ve Mısır üzerindeki etkisinin yüzeysel kaldığı söylenebilir. Mısır'da, Küçük Asya'da ve Kuzey Mezopotamya'da gelişen üç uygar imparatorluk, bundan sonra, yeni bir barbar akını dalgası gelip çarpana kadar, Ortadoğu'da üstünlüğü ele geçirmek için birbirleriyle yarıştı. İşte bu yeni barbar akınlarıyla gelenler, demir (daha doğrusu yumuşak çelik) silahlarla donanmışlardı ve Tunç Çağı'nın büyük imparatorlukları bu yeni ve daha bol olan madenle silahlanmış ka-

bilelerin saldırılarıyla yıkıldı. Ne var ki, barbar fethinin etkisi bu kez de geçici oldu. İlkin Asurluların, sonra da Perslerin egemenliği altında, tümüyle uygarlaşmış eski Ortadoğu bölgesinin siyasal alanda birleştirilmesi yolunda doruğa tırmanan imparatorluklar doğdu; ancak bu çabalar kararlı siyasal birlikler yaratamadı.

Bu karışık gelişmenin bir sonucu olarak, Mısır ve Mezopotamya vadileri arasındaki ve çevrelerindeki yağmurla sulanan topraklar üzerinde yükselmiş çeşitli uydu uygarlıkları olduğu kadar, Mısır'daki ve Mezopotamya'daki uygarlıkları da bir zamanlar birbirinden ayıran özelliklerin hepsi yeni, kozmopolit bir Ortadoğu yaşam biçimi içinde birleşip karışmaya başladı. Bu evrenkentli uygarlığa uygun bir Ortadoğu dünya görüşünü kesin bir biçimde dile getirenler Yahudiler oldu. Yahudilerin, İ.Ö. 8. - İ.Ö. 6. yüzyıllar arasında yaşayan peygamberlerce biçimlendirilen dinleri, Hindistan'ın Budizmi, Çin'in Konfüçyüsçülüğü de Yunan felsefesi kadar canlı ve inandırıcı bir dindi. Avrasya uygarlığının İ.Ö. 500'de en olgun noktasına ulaşan dört dalının açık ve kesin bir biçimde ortaya çıkışıyla, dünya tarihinin bu yapıcı başlangıç dönemi sona erdi.

Birinci kesimin amacı, uygarlık tarihinin başlangıç döneminin araştırılması olacaktır. Bu dönem, sonraki çağlarda çoğu insanın yaşamını yöneten belli başlı düşünüş ve davranış biçimlerinin damgalarını insanın aklına ve duygularına ilk kez bastıkları yüzyıllardır.

Çağ	İ.Ö.	Avrupa	Mısır ve Afrika	Suriye, Filistin	Mezopotamya, İran	Hindistan	Çin	Diğerleri
	İ.Ö. 500.000 Öninsan ve çeşitli tipte insanların ortaya çıkışı İ.Ö. 30.000 Modern insan tipinin görünmesi (*Homo sapiens*) İ.Ö. 7.500 Ortadoğu'da tahıl tarımının başlaması							İ.Ö. 7000 Meksika'da mısır tarımı
NEOLİTİK ÇAĞ	3500	neolitik tahıl çağı			SÜMER'DE KENTLERİN ORTAYA ÇIKIŞI takvim			
	3000	Kuban mezarları MİNOS UYGARLIĞI	Menes ilk hanedan güneş takvimi ESKİ KRALLIK		çivi yazısı		Sarı Irmak Vadisi'nde neolitik çiftçiler	Güneydoğu Asya'da kök bitkileri ve pirinç tarımı (belki daha önce)
TUNÇ ÇAĞI	2500	Megalitik misyonerler MİNOS UYGARLIĞI	ESKİ KRALLIK ORTA KRALLIK	yağmurla sulanan topraklarda uydu uygarlıkların ortaya çıkışı: Hitit, Kenan, Elam, Hurri vd.	Akad Kralı Sargon krallığın başlangıcı	İNDÜS UYGARLIĞI		
	2000	Akhalar Miken uygarlığı	ORTA KRALLIK Hiksoslar SAVAŞ ARABALI BARBAR SAVAŞÇILAR	İbrahim'in Kenan'a gitmek üzere Ur kentinden ayrılışı	Hammurabi Kassitler Mitanni	Aryan saldırısı İNDÜS UYGARLIĞI		
	1500	Troya'nın yağmalanması	Firavunlar Amenofis ve Atonculuk deniz halkları YENİ KRALLIK	Hitit İmp. Alfabetik yazı Yahudiler Filistinliler Kral Davud (Peygamber)	İlk Asur Krallığı	"Kahramanlık çağı"	Şang Hanedanı Anyang Çu hanedanı	
		DEMİR ÇAĞI SALDIRILARI						
DEMİR ÇAĞI	1000	Dorlar Etrüskler *Homeros*? İskitler Keltler Thales Pythagoras	Kartaca'nın kuruluşu ASUR İMPARATORLUĞU S Ü V A R İ	Kral Süleyman (Peygamber) Yahudi Peygamberleri PERS İMPARATORLUĞU	Kyros Zerdüşt	Ganj krallıkları	Loyang'ın yağmalanması Batı Chou	Güneydoğu Asya'da Dongson kültürü
	500	Akhilleus Perikles Platon Aristoteles	BÜYÜK İSKENDER İMPARATORLUĞU Ptolemeler	Helenistik bilim	Darius Kserkes Selevkoslar Part İmp.	Buda Maurya İmparatorlu.	Konfüçyüs Savaşan devletler Şih Huang-ti HAN İMP.	

BİRİNCİ BÖLÜM

Başlangıç

İnsanın tarihi, "ön insan" topluluklarından *Homo sapiens*'in ortaya çıkışıyla başlar. Bu, kuşkusuz çok ağır işleyen bir süreç olmuştu; gene de zamanımızdan yüz bin yıl kadar önceki bir tarihte, biyolojik bakımdan günümüz insanından farksız, dağınık avcı takımları, Afrika'nın savanalarında oradan oraya dolaşmaya başlamışlardı bile. Belki Asya'nın yeterince ılıman bölgelerinde de yaşamaktaydılar. Bu en eski insan toplulukları, daha çok ataları olan ön insan türünden kalıtım yoluyla gelen becerilere dayanarak yaşamlarını sürdürmekteydiler. Tahta ve taş araçların kullanılmasına örneğin, tam insan* topluluklarının ortaya çıkışından çok öncelerde başlanmiş görü-

* İngilizce metinde "fully human"; *Homo sapiens* türü amaçlanıyor (ç.n.).

nüyor. Dilin başlangıçlarının ve avlanmada işbirliğinin kaynağı da, ön insan türünden topluluklara dayanır.

İnsan topluluklarını, yeryüzüne onlardan önce yayılmış olan "insan benzeri" yaratıklardan* ayıran başlıca farklılık, bebeklik ve çocukluk döneminin uzaması oldu. Bu, çocukların ana ve babalarına daha uzun bir süre bağımlı kalmaları, bununla ilişkili olarak, ana ve babaların elinde çocuklarına yaşam sanatını öğretebilmeleri için daha uzun bir sürenin bulunması demekti. Çocuk yönündense, daha yavaş ilerleyen olgunlaşma süreci, onun daha uzun bir biçim verilebilirlik dönemine ve çok daha büyük bir öğrenme kapasitesin^ kavuşması anlamına gelir. Daha büyük öğrenme kapasitesi ise, olasılıkla, az çok rastlantıların yardımıyla yapılan buluşlardan ve bulgulardan daha çoğunun, bilinçli bir biçimde korunup sürdürülmesine yol açtı. Bunun gerçekleşmesiyle kültürel evrim, yavaş ilerleyen biyolojik evrimi aşmaya başladı. İnsanın davranışları, bireylerin DNA moleküllerinin insana şaşkınlık ve hayranlık veren düzenekleri yoluyla biyolojik olarak kalıtımla gelen herhangi bir şeyden çok daha fazla, insanların toplumda öğrendikleri şeylerle yönetilmeye başlandı. Kültürel evrimin, önceliği biyolojik evrimin elinden almasıyla, en kesin ve özel anlamda insanın tarihi başlamış oldu.

İlk İnsanlar

Günümüzün insan türü, sanıldığı gibi, gerçekten önce yeryüzünün belli tek bir bölgesinde evrimleşmişse bile, ilk insan topluluklarının, insanlığın bu beşiğinden yayılışları hakkında hiçbir kesin bilgimiz yok. Günümüzün insanları arasındaki ırksal farklılıklara bakılırsa, sonradan bazı küçük biyolojik değişikliklerin ortaya çıktığı açık. Ancak, günümüz ırklarının ne zaman ve nerede biçimlendikleri be-

* İngilizce metinde "man-like creatures" (ç.n.).

lirsiz. İnsan davranışını zaman içinde değiştiren etkenlerin çeşitli insan toplulukları arasındaki biyolojik farklılıklarla ilişkisi, göz önüne alınmaya değecek derecede önemli görünmemektedir. Bu yüzden tarihçi, bu tür sorunları yanıtlamadan geçmeyi göze alabilmektedir.

Kültürel farklılaşma bile önceleri göze çarpacak bir dereceye ulaşamamış olabilir. El baltaları ve öteki taş araçlar, Eski Dünya'nın çok geniş bölgelerinde ve oldukça uzun zaman süreleri içinde, büyük bir eşbiçimlilik gösterir. Gerçekten, *Homo sapiens*'in yeryüzünde görünüşünden bugüne dek geçen zamanın onda dokuzu süresince, insanların, basit tahta ve taş araçları ve ateşi kullanarak, kuşaktan kuşağa hemen hemen değişmediğini söyleyebileceğimiz bir yaşam sürdürerek avcılık ve toplayıcılık yaşamı dışına çıkamadıklarını görüyoruz.

İnsan amaçlarına hizmet etmeleri için, beceriyle kertilip yontularak biçimlendirilmiş, günümüze dek kalabilmiş taşlar, yapıcıları hakkında pek fazla bir şey açıklamaz. İnsan, avlanarak ve hayvan etine ek olarak, kurtçuklar, böcekler, yenir kökler, saplar ve tohumlar, ne bulabilmişse onları toplayarak yaşadığı sürece, olasılıkla günümüzün az sayıda ilkel avcı toplulukları gibi oradan oraya dolaştı durdu. Büyük bir olasılıkla bu insanlar, sayıları yirmiyle altmış arasında değişen küçük topluluklar durumunda yaşıyorlardı. İlkel yaşamın bir özelliği de kuşkusuz, arada sırada komşu topluluklarla karşılaşmalardı. Böyle karşılaşmalar, komşu topluluklar bir tehlikeden kurtulmaları olayını kutlamak ve sıradan olmayan bir işi yapmak için bir araya geldiklerinde, belki de düzenli törenler biçimine dönüştürüldü. Bu tür fırsatlarda, ufak deniz salyangozu kavkısı* gibi az bulunur nesnelerin değiş tokuş edildiğini biliyoruz. Ayrıca farklı toplulukların bireyleri arasında evlilikler bile düzenlenmiş olabilir. Birbirine komşu topluluklar arasın-

* İngilizce metinde "cowry shells" (ç.n.).

da, hiç değilse ara sıra düşmanlıklar da doğmuş olmalı; ne var ki, günümüze kalan taş bıçaklar ve balta başları, hayvanları avlamak için de, insanları öldürmek için de aynı derecede başarıyla kullanılmış olabileceği için, bu konuda elimizde gerçekten kanıt yok.

Çevresel* Etkiler

En eski avcıların yaşam biçimlerinde görülen kararlılık, çevreye kesin bir uyumun belirtisidir. Her bir avcı topluluğu, kalıtım yoluyla, ortaya çıkabilecek her duruma uygun geleneksel tepkiler edindi. En eski avcıların içinde barındıkları bitki ve hayvan çevresinin dengesinde önemli değişikliklerin olmadığı bir ortamda, insanın yaşamı, gene küçük, gezici avcı ve toplayıcı toplulukların davranış biçimlerine bağlı kalmış olabilir. Bu böyle olmuşsa, insanın kültürel evrimi, yazılı tarih** dönemlerinin paldır küldür gidişinden çok, içinden çıktığı biyolojik gelişmenin gidişine benzer biçimde kaplumbağa hızıyla ilerlemiş olsa gerek.

Bununla birlikte, yeryüzünün bazı bölgelerinde doğal çevrenin kararlılığı sürüp gitmedi. Tersine, insanın (ve ön insanın) yaşadığı bölgenin kuzey uçları boyunca görülen iklim değişikliklerinin, çevresel ortamı kökten ve art arda değiştirmesi, insanların karşısına, onlara meydan okuyarak çevreye uyum ve buluş yeteneklerini kışkırtan bir dizi önemli sorun çıkardı. Bu durum, büyük bir olasılıkla kültürel evrimin olanaklarını, eski avcıların yaşamlarını belirleyen, ama aynı zamanda sınırlayan alışkanlıkların sımsıkı bağlarından kurtardı.

İnsanlık tarihinin tetiğini çeken çevresel değişikliklerin tümü, Kıta Buzulu'nun Kuzey Yarımküre'den en son

* İngilizce metinde "Ecological" (ç.n.).
** 41. sayfada da açıklanan nedenlere dayanarak, tarih *(history)* dönemi "yazılı tarih" ile karşılandı (ç.n.).

çekilişiyle ilişkilidir. Buzullar, zamanımızdan otuz bin yıl kadar önce erimeye, Avrupa'da, Kuzey Asya'da ve Amerika'da gerilemeye başladı. Siklon yellerinin Eski Dünya'nın Atlantik kıyıları boyunca, Gulf Stream üzerinden geçerken sürüklediği yağmur bulutları, Batı Avrupa'da oldukça nemli ve ılıman bir iklim yarattı. Bunun sonucunda, gür bir bitki örtüsü yerden mantar gibi biterek, Kuzey Kutbu'nun altındaki kuşağın mamut, rengeyiği, bizon ve birçok öteki otoburlarını beslemeye başladı. Bu durum, ilkel insanlar ve avlanarak beslenen hayvanlar için zengin yiyecek kaynakları oluşturdu.

Ancak, insanların bu olanaklardan yararlanabilmeleri için, bazı temel buluşların gerçekleştirilmesi gerekiyordu. İnsanlar özellikle, kılsız bedenlerini çok soğuk bir ülkede sıcak tutabilecek yapay bir post yapmak üzere, derilerin nasıl dikilerek bir araya getirileceğini öğrenmek zorunda kaldılar. Derilerin dikilmesi ise, "biz"ler ve "iplik" olarak kullanılabilecek şeyleri, belki de sinir tellerinden ya da ham deriden sırımlar yapılmasını gerektirdi. İskelet yapıları günümüz insanının iskeletinden neredeyse ayırt edilemeyen insanlardan oluşan avcı topluluklarının tundraya ve Batı Avrupa ormanlarına, yirmi beş otuz binyıl kadar önce yayılmalarına olanak verecek gerekli buluşlar yapıldı. Bu toplulukların gelişleriyle, ilk insanların ya da iskelet yapıları zamanımızın herhangi bir topluluğunun insanlarının iskeletinden oldukça farklı olan Neanderthal insanı denen insana yakın* varlıkların toplulukları yok oldu.

Bu istilacı avcıların yaşamları hakkında gerilerinde bıraktıkları tek kanıt, taş araçlarla silahlar değildir. Güney Fransa'nın ünlü mağara resimlerini yapanlar ve sihirseldinsel törenlerinin öteki izlerini yeryüzünün kıyısında köşesinde bırakanlar da onlardır. Hangi düşüncelerin, belki on sekiz binyıl öncesinin bu avcılarını avladıkları hayvan-

* İngilizce metinde "para-human" (ç.n.).

ların resimlerini derin, karanlık mağaraların duvarlarına çizmeye yöneltiğini bugün bilemeyiz. İnce işlenmiş mitoslarla, insan ve hayvan arasındaki ilişkilerin anlatılmış olması olası. Belki mağara törenlerinin amacı, hayvanların ruhlarını çoğalıp yeryüzünü doldurmaları yolunda kışkırtmaktı; ama bu konuda tahminlerden öte bir şey söyleyemiyoruz.

Batı Avrupa'nın Kutup bölgelerinin büyük hayvan avcılarının yaşamı sürülere, sürülerin yaşamı otlara, yosunlara ve öteki bitkilere bağlıydı. Buzulun daha da çekilmesi ve iklimin yumuşaması sık ormanların oluşmasına yol açınca, bu yiyecek kaynaklarından yoksun kalındı. Büyük sürülerin yok olmaları üzerine, insanın yeni bir yaşam biçimi geliştirmesi gerekti. Mağaralar bırakıldı ve mağaraları kullanmış olan insanlar, belki de buzul çekilirken, gittikçe küçülen Kutup altı bölge sürülerinin ardına takılarak, kuzeye ve doğuya doğru göçmeye başladılar. Batı Avrupa'da ağaçlarla birlikte, ormanlık bölgelerde otlanan geyik, sığır gibi hayvanlar belirdi ve bir olasılıkla buralara başka yerlerden gelmiş avcı insanlar, bunları avlayarak yaşamanın yollarını kısa zamanda öğrendiler. Ne var ki, yaşamlarını geyik ve yabanıl sığır sürülerinin ardında tüketen bu avcı toplulukları, yeryüzünün arkeolojik kayıtlarında pek fazla iz bırakmadılar. Bununla birlikte, öteki bazı topluluklar, basit kayıklar, ağlar, balık oltaları icat ederek sulardaki yiyecek kaynaklarından yararlanmayı öğrendiler. Bu durumda, kayıkların limana geri getirilmesi zorunlu olduğu için ve fırtınalara karşı sığınak olmaya elverişli noktalar her yerde bulunmadığı için, belli bir toprak parçasına bağlanmış topluluklar ortaya çıktı. Buralarda, daha çok kabuklu deniz hayvanları kalıntılarından oluşan büyük çöp yığınları birikti. Bu yığınlar, günümüz arkeologlarına, buralara yerleşme sürecini incelemek ve zaman içinde araç çeşitlerinde oluşan değişiklikleri izlemek olanağı verdi.

Dünyanın öteki bölgeleri, Batı Avrupa'ya oranla çok daha az araştırılmıştır. Eski Dünya'nın kuzey bölgelerinde bu anlattığımız değişiklikler olurken, başka yerlerde nelerin olup bittiğini ayrıntılarıyla ortaya çıkarma olanağına daha sahip değiliz. Buraları, Batı Avrupa'daki kadar kökten değişikliklere uğramış görünmüyor. Batı Avrupa'nın buzul etkisinden çıkıp Gulf Stream'in etkisine girişi, ikliminde ve bitki örtüsüyle hayvan türlerinde* başka herhangi bir yerde görülen değişikliklerden çok daha kökten değişikliklere neden oldu. Dünyanın öteki bölgelerindeki insanların yayılma alanlarında ve yaşam biçimlerinde ortaya çıkan değişikliklerin ise, buralardaki iklim değişmelerine uygun olarak, kökten değişiklikler olmadığını, son derece sınırlı bulguların tahminlerde bulunmamıza izin verdiği ölçüde söyleyebiliriz. Bu genel yargının dışında bırakılması gereken bir örnek olarak, buzulun çekilişiyle kuzeye, Asya'nın Pasifik kıyılarına yürüyen ve Alaska'ya geçen avcı toplulukları nedeniyle, Kuzey Amerika'da ve Güney Amerika'da oluşan değişikliklere değinmek gerek. Bu avcı toplulukları, Alaska'dan Kuzey Amerika'nın ve Güney Amerika'nın her yanına ve bu kıtaların bitişiklerindeki adalara sızmalarına dek, güneye doğru sürüklendiler. İnsanların Yeni Dünya'ya ne zaman gelip yerleştikleri tartışma konusudur; ancak on beş binyıl kadar öncelerde, ilk avcı topluluklarının, Kuzey Amerika'dan yayılmaya başlamış olmaları olasıdır. Dünyanın, insanların yerleşebileceği bir başka kıtası olan Avustralya'nın insanlarca işgal edilmesi, çok daha geç bir tarihte ve bir olasılıkla Avustralya'nın Güneybatı Asya'ya bir kara köprüsüyle bağlı bulunduğu zamanlarda gerçekleşmiş görünüyor.

---

* İngilizcedeki "Biosphere" sözcüğünü, "bitki örtüsü ve hayvan türleri" sözleriyle açarak karşıladık; "dirimyuvar" ile de karşılanabilir ya da "biyosfer" olarak da alınabilirdi (ç.n.).

Tarımın Getirdiği Değişiklikler

İlkel avcı toplulukları, Güney Amerika'nın en güney ucundaki Tierra del Fuego'ya, ancak Ortadoğu'da insan yaşamının yeni bir çeşidinin kesin olarak biçimlendiği bir tarihte ulaştılar. Bir olasılıkla, İ.Ö. 8000 ile 6500 arasında, Mezopotamya'nın kuzeyindeki ve doğusundaki dağlık bölgeye yerleşmiş birkaç topluluk, bitkileri ekip biçerek ve hayvanları evcilleştirerek doğal çevrelerine yeni bir biçim vermeye başladılar. En önemli ürünleri buğday ve arpa, evcilleştirdikleri başlıca hayvanlar ise koyun ve keçiydi. Yiyecek üreten ilk topluluklar, üzerinde ağaç yetişmiş toprakları yeğlediler. İstedikleri kadar ağacı, gövdelerinin kabuğunu çepeçevre keserek kurutmaları güç değildi. Bu, orman toprağını güneşe açtı; böylece, kuru ağaç gövdelerinin altındaki yaprakların çürümesiyle oluşan gevşek toprağa ekilen tohumlar büyüyüp gelişebildi. Sonra, alınan iki üç ürün toprağın gücünü tükettiğinde, toprağın verimliliği, kuruyan ağaçlar yakılıp külleri toprağa yayılarak yenilenebildi. Ormanda tarla açılışından beş on yıl sonra, ilkel çiftçiler buradan ayrıldılar. Küçük toprak parçalarının gücünü tükettikten sonra, bu tarlaları yeniden ormana, yavaş yavaş önceki durumlarına dönmek üzere bırakıp, sürecin tüm çemberini başka yerlerde yinelediler. Dünyanın kıyıda köşede kalmış birkaç yerinde hâlâ uygulanmakta olan bu tarım biçimine coğrafyacılar tarla açma tarımı derler.

İlk çiftçiler, avcılar için önemli olmayan üç araca gereksinme duydular. Bunlar, ağaçları kesmek için balta, çürümüş yapraklardan oluşan toprakları, tohum ekmek üzere kazmak için çapa ve olgunlaşmış ekini dermek için oraktır. İşe yarar bir çapa tümüyle tahtadan yapılabilir; bir orağın ise, avcıların öldürdükleri hayvanları parçalamada, tüylerini kazımada kullandıkları araçtan temelde pek farklı olmayan keskin bir yüze sahip olması gerekir. Balta taşının, ağır

vuruşlara dağılmadan dayanabilmesi için yeterince sert ve sıkı olması gerekliydi. Avcıların ok başlıkları ve bıçak yüzleri yapmak için öteden beri yontageldikleri çakmaktaşı, çok kolay kırılabildiği için bu tür amaçlara elverişli değildi. Başlıcaları granit ve bazalt olan türlerden, yontulmaları son derece güç olan öteki kaya parçalarından, ağır bir öğütme ve cilalama süreciyle balta başları yapmak zorunda kalındı. Bu, "neolitik", yani Yenitaş Çağı araçları denen kendine özgü bir araç biçimini yarattı.

Ayrıca, neolitik çiftçiler avcıların araç takımına başka birçok önemli katkıda bulundular. Tahılı ve öteki malları depolamak için sepetler ve kilden kaplar önem kazandı; artık sürekli hareket halinde olmayan topluluklar, bunları yapabilme olanağına sahip oldular. Kerpiç evler, bez dokumak için tezgâhlar, tahılları ve öteki yiyecekleri pişirmeye elverişli fırınlanmış çömlek kaplar, yiyecekleri fırında pişirme ve mayalandırma sanatları hızla insan yaşamına girdi. İnsan toplumunun asal birimleri olarak, geçici toplulukların yerini köy topluluğu aldı. Ekim zamanının doğru saptanabilmesi için zamanın ölçülmesi gereksinimiyle birlikte, tarlalarda düzenli ve sıkı çalışma disiplini, çiftçinin yaşam biçimini avcınınkinden ayırdı. İleri görüşlülük ve kendini tutma erdemlerine de gereksinim duyuldu; çünkü açlık zamanlarında bile, gelecek hasadı güvenceye alabilmek için gereği kadar tohumluk tahılı bir kıyıya ayırmak zorunluydu. Avcılar için çok gerekli olan yüreklilik erdeminin ve şiddet kullanma alışkanlığının, çiftçiler için pek az önemi vardı.

Son olarak, insan, yalnızca doğal çevreyi yağmalayarak yaşayabilen bir canlı olmaktan çıkınca, insanların sayısında büyük bir artış görüldü. İnsan, oldukça seyrek karşılaşılan bir tür olarak kalmak yerine, yoğun nüfuslu yerleşim yerleri kurmaya başladı ve bir ölçüde amaçlanmış, bir ölçüde de sonuçları önceden amaçlanmamış, önceden görüleme-

yen etkinlikleriyle bitki ve hayvan dünyasının doğal dengesini kökten değiştirdi.

Asya'nın muson bölgesinin bir yerlerinde, kök bitkileri üzerinde yoğunlaşmış bir tarım türü, Ortadoğu'nun tahıl üretimi üzerinde odaklaşmış tarım türünden etkilenmeksizin ortaya çıkmış görünür. Birçok uzman, yiyecek üretiminin Kuzey Amerika'da ve Güney Amerika'da, Doğu Asya'da ve Batı Afrika'da Ortadoğu'dan bağımsız olarak başladığını düşünür. Arkeolojik araştırmalar tarımın buralarda ne zaman ve nasıl başladığını, şimdiye dek açık olarak ortaya koyabilmiş değil; ilk çiftçiler ise genellikle arkalarında çok silik izler bıraktıkları için, bu konuyla ilgili coğrafya ve tarihleme olgularını ortaya çıkarma olanağı gelecekte de bulunmayabilir.

İlk Uygarlık

Bununla birlikte, Ortadoğu'nun tahıl tarımının ve evcilleştirilmiş hayvanlarının insanlık tarihinde özel bir yeri vardır; çünkü ilk uygarlık onların yol açtığı yaşam biçiminden doğmuştur. Dünyanın en eski uygarlığı, Dicle ve Fırat ırmaklarının aşağı kıvrımları boyunca Basra Körfezi'ne kadar dayanan düz lığ (alüvyon) ovası üzerinde uzanan Sümer ülkesinde doğdu. Sümer topraklarını yaratmış olan ve her yıl yenilenen ırmak milinden bol ürün alınabilmesi için ilkel tarım tekniklerinin kökten değiştirilmesi gerekti. Ortadoğu'nun ormanlık tepelerine, yaz başlarında, gelişen ekinlere hasat zamanına dek yetecek kadar yağmur yağıyordu. Ama yaz boyunca hemen hiç yağmur düşmeyen daha güneyde durum farklıydı. Böyle olunca, hasat ancak ırmak sularının ekinleri sulamak üzere tarlalara getirilmesiyle güvence altına alınabilirdi. Ne var ki, sulama kanallarının, setlerin yapımı ve bakımı yüzlerce, dahası binlerce kişinin birlikte çalışmasını ve ilk çiftçi topluluklarda görü-

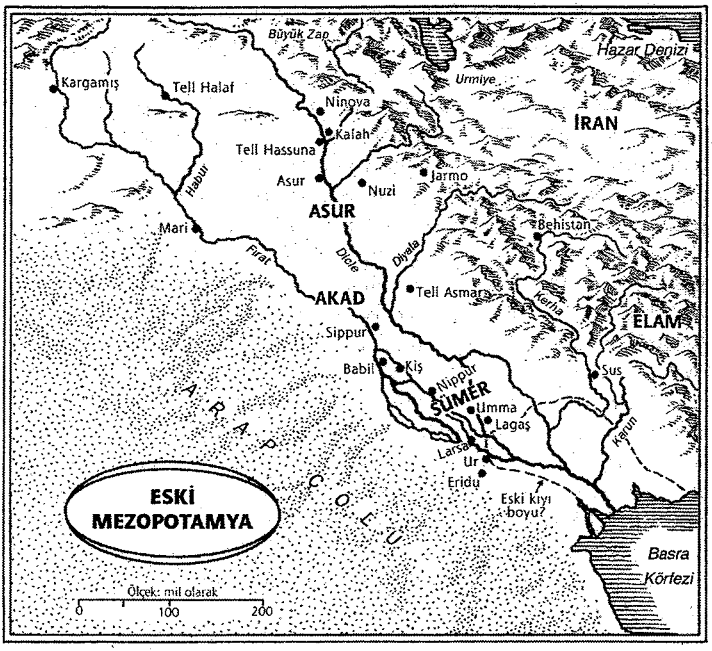
lenden çok daha sıkı bir toplumsal disiplini gerektirdi. Neolitik köylerde, olasılıkla küçük biyolojik aile sıradan çalışma topluluğunu oluşturmuştu. Her bir aile, olağan durumlarda, kendi ekin tarlasının ya da tarlalarının ürününü tüketti; belki törensel, dinsel fırsatlar dışında ise, çok sayıda kimsenin örgütlü işbirliğine gereksinim duyulmadı. Başlıca farklılaşmalar, yaş grupları arasında ve kadınla erkek türleri arasında olduğu için, herkes aynı derecede özgürdü ve herkes aynı derecede havaların kararsızlığının kölesiydi. Bu basit toplumsal yapı, ırmak kıyısı ortamında kökten değişti. Irmak sularının denetlenmesi işinin büyük ölçüde insan çabasını gereksinmesi, halkın çoğunluğunun emeğinin bir tür seçkin yöneticiler tarafından yönetilmesini gerektirdi.

Bir seçkin yönetici sınıfının nasıl doğduğu belli değil. Bir topluluğun bir başka topluluğu fethedişi, toplumu efendilerle hizmetçiler, işleri yönetenlerle yönetilenler olarak bölmüş olabilir. Öte yandan, insan toplumundaki özel yerlerinin çok eskilere dayandığı bilinen doğaüstü uzmanları* gittikçe gelişen bir görevsel uzmanlaşma sürecini başlatmış olabilir. Daha sonraki dönemlerin Mezopotamya mitoslarında, tanrıların insanları, eksiksiz donatılmış tanrı evinin, yani tapınağın yiyecek, giyecek ve öteki gereksinimlerini karşılamaları için yarattıkları anlatılır. Böylece tanrılar üretme sıkıntısına girmeksizin gereksinimlerini karşılamış olacaklardır.

Bu düşüncelerin nasıl uygulamaya konulduğu konusunda da biraz bilgimiz var. Örneğin Lagaş'ta bir yazı, kentin topraklarını, sahiplerinin tanrıya ödeyecekleri payların türüne göre üç bölüme ayırır. Büyük bir olasılıkla, tanrıya en ağır payları ödeyen çiftçilerin ellerinde, geriye kendilerine yetmeyecek kadar az şey kalıyordu; ki bu durum onları, yılın bir bölümünde tanrı adına çalışmak, demek ki su-

---

* Sihirciler, Şamanlar, din adamları vb. amaçlanıyor (ç.n.).

lama kuruluşlarında ya da rahiplerce planlanan öteki işlerde işlemek zorunda bıraktı. Bu yolla, çiftçilerin tapınağa verdikleri tahılın ve öteki tarımsal ürünlerin bir bölümü, tanrının özel hizmetçilerinin, yani rahiplerin yönetimi altında yürütülen işlerde çalışanlara karşılık olarak ödendi.

Böyle bir sistemin, büyük projeleri gerçekleştirecek binlerce insanın emeğinin bir araya getirilmesine olanak verdiği anlaşılıyor. Bu sistem aynı zamanda, tüm becerilerini tanrıyı hoşnut edebilecek bir lüks ve tantanayla beslemek, giydirmek, eğlendirmek ve ona tapınılmasını sağlamak yolunda kullanan çok çeşitli sanatçıların –dansçıların, şarkıcıların, sarrafların, aşçıların, doğramacıların, giysicilerin– uzmanlaşmasına da olanak verdi. Bu uzmanlar, artık zamanlarını yiyeceklerini üretmek için harcamak zorunda

olmadıklarından, insanların o zamana değin ulaşabildiğinden çok daha yüksek becerilere ve bilgilere sahip olabildiler. Böylece uygarlık, Dicle-Fırat Vadisi'nin aşağı bölgelerinde ilk yerleşimlerin görüldüğü İ.Ö. 4000 dolaylarından, çağımız bilginlerince okunabilen, Sümer kültürünün toplumsal ve düşünsel yönlerini yer yer aydınlatmaya başlayan yazılı kayıtların görüldüğü İ.Ö. 3000 yıllarına dek, bin yıl gibi kısa bir süre içinde ortaya çıkmış oldu.

Sümer Buluşları

Teknik gelişmeler başlangıçta son derece hızlıydı. Tunç metalürjisi, çarkta yapılmış çömlek kaplar, tekerlekli araçlar, suda yüzen tekneler, heykeltıraşlık, anıtsal yapılar –belki de hepsinden önemlisi– karasaban, bölgenin arkeolojik kayıtlarında hemen hemen aynı anda görülür. Günümüze dek gelebilmiş binlerce mühür resmiyle hakkında bilgi sahibi olduğumuz kendine özgü bir sanat biçemi de, hızla biçimlendi. Hiç kuşkusuz, günümüz arkeologlarına herhangi bir ipucu bırakmayan daha pek çok el sanatı, bu gelişmelerin yanı sıra ortaya çıkmıştır. Örneğin, daha sonraları Mezopotamya kentleri için önemli bir dışsatım malı olan yünlülerin dokunup boyanması ve tapınak hizmetlerinin incelikli tantanası, Sümer uygarlığının ta başlangıcına değin dayansa gerek. Bunlardan başka, ölçme sanatları, o zamana dek benzeri görülmemiş bir önem ve kesinlik kazandı. Kanalların, bentlerin ve ovada yapay dağlar gibi yükselen anıtsal tapınakların yapılması, kesin ölçmeleri ve dikkatli planlamaları gerekirdi.

Tarım yılının düzeni, ekimin dikimin ne zaman yapılacağının bilinmesine bağlı olduğu için, zamanın ölçülmesi çok daha yaşamsal bir önem taşıyordu. Ayın büyümesi ve küçülmesi, zamanın geçişinin en göze çarpan göstergesiydi. Ne var ki ayın döngüleri sonunda güneş yılıyla tam ola-

rak çakışmıyordu; bu nedenle rahipler güvenilir bir takvimin yaratılabilmesinden önce, hem güneşin hem de ayın devinimlerini gözlemleyip, ölçüp ilişkilendirmek zorunda kaldılar. Böyle bir takvimin yürütülmesi, gerçekten, rahiplerin ilk tarımcılara sundukları en önemli hizmet olmuştur. Bir takvimi yürütmek için gereken bilgi ise, rahiplerin toplumda sahip oldukları üstünlüğün önemli bir dayanağını oluşturmuştur. Sıradan çiftçiler, bu kimselerin mevsimlerin gelişini önceden bilebilmelerinin, onların tanrılarla özel ilişkilerinin belirtisi olduğunu ve bu nedenle kendilerine gösterilen itaati hak ettiklerini düşünmüş olabilirler. Sulama işlerinin örgütlendirilmesi, özel önderlikleri bu hareketin doğurduğu tüm teknik ve toplumsal sonuçlarıyla birlikte geniş ölçüde mevsimlerin gelişini önceden görebilme yeteneklerine dayanan rahiplerin yönetimi altında başlamış olmalı.

Din

Rahiplerin güçlerinin ve saygınlıklarının bir başka dayanağı tanrılar hakkında her şeyi ve onların nasıl hoşnut edileceğini –eğer bu başarılamazsa onların nasıl yatıştırılacağını– bilmeleriydi. Dinsel şarkılar, bunların nasıl okunacağı, kutsal törenler, bunların nasıl yürütüleceği, rahiplik bilgisinin ana öğeleriydi. Ancak Sümerli rahipler, yalnızca başkalarının daha önce söylediklerini ve yaptıklarını yinelemekle kalıp yetinmediler. Olasılıkla uygar gelişmenin başlangıcına yakın tarihlerde, tanrıların dünyayı nasıl yönettiklerini anlatan sistemli bir öğreti türettiler. Bu yoldaki görüşlerini, çok daha sonraları yazılmış şiirlerden biliyoruz. Bu tür metinlerin çoğunun ilk olarak yazıya döküldüğü İ.Ö. 1800 dolaylarında yapılan, yalnızca insanlara hoş gelen görüşlerin kayda geçirilmesi olmalı. Eski Sümer dini –Ur'un ilk krallarından birinin, ölünce mezara canlı

canlı gömüldükleri izlenimi veren karıları ve saray çevresiyle birlikte konmuş olması örneğindeki gibi– bazı kaba ve ilkel öğeleri içermiş olsa bile bu, eski rahiplerin hem doğaya hem de insana ilişkin olguları açıklayan tutarlı bir teolojik sistem kurdukları gerçeğini değiştirmez.

Bu sistemin dayandığı temel düşünce, beli başlı doğa güçlerinin kişileştirilmesi, yani onların insanlar, ama ölümsüz olmayı da içeren çok büyük güçlere sahip insanlar olarak görülmesi biçimindeki yalın bir görüştür. Böyle kişileştirilmiş doğa güçlerinin, yani tanrıların ya da tanrıçaların her biri, Gök Tanrısı Anu'nun yönettiği tanrısal bir siyasal toplum içinde yerlerini alırlar. Her yıl, Yeni Yıl'ın kutlandığı günde, büyük tanrılar ve tanrıçalar, o yıl ne olacağını kararlaştırmak için toplanırlar. Şu ya da bu tanrının görüşlerine uymayan kararlar alınabilir. Söz gelimi bir kentte oturan tanrı, kendisine hizmet eden o kentin halkına karşı iyi niyetli olsa ve onların incindiğini görmek istemese bile, öteki tanrılarca o kente bir yıkım gönderilmesi kararı alınabilir. Bir tanrı bile, tanrılar topluluğunun istemine boyun eğmek zorundadır; ve o yılın yazgısı kararlaştırıldıktan sonra, artık bir tanrı bile onu değiştiremez. Fırtına ve Gökgürültüsü Tanrısı Enlil, tanrıların isteminin baş uygulayıcısıydı. Her Yeni Yıl'da alınan kararlara göre verilen cezaları ve kararlaştırılan yıkımları o gerçekleştirirdi.

Her tanrı, tümüyle insan doğasına sahip bir varlık olarak düşünüldü. Her tanrı, bir evde –tapınakta– yaşardı ve insanın ruhunun bedeninde bulunması gibi, bir tanrı da bir kült heykelinin içindeydi. İnsan ruhunun düşlerde bedeninden ayrılıp orada burada dolaşması gibi, tanrının ruhu da ara sıra heykelinden ayrılabilirdi; ancak, ona özellikle önemli bir soru sorulması zorunluluğu doğunca, tanrıyı heykeline dönmeye çağırmanın yolları vardı. Tanrı, kendisine sorulan soruları, işaretlerle ve belirtilerle yanıtlardı. Kuşların uçuşu ya da kurban edilmiş bir koyunun karaci-

ğerinin biçimi, uzmanlarına, bununla tanrının ne demek istediğini anlatabilirdi. Tanrının her gün beslenmesi, eğlendirilmesi ve övülmesi gerekliydi. Özel kutlamalarda, halkın izleyici olarak katılabildiği sıradan dinsel törenlerden farklı törenler yapılırdı. Eğer işaretler ve belirtiler bir yıkımın geleceğini gösteriyorsa, el altında tanrının öfkesini iş işten geçmeden yatıştıracak başka dinsel törenler bulunmaktaydı.

Tanrıların doğaları, birbirleriyle ve insanlarla ilişkileri hakkındaki temel varsayımlar benimsendiğinde, sistem kendini onaylayan bir nitelik taşımaktaydı. Olabilecek her şey için elde hazır bir açıklama bulunuyordu. Eğer işaretlerin ve belirtilerin olacağını gösterdiği bir yıkım olmamışsa bu, yalnızca rahiplerin aldıkları önlemlerin etkin olduğunu kanıtlıyordu. Yok eğer daha önce duyurulmamış bir yıkım gelmişse bu, tanrının halkını önceden uyarmak istemediğini gösteriyordu.

Böyle bir inanç sistemi, çok güçlü olduğunu kanıtladı. Mezopotamya'daki rahipler, üç binyıl boyunca uygar toplumun tarihinin başlarında ortaya konan düşünceleri ve dinsel törenleri izlemeyi sürdürdüler. Ayrıca, sayısız barbar topluluk, Sümer tanrılar topluluğunun büyük tanrılarının gerçekten dünyayı yönettiklerine inandı. Bunlar arasında Doğu Avrupa ve Batı Asya bozkırlarının eski halkları da vardı. Onların torunları olan Grekler, Romalılar, Keltler, Cermenler ve Slavlar, gök, gökgürültüsü, güneş, ay tanrılarına ve güçleriyle doğaları ilk olarak Sümer rahiplerinin kurgularıyla çizilmiş öteki tanrılara saygı göstermeyi sürdürdüler.

Yazı

Tarihin daha sonraki dönemleri açısından değerlendirirsek, rahiplerce yapılan ve geçmişi Sümer'e kadar dayanan

buluşların en önemlisi, söylenen sözcüklerin kayda geçirilmesi yollarının bulunmasıdır. Bu buluş, yumuşak kil üzerine bir kamış parçasının sivriltilmiş ucuyla işaretler konularak gerçekleştirildi. Eğer kalıcı bir kayıt isteniyorsa, üzerine işaret basılmış yumuşak kil tabletin kızgın bir fırına konmasıyla, oldukça dayanıklı bir belge kolaylıkla elde edilebilirdi. Eski Mezopotamya hakkında ayrıntılı bilgilerimizin tümünü böyle fırınlanmış kil tabletlere borçluyuz. Bu uygulamadan yavaş yavaş doğan yazıya, kil üzerinde bırakılan izlerin benzerliğinden dolayı, çiviyazısı denir.

Sümer rahipleri yazıyı, önceleri tapınak, ambar ve depolarında bulunan ve buralardan çekilen malları kaydetmekte kullandılar. Bu tür kayıtları tutanlar, her zaman bu işlemleri yapanların adlarının nasıl işaretleneceği sorunuyla karşılaştılar. Sonunda bu sorun, sözcük oyunu yöntemiyle çözüldü. Bir kimsenin adının heceleri kolayca resimleri yapılabilecek nesnelerin adlarına benzetilerek, bu nesneler çizildi. Çok geçmeden, bu nesnelerin resim işaretleri, o nesneyi değil, o nesnenin adındaki sesi belirtmeye başladı; böylece hecelerin seslerini simgeleyen işaretler kullanılarak herhangi bir şey kayda geçirilebildi. Yazıcılar yeterince standart hece resimleri geliştirdikten sonra, sıradan konuşmanın tüm seslerini kaydedebildiler. Böylece İ.Ö. 3000'den az sonra, tümcelerin ve kutsal öykülerin, dinsel yakarıların, yasaların, bağıtların ve öteki birçok belgenin yazıya dökülmesi olanağı doğmuş oluyordu.

Tarihçiler, aralarında uzlaşarak, yazının bulunuşu olayını, tarihöncesi ile yazılı tarih dönemlerini ayrımlayan bir işaret olarak kullandılar. Tarihçilerin aralarındaki bu uzlaşımın dayandığı nedenler vardır. Arkeoloji, son zamanlarda bu iki dönemin kesin bir çizgiyle birbirinden ayrılmadığını ortaya koyduğu halde, arkeolojideki tüm ilerlemelere karşın, çağımız tarihçilerince okunabilen bu ilk yazılar insanların yaptıkları hakkında, onlar yeryüzünden yok olup

gittikten çok sonra, daha derin bir kavrayış olanağı verdiğinden, bu ayırımın hâlâ bir anlamı vardır.

Bilinen tüm yazı biçimlerinin doğrudan ya da dolaylı olarak Sümer yazısından kaynaklanmış olması olası görünüyor. Öteki yazıları icat eden eski halklar bunu, ancak kimin tanrıya olan borçlarını ödeyip kimin ödemediğini açık bir biçimde yazmaya çabalarken, becerilerinin sırrını ortaya döken Sümer rahiplerinin bu harika yeteneklerinden haberli gezginlerden yazı yazma diye bir olanak bulunduğunu öğrendikten sonra başarmış olsalar gerek.

Sulama

Yazılı kayıtların eski Sümer üzerinde daha ayrıntılı bilgiler edinmemize olanak verdiği İ.Ö. 3000 dolaylarında, su mühendisliği oldukça ileri bir gelişme düzeyine ulaşmıştı. Daha o tarihlerde sulamaya elverişli tüm topraklar tarım alanı içine alınmıştı bile. Her biri birkaç bin insanı barındıran bir düzineden fazla kent, sulama yapılan topraklara serpiştirilmiş durumdaydı ve her kentin içindeki tanrı evi, yani tapınak, kentin en büyük ve en görkemli yapısıydı. Nippur, Sümer kentleri arasında belli bir önceliğe sahip olmuş görünür. Bir olasılıkla, Sümer'in her yerinden gelen rahipler, zaman zaman burada, fırtına tanrısı Enlil'in tapınağında toplandılar. Gene bir olasılıkla bu tür fırsatlarda, haber ve görüş alışverişleri ve birbirlerinden farklı Sümer kentleri arasında her türlü ticaret işlemleri görüldü. Sümer uygarlığının birliği ve birörnekliği başka türlü kolay kolay sürdürülemezdi.

Komşu kentler arasında kavgalar patlak verince, kuşkusuz, rahipler toplanarak tartışma konularını karara bağlamaya çalışmışlardır. Ancak Sümer su mühendisliği coğrafi ve teknik sınırlarına yaklaştıkça, gittikçe daha geniş ve uzun sulama kanalları yapıldıkça, ırmaklardan her yeni su

çekilişi, ırmağın aşağı kesimlerinde yararlanılan su kaynaklarını etkilemeye başlayacağı için, tartışmaların gerçekten tehlikeli boyutlara ulaşması kaçınılmaz olacaktır. Su üzerindeki haklarla ilgili anlaşmazlıkların barışçı yollarla çözülmesi, az yağmur düşen yıllarda haklar sorununu kolaylıkla ölüm kalım sorununa dönüştürebileceği için her zaman olanaklı değildi. Bunun sonucu olarak, komşu kentler, az sonra da birbirlerine rakip kent birlikleri arasındaki savaşlar, Sümer yaşamının önemli ve yinelenen bir özelliği oldu. Ayrıca, dışarıdaki barbarlara karşı savunma her zaman çetin bir sorun olarak karşılarına dikiliyordu. Irmak vadileri her yandan düşmanca saldırılara açıktı, sulamada ve zanaatta uzmanlaşma yoluyla göz alıcı ölçüde birikmiş zenginlikler, Sümer kentlerini saldırılmaya değer yerler durumuna getirmişti.

Askeri Güç ve Monarşi

Bunun sonucu olarak, İ.Ö. 3000 dolaylarında Sümer kentleri, rahiplerinin önderliklerine rakip olan bir askeri örgüt geliştirdi. Krallık başlangıçta, tanrıların insanlar arasından birini kendi temsilcileri olarak atadıklarını öne süren bir kurama dayanmış olabilir. Barış zamanlarında bu yüksek görevli kişi başrahip olacaktır; ancak savaş zamanlarında, ya orduya kendisi önderlik edecek ya da orduya kendi adına ve tanrılar adına önderlik edecek daha genç ve daha güçlü birini bulacaktır. Komşu kentler arasındaki savaş ilişkileri sıradan olaylar durumuna gelince, dinsel törenlerin ve barış zamanındaki işlerle ilgili öteki görevlerin önemi ikinci plana düşerken, askeri önderliğin önemi arttı. Rahiplerle askeri önderler arasında zaman zaman sürtüşmeler çıktı. Savaşlarda tarafların birbirlerini tehdit ettiği, fakat kesin zaferin daha kazanılmış olmadığı durumlarda, savaşın isterleri doymak bilmez. Ancak, açıkça anlaşılacağı

gibi, Sümer ovasının kentleri birbirlerine karşı bağımsızlıklarını sürdürdükçe, kesin bir zafer kazanma olanağı yoktu. İç savaşa, yalnızca, suyu dağıtma ve çeşitli kentler arasındaki tartışmaları çözüme bağlama yetkisi verilmiş tek bir yönetim son verebilir. Böyle bir imparatorluk devletinden, aynı zamanda, herhangi bir savaş kışkırtmasında toplayabileceği karşı konulmaz güç sayesinde, sınırlarındaki barbarları korkutarak durdurmasını beklemek de akla yakın olur.

Bu yolda büyük güçlük, bir monarkın ülkesinin uzak bölgelerini etkin bir biçimde denetleyebilmesine olanak verecek yolların, yöntemlerin geliştirilmesinde yatar. İlk büyük fatihler her zaman çevrelerinde büyük askeri birlikler beslemiş görünür. Birkaç bin silahlı izleyicisini besleyebilmek için, Akad'lı Sargon (İ.Ö. 2350 dolayları) gibi yöneticiler, durmadan oradan oraya gezmeyi gerekli gördüler. Bu yolda, düşman topluluklardan düzenli olarak sağlanan yağmalar asal bir rol oynamış olmalı. Dayanıksızlık, böyle bir yağmacı rejimin kendi içinde saklı özelliğidir. Herhangi bir askeri başarısızlık, yerel toplulukları, başarısızlık ertesinde kralın silahlı adamları kapılarını çaldıklarında, onları geri çevirme yolunda yüreklendirdi. Bu duruma karşı başvurulabilecek tek seçenek, uyruk toplulukların bağlılıklarını güvence altına alabilmek için aralarına serpiştirerek garnizonlar yerleştirmekti. Bu ise, monarkın vurucu gücünün dağılması ve yerel rakipler karşısındaki üstünlüğünün tehlikeye girmesi demekti. Ayrıca, kralın kişisel gücünün etkisinden uzun süre uzak kalan garnizonlar, uzaktaki monarkın buyruklarına uymaktan cayabilirdi.

Bu tür güçlükler yüzünden Sümer hiç bir zaman uzun süreli bir barışa kavuşamadı. Sümer uygarlığının ilk dönemlerinde, onun içlerinde geliştiği birbirinden bağımsız kentlere karşı duyulan köklü yerel bağlılıklar, bir imparatorluk çatısı altında birleşme yolundaki tüm çabaları balta-

ladı. Birbirlerine rakip kentler arasındaki birliklerin ve bağlılıkların değişmesi, sık sık savaşa başvurulmasına yol açarak, birbirlerini denetlemelerine varıp, aralarında bir dengenin kurulmasını kesinlikle engelledi. Bu nedenle, içte barışı sürdürme ve dışa karşı etkin bir savunma sistemi kurma sorunu hiçbir zaman çözülemedi. Bununla birlikte, salt bu sorun yaşamsal önemini sürdürüp gittiği için, bu durum, Sümer uygarlığının olduğu kadar, ondan sonraki Mezopotamya uygarlıklarının gelişmelerinde de başı çeken öğe oldu. Sonuçlarından biri, gelişmiş silahlar ve daha büyük, daha iyi örgütlenmiş askeri örgütlerdi. Bir başkası, insanların belli bir uzaklıktan denetlenmesini sağlayan yönetimsel ve siyasal yöntemlerin geliştirilmesiydi. Bu Sümer buluşlarından bazıları, o zamandan beri uygar yönetimlerin asal öğeleri olarak kaldı; örneğin derlenip yayımlanmış yasalar, görevlere bürokratik atamalar ve resmi posta hizmetleri gibi temel öğelerin geçmişi eski Mezopotamya'ya dayanır. Dahası, Sümer ülkesinin "her zaman" tek bir tanrı ve tek bir kralın yüksek yöneticiliği altında birleşmiş olduğu yolunda resmi bir propagandanın varlığının izlerini görüyoruz.

Bu yolların barışı ve düzeni sürdürmede elverişli olmadığının iyiden iyiye anlaşılmasından çok önceleri, Sümer uygarlığının önemli yönleri, uzak yakın tüm komşularının dikkatini çekerek, onları bu Sümer başarılarının ışığı altında kendi yollarını değiştirmeye itti. Bu nedenle, bundan sonraki bölümde dikkatimizi, Sümer uygarlığının öteki halklar ve öteki halklardan olup Sümer'e gelen yabancılar üzerindeki etkilerinin ilk dönemlerinin araştırılmasına vereceğiz.

İKİNCİ BÖLÜM

Uygarlığın Yayılışının İ.Ö. 1700'e Kadarki İlk Evresi

İnsan toplumları, İ.Ö. 4000 ile İ.Ö. 1700 dolayları arasında bir merkezden yayılan iki hareketle çalkalandı. Bu hareketler, bir havuzun ortasına üç binyıl arayla atılan iki taşın yarattığı dalgalara benzer etkiler yaptı. Aynı çember içine giren yerlerin ve toplumların aynı değişiklikleri geçirmemiş olması, birbiri ardı sıra gelen bu iki dalganın düzgün halkalar biçiminde yayılmadığını gösterir. Gerçekten, düzgün yayılmadığını, tersine, bazı yerlerde ileriye doğru çıkıntı yaptığını, bazı yerlerde geleneksel yaşam biçimini sürdüren bir bölgeyi kuşatılmış bir ada gibi içinde bırakarak geçtiğini, bazı yerlerdeyse aşılmaz iklim engelleri karşısında ileri gidemediğini görüyoruz. Durum böyle karmaşık olsa da, benzetme gene yararlıdır. Avrupa, Asya ve Afrika topraklarının görünümündeki tüm değişiklere

karşın, Ortadoğu biçimi tarla açma tarımı, ısı, yağış ve doğal orman örtüsünün elverdiği yerlerde sürekli yayıldı. Bu yayılıştan bir süre sonra, yeni ve özellikle uygun topraklar üzerinde, uygarlık adını hak eden daha karmaşık toplumlar kendilerini ortaya koydular.

Çobanlık

Tarla açma tarımı yayıldıkça ve bu yaşam biçimine bağlı kişilerin sayısı arttıkça, ilk çiftçilik yöntemlerinde yapılan

iki değişiklik büyük bir önem kazandı*. Tarımın ilk başladığı dağlık ve tepelik alanın kuzeyinde bulunan Avrasya'nın büyük bozkır bölgelerinde, az ağaç ve bu nedenle tarla açma tarımına doğal olarak uygun az yer vardı. Öte yandan, bozkıra özelliğini veren geniş otlaklar, evcilleştirilmiş hayvan sürülerinin yaşamasına özellikle uygun yerlerdi. Bu durumda, bozkırın avcıları, ilk çiftçilerce geliştirilen bir dizi uğraşıyla karşılaştıklarında, tahıl tarımının gerektirdiği yorucu ekme biçme işlerini benimsemeyip, hayvan evcilleştirmeyi benimseyerek, coğrafya çevrelerine etkin bir uyum gösteriyorlardı.

Böylece, tarımın ne olduğunu bilen, ama onu hor gören kendine özgü bir çoban yaşam biçimi ortaya çıktı. Dağların güneyinde, daha sıcak ve daha kurak olmakla birlikte, otlakların, Arap Yarımadası'nın büyük yayı boyunca çölü renklendirdiği, kuzeyin bozkırına benzer bir çevre vardı. Bu bölgede de çobanlık, neolitik çiftçilik tekniklerinin bir çeşitlemesi olarak gelişti. Güney bölgesinde evcilleştirilen hayvanların çeşitleri, kuzeyde yeğlenen iri hayvanlardan farklıydı. Koyunlar, keçiler ve eşekler, yarı çöl ikliminde yaz ayları çekilen yem kıtlığına, iri yapıları kuzey bozkırının soğuk kışlarını ölmeden geçirmelerinde yardımcı olan sığırlardan ve atlardan daha iyi dayanabildi.

Çobanlığın, tarım dünyasının kuzey ve güney kıyılarında, çiftçilikten farklı bir yaşam biçimi olarak ne zaman ortaya çıktığı kesin olarak tarihlendirilemez. İ.Ö. 3000'den önce çoban yaşamı sürdürenlerin sayısı olasılıkla pek fazla değildi. Bu tarihten çok sonraları bile, bozkırda çobanlık yaşamına tam bir uyum görülmez. Örneğin, at sırtına binmek gibi basit teknikler, belki eyer üzerinde yaşam, ürkmeden insanların sırtına binmesine izin verecek biçimde eğitilebilecek türden atların yetiştirilmesine ve ilk girişimleri sonucu, hayvanın kendisini sırtından fırlatmasıyla yere

---

* Söz konusu değişiklikler, çobanlığın ve saban tarımının başlayışıdır (ç.n.).

hoş olmayan bir düşüş yapsa bile denemelerini sürdüren kişileri gerektirdiği için, I.Ö. 900'den sonraya kadar yaygınlaşamadı.

Çoban topluluklar da avcılar gibi otoburların asalaklarıydı. Hayvanları için ot ardında koşarken birbirlerinden oldukça uzak bölgeler arasında dolaşarak gezici bir yaşam sürdürmeleri bakımından da avcılara benziyorlardı. Çobanlar çoğu kez, yılın her mevsiminde sürüleri için en zengin otlaklara giderek, az çok düzenli bir göç biçimi izlediler. Hepsinden öte, koyun ve sığır çobanları, sürülerini, ister hayvanlar, ister başka insanlar olsun, rakip etoburlardan korumak zorundaydılar. Böyle yaşam, rakipleri o topluluğun geleneksel otlaklarını istila etmeye ya da sürülerine saldırmaya kalktıklarında, yürüyüş rotasını kararlaştırabilecek ve ivedi durumlarda tüm toplumun komutasını eline alabilecek bir şefi gerektirdi.

İlk çiftçi topluluklar oldukça barışçı ve eşitlikçiyken, başarılı büyük hayvan avcılarının ayırt edici özelliği olan savaşçı örgütleniş ve şiddete başvurma alışkanlıkları böyle bir çoban yaşamında önemini yitirmedi. Aralarındaki bu zıtlık, çobanlara, çiftçilerle herhangi bir askeri çatışmada açık bir üstünlük verdi. Gerçekten çobanlar öylesine büyük bir üstünlüğe sahip oldular ki, her zaman öteki insanları boyun eğdirerek ve onları hayvanlarıymış gibi sömürerek evcilleştirmeye kalktıkları görüldü.

İnsanlığın Eski Dünya'da bundan sonraki tarihi, çiftçiliğin olanak verdiği sayısal üstünlükle, çobanlığın gerektirdiği siyasal-askeri üstünlük arasındaki etkileşim çevresinde dönüp durdu. Bu denge, toplumsal örgütlenmedeki, toplumsal birlikteki ve teknolojik gelişmelerdeki iniş çıkışlara göre, bazen bir taraf bazen öteki taraf yararına bozuldu. Dengenin bozulmasında, arada bir, büyük bir fatihin ve imparatorluk kurucusunun ortaya çıkması ya da yıkıcı bir salgın hastalığın patlak vermesi de etkili oldu. Çiftçilerle

çobanlar arasındaki ilişkilerdeki büyük değişiklikler, her yerde ve her zaman insan toplumunu sarsıp rahatını kaçırdı; fakat bu iki farklı yaşam biçimi arasındaki kanlı çatışmalar aynı zamanda insanları başka hiçbir biçimde göze alamayacakları yaşam deneyimlerine itti. Bu nedenle İ.Ö. 3000 dolaylarından sonra, toplumsal evrim Avrasya'nın her yerinde büyük ölçüde hızlandı.

Saban

Sabanın icadı da insan yaşamının dokusunu anlamlı bir biçimde değiştirdi ve çeşitlendirdi. İ.Ö. 3000'den önce, ama olasılıkla çok önce olmayan bir tarihte, bir yerlerde insanlar, hayvanların gücünün tarım işlerine nasıl koşulacağını öğrendiler. Bunun önemli sonuçları oldu. Tahıl yetiştiriciliğiyle hayvan besleyiciliğini, birbirlerine bağımlı kılarak, daha önce görülmemiş ölçüde birleştirdi; böylece olgunluk noktasına ulaşan Ortadoğu tarım biçimine, öteki tarım biçimlerine karşı bazı önemli üstünlükler kazandırdı.

Saban, her şeyden önce, tahıl yetiştiricilerinin belli bir yere kalıcı olarak yerleşmelerine olanak verdi. Anlaşılan, çiftçi toplulukların sayısı arttıkça tarla açma tarımına elverişli orman toprağı bulmak gittikçe güçleşti. Bu duruma karşı gösterilen tepkilerden biri, Ortadoğu'nun dağlık bölgelerindeki ilk tarım merkezlerinden göç etmek, böylece tarımı her yöne yaymak oldu. Fakat bazı çiftçi topluluklar göç etmediler ve daha önce ekilip biçilmiş topraklara gittikçe daha sık aralarla dönmek zorunda kaldılar. Bu koşullarda, tarıma yeni açılan toprağın verimliliğinin sürmesi beklenemez. Bununla birlikte, toprağın sabanla sürülüşü insanlara, çapalarla ve sivri sopalarla işlediklerinde umabileceklerinden çok daha geniş toprakları işleyebilmelerine olanak verdiği içindir ki, daha büyük bir toprak parçasından daha az ürün aldıkları halde, çiftçiler, toplam yiyecek kaynaklarını koruyabildiler, hatta artırabildiler.

Bundan öte, nadasa bırakılan, yani sürülen ama ekilmeyen bir tarlanın, ekine düşman yabanıl bitkiler tohum vermeden önce tarla nadasa bırakılırken sürülerek yok edildiğinden, ertesi yıl bol ürün verebildiği çok geçmeden anlaşıldı. Böylece bir çiftçi, toprak parçalarını bir yıl ekip bir yıl nadasa bırakarak, aynı yerde ölene dek karnını doyurabildi. Sabanla sürülen tarlaların, tarla açma tarımı yapan çiftçilerin tarıma yeni açtıkları topraklarla karşılaştırıldığında görülen verim düşüklüğü, toprakların daha sistemli ve daha uygun bir biçimde işlenmesiyle, bir ölçüde giderildi. Kökler ve kütükler, çapayla yapılsa bile, birörnek ve özenli bir tarımın karşılaştığı ciddi engellerdir. Gerçekten, bir tarlanın nasıl olması gerektiğini düşününce kafamızda –oldukça düz ve genellikle tek bir bitki türünün yetiştirildiği, birörnek biçimde işlenmiş toprak parçası olarak– canlandırdığımız tarla, sabanın yarattığı bir toprak parçasıdır. Ancak, boyutları ve dönüşlere elverişli olmayışı yanı sıra, bir orman tabanının özelliği olan küçük tümseklerle ve çukurlarla dolu toprakları sürmeye uyarlanma yetisi bulunmayan saban tarımı, doğanın görünümünün insanlarca, orman çiftçilerinin yaptıklarından çok daha kökten ve yeniden biçimlendirilmesini gerektirdi.

Küçük dikdörtgen tarlalar, tüm Ortadoğu'da aynı toprak parçalarının art arda birçok kereler sürülmesinin bir sonucu olarak ortaya çıktı. Bu gerçekleşince, Ortadoğu çiftçileri kendilerinde, ırmak milinin ya da sulama kanallarının toprağın gücünü tazelemediği yerlerde bile, oldukça önemli miktarda bir yiyecek fazlası üretebilme yeteneği gördüler. Bu toplumlarda hayvan gücü insanın kas gücünü öylesine etkin bir biçimde desteklemeye başladı ki, bazı kişiler, kendilerini beslemekle doğrudan ve yakından ilişkili işlerde çalışmaktan bağışık tutuldu. Bu, sulama sınırları ötesinde bile uygar toplumların doğmasına olanak verdi ve az sonra göreceğimiz gibi, uygar toplum biçiminin yağ-

murla sulanan topraklarda doğup gelişmesi yolundaki yeni olanağın uygar yaşamın ilk merkezine yakınca olan bölgelerde etkisini göstermesi üzerinden çok geçmeden buralarda uygar toplumlar türedi.

Böylece, İ.Ö. 3500 ile İ.Ö. 2500 arasında bir yandan çoban toplulukların öte yandan saban tarımı yapan köylerin ortaya çıkışı, insanın yaşam biçimlerini büyük ölçüde çeşitlendirdi ve ortamı, Avrasya Kıtası'nın ısının ve yağışın büyük çapta tahıl tarımına olanak vereceği bölgelerinde uygarlığın bir uçtan öteki uca dek yayılmasını hazırladı.

Mısır Uygarlığı

Bununla birlikte, uygar toplum biçimlerinin İ.Ö. 2500 dolaylarından önceki dönemde yayılması son derece özel coğrafya koşullarını gerektirdi. Uygar zanaat ve bilgi düzeylerine ulaşmak için gerekli olan uzmanlar ordusu, yalnızca sulama yapılabilen ırmak vadilerinde, o tarihlerde bilinen tekniklerle beslenebilirdi. Sümer'e oldukça yakın çevrelerde bulunan birkaç küçük ırmak, bu özel koşulları yerine getirdi. Örneğin Ürdün Irmağı ve bugün denize yakın bir yerde Dicle'ye karışan, ama eski zamanlarda doğrudan Basra Körfezi'ne akan Karun Irmağı kıyıları boyunca çok eski kentlerin doğduğu görüldü. Arkeologların ilerde başka yerlerde bunlara benzeyen öteki kentleri de gün ışığına çıkarmaları olasılığı var. Ancak bu ırmak vadileri, büyük toplumların ülkeleri haline gelme yolunda, Sümer'le ya da Nil ve İndüs vadilerinde birbiri ardı sıra ortaya çıkmakta olan öteki eski uygarlıklarla karşılaştırılamayacak kadar küçük yerlerdi.

1930'lara kadar Mısır'ın yeryüzünün en eski uygarlığı olduğuna inanıldı. Fakat günümüzün Mısırbilimcileri, eskiliği ilk olarak 1920'lerde ortaya çıkarılan Sümer'in Mısır uygarlığından önce doğduğu konusunda görüş birliği için-

deler. Yukarı Mısır'la Aşağı Mısır'ın Kral Menes yönetiminde birleştirilmesi, Mısır tarihinin geleneksel başlangıç noktası olarak alınır. Bu birleşmenin gerçekleştiği İ.Ö. 2850 dolaylarında, Sümer kentleri birkaç yüz yıllık gelişme dönemlerini geride bırakmıştı bile.

Sümer'in Mısır uygarlığının gelişmesinin ilk evreleri üzerindeki etkilerinin, küçük, fakat şaşmaz izleri saptanmıştır.* Bu nedenle, Basra Körfezi'nin başından yola çıkan denizcilerin, Arabistan kıyılarını dolaşıp Kızıldeniz'e ulaşmaları ve burada dar Nil Vadisi'nde oturan halklarla karşılaşmaları olası görünüyor. Sümerlilerin o tarihlerde bildikleri tekniklerin ve düşüncelerin, aşağı Dicle-Fırat bölgesindeki çevreye benzer bir çevre içinde yaşayan eski Mısırlılar için özel bir önemi vardı. Menes'in yaşadığı tarihlerde Mezopotamya'da sulama, metalürji, yazı, saban, tekerlekli araçlar ve anıtsal yapılar ortaya çıkmış bulunuyordu. Bunların hepsi, son derece hızlı bir öykünme ve uyarlanma süreciyle, Mısırlıların yararlanacakları biçime sokuldu.

Mısır'ın siyasal birliğinin gerçekleşmesi, Sümer araç takımının içindeki öğelerden Mısır yerel gelenekleriyle ya da coğrafya koşullarıyla uyuşmayanların bir yana bırakılarak, Mısır'a uygun görülenlerin hızla benimsenmesi sürecini daha ileri noktalara taşıdı. Bir başka deyişle, Mısır uygarlığı, kendine özgü biçem (üslup) birliğiyle ve kurumsal yapısıyla, hızla ortaya çıktı. Mısırlıların Sümer deneyiminden yararlanabilmelerinin sağladığı üstünlükle, Mezopotamya'da bin yıl ya da daha uzun bir sürede olanların Mısır'da gerçekleştirilebilmesi için bunun yarısı kadar az bir süre yetti.

Mısır ve Sümer toplumsal yapıları arasındaki önemli farklılıklar, Mısır uygarlığını hem daha yetkin hem daha dayanıksız kılan farklılıklardı. Mısır'da her şey tanrı-kralın

---

* Bkz. Henri Frankfort, *Uygarlığın Yakındoğuda Doğuşu*, çev. A. Şenel, Ankara, 1989, Verso-İmge, "Ek" bölümü (ç.n.).

yani Firavun'un sarayı çevresinde odaklaştı. Sümer'de, tanrıların, gereksinimleri, karakter özellikleri ve davranışları bakımından insanlara benzedikleri sanılmakla birlikte, göze görünmez olduklarına inanılmıştı. Mısırlılar ise, krallarının bir tanrı olduğunu ilan ettiler. Kendisi ölümsüz olduğu gibi, öteki insanlara da ölümsüzlük bağışlayabilirdi. Bu inancın altında Firavun'a boyun eğilmesini sağlayacak güçlü bir güdüleme yatar. Çünkü değerbilir bir tanrı-kraldan, bu dünyada kendisine iyi hizmet etmiş olanları, kendi tanrısal ölümsüzlüğü sırasında sadık hizmetçileri olarak yanında bulunmalarına izin vererek ödüllendirmesi umulabilir. Öte yandan Firavun'a karşı çıkmanın cezası öteki dünya yaşamına ilişkin tüm umutların yitirilmesi anlamına gelecektir.

Eski Krallık

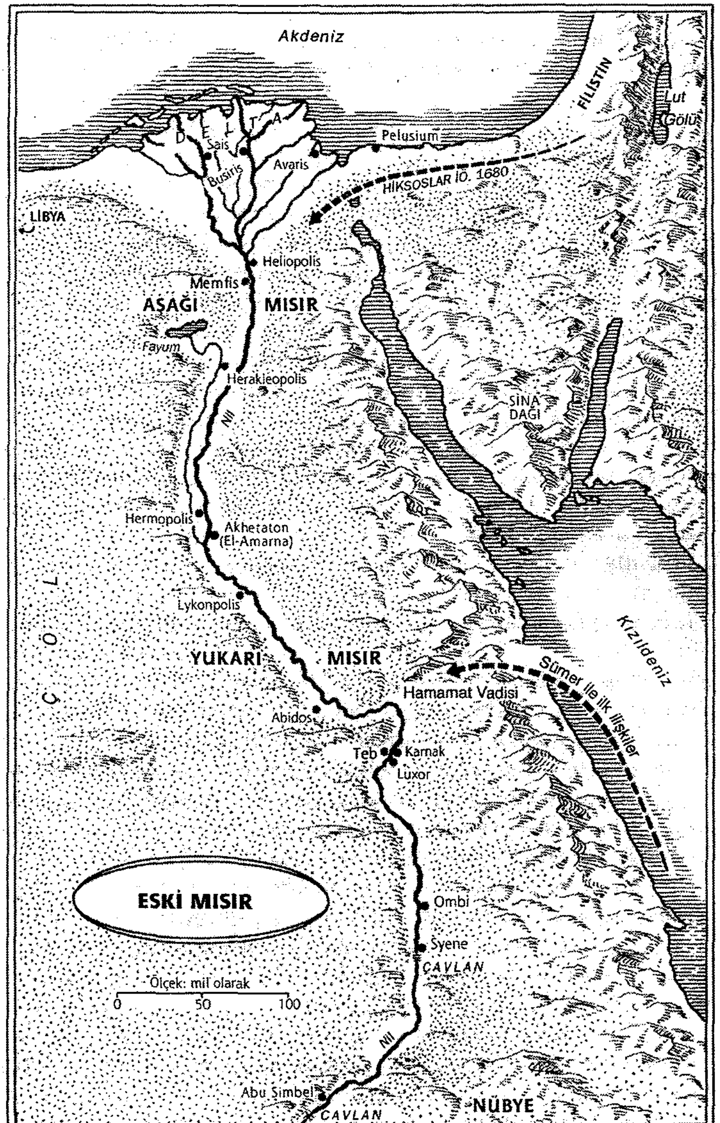
Nil Vadisi'nin kendine özgü coğrafya koşulları siyasal merkezileşmeye de yardımcı oldu. Nil'in her iki yanındaki kıraç çöller, vadiyi gerçekten tehlikeli olabilecek herhangi bir yabancı saldırısından korudu. Nübyeliler tarafından güneyden ya da Libyalılar tarafından batıdan arada sırada yapılan akınlar, Mezopotamya'da barbar saldırılarını çok önemli bir sorun durumuna getiren sayı gücünden yoksundu. Ayrıca vadinin içinde, Nil'in ağır başlı akışı kayıkları kolaylıkla kuzeye doğru taşırken, dönüş yolculuğu, kuzey-kuzeydoğu yönünde neredeyse durmaksızın esen rüzgârlardan yararlanmayı sağlayan yelkenlerin çekilmesiyle, hemen aynı kolaylıkla yapılabildi. Nil üzerinde aşağıya ve yukarıya her iki yöndeki su ulaştırması öylesine kolaydı ki, tüm öteki ulaştırma biçimlerini gölgede bıraktı. Verimli toprakların hiçbir parçası ırmak kıyısından uzakta değildi ve bir gemi ırmağın ağzındaki bataklık deltadan birinci çavlana kadar olan yol boyunca hemen her yerden alabileceği insanları ve malları ırmağın akıntısı yönünde ya

da akıntıya karşı yönde taşıyabilirdi. Bu koşullarda, ırmak üzerindeki gemiciliği denetlemek, tüm ülkenin denetimini elde tutmak demekti. Ve ırmak boyunca aşağıya yukarıya hareket eden tekneleri yönetip denetlemek, durumun doğası gereği, belirli yolları izlemek zorunluluğu bulunmayan kara ulaştırmacılığının herhangi bir biçimini denetlemekten daha kolaydı. Böyle olunca, Mezopotamya'da bir merkezi yönetimi, bir imparatorluk yönetimini ayakta tutmak için bin bir güçlükle geliştirilen, gene de etkin olmayan yöntemlere Mısır'da hiç gereksinim duyulmadı. Tanrısal yönetici, ırmak boyunca belli aralarla yerleştirdiği az sayıda kendine sadık ve çalışkan hizmetçileriyle, tüm ülkeye kolayca egemen olabildi.

Yapılan iş, taşkın ovasının tümünü tek bir yönetim altına sokarak tanrı-kral evinin kudretini Nil Vadisi'nin su ulaştırması yapılan her yerini kapsayacak biçimde yaygınlaştırmaktı. Böylece, Menes'in Yukarı Mısır'la Aşağı Mısır'ı etkin bir biçimde birleştirdiği tarihte Mısır, Sümer'de çözülemeyecek denli çetinliğini birçok kereler kanıtlayan iç barış ve düzen sorununu tek bir çabayla çözdü.

Firavun'un evi aynı zamanda Mısır uygarlığının içinde biçimlendiği ana çatkıyı da oluşturdu. Tanrı-kralın evine bağlanan zanaatçılar ve yöneticiler, Menes'in fethini izleyen üç dört yüzyıl içinde piramitleri dikip, Mısır sanatının bunlardan daha az harika olmayan öteki geleneklerini ortaya koydular. Arkeolojik kalıntılarda haklarında daha az ipucu bulunan müzik, dans ve öteki sanatlarla ve zanaatlarla birlikte, hiyeroglif yazı, sırçalı tuğlalar ve kaplar, çok zarif bir doğramacılık, bunların hepsi de aynı kral evinin içinde geliştirildi. Bu tür şeyler herhangi bir başka yerde görülmüşse bile, ancak silik ve yetkinlikten uzak taşralı biçimleriyle görüldü.

Tek bir merkezde böylesine bir yoğunlaşma, geniş çaplı girişimlerde her zaman görülen üstünlüklere sahipti.

Akdeniz
FİLİSTİN
Lut Gölü
D E L T A
Sais
Busiris
Avaris
Pelusium
HİKSOSLAR İÖ. 1680
LİBYA
Heliopolis
Memfis
AŞAĞI MISIR
Fayum
Herakleopolis
Nil
SİNA DAĞI
Hermopolis
Akhetaton
(El-Amarna)
Lykonpolis
Ç Ö L
YUKARI MISIR
Kızıldeniz
Sümer ile ilk ilişkiler
Hamamat Vadisi
Abidos
Teb
Karnak
Luxor
ESKİ MISIR
Ombi
Syene
ÇAVLAN
Ölçek: mil olarak
0
50
100
Nil
Abu Simbel
CAVLAN
NÜBYE

Örneğin büyük piramitler, ancak tarlalarda yapılacak herhangi bir işin olmadığı mevsimde, Mısır'ın kırsal bölgelerindeki tüm insan gücünün bir araya toplanmasıyla yapılabildi ve bunu, ancak Firavun'un sarayı gibi tek bir buyruk merkezi yapabilirdi. Öte yandan, eski Mısır'ın son derece merkezileşmiş rejimi, aynı zamanda kaçınılmaz olarak dayanıksızdı. Her şey Firavun'un bulunduğu yerden çok uzaktaki kişilerin ona ya da adamlarına boyun eğme yolundaki isteklilikleri̇ne bağlıydı. Bununla birlikte, bir hanedanın yerini ötekinin alışı sırasındaki kısa geçiş dönemleri dışında, Eski Krallık zamanında (İ.Ö. 2600-2200 dolaylarında) dört yüzyıl kadar uzun bir süre boyunca Firavun'a ve adamlarına böyle bir boyun eğiş gösterilmiştir.

Eski Krallık'ın en parlak döneminde bile, Firavun'un görünürde ülkeyi bütünlük içinde tutan kudretinin altında, belirgin yerel uyuşmazlıklar bulunmaktaydı. Çoğu kez hayvan ya da yarı hayvan biçiminde düşünülen yerel tanrılar, yerel egemenliklerini kurdular ve Sümer panteonunda* görülen tutarlılığa benzer bir durum hiçbir zaman doğmadı. Yerel sunaklar ve yerel rahiplikler olasılıkla birbirleriyle uyuşmayan inançları koruyup sürdürdüler. Bunlardan bazıları zamanla incelikli törenler geliştirmeye başladılar ve Mezopotamya'nın eski tapınaklarıyla karşılaştırılabilecek çapta yapılar dikmeye kalktılar.

Bununla birlikte, Mısır yönetiminin merkezi niteliğini bozanlar, dik başlı rahipler değil asi yerel memurlar oldu. Firavunluk düzeninin çözülüşü sırasındaki umutsuzluklarını yazıya geçirmiş olan eğitimli yazıcılar sınıfı, Mısır'daki siyasal parçalanmanın son derece yanlış bir gidiş olduğunu sezdi. Gene de Mısır'ın İ.Ö. 2200'den sonra yüz yıldan fazla sürecek olan bölünmesi önlenemedi. Mezopotamya ise her zaman bölünmüş durumdaydı.

---

* Tanrılar birliği; bir toplumun tanrılarının tümü (ç.n.).

Bu bölünmüşlük, Mısır uygarlığının birçok alanda aynı anda gerilemesi sonucunu doğurdu. Yerel yöneticiler yüksek Mısır sanatını ve Firavun'un ağır başlı görkeminin öteki özelliklerini sürdürmek için ellerinden geleni yaptılar; ama kaynakların kuruması, lüksün ve çoğu kere de uzmanlığın gerilemesine yol açıyordu. Firavunlar uygarlığının anıları, bu açık kargaşa ve siyasal bölünme döneminde bile canlı tutuldu. Eski Krallık'ın saltanatı, ülkülerini, Nil Vadisi'nin topraklarına, sağlam kökler salacak biçimde ekmişti.

Orta Krallık

Bu nedenle, yaklaşık iki yüzyıllık bir siyasal bölünmeden sonra, Mısır'ın, Nil Deltasının tepe noktasına yakın bir yerde olan Memfis'i değil, fakat ırmağın çok daha yukarılarındaki Teb'i başkent edinen yeni bir fatih tarafından (İ.Ö. 2000 dolaylarında) yeniden birleştirilebilmesine şaşmamalı. Böylece kurulan ve Orta Krallık denen devlet, Mısır'ın yeniden, her birinin tüm ülkenin yasal Firavun'u olduğunu öne süren ve birbirleriyle uğraşan yerel hükümdarlıklara bölündüğü İ.Ö. 1800 dolaylarına dek sürdü.

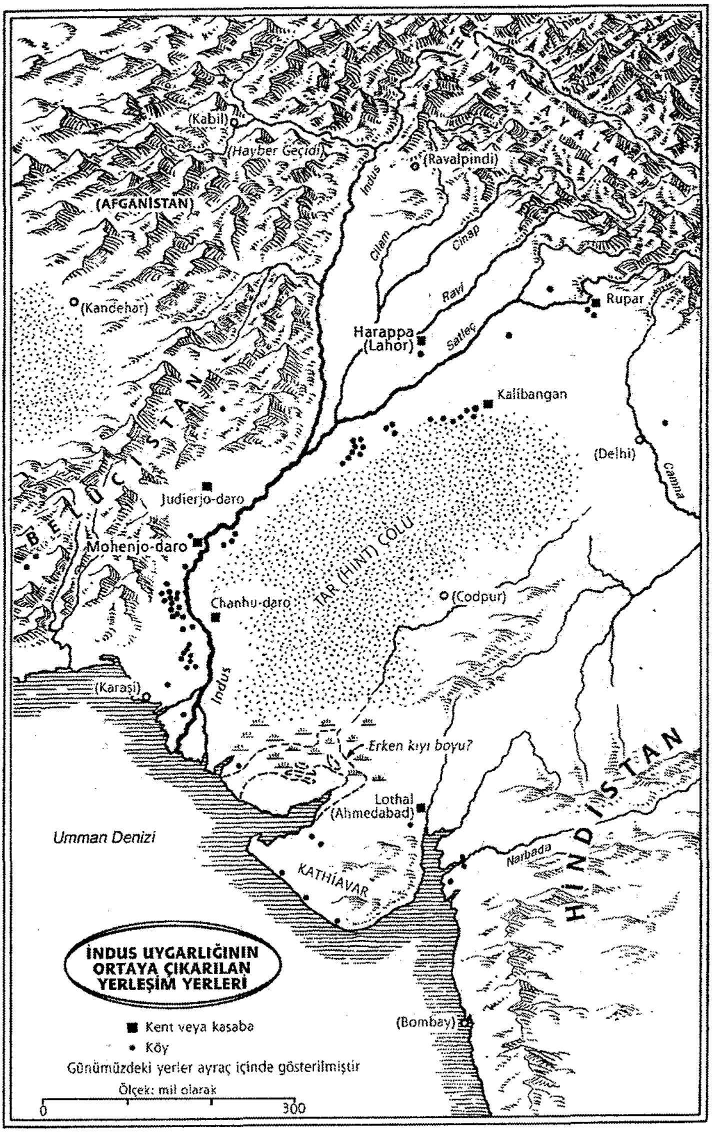
Sanat biçemleri ve öteki belgeler, Orta Krallık yöneticilerinin Eski Krallık'ın başarılarını bilinçli olarak kendilerine örnek aldıklarını gösterir. Gene de aralarında önemli farklılıklar vardır. Tapınak mimarlığı gittikçe daha incelikli bir biçim aldı. Yerel toprak beyleri ve şefler, ister rahip olsunlar ister olmasınlar, Eski Krallık zamanındakinden çok daha büyük bir öneme sahip olmalarından yararlanmayı sürdürdüler. Bu yüzden Mısır toplumu ve uygarlığı, tek bir merkeze daha az bağımlı duruma geldi ve bununla ilişkili olarak, siyasal yıkımları atlatma yolunda daha büyük bir yeteneğe sahip oldu. Ne var ki bu üstünlükler, Eski Krallık'ın parlak dönemini (yani İ.Ö. 2600-2400 dolaylarını)

niteleyen sanatta ulaşılan yüce bir arılığın ve biçem birliğinin harcanması pahasına elde edildi.

Olaylara Mısır tarihinin bundan sonraki en büyük dönüm noktası olan, Asya'dan gelen ve Hiksoslar olarak bilinen barbar yabancılar tarafından Mısır'ın zor yoluyla fethedilmesi açısından bakıldığında, Orta Krallık zamanında kültürel önderlik alanındaki bu dağınıklık, Mısır uygarlık biçiminin yok olmadan bu fethi atlatabilmesinde olasılıkla yaşamsal bir rol oynadığı anlaşılır. Tüm Mısır uzmanlık çevresi, Eski Krallık günlerinde olduğu gibi tek bir Firavun evinde toplanmış olsaydı, onun yıkımı aynı zamanda Mısır uygarlığının da yıkımı olacaktı. Fakat bu tehlike, Hiksoslar görünmeden önce, Mısır toplum yapısı içindeki uzmanlaşmış becerilerin ve bilgilerin daha az önemli öteki merkezlere yayılışıyla önlenmişti.

İndüs Uygarlığı

İ.Ö. üçüncü binyılda İndüs Vadisi'nde ortaya çıkan bir başka büyük uygarlık hakkında çok daha az şey biliniyor. İndüs halkları tarafından kullanılan yazı, günümüz bilim adamları tarafından okunamıyor; bu nedenle bizi İndüs kültürünün kavranmasına götürecek bu çok önemli yol hâlâ kapalı. İndüs yerleşim yerleri üzerinde yapılan arkeolojik araştırmalar da daha tamamlanmış durumda ve kazılardan bazıları ise iyi yapılmış çalışmalar değil. Bununla birlikte, şimdiye dek elde edilen bulgulardan akla yatkın bazı sonuçlar çıkarmak olanaklı görünüyor. İndüs uygarlığının, biri Harappa'da, öteki ırmağın birkaç yüz kilometre aşağısında, Mohenjodaro'da bulunan iki büyük kent merkezi vardı. Bu iki kentle, İndüs'ün öteki yerleşim yerlerini oluşturdukları anlaşılan çok daha küçük kırsal kasabalar ve köyler arasındaki büyük farklılık, Eski Krallık zamanındaki Mısır'a benzer bir durumla, en iyi biçimde, siyasal birliğin sağlanmış olmasıyla açıklanabilir.

HİMALAYALAR
(Kabil)
(Hayber Geçidi)
(Ravalpindi)
Indus
(AFGANİSTAN)
Cilam
Cinap
Ravi
(Kandehar)
Harappa
(Lahor)
Satleç
Rupar
Kalibangan
BELÜCİSTAN
(Delhi)
Camna
Judierjo-daro
Mohenjo-daro
TAR (HİNT) ÇÖLÜ
(Codpur)
Chanhu-daro
(Karaşi)
Indus
Erken kıyı boyu?
HİNDİSTAN
Lothal
(Ahmedabad)
Umman Denizi
Narbada
KATHİAVAR
İNDUS UYGARLIĞININ ORTAYA ÇIKARILAN YERLEŞİM YERLERİ
(Bombay)
Kent veya kasaba
Köy
Günümüzdeki yerler ayraç içinde gösterilmiştir
Ölçek: mil olarak
0
300

Mühürler ve İndüs yapımı öteki küçük nesneler, Mezopotamya'da İ.Ö. 2500 dolaylarına ait tabakalarda bulunduğuna göre, Sümer ile ilişki kesin. Büyük bir olasılıkla Sümer'le deniz yoluyla kurulan bu ilişki, İndüs uygarlığının gelişmesinin hızlanmasında, Sümer-Mısır ilişkisinin Mısır'ın gelişmesinin ilk aşamasındakine benzer bir rol oynadı. Mısır sanatı ve yazısı gibi, İndüs halkları tarafından geliştirilen sanat biçemi ve yazı biçimi de, görünüşte Sümer biçimleriyle bir benzerlik göstermez. Mısır ve İndüs halkları kendi farklı yaşam biçimlerini geliştirmeleri yolundaki itici gücü Sümerler'den aldılar. Ancak, yerel biçimlerin daha belirlenmediği başlangıç döneminin ilk günlerinde Sümer tekniklerine doğrudan öykünmelerinin ya da onların beceriksiz kopyalarının izlerinin görülmesi beklenebilir. Böyle bir öykünmenin örnekleri Mısır'da bulundu, ama taban suyu, arkeologların, belki doğrudan öykünmenin benzeri kanıtlarının bulunabileceği Harappa ve Mohenjodaro'nun en alt tabakalarını araştırabilmelerini şimdiye dek engelledi.

Mohenjodaro da, Harappa da, yüksekte bir kale ya da sunak ile, aşağıda uzanan birbirine bitişik yapılar olmak üzere ikiye bölünmüştü. Bazı bölgelerde, birbirinin özdeşi olan odalardan oluşma uzun yapılar –şu ya da bu yolla derlenmiş emekçilerin ya da kölelerin koğuşları– vardır. Eski İndüs toplumunun yapısı hakkında bundan öte sonuç çıkarmak güç. Hem Mısır'dan hem de Sümer'den yapılacak benzetmeler, tanrılara hizmet etmek için rahiplerce örgütlendirilmiş bir toplumun, bir olasılıkla İndüs uygarlığının temelini oluşturduğuna işaret etmektedir; ancak durumun böyle olduğundan emin olamayız. Sümer ile İndüs arasında, mühürlere ve birbirlerinden aldıkları öteki nesnelere dayanılarak karşılaştırmalı tarihlendirmeler yapma olanağı bulunduğu için, Harappa ile Mohenjodaro başkentlerinin

yıkıntılarının oluşturduğu tepeler tarafından temsil edilen tarih kesimi oldukça yüksek bir güvenilirlikle saptanabilir. Bu temele dayanarak, İndüs uygarlığının İ.Ö. 2500 ile İ.Ö. 1500 arasında serpilip geliştiğini söylemek olanaklı görünüyor. Her iki büyük kent de, halklarını boğazlayan, yapılarını yakıp yıkan, ancak buralara yerleşmeyi düşünmeyen saldırganlarca yerle bir edildi. İndüs kentlerini yıkıp İndüs uygarlığını sona erdirenler, hemen hemen kesinlikle, kuzeyden gelen ve Aryan dili konuşan barbar kabilelerdi. Neredeyse tam bir yıkım olmuştu. İndüs uygarlığının yalnızca köylülerince bilinen öğeleri sonraki tarihlere geçebildi. Bir zamanlar (bir olasılıkla rahipler olan) önderlerin sahip oldukları özel bilgiler ve yüksek beceriler, barbarların onları İ.Ö. 1500 - 1200 arasında, en geç İ.Ö. 1200'de öldürmeleri ya da dağıtmalarıyla, yok oldu. Orta Krallık zamanındaki siyasal gelişmeler, Mısır uygarlığının sürdürülmesi için gerekli becerileri ve bilgiyi, Hiksosların saldırıp ülkeyi çiğnemelerinden çok önce birçok tapınağa ve soylu evine yaymamış olsaydı, benzeri bir yazgı Mısır'ın başına da gelebilirdi.

İ.Ö. 2500-1700 Arasında Mezopotamya Uygarlığı

Bu büyük olaylar, Mısır ve İndüs Vadisi'ndeki yaşamın biçimini değiştirirken, uygar yaşam, Mezopotamya'da da kararlı ve durağan kalmadı. Gene de görülen hiçbir değişiklik, Sümer ülkesinde İ.Ö. 3500-2500 arasında oluşan temel olaylar gibi sonraki yüzyıllarda yinelenecek türden değildi. Sulama yapılan ovaların zenginliklerini yağmalamaya göz dikmiş barbarlara karşı sınırları koruma sorunu, daha uzun süre çözülemedi. Bundan daha az çetin ve daha az karmaşık olmayan kentler arasında barışı koruma sorunu, ancak yabancılara, genellikle de sevilmeyen barbar ya da yarı barbar bir fatihe birlikte boyun eğilmesiyle çözüldü.

Bitmez tükenmez siyasal ve askeri kargaşalar arasında, iki önemli değişikliğe değinmek gerek. Birincisi, İ.Ö. 2000'den az sonra, Sümer dilinin günlük dil olmaktan çıkışıdır. Yerini, içlerinde ilk olarak Akadça'nın yazı dili olmayı başardığı çeşitli Sami dilleri aldı. Sümercenin günlük dil olmaktan çıkışı, yavaş yavaş gerçekleşmiş görünüyor. Çöl kıyılarından içeriye doğru göç eden Sami dili konuşan insanlar, öylesine büyük sayılarda Mezopotamya'ya sızmış olmalılar ki, Sümer dilini, yavaş yavaş okullarda öğrenilecek ve dinsel şenliklerde okunacak bir din dili derecesine indirebilsinler. Tanrılara kendi dilleriyle seslenme gereği, Sümercenin daha yüzyıllarca unutulmamasına yol açtı. Bugün bizim Latinceyi öğrenmek zorunda oluşumuz gibi, rahiplerin Sümerceyi öğrenmek zorunda oluşları, onların iki dilden sözcüklerin karşılıklı sıralandığı sözcük listelerini ve okullarda kullanılacak öteki bazı kolaylık yöntemlerini geliştirmelerini gerektirdi. Bunlar ileride, günümüz bilim adamlarının, eski Persçe (Farsça) ve Akadça olarak her iki dilin yan yana yazıldığı metinleri kolaylıkla okuyabilir duruma geldikten sonra Sümerceyi çözüp okuyabilmelerine olanak verecekti.

İkincisi, sık sık gerilemek zorunda kalmalarına karşın, geniş topraklar üzerindeki siyasal imparatorlukların yavaş yavaş birlik ve kararlılık kazanmasıdır. Daha sonraki siyasal sistemler için büyük önem taşıyan üç yöntemin, bürokrasinin, hukuğun ve pazar fiyatları düzeninin geliştirilmesi buna olanak verdi. Bürokrasi ilkesi bugün öylesine alışılmış bir veri olarak görülmektedir ki, bir bireyin kamu ya da iş yaşamında üstlendiği rolün, onun doldurduğu memurluğa ya da elinde tuttuğu atamayla saptanan göreve bağlı olmadığı bir toplumu kafamızda canlandırmakta güçlük çekeriz. Elinde kendisini kral adına yerel yönetici atayan belgeyle gelen bir yabancıya öteki yabancılara gösterilenden farklı bir davranış gösterme zorunluluğu vardı.

Yargıçların, subayların, vergi toplayıcılarının ve daha birçok öteki memurun da oynayacakları özel rolleri söz konusuydu ve bu kişiler, görevlerinin kendilerine verdiği yetkiyle davrandıkları yolundaki savlarını kabul ettirerek, karşılarındaki asıl yabancıları kendileriyle işbirliğinde bulunmaya ikna etmek zorundaydılar. Fakat bu düşünce, bir kez benimsendikten sonra, bir kralın, uzak ülkeleri subaylarıyla ve memurlarıyla yönetmesine olanak verdi. Nil'in Mısır ülkesine sağladığı türden özel bağlantıların bulunmadığı yerlerde bile, birbirlerinden uzak bölgeler arasında etkin bir işbirliği olanağı doğdu.

Kralın yönetimi altındaki herhangi bir yerde tekil durumlara uygulanabilen hukuğun da benzeri etkileri oldu. Bürokrasi ilkesi gibi hukuk da insan ilişkilerinin önceden yaklaşık olarak bilinebilirlik derecesini artırdı. Birbirini tanımayan kişiler, ilişkilerinin sonucu hakkında az çok güven sahibi olarak birbirleriyle ilişkiye girebildiler. Ve eğer bir kişi yükümlülüklerini yerine getirmezse ondan kralın yasaları ve yargıçları önünde hesap sorma olanağı vardı. İlk yasa derlemelerinin* en ünlüsü Babil kralı Hammurabi (İ.Ö. 1700 dolayları) tarafından çıkarıldı; ancak o tarihlerden zamanımıza kalan hukuk davalarının kayıtlarına bakılırsa, bu yasalar derlemesindeki hükümlerin gerçekten uygulanan yasalar oldukları söylenemez; uygulanan yasalar olup olmadıkları belli değil.

Pazar fiyatları ve mahkemelerde uyulmaya zorlanabilecek olan alışveriş kuralları da birbirlerini tanımayan kimseler arasında etkin bir işbirliği olanağı sağladı. Eski Mezopotamya'da önceleri fiyatlar arpaya göre hesaplandı. Daha sonra gümüş çubuklar da büyük alım satımlarda aynı amaca hizmet etti; fakat sıradan halk seyrek olarak herhangi bir alışveriş işlemine katıldı. Katıldığı zaman değiş tokuş yöntemini sürdürdü ve hiçbir zaman ortak bir standart değer ölçütü kullanmak zorunda kalmadı.

* Yasa kodlarının (ç.n.).

Nüfusun çoğunluğu her zaman, tarlalarda çalışan, vergi ve kira toplayıcıları geride yetecek kadar yiyecek bıraktıkları zaman kendilerini talihli sayan yoksul köylüler olarak kaldı. Onların kralın memurlarıyla, yasalarıyla ya da bölgeler arası pazarlarla, ya pek az ilişkileri vardı ya da hiçbir ilişkileri yoktu. Fakat bürokrasinin, hukuğun ve pazar fiyatları düzeninin yavaş yavaş gelişmesi, tarım ürünlerinde ve öteki mallarda sağlanan toplumsal artıyı doğru ya da eğri yollarla ellerinde toplamış olan zenginler arasında, birbirlerine yüzlerce kilometre uzaklıktaki bölgelerde yıllar hatta onyıllar boyunca sürecek çapta işbirliği yapılması olanaklarını yarattı.

Gene de, eski Mezopotamya'daki siyasal imparatorluklar, hiçbir zaman uzun süre güven içinde olmadı. Yerel bağlılıklar çok güçlüydü; iletişim ağır ve pahalıydı ve yalnızca memurlarına yazdığı mektuplardan çoğu zamanımıza kadar kalabilmiş olan Hammurabi gibi çok enerjik bir yönetici etkin bir denetimi tüm Mezopotamya üzerine yayabildi. Siyasal erk merkezleri ırmağın yukarılarına doğru kayma eğilimi gösterdi. Bunun nedenlerinden biri, buharlaşmanın bir sonucu olarak toprağın tuzlaşmasının, Mezopotamya'nın en güneyindeki en eski tarlaların verimliliğini azaltıp sonunda büsbütün yok edişidir. Ayrıca, herhangi bir askeri çatışmada ırmağın yukarısında bulunan kent, kanalları kapatıp aşağıdaki kentlerin su kaynaklarını kesebileceği için her zaman üstünlüğe sahipti. Bunların bir sonucu olarak Akad, Sargon zamanında (İ.Ö. 2350 dolaylarında) Sümer'e egemen olmaya başladı ve ondan daha kuzeyde olan Babil, Hammurabi zamanında Mezopotamya'nın başkenti oldu.

Gene Hammurabi zamanında, Babil rahipleri, Babil topraklarının tanrısal sahipleri ve Babil'in koruyucusu Marduk'un adını ve gücünü yüceltmek için Sümer ve Akad bilgilerini inceleme ve öğrenme yürekliliğini gösterdiler.

Böylece, örneğin, "Yaratılış Destanı" denen, dünyanın nasıl yaratıldığını anlatan, daha sonra *Kitabı Mukaddes*'in "Tekvin" bölümünde yankılanan destan, Marduk'u tanrıların başkanı yapar. Bu, destanın Sümerce olan ilk aslında tanrılar arasında başrolü oynayan Nippur'un fırtına tanrısı Enlil'in yerine onun adı konularak sağlandı. Hammurabi çağının yazıcıları ve matematikçileri başka bakımlardan da kendilerinin olağanüstü girişken kimseler olduklarını kanıtladılar. Örneğin karmaşık aritmetik hesapları ilk kez bu çağın tabletleri üzerinde görülür ve bunu izleyen bin yılı aşkın bir süre içinde matematik alanında önemli herhangi bir yenilik görülmez.

Zenginlik ve kudret merkezinin Sümer'den Akad'a, Akad'dan Babil'e kayışı ve kuzeye doğru göçü izleyen bu dil değişiklikleri, Mezopotamya uygarlığının temeldeki sürekliliğini bozmadı. Dünyayı ve insanların tanrılarla ilişkilerini açıklamak için, önce Sümer rahiplerince ortaya konan düşünceler zamana karşı durabildi. Taşkın alanı olan ovalarda yaşayabilmek için geliştirilen eski teknolojik uyum yöntemlerinde de aynı başarı gösterildi. Mezopotamya uygarlığının bu iki yönünde görülen değişiklikler oldukça önemsizdi. Yenilikler ve ağır bir gelişme hareketi, bu alanlarda değil, gördüğümüz gibi imparatorluk yönetim sanatlarının yavaş yavaş incelikli bir düzeye yükseltildiği siyasal ve askeri konularda odaklaşma eğilimi gösterdi.

Uygarlığın Yağmurla Sulanan Topraklara Geçişi

Nil ve İndüs gibi uzak ırmak vadilerinde Mısır ve İndüs uygarlık biçimlerinin ortaya çıkışlarıyla birlikte, Mezopotamya Vadisi içindeki uygarlık bölgesinin genişlemesi de uygarlık saflarının güçlenmesine önemli bir katkıda bulundu. Gene de bu tür karmaşık topluluklar, gelişmeleri için

sulama yapılan ırmak vadilerine gereksinim duydukları ölçüde, zorunlu olarak, insan yaşamının bir barbarlık deniziyle kuşatılmış seyrek karşılaşılan ve yabancı türleri olmak durumunda kaldı. Yağmurla sulanan topraklar da uygar toplum yaşamına olanak verecek uzmanları besleyebilecek duruma sokulabilirse, uygarlık, ancak o zaman tüm yeryüzüne egemen olabilirdi. Bu ise, İ.Ö. 2000'den az önce başlayan ve ancak İ.S. 19. yüzyılda sona eren, tamamlanması neredeyse dört bin yıl alan bir süreçti.

Uygarlığın yağmurla sulanan topraklara yayılışı tartışma götürmez bir gerçek olmakla birlikte, ilk gerçekleştiği dönemin tüm ayrıntıları bilinmiyor. Örneğin İ.Ö. 1200 dolaylarında Mezopotamya, içlerinde en çok tanınanları Küçük Asya'daki Hitit toplumuyla Suriye ve Filistin'deki Kenan toplumu olan bir dizi uydu uygarlıkla ya da uygarlığın eşiğindeki toplumlarla* çepeçevre sarılmıştı. Mısır çölleri Nil'in iki yanında benzeri gelişmeleri önledi; fakat, arkeoloji tarafından daha kanıtlanmamakla birlikte, İndüs uygarlığının öğelerinin Güney ve Orta Hindistan'daki sulama yapmayan halkların yaşamını etkileyecek biçimde güneye ve doğuya doğru sızmış olması olanağı vardı; bu olanak belki de gerçekleşmişti.

Yağmurla sulanan topraklarda uygarlığın filizlenebilmesi için neyin gerekli olduğunu saptamak güç değil. Bir kere çiftçilerin bir yiyecek fazlası üretebilmeleri gerekmişti. İkinci olarak, bu yiyecek fazlalarını, onları üreten çiftçilerin elinden alıp, artık zamanlarının çoğunu köylü çoğunluğu gibi tarlalarda çalışarak harcamak zorunda kalmaksızın, yüksek zanaatları ve gizli bilgileri özgürce geliştirebilecek bir dizi uzman için kullanacak toplumsal düzenek gerekmişti.

Sabanın yayılışının, birçok toprakta ve çoğu zaman, sıradan çiftçilere bir tarımsal artı üretebilme olanağı verdiği-

---

* İngilizce metinde "proto-civilizations"; ön uygarlıklar da denebilir (ç.n.).

ni görmüştük. Bu, uygarlığın sulama sınırları ötesinde kurulabilmesinin zorunlu önkoşuluydu. Ama saban tarımının ilk uygulandığı yerler ve ilk yayıldığı bölgeler tümüyle belirsiz. Yiyecekleri üreticilerden alıp uzmanlaşmış tüketicilere aktaran toplumsal düzeneklerin kaynağı ve niteliği de, aynı derecede bugünkü bilgimizin sınırları dışında. Fetih ve ticaret olasılıkla iki temel etmendi. Fakat fatihler ve tacirler, karşılaştıkları toplumsal önderlik biçimleri üzerinde, ırmak vadilerinin sulama alanları ötesinde gelişmeye başlayan uygarlaşmış ya da uygarlık eşiğindeki toplumlar arasında oldukça çeşitli yapılar yaratacak farklı etkilerde bulundular.

Örneğin Küçük Asya'nın kuzeydoğusunda, Asurlu tacirler tarafından İ.Ö. 1800 dolaylarında yazılmış olan birçok kil tabletin bulunuşu, Hitit uygarlığının doğuşuna bir göz atmamıza olanak verir. Daha o tarihlerde yerel yöneticiler çevrelerinde askerler, rahipler, tacirler ve zanaatçılar toplamaya başlamışlardı bile. Böylece bu tarihten yüz yıl kadar sonra, Hitit başkenti Hattuşaş'ta gelişecek olan saray yaşamını daha küçük çapta önceden gerçekleştirmiş bulunuyorlardı. Hitit yaşamının birçok yönü doğrudan Mezopotamya'dan alınmaydı. Örneğin çiviyazısı ve Mezopotamya dilinin bazı mitosları, Mezopotamya'dan alınmış kültür öğeleriydi. Aynı zamanda yerel gelenekten alınan bazı önemli öğeler de varlıklarını sürdürdü. Bunun sonucu, Mezopotamya'nın tüm bölgeye yayılmış özellikleriyle başka yerlerde görülmeyen yerel özelliklerin karışmasından oluşan bir karma kültürün ortaya çıkması oldu. Mezopotamya modelleriyle sıkı ilişkisine karşın, Hattuşaş heykelciliğinin şaşmaz biçimde kendine özgü oldukça hantal biçemine bakılırsa, Hitit sanatının bu durumdan doğan kültürel sonucu duyarlı bir biçimde yansıttığı görülür.

Hitit toplumu birkaç farklı etnik gruptan oluşur; öyle ki, bir grubun ötekini fethiyle, üzerinde Hitit uygarlığının

yükseldiği toplumsal farklılaşmanın temellerinin atılmış olması olasıdır. Ancak yerel şefler ve yerel yöneticiler elleri altında belli bir miktarda servet ya da işgücü topladıktan sonradır ki, uygar toplumun tacirleri gerçekten ticaret yapmaya başlayabildiler. Uzak uygarlık ülkelerinde üretilen mallar, olasılıkla, sıradan çiftçilerin ilgilerini çekemeyecek kadar pahalıydı. Uygar toplumun tacirlerinin bunlarla değiştirmek isteyecekleri şeylerin –örneğin madenlerin, kerestenin ya da öteki hammaddelerin– taşınmaları ya da öbür satışa hazırlama işleri için çoğu kere oldukça incelikli işlemlerden geçirilmeleri gerekliydi. Bu tür girişimler için insan gücünü örgütleyen ve uygar toplumların tacirlerinden bez, madeni eşya satın alan kişilerin, bu işleri, bir etnik grubun ötekini ele geçirmesi olayında, ele geçiren grubun önderleri olarak, başlangıçta elde ettikleri servet ve kudret sayesinde yapabilmiş olmaları çok olası. Hitit heykelciliğinin özelliğini oluşturan silahlı insanların hep ön planda yer alışları ve bu insanların heybetli görünüşü, kurbanlarından fatihlerin zevklerine hizmet edecek zanaatçıların ve öteki uzmanların yaşadığı küçük kentlerini besleyebilecek çapta rantlar ve hizmetler istemek durumunda olan fatihlerin ağır tehdidine işaret etmektedir.

Mezopotamya'ya komşu olan öteki ülkeler de, hemen hemen aynı toplumsal evrimden geçmiş görünür. Batıdaki Kenanlılar, daha çok tacir daha az asker bir toplum kurmuş olabilirler; fakat Dicle Vadisinin kuzeyindeki ve doğusundaki dağlık ülkelerde yaşayan Hurriler, Elamlılar, askeri yönü ağır basan ya da haklarındaki çok eksik bilgilerimize göre bize öyle görünen bir yol izleyerek, uygar Mezopotamya yaşamı çizgisinde, ancak onun kendilerine özgü çeşitlemelerini geliştirdiler.

Daha da uzak ülkelerde, dağların ötesindeki bozkırda, çoban topluluklar, özellikle silah takımlarını geliştirebilecek ya da giysilerinin görkemini artıracak madenlerle ilgi-

lendiler. Örneğin İ.Ö. 2500 dolaylarında Kafkas Dağlarının kuzeyindeki Kuban Vadisi'nin şefleri, mezarlarını güzel tunç silâhlarla ve mücevherlerle döşemeye başladılar. Tunç zaten savaşçı olan bozkırın barbarlarını daha da korkunçlaştırdı. Gerçekten, çevrelerindeki uzak yakın tüm komşularını egemenlikleri altına alabileceklerini kanıtladılar. Böylece, bozkırdan sel gibi boşalan, tunç kullanan barbarlar, örneğin, İ.Ö. 2500'ü izleyen altı yüzyıl içinde, kendilerinden önce buralarda yaşamakta olan toplulukları yenerek

ve zamanla özümleyerek Batı Avrupa'yı istila ettiler. Şiddet kullanma alışkanlıkları ve askerlik erdemlerine hayranlık, Avrupalıların bilincine, bu tunç çağı barbar istilalarıyla derin bir biçimde yerleştirildi. Finler, Estonyalılar, Macarlar, Basklar dışında günümüz Avrupasının tüm halkları, dillerini, Tunç Çağı fatihlerince getirilen ve Avrasya'nın batı bozkırlarından kaynaklanmış bir eski dilden (ya da birbirleriyle yakın ilişkili dillerden) aldıkları için, bu akınlarla Avrupa aynı zamanda dil alanında da Avrupalaştı.

Çeşitli dalları yalnız Avrupa'da değil, İran'da ve Kuzey Hindistan'da da konuşulduğu için bu diller ailesine Hint-Avrupa dilleri denir. Söz konusu dillerin günümüzdeki yayılış biçimi, bozkır barbarlarının, kaba yiğitliklerinin çağın en ileri tunç silahlarıyla desteklenmesiyle, hem doğuya hem de batıya doğru fetih yapma olanağı bulduklarını gösterir. Örneğin Ortadoğu'da Hint-Avrupa dili konuşan küçük savaşçı toplulukları, Hurriler denen dağlı halk arasına yönetici olarak yerleşmiş görünür. Aynı şey daha doğudaki Kassitler hakkında da söylenebilir. Hatta en önemli etnik grupları Sami dili konuşan Hiksoslar bile, Hint-Avrupa dili konuşan birkaç topluluğu içlerine almıştı. İndüs Vadisinin Aryanlar tarafından fethedilmesi ve eski İndüs uygarlığının yıkılması, bu barbar göçünün bir uç örneğini oluşturur. Daha az bilinen öteki kabileler (Tocharialılar) daha da doğuya, belki daha ileri bir tarihte, ta Çin sınırlarına kadar yürüdüler.

Bu geniş halklar hareketinin nitelikleri ve sonuçlarıyla ilgili öteki düşünceler bundan sonraki bölümde verilecektir.

Deniz Uygarlığı

Uygar tekniklerle barbar topluluklar arasındaki etkileşim, Avrasya'nın halklar haritasında bu göze çarpan değişiklik-

leri yaratırken, daha küçük çaplı olan, ama daha az önemli olmayan, denizden kopup gelen bir dalga da Akdeniz'de ve baştan başa Atlanik kıyılarında insanların yaşamlarında ve kültürlerinde değişikliklere yol açtı.

Minos Girit'i, erken deniz uygarlığının gerçek bir örneğidir. İnsanlar Girit'e İ.Ö. 4000'den, Akdeniz denizciliğinin başlamış olabileceği bu tarihten çok önceleri yerleşmiş olamazlar. Girit çöp yığınları, İ.Ö. 3000 dolaylarında Mısır'la ticaretin açık ipuçlarını ele verir. Minos'un ünlü sarayı ilk olarak İ.Ö. 1900 dolaylarında yapıldığına göre, adada gerçek anlamda bir uygarlık, Mısır ile ticaretin görüldüğü tarihlerden bin yıl kadar sonra ortaya çıkmıştır. Sarayın yapıldığı tarihlerde, metalürji, görkemli bir çömlekçilik ve oldukça çekici doğalcı bir sanat biçemiyle birlikte daha çözülemememiş olan bir yazı biçimi ve bu eski uygarlığın öteki eklentileri de ortaya çıkmıştı.

Minos uygarlığının görkemini yaratan zanaatçıları ve öteki uzmanları besleyen zenginlikler, en başta deniz ticaretinden sağlanmıştır ya da deniz ticaretinden sağlanmış görünür. Minos gemileri Akdeniz'in birçok bölgelerinde dolaştı. Tunç yapmak için gereksinim duyulan bakır ve kalay ardında koşma belki de Giritlileri uzak deniz yolculuklarına sürükleyen baş nedendi. Gerçekten, Sardunya'da eski bakır madenleri yakınında Minos yerleşim yerlerinin izleri ortaya çıkarılmıştır. Girit, Suriye kıyılarına ve Mısır'a kereste ve zeytinyağı ihraç etmiştir. Ayrıca Minos tacirleri, Doğu Akdeniz uygar toplumlarının zanaatçılarıyla kuzeyin ve batının hammadde üreticileri arasında aracı olarak hizmet etmiş olabilirler.

Minos toplumunun kesin olarak nasıl örgütlendiği bugünkü bilgimizin kapsamı dışında kalmaktadır. Minos adı, bir olasılıkla Firavun gibi bir sandı ve bu yöneticinin kudreti, olasılıkla, askeri ya da yönetimsel rolünden çok dinsel rolüne dayanıyordu. Savaşın, Yunanistan Anakarasında ol-

duğundan çok daha az önem taşıdığı anlaşılıyor. Şimdiye dek ortaya çıkarılabilen bulgulara göre, başkent Knossos'u koruyan herhangi bir sur yoktu ve silahlarla zırhlar, Girit kalıntıları arasında hiç de göze çarpacak oranda değildi.

Minos'un kudretinin dayandığı din, Küçük Asya'da yazılı tarih dönemlerine dek varlığını sürdürebilen kültlerle ilişkiliydi. Bu dinin çevresinde örgütlendiği tanrı, özel simgesi çift başlı balta olan bir "Büyük Ana" tanrıça olarak görünür. Ayrıca boğalara ve yılanlara da özel saygı gösterilirdi. Boğa dansı, yani gençlerin kendilerine saldıran boğanın boynuzlarından tuttukları ve onun sırtının üzerinden atladıkları dinsel gösteri de, önemli bir dinsel törendi. İspanyol boğa güreşi bu eski dinsel spordan çıkmış olabilir.

Hitit heykelciliğinin kasvetli ve coşkusuz karakteriyle karşılaştırıldığında, Minos sanatı günümüzün gözlemcisini kıvraklığı, inceliği, içtenliğiyle çarpar. Balıkların ve sulardaki öteki yaşam biçimlerinin doğalcı resimleri ve kalıplaştırılmış fakat canlı portreleri, Hitit ve öteki kara toplumlarınca ortaya konan askeri savaşımların ve boyunduruk altına alınan halklar üzerindeki amansız baskının uygar ve uygarlık eşiğindeki toplumların gerçeğini oluşturduğu yaşamdan daha neşeli ve daha az şiddete dayalı bir yaşamın belirtileridir.

Girit uygarlığının doruğuna ulaştığı tarihlerde, Akdeniz'in daha batısında, Malta Adası'nda bir başka yüksek kültür ortaya çıktı. Bu ada, bir "ulutaş"* dininin "ana kilise"sinin bulunduğu yer olarak görünür. Bu din hakkında kesin olarak bilinen tek şey, iri kaya parçalarından yapılan çok sayıda gömütün ve öteki yapıların, Fas'tan İsveç'e kadar uzanan Kuzey Afrika ve Batı Avrupa kıyılarına serpiştirilmiş olmasıdır. İnsanların böylesine büyük yapıları dikme sıkıntısına neden katlandıklarını bugün bilemeyiz. Misyo-

---

* "Megalitik", "anıttaş" ile de karşılanıyor (ç.n.).

ner rahipler, yerel halkları bu tür çabaların sıkıntıya değer olduğuna ikna etmiş, aynı zamanda hem gerekli insan gücünü örgütleyip, hem de onlara, bu ulu anıtların yapılması için gerekli becerileri öğretmiş olmalılar. Bu dinin öğretmenleri, büyük bir olasılıkla, güneşin battığı yerin ötesinde uzanan mutlu insanların adalarında ölümsüz bir yaşamın bulunacağı umuduna kapılmışlardı. Gömütler ve öteki ulutaş yapılar, belki de böyle mutlu bir ölümsüzlüğün güvenceye alınmasına yardımcı oldu. Ulutaş dininin düşünceleri, şu ya da bu yoldan, Mısır ölü kültleriyle ilişkili olabilir; ama bu ilişkinin kesin olarak nasıl kurulduğu açık değil. Gerçekten, yazılı kayıtlar bulunmadığına göre, ulutaş dininin öğretileri hakkında, ancak çok daha sonraki zamanların İrlanda ve öteki Kelt toplulukları folklorlarına dayanılarak yapılacak tahminlerde bulunulabilir.

Ulutaş kalıntılarının dağılımının Avrupa ve Afrika ile sınırlı oluşu, bu kültürü yayanların deniz yoluyla dolaştıklarını ve denizcilikte oldukça uzmanlaşmış olmaları gerektiğini ortaya koymaktadır. Büyük bir olasılıkla, tekneleri "koraklar", yani suyun içlerine sızmaması için derilerle kaplanmış sepet işi örme kayıklar biçimindeydi. Böyle hafif, basit kayıklarla, kıyı izlenerek ve fırtına çıkacak gibi olduğunda karaya çıkılarak uzak yerlere gitme olanağı vardı. Kayıklar bazen beklenmedik fırtınalara yakalanarak açık denizlere sürüklenmiş olabilir. Örneğin, insanlar Kanarya Adalarına tam böyle bir rastlantısal yolculuk sonunda yerleşmiş bulunabilirler. Nasıl gelmiş olurlarsa olsunlar, ulutaş yapıcılarının soyundan gelmiş olabilecek bir Taş Çağı halkı, Avrupalılar İ.S. 14. yüzyılda kendilerini ilk olarak keşfettiklerinde bu uzak adalarda yaşamaktaydı. Şurası bir gerçektir ki, Columbus'un daha sonra kuzeydoğu ticaretinde yapacağı gibi, Atlantik'i aşacak yolculuklar, teknik bakımdan, eski ulutaş yapıcılarının sahip oldukları türden basit teknelerle bile olanaklıydı.

Uygarlığın eşiğindeki ulutaş çağı toplum biçiminin Uzak Batı'ya yayılışı, İ.Ö. 2500-1700 dolaylarında gerçekleşti. İ.Ö. 1700'de Avrasya bozkırlarının çoban halklarından gelen barbar fatihler, Avrupa'nın Atlantik kıyılarına ulaştılar ve buralardaki barışçı ulutaş yapıcısı halkları boyundurukları altına aldılar. Bazı yerlerde, toprağın yeni efendileri, eski ulutaş çağı becerilerini, İngiltere'deki Stonehenge gibi yapıların yükseltilmesinde kullandılar. Stonehenge'den başka daha birçok örneği bulunan dikili taşlardan oluşma çemberler, bir olasılıkla, başlangıçta ağaç kütüklerinin bir çember oluşturacak biçimde dizilmesinden doğan bir dinsel mimarlık biçeminin taşlardan yapılmış anıtsal biçimini temsil etmektedir. Bunların yapılış amaçları bir takvimle ilgilidir. Güneş yılının belli başlı dönüm noktalarında, güneşin (ve aynı zamanda bazı parlak yıldızların) doğuşu ve batışı, bu büyük taşlar arasındaki boşluklara rastlayacak biçimde yerleştirilmişti. Bu yöntemle, yılın en uzun ve en kısa günleri, oldukça büyük bir doğrulukla saptanabildi.

Doğu Asya, Kuzey Amerika ve Güney Amerika

İnsan yaşamında dünyanın öteki bölgelerinde, İ.Ö. 3000-1700 yılları arasında görülen değişiklikler hakkındaki bilgilerimiz çok daha az. Çin uygarlığının çok geçmeden boy göstereceği Sarı Irmak'ın orta kıvrımları boyunca, başlıca yiyeceği akdarı olan epey yoğun bir çiftçi nüfus oluştu. Bu çiftçiler, lös adıyla bilinen, Buzul Çağı sırasında rüzgârların sürüklediği tozların birikmesiyle oluştuğu için kolayca kazılabilen özel bir toprak türünü işlediler. Lös bölgesi ormanlık değildi; bu nedenle, burada kullanılan tarım tekniklerinin Ortadoğu'nun tarla açma tarımıyla pek az ortak yanı vardı. Bu yüzden ve akdarı başka yerlerde önemli bir ürün olmadığı için, bu lös topraklarında akdarının yanı sı-

ra buğday ve arpa gibi Ortadoğu'ya özgü tahılların da çok erken tarihlerden beri yetiştirilmekte olması gerçeğine karşın, bazı bilginler Çin çiftçiliğinin Ortadoğu'dan bağımsız doğduğunu savunmaktadırlar.

Daha güneyde, Güneydoğu Asya'nın büyük ırmak vadilerinde, İ.Ö. üçüncü binyıl içinde oldukça farklı bir bahçe tarımı türü de çok büyük bir önem kazandı. Yılın yarısında hemen hemen her gün yağmur yağmasına ve yılın geri kalan yarısının kurak geçmesine yol açtığı için, muson yelleri bu bölgelerin ağır basan olgusudur. Yağışlı mevsimden kurak mevsime, kurak mevsimden yağışlı mevsime birdenbire geçişler, ilkin yerel taşkınlara, sonra da toprağın yavaş yavaş kuruyup canlılığını yitirmesine yol açar. Çeşitli kök bitkileri, doğal olarak bu koşullara iyi uymuştur; muson bölgesi tarımının temel ürünü olan pirinç de bu koşullara uyan bitkilerden biridir.

Muson Asyasının pirinç tarımının yetkinleştirilmiş biçimi, üç bakımdan Ortadoğu tahıl tarımı türlerinden önemli farklılıklar gösterdi: (a) çeltik tarlalarına özel tohumluk tarhlarında yetiştirilen fideler dikildi; yani pirinç bir yerden bir başka yere aktarılarak üretilebilen kök bitkileri ya da fide bitkileri gibi işlem gördü; (b) pirinç tarımında hayvan gücünün insanın kas gücünü desteklemesi yaşamsal önemi olan bir zorunluluk değildi; (c) çeltik tarlalarının pirinç bitkisinin olgunlaştığı birkaç ay süresince sığ bir su tabakası altında tutulması zorunluluğu vardı. Bu farklılıkların anlamı, Güneydoğu Asya'nın bahçe tarımının, Ortadoğu tarla tarımından daha yoğun olması ve çok daha fazla insan emeğini gerektirmesiydi. Yılın bir bölümünde doğal olarak su altında kalan topraklar dışındaki yerlerde çeltik tarlalarını hazırlamak, çok büyük emek ve oldukça büyük beceri isteyen bir işti. Doğal olarak su altında kalmayan topraklarda, önce toprağın yüzünü dümdüz olacak biçimde düzlemek ve suyun tarlanın her yerine eşit yükseklikte yayıl-

ması için alçak setler yapmak gerekliydi. Sonra bir çay, doğal yatağı değiştirilip büyüyen pirinç için suyu gerekli düzeyde tutacak biçimde tarlaya akıtılmalıydı. Toprağın yüzüne böyle yeni bir biçim verilmesini gerektiren yerlerde bile, iyi işlenen çeltik tarlalarından alınan yıllık ürün çok bol, çeltik tarlalarının hazırlanmasında gerek duyulan işgücünü besleyecek kadar boldu. Bunun bir sonucu olarak, buralarda çok yoğun nüfuslu köylü toplulukları ortaya çıkabilirdi ve gerçekten de Asya'nın muson bölgelerinde çeltik çiftçiliğine dayanan yoğun köylü toplulukları ortaya çıktı. Fakat olayı bu tür topluluklardan alarak anlatmaya başlamak, doğal taşkınların çeltik çiftçilerinin işini çok kolaylaştırdığı ırmak kıyılarına yakın yerlerdeki toplulukları atlamamıza yol açar. Oysa, ancak Çin uygarlığı doğduktan sonradır ki, daha yüksek, tepelik topraklar da geniş denebilecek bir çapta pirinç tarım alanına sokuldu.

Bununla birlikte, İ.Ö. 3000-1500 arasında, ırmak kıyıları ve Güneydoğu Asya'nın Bengal'den Çin'e kadar uzanan kıyı ovaları boyunca dizilen kalabalık nüfuslu insan toplulukları doğdu. Bu toplumlar yaşamlarını pirince ve kök bitkilerine bağladı; denizcilik alanında da oldukça üstün becerilere sahip oldular. Gene de Ortadoğu uygarlıklarının karmaşıklıklarıyla karşılaştırılabilecek hiçbir şey ortaya çıkmadı. Zanaatlarda uzmanlaşmanın ve oldukça çok sayıda insanın tek bir ekonomik ve siyasal birim içinde örgütlendirilmeleri girişimlerinin çapı, belki de muson bölgesinin iklim koşulları geniş çaplı sulama işleri için ortak çabayı gerektirmediği için, Ortadoğu'da görülen girişimlerin çapıyla karşılaştırılabilecek derecede olmadı.

Dünyanın bu bölgelerinde yapılan arkeolojik araştırmalar tek tük olduğu için, ilk Asyalı denizcilerin Pasifik Okyanusu adalarına kolaylıkla sızıp sızamadıklarını bilemiyoruz. Belki Avrupa'nın ulutaş halklarının başardıklarıdan çok daha yaygın göç hareketleri olmuştu; çünkü fırtı-

nalar ülkesi olan Kuzey Atlantik, dünyanın en asi deniziyken, önceden kestirilebilen musonlar ve mevsim yelleri bölgesinde denizcilik, ilkel düzeyde olsa bile, oldukça kolaydır.

Buzulların çekilmesiyle Bering Boğazı'nı geçerek gelmiş olan gezginci avcı toplulukları, Yeni Dünya'da, avcıların yonttuğu ilk taşların Güney Amerika'nın ucundaki Tierra del Fuego'da görülmeye başlandığı tarih olan İ.Ö. 8000 dolaylarında, tüm Kuzey Amerika'yı ve tüm Güney Amerika'yı işgal etmiş bulunuyordu. Ama avcılık ve toplayıcılık, Amerikan toplumlarının yaşamlarını sağlayan tek yol olarak uzun süre kalmadı. İ.Ö. 7000'de, belki de daha önceki tarihlerde başlamış olan mısır tarımının arkeolojik izleri, Orta Meksika'da, bugün Birleşik Devletler'in bulunduğu ülkenin güneybatısında ve belki aynı zamanda Peru'da ve Güney Amerika'nın öteki bazı bölgelerinde bulundu. Ancak mısırın ekimi yapılan ilk türleri sonraki türlerine pek benzemiyordu; olasılıkla verimleri ve besin değerleri daha düşüktü. Kuzey Amerika'da tarımın başlayışı, kısa sürede kentlerin doğuşu ve uygarlığın ortaya çıkması gibi bir sonuca yol açmadı. Tarihin İsa'dan sonraki dönemlerinin başlamasından birkaç yüzyıl öncesine kadar, Yeni Dünya'da, hatta en ileri bölgelerinde bile köy yaşamı vardı.

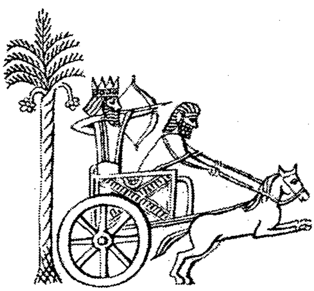
Bilgilerimizdeki birçok belirsizliğe ve göze çarpan boşluklara karşın, insanlığın İ.Ö. 1700'de ulaşmış bulunduğu başarıların göz kamaştırıcı olduğu açık. Daha önceki çağlarda görülen kültürel gelişme oranlarıyla karşılaştırıldığında, toplumsal değişmenin baş döndürücü bir hız kazandığı anlaşılır. İki binyıldan daha kısa bir süre içinde, Eski Dünya'nın ortalarına rastlayan bölgelerde, üç sulama uygarlığı doğmuş, yağmurla sulanan ülkelerde çok sayıda daha az parlak uydu uygarlık gelişmiştir ve uygarlığın elde ettiği başarıların yankıları, bir yandan bozkırların barbar savaşçılarına, öte yandan Akdeniz, Atlantik, belki Hint

Okyanusu kıyılarında yaşayan halklara kadar ulaşmıştır. Daha az karmaşık, daha çok alçakgönüllü becerilere sahip olan ve çok daha az bilinen bir kültürel gelişme de, Muson Asyasında ve Sarı Irmak Vadisi'nin lös bölgelerinde ortaya çıkmıştır.

Kısacası, tüm karmaşıklığıyla uygarlığın tarihi, yayından fırlamıştı. Uygar ve yarı uygar serüvenciler, öncü göçmenler, savaşçılar, tacirler, misyonerler, maden arayıcıları ve toprak yağmacıları, öteki insanları, daha zayıf halkları rahatsız etme ve yeryüzünün yeni ve gittikçe daha uzak bölgelerine sızma yolundaki güçlerini göstermişlerdi.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İ.Ö. 1700 - 500 Arasında Ortadoğu'da Kozmopolitlik

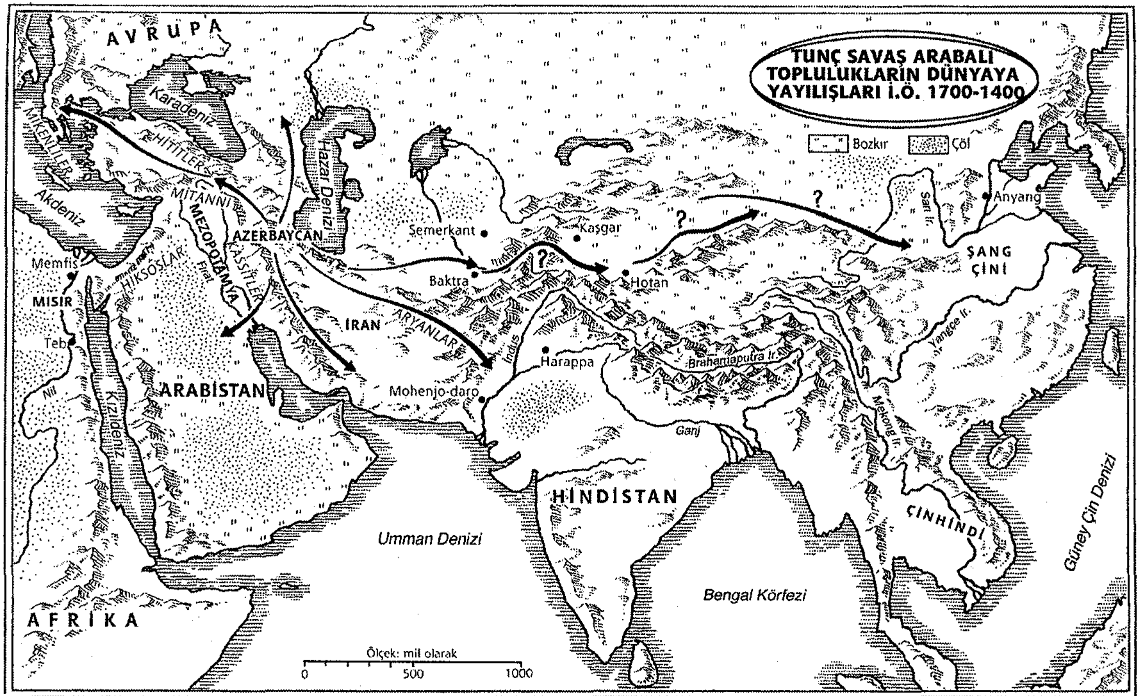
1700'den az sonra başlayan ve üç yüzyıl kadar süren bir dönem boyunca, uygar dünya barbar fetihçiler tarafından çiğnendi. Kuzey bozkırından çıkan çok çeşitli savaşçı topluluklar, Mezopotamya'nın kuzeyinde ve doğusunda yaşayan dağ halkları, Suriye, Filistin ve Kuzey Arabistan'dan gelen kabileler, uygar dünyanın tüm merkezlerine saldırmak üzere değişik oranlarda birleştiler. Bu çapta bir barbar fethinin eşine tarihte bir daha hiçbir zaman rastlanmadı. Uygarlaşmış bölgeler dışında uzanan ve uzmanlaşmış becerilere sahip olan kişileri besleyen toplumsal yapıların pek sağlam olmadığı yerlerde, bar-

bar fetihleri, o zamana kadar elde edilen başarıların çoğunu yok etti. Uygar dünyanın iki uç bölgesinde, Girit'te ve Hindistan'da, bir olasılıkla İ.Ö. 1500-1400 arasında doruklarına ulaşan Akha ve Aryan saldırılarından geriye, üzerinde dumanlar tüten yıkıntılardan başka pek az şey kaldı.

Uygarlık merkezine daha yakın olan ve uygar yaşam biçimlerinin daha etkin kök saldığı yerlerde, barbar fethi bu kadar ağır sonuçlar doğurmadı. Mezopotamya ve Mısır uygarlıkları, barbar fethini yalnızca yerel ve geçici gerilemelerle atlattı. Her iki ülkede de iktidarı ele geçiren barbarlar (İ.Ö. 1680 dolaylarında Mısır'da Hiksoslar, aynı tarihlerde Mezopotamya'da Kassitler) ellerinin altındaki olanaklardan yararlanma yolunu tuttular. Bu nedenle, toprak kiralarının, vergilerin, özel nitelikli emekçiler tarafından üretilen lüks malların akmaya devam etmesi için, malları ve insanları düzen içinde tutabilmeleri yolunda rahiplerin, yazıcıların ve öteki uzmanların yardımlarına gereksinim duydular. Bu tutumun bir sonucu olarak, uygarlığın dayandığı toplum yapısı yıkılmadı. Gerçekten, Mezopotamya ve Mısır kültürünün geleneksel biçimleri şaşılacak derecede küçük değişiklikler geçirdi.

Savaş Arabalı Savaş Tekniği

Bu barbar fetihlerinin çapı ve gücü, savaş tekniğinde gerçekleştirilen önemli bir gelişmeyle sıkı sıkıya ilişkiliydi. Barbar fetihçilerin hafif savaş arabaları ve bunları çeken hızlı atları vardı. Dörtnala sürülen bir savaş arabasının sağladığı güvenlikle, karşılarındaki herhangi bir askeri düzeni hemen hemen hiç zarar görmeksizin ok yağmuruna tutabilirlerdi. Savaş taktikleri, her yaklaştıklarında düşmanı ok yağmuruna tutarak birkaç kez saldırıyormuş gibi yaptıktan sonra, tüm savaş arabalarının birlikte hedefe yöneldikleri son bir saldırıyla karşı güçleri ezip geçmek biçimindeydi.

TUNÇ SAVAŞ ARABALI TOPLULUKLARIN DÜNYAYA YAYILIŞLARI İ.Ö. 1700-1400
Bozkır
Çöl
AVRUPA
Karadeniz
HİTİTLER
MİKENLİLER
Akdeniz
MİTANNİ
MEZOPOTAMYA
Hazar Denizi
AZERBAYCAN
KASSİTLER
Fırat
HİKSOSLAR
Memfis
MISIR
Teb
Nil
Kızıldeniz
ARABİSTAN
AFRİKA
İRAN
ARYANLAR
Semerkant
Baktra
Kaşgar
Hotan
Indus
Harappa
Mohenjo-daro
Brahamaputra Ir.
Ganj
HİNDİSTAN
Umman Denizi
Bengal Körfezi
Sarı Ir.
Anyang
ŞANG ÇİNİ
Yangçe Ir.
Mekong Ir.
ÇİNHİNDİ
Güney Çin Denizi
Ölçek: mil olarak
0
500
1000

İ.Ö. onyedinci yüzyılda savaş arabalı birliklerin yararlandıkları üstünlükler, İ.S. yirminci yüzyılın ikinci çeyreğinde tank birliklerinin desteksiz piyade karşısındaki üstünlükleriyle karşılaştırılabilir. Savaş arabalı birlikler, bir çarpışmanın sonucunu belirleyen hareketlilik, atış gücü ve zırh gibi önde gelen üç niteliğin üçünde de üstün durumdaydı. En büyük zayıflıkları, savaş arabalarının ve savaş arabalı bir savaşçı için gerekli donanımın çok pahalı olmasından doğuyordu. Tunç silahlar ve zırhlar, atlar, ileri bir doğramacılık tekniği, deri işleyiciliği, işe yarar bir savaş arabasının yapılabilmesi için gereken öteki zanaatlar, savaş arabasının son derece pahalıya çıkmasına yol açtı. Bu nedenle, ekonomik ve siyasal denetimin olduğu kadar askeri üstünlüğün de çok küçük bir seçkinler topluluğunun eline geçtiği savaş arabaları dönemi bir aristokrasi çağı oldu.

Tunç savaş arabalarıyla savaş yöntemlerinin önce nerede ve nasıl tam anlamıyla geliştirildiği belirsiz. At yetiştiren çoban kabilelerin uygar zanaatçılardan ve hepsinden çok tekerlekçilik zanaatından kolayca yararlanabilecekleri İran ya da Azerbaycan, savaş arabalarıyla savaşların ilk geliştirildiği yerler olarak görünür. En akla yakın tarih ise, 1700'den az sonrası olmalı; çünkü barbar fetihlerin hızla yaygınlık kazanması bu tarihlere rastlar.

Savaş arabalarının üstünlükleri tam anlamıyla ortaya çıkınca, bu yeni silah çok büyük bir ün kazandı. Ağaçlık bölgelerin ok savaşının etkinliğini geniş çapta engellediği yerlerde, örneğin kuzey ve batı Avrupa'da bile, barbar kabileler ellerinden geldiğince iyi savaş arabalarına sahip olmakta gecikmedi. Yunanistan'da da durum böyle olmuş görünüyor. Gerçekten, Homeros'un anlattığı biçimleriyle Akha savaşçılarının Troya surları önlerindeki taktiklerinin hiçbir anlamı yoktu.

Homeros'un kahramanları yay kullanmazlar; savaşa başlamadan önce arabalarından inerler; arabalarını, yalnız-

ca savaş alanına rahat gidip gelmek için kullanırlar. Bu durum, savaş arabalarını, törensel önemleri dışında tüm yararlarından yoksun bıraktı. Bununla birlikte, daha doğudaki bölgelerin daha açık topraklarında yay, geçerli bir silah oldu. Hindistan'ı istila eden Aryanlar, Çin'in Sarı Irmak Vadisine İ.Ö. 1400'den önce yönetimlerini yerleştiren öteki savaş arabalı topluluklar gibi, savaş arabalarını üzerinden ok yağmuru yağdırdıkları hareketli bir platform olarak akla uygun bir biçimde kullandılar.

Savaş arabaları tekniğinin yetkinleştirilmesiyle, barbar at yetiştiricileri çok büyük bir üstünlükten yararlanmaya başladılar. Fetihler, bir avuç savaş arabasıyla yapılabilecek kadar kolaylaştı. Savaş arabalarına sahip az sayıda kişiyle, bunların dışında kalanlar arasındaki askeri güç farkı büyük boyutlara ulaştığı için, İ.Ö. 2000'den az önce, Mezopotamya'yı çevreleyen tüm bölgelerde taşra uygarlıklarını kurmaya başlayan toprak aristokrasilerinin ortaya çıkması çok kolaylaştı. Bunun bir sonucu olarak, hem İndüs hem Girit uygarlıklarının düzeyini düşüren salt yıkıcı bir başlangıç döneminden sonra, barbar fetihçiler, hem Yunanistan'da hem Hindistan'da kaba ve askeri bakımdan daha korkutucu olan kendi uygarlık biçimlerini kurdular. Klasik Grek ve Hint uygarlıkları işte böyle doğdu. Savaş arabalı savaşçıların gelişlerinin bir olasılıkla Şang hanedanını başlattığı Çin gibi uzak bir yerde de benzeri gelişmeler olmuş görünüyor. (Kısa kronolojide Şang hanedanının başlama ve sona erme tarihleri olarak İ.Ö. 1525-1028 verilir.) Şanglar, Çin geleneğinde adı geçen ikinci hanedandır, fakat arkeolojik araştırma, Çin'in kendilerini tanrı saymayan ilk yöneticileri olan Hsialar'ın, halkları güzel çömlek kaplar yapan, ama bunun dışında yüksek uygarlığın niteliğini taşıyan pek az şeye sahip olağanüstü büyük neolitik toplulukların başındaki yöneticilerden öte kişiler olmadıklarını göstermektedir.

Bu nedenle savaş arabalarının icadı ve bunların savaş alanında arabalılar arabasızlar arasında yarattığı farklılaşma, Eski Dünya'nın uygarlık merkezi dışında uzanan üç büyük uygarlıktan üçünün de doğması için gerekli ortamı yaratmış görünüyor. Mykene Yunanistan'ının, Aryan Hindistanının, Şang Çininin askeri ve aristokratik hükümetlere sahip oluşları, bu rejimlerin hemen aynı tarihlerde ortaya çıkışları, Avrasya'yı boydan boya kapsayan pek büyük sayılmayacak bir benzerlik yarattı. Mezopotamya'nın çevresindeki savaş arabalarının ilk önce yetkinleştirildiği ülkeler üzerindeki dolaylı etkileri de, Eski Dünya'nın tüm büyük uygarlıkları arasında, sık değilse bile, gerçek karşılıklı ilişkiler kurulmasına yol açtı.

Üç Ortadoğu İmparatorluğu

Savaş arabalı fetihçilerin, Ortadoğu'nun eski ve köklü uygarlıkları üzerindeki etkileri bu kadar büyük olmadı. Savaşı kazanan barbar istilacılar, hızla, geniş fakat gevşek bağlarla yönetilen feodal imparatorluklar kurdular. Her savaşçı topluluğun bireyleri, ülkenin tüm topraklarına yayılıp buralara, kendilerinden önce yaşamakta olan halkların toprak beyleri ve efendileri olarak yerleştiler. Fetihçiler, uygarlık yöntemlerinden en azından bazılarını, oldukça hızlı bir biçimde benimsediler. Örneğin, Mısırlıların yabancılar olarak görüp hiç sevmedikleri Hiksoslar, eski Mısır dininin ve uygarlığının göreneklerini ve törenlerini benimseme yolunda çok ileri gittiler. Mezopotamya'da barbar Kassitlerin özümlenmeleri daha da eksiksiz oldu.

Bu duruma karşın, Ortadoğu'nun eski halkları, barbar efendilerine gönüllü boyun eğmiş değildirler. Yerel önderler, çok geçmeden, hâlâ bir yabancı boyunduruğu olarak görülen yönetimlerden kurtulmak için bazı girişimlerde işe çok küçük çapta başlayıp savaş arabalı savaş tekniklerini

onlardan alıp benimsediler. Örneğin Mısır'ın güneyindeki küçük yerel Teb prensliği, Hiksoslara karşı bir ayaklanmaya önderlik etti ve İ.Ö. 1570 dolaylarında onları Nil Vadisi'nden tümüyle sürüp çıkardı. Mezopotamya'da barbar efendilerini (İ.Ö. 1380 dolaylarında) başından atarak "ulusal tepki" akımına önderlik eden kişi, oldukça kuzeydeki Asur kralı idi. Hititler de, savaş arabaları edinerek, yeni savaş tekniklerinin etkisine açık olmanın başlangıçta yol açtığı sarsıntıdan kurtuldular ve çok geçmeden, uzak Suriye toprakları için Mısır ve çağın en güçlü devleti Asur ile çatışarak, üçüncü büyük güç durumuna geldiler.

İ.Ö. ondördüncü yüzyıla ait bir Mısır diplomatik kayıtlar dosyasının bulunması, günümüz bilginlerine, bu üç büyük imparatorluğun uluslararası aristokratik yaşamına yakından göz atma olanağı verdi. Çiviyazısıyla yazılmış Akadça, diplomasi diliydi. Antlaşmaları pekiştirmek için, taraflar arasında kralların kızları alınıp verildi; bu yolla, saray yaşamı biçimleri ve uygarlık yeni topraklara yayıldı. Garnizonlarda toplanmış profesyonel savaş arabalı savaşçılar, savaşçı birliklerin çekirdeğini oluşturdular. Kendilerine, hem savaş çapullarıyla hem de yöneticilerin vergi olarak topladıkları altınla ve öteki değerli mallarla ödeme yapıldı. Hazineleri, Nil üzerindeki birinci çavlanın ötesinde bulunan Nübye ülkesindeki altın madenleriyle tazelenen Mısır, en zengin altın kaynaklarına sahipti ve bu nedenle en iyi orduyu besleyebildi. Firavun, Nil'e sınırı olan tüm ülkelerden kiralık asker topladı.

At terbiyecileri ve savaş alanlarının ustaları olan soylu savaşçılar, uysal uyruklar değillerdi. Gerçekten, bir savaşçı kral, onları hemen her türlü düşüncesiz serüven yolunda, sancağının ardından gelmeye kandırabilirdi. Ancak savaş arabalı aristokratların rastgele birleşmelerine dayanılarak kurulan devletlerde, hiçbir düzenli bürokrasi gelişemezdi. Bu nedenle Mısır, Hitit ve ilk Asur imparatorlukları, sık sık

yerel ayaklanmalarla karşılaşma olasılığı yüksek gevşek yapılı devletlerdi. Bir küçük prens ya da toprak sahibi nüfuzlu kişi, merkezi otoriteye karşı harekete geçtiğinde, uzaktaki krala ve onun adamlarına kolaylıkla meydan okuyabilirdi ve ondan, ancak arkasındaki aristokratların çoğunluğu kendisine karşı çıkıp kralın yanında yer aldığı zaman hesap sorulabilirdi. Savaş arabalı soylular, hem krallığın bir asiye karşı savaş çağrısına uyarak hem de böyle bir çağrıya uymayarak, hangisi durumlarına uygunsa ona göre davranıp her iki tutumu da gösterdiler. Böylece kralın iktidarı, kudretli adamlarının ortak davranışlarıyla etkin bir biçimde sınırlandırıldı. Aynı davranış birliği, soyluların gelişigüzel ayaklanmalarını ya da krala itaatsizliklerini de önledi.

Savaşçılar arasındaki şovalye kibarlığıyla, köylü ve hizmetkâr olmaktan başka nitelikleri bulunmayanlara karşı gösterilen acımasız baskı, bu Tunç Çağı imparatorluklarının kozmopolitliğini niteleyen özellikler oldu. Yöneten savaşçılarla toplumun geri kalan bölümü arasında sevginin ve duygu birliğinin bulunmayışı, uzun dönemde derin bir güçsüzlüğün nedenini oluşturdu. Fakat sıradan kişiler, savaş alanına savaş arabalı savaş taktiklerine karşı koyabilecek herhangi bir silah getiremedikleri sürece, aristokratik kozmopolit şovalyelik ağır bastı.

Demir Çağı

Bununla birlikte, İ.Ö. 1200'den az sonra, aristokratik savaş arabalarının gücünün dayandığı tunçtan daha ucuz olan yeni bir madenin yaygın bir biçimde kullanılışı, bu askeri dengeyi kökten değiştirdi. Sayı çokluğu yeniden savaş alanlarında söz sahibi olmaya başladı. Bu yeni maden, çok daha bol bulunan ve bu nedenle tunç yapmak için gerekli bakırdan ve kalaydan daha ucuz olan bir cevherden elde edilen demir idi.

Demir ergitme tümüyle yeni beceriler dizisini gerektirdi. Tunç yapmak için bakır ve kalay külçelerinin sıvı duruma gelinceye kadar ısıtılması, sonra kalıplar içine dökülüp soğutulmaya bırakılması gerekiyordu. Demirde bu yolla başarı sağlanamazdı. O tarihlerin metalürji uzmanları için kolay olmayan bir işle demiri ergitecek yükseklikte ısı dereceleri elde edilebilmiş olsa bile, demir, bir kalıba dökülüp yavaş yavaş soğumaya bırakıldığında kristalleşti; sert, araç ve silah yapımına elverişsiz, esnek olmayan, kolayca kırılabilen bir madde durumuna geldi. Demirin içine yayılacak bir miktar karbon atomu, çelik dediğimiz maddeyi oluşturarak bu kristalleşmeyi önleyecekti. O zamanın yöntemleri kullanıldığında hep olduğu gibi, karbon atomları demirin içine tam olarak yayılamamışsa, yarı çelik meydana gelecekti. İlk demirciler, madeni odun kömürü üzerinde tekrar tekrar kızdırarak karbonu demire karıştırdılar. Yeterince yinelenen kızdırmalardan sonra, kristalleşmeyi önlemeye yetecek sayıda karbon atomu karıştırılmış oluyordu. Her kızdırmadan sonra dövülerek demire, bir kalıp kullanmak gerekmeksizin istenilen aracın ya da silahın biçimi verilebilirdi. İstenen biçime ulaşıldığına karar verince demirci, yapılan aracı bir kez daha kızdırıp soğuk su kabına daldırıyordu. Birden soğuma, demirin bazı yerlerinde kristalleşmelerin oluşmasının ürünü zayıf noktaların ortaya çıkmasını önlüyordu.

Eski zamanların demircileri, uyguladıkları bu yöntemlerin etkinliğini sağlayan kimyasal olaylardan habersizdiler. Demirin işlenirken donuk kırmızılıktan akkor durumuna gelene dek aldığı çeşitli renk değişikliklerine göre nasıl işlenmesi gerektiğine karar vererek pratik yöntemlerle çalıştılar. Bu pratik yöntemlerin nasıl geliştirildiğini bugün kimse bilemez; ama demircilik zanaatının sırlarının ilkin, İ.Ö. 1400'den çok eskilere uzanmayan bir tarihte, Küçük Asya'nın kuzeydoğusunda bulunduğu kesin görü-

nüyor. Ancak Hitit İmparatorluğu'nun kuzeyden gelen istilacılarca parçalanmasından sonradır ki, demirciler bu yeni tekniği, Ortadoğu'ya, Ortadoğu'ya olduğu kadar barbar Avrupa'ya da geniş çapta yaymaya başladılar.

Bu teknik ilerlemenin ilk büyük sonucu, eski Ortadoğu'nun büyük imparatorluklarını kuşatan ve onları İ.Ö. 1200-1100 yılları arasında birbiri ardı sıra yıkan yeni bir barbar istila dalgasının doğması oldu. Demir Çağı barbarlarının askeri başarıları, aralarında dünyanın uygarlaşmış bölgelerinde öteden beri süregelen efendilerle uyruklar arasındaki derin uçuruma benzer bir bölünme olmadığı için, içlerinden herkesin etkin bir asker olabildiği kabaca eşitlikçi toplulukların psikolojik birliğine dayanıyordu. Sayıları zorunlu olarak fazla olmayan, huysuz uyruklarınca kuşatılmış bulunan ve kendi aralarında geleneksel çekişmelerle zayıflayan savaş arabalı aristokratlar, böyle bir yığınsal saldırıya karşı koyabilecek durumda değillerdi.

Ortadoğu'nun bu yeni istilacıları, Tunç Çağı'ndaki öncellerinin geldikleri aynı sınır bölgelerinden, kuzeydeki bozkırdan, doğudaki dağlık ülkelerden ve güneydeki çöl kıyılarından geldiler. Bu göçebe topluluklar arasında daha sonra çeşitli ülkelerde üne kavuşacak olan halklar vardı: İran'da Medler ve Persler, Suriye'de ve Filistin'de Filistinliler, İbraniler ve Aramiler, Ege bölgesinde Frigyalılar ve Dorlar. Her kabile, bazen (İbraniler arasında olduğu gibi) olağanüstü ivedi durumlarda işleyen daha geniş bir federasyona resmi olmayan bir biçimde bağlanarak kendi yerel siyasal kurumlarını geliştirdi.

Demirin Etkileri

Demirin kullanılışının, siyasal ve askeri etkileri kadar önemli ekonomik etkileri oldu. Bu yeni maden, çiftçilerin demirden yapılmış oraklar, saban demirleri ve öteki demir

araçlara sahip olmalarına fırsat verecek kadar boldu. Bu, özellikle killi toprağın altüst edilmesini oldukça güçleştirdiği bölgeler başta olmak üzere, çiftçilikte etkinliği artırdı.

Ortadoğu'nun bazı yerlerinde Demir Çağı istilalarından sonra ortaya çıkan özgür köylü toplulukları, ürünlerinin bir bölümünü –içlerinde hepsinden önce ve hepsinden önemlisi demir araçlar ve silahlar bulunan, ama aynı zamanda çarkta yapılmış ve fırınlanmış çömlek kaplar, parmaklıklı araba tekerlekleri gibi yapılmaları sıradan çiftçilerin ulaşabileceklerinin ötesinde özel becerileri gerektiren şeylerin de bulunduğu– zanaat ürünleriyle değiş tokuş edebilecek durumdaydılar. Toprak sahiplerinin ve vergi toplayıcılarının Ortadoğu'da kendilerini çok geçmeden yeniden kabul ettirdikleri zaman bile, kentle köy arasında malların bu tür dolaşımı sona ermedi. Gerekli becerilere sahip olan ve köylülerin gereksinme duydukları malları üreten bir sıradan zanaatçılar grubu, toplumun sürekli bir öğesi olarak ortaya çıktı. Bu bölgedeki toplumların başına, daha sonra ne türden askeri ya da siyasal yıkımlar ve bölünmeler gelirse gelsin, bu yerel uzmanlaşma yok olmadı ya da kendini hızla yeniden ortaya koydu.

Ortadoğu'da ekonomik uzmanlaşmanın yararları, böyle toplumsal katmanların en aşağı kesimlerine kadar işleyince, uygarlık, tarihte ilk kez kökünden sökülemeyecek biçimde ve tam anlamıyla yerleşmiş oldu. Topluluğun hiçbir büyük kesimi, bundan sonra bu değişim ve karşılıklı bağımlılık ağının dışında kalamadı. Şimdi herkes, başka bir şey için değilse en gerekli tarım araçlarını almak için pazara gitmeye başlayan en yoksul köylü bile, uzmanlaşmadan somut olarak yararlanmaya başladı. Bu, olasılıkla Demir Çağı'nın en büyük başarısıydı. Başlangıçta en olağan dışı bir coğrafi ve toplumsal koşulun ürünü olarak doğan toplumsal farklılaşma ve uzmanlaşma, Ortadoğu tarım toplumunun sürekli öğesi oldu. Uygar toplumsal karmaşıklık ve

uzmanlaşma, sonunda, çıkışından iki bin yıl kadar sonra olağan bir olgu durumuna geldi.

Demir Çağı istilaları, uygarlığın ekonomik ve toplumsal alanlarda yarattığı kararlılığın tersine, siyasal alanda son derece kararsız örgütlenmelere yol açtı. Yerel kabileler ve kabile federasyonları arasındaki savaşımlar, çok geçmeden toprağa dayanan geniş devletlerin* yeniden ortaya çıkmalarına neden oldu. Bunlar arasında Asurlular, en başarılı imparatorluk kurucularıydı. Dayanıklı ve kalabalık bir yerel köylü sınıfı arasından savaşçı bir ordu çıkarabildiler. Öteki kazançları, Asur krallarının kendilerini bilinçli olarak kültürel kalıtçıları ve savunucuları olarak gördükleri eski Mezopotamya imparatorluk geleneklerini ve yönetim biçimlerini benimsemeleri oldu. Öte yandan Mısır (İ.Ö. 1220-1165 arasında) birbiri ardı sıra gelen üç istila akınını güç bela püskürttükten sonra, istilacıları belli bir uzaklıkta tutmak ve eski Firavunların kültürel mirasını korumak düşüncesiyle, Nil Vadisi sınırları içinde kendini savunma politikası izlemeye başladı.

Asur imparatorluğu acımasız ve hemen hemen ardı arkası kesilmeyen savaşlara karşın, aslında hiçbir zaman gerçek bir güvenliğe kavuşamadı. İsrailliler ve Babilliler gibi uyruklar tekrar tekrar ayaklandılar. Başta gelen ailelerin İsrail Krallığı'ndan (İ.Ö. 722'de) Babil'e götürülüşleri gibi sert karşılıklar, yararlanılabilecek ilk fırsatta yeni kargaşalıkların çıkarılmasını önleyemedi. Sonunda Asurluları yıkan, ayaklanmalar değil, savaş tekniğinde görülen bir başka büyük devrim oldu. Bu askeri devrim İ.Ö. 850-700 arasında gerçekleştirildi ve merkezi bozkırlardaydı. Bu devrim, akıl almayacak kadar basit bir olaydan, bu yüzyılda göçebelerin ata binme alışkanlıkları edinmeye başlamalarından doğdu. Göçebeler, ata binerek, atın gücü

---

* İngilizce metinde "territorial states" (ç.n.).

cünden ve hızından yararlanma gibi basit bir yöntemin sağladığı tüm üstünlüklere sahip süvariler durumuna geldiler.

Süvari Devrimi

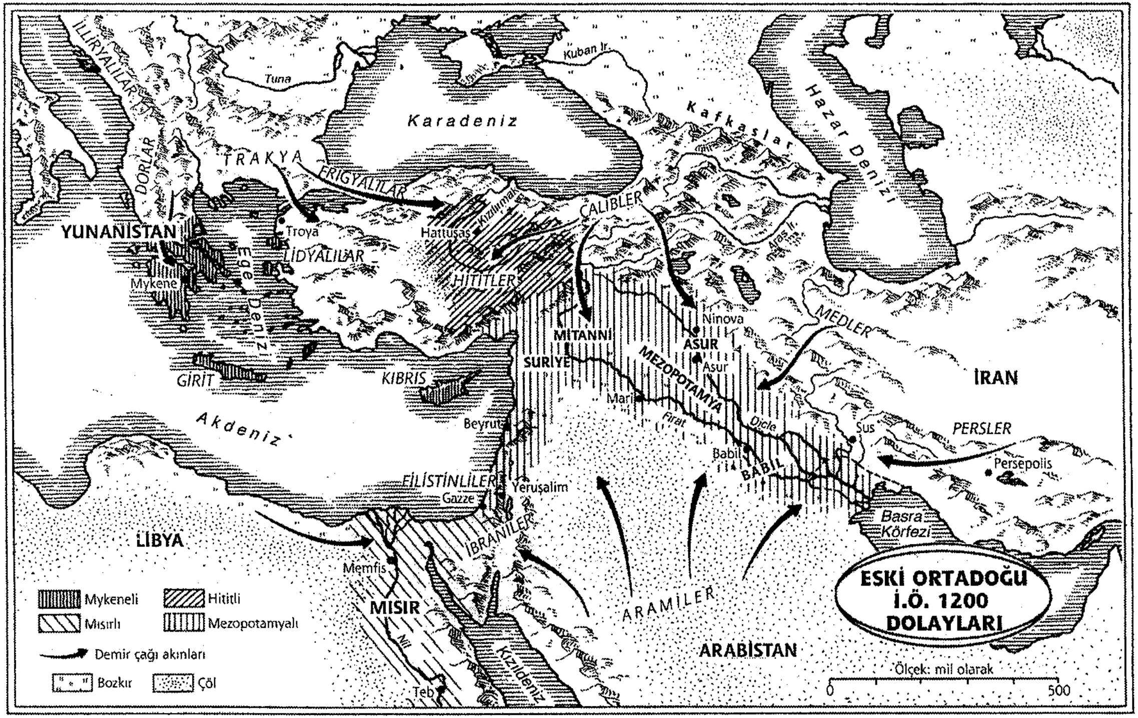
At sırtına binme düşüncesine o kadar alışmışızdır ki, bu bize atı kullanmanın en doğal yolu gibi görünür. Öyleyse insanların ata binme alışkanlığı edinmeleri niçin bu kadar uzun zaman aldı? Aslına bakılırsa insanlar, İ.Ö. 2000 yılından çok daha önce ara sıra ata binmişlerdi. Ama bunun bazı büyük güçlükleri vardı. Askeri eylem sırasında ata binmiş bir okçunun ok atabilmesi için, her iki elinin de serbest olması zorunludur. Atın hareketinde beklenmeyen herhangi bir değişme, biniciyi, atın sırtından düşmanının ayağı altına düşme tehlikesiyle karşı karşıya bırakır. Savaş arabalarında bu sorun, arabayı sürme işi bir adama, ok atma işi bir başka adama verilerek çözüldü. Süvari, bu iki işi de tek başına yapmak zorundaydı. Bu, iki kişi arasında bir işbölümü değil, gövdenin, atı denetleyen belden aşağısıyla, okla yayı kullanan belden yukarısı arasında yapılan bir işbölümünü gerektirdi. Bu koşullarda, ancak hem binicinin hem de atın uzun bir alışkanlık edinme döneminden geçmeleriyle ata binmeyi tehlikesiz kılacak güvenilir bir eşgüdüm sağlanabilirdi. Böylece Grek efsanelerinin kentaurları* ve tarihin süvarileri, çok farklı biyolojik türler arasında sözü edilmeye değer bir ortakyaşam** oluşturdu. Yukarıda da açıklanan nedenlerle ata binmenin önem kazanmasının uzun zaman almasına şaşmamalıyız.

Fakat ata binmek yaygınlaşınca, askeri etkileri, bir ön-

---

* Kentaurlar; mitolojide yarı at, yarı insan (erkek) yaratıklar (ç.n.).

** "Symbiosis": Birbirlerinin gereksinimlerini karşılayarak birlikte yaşamaya uyarlanmış olan ve tek başlarına yaşayamayan iki bitkinin ya da hayvanın oluşturduğu ortak yaşam biçimine verilen ad, "ortakyaşam" (ç.n.).

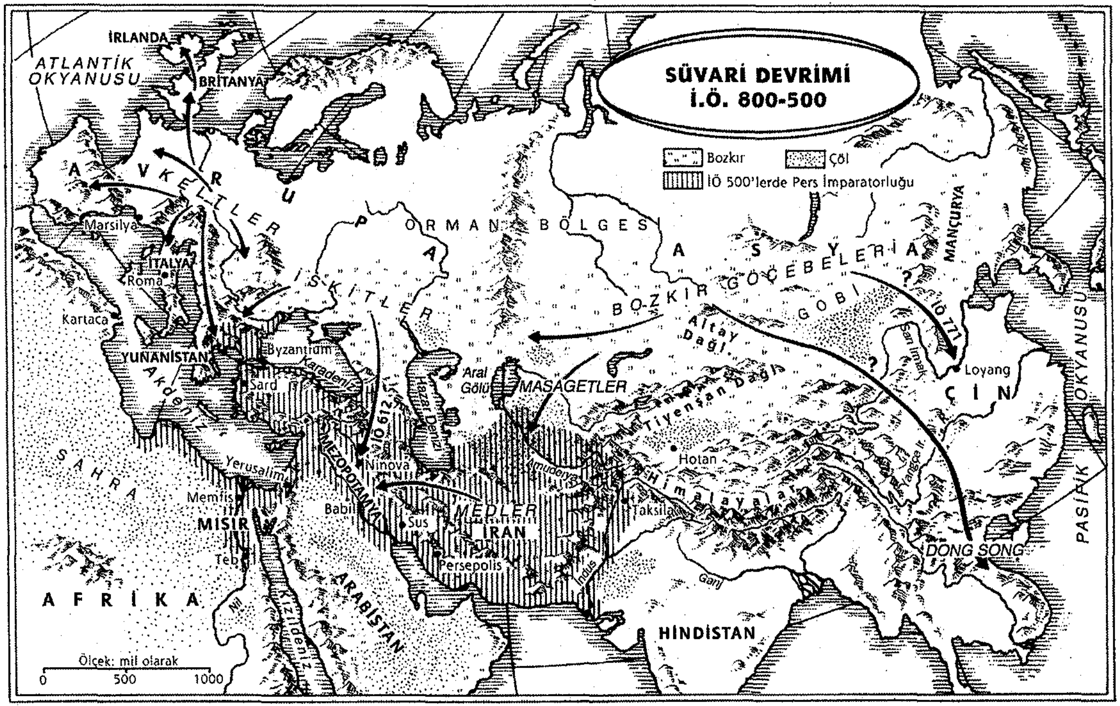

ESKİ ORTADOĞU
İ.Ö. 1200
DOLAYLARI
İLLİRYALILAR
DORLAR
TRAKYA
Tuna
Karadeniz
Kuban Ir.
Kafkaslar
Hazar Denizi
FRİGYALILAR
ÇALİBLER
Kızılırmak
Aras Ir.
YUNANİSTAN
Troya
Hattuşaş
LİDYALILAR
Mykene
Ege Denizi
HİTİTLER
Ninova
MEDLER
MİTANNİ
ASUR
Asur
SURİYE
MEZOPOTAMYA
İRAN
GİRİT
KIBRIS
Mari
Fırat
Dicle
Sus
PERSLER
Akdeniz
Beyrut
Babil
BABİL
Persepolis
FİLİSTİNLİLER
Yeruşalim
Gazze
Basra Körfezi
LİBYA
İBRANİLER
Memfis
MISIR
ARAMİLER
Nil
Kızıldeniz
Teb
ARABİSTAN
Ölçek: mil olarak
0
500
Mykeneli
Hititli
Mısırlı
Mezopotamyalı
Demir çağı akınları
Bozkır
Çöl

ceki buluş olan savaş arabalarının etkilerine benzedi. Ellerinde yaylarıyla at sırtına binen tüm göçebe kabileler, ne kadar iyi örgütlenmiş ve disiplinli olursa olsun hiçbir piyade ordusunun ulaşamayacağı bir hareketliliğe ve vurucu güce sahip oldular. Bozkırlardan yapılan vurkaç akınları, kervanlara saldırmalar ve köyleri yakmalar, tehlikesiz ve kolay işler durumuna geldi. Bu tür akınları gene, ancak aynı derecede hareketli, disiplinli ya da daha kalabalık bir süvari gücü durdurabilirdi. Yeterince otlak bulunmadığı için anayurtları at yetiştirmeye elverişli olmayan Asurlular, bunu sağlayamadılar. Bu nedenle at, yöneticilerin ve soyluların sahip olmakla onur duydukları, ama sıradan Asurluların edinemeyeceği kadar az bulunur bir hayvan olarak kaldı.

Yunanlarca Kimmerler ve İskitler olarak bilinen halklar, İ.Ö. 700'den az sonra, Ortadoğu'ya karşı geniş çaplı akınları başlatarak bozkırın bu yeni gücünden yararlandılar. Süvari akınlarının başarıları yakın bölgelerde ayaklanmaları yüreklendirdi. Güneyde başkaldıran Babilliler, doğuda İran yaylalarından gelen Medler ve kuzey bozkırlarından İskitler, İ.Ö. 612'de, Asur devletini yıkacak son vuruşu yapmak üzere güçlerini birleştirdiler. Savaşı kazananlar savaşın ganimetlerini şöyle bölüştüler: İskitler, atları çapul mallarıyla yüklü olarak kuzeydeki ülkelerine geri dönerlerken, Medler ve Babilliler, eskisinden farklı tutkulu bir Mısır ile birlikte, Asur imparatorluğunu aralarında bölüştüler.

Çok geçmeden Asur'u bölüşen güçler arasında tartışma çıktı. Özellikle Babil ve Mısır, Filistin'i ve Suriye'yi denetimleri altına almak için kavgaya tutuştu. Bu kavga sırasında küçük Yahuda Krallığı Mısır ile antlaşma yapmayı seçince, Babil Kralı Nabukadnezar'ın (İ.Ö. 605-561 arasında yönetti) intikamına hedef oldu. Babil orduları İ.Ö. 587'de Yeruşalim'i ele geçirdi, kenti yıktı, halkını Babil'e

SÜVARİ DEVRİMİ
İ.Ö. 800-500
Bozkır
Çöl
İÖ 500'lerde Pers İmparatorluğu
İRLANDA
ATLANTİK OKYANUSU
BRİTANYA
AVRUPA
KELTLER
ORMAN BÖLGESİ
ASYA
BOZKIR GÖÇEBELERİ
MANÇURYA
İSKİTLER
Marsilya
İTALYA
Roma
Kartaca
YUNANİSTAN
Byzantium
Karadeniz
Sard
Akdeniz
Aral Gölü
MASAGETLER
Altay Dağl.
Tiyenşan Dağl.
GOBİ
İÖ 771
Sarı Irmak
Loyang
ÇİN
Hotan
Himalayalar
Yangçe Ir.
DONG SONG
PASİFİK OKYANUSU
SAHRA
Yerusalim
Memfis
MISIR
Teb
Nil
Kızıldeniz
ARABİSTAN
MEZOPOTAMYA
İÖ 612
Ninova
Babil
Sus
MEDLER
İRAN
Persepolis
Hazar Denizi
Amuderya
İndus
Taksila
Ganj
HİNDİSTAN
AFRİKA
Ölçek: mil olarak
0
500
1000

sürdü. Kendi başına üzerinde özellikle durmayı gerektirmeyen bu olay, ilerde Yahudiliğin göstereceği evrim açısından yaşamsal bir önem taşır.

Pers İmparatorluğu

Doğu yaylalarında yeni bir fatih, Pers Kralı Kyros (İ.Ö. 559-530 arasında yönetti) belirdi ve yarım yüzyıldan daha kısa bir süre içinde, hemen tüm Ortadoğu'yu egemenliği altında birleştirdi. Ardılları Kambyses (İ.Ö. 530-521 arasında yönetti) ve Darius (İ.Ö. 521-486 arasında yönetti) Mısır'ı ve Kuzeybatı Hindistan'ı, Pers İmparatorluğuna kattılar. Persler, yaşamsal önem taşıyan bozkıra bakan sınırlarını, buralardaki at yetiştiren göçebe kabileleri daha uzak otlaklardan gelecek akınları durdurmak için kiralayarak korudular. Bu yoldaki anlaşmaların bozulması tehlikesi doğunca, Kyros da, Darius da, süvari göçebeleri yenmek umuduyla değilse bile, onları korkutarak durdurmak için tüm Pers kara ordusunu toplayıp bozkıra sefer açtılar. Böyle bir sınır savaşında Kyros yaşamını yitirdi ve Büyük Darius, İ.Ö. 513'te Avrupa'ya geçip, günümüzde Güney Rusya'yı oluşturan toprakların bir bölümünü ele geçirerek, İskitlerin ülkesine girdi; ama bununla eline önemli olmayan bir başarı kazanmış olmaktan başka bir şey geçmedi.

Uygarlığın merkezini oluşturan Ortadoğu'da ise Persler, önce imparatorluklarına kattıkları tüm halkların yerel özgürlüklerini, geleneksel dinlerini ve hukuk sistemlerini geri verme işini üstlendiler. Bu amaçla Kyros, Yahudilerin Yeruşalim'e dönmelerine izin verdi; ama pek azı döndü. Rejimini desteklemeleri koşuluyla, Mısır ve Babil rahiplik örgütlerinin yetkilerini hemen geri verdi ya da tanıdı. Fakat Kyros'un oğlu Kambyses ve Darius, yerel dinlerin ve rahiplerin emellerinin, ayaklanmaya ortam hazırlayan yuvalar oluşturduklarını ortaya koymaları üzerine, bu tür ay-

rıcalıkları geri almayı gerekli buldular. Bunun bir sonucu olarak Kyros'un ardılları, onun özgürlük tanıma politikasını bıraktılar; Asur yönetiminin eski teknikleri hızla canlandırıldı, hatta daha da geliştirildi. Ortadoğu halklarının etkin bir yerel bağımsızlık elde etme yolunda, art arda uğradıkları başarısızlıklardan dolayı cesaretleri kırılınca, yabancı ve uzaktaki efendilerinin siyasal üstünlüklerine karşı koyma dirençleri azalma eğilimi gösterdi. Bununla birlikte, Pers İmparatorluğu ancak iki yüzyıldan biraz fazla yaşayabildi ve sonunda (İ.Ö. 330'da) bir iç ayaklanmayla değil, imparatorluğun uzak batı sınırlarında uzanan, hâlâ yarı barbar düzeyde bulunan Makedonya'dan gelen bir saldırıyla yıkıldı.

Ortadoğu'yu bir yana bırakıp dikkatimizi Hindistan'a, Yunanistan'a ve Çin'e çevirmeden önce, aradan geçen uzun ve gürültülü yüzyılların, Ortadoğu uygarlığında eskiden olduğundan daha belirgin biçimde ortaya çıkardığı büyük önem taşıyan üç gelişmeye kısa da olsa bir göz atmalıyız. Bunlardan birincisi imparatorluk tekniklerinin gelişmesi, ikincisi alfabetik yazının bulunuşu ve üçüncüsü etik tektanrıcılığın doğuşudur.

İmparatorluk Teknikleri

Genel olarak imparatorluk hükümetlerinin temel yöntemlerinin tümünün de, İ.Ö. onsekizinci yüzyılın Tunç Çağı istilalarından önce eski Mezopotamya'da ortaya konduğu söylenebilir. Bürokratların, yani kudretlerini kişiliklerinden çok makamlarından alan idarecilerin egemen olduğu bir siyasal düzen, Hammurabi zamanında iyice gelişmişti. Aynı bürokrasi ilkesi Asurlularca canlandırıldı ve önemli bir değişiklik yapılmaksızın Perslerce benimsendi. Atanmış memurlardan oluşan örgüt, yere, kendini güven içinde duyacak kadar sağlam basar durumda değildi. Oldukça geniş

toprak parçalarını yönetmekle sorumlu bir krallık valisi, yönetimi kendisine emanet edilen eyaletin her yerinde olup bitenleri gözetleyemez ve denetleyemezdi. Gerçekte çok çeşitli yerel otoritelerle –tapınak rahipleriyle, kent memurlarıyla, küçük taşra prensleriyle, kabile şefleriyle ya da herhangi bir yerel iktidar sahibi seçkinler takımıyla– iş görmek zorundaydı.

Bu tür ilişkilerin çoğu, görenek tarafından oldukça sıkı bir biçimde belirlenmişti. Yerel makamların valiye verecekleri herhangi bir verginin miktarı ve türü, kralın, valinin, yerel makamların yargılama haklarına ilişkin yetki alanları, tanrılarla iyi ilişkileri sürdürmek için gerekli olan dinsel ve öteki törensel uygulamaların neler olacağı, kısacası memurları yerel yaşamla karşı karşıya getiren herhangi bir konu, görenek yoluyla kalıplaşma eğilimi gösterdi. Bir kez kalıplaştıktan sonra iki taraf da bunu kolay kolay değiştiremedi. Bu, hem kralın ve valilerin tüm toplumun kaynaklarını savaş ya da öteki herhangi bir amaç için harekete geçirebilme yeteneklerinin sınırlandırılması demekti, hem de geleneksel vergiler ve hizmetler, her yıl yeniden pazarlık konusu edilmeden ya da kuvvete başvurarak toplama gereği doğmadan önce az çok bilinebileceğinden, imparatorluk hükümeti için bir denge güvencesi sağlaması anlamına geldi.

Bu tür hükümet ilkeleri, İ.Ö. birinci binyılda, yeni geliştirilmiş şeyler değildi; yeni olan, Babillilerin, Medlerin ve Perslerin bunları o zamana kadar görülmemiş büyüklükteki ülkeler üzerinde ve uzun zaman süreleri boyunca uygulamalarıydı. Bu yoldaki başarılarının başlıca nedeni, büyük ülke yöneticilerinin küçük rakipleri karşısında sahip oldukları askeri üstünlüktü. İmparatorlukların ağır basmalarının gerisinde, ordu yönetimi alanında gerçekleştirilen önemli gelişmeler yatıyordu. Örneğin Asurlular, meslekten subay yetiştirme yoluna gittiler; onar kişilik ve yüzer kişi-

lik düzenli birlikler kurdular. Başarılı bir subay, üstlerinin isteğiyle ve uygun görmeleriyle daha düşük bir komuta düzeyinden daha yüksek bir komuta düzeyine çıkma umudu besleyebilirdi. Böyle bir sistem içinde radikal bir akılcı tutum, sivil yönetimdekinden çok daha geniş uygulama alanı bulacaktı. Ayrıca her yıl ya da hemen hemen her yıl sefere çıkılması, bıçak kemiğe dayanınca çareler arama durumunda olan bir yerel direnişi kolaylıkla kırma ve sınırların ötesindeki uzak bölgelerden gelebilecek çoğu tehlikeleri korku yaratarak önleme yeteneği sağlayarak, imparatorluk ordusunu iyi bir savaş düzeninde tutuyordu.

Akadlı Sargon zamanında (İ.Ö. 2350 dolaylarında) çok sayıda birliğe yetecek kadar mal tek bir yerde toplanamadığı için, sürekli bir ordunun bakımında çok büyük güçlüklerle karşı karşıya kalındı. Silahlı adamların ülkenin yiyecek bulunabilecek yerlerine yayılması ise, merkezi gücün dağılması tehlikesini doğurdu. Sargon bu ikilemi, ordusunu ele geçirdiği ülkeleri sürekli yağmalamakla besleyerek çözmeye çalıştı. Hammurabi, askerlerini kendilerine verdiği topraklara yerleştirdi ve bunlardan her birinin askeri yükümlülüklerini saptayan dikkatli kayıtlar tutarak düzenli bir askerlik hizmeti sağlamayı denedi. Asurlular ve Persler zamanında da bu eski ikilem çözülemedi; ama ulaştırma ve iletişim alanlarındaki gelişmeler, ikilemin boynuzlarını törpüledi. Bu tarihlerde imparatorluk sarayının, büyük bir birliği –krallık koruma ordusunu– her zaman beslemeye yetecek kadar malı toplama olanağı vardı. Tüm imparatorluk ordusu sürekli silah altında tutulamazdı; iki sefer arasında onu ülkeye dağıtmak zorunluydu ve gereksinim duyulduğunda yeniden göreve çağrılıyordu. Fakat krallık koruma (muhafız) ordusunun büyüklüğü ve profesyonellik derecesi, Perslerin on bin "ölümsüzler" birliği boyutlarına varınca, merkezdeki imparatorluk otoritesi, sıradan düşmanlara karşı kendiliğinden bir askeri üstünlük kazandı.

Böylesine büyük bir koruma ordusunun yalnızca varlığı bile, herkes bir başkaldırının tez elden ve büyük bir karşılık göreceğini önceden bildiği için, uzak eyaletleri bile imparatorluğun asker göndermeleri yolundaki buyruklarına boyun eğmeye zorladı. Yalnızca İ.Ö. yedinci yüzyıldaki İskitlerin süvari akınları ya da İskender'in İ.Ö. dördüncü yüzyılda İran'a soktuğu çok iyi örgütlü Makedonya ordusu gibi oldukça olağanüstü büyüklükteki güçler, bu tür imparatorluk birliklerinin genellikle sahip oldukları üstünlükleri sarsabildi.

Asur ve Pers siyasal-askeri başarılarının sırrı burada yatar. Ve dünya tarihinin daha geniş bir çerçevesinden bakıldığında, seferlerde yarı profesyonel bir milis gücüyle desteklenen sürekli ordu gibi bir kudret aracının gelişmesinin, siyasal evrim alanında da kuşkusuz büyük bir dönüm noktasının işareti olduğu görülür. Hem Roma hem de çağımızın Avrupa orduları, ilk olarak eski Asurlular ve Persler tarafından ortaya konan bu yönetim ilkelerine dayandı.

Profesyonel ve sürekli bir ordunun doğuşunun gerisinde, silah altındaki çok sayıda insanı uzun yıllar beslemeye yetecek kadar malın bir merkezde toplanmasına olanak veren ekonomik ve teknolojik ilerlemeler yatar. Asur ordusu, düzenli olarak tekerlekli araçların kullanılmasına uygun karayolları yaptı. Bu da askeri birlikler için gerekli ikmalin yapılmasını kolaylaştırdı ve birliklerin imparatorluğun uzak bölgelerine yürüyüşlerini geniş ölçüde hızlandırdı. Yollar, barış zamanında insanların ve malların taşınmasını da ucuzlatıp, ulaşımı çabuklaştırdı.

Bunlara ek olarak, tacirlerin haklarıyla ve ayrıcalıklarıyla ilgili bir dizi yasal ve geleneksel kural, oldukça uzak bölgeler arasında ve karşılıklı olarak birbirine yabancı, birbirine güvenmeyen topluluklar arasında ticaret ilişkilerini kolaylaştırdı. İ.Ö. iki bin yıllarında bile Babil hukuku, tacirlerin gereksinimlerini göz önüne almıştı ve imparator-

luklarının büyüklük dönemlerinde Asurlular ve Persler tacirlere önemli yasal korumalar sağlamayı sürdürdüler. Örneğin tacirler askerlik hizmetinden bağışık tutulmuşlardı. Tacirlerin ve zanaatçıların yaşadıkları önemli kentler, verdikleri haraç karşılığında, şaşılacak genişlikte bir kendi kendini yönetme hakkından yararlandı. Daha da önemlisi, imparatorluk hükümeti yollarda -uygulamada her zaman değilse bile ilke olarak- kolluk görevini üstlenmişti. Geçen kervanları yağmalamaya kalkışan herhangi bir haydutun, yerel garnizonların komutanlığını yapan imparatorluk görevlilerince ya da orduya bağlı bir birlik tarafından cezalandırılması beklenebilirdi. Bölgeler arası ticaret yapanlar ve imparatorluk orduları, böyle az çok bilinçli ve amaçlı bir ittifakla birbirlerini desteklediler. Bu iki grup, İ.Ö. 1700-500 yılları arasında eski Ortadoğu toplumunun başlıca gelişme noktalarını oluşturdu.

Alfabetik Yazı

Tek merkezli bir siyasal otoritenin gittikçe daha ağır basmasının, enine boyuna ve karmaşık uzantıları oldu. Örneğin tacirlerin, memurların ve bölgeler arası işlere katılan öteki kişilerin konuşacakları ortak bir dile gerek duyuldu. Aramice, İ.Ö. 1000'den sonraki tarihlerde, bu gereği karşılayacak dil olarak görüldü. Aynı zamanda daha kolay bir yazı biçimine de gereksinim duyuldu. Yazı sanatı, Sümer tapınaklarında ortaya çıkışından beri, yalnızca konuşulan dili temsil eden sayısız hece simgesini öğrenebilmek için uzun yıllar okula gitmek zorunda kalmış olan okumuş bir azınlığın tekelindeydi. Ancak, İ.Ö. 1300'den önce yazı sanatında yapılan kökten basitleştirme, okuma yazma öğrenmeyi oldukça kolaylaştırdı. Bu da okuma yazma olanaklarını toplumun çok daha geniş bir kesimine açtı.

Daha basit yazı biçimleri geliştirme yolundaki deneyim-

ler, Sina'dan Toros Dağları'na kadar uzanan Doğu Akdeniz kıyıları boyunca yoğunlaşmış görünür. Burası, birbirinden tümüyle farklı yazı örneklerinin, hiyeroglif ve çiviyazısı biçimlerinin ortaya çıktığı Mısır ve Mezopotamya arasında bulunan, fakat erkek çocuklarının bu karmaşık yazılara tam egemen olabilecekleri biçimde yetiştirilmeleri için gelişmiş bir okul sistemi bulunmayan bir bölgedir. Bu koşullarda, eski doğru biçimlerin sürdürülmesinde hiçbir çıkarları olmayan yarı eğitilmiş yazıcılar, özgürce basitleştirilmiş yazılar çiziktirdiler. Bu yoldaki çabaları, birbirinden ayrımlanabilir her sessizi simgeleyen tek bir işaret kullanıldığında insanın konuşmasını yazıya dökebilmek için otuz kadar işaretin yetebileceği ilkesine dayanan birçok "alfabe" yarattı. Bu bölgede konuşulan Sami dilleri yönünden, okunurken sessiz harfler arasına gerekli seslileri koymak zor olmadığı için, seslilerin yazılmasında gerçekten bir zorunluluk yoktu. Arapçada ve İbranicede sesli harflerin yazılmaması geleneği bugün bile sürdürülmektedir.

Alfabetik yazının ilk çıkışının kesin tarihi güvenilir biçimde saptanamadı. İ.Ö. 1300 dolaylarında Suriye'de ve Filistin'de yaygınlaşmıştı. Üzerine son derece sıradan işlemlerin yazılması için kullanılmış sayısız çömlek parçasının bulunması, alfabetik yazının kullanıldığı bir okur yazarlığın çok geçmeden bu bölgelerin kent toplumu içinde oldukça geniş biçimde yaygınlaştığını gösterir. Mezopotamya ve Mısır yazıcıları yazının bu yeni biçimlerini elbette kabul etmediler; dinsel alanlarda eski çiviyazısının ve hiyeroglifin kullanılması, Hıristiyanlığın başına dek sürdü. Ama sıradan işler için farklı dillere uyacak biçimde küçük değişiklikler yapılan alfabeler, doğdukları bölgenin bulunduğu Suriye'den her yöne yayıldı ve halk edebiyatı niteliği ağır basan kaynakların bir dereceye kadar süreklilik kazanabilmesine olanak veren yeni bir kitle iletişim aracı sundu.

Alfabetik yazının bulunuşunun önemi, aşağı yukarı aynı

tarihlerde görülen demirin kullanılmaya başlanışının önemiyle karşılaştırılabilir. Demir araçlar ve demir silahlar, zenginle yoksul arasındaki farkın belirginliğini azaltarak savaşı ve toplumu demokratlaştırdı. Aynı zamanda, yukarıda açıklandığı gibi, kırsal kesimdeki köylülerle kentin zanaatçılarını karşılıklı yararlar sağlayan değişim ilişkileri içine sokarak uygarlığa, tarihte ilk olarak gerçekten toplumun tüm kesimlerini kapsayan bir yaygınlık kazandırdı. Benzer biçimde, alfabetik yazı, sıradan kişilere okuryazarlığın başlangıç ilkelerini öğrenme olanağını vererek öğrenimi demokratlaştırdı. Daha önceleri özel rahipler topluluğunun ve yüksek eğitim görmüş yazıcıların kendilerine sakladıkları uygar toplumun yüksek entelektüel gelenekleri, alfabe aracılığıyla, daha önceleri görülmemiş biçimde rahip olmayanların ve halkın ulaşabileceği kaynaklar durumuna geldi. Bundan da önemlisi, alfabetik yazı, din adamı olmayanların ve halkın, uygar toplulukların edebi mirasına katkıda bulunmalarını kolaylaştırdı ve böylece, bu mirası büyük ölçüde zenginleştirip çeşitlendirdi. Alfabetik yazı olmaksızın, söz gelimi Amos gibi basit bir çobanın (ya da öteki herhangi bir İbrani peygamberinin) sözleri, insanların düşüncelerini ve davranışlarını o günden bugüne dek etkileyecek biçimde korunamazdı.

Bu nedenle demirin ve alfabenin başlıca etkileri, uygarlığın ekonomik ve entelektüel uğraşılarına toplam nüfusun daha büyük bir kesiminin tam olarak katılmasını sağlayarak uygar yaşam biçimlerini daha önce görülmedik ölçüde sağlama almak oldu. Ama bunun derecesi abartılmamalı. Kentle köy arasındaki uçurum gene çok büyüktü ve seyrek karşılaşılan bazı kuraldışı örnekler dışında, Ortadoğu'nun köylü toplulukları, ancak edilgin öğeler olarak ve siyasal olayların kurbanları olarak işin içine alındı. Aynı biçimde, yerel halk göreneklerine, inançlarına ve izledikleri yollar kendi yollarına benzemeyen –varlıkları köylülerin gözünde

derin bir adaletsizliğin ve çarpıklığın kanıtları olarak görünen– sert vergi toplayıcılarına, onursuz tacirlere ve açgözlü toprak ağalarına karşı duydukları öfkeye inatla sarılarak kentlerin yüksek kültürüne pek az katıldılar.

Tektanrıcılığın Doğuşu

Köylülerin yabancılaşması, İ.Ö. 1700-500 yılları arasında Ortadoğu'nun kültür önderlerinin karşısına dikilen sorunun yalnızca bir parçasıydı. Eski Mezopotamya ve Mısır geleneksel bilimi ve rahiplerin sofulukları tarafından değişmez biçimler verilerek dondurulan eski duygu ve düşünce yolları, kozmopolit bir çağda yeni yeni ortaya çıkan olguları açıklamaya elverişli değildi. Böylece, sözgelimi Mısır orduları ve diplomatları, bazen başarı kazanmış olarak, bazen olmayarak Asya, Suriye, Filistin ülkeleri arasında mekik dokumaya başladıkları zaman, tanrısal Firavun'un isteğinin –bir tanrının isteğinin olması gerektiği gibi– insanlar arasında her yerde ve her zaman geçerli en yüksek istek olduğuna inanma olanağı ortadan kalkmaya başladı. Siyasal iktidar ve ekonomik servet, bir zamanların gelişip serpilen Sümer kentlerini çöküntü ve yıkıntı içinde bırakarak Dicle-Fırat Vadisinin kuzeyine, önce Babil'e ve sonra Ninova'ya kaydıkça, Sümer'i dünyanın merkezi ve tanrıların en çok ilgilendikleri ülke olarak gösteren dinsel şarkılara ve törenlere, artık eskisi gibi kolaylıkla ve karşı konulmaksızın inanılmaz oldu. Mısır ve Mezopotamya arasında yaşayan küçük halklar açısından, içinde yaşanılan olgularla geleneksel inançlar arasındaki bu tür tutarsızlıklar çok daha belirgindi; çünkü gittikçe daha sık olarak kendilerini, yerel dinlerin saygı gören mitosları, dinsel törenleri ve tanrıları hakkında pek az şey bilen ve bunlara pek az ilgi gösteren yabancı orduların acımasına bırakılmış buldular.

Genel olarak, bu çelişkilerin birbirinin karşıtı olan iki

tepkiden birine yol açtığı söylenebilir. Bazı kişiler, sofuca beklentilerle gerçekler arasındaki uçurumun, geleneksel dinsel törenler gereğince yerine getirilmeyerek tanrılar kızdırıldığı için doğduğunu belirtiyorlardı. Bu nedenle, yapılması gereken şey, eski göreneklere daha sıkı sarılmaktı. Böylece tanrılardan olayların gidişini bir kez daha düzeltmeleri beklenebilirdi. Bu açıklamayı benimseyenlere uygun düşen davranış, yitmiş ve unutulmuş eski biçimleri ortaya çıkarıp canlandırmaya çalışarak, izlenen katı bir tutuculuk ve bilinçli bir eskiden yana olmaktı.

Bazıları ise, tanrılar ve insanların tanrılarla ilişkileri hakkındaki eski düşüncelerin düzeltilmesi, hatta yerlerine yeni açıklamaların konulması gerektiği görüşündeydiler. Ama köklü dinsel reformlara girişenler bile, çoğu kere, zamanla unutulup gitmiş olan gerçekleri yeniden ortaya çıkardıklarını öne sürdüler. Öte yandan, geçmişin ardında koşan tutucular, kendi gerçek anlayışları ve tanrılar için doğru olan hizmet anlayışları önemli herhangi bir noktada yürürlükteki dinsel uygulamalarla çatışmışsa, devrimci durumuna gelebildiler. Şurası bir gerçektir ki; insanların dünya görüşünde uzun sürecek değişikliklere yol açan gerçekten önemli hareketler, hem daha iyi (bazen uydurulmuş) bir geçmişe dönme düşüncesine hem de yeni bir tanrı esini otoritesine birlikte başvurmuştur.

Eski Ortadoğu toplumunun entelektüel ve dinsel evrimi, etik ve aşkın* bir tektanrıcılığa doğru eğilim gösterdi. Ama bu eğilimi yalnızca Yahudiler, tutarlı biçimde ve bulanık olmayan mantıksal bir sonuca kadar götürebildiler. Öteki halklar, bir tanrıyı öbür tanrıların üstüne çıkardıkları ve belli bir tanrının kudretini tüm evreni kapsayacak biçimde büyüttükleri zaman bile, geleneksel çoktanrıcılığı tümüyle bırakamadılar.

Örneğin Babil'de rahipler, Marduk'un evrenin egemeni

* "Transcendental"; buradaki anlamıyla insanlık düzeyinin üzerine çıkan, bilinci aşan demeye varan bir felsefe terimi (ç.n.).

olduğu savında bulundular. Eski dinsel şarkılar ve törenler, rahiplerin bu yoldaki görüşleriyle uyuşmaz duruma düşen her şeyi ortadan kaldırmak amacıyla "düzeltildi." Böylece örneğin, Sümer dinsel şarkılarında krallara tanrılık yükleyen bölümler atıldı. Ancak eski metinlerin bu yolla arındırılmalarından sonra, daha büyük değişikliklere gidilmedi ve büyük bölümü eski Sümer'den gelen belli sayıda kutsal yazıdan oluşan bir dinsel edebiyat derlemesi, hemen hiç değişikliğe uğramaksızın Asur yönetimi boyunca varlığını sürdürdü. Böyle bir dinin eskiliği ve otoritesi, kuşkusuz çok etkileyiciydi; gene de çağın büyük kozmopolit imparatorlukları içinde başıboş yalpalayan bireylere pek az rahatlık sağladı.

Mısır'ın dinsel evrimi daha fırtınalı geçti. Mısırlılar, istilacı Hiksosları ülkelerinden sürdükten sonra Asya'ya doğru emperyalist serüvenlere kalkıştıklarında, Nil Vadisi dışında karşılaştıkları yabancıların kendilerininkilere benzemeyen inançlarını da göz önüne almak zorunda kaldılar. Nil'i ve Firavun'u tüm evrenin merkezi yapan eski düşünceler dış dünyaya pek yatkın görünmedi. Buna uygun olarak İ.Ö. ondördüncü yüzyılda, Mısır'ın ve öteki ülkelerin geleneksel tanrılarının tümünün düzmece olduklarını öne süren bir din reformcuları ve dinci radikaller çevresi ortaya çıktı. Bu reformculara yalnızca Aton, yani her yerde aynı olan ve her yerde insanlara iyilik eden görkemli Güneş ile güneş gibi insanlara iyilik eden ve –hiç değilse ilkede– güneş gibi evrensel olan Firavun tanrılığın gerçek işaretlerini taşıyor göründü. Firavun IV. Amenhotep (İ.Ö. 1379-1362) tahta çıkınca bu düşünceleri benimsedi. Kendine Akhenaton adını verip, Firavunluk makamının tüm geleneksel güçlerini, Mısır'ın eski dinsel törenlerini ve inançlarını yıkmak için harekete geçirdi. Bu davranışı rahipler ve tutucular arasında öylesine büyük bir karşı bağnazlık yarattı ki, Aton inancı Mısır dininin eski biçimlerini nasıl hemen baskı al-

tında tutmuşsa, Akhenaton'un ölümünden sonra Aton dini de, aynı ölçüde dinamik bir baskıyla karşılaştı. Bundan sonra Mısırlılar, uzak halklarla ilişkilerin ön plana çıkardığı yeni gerçekleri açıklayabilmek amacıyla dinsel gelenekleri yeniden düzenleme yolundaki tüm çabalarını boşladılar. Eski bilgilerin her kırıntısını ve bunlarla ilgili her adı, anımsanamayacak kadar eski olduğu için derleyen katı bir tutuculuk, Mısır düşünüşünün her konuda ağır basan tutumu durumuna geldi. Bir şey ne kadar eskiyse o kadar iyiydi; bu nedenle sanat alanında heykeltıraşlar Eski Krallık yapıtlarını kopya ettiler ve bunu öylesine büyük bir beceriyle yaptılar ki, günümüzün bilginleri hangilerinin İ.Ö. üç bin yıllarında, hangilerinin bundan iki bin yıl sonra yapıldığını hâlâ kesin olarak bilemiyorlar.

Eski Ortadoğu'nun siyasal tarihi de, psikolojik tutumdaki bu değişmeyi destekledi. İ.Ö. 1100'den sonra Mısır, doğal savunma olanakları Asurluları bile durduran ve Perslerin Mısır üzerinde güvenilir bir denetim kurmalarını önleyen dar Nil Vadisi'ne geri çekildi. Kısacası, hem düşünce hem de davranış alanında dünyanın geri kalan bölümüne sırt çevirdi; bu tutumuyla da, eski siyasal ve kültürel kişiliğini Romalılar zamanına kadar koruyabildi.

Yahudiliğin İlk Evreleri

İ.Ö. bin yıllarının gerçekten verimli düşünce akımları, Ortadoğu uygarlığının iki eski merkezinde değil de, iki uç bölgesinde, Filistin'de ve İran'da doğdu. Filistin, Mısır ile Mezopotamya arasında uzanır; halkı, her iki ülkenin kültürel geleneklerinden haberlidir, fakat hiçbirine tam olarak katılmış değildir. Benzeri bir biçimde, Doğu İran, Mezopotamya ile doğmakta olan Hindistan uygarlığının kültür alanlarının kesiştiği bölgede bulunur. Bu nedenle, hem Filistin'de hem İran'da insanlar, yerel koşullar kendilerini

evrenin işleyişini yeniden açıklama çabasına itince, ellerinin altında bir değil, birbiriyle yarışan iki düşünce sistemi buldular. Bu koşullarda, uygar toplumların mitoslarının, olduğu gibi özümlenerek ya da küçük düzeltmelerle benimsenerek, yerel gereksinmelere ve yerel geleneklere uydurulmaları pek doyurucu olamazdı. Bunun yerine daha özgür ve daha kökten bir tanrısal esinin ortaya çıkması olanağı doğdu. Hem Filistin'de hem Doğu İran'da ciddi ve duyarlı kişiler, hazır, kendiliğinden gerçek görünen, anımsanamayacak kadar eski öğretilere dayanmaksızın insan yaşamının sürekli sorunlarıyla uğraşmaya kalktılar.

İnsanın doğaüstüyle ilişkilerinin yeniden tanımlanması yolundaki bu uğraşıda, Filistin'de odaklaşmış ve İbrani kutsal yazılarına geçirilmiş olan Yahudi geleneği, yaşamsal bir önem taşıdığını kanıtladı; çünkü yalnızca çağımızın Yahudiliğinin değil, aynı zamanda Hıristiyanlığın ve İslamlığın da kaynağı durumuna geldi.

Kitabı Mukaddes geleneği, İbranilerin geçmişini, Mezopotamya ve Suriye çöllerinin kıyılarında göçebe yaşamına başlamak üzere Sümer'in Ur kentinden (belki İ.Ö. 1900 dolaylarında) ayrılan İbrahim'e dayandırır. İbrahim'in, izleyicileriyle birlikte, daha sonra Filistin adını alan Kenan ülkesine gelene dek, Arap çölünün kuzey kıyılarını bir yay biçiminde çevreleyen Verimli Ayça* içinde enine boyuna her yöne göçmüş olduğu söylenir. Bu geleneksel öykünün yapısında, olmayacak gibi görünen hiçbir şey yoktur.

İbrani tarihinin bir sonraki önemli bölümü olan Mısır tutsaklığı, Mısır kayıtlarını ve Mısır kronolojisini *Kitabı Mukaddes* öyküsüyle uzlaştırmak pek kolay olmadığı için, çözülmesi çok daha güç bir sorundur. Belki de birtakım İbraniler, Hiksoslar ile birlikte Mısır'a göç etmişler ve sonra yerli Firavunlar tarafından boyunduruk altına alınmışlardı;

---

* "Bereketli Hilal" de denen bölge (ç.n.).

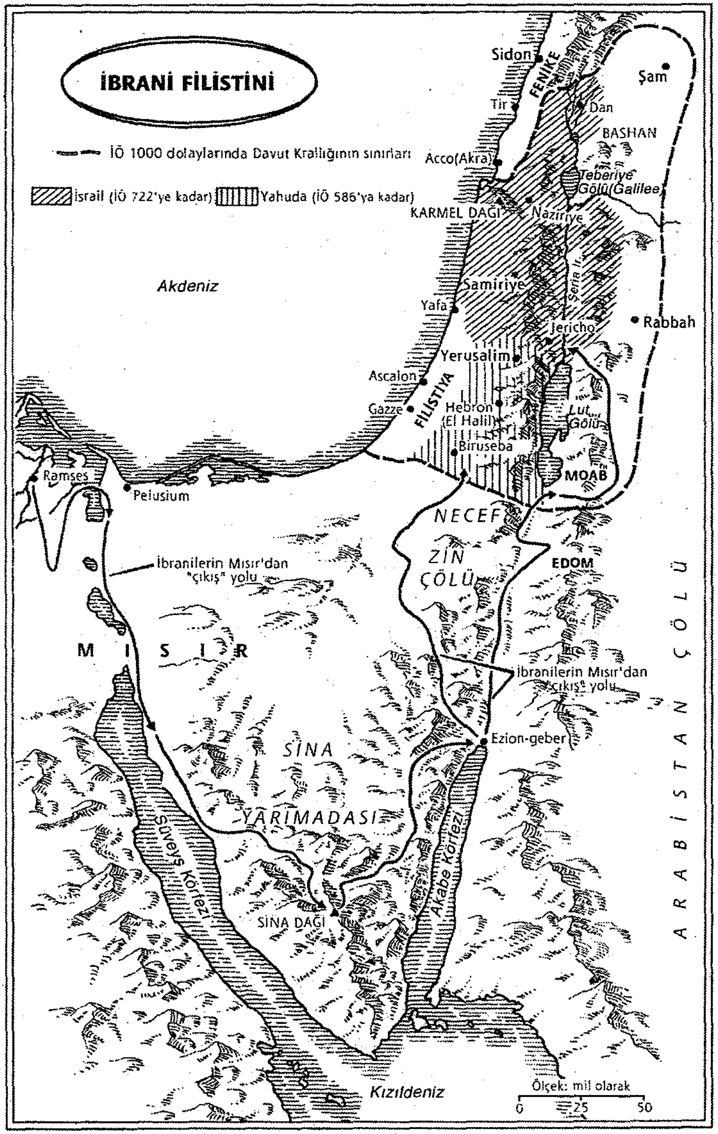
ancak bunun böyle olduğunu söyleyen hiçbir Mısır yazısı yok. Çıkış'ın* önderi Musa'nın Atoncu dinle ilişkisi olabilir; ama bunun da, "Musa" adının Mısırlı adı olmasından öte hiçbir kanıtı yok. Baskı altındaki İbranilerin Mısır'dan ayrılıp Sina Yarımadası'nda yeniden göçebelik yaşamına başlamalarıyla ilgili *Kitabı Mukaddes* öyküsü tarihsel olaylara dayanmış olabilir. Yehova ile yasakoyucu Musa arasında, Sina Dağı'nın eteklerinde yapılan bağıt (ahit) gerçekten tam da çölde geleneksel yaşam yollarını unutmuş bulunan bir halkın başvurabileceği yol olarak görünür.

Günümüzün bilginleri, Kenan'ı istila eden ve İ.Ö. 1200' den az sonra Filistin'in dağlık topraklarına yerleşen İbranilerin çölden yeni gelmiş bir halk oldukları, ancak pek azının (belki de on iki kabileden birinin ya da ikisinin) Mısır'da bulundukları ya da Musa'nın dininden haberli oldukları görüşündedirler. Bununla birlikte, bir yasalar derlemesinin ve halkını Mısır'ın öfkesinden kurtararak gücünü kanıtlayan bir savaş tanrısının siyasal ya da kültürel birlikten yoksun bir kabilenin yararına olacağı açık. Bundan dolayı Yehova dininin, Kenanlılara karşı girişilen askeri eylemler için derlenip toplanma merkezi durumuna gelmesine şaşmamak gerek. Öte yandan İbraniler, tarım yapmak için toprağa yerleşir yerleşmez, doğal olarak bu ülkenin, ürünü koruma ve tarlaların verimini artırma yolundaki kudretleri uzun deneyimlerle kanıtlanmış olan baallere** başvurdular.

Yehova dini Kenan'ın bereket kültleri içinde eriyemezdi. Çölde geçen yılların ve Yehova'nın izleyicilerinin Kenanlıları vurup putlarını devirdikleri eski güzel günlerin anıları, eski düşmanlıkları canlı tuttu. Bu durumda, Filistinlilere ve öteki komşularına karşı savunma gereksinimi,

* Mısırdan çıkışın; *Kitabı Mukaddes*'te bu olayı anlatan kitabın (bölümün) adı da "Çıkış"tır (ç.n.).

** Baaller, eski Sami halklarının, toprağı verimli kılıp sürüleri çoğalttığı düşünülen çeşitli yerel verimlilik tanrılarıdır (ç.n.).

İBRANİ FİLİSTİNİ
İÖ 1000 dolaylarında Davut Krallığının sınırları
İsrail (İÖ 722'ye kadar)
Yahuda (İÖ 586'ya kadar)
Akdeniz
Sidon
FENİKE
Şam
Tir
Dan
BASHAN
Acco(Akra)
Teberiye Gölü(Galilee)
KARMEL DAĞI
Nazirye
Samiriye
Yafa
Jericho
Rabbah
Yerusalim
Ascalon
FİLİSTİYA
Gazze
Hebron (El Halil)
Lut Gölü
Biruseba
MOAB
Ramses
Pelusium
NECEF
ZİN ÇÖLÜ
EDOM
İbranilerin Mısır'dan "çıkış" yolu
M I S I R
Ezion-geber
SİNA YARIMADASI
Süveyş Körfezi
Akabe Körfezi
SİNA DAĞI
ARABİSTAN ÇÖLÜ
Kızıldeniz
Ölçek: mil olarak
0 25 50

İbranileri bir kralın önderliğinde birleşmeye zorlayınca, önce Saul ve sonra Davud için savaşan güçlü kişiler, doğal olarak, Yehova'nın savaşçı sancağı altında toplandılar. Bununla birlikte, Davud'un krallığının (İ.Ö. 1000-961 dolaylarında) hızla genişlemesi, saray lüksüne ve komşu devletlerle daha sıkı ilişkilere giden yolu açtı. Bu da, uygarlaşma akımından doğan ve ilk kez karşılaşılan ahlak bozukluklarını Yehova adına lanetleyen ve baallere saldırıları yenileyen bir peygamberler takımının harekete geçmesine yol açtı. Bu eski peygamberlerin en ünlüsü İlya idi.

Tanrının gücünü ve isteğini, alev alev içlerinde duymanın esiniyle bireyler, toplumsal adaletsizlikleri, o zaman yazılan ve saklanan şiirlerde lanetlemeye başlayınca, peygamberlik yeni bir döneme girdi. "Edebiyatçı" peygamberlerin ilki Amos (İ.Ö. 750 dolayları) idi. Bu dönemde İbrani peygamberleri, Kenan'ın istilasında olduğu gibi, Yehova'yı bir kabile savaş tanrısı saymak yerine, Yehova'nın kudretini evrenselleştirerek, Yehova dinine yeni bir biçim verdiler. Aynı zamanda Tanrı'nın, günah işleyenleri cezalandıran, gene de daha sonra yaptıklarından pişmanlık duyanları bağışlamaya hazır olan haktanır ve merhametli olduğunu ilan ettiler.

Yehova, her zaman halkından, tüm rakiplerini reddederek kendisine karşı başka tanrılarla bölüşmeyeceği tam bir bağlılık göstermelerini isteyen kıskanç bir tanrı olmuştur. Bu nedenle, İbrani peygamberlerinin Yehova dinini uzlaşma tanımaz bir tektanrıcılık yolunda geliştirmeleri bir ölçüde kolaylaşmıştır. Ortadoğu'da başka hiçbir halk, hem tektanrıcı olup hem de geleneksel inançlarına bağlı kalamazdı; çünkü, hepsi de çoktanrıcı geleneklerin mirasçılarıydı. Gene de tektanrıcılık, uzak yerlerdeki monarkların ve yüzlerce kilometre ötede ortaya çıkan ve önceden görülemeyen olayların yerel sorunları derin bir biçimde etkilediği bir dünyanın gerçekten doyurucu tek açıklaması ola-

rak göründü. Böyle bir çağda, yerel dinsel akımlar, artık sağduyuyla ve günlük deneyimlerle daha fazla uyum içinde olamazdı. Geleneksel törenler kuru gürültü durumuna düştü; yalnızca İbraniler, dinde evrenselcilik yolunda duyulan gereksinimi tam olarak dile getirebildiler. Bu nedenle, etik tektanrıcılık anlayışları eski Ortadoğu uygarlığının en büyük ve en dayanıklı başarılarından biri oldu.

Yehova dininin aldığı kurumsal biçim de, daha sonraki dinsel gelişmeler açısından büyük bir önem taşıyordu. İbraniler siyasal bağımsızlıktan yararlandıkları sürece, Yehova kültü, başkentteki tapınaklarda yürütülen törenler çevresinde odaklaştı. Tapınaklardaki törenler, Yeruşalim'de Yehova'ya görkemli bir yeni tapınak yaptıran Davud'un oğlu ve ardılı Kral Süleyman (aşağı yukarı İ.Ö. 961-922 yılları arasında işbaşında kaldı) zamanında doruğuna ulaştı. İbrani siyasal gücü, Kral Süleyman'ın (İ.Ö. 922 dolaylarında) ölümünden sonra, krallık, kuzeyde, başkenti Samiriye olan İsrail Krallığı ile, güneyde, başkenti Yeruşalim (Kudüs) olan Yahuda Krallığı'na bölününce zayıfladı. Sonra, gördüğümüz gibi, İsrail Asurlular tarafından İ.Ö. 722'de fethedilince, önde gelen İsrail aileleri sürgün edildi. Benzeri bir yazgı, İ.Ö. 587'de Babilli fatih Nabukadnezar eliyle Yahuda Krallığı'nın başına da geldi.

İsrail'den sürgün edilenler benliklerini yitirdiler (sayılarının on olduğu söylenen "yitik kabileler") ve Ortadoğu halkları içinde eridiler. Bu nedenle, kuzeydeki krallıkta Yehova dini varlığını, ancak basit bir köylü dini düzeyinde sürdürebildi. Bu inancın yandaşları, sonradan Samiriyeliler olarak tanındılar. Yahuda Krallığı'nın çok daha zengin geleneğini benimseyen Yahudiler, Samiriyelileri, gerçek dinin boşinanlarla karışmasına yol açan kişiler olarak küçümsediler.

Yahuda Krallığı'ndan sürgün edilenlerin payına, çok daha farklı bir yazgı düştü. Yeruşalim'in (İ.Ö. 587'de) fethe-

dilmesinden çok eski olmayan bir tarihte, Yehova dinini arındırmak için güçlü bir çaba gösterilmişti. Bu reformda kutsal yazılar, hemen hemen bugün bilinen biçimleriyle, "Eski Ahit"in kitapları olarak düzenlenmişti. Dolayısıyla, Yahuda Krallığı'nın önde gelen aileleri kendilerini Yehova'nın tapınağından çok uzaklarda, Babil'de sürgün edilmiş gördüklerinde, hiç değilse yanlarında okuyup inceleyebilecekleri kutsal metinler bulabildiler. Tapınak tapınmalarının yerini, bir öğreticinin (rabbi*) dindarlara bu dinsel yazıları açıkladığı haftalık toplantılar aldı ve bu haftalık toplantılar, o zamandan başlayarak özel anlamıyla "Yahudi dini" diyebileceğimiz dinin en önemli eylemi durumuna geldi. Pers Kralı Kyros sürgünlerin geri dönmelerine izin verdiğinde (aslında pek azı Yeruşalim'e döndüğünde) bile, kutsal yazıları okumak için yapılagelmekte olan haftalık toplantıların yerini onarılan tapınağın eski törenleri alamadı. Birçoğu uzak ülkelerde yabancı halklar arasına dağılmış durumda bulunduğu için, Yahudilerin çoğu tapınağa devam edemedi. Bununla birlikte, umutlarını kutsal metinlerin vaatleriyle pekiştirerek, dinlerine karşı duydukları inancı eksiksiz sürdürdüler.

Böylece din, yerel olmaktan çıktı. Yahudiler dış dünyayla ilgili birçok konuda çevrelerindeki insanlar gibi davranabildiler; farklı diller konuşup, farklı giyinip, farklı hareketler yaparlarken gene de Yehova'ya bağlı kalabildiler. Kısacası din, insan kültürünün öteki yönlerinden bağımsız duruma geldi. Yeruşalim'de tapınmaları yöneten rahiplere bağımlı olmak ya da yandaşlarının belli bir yerde yaşayıp az çok birbirinin aynı olan görenekleri izlemelerini istemek yerine, Yahudi inancı, Yehova'ya tapınan birkaç kişinin kutsal yazıları incelemek ve bunlar üzerinde düşünmek için toplanabildiği her yerde serpilme yeteneğine sahip oldu.

---

* Haham (ç.n.).

Sürgün de, Yahudi inancının duygusal yapısında önemli bir değişiklik yarattı. Yanlışları düzeltecek bir gelecek hakkında tumturaklı kehanetlerde bulunmak, her zaman peygamberliğin başta gelen özelliği olmuştur. Babil sürgünü deneyimi, geleceğe daha da çok önem verilmesine yol açtı. Yahudiler kendilerine şu soruları sormak zorunda kaldılar: Tanrı niçin kötülerin üstün gelmelerine izin veriyor? Neden sadık hizmetçilerini bu kadar şiddetle cezalandırıyor? Bu sorgulama sonucu iki kuram ortaya çıktı. Ezra ve Nehemya gibi bazı peygamberler, çekilen acılar açıkça Tanrı'nın geçmişte yapılan hatalara kızmasının sonucu olduğu düşüncesiyle, kutsal yazılarda açıklandığı gibi Tanrı'ya daha titiz bir bağlılık gösterilmesi gereği üzerinde durdular. Fakat başka peygamberler, özellikle büyük ozan İşaya, Tanrının, dünyanın sonu gelip tüm adaletsizliklerin silinip süpürüleceği büyük "Mahşer Günü" geri kalabilenleri ödüllendirmek için, sabırlarını sınayıp dayanıklılıklarını ölçerek halkını terbiye ettiği düşüncesini geliştirdiler. Böyle bir hayalin desteğiyle su yüzünde kalabilen kişilere, içinde bulundukları zamanın acıları ne kadar büyükse Mahşer Günü o kadar yakın göründü ve daha da önemlisi, bu durum Tanrı'nın kutsal yazılardaki buyruklarına tamı tamına uymaktaydı.

Kutsal kitapların çeşitli parçaları birçok noktada birbiriyle çelişkili görününce ve kutsal yazılardaki hiçbir yönergede karşılığı bulunmayan birçok bireysel sorunla karşılaşılınca, hahamlar, kutsal yazıları günlük yaşama uygulama yolunda büyük beceriler göstermek zorunda kaldılar. Bu becerileri göstererek, yavaş yavaş, bir kimsenin karşısına çıkabilecek hemen her soruna karşılık verebilecek bir davranış rehberi geliştirdiler; günlük yaşama anlam ve değer kazandırdılar. Böyle bir inanç ve ahlak rehberi, büyük kentleri kent koşullarına oldukça uyabilen herhangi bir yeni ahlak rehberine ya da gerçek inanca sahip olmaksızın

atalarının dinlerini yitirmiş kimselerden oluşan eski Ortadoğu dünyasının gevşek kültürel görünümü ortasında yanan bir fener gibiydi. Bu nedenle, büyük kentlerde öteki inançlar çöktü; Yahudilik serpildi ve çağın tüm belirsizliklerine ve güçlüklerine karşın yandaşlarının kafasındaki yerini sağlamlaştırdı.

Kutsal yazıların tamamlanması İ.Ö. 500'e dek sürdü ve hahamların kutsal metinler üzerine yaptıkları yorumlar İsa'dan sonra birkaç yüzyıl geçene kadar kesin biçimlerini alamadı. Gene de İ.Ö. 500 dolaylarında Yahudiliğin kendine özgü önemi ve eşsiz canlılığı açıkça belirgin duruma gelmişti.

Zerdüşt Dini

O sıralar, İ.Ö. altıncı yüzyılda, doğu bölgelerinde, Mezopotamya dünyasının öteki ucunda, bir başka dinsel hareket büyük önem kazandı. Pers dininde yapılan ve Zerdüşt adıyla birlikte görülen reform hareketi, halkın geleneklerini reddeden ve lanetleyen, her şeyi yenilemeye girişen tek bir büyük peygamberin yapıtı olarak, Yahudiliğin gelişmesinden farklılık gösterir. Günümüz Hindistan'ının Parsileri, dinlerinin geçmişini Zerdüşt'e kadar dayandırırlar; ancak söz konusu edilen ilişkinin halkaları açık olarak ortaya konabilmiş değildir. Örneğin, Zerdüşt'ün kutsal yazıları Parsiler tarafından yaşatılmışsa bile, Parsilerin kutsal yazılarından hangilerinin gerçekten Zerdüşt'e ait olduğu belli değildir. Bu yazıların en eskileri olan Gatha'lar, birçok parçaları günümüz bilginlerince hemen hemen hiç anlaşılamayan bulanık bir Persçeyle yazılmıştır.

Bu nedenle Zerdüşt öğretilerinin ayrıntılarını bilmek güçtür. Zerdüşt'ün nerede ve ne zaman vaaz verdiği konusu da büyük tartışmalara yol açmıştır. Tartışma götürmez tek ipucu, Pers Kralı Darius'un (İ.Ö. 486 dolayları) bazı

yazılarında Zerdüştçü deyişleri kullanmış oluşudur. Bu durum, kralın kendisinin de aynı inancı taşıdığını gösterir. Darius zamanında Zerdüştçü öğreti, Perslerin imparatorluk girişimlerini başlattıkları sırada kendilerini içinde buldukları değişen dünyayı açıklamaya ve düzene koymaya çalışan bir adamın yapıtı ve yeni ortaya atılmış bir öğreti olarak görünür.

Zerdüşt'ün mesajı yüce ve soyuttu. Ulu, cisimsiz ve evrensel bir Tanrı'nın, Hürmüz'ün (Ahura Mazda) görkemini öğütledi. Mazda, kötülük ilkesi Ehrimen ile evrensel bir kavgaya tutuşmuştu. Her iyi insanın görevi, bu kavgada Işık'ın yanında yer almaktı ve Hürmüz'ün Zerdüşt tarafından getirilen buyruklarına uymaktı. Bu buyrukları ılımlı dinsel eylemlerden (kanlı kurbanlar kesin olarak yasaklanmıştı) ve öteki insanlara karşı gösterilecek ahlaksal davranışlardan oluşuyordu. Karşılık olarak Zerdüşt, bu dünyada refah ve öteki dünyada ölümsüzlük sözü verdi. Ayrıca, zamanı gelip, Hürmüz kötüleri silip süpürecek bir arındırıcı ergimiş maden seli göndererek zaferini ilan ettiğinde, dünyanın sonunun geleceğine de inanmış göründü. İnsanca olduğu kadar tanrısal ve meleksi Işık güçleri, böylece zaferde sonsuza dek birleşeceklerdi.

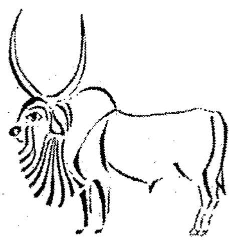
Zerdüştçülük hiçbir zaman Perslerden başka bir halkın dini olmadı. Persler arasında bile büyük olasılıkla, Zerdüşt öğretisini bütünlüğüyle benimseyebilen dar bir soylu ve saraylı çevresiyle sınırlı kaldı. Örneğin Kserkses zamanından (İ.Ö. 465 dolaylarından) sonra, Pers monarklarının gerilerinde bıraktıkları yazılarda Zerdüşt'ün (günümüz bilginlerince her nasılsa bütünlüğü kurulan) öğretileriyle çelişkili olan tanrılardan ve kuramlardan söz edilir. Buna göre, kesin biçimiyle Zerdüştçülük Pers sarayında bile uzun süre egemen olmuş görünmez. Gene de Perslerin, Kyros yönetimi altında elde edilen ve Darius zamanında kararlılık kazanan büyük bir siyasal güce sahip oluşları, Perslerce

yönetilen çeşitli halkların Zerdüşt dini hakkında hiç değilse belli belirsiz bir bilgi sahibi olduklarını gösterir. Böylece Yahudiliğin daha sonraki bazı özellikleri –örneğin melekler, kötülerin cehennemde ateşle cezalandırılmaları gibi kavramlar– Zerdüşt öğretisinden alındı ya da ondan etkilendi.

Zerdüştçülüğün, Yahudiliğin ve Yahudilikten doğan iki dinin, Hıristiyanlığın ve Müslümanlığın sahip oldukları türden bir dünyayı değiştirme çabası yoktu. Gene de, Zerdüşt öğretisi, eski Ortadoğu kozmopolit dünyasının dalgalanmalarına ve belirsizliklerine dinsel bir yön ve düzen verme yolunda ciddi ve ateşli çaba gösteren İbrani peygamberlerinin söyledikleriyle aynı düzeye konmaya hak kazanır. Zerdüştçü düalizm, kötülüğü, herhangi bir kesin tektanrıcı inancın yapabileceğinden çok daha akla yakın biçimde açıkladı. Bu nedenle, Yahudi-Hıristiyan-Müslüman geleneklerinde, kaynakları dolaylı olarak Zerdüşt'e kadar dayanan düalist düşüncelerden birçok kez yararlanıldı; fakat Zerdüşt dininin kendisi, varlığını daha sonra yapılan geniş çaplı bir değişiklikten sonra, ancak Hindistan'ın Parsiler topluluğu arasında güçlükle sürdürebildi.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Hint Uygarlığının İ.Ö. 500'e Kadar Biçimlenişi

İ.Ö. 1500 dolaylarında İndüs kentlerini yıkan savaşçı istilacılar, Hindistan'da karanlık ve barbarca bir çağı başlattılar. Aryan göçlerinin tamamlanabilmesi için, üç yüzyıl kadar uzun bir sürenin geçmesi gerekti; bu süre içinde birçok istila dalgası, dağlar arasından güneye doğru inmiş olabilir. Üç yüzyıl boyunca birbirlerine rakip savaşçı topluluklar, yeniden yollara düşmeden önce ektikleri ürünleri toplamak için ara sıra durarak, sığır sürüleriyle oradan oraya dolaştılar. Bu başıboş gezginler, birbirleriyle savaşlara giriştiler ve gittikleri yerlerde buldukları yerli halkları boyundurukları altına aldılar. Savaşçı topluluklar,

Aryan dilini yayarak, savaşçılık alışkanlıklarına ve daha iyi silahlara dayanarak, iç bölgelerin kolayca yendikleri orman halklarının eski yalnızlıklarına son vererek, yavaş yavaş Hindistan'ın her yerine yayıldılar.

Bununla birlikte, gezgin savaşçı topluluklar zamanla daha kararlı bir tarımsal yaşama geçmek üzere toprağa yerleşmeye başladılar. Hayvancılık uğraşı, göçebelik ve fetih dönemlerinin kahramanlık günlerinde sahip olduğu üstünlüğü yitirdi. Savaşçı çobanların günlük aylaklıklarının yerini yorucu tarla işleri aldı. Ancak istilacılar, tümüyle tarımı benimsedikten sonra bile, Aryanların Güney ve Doğu Hindistan'ın daha uzak bölgelerine doğru yayılmaları sürdü. Tarla açma yöntemiyle tarım yapmaları, eski tarlaların gücü tükendiğinde arada bir yeni topraklara göçmelerini gerektiriyordu.

Hindistan'ın "kahramanlık çağı"ndan geriye fazla bir şey kalmamıştır. Güzel kentlere ya da sürekli yerleşim yerlerine sahip olmadıklarından, eski Aryanlar, arkeologların ortaya çıkarabilecekleri pek az şey bırakmışlardır. Bilindiği gibi, bu çağdan kalma bazı edebi metinler vardır. Fakat bunların yitip gitmemesi, daha sonra rahipler tarafından dinsel törenlerde kullanılmak üzere benimsenmeleri sayesindedir. Özgün metinler kuşaktan kuşağa sözlü olarak geçtiği için, bu süreç içinde art arda değişikliklere uğramıştır. Bu yüzden neyin gerçekten özgün, neyin sonradan ekleme olduğunu bilmek genellikle olanaksızdır. Gene de, hem zamanımıza kalabilen Sanskritçe şiirlerin en kutsal ve olasılıkla en eski derlemesi olan *Rig Veda*'da, hem de çok uzun bir epik şiir olan *Mahapharata*'da, soylu okçuların savaş arabalarıyla savaş alanını bir boydan bir boya geçerlerken, rakip kahramanlarla birbirlerine karşılıklı ok yağdırarak nasıl düelloya giriştiklerini anlatan parçalar vardır. Bu parçalar, Yunanistan ve Ortadoğu gibi Hindistan'ın da aristokratik bir savaş arabaları çağı geçirdiğini gösterir.

Sonra, İ.Ö. 900 dolaylarında, Hindistan'da savaş arabalarıyla savaş taktikleri egemen olmaktan çıkacaktır. Demir, kıtanın güneyindeki bölgelere yayılacak ve Ortadoğu'daki gibi atlara ve savaş arabalarına sahip olmaya gücü yetmeyen yoksullara kendilerini zırhlarla koruma olanağı sağlayacaktır. Bu nedenle, demirin gelişi, aristokratik egemenliğin gidişi demektir. Demir, savaş alanında güçler dengesini değiştirince, her savaşçının siyasal kararların alınışına katıldığı küçük devletler ortaya çıkacaktır. Bu silahlı, kabaca eşitlikçi toplulukların varlıklarının kanıtları daha çok kuzeyden, özellikle Himalayalar'ın yamaçlarındaki bölgelerden gelir. Bununla birlikte, Ganj Vadisi'nin büyük merkezi monarşilerinin bu tür yerel topluluklara ağır basmaya başlamalarından önce, benzeri siyasal düzenlerin bir zamanlar çok daha geniş bir alana yayılmış olması olasılığı vardır. Gerçekten, bu çağı geçmiş klan cumhuriyetleri hakkında, –İ.Ö. 600 dolaylarında en yoğun dönemini yaşayan bir gelişme ile– yalnızca o ya da bu büyük kralın güçleri karşısında çöktükleri zaman söz edildiğini görürüz.

Uygarlığın Ganj Bölgesine Geçişi

Demirin Hint yaşamı üzerinde bir başka etkisi oldu. Yeni madenden yapılan araçlar, özellikle bol muson yağmurlarının gür bir bitki örtüsünü beslediği ve bir kez ağaçlardan arındırıldıktan sonra görülmemiş verimlilikte bir çiftlik toprağı yarattığı Ganj bölgesinde, sık ormanların temizlenmesini kolaylaştırdı. Gördüğümüz gibi, olasılıkla önce Güneydoğu Asya'nın bahçe tarımı yapan köylüleri tarafından yetiştirilmiş olan pirinç, Ganj Vadisi'nin verimliliğine büyük bir katkıda bulundu. Pirinç, dönüm başına, Ortadoğu tarımının iki temel tahılı olan buğdaya ve arpaya göre çok daha bol ürün verir. Bu nedenle, pirinç tarımına elverişli topraklarda daha yoğun nüfuslu topluluklar beslenebilir.

Çeltik tarlalarına su getirmek için gereken setleri dikmek, kanalları açmak, terasları yapmak, yeni bir yere göçmeyi çekici kılamayacak kadar yorucu olduğu için, aynı tarlaları sürekli olarak kullanma göreneği pirinç üreticiliğiyle atbaşı gitti. Böylece, pirinç tarımının yerleşmesinin bir sonucu olarak, Ganj bölgesinde, sürekli oturulan köylerle, kasaba merkezleriyle ve –durumları sık sık ormanlar içindeki açık alanlara kaçmaya elverişli olmadığı için– kolaylıkla vergilendirilebilecek bir halkla birlikte, tümüyle yerleşik bir tarım türü ortaya çıktı.

Bu nedenle, İ.Ö. 800 dolaylarında Ganj Vadisi, uygar karmaşıklığa giden yolda tüm önkoşullara sahip olmuştu. Bu kez İndüs Vadisi bu yolda geri kalmıştı. İndüs bölgesinde hâlâ eski tarla değiştirme tarımı* egemendi. Krallık memurunun vergi ya da herhangi bir hizmet istemek için her gelişinde, ormanın içlerine kaçıp yok oluveren bir halk üzerinde hiçbir sağlam ve geniş çaplı bir siyasal yapı kurulamazdı. Doğuda, bunun tersine, çeltik tarlaları, hem üreticileri toprağa bağlamış hem de onlara ürünlerinin önemli bir bölümünü verdikleri halde, geri kalanıyla yaşamlarını sürdürebilmelerine olanak sağlayacak kadar verimli bir tarım türü sunmuştu.

Dolayısıyla, İndüs'de ve bir olasılıkla aynı zamanda hakkında hiçbir şey bilmediğimiz Güney Hindistan'da birlik sağlanmışsa bile burası hemen yakınındaki kişisel izleyicileri dışında gerçek bir yönetici çevresinden yoksun olan süzerenlerin kararsız yönetimlerindeki sayısız kabile grubunun elindeydi. İşte o sıralar, Ganj bölgesinde, hizmetinde profesyonel idareciler ve profesyonel askerler bulunan birkaç büyük monarşi ortaya çıkmaya başladı. Etkin bir biçimde merkezileşmiş monarşilerin görülmesi, yüksek

---

* "Shifting cultivation", tarla açma tarımının, gücü yiten toprakların bırakılıp yeni tarlalar açmak üzere göç etmeyi gerektirişi göz önüne alınarak verilmiş bir başka adı (ç.n.).

zanaat becerilerinin hızla gelişebileceği, gerçekte de geliştiği saray merkezlerinin ortaya çıkmasına yardımcı oldu. Bölgeler arası alışveriş de önem kazandı, hatta Ganj bölgesindeki merkezinden taşıp yeni ve geleceğin ticareti için çok önemli bir bölge olan İndüs Vadisi yaşamını da içine aldı. Arkeolojik kanıtlar, Mezopotamya ile denizyolundan yapılan alışverişin İ.Ö. 800 dolaylarında yeniden başladığını gösteriyor.

Tüm bu yönleriyle Hindistan'ın gelişmesi, yalnızca biraz gecikmiş ve hakkında biraz daha az arkeolojik bilgi ortaya çıkarılmış olmakla Ortadoğu'nun gelişmesinden ayrılır. Bununla birlikte, Hindistan'da İ.Ö. 800'den sonra görülmeye başlayan yeni yaşam biçimi, Hindukuş Dağları'nın kuzeyindeki ve batısındaki kozmopolit Asur ve Pers imparatorluklarının dünyalarından çok farklıdır. Yeni yeni ortaya çıkan Hint uygarlığının öteki uygarlıklarda görülmeyen özgün niteliği, kast kurumunda ve Hint dininin tumturaklı çileci aşkınlığa* verdiği önemde toplanır. Bunların üzerinde biraz durmak zorundayız.

Kast

Çağdaş Hindistan'da kast, birbiriyle yemek yiyebilen, birbirleriyle evlenebilen, bu iki özel ilişki alanına başkalarını sokmayan kişiler grubudur. Ayrıca, herhangi bir kasttan olan bireylerin, herkesin hangi kasta bağlı olduğunun bilinmesi için, kendilerini başkalarından ayırt eden bir işaret taşımaları gerekir. Öteki kastlardan olan bireyler önünde nasıl davranılacağını belirleyen kesin kuralların konması da, bu tür karşılaşmaların ve ilişkilerin sık olduğu durumlar için zorunlu olmuştur. Bir toplumun tümü bu ilkelere göre örgütlenince, herhangi bir yabancılar topluluğu ya da o toplumun içine zorla giren bir grup, kendiliğinden yeni

---

* "Ascetic" çileci, "transcendental" ise aşkın ile karşılandı (ç.n.).

bir kast oluşturacaktır; çünkü halkın öteki bölümlerinin iş, yemek ve evlenmeye gelince başkalarına kapalı olması, onları ister istemez kendi başlarına bırakacaktır. Büyük bir kast, bir kavga sonunda ya da yalnızca zamanla ve bazı grupların başka yerlere gitmeleriyle kolaylıkla daha küçük gruplara bölünebilir. Yeni meslekler çevresinde yeni kastlar oluşabilir. Serseriler ve yerinden yurdundan edilmiş, toplumda kendilerine yeni bir yer edinen kişiler, komşularının kast davranışlarıyla belirlenmiş alışkanlıkları tarafından, kendiliğinden birbirleriyle yemek yiyip birbirleriyle evlenmeye itilirler.

Hindistan'ın bu çizgilere göre nasıl ve ne zaman örgütlendiği açık değildir. Belki İndüs uygarlığı bile kast ilkesine benzeyen bir örgütlenme üzerine kurulmuştu. Ya da belki sonraki dönemlerin Hindistan kast sisteminin temelinde, Aryan istilacılarla onların saldırdıkları koyu derili halk arasındaki nefret yatmaktadır. Kastların kökeni ne olursa olsun, Hint duygu ve düşünüşünün üç özelliği sonraki dönemlerin kast ilkesini ayakta tutmak için harekete geçirilmişti. Bunlardan biri törensel arınma düşüncesiydi. Daha aşağı, "murdar" bir kastın üyesine değerek kendisini kirletme korkusu, Brahmanlara ve piramitin tepesine yakın olan öteki kastların bireylerine, aşağı kastların insanlarıyla ilişkilerini sınırlama yolunda güçlü nedenler sağladı.

Piramitin tabanında bulunan yoksul olan ve küçük görülen halkın da kasta sarılması için güçlü nedenleri vardı. Piramitin en altındakiler, en zavallılar dışında herkes, tepeden bakacağı birini bulabilirdi ve bu, sistemin oldukça önemli bir psikolojik özelliğiydi. Ayrıca en aşağı görülen kastlar, genellikle ilkel orman yaşamından yeni gelmiş gruplardan oluşmuştu. Bunlar, geçmişleri ve kastları birbirlerinden farklı olan insanların yan yana bulundukları kent ya da karma köyler yaşamında bile, doğal olarak kendi geleneklerini ve alışkanlıklarını sürdürmeye çalıştılar.

BİR KENT SAVAŞÇISI VE YURTTAŞI

Aristion (tabana yazılı bu ad 'iyi' veya 'soylu' anlamına geliyor) zırh giyiyor ve mızrak tutuyor; ama ağır zırhlı bir piyade askerinin zırh takımını tamamlayan miğferi, kılıcı ve kalkanı bulunmuyor. Savaşma ve yaşama biçimi Aristion gibi bir soyluyu gönüllü olarak atından indirip Yunanistan'ın klasik çağını törenle başlatan Atina'nın sık saflarla yürüyen mızraklı ve kalkanlı asker alayındaki sıradan çiftçi yurttaşların arasına, onlarla eşit olarak sokmuştur. Burada klasik sanat biçeminin eski (arkaik) katılıktan büyümekte olan, belki de Atina'nın altınçağında kahramanlık egoizmiyle kent devletine kişisel olarak boyun eğiş arasındaki nazik dengeyi koruyan siyasal beceriyle benzeşen bir teknik beceriyle, doğalcılığı (önkol kaslarına bakın) gelenekle dengelediği görülüyor.*

1) Aristion dikilitaşı, İ.Ö. 510-500 [dolaylarından kalma]. Attika'daki Vlanidesa'da bulunmuştur. Atina'daki Ulusal Müze'de bulunmaktadır.

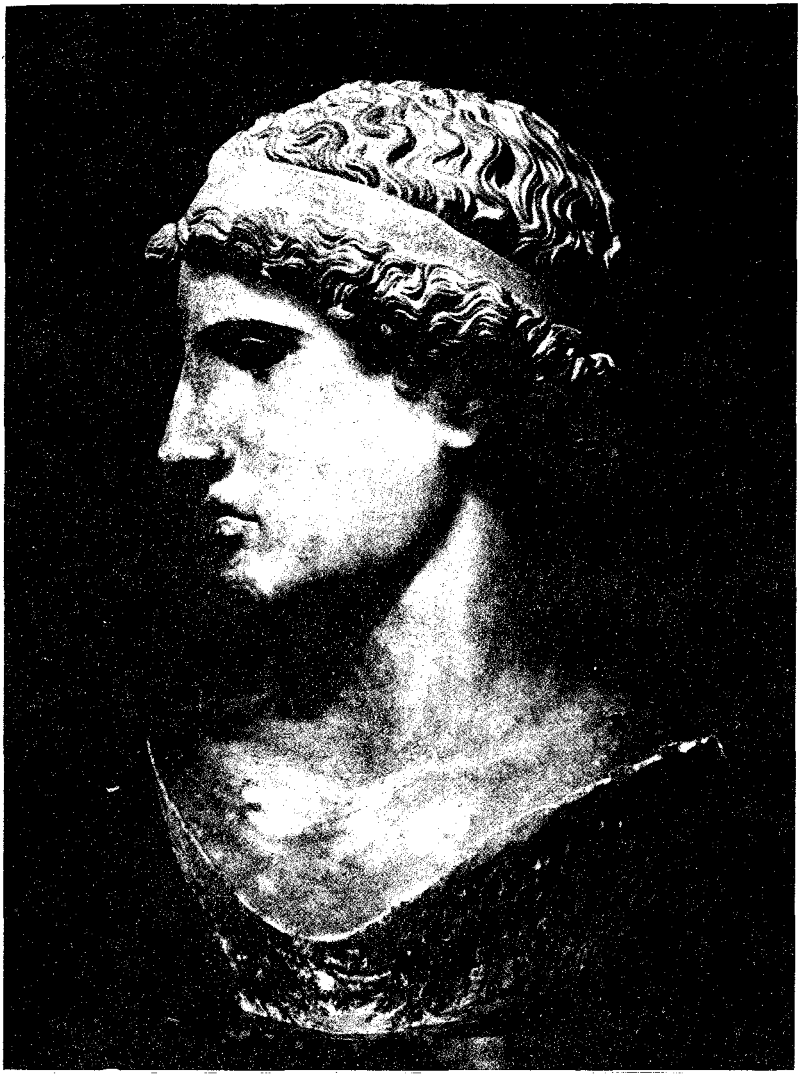
* Bunu ve bundan sonraki resimlerin açıklamalarını Mete Tunçay çevirmiştir.

2) *Poseidon, İ.Ö. 470-450 [dolaylarından kalma].*
Artemision Burnu'nun yakınında, denizde bulunmuştur.
Atina'daki Ulusal Müze'de bulunmaktadır.

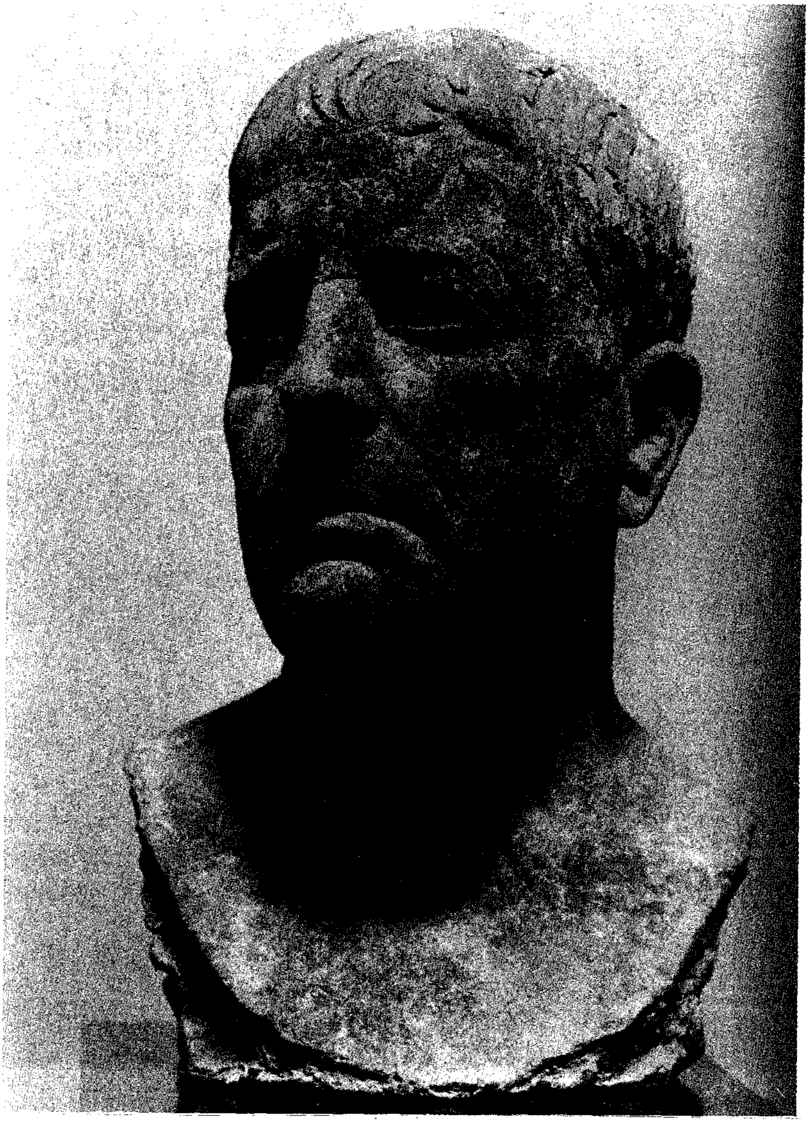
KLASİK YUNAN GÜZELLİK ANLAYIŞI

Çağımızın gözleri, rastlantı sonucu korunmuş (bu ve birkaç tane daha) az sayıdaki yapıtta doruğuna ulaşan klasik Yunan yontusunun estetik gücünü tatmak olanağını bulur. Soldaki tunçtan Poseidon İ.Ö. beşinci yüzyılın hiçbir ünlü yontucusuna atfedilemiyor. Her olasılıkla, burada o çağın Atina atölyelerinin sıradan bir ürünüyle karşı karşıyayız.

3) *Athena Başı.*
Bologna'daki Civico Müzesi'nde bulunmaktadır.

Yukarıdaki Athena başı, Phidias elinden çıkmış olabilecek bir yontunun, yüzyıllarca sonra Roma zevkinin, Yunan sanatının en hayranlık uyandıran dönemi olarak İ.Ö. beşinci yüzyılı benimsediği sıralarda yapılmış kopyasıdır.

4) *Adı bilinmeyen bir Romalının tasviri; İ.Ö. birinci yüzyıldan kalma. Boston, Güzel Sanatlar Müzesi'nde bulunmaktadır.*

ROMA CUMHURİYETİ VE İMPARATORLUĞU

Adları bilinmeyen bu iki Romalı'nın tasvirleri, Yunan yontucuların Roma'nın aile tasviri beğenisine uygun çalışmak amacıyla ustalıklarını ortaya koydukları zaman neleri yaratabileceklerini gösteriyor. Yukarıdaki baş, (İ.Ö. birinci yüzyıl) yalınlığı

5) *Romalı bir hanımefendinin tasviri; İ.S. 54-117.*
Roma'da, Plazzo Capitolino'da bulunmaktadır.

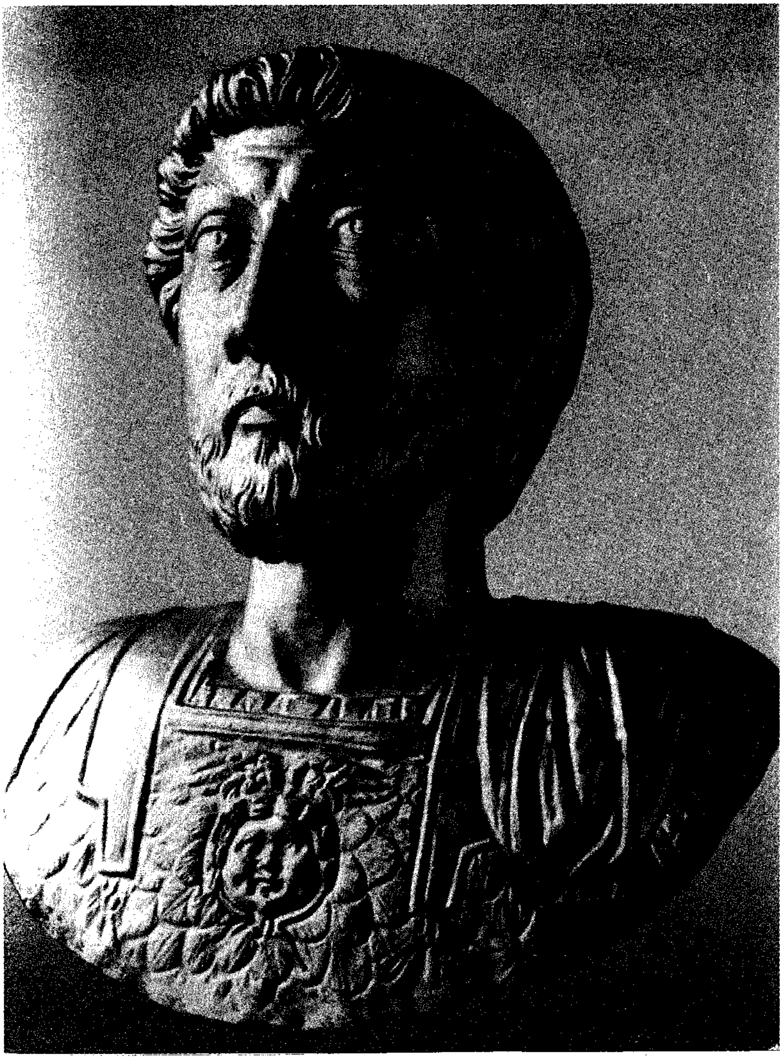
ve gözle görülür gerçekçiliğiyle Roma'yı yücelten enerji, özdisiplin ve yönetme alışkanlığını ifade ediyor. İkinci büst, yaklaşık bir yüzyıl sonrasına ait; tıpkı kadının kule gibi dik duran yapılı bukleleri ilgiyi dağıttığı, ama altındaki güçlü ve mağrur yüzü gizleyemediği gibi; imparatorluğun saray yaşamının zarif yapaylığının geçmişin daha katı özellikleri üzerinde yükseldiği zaman.

6) Taçlı Kadın Başı, İ.S. ikinci yüzyıldan kalma.
Fransa'da Vienne'de bulunmuştur.
Fransa'daki Lyon Müzesi'nde bulunmaktadır.

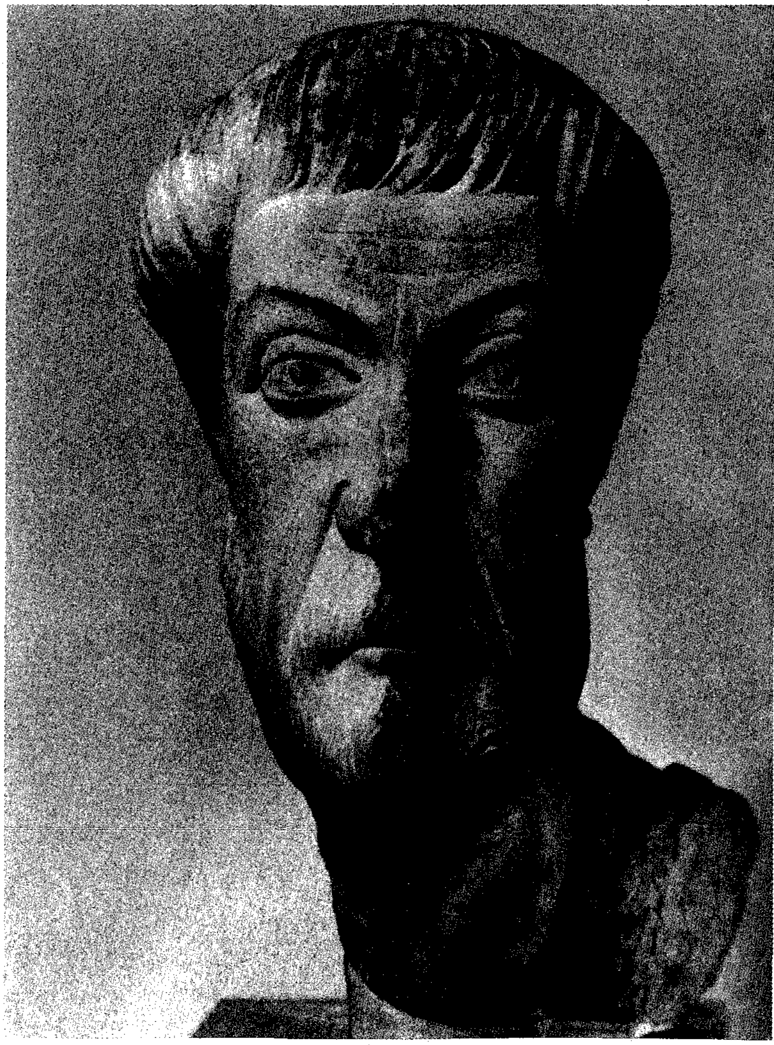
KLASİSİZM KENDİNİ ESKİTTİ

Klasisizm, bu iki başın yapıldığı İ.S. ikinci yüzyıla kadar toprak sahibi bir azınlık için zarif bir başarı sayılmıştır. Taçlı Kadın, Galya'daki bir kentin "ruhunu" simgeliyor -tam beş yüzyıl önce Helenistik doğuda bulunan bir geleneksel canlandır-

7) Marcus Aurelius'un Büstü, İ.S. ikinci yüzyıldan kalma. İsviçre'deki Avenches Müzesi'nde bulunmaktadır.

ma. Yontucunun eski motiflerin aynısını yapma becerisinden ve biçemden bir şey eksilmemiş; ayrıca yapıtı geçmişin izlerini taşıyor. Stoacı filozof ve imparator Marcus Aurelius'un büstü (sağda) teknik olarak daha az başarılı; ama inanılacak eskimiş tanrılar ve kişileştirilmiş kentlerden daha iyi bir şeye duyulan özlemi ifade edebilir.

8) Eutropus'un tasviri. Üçüncü yüzyılla beşinci yüzyıl arası bir tarihten kalma. Viyana'daki Kursthistorisches Müzesi'nde bulunmaktadır.

KLASİSİZMİN SONU

Yeni Bizans biçemi, üçüncü ve beşinci yüzyıllar arasında bir tarihte yapılmış böyle bir büstle kendini göstermeye başlıyor. Hıristiyanlığın doğuşu, barbar yayılmaları ve Roma İmparatorluğu'nun parçalanması, sanatta burada gösterilen değişimle çakışır. Aslında, bu büst insanlar dünyasından duyulan düş kırıklığını ve ilk Hıristiyanlığın üzerinde büyüdüğü aşkıncı gerçekten sonraki bir uğraşı anlatıyor gibi.

Öteki uygar toplumlar, genellikle yeni gelenleri kendilerine özgü göreneklerini bırakmaya ikna ettiler ya da zorladılar ve onları birkaç kuşak içinde uygar topluluk halkı içinde özümlediler. Bunun tersine, Hindistan'da bu tür gruplar, kendi geleneklerini kast yapısı içinde kuşaktan kuşağa sürdürerek farklı benliklerini hemen her zaman koruyabildiler.

Kast ilkesini ayakta tutan üçüncü etmen, kuramsal bir öğe olan reenkarnasyon ile "varna"* öğretisiydi. Varna öğretisi tüm insanların doğuştan şu dört kasta ayrıldığını savunur: Dua eden Brahmanlar, savaşan Ksatriyalar, çalışan Vaisyalar ve kirli işleri gören Sudralar. Resmi öğreti ilk üçünü Aryan kökenli kastlar, dördüncüsünü kökeni Aryan olmayan kast olarak sınıflandırdı ve üstte Brahmanlar'dan altta Sudralar'a kadar uzanan kast basamaklarına büyük önem yükledi. Gerçek durum, hiçbir zaman bu kurama uymadı. Brahman öğretisinin tanıdığı dört kast yerine, gerçek yaşamda yüzlerce, belki binlerce kast vardı. Reenkarnasyon öğretisi varna öğretisiyle birleştirilince, görünüşteki adaletsizlik ve anormallikler ortadan kalktı. Gerçekten, reenkarnasyon öğretisi, kastı, babadan oğula geçen ve ruhları daha önceki yaşamlarında yaptıklarından dolayı ödüllendirme ya da cezalandırma amacıyla yaratılmış tanrısal bir kurum gibi göstermekle, sisteme mantıksal bir açıklama ve haklı gösterme olanağı sağladı. Bu kuram, kuşkusuz bulanık gerçekliğin belirginleşmesine yardımcı oldu. Aşağı bir kastta doğan, kusursuz yaşam süren bir kişi, dünyaya bir dahaki gelişinde merdivenin daha yüksek basamaklarına çıkacağına inandı. Tersine, kastına uygun davranışlarda bulunmayan yüksek kasttan biri, daha aşağı bir kastta yeniden doğacağına inanabildi. Bir kişi, eğer davranışlarıyla böyle bir cezayı hak etmişse, ruhunun bir kurtçuğun ya da

* Reenkarnasyon, bedenin ölümünden sonra ruhun yeni bir bedene girerek dünyaya yeniden gelişi, eski sözcüğü ile "tenasüh", yeni deyişle "ruhgöçü", yani yeniden bedenlenme; "varna" ise kast anlamına gelmektedir (ç.n.).

bir bok böceğinin bedenine girmesi tehlikesiyle karşı karşıya bile kalabilirdi.

Kast sisteminin eski Hindistan'da bugünkü biçimiyle görülmediği kesin. Gene de günümüzün kastları, en eski kayıtlar kadar eski olan toplumsal örgütlenme biçimlerinden gelmiş kurumlardır. Örneğin, eski Budist öykülerde, insanlara kastına göre yöneltilen farklı davranışlar çevresinde dönen birçok olaydan söz edilir. *Rig Veda*'nın ve öteki eski yazıların bazı parçalarında kast benzeri uygulamaların ve tutumların belirtileri vardır. En azından, günümüzün kast örgütlü toplumunu geliştirecek tohumların İ.Ö. 500'de Hindistan topraklarında gür bir biçimde filizlenmiş olduğuna inanabiliriz.

Kast, siyasal yönetimin ve ülke ilkesine dayalı yönetimin önemini azalttı. Herkes kendini, her şeyden önce ve her şeyden çok kastının bir üyesi olarak gördü. Ancak bir kast, genellikle, hem kesin bir iç yönetimden hem de belli ülke sınırlarından yoksundu. Bunun yerine, belli bir kastın bireyleri, birbirlerini kirletmemek için alınmış önlemlere uyarak öteki kastların insanlarına karıştılar. Hiçbir kral ya da yönetici, kendilerini bir devletin uyruğu olmaktan çok bir kastın üyesi olarak gören halktan yalnızca kendisine bağlılık göstermesini isteyemez. Gerçekten tüm sıradan kast üyelerinin, yöneticileri, memurları, askerleri ve vergi memurlarını, fırsat bulundukça atlatılacak, ancak gerekli görüldükçe buyruklarına uyulacak baş belaları gibi görmüş olmaları akla yakındır. Hint devletlerinin çoğunda görülen dayanıksızlık büyük ölçüde bu durumdan doğdu. Savaş ve hükümet hakkında şaşırtıcı bir bilgi yokluğu, tüm eski Hindistan tarihinin özelliğidir; bu da belki, Hindistan halklarının devlete ve politikaya karşı tipik coşkusuz tutumlarının bir yansımasıdır.

Kast, aynı zamanda, Hint uygarlığının yeni grupları sınırları içine almasını kolaylaştırdı. Gelmeleriyle, ülkenin

şayısız kastlarına bir yenisi olarak katılmış olan yeni grupların, daha önceki gelenek ve göreneklerinde herhangi bir köklü uyarlama yapmaları gerekmedi. Bununla bağlantılı olarak, kendilerini yabancılar arasında yaşamanın gereklerine uydurmakla birlikte, kast kurumu aracılığıyla ilkel atalarının büyü törenlerini, muskalarını ve düşünce alışkanlıklarını koruyan halklarca sürdürülen çok ilkel ve çok eski düşünce ve davranış kalıpları Hint toplumunun dokusu içinde yarı gizlenmiş olarak kaldı.

Aşkın Din

Savaşa ve politikaya karşı gösterilen ilgisizlik ve birbirlerinden çok farklı geleneklere karşı gösterilen hoşgörülü konukseverlik, Hindistan'ın başka hiçbir ülkede görülmeyen dinsel evrimiyle atbaşı gitti. Hindistan'da dinsel öğreti son zamanlara kadar yalnızca öğretmenden öğrenciye sözle geçirilirdi. Gerçek ardında koşan herhangi bir ciddi öğrencinin, birden çok öğretmenin dizi dibinde oturması gerekliydi. Böylece farklı öğretilerin birbiriyle karışmalarının ya da kaynaşmalarının ürünü olan çok çeşitli dinsel düşünceler ortaya çıkmış oldu. Öte yandan, elimizde dinsel düşünüşün gelişmesine yardımcı olacak tarihler de yok. Zamanımıza kalan çok geniş dinsel yazın içinde, belli bir zaman ya da yerle ilişki kurulabilecek olaylara ve kişilere değinişler son derece azdır. Bu nedenle, dinsel düşünüşü oluşturan örgüyü ortaya çıkarabilme yolundaki her girişimin, ister istemez tarihsel olmaktan çok mantıksal bir çaba olması zorunluluğu vardır. Bununla birlikte, mantıksal araştırmanın halkaları tarihsel gelişmenin aşamalarıyla çakışabilir, ama bundan emin olamayız.

Günümüze kadar gelebilen kayıtların tümü, bilindiği gibi, Aryan istilacıların dili olan Sanskritçeyle yazılmıştır. Bu yazılar, içlerinde büyük savaş önderlerini ve en güçlü-

leri, kentler yıkan Gökgürültüsü ve Fırtına Tanrısı İndra'nın bulunduğu bir tanrılar panteonunu da kendileriyle birlikte günümüze getirdi. Öteki tanrılar –gök, hava, yer, su ve benzeri– öteki doğa öğelerini ve güçlerini kişileştirdi. İstilacılarla birlikte bir rahiplik kurumu da geldi. Görevi, tanrılara yakarmak, kurban sunmak ve öteki uygun törenlerle onların öfkelerini yatıştırmaktı. Bu dinsel uygulamaların amacı, barışta ve savaşta başarıya, uzun ömüre ve sağlıklı bir yaşama kavuşmaktı.

Bu dinde hiçbir şey, Hint-Avrupa dili konuşan öteki barbar kabilelerin, Greklerin, Latinlerin, Keltlerin, Cermenlerin, İranlıların, Slavların ve öbürlerinin amaçlarından ve tutumlarından göze çarpacak kadar farklı görünmez. Tüm bu kabileler, doğanın, az çok belirli kişilikler biçimine sokulmuş çeşitli yanlarına tapmıştır. Panteonların ayrıntıları kabileden kabileye değişmişse de, eski Hint-Avrupa dinlerinin dile getirdiği temel dünya görüşü, Mezopotamyalıların evrenin tanrısal yöneticilerinin kaprisli kişilerden oluşma kavgacı bir topluluk olarak gören anlayışlarından, hiç değilse bulanık bir biçimde haberli uzman rahiplerce kurulmuştur. Sümer panteonuyla çeşitli Hint-Avrupa halklarının panteonları arasında görülen, kesin olmamakla birlikte, yaygın benzerlik başka türlü açıklanamaz.

Vedalar ve Brahmanalar*

Aryan dini hakkındaki bilgimiz Vedalar'dan gelir. Dinsel törenlerin el kitapları olarak kullanılan Vedalar, rahiplere tören sırasında nelerin yapılacağını gösteren parçaların yanı sıra, kurban sunulurken yüksek sesle okunan şarkıları içerir. Vedaların dili, zamanla neredeyse rahipler için bile

* Brahma, Brahmanizmin tanrısı; Brahmanlar bu dinin rahipleri, Brahmanalar ise, Brahmanizmin kitaplarıdır (ç.n.).

anlaşılmaz duruma geldi. Bunun üzerine, metinlerin üstattan öğrenciye, bir kuşaktan ötekine geçirilmesi işinin baştan sona ezberlenerek yapılması üzerinde önemle durularak, okuma ve vurgulama ayrıntılarını korumak için büyük çaba harcandı. Yerinde okunmamış bir satırın ya da yanlış söylenmiş bir sözcüğün tüm adağı geçersiz kılabileceği, hatta tanrıların öfkelenmelerine yol açabileceği düşüncesiyle, aktarılan şiirlerin her bir hecesinin ve de her bir harfinin önemli olduğu sanısına varıldı.

Ayrıntıların doğruluğu üzerinde kafa yorma, Aryan panteonunun tanrılarına verilen önemin hızla tapınma eylemlerine ve yakarılara kaymasına yol açtı. Aryan rahipleri, aynı zamanda İndüs uygarlığı rahiplerinin sahip olduklarını öne sürdükleri tılsımlı güçler hakkında da bilgi edinmiş olabilirler. Neye dayanarak edinilmiş olurlarsa olsunlar, bazı Brahmanlar, dinsel törenleri doğru biçimde uygulayarak tanrıları onlardan istediklerini vermeye zorlayabileceklerini öne sürmeye başladılar. Gerçekten, uygun kurbanlar ve yakarılar, tanrılar ve insanlar dünyasını yeniden yarattı, doğal ve doğaüstü gerçeklik arasındaki yaşamsal önem taşıyan ilişk ye, yeniden kararlılık kazandırdı. Böyle bir görüş içinde, rahipliğin gücü ve becerisi aşırı ölçüde abartılırken, tek tek tanrıların önemleri ve kişilikleri hesaba katılmaya değmeyecek durumlara indirildi. Rahipler bu aşırı savlarını "Brahmanalar" denen metinlerde çekinmeden ileri sürdüler. Brahmanalar, Vedalar üzerine yapılan, eski metinlerin gerçek anlamlarını açıklamaya çalışan, ama bunu yaparken çoğu kez anlamlarını değiştiren yorumlardı.

Upanishadlar ve Gizemcilik

Rahiplerin, tanrılara ve insanlara karşı kullanabildikleri bazı güçlere sahip oldukları savı, Hindistan'da hiçbir zaman yaygın bir kabul görmedi. Onların tılsımlı güçleri şef-

leri ve savaşçıları biraz tasalandırmış olabilir; ama bunlar alanı, Brahmanların ileri sürdükleri rahiplerin üstünlüğü savına bırakmaya istekli değillerdi. Toplumun daha alt katmanları da rahiplerin haddini bilmezliğine karşı çıktı. Bu tutum, Hindistan'da bir karşı dindarlığın kök salıp, çok geçmeden ülkenin tüm dinsel geleneğinin en belirgin öğesi durumuna gelmesiyle kendini ortaya koydu. Bir başka sözlü edebiyat derlemesi olan Upanishadlar, bu dinsel gelişmenin elimizdeki kanıtıdır. Upanishadlar, ne sistemli ne de tüm ayrıntıları birbirleriyle tutarlı yapıtlardır. Gene de önemli noktalarda genel bir görüş birliğini dile getirirler.

İlkin, Upanishadlar, dinsel yaşamın amacını tümüyle farklı, yeni bir yolda arar. Bilge ve kutsal bir kişi, zenginlik, sağlık ve uzun ömür peşinde koşmak yerine, sonsuz yeniden doğuşlar çemberinden kurtulmak için uğraşır. Bu yolda başarıya ulaşması, ruhuna, varoluşun acılarını ve yetkinsizliklerini başarıyla aşarak, başlangıçta kopup gelmiş olduğu Tüm Ruh'a* dönüp onun içinde çözülme olanağını verir.

İkinci olarak, kutsallığa ve yeniden doğuşlar çemberinden kurtuluşa, ne rahiplere boyun eğmekle ne de törenler yapmakla ulaşılır. Gerçek kutsal kişinin aracılara, dolayısıyla tanrılara gereksinimi yoktu. Bunun yerine, başarılı din yolcusu, kendini denetleme, derin düşünme, kendini dünya nimetlerinden yoksun ederek çile çekme, günlük yaşamın sıradan sorunlarından uzaklaşma süreciyle, gerçeğin gizemli görünümüne –bunu yakalayanı ardında arınmış ve mutlu bırakan görünümüne– kavuşabilirdi. Gizemli kavuşmanın niteliği ve içeriği hiçbir zaman sözcüklerle dile getirilememiştir. Bu kavuşma, bireysel ruhla evrenin Ruh'unun özdeşleşmesini sağlayarak Gerçek'i ortaya çıkarabildi. İnsan anlayışını ve günlük dilin anlatım olanaklarını aşan böyle bir deneyim, kişiye, bilgece ve kutsal bir ya-

* İngilizce metinde "All" Bu, tüm varlığın ruhsal olduğu göz önüne alınarak "Tüm Ruh" deyimiyle karşılandı (ç.n.).

şamın son amacı olan Tüm Ruh içinde yitişin mutluluğunun tadına önceden bakma olanağı verdi.

Upanishadlar'da dile getirilen konular ve tutumlar, Vedalar'ın ve Brahmanalar'ın "budünyacı" ve yararcı tonundan öylesine farklıydı ki, gizemci olmayan herhangi bir kişinin bu değişikliğin neyle açıklanabileceğini sorması beklenir. Belki de, çile çekme uygulamaları, Hindistan'ın Aryan istilasından önceki rahiplerince ve kutsal adamlarınca bilinmekteydi. Böylece, Upanishadlar'ın dinsel yaşam reçetesi, Aryan öncesi tutumların ve çilecilik bilgilerinin Sanskritçe yazın tarafından benimsenmesini temsil edebilir. Ancak Aryan öncesi dönemin dininin neye benzediği konusunda elimizde herhangi bir kanıt bulunmadığına göre, bu açıklama bir düşünce kurgusu olmaktan öte bir anlam taşımaz.

Gizemciliğin yayılışının nedenleri üzerinde bir ikinci açıklama biçimi, dikkatimizi Hindistan'ın değişen toplumsal görünümüne çeker. Upanishadlar'ın çileci, "ötedünyacı" uygulamaları, Aryan dilleri konuşan halklar arasında, ancak Demir Çağı'nda Kuzey Hindistan'da ortaya çıkan özgür insanların küçük, az çok eşitlikçi toplulukları Ganj Vadisi'nin büyük merkezi krallıkları karşısında dağılmaya yüz tutunca dikkatleri üzerine çekmeye başladığı anlaşılıyor. Belki de bu nedenle, yabancılar ve uzak yerlerdeki yöneticilerin adamları, atalarının toplumsal ve siyasal düzenini yıktıkları için, çilecilik, artık kendi yaşam biçimlerini sürdürme olanakları kalmadığını görenleri kendine çekmeye başladı. Böyle bir varsayıma dayanarak, savaşçıların ve yönetici soyundan gelen kişilerin, yitirdikleri özgürlüklerin yerine, çoğu durumda sıradan insanlardan uzak orman derinliklerinde özgürce yürütülen özel ve bireysel bir kutsallık ardında koşmayı koydukları söylenebilir. Upanishadlar böyle yerlerde, bir çileci disiplin üstadı, deneyiminin sırrını başka kişilere aktarmaya girişince yaratıldı.

Bir üçüncü açıklama ise, psikolojik yaklaşımlıdır. Kuşkucular, elbette uzun süren oruçların, uykusuzlukların, soluk alıp verişin bilinçli olarak bastırılmasının, olağanüstü tensel duyulara yol açtığını kanıtlamakta güçlük çekmemişlerdir. Ama insanlar, önceden büyük bir hevesle, bu koşullardaki duyularını bir tanrıyla, son gerçekle karşılaşmaları olarak yorumlamaya hazırlandıklarında, geçirdikleri deneyimler büyük bir coşkusal ve kişisel önem kazanır.

Gene de, bütün bu açıklamalar, gizemli bir görüntü deneyimi geçiren herhangi birine geçerli gelmeyecektir. Bir anıyı paylaşan ve ruhlarının bedenlerinden ayrılışı deneyimlerini yeniden yaşama umudunda olan, gizemciliğe yeni girmiş kişiler, deneyimin kendini geçerli kılan gücünü bilirler. Onlara göre herhangi bir haklı gösterme çabası gereksizdir; bu deneyimleri anlatıp açıklamak olanaksızdır; ortada kuşku duyulacak hiçbir nokta da yoktur; ya da binlerce gizemcinin söylediklerine ve davranışlarına bakılırsa böyle düşündükleri söylenebilir.

Upanishadlar'ın örgütlediği tanrısız çilecilikle Brahmanalar'ın kılı kırk yaran titiz törenleri, açıkça birbirinin tersi tutumlar olarak görünmektedir. Gene de eski Hindistan'ın Brahman rahipleri, bu birbirinin karşıtı ülküleri uzlaştırmanın bir kolayını buldular. Upanishadlar'ın yolunun, kişi gençliğini rahiplere saygı göstererek, törenlerin gereklerine uyarak ve bir aile yetiştirerek harcadıktan sonra, yaşamının sonlarına doğru gireceği yol olduğunu öne sürdüler. Böylece, Upanishadlar'ın öğretileri Brahman dinince benimsendi. Upanishadlar kuramının, büyük güçlere sahip oldukları kuruntularından dolayı doğrudan doğruya saldırdığı rahipler, sıradan insanların dinsel törenlerinin uygulayıcıları olarak varlıklarını soğukkanlılıkla sürdürmeye devam ettiler.

Jainizm ve Budizm

Bununla birlikte, İ.Ö. 500 dolaylarında Budizmin ve Jainizmin ortaya çıkışı, Brahmanları daha büyük bir meydan okuyuşuyla karşı karşıya bıraktı. Bu iki dinin, yaşadıkları kesin tarihler bilinmiyorsa da, İ.Ö. 500'de hayatta olan iki tarihsel kurucusu vardı. Jainizm, Mahavira tarafından kurulmuş ya da onun tarafından yeniden biçimlendirilmiştir. Budizm, Prens Gautama'nın karizmatik kişiliği çevresinde doğmuştur. Söz konusu iki dinin birçok ortak yanı vardır. Her ikisi de, bir bakıma, Upanhishadlar'da soyut olarak dile getirilen düşünceleri halk için basitleştirmiştir. Hem Mahavira hem de Gautama, yani Buda* kişisel duygu ve isteklerin yok edilmesini ve yeniden doğuşlar çemberinden kurtulmayı, dinsel çabanın baş amacı yapmıştır. Fakat bu iki din, öğretinin bazı önemli ayrıntılarında, birbirinden ayrılır; ayrıca Jainizm, Budizmin halk arasında ulaştığı yaygınlığa hiçbir zaman ulaşamamıştır. Kendisine katılanlardan çok sıkı bir çilecilik uygulaması, hatta ölüm derecesine varana dek aç kalmalarını isteyerek, bir seçkinler kesiminin inancı olmaktan öteye geçememiştir.

Budizm, bunun tersine, ılımlı bir perhiz üzerine kurulmuştur. Gautama, gençliğinde çileciliği denedi; ama sonra, bedene aşırı derecede hor davranılmasının varoluşun acılarından kaçmanın yolu olmadığına karar verdi. Bunun yerine, bayağı kendine düşkünlükle sert bir çilecilik uygulaması arasındaki tam orta yolu öğütledi. Kendisi ve çok sayıdaki izleyicisi, zamanlarını derin düşünmeye, dinsel tartışmalara ve dilenmeye ayırmışlardı. Gautama, yağmur mevsimini çevresindeki kafa dengi bir grup insanla hep aynı yerde geçirmeye düşkündü. Kurak mevsimde, kendisine verilen sadakalarla yaşayarak oradan oraya dolaştı. Ben'i yok ederek acıları ortadan kaldırmak Buda'nın son amacıy-

* Buda, "aydınlanmış kişi" demektir (ç.n.).

dı. Bununla birlikte bu amaç –nirvana– çoğu insanın ulaşamayacağı uzaklıktaydı. Bu süre içinde Buda, izleyicilerinden, "sekiz soylu yol"un, yani doğru görüşlerin, doğru isteklerin, doğru konuşmanın, doğru davranışın, doğru geçim yollarının, doğru çabanın, doğru düşüncenin ve hepsinden de önemlisi doğru vecdin ardında koşarak iç kutsallıklarını geliştirmelerini istedi. Buda Gautama, bu deyişlerdeki "doğru" olarak çevirdiğimiz sözcüğün ne anlama geldiğini hiçbir zaman açık olarak ortaya koymadı. Soyut yolla değil, örneklerle öğretti. İzleyicileri yaşamlarını onun yaşam örneği üzerinde kurmaya çalıştılar ve onun özel sorunlarla karşılaştığında ortaya koyduğu kurallara uydular.

Bu nedenle, Gautama'nın yaşarken saptadığı yaşam yolunu son derece doyurucu bulan bir izleyiciler grubu ortaya çıktı; öyle ki, ölümünden (İ.Ö. 483 dolaylarından) sonra bile, onun kurallarını izleyerek yaşamlarını, Prens Gautama'nın bedeninde ortaya çıkmış olan kutsal Buda'ya saygılı topluluklar biçiminde sürdürdüler. İngiliz dilinde bu topluluklara genellikle "manastırlar" denir. Gerçekten, daha sonraki Hıristiyan manastırları bunlara çok benzer; çünkü birçok Budist topluluk, zamanla kurtuluş boyunca kutsal insanların yardımlarına gereksinimleri olduğunu düşünen ve din adamı olmayan sofu kişilerin bağışladıkları yapılara ve gelir getirici mülklere sahip olmuştur.

Böylece, bir zamanlar üstad ile izleyicilerinin o anlık birliği olarak başlayan topluluk, kesintiye uğramaksızın zamanımıza dek ulaşabilen sürekli bir birlik durumuna kavuştu. Buda'nın öğretileri, kuşkusuz zamanla geniş çapta işlenerek inceleştirilerek köklü değişikliklerden geçirildi; fakat keşiş topluluğunun kurumsal sürekliliği kesintiye uğramadı. Bu keşiş toplulukları ve onların vaaz ettikleri ve gerçekleştirdikleri dinsel ülküler, yüz milyonlarca insanın yaşamını, duygularını ve düşünüşlerini etkiledi. Doğduğu ülkenin sonradan Budist dindarlık biçimlerini reddetmiş

olması gerçeğine karşın, Hindistan'ın sınırları ötesindeki halklar üzerindeki en büyük etkisi, Budist dinin kuramını ve uygulamalarını Çin'e, Japonya'ya, Kore'ye ve Güneydoğu Asya'nın hemen hemen tüm ülkelerine yayan misyonerler aracılığıyla oldu.

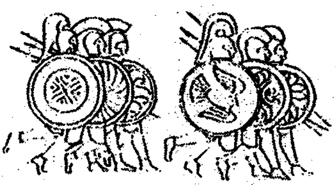
Hindistan'da ise Budizm, çıkışının ilk yüzyıllarında, Upanishadlar'ın öngördüğü dinsel yaşam biçimini, basitleştirip halka yaydı, ılımlılaştırdı ve sınırlarını belirledi. Böylece Budizm Hint uygarlığında, kendine özgü ötedünyacı, gizemci ve çileci geleneğin yer etmesine yardımcı oldu; daha sonraki Hint düşünürlerinin ve kutsal kişilerinin hiçbir zaman ayrılmayacakları yolları belirledi. Ama ilk dönemlerindeki başarılarına karşın, Budizm Hindistan'a egemen olamadı. Budizm değil, yeniden canlandırılmış ve biçimi değiştirilmiş bir Brahmanacı din –Hinduizm– çoğu Hintlinin bağlılığını kazanıp sürdürebilme yeteneğine sahip olduğunu gösterdi. Nasıl böyle olduğunu ileride inceleyeceğiz; ama burada, dinsel gelişmede bu büyük geri dönüşe yol açan Budizmin içindeki zayıflığa değinmek gerek. Budizmin ilk biçimlerinde, herkesin başından geçen doğum, ölüm, evlilik, ergenliğe varma ve yaşamın benzeri önemli olaylarıyla ilgili törenleri yoktu. Bu nedenle yaşamın sıradan evrelerinde Brahmanlardan hizmet istenmesine devam edildi ve Brahmanlara duyulan gereksinim, Vedalar'daki bilgileri ve rahiplerce yürütülen uygulamaları tüm karmaşıklıklarıyla canlı tuttu. Budist yaşam yolu, ancak normal aile yaşamını yadsıyıp kendini tümüyle kutsallığa adayan sıra dışı kişilere tam bir rehber oldu. Öteki insanlar, geleneksel törenleri ve rahiplerin yardımını istemeden duramadılar. Yaşamın herkesin başından geçen bunalım dönemlerinde Budizmin verebileceği hiçbir şey yoktu. Bu nedenle Hindistan, hiçbir zaman baştan başa Budist bir ülke olamadı ve Hint uygarlığı hiçbir zaman tümüyle Budist bir biçim alamadı.

Bununla birlikte, hem kastların ve hem de Hint dininin kendine özgü vurgulamalarının ortaya çıktığı, İ.Ö. 500 dolaylarında, Hint uygarlığının kalıcı kişiliğinin ve kendine özgü eğiliminin bir bütün olarak belirlenmiş olduğunu söylemek yanlış olmaz. Kuşkusuz ilerde geniş bir biçimde işlenip inceltilecekse ve etkileri üst üste binen büyük değişiklikler geçirecekse de, belirgin biçimde birbirinin aynı olan kültürel kimlikleri, Buda çağının eski Hindistanını çağdaş Hindistan'a bağlar.

Aynı tarihlerde Grekler arasında bir başka ve yeni uygarlık biçimi görülmüştür. Bundan sonraki bölümde Yunan uygarlığının nasıl ortaya çıktığını ele almalıyız.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Yunan Uygarlığının İ.Ö. 500'e Kadar Biçimlenişi

Eski Ortadoğu bölgesinin bir ucunda Hindistan yeni ve farklı bir uygarlık biçimini ortaya koyma yolunda ilerlerken, öteki ucunda bir başka yeni uygarlık, Yunan uygarlığı doğmaktaydı. Yunan tarihinin başlıca aşamaları, Hint uygarlığının gelişmesi üzerine bildiklerimizle ya da kestirebildiklerimizle yakın benzerlikler gösterir. Bununla birlikte, Yunan uygarlığı, sonunda, Hint uygarlığından çok farklı bir noktaya vardı. Yunanlar toprağa dayalı devletler biçimindeki siyasal örgütlenişi, insanların birlikte yaşamalarının temelini oluşturan tüm öteki öğelerden önemli gördüler; dünyayı ve insanları gizemli aydınlanma terimleriyle

değil, doğa yasalarıyla açıklamaya giriştiler. Böylece, daha sonra Homeros'un şarkılarında dile getireceği gibi, ateşli "at terbiyecileri"nin rahiplerce yönetilen tarım topluluklarını ezip geçtikleri birbirlerine benzer başlangıç noktalarına sahip olmalarına karşın, Hint ve Yunan biçimi uygarlıklar, İ.Ö. 500'de şaşılacak kadar birbirlerinden farklı yönlere yöneldi.

Mykene Vikingleri

Ancak daha başlangıçta, aralarında önemli bir farklılık vardı. Hindistan'daki Aryanlar, kara insanları olarak kalırlarken Ege bölgesinin ilk Yunan istilacıları, Minos Girit'indeki Knossos'a sızarak ve Yunanistan Anakarası kadar Ege Adalarının aralarına yerleşerek hemen denizin yolunu tuttular. Knossos'un ilk Yunanca konuşan yöneticileri, Yunan dilinin eski bir biçimini kayda geçirmekte kullandıkları yeni bir yazıyı (çizgisel B yazısını)* geliştirmiş olmakla birlikte, Minos uygarlığının arkeolojik kalıntılarında değişikliklere yol açacak pek az şey yaptılar. Knossos, belki de Yunanistan Anakarasında Mykene'deki yeni türeme başkentten gelen bir korsan akınıyla, İ.Ö. 1400 dolaylarında yıkıldı. Bunu izleyen iki yüzyıl boyunca –olasılıkla aralarında daha barışçı ticaret dönemlerinin bulunduğu– bir dizi deniz akınıyla, Mykene gemileri Akdeniz'in hemen hemen tüm kıyılarına ulaştı. Mısır kayıtlarından, Mykene Yunanlarının da küçük çapta katılmış olabilecekleri bir "deniz halkları" birliğinin, Mısır'a üç ayrı saldırı düzenlediğini biliyoruz. Ancak İ.Ö. 1190 yılında Mısırlılar, bu serüvenlerin sonuncusunu başarıyla püskürttüler ve bu isti-

* Girit'in ilk yazısı "Girit resimyazısı" idi. Daha sonra kullanılan, piktograf değil de çizgisel olan iki yazıyı ayırmak için uzmanlar, birine "Girit çizgisel A yazısı", öbürüne "Girit çizgisel B yazısı" demişlerdir. Sami alfabeleri soyundan olan çizgisel A yazısı daha çözülememiştir. Çizgisel B yazısı, 1952'de, Michael Ventris tarafından çözülmüştü (ç.n.).

lacı kalabalıktan kalan bir topluluk, ileride *Kitabı Mukaddes*'te Filistinliler olarak anılmak üzere Filistin'e yerleşti. Homeros'un kahramanlık öyküleri ise, Çanakkale Boğazı'nın ağzında bulunan Troya'ya karşı (gelenekte İ.Ö. 1184'te yapıldığı söylenen) benzeri bir akının çevresinde döner.

Kent Devleti

Bu yaygın girişimler, İ.Ö. 1200'den az sonra sona erdi. Yeni bir istila dalgasıyla Yunanca konuşan Dorlar, kuzeyden gelerek Mykene gücünün merkezlerini çiğnediler. Dorlarla birlikte ya da onların hemen ardından, bildiğimiz tüm siyasal sonuçlarıyla demir geldi. Mykene'nin ululuk dönemlerinde savaşkan ve politikayı tekellerinde tutan savaş arabalı aristokrat takımı, demir kullanan savaşçılardan oluşan ve oradan oraya dolaşan kabileler tarafından yıkıldı. Bu gruplar daha iyi tarla ya da çayır bulunabilecek her yere göçmeye hazırdılar. Bu nedenle, Dor istilacılar parça parça ilerlediler ve onlarla karşılaşan topluluklar, birçok yerde yerlerinden sökülüp çıkarıldılar. Özellikle Yunanistan Anakarasından gelen göçmenler, gemilere binip Ege'yi geçerek Küçük Asya kıyılarında bir dizi yeni yerleşim yerleri kurdular. Bu bölgeler daha sonra İyonya, daha kuzeyi de Aeolya olarak tanınacaktır. Yunan yerleşim yerleri, yörenin yerli halklarına karşı kendilerini korumak için, kolay savunulur yarımadalarda ve öteki uygun yerlerde toplandı. Bu mülteciler ("Çıkış" kitabında anlatılan İbraniler gibi) daha önce yerleşmiş bir önderlik kurumuna ya da herkesin düşünmeden uyacağı belirli gelenek kurallarına sahip olmadıkları için, yeni yerleşim yerlerinde etkin bir işbirliğini güvence altına alabilecek gözle görünür bir yasalar dizisi ve bir yönetim sistemi yaratmak zorundaydılar. Bunu yaparken de Yunan kent devletlerini kurdular.

Musa, bir ya da iki yüzyıl kadar önce İsrailoğulları'nı Mısır'dan çıkarıp çöle götürdüğünde, benzeri bir sorunla

karşı karşıya kalmıştı. İbrani toplumunu bu yeni çevrede örgütlemek için koyduğu yasalar, daha sonra gelişecek olan Yahudiliğin çekirdeğini oluşturmuştu. Yunanlıların Küçük Asya kıyılarında yarattıkları, kendi kendilerini yöneten kent devletlerinin dünya tarihindeki önemi de, neredeyse Musa'nın yasaları kadar büyüktür. Çünkü İyonya'nın Yunanları, kent devletini, yani (politika sözcüğünün geldiği) *"polis"* kurumunu yaratarak, tüm Batı dünyasının, siyasal örgütlenişi belirli ülke sınırlarıyla tanımlanmış egemen birimler, yani devletler olarak gerçekleştirme eğilimlerini aldıkları bir önörnek ortaya koymuş oldular. İnsan birlikleri için, belirli bir toprak parçasına dayalı olmanın tüm öteki birliklerin dayandığı öğelerden önemli sayılması, Hint kast ilkesinin de anımsatabileceği gibi, ne doğal ne de kaçınılmaz bir gelişmedir. Bu nedenle, biz Batılılar olarak dinimizi Firavun'dan kaçan İbrani mültecilere borçluysak, politikamızı da, Musa'nın izleyicilerini Mısır'dan çıkarıp çöle götürmesinden iki yüzyıl kadar sonraki bir tarihte, Dorlardan kaçan, yeni ve dostça olmayan bir çevrede yaşayabilmek için geleneksel toplumlarını yeniden örgütlendirmek ve akla dayandırmak zorunda olan Yunan göçmenlere borçluyuz.

Yunanistan Anakarasında *polis* örgütünün egemen olması yönündeki gelişmeler yavaş ilerledi. Yarı göçebe kabilelerin, önce belirli bir toprak parçası üzerine yerleşmeleri ve sonra bir *polis* oluşturmak üzere komşularıyla birleşerek tek bir ülke birimi yaratmaları gerekliydi. Evrimin bu yolda ilerleyen gidişi oldukça açıktır. Şiddet hareketleri azalır, toprak kıtlaşır, belli toprak parçalarına bağlı yerleşik tarım egemen tarım biçimi olur. İnsanlar toprağa yerleşince, yerel şefler bir kralın başkanlığı altındaki kurulda toplanarak tartışmaları çözüme bağlamayı uygun buldular. Tüm kurul toplanamadığı zaman, genellikle herkesi ilgilendiren sorunlarla ilgili işlere bakacak ve kralın yetkesini genişletme

yolunda herhangi bir girişiminde onu denetleyecek birini atamak yerinde görüldü. Sınırlı bir süre için atanan, devredilmiş bir yetkiyi kullanan ve zamanla bu yetkinin sınırları tanımlanan magistralar* işte böyle ortaya çıktı. Yeni yeni beliren kent devletlerinin bazılarında krallık doğrudan doğruya bir magistralık makamı durumuna indirgendi, bazılarında belirli bir ailenin kalıtsal görevi olarak kaldı.

Kolonilerin Kurulması ve Ticaret

Nüfus artmaya devam edince, denizaşırı ülkelere göç, ülkelerinde yaşamlarını sürdürmeye yetecek kadar toprağı olmayan bazı topluluklar için bir çözüm yolu oldu. Eski çağlarda göç, genellikle bireysel ya da aile çapında bir olay değil, her keresinde birkaç yüz kişiden oluşan gruplarca örgütlendirilen bir hareketti. Korunmak için çok sayıda insana gerek vardı. Sayı çokluğu, aynı zamanda, Sicilya ve Güney İtalya ya da Kuzey Ege ve Karadeniz kıyıları kadar uzak yerlerde bile, barbar halkların ortasında kurulan yeni yerleşim yerlerinin Yunan karakterlerini tümüyle korumalarına olanak verdi. Yunan kolonileri, ana kentle dinsel bağlılıklarını her zaman sürdürmekle birlikte, kuruluşlarından beri tam anlamıyla kendi kendilerini yöneten topluluklardı.

Yeni kentler genellikle kuzeyin barbarlarıyla eski Yunan kentleri arasında aracılık yaptıkları için, kolonilerin kurulması ticaretin gelişmesine yardımcı oldu. Birkaç Yunan kentinin şarap ve zeytinyağı üretiminde uzmanlaşmaya başlaması, birbirine uzak ülkeler arasındaki ticarete çok büyük bir hız kazandırdı. Şarap ve zeytinyağı öteki birçok mala göre oldukça değerli ürünlerdi ve üretilmeleri özel iklim koşullarını ve özel becerileri gerektiriyordu. Bununla birlikte, kolaylıkla küpler içinde depolanıp gemilerle taşı-

---

* Yasaların uygulanmasıyla ilgili memurlar (ç.n.).

nabilirdi. Yunan denizciliğinin elinin erebileceği bölgelerde yaşayan barbarlar, bu ürünlerin değerini hemen anladılar. Karşılık olarak tahıl, kereste ya da öteki hammaddeleri verebilirlerdi. Bağcıların ve zeytin üreticilerinin bu alışverişten oldukça kârlı çıktıkları, çok geçmeden açıkça anlaşıldı. Barbar toplulukların soyluları, ülkelerinde üretemedikleri şeyleri elde edebilmek için, bu tür ticarete yönelik tarımsal malların üretiminin kökleştiği Yunan kentlerine, bu kentlerin ülkelerindeki öteki kentlerden sağlayabilecekleri karşılıklardan çok daha fazla miktarda tahıl ve hammadde vermeye hazırdılar. Bir başka deyişle, güçlü bir şarap ve zeytinyağı dışsatımı sürdürülebildiği sürece, nüfus yerel tahıl üretimi olanaklarının koyduğu sınırların ötesinde artabilirdi.

İlkin İ.Ö. altıncı yüzyılda Lidya Krallığı'nda ortaya çıkan sikke para, bu Yunan biçimi ekonomik değişimin çarklarını yağlıyordu. Halkın, günlük alım satım işleri için, gümüş sikkelere ve onlar kadar bakır sikkelere gereksinimi vardı. Gerçekten, en büyük ve en önemli Yunan kentlerinde, nüfusun büyük bir oranı yiyeceğini satın almak zorundaydı ve bu yiyeceklerin çoğu dışalımla sağlanıp gemilerle getiriliyordu. Çalışmaların karşılığı, "günde şu kadar" lira diye parayla hesaplanmaya başlandı. Toprak satışları ve vergilerin yanı sıra, her türlü malın karşılığı da parayla hesaplanır oldu.

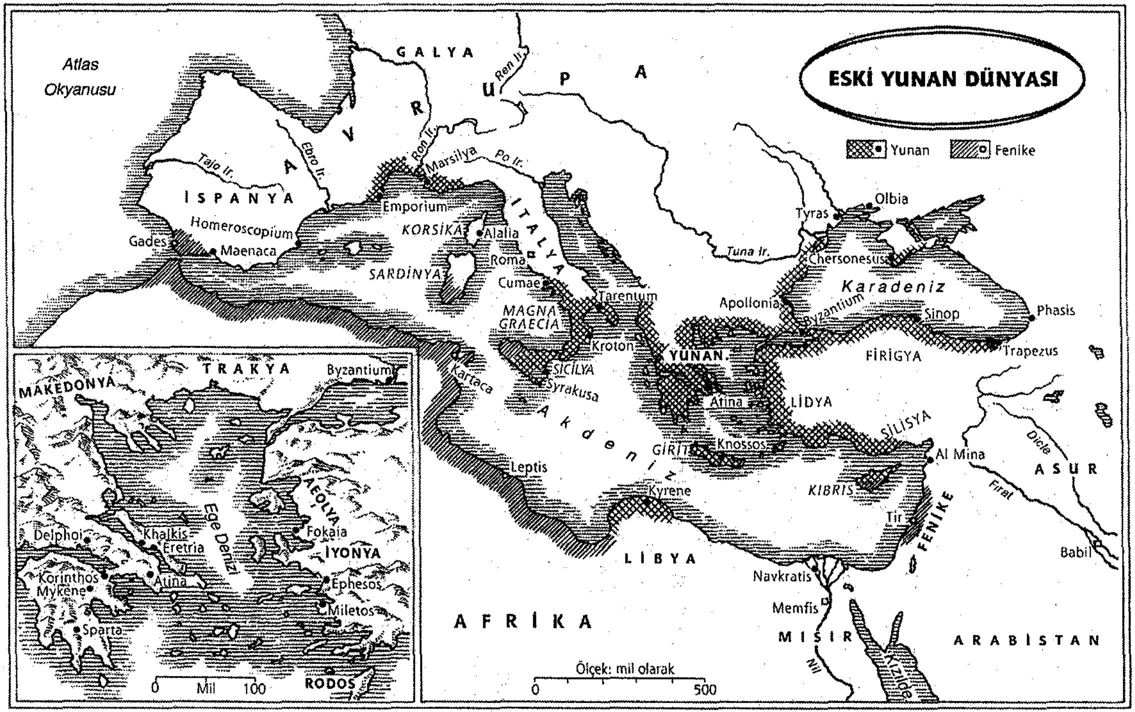
Pazar ilişkilerinin toplumun en alt katmanlarına kadar yayılışı, tarihte ilk kez bu kentlerde görüldü. Bunun anlamı, toplumun daha önceki toplumlarda hiçbir zaman görülmemiş ölçüde esneklik kazanmasıydı. Fiyatların yükselmesi, insanları ve maddi kaynakları istenen herhangi bir etkinlik alanına aktarabildi. Fiyatların düşmesi, insan gücünü ve öteki kaynakları, gereğinden fazla kaynağı kendine çekmiş olan ya da verimli olmayan etkinlik türlerinden geri çekebildi. Dahası, tahılın depolanmasını ve dağıtımını dü-

zenleyerek yiyecek akışını güvence altına alma yolundaki resmi çabalarla, arz ve talebe göre inip çıkan fiyatlara, bir ölçüde kararlılık getirildi. Bu tür bir esneklik, Yunanların ve fiyat sistemine bağlanmış öteki toplumların, herhangi bir ekonomik değişmeye, kendilerinden önceki toplulukların hiçbir zaman beceremedikleri derecede hızlı ve etkin biçimde tepki gösterebilmeleri anlamına gelir.

Zeytinyağının ve şarabın tahıl ve hammadde karşılığında dışsatımı, tüm sonraki Grek ve Roma tarihi bakımından asal önem taşıyan bir değişim biçimiydi. Bu değişim, her şeyden önce zeytin ağacı ve bağ yetişen kıyılarda oldukça büyük kentlerin türemesine olanak verdi. Çünkü bu kentler, dışalımla sağlanan tahılla beslenebildi. İkinci olarak, çiftçileri, etkin ve kesinlikle yaşamsal önem taşıyan üyeleri olarak kasabaların ticaret yaşamı içine soktu. Eski Ortadoğu toplumlarında tarımsal artı, büyük ölçüde ekonomik bakımdan karşılığı verilmeyen rantlar, vergiler yoluyla kent pazarlarına getiriliyordu. Böyle bir ilişkinin kaçınılmaz sonucu, yöneticileri ve kent halkını kendilerini baskı altında tutan kişiler ve doğal düşmanları olarak gören, edilgin ve içine çekilmiş bir köylü sınıfının belirişi oldu. Yunanistan'da durum farklıydı. Şarabıyla ve zeytinyağıyla pazara bir alıcı ve satıcı olarak özgürce katılan, yağmur mevsimleri geçip tarım işlerini kesintiye uğratan ve kendisine gerekli boş zamanı veren yağmursuz mevsimler geldiğinde, kamu işlerinde kendine tanınan rolü oynamayı bekleyen çiftçi, kendini ideal bir yurttaş olarak gördü ve başkaları tarafından da öyle görüldü.

Falanksın Etkileri

İ.Ö. 650 dolaylarında askerlik taktiklerinde görülen çok önemli bir değişiklik, sıradan çiftçinin siyasal yaşama katılışını güvenilir bir temele oturttu. Bu değişiklik, falanksın

ESKİ YUNAN DÜNYASI
Yunan
Fenike
Atlas Okyanusu
GALYA
AVRUPA
Ren Ir.
Ron Ir.
Ebro Ir.
Tajo Ir.
Po Ir.
Tuna Ir.
İSPANYA
Gades
Homeroscopium
Maenaca
Emporium
Marsilya
KORSİKA
Alalia
SARDİNYA
İTALYA
Roma
Cumae
Tarentum
MAGNA GRAECIA
Kroton
SİCİLYA
Syrakusa
Kartaca
Akdeniz
Leptis
Kyrene
GİRİT
Knossos
YUNAN.
Atina
LİDYA
FİRİGYA
SİLİSYA
KIBRIS
Al Mina
Tir
FENİKE
Apollonia
Byzantium
Karadeniz
Tyras
Olbia
Chersonesus
Sinop
Phasis
Trapezus
Dicle
Fırat
ASUR
Babil
LİBYA
Navkratis
Memfis
MISIR
Nil
Kızıldeniz
AFRİKA
ARABİSTAN
Ölçek: mil olarak
0
500
TRAKYA
MAKEDONYA
Byzantium
Ege Denizi
AEOLYA
İYONYA
Delphoi
Khalkis
Eretria
Fokaia
Korinthos
Mykene
Atina
Ephesos
Miletos
Sparta
RODOS
0
Mil
100

–birleşmiş bir kitle durumunda koşup saldıracak biçimde eğitilen, derinlemesine sekiz sıradan oluşturulan ve omuz omuza savaşan askerlerden kurulu piyade düzeninin– bulunmasıydı. Tek bir kitle gibi hareket eden birkaç bin zırhlı adamın yaptığı becerikli bir saldırının, süvari birliklerini ya da herhangi bir karşı gücü savaş alanından silip süpürebileceği görüldü. Falanks düzeninin bu yeteneği açıkça anlaşılınca, her kent, yurttaşları arasından olabildiğince büyük bir falanks örgütleyip yetiştirmek zorunda kaldı. Falanksın güçlendirilmesine karşı çıkan her şey kenti tehlikeye attı. Örneğin, İ.Ö. yedinci yüzyılda, Sparta'da köleleştirilmiş uyrukların başkaldırısının Dor yöneticileri yıkıma uğratmakla tehdit ettiğinde olduğu gibi, tehlike büyüdüğünde tepki şiddetli olabiliyordu. Spartalılar, yirmiyle otuz yaş arasındaki her yurttaşın barakalarda yaşayıp birlikte asker yemeği yemelerini isteyerek, kendilerini kendi ülkelerinde neredeyse sürekli bir garnizona dönüştürdüler. Başka hiçbir Yunan kenti böyle aşırı bir tepki göstermedi; fakat başka hiçbir Yunan kenti böylesine profesyonel bir savaşçı güç de yaratamadı. Öteki kentler, kendilerini falanks için kalkan, miğfer, kılıç ve mızrakla donatabilecek kişilerin bir kurultayda kesin olarak ağır basmalarını sağlayacak biçimde, eski aristokratik kurumlarına yeni biçimler vermekle yetindi.

Falanksın toplum yaşamına girişinin derin ve kapsamlı başka bir etkisi de oldu. Gerekli silahları ve zırhları satın almaya gücü yeten her genç, falanks içinde etkili bir biçimde savaşabilmek için gereken becerileri ve uyumlu hareketleri yapmaya çalışarak genç arkadaşlarıyla uzun saatler geçirdi. Çeviklik, güçlülük ve yüreklilik istenen niteliklerin yalnızca bir bölümüydü. Bunlara ek olarak falanks, savaş alanında saldırıya geçilince, kalkanlardan oluşan duvarın hiçbir noktasının çökmemesi için, her adamın savaş narasıyla başlayacak saldırı zamanını beklemeyi öğrenmesi

gerekliydi. Her bir kişinin kalkanı yanındakinin sağ tarafını örtmeye yardımcı olduğu için, her bir adamın güvenliği, yanındakinin sıradaki yerini yitirmemesine bağlıydı. Böyle bir durumda, falanks sırasının kopması, ardından yakın bir yıkımı getirebileceği için bireysel gösterişçi atılganlıklar, korkaklık ya da saldırının ritmine uyamamak kadar yersiz davranış demekti.

Günümüzde herhangi bir orduda eğitimle görevli çavuşların bildiği gibi, uyumlu hareket alıştırmaları yapılarak geçirilen uzun saatler, son derece güçlü duygusal etkiler yaratır. Bu tür çabalar, büyük bir olasılıkla tüm insanlarda, kamp ateşi çevresinde dans ederlerken avda etkin bir işbirliği için gerekli toplumsal-psikolojik dayanışmayı dile getiren ve aynı zamanda böyle bir dayanışmayı yaratan çok uzak atalarından gelme içgüdüsel yankılanmalara yol açar. Falanks eğitimlerinin ereği ve doruğu savaştı; bu da doğrudan insan ve ön insan avcı takımlarının deneyimlerinden gelen son derece ilkel güdüleri canlandırdı.

Belki insan toplumsallığının bu en ilkel düzeyiyle ilgili yankılanmalardan dolayı, falanksta becerikli bir hizmet görebilmek için gerekli uzun eğitim saatlerine katlanan, sonra da bir seferin tüm yorgunluklarını ve tehlikelerini omuzlayan, savaşın bu tür serüvenlerden doğan bilinen acılarına, cilvelerine ve beklenmeyen güçlüklerine göğüs geren her Yunan yurttaşı, kendisiyle birlikte bu deneyimleri geçiren tüm öteki insanlar arasında doğan derin bir dayanışma duygusunu yaşamı boyunca taşıyacaktır. Bu yoğun duygu, her birinin üyesi olduğu ve herkesin hizmet etmekten kişisel bir doyum bulabildiği kentlerinin ululuğu ve görkemi karşısında ateşli bir ortak kıvanca kapılmasının temelini oluşturdu. Yunan *polis*'inin bu yolla, çelişkili gibi görünen bir deyişle, bir hareket birliğine ve sıkı bir disipline uyarak görülmemiş derecede canlı bir kişisel özgürlük duygusuna sahip yurttaşlar yaratabildiği söylenebilir.

Bu nedenle Yunanların, falanksın gelişiyle birlikte kişisel davranış ülkülerini değiştirmelerine şaşmamalı. Daha önceki aristokratik çağda, bireysel atılganlık ve gösterişçi tüketim genellikle hayranlık duyulan davranışlardı. Homeros'un kutladığı türden bireysel yiğitlik gösterileriyle lükse karşı duyulan kişisel düşkünlük atbaşı gitti. Ama falanks, askerlik sorunlarında tümüyle buyruklara uymaya dayanan bir davranış ilkesi getirdi. Bu ilke, çok geçmeden sivil yaşam alanına da taşındı; böylece lüks içinde yaşama ya da kişinin herhangi bir alanda göze çarpacak biçimde arkadaşlarından farklı hareket etmesi kötü, Yunan'a yakışmayan, uygun görülmeyen davranışlar durumuna geldi. Yarışmacı bireysel atılganlık, *polis* ile ilgili ortak ilgi alanlarına aktarıldı. Kahraman rolünü birey değil, kent oynamaya başladı.

Yunan Kültüründe Polis'in Egemenliği

Polis'in psikolojik çekim alanı öylesine güçlü ve öylesine zorlayıcıydı ki, Yunan kültürel etkinliğinin hemen her yönü, Yunan uygarlığının bu yeni kurumunun hızla etkisi altına girdi ve bu kurum tarafından sindirildi. Din, sanat, edebiyat, felfese yurttaşların bu her şeye el atan sevgilisi *polis* ile olan ilişkilerine göre biçimlendirildi ya da yeni bir renk kazandı. Yunan yaşamının bu yönlerinin her biri, hakkında söylenecek birkaç söz, onların *polis* ile ilişkilerini açıklığa kavuşturacaktır.

Önce dini ele alalım. Dor istilalarını izleyen karanlık çağda, her yerel kral ya da klan şefi, ailesi ve izleyicileri adına dinsel uygulamaları yönetti. Daha sonra, bu geleneksel dinsel görevler, çoğu yerde şu ya da bu soylu aileden gelen bir aristokrat tarafından geçici bir süre için doldurulan magistralıklarla yerine getirildi. Bu makamlara getirilen din görevlileri, kendilerine aktarılan öğretinin içindeki bir

sürü tutarsızlığa karşı genellikle son derece ilgisiz kaldılar. Yunan dini birbirinden farklı iki öğenin birleşmesinden oluşmuştu. Bunlar, Greklerin kendileriyle birlikte kuzeyden getirdikleri (Aryanların Hindistan'a getirdikleri panteona benzeyen) bir panteon ve Olympos tanrılarıyla ilgili öyküler ile bunların karşısındaki, Yunanlar gelmeden önce ülkede tapınılmakta olan eski verimlilik tanrıçalarıyla ilgili mitoslardı.

Kendilerini tanrıdan esinlenmiş olarak gören ve başkalarınca da böyle görülen ozanlarla, Delphi'deki tapınağın rahipleri, bu karmaşık dinsel öykülere bir düzen vermeye çalıştılar. Özellikle Hesiodos (İ.Ö. sekizinci yüzyılda) çeşitli mitosları tutarlı bir bütünlük içinde örgütlemeye girişti. Fakat Hesiodos'un ve büyük ardılı, güçlü, ama teolojik açıdan sistemsiz Homeros'un, birbirleriyle uyuşmaz iki din sisteminin bir araya getirilmesinden doğan sayısız çelişkileri uzlaştırmaları olanaksızdı. Bu mantıksal kargaşa, kapıyı, dünyanın doğası ve onun içinde insanın yeri hakkında özel düşünce kurgularına ardına dek açtı. Felsefe bu yolda doğdu.

Dinsel gelişme ise bir başka yönde ilerledi. Sıradan kişiler ve politikacılar, geleneksel mitoslar arasındaki açık çelişkilerden pek rahatsızlık duymuyorlardı. Her bir tanrıyla ilgili geleneksel yakarma ve tapınma biçimleri, akla yakın olduğu sürece, hangi durumda hangi tanrıya başvurmanın uygun olduğunu bilmek onlara yetiyordu. Ama Grek kentlerinin zenginlikleri arttıkça ve özellikle zenginlerin kamusal tapınmaların giderlerini üstlenmek yolunda birbirleriyle yarışmaları göreneği yaygınlaştıkça geleneksel dinsel törenlere etkileyici bir görünüş kazandırmak için büyük yeniliklere başvuruldu. Dinsel törenlerin bu biçimde işlenip geliştirilmesi sürecinde, Olympos dininin öğeleriyle ülkenin eski kültlerinden alınan öğeler birbirine karıştırıldı. Atina'da yılın en önemli dinsel olaylarından biri

olan Panathenea dinsel şenliklerinde açıkça görülen durum buydu. Eski gizemci kült merkezi Eleusis'ten Akropolis'e yapılan büyük geçit töreni, bu iki kültü simgesel olarak birbirine bağlamaktaydı. Aynı biçimde, Olympos tanrıları arasında yeri olmayan, tanrılar arasına sonradan giren Dionysos ile ilgili Dionysos dini, Olympos ve Olympos-öncesi dinsel geleneklerden ayırım yapmaksızın alınan mitosların dramatik canlandırılmaları yolunda bir fırsat oldu. Yeni yeni ortaya çıkmakta olan *polis,* böylece karışık kamusal din törenleri yoluyla ve çeşitli dinsel törenleri birbiriyle karıştırarak Yunan dinsel mirasının uyumsuzluklarını etkili bir biçimde gizledi.

Sanat da, hiç değilse günümüze dek gelebilen anıtlar da, İ.Ö. altıncı yüzyılda, büyük ölçüde *polis* ile ilişkili yapıtlar biçimini aldı. Kamu tapınaklarının yapımı, taşçılara ve mimarlara iş olanakları sağladı. Tapınak duvarlarının ve yüzlerinin süslenmesi bir yana, tapınaklara konacak kült heykellerinin yapılması, heykeltıraşlara sanatlarını ortaya koyacakları alanlar açtı. Klasik Grek sanatı, aslında bu tür kamusal yapıların gerekleri tarafından biçimlendirildi. Bireylerin portreleri, tanrıları ve kahramanları canlandırmayı amaç alan bir sanat için hiç de elverişli konular değildi. Bireylerin portreleri yerine, insan güzelliğinin ideal bir tipi ele alındı ve Grek sanatçıları bu yolda, o zamandan günümüze dek hayranlıkları üzerinde toplayan bir ustalığa ulaştılar.

Dramın, Yunan edebiyatına *polis*'e özgü damgayı vuruşu, İ.Ö. 500'den sonra oldu. Bu tarihten önce şiir, aristokratik beğeniler tarafından biçimlendirilmişti ve bireysel kendini öne sürmeyi ve kendini yüceltmeyi övme eğilimi göstermişti. Bu tutum, özellikle tüm Yunan ozanlarının en büyüğü olan Homeros'ta görüldü. Homeros, olasılıkla İ.Ö. 850-700 arasındaki bir tarihte Küçük Asya'da yaşadı; ama şiirleri, Mykene kahramanlarını ele aldı ve açıkça, bir bar-

bar geleneği yoluyla sözlü olarak kuşaktan kuşağa aktarılmış olması gereken Mykene çağıyla ilgili bilgileri yansıttı. Çağdaş arkeolojik bulgular, Homeros'un Akhilleus'un öfkesi ve Odysseus'un gezileri hakkında anlattıklarının akla yakınlığını destekler yöndedir; fakat aynı zamanda, *İlyada*'da ve *Odysseia*'da, klasik çağın Yunanlarının hep inandıkları gibi, Homeros'un çok daha sonraki bir çağda yaşadığını kanıtlayacak yönde açık zaman uyumsuzlukları* vardır. Homeros'un ortaya koyduğu, yapıtlarının her yerinde karşılaşılan, sonunda yenilgiden ve ölümden kaçılamayacağı yolundaki duyguyla öfkeli ve coşkulu bir hareketliliği birleştiren kahramanlık ülküsü, Yunan yaşam anlayışı içine sağlam bir biçimde girdi. Tek bir istemle canlandırılmış ve tek bir ortak öfkeden esinlenmiş iyi eğitim görmüş bir falanksın tek bir varlıkmış gibi savaşa atılışına benzer biçimde, klasik çağın her Yunan bireyi de, kendi *polis*'ini Homeros'un kahramanlarından biriymiş gibi gördü ve kendisine getireceği zararları ve öteki sonuçları düşünmeksizin, ortak çıkar ve kentin ululuğu adına uğraşmaya kolaylıkla ikna edildi. Bu basit yolla Yunanlar, falanksın getirdiği, kişinin kendini grubun gölgesine çekmesi tutumuyla, Homeros'un şiirlerinde yüceltilen eski aristokratik kendini öne sürme ülküsünü birbiriyle uzlaştırabildiler. Yunanların böylece başardıkları iş, yani kahramanlığın şiddetinin ve dizginsiz bireysel atılganlığının *polis*'e hizmet yolunda koşumlanabilmesi, aynı tarihlerde Hindistan'da görülen daha önceki "budünyacı" Aryan tutumunun harcanması pahasına gerçekleştirilen değerler değişmesi kadar sözü edilmeye değer bir olaydır.

Polis'in nesneleri düzene koymadaki genel başarısına karşın, bazı bireyler, Yunan dininin ve geleneksel dünya görüşünün mantıksal tutarsızlıklarından rahatsız oldular. Ticaret geliştikçe Doğu'nun bilgeliğini öğrenme olanakları

* Anakronizm (ç.n.).

arttı. Araştırıcı Yunanlar, çok geçmeden Ortadoğu'nun uzman rahipleri arasında dünyanın nasıl yaratıldığı açıklamalarında ya da gezegenlerin göklerdeki ileriye doğru hareketlerini niçin belli aralıklarla durdurup, daha önceki hareketlerine yeniden başlamadan önce bir süre geriye doğru gittikleri gibi bazı temel soruların yanıtlarında görüş birliği içinde olmadıklarını gördüler. İnsanlar bu sorunlara yanıtlar arama yolunda ilk kez İyonya'da, görüşlerini yazıya geçirme sıkıntısına katlanacak kadar sistemli çabalara giriştiler. Bu kişiler, bu ilk filozoflar, olayları hayal güçleri aracılığıyla akıl yürütme yetilerini kullanarak açıklamak yolunu tuttular. Tanrılar hakkındaki birbiriyle çelişkili ve desteksiz öyküleri yetersiz bularak, tanrıları tümüyle hesap dışı bırakmak gibi yürekli bir adım attılar ve evrenin yönetici gücü olarak, tanrıların yerine doğa yasasını koymak gibi kökten farklı bir tutum takındılar. Sıra doğa yasalarının nasıl işlediğini açıklamaya gelince, İyonyalı filozoflar, kuşkusuz aralarında görüş birliğine varamadılar ve cılız çabaları gittikçe daha kapsamlı olguları açıklama yolunda pek başarılı olamadı.

Bununla birlikte, nesnelerin doğasını açıklarken kurgucu akıl yürütme yollarını kullanmaları, insanlığın düşünsel gelişmesinde büyük bir dönüm noktası oldu. Evrenin, herhangi bir tanrısal varlığın gelişigüzel istekleriyle değil, kişisel olmayan ve değişmez bir yasa tarafından yönetildiği yolundaki İyonya evren kavramı, o zamandan beri hiç akıldan çıkarılmadı. Daha sonraki Avrupa ve Ortadoğu düşüncesi tarihi boyunca, nesnelerin doğası hakkındaki belirgin biçimde Yunan ürünü olan bu görüşle, eski görüş olan Ortadoğu'nun tanrıcı açıklaması, sürekli ve verimli bir çekişme içinde, yan yana varlıklarını sürdürdü. İki tutumdan birini tümüyle bırakmak istemeyen bazı düşünürler, tanrısal istemin her şeye gücü yeter olduğu görüşüyle doğa yasalarının değişmezliği görüşünü çok çeşitli kanıtlarla uz-

laştırma yolunu tuttular. Ama bu iki görüş, İyonya filozoflarının kurgularının başlangıç noktasını oluşturan mitoslar gibi mantıksal bakımdan birbirleriyle uzlaştırılabilecek şeyler olmadıkları için, bu yolda önerilen hiçbir çözüm ya da uzlaştırma, şimdiye dek kalıcı ve evrensel bir biçimde benimsenemedi. İnsanlar hep daha doyurucu bir metafizik ve teoloji ortaya koymak için her şeyi yeni baştan ele almak zorunda kaldılar. Dolayısıyla daha sonraki tüm Avrupa düşünüşünün, gelişmesini günümüze dek sürdüregelen filizinin altında bu tutumun yattığı söylenebilir.

Gerçekten, doğa bilimlerinde son zamanlarda elde edilen başarılar (İ.Ö. 546 dolaylarında ölen) Thales'i ya da olaylar hakkında son derece talihli kestirmelerde bulunmaktan başka şey yapmayan ardıllarından herhangi birini, yöntemleriyle ve karmaşıklıklarıyla şaşırtsalar da, İyonya doğa yasası kavramını onaylar görünmektedir. İyonyalılar bu kestirmeleri nasıl başardılar? İyonlalıların doğa yasası kavramına, yalnızca *polis*'in sıkı küçük dünyasında edindikleri bakış açısıyla evrene bakarak vardıklarını öne sürmek akla yakın görünüyor. Çünkü *polis*'in bir kişisel istemle ya da istekle değil, yasayla düzenlendiği bir gerçekti. *Polis* yasaları gibi görünmez soyutlamalar, insan davranışını yönetebiliyorsa ve davranışları aşağı yukarı önceden bilinebilen belli bazı hareketler içinde sınırlayabiliyorsa, benzeri yasalar da doğa dünyasını yönetiyor olamaz mıydı? Öyle anlaşılıyor ki, İyonyalılar bu soruya olumlu yanıt verdiler ve olumlu yanıt vermekle de, sonraki tüm Grek ve Avrupa düşüncesine farklı bir biçim vermiş oldular.

Polis'in Sınırlılıkları

Yunan yaşamının tüm yönlerinin *polis* çerçevesi içine pürüzsüz olarak ve kolayca oturduğu izlenimini vermek yanlış olur. Hareketli kamusal yaşam, bireylerin iç dünyalarına

eğilmelerine pek olanak bırakmadı. Hint kültür ortamında doyurucu bir biçimde dile getirilen arınma, kurtuluş ve kutsallık yolundaki çabalar, Yunan kültürünün neredeyse dışında bırakılmıştı. Gene de Yunanların, bu tür güdülerden bağışık oldukları söylenemez. Bu gereksinimlerini, ünlü matematikçi ve gizemci düşünür (İ.Ö. 507'de ölen) Pythagoras tarafından kurulan Pythagorascı "Yol"* gibi, bir toplulukla olduğu kadar, eski gizemci dinler aracılığıyla da karşılamaya çalıştılar. Fakat bu tür çabalar örgütlü bir biçim alınca, *polis*'in her yurttaştan beklediği koşulsuz bağlılıkla kişisel kutsallık ardında koşmak arasında temeldeki uyuşmazlık hemen su yüzüne çıktı. Bu durum, Pythagorascı Yol'un fırtınalı tarihi örneğinde gözler önüne serilir. Ya kutsallık ardında koşanlar, Güney İtalya'daki Kroton'da olduğu gibi, kenti bir süre için ele geçirdiler ya da Pythagoras'ın yaşlılığında olduğu gibi, *polis* kutsallık ardında koşanları kovuşturdu. Batı tarihinde kiliseyle devlet arasındaki bu ilk çatışma örneğinde, geçerli bir uzlaşma temeli bulunamamış görünüyor.

İ.Ö. 500 dolaylarında aldıkları biçimleriyle, Yunan ve Hint kurumları arasındaki temel farkılık bu öyküde açıkça gözler önüne serilir. Hindistan'da kast ilkesinin olanak verdiği çeşitli kültürlerden oluşan gevşek bir federasyon, Budist keşiş toplulukları gibi kutsallık ardında koşan örgütlü toplulukları barındırmada hiçbir güçlükle karşılaşmadı. Bunun tersine, Yunan *polis*'inin, yurttaşların zamanlarını, çabalarını ve sevgilerini yalnızca kendisine adamaları yolundaki isteği, hiçbir kurumsal rakibin ortaya çıkmasına izin vermedi.

Polis, çok büyük enerjileri harekete geçirdi. Toplam nüfusun önceki herhangi bir uygar toplumda sağlanabildiğinden çok daha geniş bir kesimi kültürel ve siyasal eyleme katıldı ve bu olanak, klasik Yunan uygarlığının çok parlak

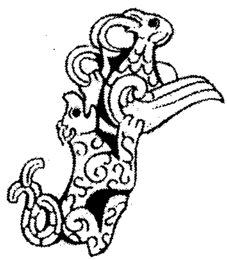
---

* İngilizcesi "Order", eski deyişle "Tarikat" (ç.n.).

bir biçimde serpilmesi sonucunu doğurdu. Öte yandan siyasal bağların yoğun olması, insan birliklerinin ülkeye dayalı örgütlenmesiyle uzlaşır türden olmayan etkinlik ve duyarlılık biçimlerini toplum dışı bıraktı ve çok geçmeden ne kadar yıkıcı oldukları görülecek olan iç savaş tohumlarını Yunan kentleri arasına ekti. Ne var ki, her başarı karşılığında vazgeçilen bir seçenek vardır. Ancak Yunan başarısı, çok büyük oluşuyla, aynı zamanda dışta bıraktığı şeyin ne olduğu konusuna da görülmemiş bir aydınlık getirdi.

ALTINCI BÖLÜM

Çin Uygarlığının İ.Ö. 500'e Kadar Biçimlenişi

Sarı Irmak, orta kıvrımlarında İç Moğolistan bozkırının kıraç topraklarından ayrılıp aşağıdaki taşkın ovasına varan yolu boyunca, yumuşak lös topraklarının ortasından geçer. Bu verimli bölgede kolay işlenen topraklara, arada bir beklenmedik taşkınlara yol açabilen sağanak biçimi yağmurlar düşer. Ancak kuraklığın ürünlere zarar verdiği çok az yağış görülen mevsimler ve muson rüzgârlarının kuzeyin uzak bölgelerine dek işlemesine bağlı olan yağmurların hiç ulaşamadığı yıllar da olur.

Neolitik çiftçiler bu güvenilmez çevrede, İ.Ö. 3000'den önce akdarı yetiştirmeye başladılar. Sarı Irmak çiftçileri,

daha sonra Ortadoğu'dan gelen buğday ile arpa ve Asya'nın muson bölgesinden gelen pirinç tarımını da öğrendiler. Ancak olasılıkla suyun kritik derecede kıt olduğu bir bölgede pirinç, daha az verimli olan, buna karşılık susuzluğa daha dayanıklı olan akdarı, buğday ve arpa gibi ürünlerin yerini hiçbir zaman alamazdı.

Sarı Irmak Vadisi'nin orta kesimlerine rastlayan bu bölgelerde birbirinden farklı üç neolitik yerleşim biçiminin varlığı ortaya çıkarıldı. Bunlardan "Kara Çömlek" kültürü olarak adlandırılan yerleşme yerlerinde, bazıları sıkıştırılmış topraktan yapılma kalın surlarla korunan oldukça büyük köyler gelişti. Bu toplulukların büyük tören kaplarının biçimleri, Çin uygarlığının ilk döneminin ince işlenmiş tunç kaplarıyla çok yakın benzerlikler gösterir. Buna göre, Kara Çömlek halkı, yazılı tarih döneminin Çin topluluklarının ataları olabilir. Bununla birlikte, öteki çömlek kültürlerini yaratan halkların da Çin uygarlığının doğuşuna katkıda bulunmaları olasılığını dışarıda bırakmamızı gerektirecek bir dayanak yok elimizde.

Ne var ki Çin uygarlığı, Kara Çömlek köylerinin kendiliklerinden gelişmeleriyle doğmuş değildir. Tam anlamıyla ve kesin olarak Çinli olduğunu söyleyebileceğimiz bilinen en eski arkeolojik buluntu, İ.Ö. 1400-1100 dolaylarından kalma Anyang kentidir. Buradaki buluntular, Kara Çömlek köylerinin çiftçi halkının gerilerinde bıraktıkları maddi kalıntılarla bazı önemli farklılıklar gösterir. Özellikle kral gömütlerinde, at iskeletleri, tunç silahlar ve öteki askeri donanımlarla savaş arabaları bulunmuştur. Kuşkusuz bu özellikler, hemen hemen aynı çağda Ortadoğu'yu, Yunanistan'ı ve Hindistan'ı ele geçiren savaş arabalı fatihleri anımsatacaktır. Bu yolda öteki iki ipucu, bir savaş arabasının dar alanı içinde kullanılmak üzere kısaltılmakla birlikte, güçlü olmasını sağlayacak biçimde yapılan özel bir yay ile, kentin, surlarla çevrili bir alan içinde birbirini di-

key olarak kesen iki ana yolu bulunan bir plana sahip olmasıdır.

Bazı bilginler, Çin uygarlığının öteki uygarlıklara benzemeyen kendine özgü niteliğinden ve Sarı Irmak Vadisi'nin Batı Asya'dan çok uzakta oluşundan o kadar etkilenmişlerdir ki, bu tarihlerde Çin ile Ortadoğu arasında önemli herhangi bir ilişki bulunabileceği görüşünü yadsırlar. Çin yazısının öteki yazılara benzememesi ve Çin tunç dökümcülüğünün yüksek teknik ve sanat düzeyi, Çin uygarlığının batıdan çok uzaklarda oluşan olayların dürtüsüyle doğmuş olabileceği düşüncesini kabul etmeyen kişileri etkilemiştir. Ancak savaş arabaları bir kez yetkinleştirildikten sonra, bu yeni ve üstün silahı nasıl kullanacaklarını bilen insanlar için, öteki savaş arabalı toplulukların Mezopotamya'yı, Mısır'ı, Hindistan'ı ve Ege Adaları'nı fethedişlerinde görüldüğü gibi, Orta Asya vahalarının barışçı tarımcılarına boyun eğdirmeleri hiç de zor olmasa gerek. Ayrıca karla kaplı tepelerden çıkıp Himalaya, Altay, Tien-Şan sıradağlarının eteklerinde uzanan çöllere doğru yayılan akarsuların bulundukları yerlerde çeşitli büyüklüklerdeki vahalar, Orta Asya boyunca birbiri ardı sıra dizilmişti. Yağmurla sulanan topraklara yeniden ulaşmak üzere çöl engelini aşabilecek, sonunda okyanusa karışabilecek güçte olan bir ırmağın üzerindeki konumuyla, Sarı Irmak Vadisi, bir bakıma bu vahaların en büyüğü ve en doğudakiydi.

Savaş arabalı fatihlerin Ortadoğu'da ilk kez göründükleri zamanla, benzeri askeri donanımların Çin'e ulaştığı zaman arasında iki yüzyıl kadar bir ara olduğuna bakılırsa, savaş arabası teknolojisinin batıdan doğuya yayıldığı görüşü kronolojik gerçeklere de uyar. Fakat bu iki bölge arasında kalan topraklarda, savaş arabalı fatihlerin geçişleri sırasında bıraktıkları izlerin bulunabileceği umulan arkeolojik kazılara daha girişilmemiştir. Açıkça anlaşılacağı gibi, bu tür bir onay sağlanana dek, belirgin biçimde Çinli özel-

liği taşıyan en eski toplumun yöneticilerinin batıyla herhangi bir bağlantıları olduğunu öne süren görüşler varsayım olmaktan öteye geçmeyecektir.

Şang Hanedanı

Daha sonraları gelenek, Çin'in tanrı olmayan bu ilk yöneticilerine Hsia Hanedanı adını verdi. Kara Çömlek köyleri gerçekte bu çağın maddi kalıntılarını temsil etmiyorsa, hiçbir arkeolojik buluntunun kesin olarak Hsia çağına ait olduğu söylenemez. Öte yandan Anyang, kesinlikle Çin tarihinde adı geçen ikinci hanedan olan Şanglara aittir. İki geleneksel kronolojiden kısa olanı, Şang Hanedanı dönemini İ.Ö. 1525-1028 tarihleri arasına koyar ve günümüzün bilginleri bu tarihin doğruluğundan kuşkulanmak için ortada hiçbir neden bulunmadığı görüşündedirler. Geleneksel öyküye göre Anyang, Şangların üçüncü ve sonuncu başkentiydi. Bununla birlikte daha önceki hükümet merkezlerinin kesin yerleri şimdiye dek saptanabilmiş değildir.

Böyle tam olmaktan uzak bir arkeolojik bilgiyi yorumlarken dikkatli olmak gerektiği ortada. Fatihler, gerçekten Orta Asya'daki vadileri izleyerek gelmişlerse, bunu iki yüzyılı aşan bir süre içinde, vardıkları yerlerin kadınlarıyla evlenip, oğullarının oğullarını bir sonraki vahaya yollayarak başarmış olmalılar. Bu nedenle, Çin'de Şang Hanedanının kurulduğu tarihlerde, Hint-Avrupa barbarlarının Hindistan'a büyük yığınlarla sel gibi akışlarına benzer bir akın olduğunu düşünmek gerekmez. Ayrıca fatihlerin, çok geçmeden yeni uyruklarının kültürünün büyük bir bölümünü benimsedikleri açıkça anlaşılıyor. Daha kesin bir deyişle, Şang aristokrasisi Sarı Irmak Vadisi'ndeki çiftçi topluluklarının tepesine oturunca, yöneticiler rantları toplamaya başlamışlar ve bu yolla sağladıkları gelirlerin bir bölümünü

profesyonel zanaatçılar durumuna gelince becerileri hızla gelişen zanaatçılar topluluğunu beslemek için kullanmışlardır. Geliştirdikleri zanaatlardan bazıları, örneğin her ikisi de tunç savaş arabalı toplulukların silahlarının yapılmasında yaşamsal önemleri olan tunç dökümcülüğü ve tekerlekçilik, Çin'e yeni gelmiş zanaatlar olarak görünür. Ne var ki, Şang gömütlerinden çıkarılan binlerce ince işlenmiş tunç tören kabı örneğinde olduğu gibi, yeni zanaatlar eski görenekler yolunda kullanılabilir. Çünkü birçok örnekte bu kaplara Kara Çömlek halkınca daha önce bilinen biçimler verilmiştir. Bu kapları süslüyen, üzerlerine kazınmış, geometrik biçimlerde çiziktirilmiş hayvan resimleri de, Kara Çömlek halkının yabancısı olmadığı daha eski bir ağaç oymacılığı sanatından gelebilir.

Anyang'dan elde edilen buluntuların önemli bir özelliği, aralarında çok sayıda "kehanet kemikleri"nin çıkmasıdır. Bunlar, o eski toplumun kâhin rahiplerinin gelecek hakkında, "yağmur yağacak mı?" ve "barbarlar saldıracak mı?" türünden çeşitli ivedi sorulara yanıt almak umuduyla başvurdukları kemikler ya da bazen kaplumbağa kabuklarıdır. Kâhinler, tanrıların kayrası (lütfu) işaretleri yorumlama yeteneklerini geliştirme çabası gösteren çalışkan profesyoneller olarak, bazen kemikler üzerine hem soruları hem de yanıtlarını yazmışlardır. Bunu da, çağdaş Çin ideografik yazısının* doğrudan atası olan bir yazı biçimiyle yapmışlardır. Öyle ki, günümüzün bilginleri, bu yazıları ilk bulunduğu zaman bile okumakta hiçbir büyük güçlükle karşılaşmamışlardır.

Kehanet kemikleri üzerindeki kısa yazılardan Şang toplumu ve devleti hakkında fazla bir bilgi çıkarılamaz. Öteki arkeolojik belgeler de, Şang toplumunun savaşçı ve aristokratik bir toplum olduğundan, soylu efendileri için

* İdeografik yazı, işaretleri, fonetik ve alfabetik yazıda olduğu gibi sesleri değil, kavramları (ideleri) temsil eden bir yazı türüdür (ç.n.).

son derece incelikli eşyalar yapan çok becerikli küçük bir zanaatçı grubunu beslediğinden öte pek bir şey açıklamaz. Nüfusun büyük bir bölümü, sarayda ve soyluların konaklarında sürdürülen yaşamın olanaklarından yoksun olarak tarım işlerinde çalışmıştır. Şang "İmparatorluğu"nun bir üst merkezi yetke tarafından uzaktan gevşek bir biçimde denetlenen savaşçı şefler arasında bölüşülmüş olması akla yakın görünüyor. Ne var ki, bu yoldaki kanıtlar, gerçekten, kesin sonuçlara varmamıza elvermeyecek kadar azdır.

Kehanet kemikleri üzerindeki yazılar, Şang dinsel düşünceleri hakkında daha doyurucu bilgiler sağlar. Bu yazılarda, görevleri ancak ara sıra açık olarak belirtilen birçok tanrının ve tanrıçanın adlarıyla karşılaşılır. Bunlardan bazıları bir dağın, bir ırmağın, bir gölün ya da benzeri doğa özelliklerinin kişileştirilmeleri gibi görünür. Simgelerinin kesin anlamları ortaya çıkarılamamış olan ötekiler, belki de ataların ruhlarını belirtmektedir. Şanglarda, insan kurban etme göreneği vardı ve ölen bir kral tüm yakın çevresi ve saray çevresiyle birlikte gömülürdü. Çin'in daha sonraki inceliğine ters düşen bu tür özellikler, bize Şang toplumunun barbarlığa ne kadar yakın olduğunu göstermektedir.

Çou Hanedanı

İ.Ö. 1051'de ya da ona yakın yıllarda Şang Hanedanı, günümüz Çininin Kansu bölgesindeki Vei Vadisi'nin batı sınırlarından gelen fetihçi Çoular tarafından yıkıldı. Çou dönemini, başkentin Vei Vadisi'nde kaldığı ilk Çoular ya da Batı Çouları (İ.Ö. 1051-771) ve başkentin Çin dünyasının ortalarına yakın bir yerde bulunan Loyang'da olduğu Son Çoular ya da Doğu Çouları (İ.Ö. 770-256) olarak ikiye ayrılan geleneksel Çin tarihinin ana çizilerinin doğruluğundan kuşkulanmak için ortada bir neden yoktur.

Bu dönemlerin birincisi sırasında, merkezi yönetim Kuzey Çin'in büyük bir bölümü üzerinde az çok etkin bir

denetim sağlayabilmiş olabilir. Fakat İ.Ö. 771'de, ansızın gelen bir barbar saldırısı başkenti istila etti, imparatorlukla doğrudan bağlantıyı kopardı ve merkezi yetkeyi felce uğrattı. Ertesi yıl, imparatorluk hanedanından gelen biri, Lo-yang'da imparatorluk görevini üstlenerek Doğu Çouları hanedanını başlattı; ancak etkin bir merkezi yetke yeniden kurulamadı. Tersine, birçok yerel prens birbirlerine karşı iktidar ve üstünlük savlarıyla bitmez tükenmez diplomatik çatışmalara ve savaşlara giriştiler. Birbirlerine rakip prensler, yönetim ve savaş sanatlarındaki gelişmelerden yararlanarak iktidarlarını genişletip artırınca aralarındaki kavgalar daha amansız bir biçim aldı.

Geleneksel olarak "Savaşan Devletler" dönemi (İ.Ö. 403-221) diye adlandırılan bu evrenin sonunda, Çin uygarlığının çok geniş bölgelere oldukça hızlı bir biçimde yayıldığı görüldü. Çin uygarlığının merkezinde gittikçe artan şiddetten kaçan mülteciler, Çin kültürünün ve zanaatlarının çevredeki halklara yayılmasına yardımcı oldular ve böylece onları siyasal girdabın içine çektiler. Prenslerin barbarbar arasından yeni müttefikler bulmak yolundaki çabaları da aynı sonuçları doğurdu. Bu süreçler, Kuzey Çin kıyılarının tarihini Çin kültür çemberi içine almış oldu ve Çin yaşam biçiminin sınırlarını, güneyde Yang-Çe vadisine kadar genişletti. Kısacası Çin, coğrafya bakımından daha sonraki çağların Çinine benzeme yolunda hızla ilerledi.

Çou çağında Çin, bir başka alanda, hatta daha önemli bir alanda da tarihsel kişiliğini buluyordu. Çin uygarlığının daha sonraki tüm dönemlerinde görülecek olan temel düşünceler, ilkin bu hanedan zamanında açık bir biçimde ortaya kondu. Ayrıca Son Çoular döneminde Çin'i bölüşmüş olan rakip devletlerin her birinde, bürokratik yönetim sanatlarına ve bürokratik merkezileşmeye elverişli bir toplum sistemi ortaya çıktı. Düşünce ile uygulama, Han hanedanının (İ.Ö. 202'de) kuruluşundan sonraki tarihlere dek

birbiriyle akla yakın derecede uyuşmuş olmamakla birlikte, Çin uygarlık biçiminin temel öğeleri ve vurguladığı özellikler, bu tarihten üç yüzyıl kadar önce, yani İ.Ö. 500 dolaylarında kendini ortaya koymaya başlamıştı.

Fetihçi Çoular başlangıçtan beri, Şang dininin en barbar yönlerinin bazılarını ortadan kaldırmış görünürler. Artık insanların kurban edilmesiyle ve törensel amaçlı öldürmelerle karşılaşılmaz. Çoular, imparatorluk iktidarını zora dayanarak ele geçirişlerini, büyük bir olasılıkla Gök'ün kendilerini vekil atadığı savıyla açıkladılar. Bu düşünce, daha sonraki Çin siyasal düşünüşünün temel taşı oldu. Konfüçyüs'ün inandığı gibi, bu düşüncenin geçmişi ilk Çou fetihçilerinin propagandalarına dayanabilir. Daha sonraki dönemlerde görülen geliştirilmiş biçimiyle bu kuram, pek duru olmayan bir biçimde, insanbiçimli bir baş tanrı olarak düşünülen Gök'ün, yeryüzü üzerindeki yönetimi, özel olarak seçtiği bir adamına, "Gök'ün Oğlu" denen kimseye, yani imparatora verdiği görüşünü öne sürer. Gök'ün Oğlu, dindar ve doğru davrandığı sürece imparatorluğunun sürmesini umabilir. Dine aykırı ya da kaba, uygunsuz davranışlarda bulunursa, Gök'ün vekilliğinin kendisinden alınmasına yol açar ve bunun üzerine yeryüzünde yönetici rolüne bir başkası seçilebilir.

Bu siyasal kuramla bağlantılı olan, gök ve yeryüzü olayları arasında en ince ayrıntılarına varana dek koşutluklar çizen ince işlenmiş bir kozmoloji de vardı. Örneğin gökler Kutup Yıldızı'na doğru dönünce, yeryüzü olaylarının yalnız savaş ve politika sorunlarından değil, aynı zamanda havalardan ve insanların yaptıklarını etkileyebilecek tüm öteki yeryüzü olaylarından da sorumlu olan imparatordan yana döndüğü düşünüldü. İyi bir imparator, barış ve iyi bir hasat; kötü bir imparator, savaş ve kötü bir hasat getirirdi. Dikkatle belirlenmiş dinsel törenlere uygun davranış, imparatorun görevlerinin özünü oluşturuyordu.

Ancak böyle bir davranışla yeryüzü ve Gök, insanların iyiliği için gerekli olan birbirleriyle uyum, birbirleri üzerinde pürüzsüz etkileşme durumuna kavuşabilirdi.

Bu düşünceler, imparatorun kudreti üzerinde, onu hem artırıcı hem de sıkı bir biçimde sınırlandırıcı etkiler yarattı. Söz konusu düşüncelerin ulaşacağı besbelli olan sonuçlardan biri, Gök'ün ancak tek bir oğlunun bulunabileceği görüşüydü. Tüm öteki yöneticiler, yetkelerini imparatordan, gerçek ya da varsayımsal bir vekillik yoluyla almış olmalıydılar. İlk Çoular döneminde imparatorun kudreti, kuramcıların karşısına önemli hiçbir sorun çıkarmayacak kadar gerçek bir erkti. Yerel soylu aileler, toprağı bir tür feodal kira sistemiyle ellerinde tutuyorlardı; ancak feodal mülkler hızla babadan oğula geçer duruma geldi. Böyle bir sistemin özünde var olan bölünme eğilimi, soyluların oğullarının yalnızca okçuluk gibi askeri yetenekler alanında değil, fakat ailelerinin başı ve buyrukları altındaki tüm insanların sorumlusu oldukları zaman düzenlemek zorunda bulundukları dinsel törenler bilgisi alanında da eğitildikleri saray okullarının birleştirici etkisiyle dengelenebildi. Bu dinsel törenlerle ilgili bilgileri edinmek, bunların temelindeki düşüncelerden, yani siyasal yasallık kuramından ve Gök'ün Oğlu'nu yeryüzünde olup biten her şeyden sorumlu tutan bir toplumsal düzen anlayışından haberli olmak demekti. Gerekli törenlerin uygun bir biçimde yürütülmesi, okuryazar olmayı da gerektirdi. Öyle ki Çou Çini'nin genç soyluları, öğrenilmesi hiç de kolay olmayan Çin yazısının hiç olmazsa başlangıç ilkelerini öğrenmek zorunda kaldılar. Böylece yöneticinin, savaşçının, rahibin ve yazıcının becerilerini ve görevlerini bir araya topladılar ve Ortadoğu'da çoktan ayrı mesleklerden kişiler arasında bölüştürülen işlevleri kişiliklerinde birleştirmiş oldular.

Bununla birlikte, İ.Ö. 770'ten sonra, gerçek durumla kuram insanı rahatsız edecek derecede birbirinden ayrıl-

maya başladı. Son Çoular dönemi yöneticileri, artık kendilerinden öncekilerin gerçekten kullandıkları kuramda kalmayan bir yetkeye sahip değillerdi. Ünvanından başka bir gücü kalmayan Gök'ün Oğlu, Çin dünyasının ortasına yakın bir yerdeki küçük bir devletin zayıf yöneticisi durumuna düşerken, sınırlara yakın bölgelerdeki türedi prensler çok daha güçlü krallıklar kurdular ve Çou dininin ve kozmolojisinin eski dindarlık amaçlarına –eğer bulunmuşlarsa– sözde kalan hizmetlerde bulundular. Savaşan Devletler Çağı'nda bu prenslerin varlıklarını sürdürebilmeleri, ancak daha çok vergi toplayabilme ve daha güvenilir orduları harekete geçirebilme yolunda etkili çabalarda bulunmalarına bağlıydı. Bu ise, prenslerin kendilerine, göreneklerin ötesine geçmeyen ve öteki insanları yalnızca devletin amaçlarının gerçekleştirilmesi yolundaki araçlar olarak görmeye hazır biçimde hizmet edecek kişileri bulmalarını gerektirdi. Kısacası, sivil ve askeri bürokrasinin daha da incelip gelişmesini getirdi.

Konfüçyüs ve Taoizm

Rakip devletler arasındaki savaşçı yarışmanın birliğinde getirdiği, devlet gücünün doruğa çıkarılması yolunda işleyen tüm baskılar bir yana, ikide bir patlak veren ve şiddetini gittikçe artıran savaş, geleneksel dinsel törenleri tam olarak yerine getirmenin insanlar arasındaki iyi düzenin ve aynı zamanda yeryüzü refahının temeli olduğu yolundaki eski inanca ters düştü. Bu durumda gösterilebilecek tepkilerden biri, geçmişin dindarlığının baştan reddedilmesiydi. Bu görüş, "Legalistler" adıyla bilinen bazı devlet adamları ve günün adamları tarafından amansız bir biçimde öne sürüldü. Ancak geleneksel düşünceleri toptan reddeden tutum, sonunda egemen tutum durumuna gelemedi. Bunun yerine, Konfüçyüsçülüğün epey tutucu olan, fakat yumu-

şak sözcüklerle dile getirilen dindarlığı, Çin toplumuna zamanımıza kadar silinmeden gelen damgasını bastı. Konfüçyüsçülüğün böyle bir ürün vereceği Konfüçyüs'ün yaşadığı tarihlerde (İ.Ö. 551-479) açıkça ortaya çıkmış değildi. Gerçekten, hiçbir zaman toplumu yönetmeye çağrılmadığı için bu Bilge kendisini başarıya ulaşamamış saydı; eğitim görmüş bir insanın erdemini, ancak iktidar sahibi olup sorumluluk üstlenmesiyle tam olarak ortaya koyabileceğine

inandı. Tarihin cilvesine bakın ki Konfüçyüs, öldükten sonra öğrencileri aracılığıyla Çin'i yönetti, hem de yaşamı sırasında, her zaman istediği gibi savaşan devletlerden birinin yönetimi kendisine emanet edilseydi, doğabilecek durumdan daha yoğun biçimde ve çok daha uzun bir dönem boyunca.

Konfüçyüs yaşasaydı ve kendisine düşüncelerinin sonunda başarıya ulaştığı söylenseydi, eskilerin bilgeliğine hiçbir şey eklemediğine inandığı için bu sözleri saçma bulurdu. Düşüncelerinin yeni düşünceler olduğunu reddederken, bir bakıma tam da gerçeği yansıtıyordu. Çünkü Konfüçyüs geriye, İlk Çoular dönemlerine, ondan da öte Şanglar, Hsialar günlerine ve tanrı imparatorların efsanevi çağına derin bir özlemle baktı. O zamanların, Gök ve yeryüzü, birbirleriyle dürüst ilişkiler içinde bulundukları için iyi zamanlar olduğunu düşündü. Geçmiş hakkındaki bu görüş, gününün baş sorunuyla, yani iyi bir insan kötü bir dünyada nasıl yaşayabilir sorunuyla uğraşmasında kendisine yardımcı oldu. Çünkü ona göre sorun, durum açıkça Gök ve yeryüzü arasında kurulması gereken uyumlu ilişkilerin görülmediği bir durum olduğuna göre, bilge kişinin bu durumda ne yapmasının gerektiği sorunuydu.

Konfüçyüs bu sorunlara soğukkanlı, sistemsiz ve ılımlı çözümler sundu. İyi bir adam, dedi, yaşamın tüm sıradan koşulları ve beklenmedik olayları karşısında erdemin yolunu izlemelidir. Olanak bulduğu her durumda, eski dinsel törenleri öğrenmeli ve yerine getirmelidir. Olanak bulduğu her durumda, iyi, akıllı, yürekli olmalıdır. Üstlerine saygı göstermeli, astlarından kendisine saygı göstermelerini beklemelidir. Görev kendisine verildiği zaman, akıllı ve iyi bir yönetim gösterebilmek için kendini hazırlamalıdır. Ancak iktidarı uygun olmayan yöntemlerle ele geçirmeye kalkıp, Konfüçyüs'ün tanımladığı ve kişiliğinde örneğini verdiği beyefendilik kurallarından ayrılarak kendini küçültmeme-

lidir. Çünkü böyle bir yolla edinilmiş kudret, erdemle uyuşmaz. Erdem ise, Konfüçyüs'e göre her zaman için insan yaşamının en yüce amacıdır.

Konfüçyüs, soyluluğun her zaman soydan geldiğine inanmadı. Tersine, uygun bir eğitimin, soyluluğa yatkın bir genci babası aşağı tabakadan olsa bile bir beyefendi yapabileceğini düşünmüş göründü. Doğal yetenek temelleri üzerine kurulan bir eğitim böylece, tutkulu ve yetenekli insanların toplumsal merdivenin tepesine doğru yükselmeyi umabilecekleri yolu açabilir. Bu görüş, İlk Çoular döneminin babadan oğula geçen aristokrasisinden bir kopuş olup gelenekçi Konfüçyüsçü Çin'in çok belirgin ve önemli bir yönünü oluşturacaktır.

Konfüçyüs ruhlar dünyası hakkında düşünceler geliştirmekten açıkça kaçındı. Onların varlıkları ve güçleri hakkında hiçbir zaman kuşkuya düşmedi; ama insanların yaşamının böylesine kargaşa ve düzensizlik içinde olduğu bir dönemde, Gök'ün ve ata ruhlarının gizemleri gibi incelenmeye elverişli olmayan konuları bir yana bırakıp dikkatini olayların insanlarla ilgili yönlerine yöneltmeyi yeğledi. Tanrıların nitelikleri ve güçleri üzerine boş yere düşünceler kurmaktansa, geçmişin iyi insanlarının Gök'le ve atalarla ilişki kurdukları geleneksel törenleri öğrenmek daha iyiydi.

Konfüçyüs'ün öğrencileri, onun sözlerini yazdılar; bu yazıları belki de düzenlenmiş bir biçimde, saygıdeğer üstatlarının bilgeliği olarak sonraki çağlara geçirdiler. Gelenek, Konfüçyüs'ü sonraki dönemlerin Çin bilgeliğinin "Beş Klasik"ini düzenleyen kişi olarak gösterir, ancak bu, bir olasılıkla uydurmadır. Gene de geleneksel Çin yazılarının beş klasik metin biçiminde saptanması işi, Konfüçyüs'ün yaşadığı çağlarda tamamlanmıştı. Klasikleri incelemiş olmak, iyi eğitim görmüş kişinin belirtisi sayılacağı ve bu kitaplardan birinden uygun parçalar aktarmak ve yazı dilini

katkısız, klasik biçimiyle kullanmak Çin beyefendilerinin bir özelliği olacağından, bu klasiklerin saptanmış olması daha sonraki dönemler açısından büyük bir önem taşıyordu. İçlerinde, Konfüçyüs'ün deyişlerinin derlendiği *Seçmeler* gibi yapıtların da bulunduğu sınırlı sayıda metin üzerinde yapılan yoğun çalışmalar, sonraki kuşakların Çinlilerine ortak bir öz sağladı; çünkü Çin uygarlığının belkemiği olan temel tutumlar ve temel değerler aynı deneyimlerden geçmenin doğal bir ürünü olarak ortaya çıktı.

Konfüçyüs'ün, yalnızca görgü kurallarına uygun davranmaya ve insanın kendini denetlemesine önem veren görüşü herkesi doyuramazdı. Pek çok şey dışarda bırakılmıştı. İyi düzenlenmiş Konfüçyüsçü dünyada, insanın duygu dünyasının derinliklerine ve doğanın gizemlerine eğilmesine yer verilmemişti. Yaşamın bu yönlerini ele alan öteki düşünce okulları, Çin'de oldukça geniş kitlelerin ilgisini üzerlerine çekti. Bu okulların en önemlisi Taoizm idi. Taoizm az çok gizli birtakım bilgiler çevresinde kurulmuş, ancak sınırları iyi çizilememiş olan bir gelenekti. Taoistler sağlık ve uzun ömür verdiğini düşündükleri tılsımlı muskalara ve törenlere önem verdiler, bunların insanlara ve doğaya görülmedik güçler kazandıracağını, örneğin havada uçma yeteneği verebileceğini sandılar. Bir sonraki dönemde ve bir dereceye kadar Budizmin itişiyle, Taoizm bir öğreti belirginliğine yaklaştı. Fakat Konfüçyüs çağında Taoistlerin, ilk Yunan filozoflarından ya da Hindistan'ın kutsal adamlarından çok, Sibiryalı şamanlara ya da Amerika'nın Kızılderili kabilelerinin sihirbaz-hekimlerine* benzer durumda olmaları daha olası görünüyor.

Bununla birlikte, Taoist üstatların varlığı eski Çin dünya görüşüne yalnızca Konfüçyüsçülüğün sağlayamaya-

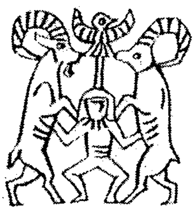
---

* "Medicine-man": Amerikan yerlilerinin ve Afrika'nın ilkel topluluklarının, insanları iyileştirme, hastalandırma, kurtarma, öldürme yolunda, hekimlik sihirbazlık karışımı işlemlere başvuran büyücüleri (ç.n.).

cağı bir denge kazandırdı. Sıradan insan gereksinimlerini doyurmak, güç ve yarını belirsiz günlerde yaşayan insanların dalgalanmalar gösteren duygularını dile getirmek için, ılımlılığın ve kendini denetlemenin eksik bıraktığı alanları dolduracak gizem ve tılsım bütünleyicilerine gereksinimi vardı. Birbirlerini bütünleyerek, birinin eksik bıraktığı şeyi öteki karşılayarak, Konfüçyüsçülük ile Taoizm, daha sonra birçok değişikliklere uğradıkları ve zenginleştikleri halde, Konfüçyüs'ün yaşadığı çağlardan İ.S. yirminci yüzyıla dek önemli bir kesintiye uğramaksızın, benzeri görülmemiş ölçüde kararlı düşünce biçimleri olarak varlıklarını sürdürdü. Başka hiçbir kültürel gelenek böylesine uzun ömürlü olmadı ve böylesine çok sayıda insanın yaşamını yönetmedi. Çin'in öteki yüksek kültürlerden bir dereceye kadar yalıtılmış olması, bu kararlılığın sağlanmasında yardımcı oldu. Fakat bu uzun ve parlak başarısının asıl nedeni, Çin yaşam biçiminin içinde saklı olan sağduyuyla inceliği birleştiren çekiciliğidir.

YEDİNCİ BÖLÜM

Barbar Dünyada İ.Ö. 1700'den İ.Ö. 500'e Kadar Ortaya Çıkan Değişiklikler

Ortadoğu uygarlığının kozmopolit bir büyüklüğe ulaşmasının, Hindistan'da, Yunanistan'da ve Çin'de üç yeni yüksek kültürün doğmasının, uygar toplumların barbar dünya üzerine yaptıkları etkilerin çeşidini artıracağı besbelliydi. Yeryüzünün insanlarca yerleşilebilen en uzak köşelerinde, bilindiği kadarıyla hiçbir önemli değişiklik olmadı. Örneğin Avustralya'da eski avcı yaşam biçimi, başka yerlerde oluşan hiçbir şeyden etkilenmeksizin yalın gidişini sürdürdü. Arkeolojik kayıtlarda Kuzey ve Güney Amerika'da da herhangi bir büyük değişiklik olduğunu gösterecek belirtiyle karşılaşılmadı. Mısır tarımı ve öteki ürünlerin tarımı git-

tikçe daha çok önem kazandı. Orta Meksika Yaylası'nda bugün Guatemala Yaylası'nı oluşturan yerlerde ve daha güneyde bir dereceye kadar yoğun nüfuslu topluluklar ortaya çıkmaya başladı. Güney Amerika'nın batı kıyıları boyunca uzanan ülkelerde çıkan olaylar, çözüme ulaştırılamamış tarihlendirme sorunlarından dolayı, Orta Amerika'ya göre daha bulanıktır. Fakat yoğun nüfuslu tarım topluluklarının gelişmesi alanında Peru, Meksika'dan bir parça geride kalmış görünmektedir.

Afrika'da Sahra'nın altındaki bölgeler de, dünyanın öteki bölgelerinde oluşan olaylardan uzak kalmıştır. Uygar toplumların limanlarından kalkan gemiler, Afrika'nın doğu kıyılarına, hiç değilse ara sıra uğramıştır; öte yandan Batı Afrika'da yenebilir köklerin ve öteki ürünlerin tarımında oldukça önemli gelişmelerin sağlanmış olması olasılığı büyüktür. Uygarlığın Mısır'a özgü biçimi, Nil boyunca Nübye'ye kadar yayılmıştır; ancak Nübye ile kıtanın daha iç bölgeleri arasında herhangi bir ilişkinin kurulup kurulmadığı bilinmiyor. Afrika'nın eski tarihinin gerçeğe yakın bir görünümünün çizilebilmesi için, Sahra'nın güneyindeki bölgelerde yaygın arkeolojik araştırmaların yapılması gerekecektir.

Akdeniz Dünyası

Uygarlığın ana gelişme merkezlerine daha yakın olan Avrasya'da görülen belli başlı değişme aşamalarını daha iyi ortaya çıkarabilecek durumdayız. Örneğin Batı Akdeniz, yalnızca Yunanların değil, aynı zamanda Ortadoğu uygarlığının temsilcileri olan Fenikelilerin ve Etrüsklerin de koloniler kurma yolundaki başarılı çabalarının alanı oldu. En başarılı Fenike kolonisi, İ.Ö. 800'den çok eski olmayan bir tarihte Kuzey Afrika'da kurulan Kartaca'ydı. Öteki Fenike kolonileri Kuzey Afrika kıyıları boyunca nokta nokta ser-

pilmiş, Sicilya'nın güney ve batı bölgelerine yerleşmişlerdi. Doğudan gelen ikinci uygar halk olan, kesin kaynakları eskiçağ tarihinin daha çözülememiş bilmecelerinden biri olarak duran Etrüskler de, İ.Ö. 800 dolaylarında Batı Akdeniz'de göründüler. Orta İtalya'da ve Kuzey İtalya'da bir dizi kasaba kurdular. Ortadoğu biçimi uygarlığın bu ileri karakolları, Doğu Sicilya'da ve Güney İtalya'da kurulmuş birçok Grek kolonisiyle birlikte uygar yaşamın üstünlüklerini tüm Akdeniz kıyılarına yaydı. Uygarlığın kendisi değilse bile, kıyı kentlerindeki uygar yaşam hakkındaki bilgiler ve uygarlığa hayranlık, bu merkezlerden ticaret yolları boyunca ülkelerin içlerine doğru yayılma eğilimi gösterdi.

Bozkırların Batısı

Uygar toplumun etkilerinin deniz yoluyla gerçekleşen bu küçük çaplı yayılma hareketi, bozkırın korkunç savaşçı halklarının sürekli yayılma eğilimi tarafından durduruldu. Uygar toplumların tarihini incelerken, onları fetheden topluluklar olan Kassitler, Hiksoslar, Mykeneliler, Aryanlar gibi bozkır savaşçılarıyla daha önce karşılaşmıştık. Öteki bozkır savaşçıları, yiğitliklerini, daha az gelişmiş ülkeleri, özellikle de bozkırdan ormanlık batıya kadar birçok topluluğun yerlerinden edilmesi hareketinin İ.Ö. 2000'den az önce hız kazandığı Avrupa'daki az gelişmiş ülkeleri fethetmekte gösterdiler. Yukarıda gördüğümüz gibi, bu hareketlerin ulaştığı sonuç, tüm kıtaya barbarlık düzeyinde bir kültürün zorla kabul ettirilmesi oldu.

İ.Ö. 900 dolaylarından sonra süvari taktiklerinin yayılması, bozkır halklarını Ortadoğu'nun uygarlık merkezleriyle daha önce görülenden çok daha sıkı bir ilişki içine soktu. İskitlerin İ.Ö. yedinci yüzyılda gerçekleştirdikleri türden başarılı akınlar, kaba savaşçıların ve çobanların uygarlığın lükslerini ve zevklerini tatmalarına yol açtı. Bun-

dan sonra sınır savaşları ve vur kaç türünden akınlar sıradan olaylar durumuna geldi. Bunun anlamı, akınlarını daha korkutucu kılma, kendilerini daha güçlü ve daha bütünleşmiş birimler olarak örgütleme yolunda sürekli bir dürtünün etkisine girmeleriydi. Örneğin İskitler, Orta Asya'dan Güney Rusya'ya (olasılıkla İ.Ö. 700'den hemen önce) göç ettikten sora, Ukrayna'da bir kabileler imparatorluğu kurdular ve vakit geçirmeden güneyde doğmakta olan Yunan dünyasıyla yaygın ticaret ilişkilerine girdiler. Aralarındaki başlıca alışveriş, Ege kıyılarının kent devletlerinde üretilen zeytinyağı ve şarap karşılığında İskit tahılının verilmesiydi. Böyle bir ticaretin sonucu olarak, İ.Ö. 500'de Güney Rusya'nın İskit aristokratları, Yunan lüksünün son derece incelikli tadının farkına varmaya başladılar.

Daha batıda, Keltçe konuşan kabileler, egemenliklerini Batı Avrupa boyunca yaygınlaştırmak yolunda ata binmenin sağladığı hareket olanağından yararlandılar. Keltlerin yayılma merkezi, bugün Almanya'nın güneyini oluşturan bölgelerdi. Buraları, Avrasya bozkırının en batısında, yani Orta Macaristan Ovası'nda sıkışan kabilelerin geldikleri ve eski alışkanlıklarını yeni ormanlık bir çevreye göre değiştirmek zorunda kaldıkları yerlerdi. Baş sorun, oklar dallara budaklara çarparak sık sık hedefi şaşıracağı için, bozkır halklarının temel silahı olan yayın pek başarıyla kullanılamamasıydı. Eski Kelt savaşçları bu sorunu, at üzerinde kullanılabilecek biçimde yapılmış olan iki yüzü de keskin kılıcı icat ederek çözdüler. Keltler, bu büyük kılıçlarla donanarak Fransa'da, İspanya'da, Britanya'da, İrlanda'da ve Kuzey İtalya'da kendilerinden önce oturanları yendiler. Bundan başka, ara sıra Yunanistan, Küçük Asya, Orta İtalya gibi uzak bölgelere akın ettiler.

İskitler gibi Batı Avrupa'nın bu yeni efendileri de, çoğu kez elde edebildikleri ölçüde Akdeniz uygarlığının lüksüyle ilgilendiler. Örneğin İspanya'da, Kartacalı tacirler ve sö-

mürge kurucular, ülkenin kendilerinden önceki topluluklarına ve boyun eğdirdikleri halklarına karşı Keltlerle ittifak kurdular. Fransa'da ise bundan daha sonra gerçekleşen şey, Yunan ticaretinin Marsilya limanlarından kuzeye doğru yayılmaya başlamasıdır (bugünkü Marsilya kenti İ.Ö. 600 dolaylarında kurulmuştur). Değiş tokuş konusu olan şeyler Güney Rusya'dakine benzemekteydi.

Başlangıcı bozkırdan harekete geçmiş halkların göçlerine dayanan bu fetihlerin yol açtığı toplumun askerileştirilmesi hareketi, Avrupa'nın daha sonraki gelişmesinin temel koşullarından birini oluşturdu. Öte yandan bu hareket, aynı zamanda bir önceki çağın ulutaş kültürünün bazı başarılarının yok edilmesine yol açtı. Kıyıları ellerinde tutan efendiler, bir yabancıya kendisinden birtakım şeyler çalınacak, güçlü görünmüyorsa öldürülecek bir düşman gibi davranma eğiliminde oldukları sürece, küçük teknelerde uzun deniz yolculuklarına güvenle girişilemezdi. Bununla birlikte ulutaş rahiplik sanatının büyük bölümü, bir olasılıkla değişikliğe uğramış biçimleri, Keltlerin rahipleri olan Druidler arasında varlığını sürdürdü.

Bozkır dünyasının doğu kanadında olup bitenler, Avrupa'da görülen olaylar kadar iyi bilinmiyor. Bunun nedeni, Orta Asya'da arkeolojik çalışmaların hâlâ son derece yetersiz oluşudur. Bu durumda bize, eksik bilgileri tamamlamak için tek seçenek olan gözüpek kestirmelerde bulunmak kalmaktadır. Süvarilik sanatının ve göçebelik becerilerinin doğuya doğru otlaklar boyunca yavaş yavaş yayılması olası görünüyor. Bozkıra yakın yerlerde yaşayan halklar, gerekli becerileri birbirleri ardı sıra, daha batıdaki komşularından alarak benimsediler. Kendini daha önce tam anlamıyla göçebe yaşamı sürmek üzere donatmış olan herhangi bir kabile, önünde başka seçenek yoksa, ancak o zaman doğuya göç edecektir; çünkü böyle bir göç, daha iyi çayırlardan daha kötülerine gitmek demektir. Bunun nede-

ni, Avrasya bozkırından Moğolistan'a doğru ilerledikçe, hem yağışın hem de ısının azalmasıdır.

Bu coğrafya olgusunun bir sonucu olarak, tüm bozkırın göçebe gruplarıyla dolduğu –İ.Ö. 400 dolaylarından önce olmayan– bir tarihte, doğudan batıya düzenli ve çok güçlü bir yürüyüş başladı. Moğolistan'ın yüksek yaylası son derece sert iklim koşullarının egemen olduğu bir çevreydi ve hem insanların hem de hayvanların büyük güçlüklere göğüs germelerini gerektiriyordu. Bozkırda, batıda Macaristan Ovası'na kadar uzanan bölüm boyunca ilerledikçe, hem enlem dereceleri düştüğü hem de yağmur bulutları taşıyan Atlantik rüzgârlarına yaklaşıldığı için, gittikçe daha ılık, gittikçe daha sulak topraklara ulaşılıyordu. Bu yüzden, bozkır yaşamında patlak veren herhangi bir siyasal kargaşanın, kaçanları ya da fatihleri daha iyi otlakların bulunduğu ve daha iyi bir iklimin egemen olduğu batıya doğru sürüklemesi olasılığı fazlaydı. Bu nedenle, batıya doğru yüzyıllarca süren düzenli bir göç hareketi görüldü. Altaylardan kalkan İskitler, Ukrayna'ya doğru yürüdüler. Orta Asya'da İskitlerin yerlerini Türk kabileleri aldı; ama Moğolca konuşan halkların arkadan yaptıkları baskı üzerine, sıra kendilerine gelince Türkler de İskitlerin yolunu tuttu.

At sürülerine sahip olan ve çocukluklarından beri eyer üzerinde yaşamaya alışmış bulunan bozkır halkları son derece korkunç savaşçılardı. Bozkırın güneyinde uzanan uygar toplulukların yaşadığı bölgelere akınlar yapmak ise çok kârlı bir işti. Uygar toplum yöneticilerinin kendilerini bu tür akınlara karşı savunma yolunda sürdürdükleri önlemlerde ortaya çıkan herhangi bir zayıflama, ne koparılırsa kârdır düşüncesiyle sık sık güney ülkelerini yoklayan göçebe süvariler tarafından bilinçsizce ortaya çıkarılmış oluyordu. Küçük çaplı akınların sağladığı birkaç şaşırtıcı zafer, binlerce göçebenin başarılı bir başkanın birliğine katılmalarına yetiyordu. Uygar toplumlar, bu akınlara karşı

şu ya da bu yolla zamanında direnme önlemleri alamadıkça, göçebelerin rahatsız edici saldırıları, hızla çığ gibi gelişen büyük bir akın durumunu alıyordu. Batı Asya'da bu olgunun en önemli ilk örneği, İ.Ö. 612'de Asur başkenti Ninova'nın kuşatılıp yağmalanmasına İskitlerin de katılmalarıydı. Fakat, gördüğümüz gibi Medler ve Persler, bozkırdan gelen tehlikeyle başa çıkmanın yolunu, göçebe kabileleri Ortadoğu'nun sınırlarını kendileri gibi göçebe olan öteki topluluklara karşı korumak için kiralayarak buldular.

Bozkırların Doğusu

Uzakdoğu'da Çou başkentinin İ.Ö. 771'de yağmalanması da, olasılıkla Orta Asya'da bulunan bir üsten hareket eden göçebe akıncılarının işiydi. Ne yazık ki, Çin tarihinin bu bölümü hakkındaki bilgilerimiz, süvari savaşı için donanmış ve atlara binmiş bozkır göçebelerinin Batı Çou hanedanını yıkan topluluklar olup olmadıklarını ortaya koyamayacak kadar yetersiz.

Günümüzün bazı bilginleri, bozkırdan gelen akıncıların Pasifik'e kadar uzanan yol boyunca her yere sızarak, bugünkü Çin topraklarının güney sınırlarındaki kıyılara ulaştıklarını düşünmektedirler. Bu bölgede, İ.Ö. 700 dolaylarında, geniş çapta denizciliğe dayanan, uygarlığın eşiğine ulaşmış bulunan bir topluluk ortaya çıktı. "Dongson" halkı denen bir toplumun arkada bıraktığı arkeolojik kalıntılar, Avrasya'nın batı bozkırlarında bulunan arkeolojik buluntularla şaşırtıcı benzerlikler gösterdi. Bu nedenle, süvari savaşı sanatlarının yeni ortaya çıktığı tarihlerde, az sayıda girişken süvarinin, Altay bölgesinden Seçuan yoluyla güneye doğru inip, kıyının denizcilikten sağladıkları zenginlikler öteki toplulukları kendilerine saldırtacak kadar büyük olan Dongson halklarını yenilgiye uğratmış olmaları olasıdır.

Dongson denizcilerinin kesin olarak nerelere kadar sızdıkları daha çözülememiş bir sorun olarak durmaktadır. Güney Pasifik'in yelleri ve denizi, yılın büyük bölümünde az çok durgun ve güvenilebilir durumdadır. Böyle bir okyanusta, küçük bir tekneyle ve kesin olmayan denizcilik bilgisiyle bile çok uzak yerlere gitme olanağı vardır. Borneo'nun ve Güney Filipinlerin Malay halkları, bir olasılıkla bu eski denizci toplulukların soyundan gelmektedirler. Dongson halkları İsa'dan çok eski olmayan bir tarihte, Hint Okyanusu'nun öbür yakasındaki Madagaskar Adası'na bir sömürgeci dalgası gönderdiler. Uzak Madagaskar Adası'nın önde gelen dili olarak bir Malay lehçesinin günümüzde de yaşamakta oluşu, bu gerçeğe tanıklık etmektedir. Öteki denizci grupların Pasifik'in ortalarına kadar ulaşabilmiş olmaları bir başka olasılıktır. Hatta birkaç tekne Amerika kıyılarına varabilmiş, içindekiler Amerika yerlilerine tunç yapmak üzere kalayın ve bakırın nasıl ergitileceğini öğretmiş olabilir.

En eski Meksika ve Peru topluluklarından sağlanan Amerika yerlilerinin sanat örnekleriyle Güneydoğu Asya kıyılarının sanatı arasındaki benzerlikler, böyle bir okyanus aşırı ilişkiyle açıklanabilir. Yoksa kendimizi çözülmesi son derece çetin bir sorunla karşı karşıya buluruz. Pasifik'in her iki kıyısında, örneğin dört yönün dört renkle belirtilmesi gibi öteki benzer düşüncelerle de karşılaşılır ve bunlar bazı erken okyanus aşırı ilişkilerin kanıtları olabilir. Öte yandan, Amerika yerlilerinin uygarlıklarının dayandığı ürünler Eski Dünya'dan alınmamıştır. Bazı bilginler, yollarını yitiren birkaç tekne dolusu insanın erken bir tarihte okyanusu başarıyla aşmış olsalar bile, Amerika yerlilerinin uygarlıklarının doğuşuna herhangi bir önemli katkıda bulunmadıkları görüşündedir. Böyle bir görüş, tunç döküm sanatının ve Eski Dünya ile Yeni Dünya'yı birbirine bağlar görünen öteki benzerliklerin, birbirinden haberli bulunmayan bağımsız icatlar olarak ortaya çıktığı varsayımını

içinde taşır. Bu konudaki gerçek ne olursa olsun, Amerika yerlilerinin sahip oldukları kültür düzeyinin ve teknik becerilerinin, hiçbir zaman Eski Dünya'nın başarılarına erişemediği olgusunu değiştirmez. İ.Ö. 500'de, bağrında en az dört büyük uygarlığın biçimlendiği Avrasya, büyük yenilik merkezlerinin ve en önemli uygarlık bölgelerinin bulunduğu kıta olma durumunu sürdürüyordu.

Özet

İ.Ö. 1700-500 arasında, içinde yüksek kültürlerin etkilerinin insanların yaşam biçiminde farklılıklar yaratmaya başladığı coğrafya bölgesi çok genişledi. Yeni uygarlık merkezlerinin doğuşuna, bozkırlarda ve Batı Avrupa, Güney Çin, Kuzey Afrika ile (hakkında hemen hiçbir şey bilmiyorsak da) Güney Hindistan gibi elverişli bölgelerde yüksek barbarlık düzeyi kültürlerinin gelişmesi eşlik etti. Gerçekten uygarlık, artık az çok verimli tarım toprağı bulunan her yere yerleşebilme yeteneğine sahip yaygın bir olgu durumuna geldi.

Öykünün, İ.Ö. 500 - İ.S. 1500 yılları arasında uzanan bundan sonraki iki bin yılı, başka şeylerin yanı sıra uygarlığın, her zaman olmamakla birlikte, komşu barbar toplulukların zararına olarak yayılma yolunda kazandığı art arda zaferlerinin öyküsüdür. Bu dönem aynı zamanda, uygarlığın dört büyük merkezi Ortadoğu, Hindistan, Avrupa, Çin arasında kurulan kabaca bir dengenin de öyküsüdür. Kitabın ikinci kesimi, bu kültürel denge döneminin başlıca dönüm noktalarının ve önde gelen özelliklerinin bir taslağını çizme işini üstlenecektir.

I. Kesimle İlgili Kaynakça Denemesi

Tarihle ilgilenen herkes için, bir tarih atlası ve olayların tarihlerini veren bir sözlük yararlı başvuru kaynaklarıdır. En iyi dünya tarihi atlası, ne yazık ki İngilizce basımı şimdiye dek yayımlanmamış olan, *Westermanns Atlas zur Weltgeschichte* (Braunschweig, 1956)dır. William Robert Shepherd, *Historical Atlas,* 9. bas., (New York, 1964) İngilizce konuşulan dünyanın elinin altındaki kaynaktır. William L. Langer, der., *An Encyclopedia of World History,* göz. geç. bas. (Boston, 1952) bir kimsenin, olayların tarihlerini kontrol etmek ve hangi olayların hangilerinden önce ya da sonra geçtiklerini anımsamak yolunda belleğini tazelemek için başvuracağı standart ve çok yararlı bir yapıttır.

Dünya tarihiyle uğraşanlara yol göstericilik yapacak pek çok kitap vardır. Bunlardan bazıları Cambridge tarihleri gibi kolektif yapıtlardır: *The Cambridge Ancient History,* 12 cilt (Cambridge, 1923-1939). Bu yapıtın yeni bir basımı

da hazırlanmaktadır. *The Cambridge Medieval History,* 8 cilt (Cambridge, 1913-1936) ve *The Cambridge Modern History,* yeni bas., 12 cilt (Cambridge, 1957-1970). Ötekiler tek bir yazarın kafasının damgasını taşır, bu nedenle de bu tür yapıtlar, tutarlı olsa da, hiç kimse tarihin her alanında birikmiş bilgilerin tümünün ustası olamayacağından, içerikleri tartışmalı yapıtlardır. Böyle tek bir kişinin ürünü olan kitaplardan dördü okuyucuların ilgisini çekebilme savındadır: H. G. Wells, *The Outline of History* (Londra, 1920)*. Oswald Spengler, *The Decline of the West,* 2 cilt, göz. geç. 2. bas., (New York, 1931)**. Arnold J. Toynbee, *A Study of History,* 10 cilt (Londra, 1934-1954) ve benim, William H. McNeill, *The Rise of the West* (Chicago, 1963) kitabım. Toynbee'nin yapıtı aynı zamanda özetlenmiş biçimiyle de yayımlanmıştır: D. C. Somervell, öz., *A Study of History,* 2 cilt (Londra, 1946, 1957)***. C. D. Darlington'un *The Evolution of Man and Society* (New York, 1969) yapıtı tartışmalı, biyolojik görüşlere dayanan bir bireşimdir.

İki tür yardımcı okuma kaynağının, eski metin çevirilerinin ve geçmişle ilgili çağdaş araştırmaların da öğrencilerin ilgisini çekmeye çalıştıkları görülüyor. *Kitabı Mukaddes***** ve Homeros***** destanları gibi klasiklerin çevirileri pek çoktur ve bu çeviriler bilginlerin üzerinde kuşaklar boyu yaptıkları çalışmalarla yüksek bir doğruluk düzeyine ulaştırılmıştır. Bu nedenle bu tür yapıtlardan bazılarının çevirilerini ötekilere yeğlemek yanıltıcı olabilir.

---

* Bu yapıtın, yazarı tarafından yapılan bir özeti Türkçeye çevrilmiştir: H. G. Wells, *Kısa Dünya Tarihi,* çev. Ziya İhsan, İstanbul, 1959.

** Oswald Spengler, *Batının Çöküşü,* çev. G. Scognamillo, İstanbul, 1978.

*** Arnold Toynbee, *Tarih Bilinci,* Türkçesi Murat Belge, 2 cilt, İstanbul. Bu yapıt *A Study of History*'nin Toynbee ve Jane Caplan tarafından gözden geçirilmiş ve sanat tarihinden alınan, Toynbee'nin görüşlerini destekleyen sanat yapıtlarının fotoğraflarıyla bezenmiş özetidir.

**** *Kitabı Mukaddes.* Bir heyetçe çevrilmiştir, İstanbul, 1958.

***** Bilindiği gibi, *İlyada* ve *Odysseia* destanlarının Türkçe birkaç çevirisi vardır.

Batı toplumu dışındaki toplumların yazılı geleneklerinin İngilizce çevirileri bu kadar bol değildir. Eski Ortadoğu için James B. Pritchard, der., *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, göz. geç. bas. (Princeton, 1955) ilgili belgelerin yetkin ve çekici bir derlemesidir. N. K. Sandars, çev., *The Epic of Gilgamesh* (Penguin, 1960)* Mezopotamya'nın bu edebi başyapıtının ucuz bir baskısının kolaylıkla sağlanması olanağını verir. Hint kültürü için W. T. DeBary, Jr., ve ötekiler, der., *Sources of Indian Tradition* (New York, 1958) Vedalar'dan, Upanishadlar'dan, öbür eski metinlerden yapılmış güzel bir derlemedir. Bunun yanında en eski Çin metinlerinden alınan parçaları bir araya toplamakta aynı derecede başarılı olan W. T. DeBary, Jr., ve ötekiler, der., *Sources of Chinese Tradition* (New York, 1960) bulunmalıdır. Ayrıca Arthur Waley, çev., *The Analects of Confucius* (New York, 1939) ve Arthur Waley, çev., *Shih Ching, Book of Songs* (Boston, 1937) da tarih öğrencilerinin dikkatini çekmemize değecek yapıtlardır.

Eski çağları konu alan birçok yapıt sayfalarını bu çağlara ait metinlerden aldıkları parçaların çevirileriyle özgürce bezer. Çeviriyle yorumlar arasında doğacak etkileşim, özellikle son derece yabancısı olduğumuz bir kültür söz konusuysa, konunun açıklamalarla ve yorumlarla desteklenmeyen salt çevirilerden daha iyi sunulup anlaşılmasını sağlar. Bu tutumun eski Ortadoğu'yla ilgili güzel örnekleri şunlardır: Samuel Noah Kramer, *Sumerian Mythology* (Philadelphia, 1944),** Henri Frankfort ve ötekiler, *Before Philosophy* (Penguin, 1941), J. A. Moulton, *Early Zoroastrianism* (Londra, 1913). Hint kültürü için Edward Conze, *Buddhism: Its Essence and Development* (New York, 1959), Sir Charles Eliot, *Hinduism and Buddhism: An Historical*

---

* *Gılgamış Destanı*, Sandars'ın İngilizce çevirisinden çev. S. Kutlu ve T. Durali, İstanbul, 1973.

** Samuel Noah Kramer, *Sümer Mitolojisi*, çev. Hamide Koyukan, İstanbul, 1999.

Sketch, 3 cilt (Londra, 1921) ve Heinrich Zimmer, *Philosophies of India* (New York, 1951) yararlı yapıtlardır. Aynı şey Fung Yulan, *Short History of Chinese Philosophy* (New York, 1948) için de söylenebilir. En eski Yunan düşüncesi üzerine yapıtlar şunlardır: John Burnet, *Early Greek Philosophy,* 4. bas. (Londra, 1930), Yunan düşüncesinin ciddi, standart ve özenli bir açıklamasını sunarken, F. M. Cornford, *From Religion to Philosophy; A Study in the Origins of Western Speculation* (Londra, 1912) parlak, yüksek düşünce kurgusu ürünü ve düşünceyi kışkırtıcı bir yapıt olarak karşı uçta yer alır.

Eski sanat yapıtlarının ve öteki maddi kalıntıların fotoğraflarının incelenmesi, geçmişi öğrenmeye çalışan birinin izleyebileceği bir başka ve çok yararlı yoldur. Bu yolun üstünlüğü, sizinle özgün yapıt arasına hiçbir çevirmenin girmemesini sağlamasından gelir. Ayrıca iyi resimlenmiş bir kitabın sayfalarını çeviren bir okuyucu, kısa denebilecek bir süre içinde kolaylıkla oldukça çok sayıda yapıtı gözden geçirebilir. Bu, karşılaştırmalar yapma olanağı verir, eğer öğrenci kafasında her bir sanat yapıtını içine yerleştireceği gevşek bir zaman-yer taslağını tutma çabasına katlanırsa, karşılaştırmalar, bir yerden bir başka yere, bir zamandan bir başka zamana değişen anlayış biçimlerinin özünü kavrama olanağı verebilir. Kaynakları her şeye karşın çoğu kez yazılı sözcüklerden oluşan, tarihçilerin genellikle aşırıya kaçan laf ebeliklerinin yol açtığı eksiklikleri tamamlayan ve yanılgıları düzelten bir yardımcı olan sanata ve sanat tarihine ilgisiz kalınmamasını yürekten salık veririz. Prehistorya sanatı için, H. G. Bandi, H. Breuil ve ötekiler, *Art of the Stone Age* (New York, 1961), André Lerio-Gourhan, *Treasures of Prehistoric Art* (New York, 1967) ve Nancy K. Sandars, *Prehistoric Art in Europe* (Penguin, 1968) özellikle iyi yapıtlardır. Eski Ortadoğu sanatı içinse şu yapıtları öğütleriz: André Parrot, *Sumer: The Dawn of Art*

(New York, 1961); Anton Moortgat, *The Art of Ancient Mesopotamia* (New York, 1969), André Parrot, *Arts of Assyria* (New York, 1962), Henri Frankfort, *The Art and Architecture of the Ancient Orient* (Penguin, 1959), W. Stevenson Smith, *Art and Architecture of Ancient Egypt* (Penguin, 1958) ve John Boardman, *Pre-Classical: From Crete to Archaic Greece* (Penguin, 1967).

Büyük bir yapıt olan Heinrich Zimmer ve Joseph Campbell, *The Art of Indian Asia,* 2. bas., 2 cilt (New York, 1955), Hint kültürünün Güneydoğu Asya'ya yayılışını gözler önüne serme amacına öteki herhangi bir metnin yapabildiğinden çok daha iyi hizmet eder. Ludwig Bachhofer, *A Short History of Chinese Art* (Londra, 1947) en eski Çin tunç işleme sanatı biçemleri üzerine, teknik olmakla birlikte inandırıcı bir çözümleme sunar. Daha şaşırtıcı bir biçem çözümlemesine, eski Mezopotamya'dan günümüze çok sayıda kalabilen tek nesne olan mühürler yardımıyla, değişen sanat motifleri ve o eski toplumun toplumsal, siyasal düzeninde görülen değişiklikler arasındaki ilişkileri ortaya koyan, Henri Frankfort, *Cylinder Seals* (Londra, 1939) yapıtında rastlanır. Sanat tarihiyle genel olarak toplumsal gelişmeler arasındaki karşılıklı ilişkilerin bundan daha etkileyici bir açıklamasının yapılabileceğini düşünmek güç.

Ne yazık ki bol resimli sanat kitapları çok pahalıya çıkmaktadır ve bu, söz konusu kitaplardan yararlanma olanaklarını sınırlamaktadır. Bunların yerine, yeterince doyurucu olmamakla birlikte, kolayca yararlanılabilinecek bir seçeneği, çok çeşitli sanat yapıtlarının takılıp çıkarılabilecek sayfalar biçiminde tek tek fotoğraflarını oldukça ucuz fiyatlarla satan University Prints sunmaktadır. Bir öğretmen, üzerinde kolayca incelemelerde bulunup tartışmalar yapabilmek için, tüm öğrencilerinin elinde aynı fotoğrafların bulunmasını isterse, University Prints, yararlanabileceği esnek ve hazır bir olanaktır. Adresi: 15 Brattle Street, Cambridge 38, Mass., USA'dır.

Modern bilim düzeyinde yazılmış kitaplar ise, konularına göre şöyle gruplandırılabilir:

İNSANIN EVRİMİ VE PREHİSTORYA: W. E. LeGros Clark, *The Antecedents of Man* (Chicago, 1960), Kenneth P. Oakley, *Man the Tool-Maker,* 4. bas. (Londra, 1958), Robert Ardrey, *African Genesis* (Londra, 1961), Sol Tax, der., *Evolution after Darwin,* 3 cilt (Chicago, 1960), Carleton S. Coon, *The Origin of Races* (New York, 1962); M. F. Ashley Montagu, der., *Culture and the Evolution of Man* (New York, 1962 ve J. G. D. Clark, *World Prehistory: A New Outline,* göz. geç. 2. bas. (Cambridge, 1969), John M. Coles ve Eric S. Higgs, *The Archaeology of Early Man* (Londra, 1969); J. G. D. Clark, *The Stone Age Hunters* (New York, 1967) ve Creighton Gabel, *Analysis of Prehistoric Economic Patterns* (New York, 1967).

ESKİ ORTADOĞU: Glyn E. Daniel, *The First Civilizations: The Archaeology of their Origins* (Londra, 1968), Henri Frankfort, *The Birth of Civilization in the Near East* (Bloomington, Ind., 1951)*, V. Gordon Childe, *What Happened in History* (Penguin, 1943)**, Samuel Noah Kramer, *The Sumerians: Their History, Culture, and Character* (Chicago, 1963), A. Leo Oppenheim, *Ancient Mesopotamia, Portrait of a Dead Civilization,* 3. bas. (Chicago, 1968), John A. Wilson, *The Burden of Egypt: An Interpretation of Ancient Egyptian Culture* (Chicago, 1951), W. Stevenson Smith, *Interconnections in the Ancient Near East: A Study of the Relationships Between the Arts of Egypt, the Aegean, and Western Asia* (New Haven, Conn., 1965), Sabatini Moscati, *The World of the Phoenicians* (Londra, 1968), George Steindorff ve Keith C. Seele, *When Egypt Ruled the East,* göz geç. bas. (Chicago, 1957), A. T. Olmstead, *A History of Assyria* (Chicago, 1923), Donald Harden, *The Phoenicians* (New

---

* Henri Frankfort, *Uygarlığın Doğuşu,* çev. A. Şenel, Ankara, 1989.

** Gordon Childe, *Tarihte Neler Oldu,* çev. M. Tunçay ve A. Şenel, İst., 1982.

York, 1962), William F. Albright, *The Archaeology of Palestine*, göz. geç. bas. (Penguin, 1960), T. H. Robinson ve W. O. E. Oesterley, *History of Israel*, 2 cilt (Oxford, 1932), H. H. Rowley, der., *The Old Testament and Modern Study* (Oxford, 1951), Bertil Albrektson, *History and the Gods: an Essay on the Idea of Historical Events as Divine Manifestations in the Ancient Near East and in Israel* (Lund, 1967), A. T. Olmstead, *A History of the Persian Empire* (Chicago, 1948), R. C. Zaehner, *The Dawn and Twilight of Zoroastrianism* (New York, 1961), Jack Finegan, *Light from the Ancient Past: The Archaeological Background of Judaism and Christianity*, 2. bas. (Princeton, 1959), David Diringer, *The Alphabet: A Key to the History of Mankind*, göz. geç. 3. bas. (Londra, 1968), Ignace J. Gelb, *A Study of Writing*, göz. geç. bas. (Chicago, 1964), Otto Neugebauer, *The Exact Sciences in Antiquity*, 2. bas. (Providence, R. I., 1957), R. J. Forbes, *Metallurgy in Antiquity* (Leiden, 1950) ve Charles Singer ve ötekileri, der., *A History of Technology, I: From Early Times to Fall of Ancient Empires* (Oxford, 1954).

AVRUPA: J. G. D. Clark, *Prehistoric Europe: The Economic Basis* (New York ve Londra, 1952), C. F. C. Hawkes, *The Prehistoric Foundations of Europe to the Mycenean Age* (Londra, 1940), V. Gordon Childe, *The Dawn of European Civilization*, 6. bas. (New York, 1958), J. D. Evans, *Malta* (New York, 1959), R. W. Hutchinson, *Prehistoric Crete* (Penguin, 1962), Keith Branigan, *The Foundations of Palatial Crete: A Survey of Crete in the Early Bronze Age* (Londra, 1970), Stylianos Alexiou, Nicholaos Platon ve Hanni Guanella, *Ancient Crete* (New York, 1968), Sinclair Hood, *The Home of the Heroes: The Aegean Before the Greeks* (New York, 1967), Glyn E. Daniel, *The Megalith Builders of Western Europe* (Londra, 1963), Chester G. Starr, *Origins of Greek Civilization, 1100 - 650 B.C.* (New York, 1961), M. I. Finley, *The World of Odysseus* (New York, 1954), Eric R.

Dodds, *The Greeks and the Irrational* (Boston, 1957), Alfred E. Zimmern, *The Greek Commonwealth*, göz. geç. 5. bas. (Oxford, 1931), M. Pallottino, *Arts of the Etruscans* (Londra ve New York, 1955), Raymond Block, *Origins of Rome* (New York, 1960), T. G. E. Powell, *The Celts* (New York, 1958) ve B. H. Warmington, *Carthage* (Londra, 1960).

AVRASYA BOZKIRLARI: V. Gordon Childe, *The Aryans: A Study of Indo-European Origins* (New York, 1926), Tamara Talbot Rice, *The Scythians* (Londra, 1957), M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia* (Oxford, 1922), George Vernadsky, *Ancient Russia* (New Haven, 1943) ve William M. McGovern, *The Early Empires of Central Asia* (Chapel Hill, N. C., 1939).

HİNDİSTAN: Bridget ve Frank Raymond Allchin, *The Birth of Indian Civilization: India and Pakistan before 500 B. C.* (Penguin, 1968), R. E. M. Wheeler, *Early India and Pakistan, to Ashoka* (Londra, 1959), R. E. M. Wheeler, *The Indus Civilization, The Cambridge History of India,* ek cilt, 3. bas. (Cambridge, 1968), R. C. Majumdar ve A. D. Pusalker, der., *History and Culture of the Indian People, I: The Vedic Age* (Londra, 1951) ve J. H. Hutton, *Caste in India: Its Nature, Functions and Origins* (Cambridge, 1946).

ÇİN: Jacques Gernet, *Ancient China from the Beginnings to the Empire* (Londra, 1968), Herrlee G. Creel, *The Birth of China* (Londra, 1936, tıpkı basım 1951), Li Chi, *The Beginnings of Chinese Civilization* (Seattle, 1957), Cheng Tek'un, *Archaeology in China, I: Prehistoric China* (Cambridge, 1959), Cheng Tek'un, *Archaeology in China, II: Shang China* (Cambridge, 1960), Chang Kwang-chih, *Archaeology of Ancient China* (New Haven, Conn., 1963), William Watson, *China: Before the Han Dynasty* (New York, 1961), L. C. Goodrich, *A Short History of the Chinese People,* 3. bas. (New York, 1959), Herrlee G. Creel, *The Origins of Statecraft in China* (Chicago, 1970) ve üç tartış-

malı fakat büyüleyici yapıt: Herrlee G. Creel, *Confucius, the Man and the Myth* (New York, 1949) (yeni adıyla, *Confucius and the Chinese Way*, New York, 1960), Joseph Needham, *Science and Civilization in China*, daha tamamlanmamış birçok ciltlik yapıt (Cambridge, 1954 - ...) ve G. F. Hudson, *Europe and China* (Londra, 1931).

DÜNYANIN ÖTEKİ BÖLGELERİ: Dünyanın geri kalan bölgelerinin çoğu İ.Ö. 500'den önceki dönemleri için tarih yapıtlarına pek alınmaz. Bununla birlikte aşağıdaki kitaplar bu tarihten önce Afrika'da, Kuzey Amerika'da ve Güney Amerika'da olup bitenlere ilginç bir biçimde ışık tutmaktadır: P.L. Shinnie, *Meroe: a Civilization of the Sudan* (Londra, 1967), Henriette Alimen, *The Prehistory of Africa* (Londra, 1957), Oliver Davies, *West Africa Before the Europeans* (Londra, 1967), Creighton Gabel, der., *Reconstructing African Cultural History* (Boston, 1967), Robert M. Adams, *The Evolution of Urban Society: Early Mesopotamia and Prehistoric Mexico* (Chicago, 1966), Geoffry H. S. Bushnell, *The First Americans: The Pre-Columbian Civilizations* (New York ve Londra, 1968) ve Michael D. Coe, *America's First Civilization* (New York, 1968).

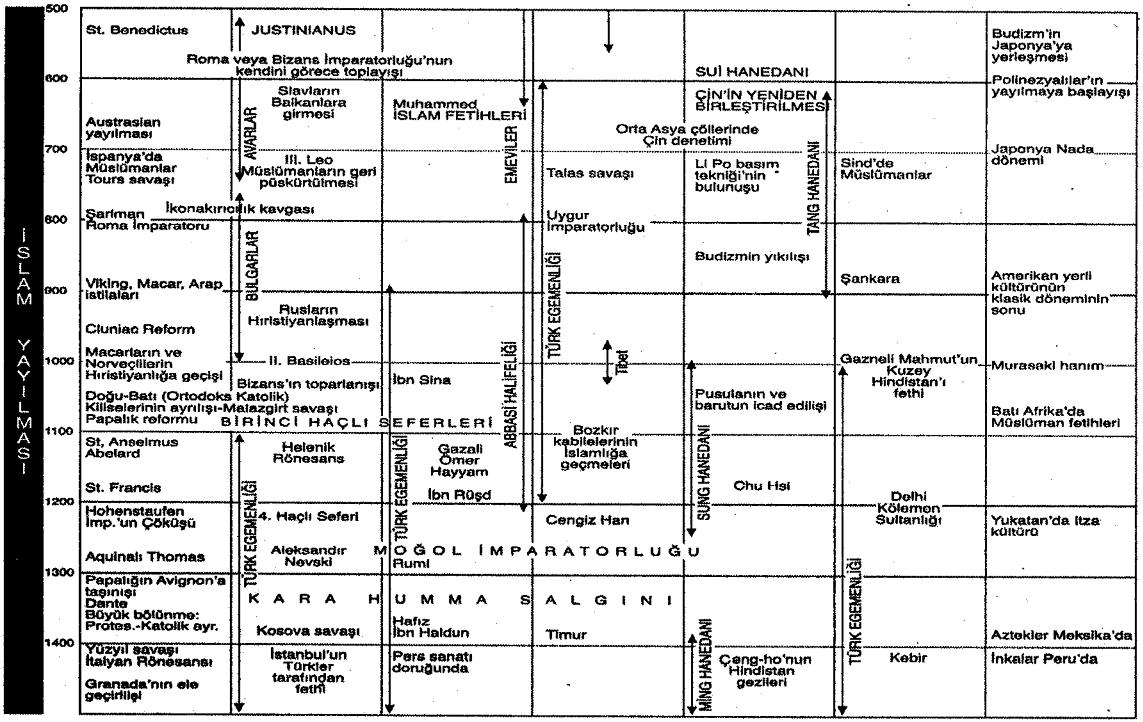
İKİNCİ KESİM

İ.Ö. 500 - İ.S. 1500
Uygarlıklar Arası Denge Dönemi

Uygar yaşam merkezlerinden hiçbiri İ.Ö. 500 ile İ.S. 1500 arasındaki 2000 yıllık süre içinde dünyada kesin bir üstünlük sağlayamadı. Bundan önceki dönemde Ortadoğu, komşularını, komşularının komşularını, hata daha uzaklardaki toplulukları etkileyerek uygarlık yolunda başı çekmişti; çünkü Ortadoğu'da yaşayan insanların yaşam biçimleri, öteki topluluklara kendi yaşam biçimlerinden kesinlikle üstün görünmüştü. Fakat Hindistan, Yunanistan ve Çin uygarlıkları kendilerine özgü biçimler alınca, bu uygarlıkları yaratan topluluklar, Ortadoğu karşısında kendilerini küçük görmekten kurtuldular ve bunun sonucu olarak böyle yabancı kaynaklardan gelen etkilere karşı ilgisiz kalmaya başladılar. Artık uygar dünyanın kıyılarındaki barbarların önlerinde, seçebilecekleri çeşitli uygarlık örnekleri vardı ve genellikle bir uygarlıktan aldıkları öğelerle bir başka uygarlıktan aldıkları öğeleri karıştırma yolunu tuttular.

İ.Ö. 500'de Eski Dünya'da görülen birbirinden farklı dört uygar yaşam biçimi aşağı yukarı birbirine eşdeğer düzeydey-

M.Ö.	BATI AVRUPA	DOĞU AVRUPA	ORTADOĞU KUZEY AFRİKA	AVRASYA BOZKIRI	ÇİN	HİNDİSTAN GÜNEYDOĞU ASYA	DİĞERLERİ
HELENİK YAYILMA	Keltlerin Yayılışı	Pers Savaşları PERS İMPARATORLUĞU Atina İmparatorluğu Peloponnesos	Kserkses		Konfüçyüs Savaşan devletler	Buda	
400	Galyalıların Roma'yı yağmalayışı	savaşı Hippokrates Platon Aristoteles MAKEDONYA İMP.				İskender'in fetihleri	
300	Roma'nın İtalya'yı birleştirmesi Anibal'in savaşı	Euklides Praksiteles Samoslu Aristarkhos	SELEVKOSLAR PTOLEMELER		Şih Huang-ti'nin Çin'i birleştirmesi	Asoka MAURYA İMP.	
200	ROMA'NIN DOĞUŞU Hipparkhos		PARTLAR	TÜRK EGEMENLİĞİ HSIUNG-NU			
100	JULIUS CAESAR Lucretius Cicero Vergilius AUGUSTUS				Ssu-ma Ch'ien HAN HANEDANI		
1MS	Claudius Domitianus Tacitus Paulus	İSA'NIN ÇARMIHA GERİLİŞİ Yahudi isyanı: Tapınağın yakılması İncillerin yazılması		KUŞANLAR		Hint kültürünün Güneydoğu Asya'ya yayılışı	
100	Trajanus Marcus Aurelius	Yahudi isyanı Yunan biliminin egemenliği Galen, Ptolemus					
200 (HİNT YAYILMASI)	İç savaş ve yayılma Plotinus Roma İmparatorluğu'nun Restorasyonu		ŞASANİ HANEDANI	AKHUNLAR	Barbar İstilaları	Hinduizmin canlandırılışı Ondalık sayılar	Amerika'daki yerli uygarlıklarında "klasik" dönemin başlayışı
300	HIRİSTİYANLIK RESMİ DİN OLUYOR Hunlar CERMEN İSTİLALARI			JUAN JUAN		Klasik Sanskrit yazını Kalidasa	
400	Roma'nın yağmalanması St. Augustinus St. Patrick Clovis Kalidasa				BUDİZMİN YAYILIŞI	GUPTALAR	Batı Afrika'da Gana
500							

İSLAM YAYILMASI
500
600
700
800
900
1000
1100
1200
1300
1400
St. Benedictus
JUSTINIANUS
Roma veya Bizans İmparatorluğu'nun kendini görece toplayışı
Budizm'in Japonya'ya yerleşmesi
SUİ HANEDANI
Polinezyalılar'ın yayılmaya başlayışı
Slavların Balkanlara girmesi
Muhammed İSLAM FETİHLERİ
ÇİN'İN YENİDEN BİRLEŞTİRİLMESİ
Austrasian yayılması
AVARLAR
EMEVİLER
Orta Asya çöllerinde Çin denetimi
Japonya Nada dönemi
İspanya'da Müslümanlar Tours savaşı
III. Leo Müslümanların geri püskürtülmesi
Talas savaşı
Li Po basım tekniği'nin bulunuşu
TANG HANEDANI
Sind'de Müslümanlar
İkonakırıcılık kavgası
Şarlman Roma İmparatoru
Uygur İmparatorluğu
BULGARLAR
Budizmin yıkılışı
TÜRK EGEMENLİĞİ
Viking, Macar, Arap istilaları
Şankara
Amerikan yerli kültürünün klasik döneminin sonu
Rusların Hıristiyanlaşması
Cluniac Reform
Tibet
Macarların ve Norveçlilerin Hıristiyanlığa geçişi
II. Basileios
ABBASİ HALİFELİĞİ
Gazneli Mahmut'un Kuzey Hindistan'ı fethi
Murasaki hanım
Bizans'ın toparlanışı
İbn Sina
Pusulanın ve barutun icad edilişi
Doğu-Batı (Ortodoks Katolik) Kiliselerinin ayrılışı-Malazgirt savaşı
Papalık reformu
BİRİNCİ HAÇLI SEFERLERİ
Batı Afrika'da Müslüman fetihleri
St. Anselmus Abelard
Helenik Rönesans
Gazali Ömer Hayyam
Bozkır kabilelerinin İslamlığa geçmeleri
SUNG HANEDANI
St. Francis
TÜRK EGEMENLİĞİ
Chu Hsi
İbn Rüşd
Delhi Kölemen Sultanlığı
Hohenstaufen İmp.'un Çöküşü
4. Haçlı Seferi
TÜRK EGEMENLİĞİ
Cengiz Han
Yukatan'da Itza kültürü
Aquinalı Thomas
Aleksandır Nevski
MOĞOL İMPARATORLUĞU
Rumi
Papalığın Avignon'a taşınışı
Dante
Büyük bölünme: Protes.-Katolik ayr.
KARA HUMMA SALGINI
Kosova savaşı
Hafız İbn Haldun
Timur
TÜRK EGEMENLİĞİ
Aztekler Meksika'da
Yüzyıl savaşı İtalyan Rönesansı
Granada'nın ele geçirilişi
İstanbul'un Türkler tarafından fethi
Pers sanatı doruğunda
MİNG HANEDANI
Çeng-ho'nun Hindistan gezileri
Kebir
İnkalar Peru'da

di. Bu uygarlıkların her birinin içinde görülen gelişme ve çeşitlenme hareketi, sonraki yüzyıllarda hiç durmadı. Her birinin yeryüzünde kapladıkları alan gittikçe genişledi. Bu, her uygarlık merkezinin büyüklüğünü ve çeşitliliğini artırdı; aralarında yer alan ve bu uygarlıkları birbirlerinden yalıtlayan barbar toplulukların yaşadıkları alanları küçülttü. Arada bir görülen gerilemelere karşın, Avrasya'nın bir ucundan öbür ucuna dizilen topluluklar arasındaki ilişkiler, geçen her yüzyılla birlikte daha da sıklaşma eğilimi gösterdi. Bu gelişme, bir kültürün önderlerinin bir başka kültürden kendilerini ilgilendiren öğeleri, olduğu gibi ya da kendi koşullarına ve gereksinimlerine uydurarak benimsemeleri olanağını yarattı. Aslında kültürler arasındaki böyle karşılıklı alışverişler her bir uygarlığın içinde geliştirilen yeniliklere yol açan başlıca itici güçlerden biriydi. Ancak bu tür alışverişler, her zaman gönüllü ve kendiliğinden doğan ilişkilerle sağlandı, hiçbir zaman zora başvurma yoluyla gerçekleştirilmedi.

Bir başka deyişle, Eski Dünya'nın büyük uygarlıklarının hepsi iki binyıllık bir dönem boyunca özerkliklerini korudu. Bu dört uygarlığın arasında bir denge ilişkisi kurulduğu söylenebilir. Herhangi birinde ortaya çıkan önemli bir hareket, uygarlıklar arası sistemin öteki parçalarını da etkileme eğilimi gösterdi; fakat bu uygarlıklardan hiçbiri dörtlü dengeyi temelden değiştirebilecek bir büyüklüğe ya da güce ulaşamadı.

Bununla birlikte, uygarlıklar arasındaki denge, bu dönemde, dünya tarihinin belli başlı dönüm noktalarını oluşturan bir dizi sarsıntı geçirdi. İlkin Yunan, sonra Hint uygarlığı, özgün sınırlarının çok çok ötelerine yayıldı. Ne var ki, Çin'in ve Japonya'nın Hintlileşmesi gibi Ortadoğu'nun Yunanlaşması hareketinin de yalnızca yüzeysel, geçici bir olay olduğu, sonunda anlaşıldı. Her iki örnekte de, daha önceki kuşaklar tarafından büyük bir isteklilikle benimsenen yabancı öğelerin çoğu, güçlü yerli tepkilerle reddedildi. Ayrıca İslamın birden yükselmesiyle ve önce tüm eski Ortadoğu'da, Kuzey Afrika'da

ve İspanya'da (632-1000 arasında) ardından Hindistan'da, Doğu Avrupa'da ve Orta Asya'da (1000-1453 arasında) yayılmasıyla, dünya dengesi üçüncü kez bozulma tehdidiyle karşı karşıya kalmış göründü. Bu yayılma hareketinin sonunda Hindu Hindistanı (1565'te) siyasal bağımsızlığını yitirdi. Bunun bir sonucu olarak İslam egemenler ve yöneticiler, Hinduizmi sınırlamak ve ilerdeki gelişmesini derinden etkileyecek olan baskılar altına almak için güçlerini (genellikle aşağı kastlardan gelen) İslamlığa geçmiş kişilerin güçleriyle birleştirdiler.

Yeryüzünün uygarlıklar arasında kurulmuş olan kültürel dengesi, bir de Batı Avrupa'dan gelen etkilerle, dördüncü kez sarsıldı ve sonunda bozuldu. Bu süreç, Avrupalıların Amerika kıtalarını Eski Dünya'ya açtıkları ve yeryüzünün öteki kıyılarını keşfettikleri İ.S. 1500'den sonra başladı. Bununla birlikte, Batı dünyası yeryüzünün öteki büyük uygarlıklarını, atalarının zamanın sınavından geçmiş yaşam biçimlerini bırakmaya, Batı'dan alınan bilgilerle ve tekniklerle ülkelerini "modernleştirmek" için çırpınırcasına bir çaba yolunda geleneksel kültürel özelliklerinden vazgeçmeye zorlayacak kadar karşı konmaz bir güce 1850'den önce ulaşamadı.

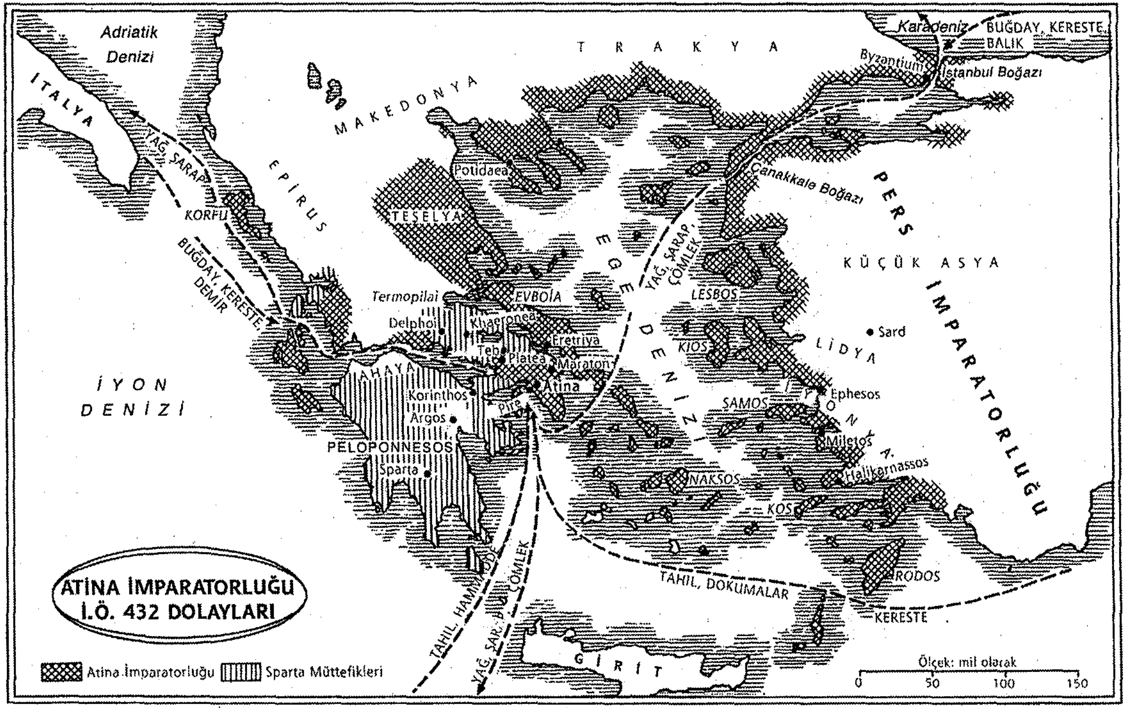
Dünya tarihinin bu çağdaş dönemleri kitabın üçüncü ve dördüncü kesimlerinde incelenecek. II. kesimde, uygar dünyanın birbirinden ayrı her parçasının, başka yerlerde olup bitenlerle pek az ilgilenerek, daha önceki ve daha sonraki dönemlere göre daha kesin biçimde kendi yolunda ilerlediği ara dönem ele alınacak.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Yunan Uygarlığının İ.Ö. 500 - 336 Arasında Gelişip Serpilişi

İyonya'nın Yunan kentleri, Kyros'un Küçük Asya'yı Lidya Kralı Krezüs'ün elinden aldığı İ.Ö. 546'dan beri süregelen Pers yönetimine karşı, İ.Ö. 499'da ayaklandı. Ayaklanma beş yıl sonra bastırıldı. İyonya kıyılarının önde gelen kenti Miletos yağmalandı. Yunanlar ile Persler arasındaki savaşın bu birinci döneminde, zaferi kesin olarak Persler kazandı. Bununla birlikte, adları o zaman pek duyulmamış önemsiz iki Yunan kenti olan Atina ve Eritria, ayaklananları desteklemek üzere Ege'nin karşı kıyılarına birkaç tekne gönderme gözüpekliğini gös-

Adriatik Denizi
İTALYA
YAĞ, ŞARAP
KORFU
BUĞDAY, KERESTE, DEMİR
EPİRUS
MAKEDONYA
TRAKYA
Karadeniz
BUĞDAY, KERESTE, BALIK
Byzantium
İstanbul Boğazı
Çanakkale Boğazı
Potidaea
TESELYA
EGE DENİZİ
YAĞ, ŞARAP, ÇÖMLEK
PERS İMPARATORLUĞU
KÜÇÜK ASYA
Termopilai
EVBOİA
LESBOS
Delphoi
Khaeronea
Eretriya
Teb
Platea
Maraton
Sard
LİDYA
KİOS
İYON DENİZİ
AHAYA
Atina
Korinthos
Pire
Argos
SAMOS
Ephesos
İYONYA
Miletos
PELOPONNESOS
Sparta
NAKSOS
Halikarnassos
KOS
RODOS
TAHIL, DOKUMALAR
KERESTE
TAHIL, HAMMADDE
YAĞ, ŞARAP, ÇÖMLEK
GİRİT
ATİNA İMPARATORLUĞU
İ.Ö. 432 DOLAYLARI
Atina İmparatorluğu
Sparta Müttefikleri
Ölçek: mil olarak
0
50
100
150

terdiği için, Kral Darius bu sonuçla yetinmedi. İ.Ö. 490'da bu kentleri cezalandırmak amacıyla gönderilen birlikleri Eritria'yı yağmaladılar, fakat Atina'yı alamadılar. Öyle anlaşılıyor ki Persler, içerde kentin kapılarını açacak bir ihanetin gerçekleşmesini umarak, Atina'nın kırk beş kilometre uzağındaki Maraton'da karaya çıktılar. Ancak planları başarıya ulaşamadı. Persler gerisin geri gemilerine binerlerken, Atinalılar saldırıya geçerek Maraton'da parlak bir zafer kazandılar. Bu zaferin haberi bir koşucu tarafından, Pers gemilerinin ulaşabilecekleri süreden daha kısa bir zaman içinde Atina'ya ulaştırıldı (günümüzün Maraton Koşusu, adını bu olaydan almıştır). Böylece, Pers gemileri kararlaştırılan biçimde Atina önlerinde görününce, kentteki hainler harekete geçemediler; o zaman da amaçlarına ulaşamayan istilacılar çekilip gittiler.

Bu çarpışmalar, Perslerin Avrupa Yunanistanını fethetmek yolundaki ciddi girişimlerine yalnızca bir başlangıç niteliği taşıyordu. İ.Ö. 480'de Darius'un oğlu ve ardılı Kserkses, böyle bir girişim için imparatorluğunun 60.000 kişiden oluşan kara ordusunu topladı. Persler bu sefere gerçekten çok iyi hazırlandılar. İstanbul Boğazı üzerinde bir yüzer köprü kuruldu; tüm Trakya kıyıları boyunca depolara savaşta gereksinim duyulacak mallar yığıldı; Yunanları boyun eğmeye kandırmak için diplomatik heyetler gönderildi. Birçok kent, bu arada Delphi'deki sözü geçer Yunan kahini Perslerin öne sürdükleri koşulların iş işten geçmeden kabul edilmesini istedi. Fakat birbirlerine pek sıkı olmayan bir bağla bağlanmış, Sparta'nın önderliğindeki yirmi kadar kentten oluşan bir konfederasyon boyun eğmeyi kabul etmedi. Küçük bir Sparta birliği, Pers ordusunu kuzeyde Termopilai'de durdurmak için boş yere uğraştı. Kserkses'in ordusu bu geçidi aşıp güneye doğru yürüyünce, Atinalılar kentlerini boşaltmak zorunda kaldılar; Atina, ilerleyen Pers birlikleri tarafından yağmalandı ve yakıldı.

Bununla birlikte, Persler dost olmayan ve yıkıntıya döndürülmüş bir ülkede ordularının gereksinimlerini karşılama yolunda büyük güçlüklerle karşılaştıkları için, bu tür başarılar Yunanların teslim olmaları sağlanmadıkça, kesin zaferler olarak görünmüyordu. Bu nedenle Kserkses, Yunan donanmasına saldırarak zaferi sağlama almayı denedi. Yunanistan Anakarası ile Salamis Adası arasındaki dar geçit, Pers donanmasının Yunan donanmasından kat kat üstün teknelerinin hareketine elverişli değildi. Bu nedenle Yunanlar, becerikli ve yürekli manevralarla (İ.Ö. 480'de) kesin bir zafer kazanabildiler. Bu yenilgi üzerine Kserkses, Yunanistan'da tüm birliklerini kış boyu beslemeye yeterli kaynaklar bulunmadığı için ordusunun büyük bölümüyle birlikte İran'a dönmesinin gerektiğine karar verdi.

Ertesi bahar, bu kararın yerine getirilmesiyle sayıları büyük ölçüde azalmış olan Pers birlikleri, İ.Ö. 479'da Yunan kentlerinin birleşmiş ordularıyla Platea'da karşılaştılar; zafer bu kez de Yunanlarda kaldı. Bu başarının ardından Atinalılar savaşı Ege'nin karşı kıyılarına taşıdılar; bu girişimlerinde savaş gemilerinin görünmeleri bile bazı İyonya kentlerini ayaklanma yolunda yüreklendirmeye yetti.

Persler bundan sonra hiçbir zaman Yunanistan'a karşı yeniden geniş kapsamlı askeri hareketlere girişemediler. Düşmanlıklar, İ.Ö. 446'ya kadar sürüp gitti. Birleşmiş Yunan kentleri, hemen her yıl yaz başlarında, Ege kıyılarındaki Pers kalelerine saldırmak için bir filo gönderdiler. Bu filo her sonbahar, saygınlığını artıracak küçük ya da büyük bir başarıyla geri döndü.

Yakın Pers istilası tehlikesi ortadan kalktıktan sonra, Yunan dünyasının en büyük kara gücü olan Sparta savaşa devam etmeyi kabul etmeyince, bu askeri hareketlerin önderliğini Atina üstlendi.

Atina Deniz Savaşlarının Etkileri

Deniz savaşlarının ne zaman sona ereceği belli olmadan uzayıp gidişi, Atina *polis*'inin iç dengesinde büyük değişikliklere yol açtı. Pek az mülkü olan ya da hiç mülkü bulunmayan yurttaşlar, artık her zaman savaş gemilerinde kürekçi olarak hizmet görebilirlerdi.* Böylece bu kişiler, yurttaşı oldukları *polis*'e, falanks birlikleri içinde hizmet görmek kadar büyük önem kazanan bir askeri hizmette bulundular. Bir başka deyişle donanma, daha önce falankslarda savaşmak için gereken donanımı edinmeye gücü yetmeyen yurttaşların en yoksullarına bile büyük bir askeri rol verdi. Atina yurttaşlarının büyük bir bölümü için, yeni ele geçirilmiş bir kasabanın yağmalanmasından bolca bir çapul alabilme şansının yanı sıra, kürekçilik hizmeti karşılığı ödenen ücret, yıllık gelirlerine katılan oldukça iyi bir ek kaynak oldu.

Atina, daha Pers istilasından önce demokratik bir kent durumuna gelmişti. Fakat önceleri, yoksul yurttaşların oy kullanma hakları güvenilir bir temele dayanmıyordu; çünkü bunlar, yoksul yurttaşların kendi güçleriyle ya da örgütleriyle kazandıkları haklar olmayıp, aristokrat politikacıların kendilerine aşağı sınıflar arasından yeni bir destek sağlama yolundaki çabalarının bir sonucu olarak onlara tanınmış haklardı. Ama donanmada kürekçilik her yaz yapılan bir iş durumuna gelince, yoksullar, kendilerine devlet işlerinde seslerini duyurma hakkı veren askeri bir rol sahibi oldular. Böylece demokratik anayasa, Atina tarihinde ilk kez güven altına alınmış oluyordu. Dönemi geçmiş çiftçi-

* Yeniçağda burjuva toplumlarının yurttaş ordularına dek, tarihte genellikle, orduya alınan her yurttaş kendi silahlarını sağlamak zorundaydı; daha doğrusu silahlarını sağlayabilecek durumda olanlar orduya alınıyordu. Hatta, tam yurttaşlık hakları yalnızca onlara tanınıyordu. Savaş gemilerinde tayfalık, kürekçilik yapmak için, elbette yurttaşın kendini silahlandırması gerekmeyecekti (ç.n.).

piyadeler, Atina siyasal yaşamındaki önemlerini yitirerek kıyıya itildiler. Bunlar Halk Meclisi'nin toplantılarına katılmaya elverişli olmayan kentten uzak bölgelerde yaşarlarken, kent yoksullarının ellerinde, donanma seferde olmadığı aylar, zamanlarını geçirmek için Halk Meclisi toplantılarına katılmaktan başka pek az şey vardı.

Atina'nın saldırgan deniz savaşlarına karşı gösterdiği düşkünlük, bazı tutucu Yunan kentlerini harekete geçirdi. Örneğin, İ.Ö. 467'de Naksos Adası, Perslere karşı girişilmiş savaşta payına düşen gemileri göndermedi. Atinalılar, bunu bir ihanet olarak yorumladılar. Silahlarını Naksos'a çevirdiler; ada halkını yendiler ve üzerlerine para olarak ödenecek bir haraç yüklediler. Daha sonra öteki müttefiklerine de aynı biçimde davrandılar. Bu tutumun bir sonucu olarak, Perslere karşı kentlerin özgür bir birliği olarak başlayan örgüt, yavaş yavaş doruğuna ulaştığında tüm Ege'ye dağılmış irili ufaklı elli kadar kent üzerinde egemenlik kuracak olan Atina İmparatorluğuna dönüştü.

Atina kamu yaşamının demokratik bir biçime sahip olmasına karşın, kentin önderleri ve komutanları, uzun süre geleneksel siyasal üstünlük savları olan aristokratik ailelerden geledurdu. Atina siyaset alanında İ.Ö. 460-429 yılları arasında egemen olan ve Atina'nın en parlak çağına adı verilen Perikles gibi demokratlar bile, aristokrat ailelerden gelmişlerdi. Perikles, Sparta ve müttefikleriyle (İ.Ö. 431-404 arasında) yapılan uzun ve şiddetli Peloponnesos Savaşı sırasında öldükten sonra, çiftçi-askerlerle donanmanın topraksız kürekçileri arasındaki çıkar farklılığı öylesine arttı ki, eski aristokratik önderlik geleneği daha fazla süremedi. Böylece Perikles'ten sonra, halktan biri olan yetenekli, fakat ilkesiz Kleon başa geçti. Kleon'un savaşta (İ.Ö. 422'de) ölmesinden sonra da, siyasal önderlik alanında aristokratların tekeli hiçbir zaman tam olarak yeniden kurulamadı.

Bundan daha uğursuz gelen bir başka değişiklik, *polis*'e olan bağlılığın gittikçe azalmasıydı. Bu değişiklik, her ergin erkeğin çiftçilik yapmasını gerektiren ve falanks içinde kendisi gibi çiftçilerin yanında savaşmasına olanak veren eski yalınlıkların yerini tacirler, zanaatçılar, çiftçiler, askerler, tayfalar, köleler, yabancılar, toprak sahipleri ve ortakçılar gibi gruplar arasındaki daha karmaşık toplumsal farklılaşmaların aldığı her yerde, bütün Yunan dünyasında görüldü. Peloponnesos Savaşı'nın uzun süren mücadeleleri bunu son derece hızlandırdı. Her yerde (Atina'nın içinde bile) zengin ve tutucu olanlar Sparta'yı destekleme eğilimi gösterirlerken; demokratlar Atinalılara karşı sevgi duydular. Her zaman şu ya da bu taraf yararına dıştan bir karışma olasılığı bulunduğundan, ihanet yolunda hem ayartmalar hem de olanaklar arttı. *Polis*'in çıkarlarının özel çıkarların ve hırsların önüne alınması gerektiği yolundaki eski düşünce, bu tür baskılara karşı duramadı. Demokratik ve aristokratik partiler arası yarışma tehdide, öldürmeye ve sürgüne başvurma biçiminde tümüyle yozlaştırılınca, Yunanistan'ın başlarına buyruk kentleri birbiri ardı sıra iç birliklerini yitirdi.

Klasik Çağ

Fakat *polis* dünyasının pis bir iç savaş bataklığına saplanmasından önce, İ.Ö. 480-479'da Kserkses'in büyük bir yenilgiye uğratılmasından İ.Ö. 431'de Peloponnesos Savaşı'nın başlayışına kadar geçen hemen hemen elli yıllık bir dönemde, özellikle Atina ve genel olarak da tüm Yunan dünyası bir altınçağ yaşadı. Bu, kapsadığı zaman ve yer bakımından insanlık tarihinin herhangi bir dönemiyle karşılaştırılamayacak kadar yoğun ve kendini dile getirişi bakımından herhangi bir çağdan daha yetkin bir altınçağdı.

Perslerin görkemli imparatorlukları karşısında kazandıkları şaşırtıcı başarılardan sonra Yunanlar, kendilerine ve

yaşam biçimlerine karşı olağanüstü bir güven duymaya başladılar. Özellikle Atinalılar, bir dereceye dek de öteki Yunanlar, artık Doğu'nun tantanasına ve gizli bilgeliğine hayran kalmaktan kurtularak, kendilerine son derece güvenen, içinde yaşadıkları ve çevrelerinde uzanan dünyayı keşfetmekte sabırsız kişiler olarak, düşünceyle eylemi, her biri ötekini destekleyip geliştirecek biçimde birleştirme gücünü kendilerinde buldular. Atina kenti büyük denizaşırı başarılar kazanıp bu başarılarını sürdürürken, kim Atina'nın kurumlarının özünde iyi ve üstün kurumlar olduğundan kuşkulanabilirdi? Ve gene böyle birdenbire Doğu Akdeniz'in efendisi durumuna gelen bir kentin yeni deneyimlerinden, daha önce bilinmeyen yeni ürünlerinden ve yeni düşüncelerinden öğrenilecek pek çok şeyler bulunacağından kimin kuşkusu olabilirdi? Atinalılar geçmişleriyle gururlanan, içinde bulundukları durumdan hoşnut olan ve gelecekte her türlü yeniliği ortaya koymaya istekli bulunan bir halktı. Kendilerine karşı duydukları büyük güvenin verdiği ataklıkla, Yunan kültürünün hemen hemen her yönüne, tiyatroya, felsefeye, tarihe, hatipliğe, mimarlığa ve heykeltıraşlığa klasik biçimlerini kazandıracakları yolda öne atıldılar.

Tiyatro

Yunanistan'ın birçok kentinde maskeli korolar tarafından Şarap Tanrısı Dionysos'u yücelten "keçi şarkıları"* okunurdu; ancak bu kaba başlangıçlar yalnızca Atina'da tragedyaya doğru gelişti. İ.Ö. beşinci yüzyıl içinde müzik, sahneye koyuş, sahne giysileri, danslar çok daha gelişmiş biçimler kazandı. Dionysos için yapılan büyük şenliklerde yarışmalar düzenleme geleneği yerleşince, korolar uzun

* Dionysos şenliklerinde koroya katılanlar, yüzlerine keçi derisinden, yapılmış çeşitli hayvanları temsil eden maskeler takarlardı. Yunanca "keçi şarkısı" anlamına gelen tragedya, adını bu görenekten almıştır (ç.n.).

eğitimlerden geçirilmeye başlandı. Oyunun kahramanıyla koro arasındaki karşılıklı şarkılar, dramatik bir diyaloğa dönüşecek yönde gelişti. Önceleri sahnede aynı anda iki oyuncudan fazlası bulunmazken, daha sonra oyuncu sayısı üçe kadar çıkabildi. Bu gelişmeyle koro, oyunun ilgi odağını oluşturmaktan çıkıp yorumlarda bulunarak, uyarılar yaparak ya da artık başı oyuncuların çektiği oyunun gidişinde psikolojik ortamı hazırlayarak ikinci plana çekildi.

Eski Atina'nın tragedya oyunları görkemli bir gösteri türünün doğmasına yol açtı. Dionysos şenlikleri hâlâ kamusal tapınma eylemleri sayıldığı için, tüm erkek yurttaşlar hiçbir karşılık ödemeden bu oyunları görmeye gelebildiler. Her oyunun sahneye konmasının yol açtığı giderler, ödül için yarışmakta doyum bulan zenginlerce karşılandı. Koronun şarkılarında okuduğu ve oyuncuların dizelerinde söyledikleri sözcükler, şiir ölçülerine göre düzenlendiği için, en aptal yurttaş bile kendini dansların, şarkıların ve konuşmaların ritmine kaptırabilirdi. Yunan tiyatrosunun bu boyutlarının hemen hiçbiri günümüze kalamamıştır. Kalabilenler birkaç oyun metniyle bazı oyunların metinlerinden parçalardır. Bu, orası burası kopmuş kalıntılar, bir dereceye kadar şiirsel güçlerinden, bir dereceye kadar da dile getirdikleri düşüncelerden dolayı hayranlık uyandırmayı sürdürüyor. Bu hayranlık, göstermelik değil gerçek, içten duyulan bir nitelikte dir ve öyle kalacaktır; çünkü eski Atina'nın ozanları, insan yaşamının temel sorunlarıyla ilgili öyküler kurmak üzere, kuşaktan kuşağa geçirilen geleneksel törenleri ele almanın kendilerine sağladığı üstünlükten yararlanmışlardı. Böylece, bir anlamda tüm insanlara seslendikleri için insanların her çağda ilgi duydukları temalara değinmiş oldular.

Eski keçi şarkılarının tragedyaya dönüştürülmesi gibi önemli bir işi üç büyük ozan, Aiskhylos (İ.Ö. 525-456) Sophokles (İ.Ö. 495-405) ve Euripides (İ.Ö. 484-406 ya da

İ.Ö. 480-406) başardı. Konularını, bizim mitos dediğimiz, ancak Yunanların geçmişin tarihi olarak gördükleri, tanrılar ve insanlar hakkında üretilen, hatırlanamayacak kadar eski zamanlardan beri kuşaktan kuşağa geçirilegelen ve herkesçe bilinen öykülerden aldılar. Ancak tragedya ozanları, geleneksel öykülerin ayrıntılarını kendi amaçlarına hizmet edecek biçimde istedikleri gibi değiştirmekte kendilerini özgür duydular. Ele aldıkları konuları, örnek olarak yalnızca birkaçını sayarsak, tanrılarla insanlar, yazgıyla özgür istem, kişisel çıkarla kamusal görev arasındaki ilişkileri açıklamaya çalışırken, kişisel görüşlerini ve hayal güçlerini daha da özgürce kullandılar.

Bununla birlikte, bu üç büyük tragedyacının üzerinde uzlaşmaya varılmış biçimlere ve sınırlara bağlı kaldıkları göz önüne alınırsa, Euripides ile tragedyanın, ciddi ahlâk ve teoloji sorunlarını araştırma yolundaki yararlılığını yitirmeye başladığını anlamak için fazla çaba göstermek gerekmez. Üçü içinde daha eskileri olan Aiskhylos ve Sophokles, dinleyicilerinin çoğunluğuyla birlikte geleneksel dinsel inançlara katıldı. Geleneksel ahlak ve din düşüncelerine getirdikleri değişiklikler, düzeltmeler, incelikler ve soruşturmalar, bu inançları sarsmak şöyle dursun, eski görüşleri daha etkili ve daha incelikli biçimlerde dile getirerek, bunların genel yapılarını genişletip geçerliliklerini yeniden onaylamış oluyordu. Ama Euripides için aynı şey söylenemez. Euripides, entelektüel eğilimleri olan Atina gençleri arasında geleneksel inançların zaten yıkılmış olduğu bir sonraki kuşakta yetişmişti. Bununla birlikte Euripides de, halk arasında geleneksel inançlara uymak ya da uyuyor görünmek zorunda kaldı. Bunun dışında herhangi bir davranış, her şeye karşın dinsel bir tören olarak görülen tragedyaya karşı bir saygısızlık olarak görülecekti. Euripides, sorununu, geleneksel inançları hemen hemen küçümseyen bazı deyiş biçimleriyle öne sürerek çözdü. Bu, Euri-

pides'in, insanın dramatik düzeyinde sorunu, tanrı habercilerinin ve kâhinlerin, yaşamın güçlüklerine karşı hazır yanıtlamalarına ve kolay açıklamalarına üstü örtülü olarak karşı çıkar biçimde sunma düzeninin yol açacağı tepkilerden kurtulmasına ya da durumu kurtarmasına yardımcı oldu.

Aslında bütün bunlar, Atinalı seçkin aydınların artık yurttaş kitlesinin inançlarına katılmamaya başladıklarını gösterir. Euripides gibi bir kişi, bir tragedya ozanı olarak şenliğini kutlamak zorunda kaldığı Dionysos gibi bir tanrının var olduğuna ve insanüstü güçlere sahip bulunduğuna inanmıyordu. Bu nedenle, onun zamanından sonra Atina'da tragedya geleneğini sürdürecek başka hiçbir büyük ozanın çıkmamış olması pek şaşılacak bir durum değildir. Çok geçmeden, tragedya yazmak yerine klasik tragedyaları canlandırmak geleneği doğdu. Bu nedenle dramatik yaratıcılık komedilerle sınırlı kaldı, çünkü komedilerde, beşinci yüzyıl boyunca tragedyacıların yapmaya çalıştıkları gibi insan doğasının zekâ, kuşku ve zayıflık gibi yönleri, insanın durumu hakkında derin sorunlara inmeden işlenebiliyordu.

Felsefe

Tragedyacıların bıraktıkları noktada görevi filozoflar alarak sürdürdüler. Bunun kanıtı Platon'un çoğu yazılarının diyalog biçiminde yazılmış olmasıdır. Felsefe diyaloglarının üstünlüğü, yıpranmış görüşlere uymak ya da Atina *polis*'inin tüm yurttaşlarına seslenmek zorunda olmamalarına dayanır. Düşünmeye düşkün ve nesnelerin doğasını araştırmaya meraklı, Attika Yunancasına yabancı olmayan ve boş zamanı bulunan herhangi bir kişi, Platon'un yazdıklarını okuyabilirdi; bunlarda savunulan görüşlere katılabilir ya da karşı çıkabilirdi; değersiz yazılar sayıp bir kıyıya da

atabilirdi. Ama ne yazar ne de okuyucu, kalabalığın beğenisine ve geleneksel dinsel kutlamaları düzenlemekle sorumlu kamu görevlilerinin onayına bağımlıydı. Tiyatro ozanları ise, tüm bu bağlarla bağlanmışlardı. Bu durumda, geniş kamu kitlesini oluşturan bölümü ile Atina'nın en önde gelen düşünürleri arasındaki –Euripides'i dizginlemeye başlamış olan– uygunluk zorunluluğu kültürel yaşama egemen olmaktan çıkınca, insanın doğasını ve dünyadaki yerini araştırma yolunda bundan sonra gösterilecek çabalar, ancak daha özel daha kişisel nitelikler taşıyan felsefe diyalogları aracılığıyla ortaya çıkabilirdi.

Atina, Yunan düşünüşünün ilk dönemlerinin önemli bir merkezi değildi. Fakat Ege'nin egemeni durumuna gelince, çeşitli mesleklerden yabancıların yanı sıra filozoflar da Atina'da toplanmaya başladı. Atina halkının filozoflara hiç güveni yoktu. Örneğin ünlü bir filozof ve Perikles'in dostu olan Anaksagoras, güneşin bir tanrı değil de yalnızca kor derecesinde kızgın bir taş olduğunu öne sürdüğü için tanrılara saygısızlık suçlamasıyla sürgün edildi.

Bir başka bilge kişiler topluluğu olan sofistler, Atina'da çok daha sıcak bir ilgiyle karşılandılar. Meslekleri, gençleri hatiplik sanatında eğitmekti. Atina yurttaşları Meclisi'ni ikna edemeden önemli hiçbir şey yapılamayacağından, iyi konuşma, Atina gibi demokratik bir kentte siyaset mesleğinde yükselmek için gerekli bir araçtı. Ama öğretmenler ve öğrenciler, sözcükler üzerinde düşünüp tartışmaya başladıklarında, konuşmanın ve tartışmanın kendi kurallarının bulunduğunu, bunların da birer inceleme konusu olduğunu gördüler. Bu, gerçekten coşku verici bir buluştu. Bazı sofistler, insanların, mantık kurallarına egemen olarak ve bunları sözle somut bir biçimde ortaya koyarak, zekâ ve buna girişme yürekliliği dışında ellerinde başka şey bulunmasa da, evrenin gizemlerini çözebileceklerine inanmış göründüler.

Sofistlerin, gelenek ve göreneklere güvenleri yoktu. Böyle bir tutum, mantığın duygusuz ışığı altında kentten kente, ulustan ulusa akla sığmayacak ölçüde farklılıklar gösteren *polis* yasalarının içinde hiçbir bağlayıcı güç görülemeyeceği için son derece yıkıcı olabilirdi. Yürekli ve girişken bir adamın, üzerinde uzlaşılmış kuralları çiğneyip davranışlarını, dilin mantıksal araçlarının kesin bir biçimde kullanılmasıyla ortaya çıkarılacak olan nesnelerin doğasına dayandırmaya kalkışmaması için ortada hangi neden vardı? Gerçekten böyle bir kişi, davranışlarını niçin şeylerin doğasına dayandırmaya kalkışmasın ki? Özellikle söz konusu yürekli genç adam, hükümeti anayasal süreçler yoluyla ele geçirme şansı pek az olan bir partinin ya da toplumsal sınıfın üyesiyse. Bu nedenle, kamu yaşamının içinde yürütüldüğü hukuk çerçevesine karşı sofistlerce yöneltilen eleştirilerin çekiciliğine kapılanlardan büyük bir bölümü zengin ailelerin gençleriydi. Bu gençlere *polis*'e bağlılıklarından vazgeçmelerini haklı gösterecek kanıtları sofistler sağladı. Bu zengin gençler, özellikle Sparta'yla (İ.Ö. 431-404 arasında) uzayıp giden savaşın yıkımla karşılaşılan yıllarında, Atina'nın kaba demokratlarının üzerlerine bindirdikleri yükleri çekilmez bulmaya başlayan kişilerdi.

Gene bu yıllarda, bilmecemsi bir kişiliği olan bir başka düşünür, sofistlerin ortaya koydukları ahlak ve politika sorunlarıyla uğraştı. Bu düşünür, çağrıldığında Atina'ya asker, magistra olarak hizmet etmekten kaçınmayan, buna karşın kendini Atina yasalarının ve yönetiminin gerçekten adaletli, akla uygun ve iyi olduğuna inandıramayan, Atina'nın yerlisi olan Sokrates idi (ölümü İ.Ö. 399 dolayları). Sokrates zamanını, sahip olduğu görüşlerin ve inançların aslında doğru olmadığını, insanın ardını bırakmayan ve derinleri kurcalayan sorgulamalarıyla ortaya koymasının yaratacağı sarsıntıyı göze alabilen herkesle halk arasında tartışarak geçirdi.

Sokrates hiçbir şey yazmadı. Kendisini en çok, içlerinde hemen her zaman soruşturmacı rolünü oynadığı Platon'un diyaloglarından tanırız. Platon'un Sokrates portresi, çizerinin görüşlerine ve seçimlerine uyacak biçimde rötuştan geçirilmiş olabilir. Komedi ozanı Aristophanes (ölümü İ.Ö. 385) ve tarihçi Ksenophanes de (ölümü İ.Ö. 354) Sokrates'in portrelerini çizdikleri yazılar bıraktılar; ne var ki bunlar, Platon'un diyaloglarında baş rolü oynattığı Sokrates ile pek az benzerlik gösterir. Bazı bulanıklıklara karşın, Sokrates'in, öğrencisi Platon gibi radikal bir tutucu olduğu ortada. Gerçekten Sokrates, orada ve o anda görülen uzlaşmaların altında evrensel bir doğru ya da gerçek bulunduğunu düşünerek geleneksel değerleri, hiyerarşileri ve standartları desteklemek için, sofistlerin kullandıkları sözel ve mantıksal çözümleme araçlarını kullanmaya kalkıştı. Kendisinin bu tür evrensel gerçeklere ulaştığı yolunda bir inanca varıp varamadığı belli değil. Gene de demokratik partiden bir grup politikacı, gençleri baştan çıkardığı ve Atina'nın tanrılarına inanmadığı suçlamalarıyla onu İ.Ö. 399'da mahkeme karşısına çıkardıklarında, yolundan dönmektense ölmeyi yeğledi. Atinalıların kendisine ölüm cezası verip bu cezayı yerine getirecekleri türden insan yapısı yasalarla çatışma tehlikesiyle karşı karşıya kalsa bile, her şeyden önce ve her zaman için (gerçek) adaletin buyruklarına uyması gerektiğini söyledi.

Platon (İ.Ö. 427-347) Sokrates Atina yasaları gereğince zehir içip öldüğü zaman delikanlılık çağındaydı. Türedi düşünürlerin ve politikacıların çalımlarını bozuşunu dinlemek için Sokrates'in çevresinde toplanmış olan çoğu Atina delikanlısı gibi, Platon da soylu bir ailenin oğluydu. Hatta Atina'nın eski krallarının soyundan geldiğini ileri sürüyordu. Belki de bu nedenle, Platon için her zaman baş sorun, durumu nasıl düzeltmeliyiz ki topluma iyilerin yönetimi ve adalet egemen olabilsin biçiminde sunduğu siyasal sorun-

du. Fakat ona göre, gerçek bir reform gerçek bilginin sahibi olmayı gerektiriyordu. Bir kişinin kanısı bir başkasının kanısından daha iyi olamayacağı için, gerçek bilginin sahibi olunamadıkça Atina'yı parçalamakta olan amansız parti kavgasından kurtulmanın yolu yoktu. Bu nedenle, yaşamını bu tür bilginin ardında koşmaya adadı. Bu yolda daha önceki Yunan düşünüş dokularının hemen tüm ipuçlarını bir araya getirerek, daha sonraki dönemlerin Batı felsefesinin kavramlarından çoğunu ve örneğin ruh ile beden ilişkisi, bilgi ile kanı, düşünce ile gerçeklik gibi temel sorunların önemli bölümünü, bunların yanı sıra İyi'nin, Doğru'nun ve Güzel'in özü gibi daha zayıf, ama gerekli felsefe sorunlarını ortaya koymuş oldu.

Platon doğruluk ve adalet temeline dayandırılmış iki ideal devletin taslağını çizdiği iki diyalog yazdı; ancak düşüncelerini uygulamaya dönüştürmeye kalktığında başarısızlığa uğradı. Platon'u davet eden devlet adamı, Sicilya'daki Syrakusa kentinin genç yöneticisine Platon'un hazırladığı taslağın gereklerine uymayı kabul ettiremedi. Platon, kendisine ait bir hak olduğunu düşündüğü, fakat sert ve halka sevimli gelmeyen görüşlerinin Atina gibi demokratik bir kentte olanaksız kıldığı siyasal önderliğe ulaşamamanın kendisinde yarattığı boşluğu bir ölçüde doldurabilmek için, yaşamının sonlarına doğru kendini entelektüel etkinliklere ve yazmaya verdi. Kurduğu Akademi, felsefe, matematik ve bilim çalışmalarının merkezi oldu. Akademi varlığını –herhangi bir çağdaş üniversitenin şimdiye dek ulaşabildiğinden daha uzun bir süre– 900 yılı aşan bir tarih boyunca başarıyla sürdürdü ve bu sürenin büyük bir bölümünde Atina'yı klasik dünyanın en önde gelen öğrenim merkezi yaptı.

Aristoteles (İ.Ö. 384-322) kendi okulu Lykeum'u kurmadan önce uzun yıllar Akademi'nin bir üyesiydi. Doğal olarak, profesyonel bir düşünürün yaşam yolunu tuttu.

Güneşin altında –ve Aristoteles'in bilgi alanı söz konusu olduğunda güneşin üzerinde– hiçbir sorun, Aristoteles'in ilgi alanı dışında kalmamıştır. Önemli her konuya ılımlı, sağduyulu yanıtlar veren, kapsamlı ve sıkı bir akıl süzgecinden geçirilmiş bir felsefe ortaya koydu ve gerisinde izleyicilerinin uğraşacakları pek az tam yanıtlanmamış soru bıraktı.

Aristoteles'in çağından sonra Yunan kentleri gerçek bağımsızlıklarını yitirdi ve Yunan siyasal yaşamının ateşi söndü. Felsefe, kendini Yunan dünyasının zengin ve iyi eğitim görmüş kesimlerinin gereksinimlerine uydurarak gittikçe artan oranda bir yaşam rehberi durumuna geldi. Felsefenin baş görevi soylular için akla yatkın bir davranış kuralları kitabını belirlemek olunca, gerçekten rahatsız edici yeni düşünceler ve yeni bilgiler tabu sayıldı. Bu değişiklikle, başlangıçta görülen gerçeğin ardından hırsla koşma tutumu –sofistlerin sabırsız tutkuları, Sokrates'in ve Platon'un yaşamlarını adadıkları, kesin gerçekleri bıkmadan, usanmadan araştırma, Aristoteles'in aklını taktığı her konuda yeni yeni bilgiler edinme yolunda doymak bilmez açlık– yok olup gitti. Böylece Yunan felsefesinin yüce çağı sona erdi. Gene de filozofların dile getirdikleri çeşitli düşünceler, dünyanın ve insanın doğası üzerine çeşitli sorunlar, bunların yarattığı inançlar ve bilgiler, sonraki kuşakların ardında koştukları ve gerçeğin karmaşıklığı hakkında daha önceki düşünürlerin ve Yunan felsefesinden habersiz kişilerin hiçbir zaman ulaşamadıkları ölçüde derine inmelerinde esin kaynağı oldu. İyonyalı filozofların İ.Ö. altıncı yüzyılda başlattıkları ve uygulama alanı İ.Ö. beşinci ve dördüncü yüzyıllarda Atinalılar tarafından son derece enerjik bir biçimde genişletilip derinleştirilen aklı kullanarak dünyayı kavrama yolundaki çaba, Aristoteles'in ölümünden sonra insan aklının gücüne karşı duyulan inancın yıpranışının görülmesine karşın, bu nedenle boşa gitmiş sayılmaz.

Bilim, Hatiplik, Tarih

Yunan biliminde büyük gelişme, Makedonya'nın Yunanistan'ı (İ.Ö. 338'de) fethederek Atina'nın parlak çağını sona erdirmesinden sonra ortaya çıktı. Bununla birlikte Platon ve öteki filozoflar, geometriyle ve geometrik astronomiyle uğraşmışlardı. Aristoteles, fiziği son derece kapsamlı bir biçimde sistemleştirmişti. Aynı tarihlerde Kos'lu (İstanköylü) Hippokrates (İ.Ö. 460-370) dikkatli bir gözleme, tanıya dayanan ve hastalığı –Ortadoğu'nun yaygın görüşü olan– kötü ruhların kişiyi yakalamasının sonucu olarak değil, bedendeki ("hılt"lar* diye bilinen) sıvılarda ortaya çıkan bir dengesizliğin sonucu olarak yorumlayan etkili bir tıp okulu kurdu.

Hatipliğin Yunan eğitiminde çok yüksek bir yeri vardı. Halk karşısında güzel konuşabilmek, demokratik devletlerde en gerekli siyasal araçlardan biriydi ve uygulama alanında siyasal işlevini yitirdikten sonra bile hayranlık toplayan bir yetenek olarak görüldü. Konuşma sanatı üzerine yapılan çalışmalar ve uygulamalar, birtakım doğru konuşma kurallarının ortaya konmasına yol açtı ve sonunda, konuşmacının söyleyecek önemli bir şeyi olsun olmasın, zarif ve güzel konuşmak kendi başına hayranlık uyandırmaya başladı. Hatipliğin konuşmaları kibar bir biçimde süsleme aracı durumuna getirilerek yozlaştırılması olayı ise, *polis*'in egemenliğini yitirmesinden sonra görüldü. O zamana dek (ve o zamandan sonra da ara sıra) halk meclisleri, hatiplerin önüne ivedi ve geçiştirilemeyecek konular getiren türden ve bir an önce çözülmesi gereken sorunlarla uğraşmak zorundaydılar.

Tarih, ayrı bir bilgi dalı olarak Halikarnassoslu** He-

---

* Hılt, eski fizyoloji bilgisinde kan, safra, irin gibi sıvılarının ortak adıdır (ç.n.).

** Bodrumlu (ç.n.).

rodotos'un (ölümü İ.Ö. 425 dolayları) araştırmalarıyla doğdu. Herodotos, kendi deyişiyle hem Yunanlara hem de barbarlara "hak ettikleri onuru" vermek için, Pers Savaşlarının büyüleyici ve bir konudan ötekine atlayan sürükleyici öyküsünü yazdı. Bu savaşı özgürlük ile kölelik arasındaki bir kavga olarak sundu. Beklenmeyen Yunan zaferinin, özgür ve kendi kendini yöneten toplulukların, herkesin kralın istemi karşısında eğilmek zorunda olduğu monarşilerin en büyüğüne bile üstün geldiğini gösterdiğine açıkça inandığı anlaşılıyor. Herodotos'un öyküsünün kahramanı Atinalılardı; ama Herodotos, insanların her zaman tanrıların yönetimi altında oldukları ve denetleyemedikleri bir yazgıya boyun eğmek durumunda bulundukları düşüncesini de aklından hiç çıkarmamıştı. Herodotos Tarihi'nin sayfalarında ikide bir karşımıza çıkan ve Kserkses'in istilasının başarısızlığını açıklamakta kullandığı konu, övünmenin ve kendini aşırı beğenmenin karşılığının, tanrılar tarafından cezalandırmak olduğudur.

Thukydides (ölümü İ.Ö. 400 dolayları) Yunanların bu ikinci usta tarihçisi, sofistliğin ve rasyonalizm akımlarının en parlak dönemlerinde Atina'da yetişti. Herodotos gibi tanrıların insanların işlerine doğrudan doğruya karıştıklarına inanamazdı. Bunun yerine Thukydides, bir siyasal toplumun bedeninin, insan bedenindeki gibi, kendisini oluşturan kesimler arasında ortaya çıkacak bir dengesizlik sonucu düzeni bozucu bir rahatsızlığa yakalanabileceğini düşündü. Thukydides'in kendisine konu olarak aldığı olay, İ.Ö. 431'de başlayan, Atina ile Sparta arasındaki, kardeşin kardeşi kırdığı sona ermek bilmeyen savaştı. Bu kavganın, kentlerarası savaşın üzerine bir de iç savaşı kışkırtan çarpık gelişimi, ona Yunan kentlerinin kamusal yaşamlarında ortaya çıkan kargaşaları bol bol gözlemleme olanağı verdi.

Thukydides, savaşın başlarında salt bir gözlemci durumunda değildi. İ.Ö. 424'te Atinalılar onu general seçtiler,

ama sonra da önemli bir askeri bozgunu önleyemediği için sürgün ettiler. Bu olaydan sonra Thukydides, kamusal işlerde hiçbir etkin görev almadı. Siyaset yerine, belki siyasal toplumun rahatsızlıklarını iyileştirebilme yolunda atılması gerekli ilk adım olarak, bu rahatsızlıkların bir tanısını yapma umuduyla, her iki tarafın da birbirlerine karşı neler söylediklerini ve neler yaptıklarını kesin olarak ortaya koymaya çalıştı.

Thukydides, hiçbir zaman soğukkanlı, yansız bir gözlemci değildi. Ne de ahlâk değerlerini ve insanların işlerinin doğaüstü bazı güçler tarafından düzenlendiği inancını kolaylıkla bir yana itebilecek biriydi. Sonlara doğru, Atina ölüm kalım savaşı verme durumuna düşünce, Atinalı Thukydides, olasılıkla başarıları konusunda aşırı bir gurura kapılarak adaleti çiğneyen bir kentin bilinmeyen bir tanrısal güç tarafından cezalandırılışına tanık olduğuna inanmaya başladı. Tarihine konu aldığı olayların bu görüşe uyduğunu görünce, Atina'ya kendi ululuğunun içinde saklı olan kusurlarının ihanetine uğrayan bir tragedya kahramanı rolü vererek, öyküsünü yeni bir biçime sokmaya başladı. Böylece, tragedyacıların geleneğini düzyazı yoluyla çağının tarihine uygulamış oldu. Herodotos da, benzeri bir biçimde ilk örneklerinden biri Homeros'un *İlyada*'sında işlenerek tarihe geçirilen ve Avrupa ile Asya'nın çatışmasını konu alan destan geleneğini, bu çatışmanın son örneğini tarihinde işleyerek sürdürmüştü.

Ayrıntılardaki doğrulukla, derine işleyen bir çözümlemeyi bir araya getirerek ve Atina'nın düşüşünü anlatırken duygularını yoğun bir biçimde denetim altına alarak, Thukydides, "ödül kazanma amaçlı geçici bir deneme değil, hiçbir zaman unutulmayacak bir yapıt" yazdığı yolundaki gururlu savının sözde kalmadığını kanıtlamış oldu.

Mimarlık ve Heykelcilik

Klasik çağın Yunanları arasında anıtsal mimarlık yapıtları hemen hemen tümüyle tapınaklardan ve öteki kamu yapılarından oluşuyordu. Bu alanlarda geleneksel biçimlere uyma zorunluluğu, mimarın işlerini, oranların olgunlaştırılması ve ayrıntıların yetkinleştirilmesi ile sınırlamıştı. Fakat sütunların ve üzerine oturdukları taşların görünümünün yukarıya doğru hafifçe daralması gibi konulara gösterilen büyük özen, bu yapılara, başka türlü hiçbir zaman yaratılamayacak bir görünüş yetkinliği ve zarifliği getirdi.

İ.Ö. beşinci ve dördüncü yüzyıllardan günümüze, Yunan heykelcilerinin teknik ustalıklarını kavramamıza yetecek sayıda özgün heykel kalmıştır. Daha sonraki dönemlerin eleştiricileri Phidias'ı (ölümü İ.Ö. 431 dolayları) gelmiş geçmiş tüm heykelcilerin en büyüğü olarak selamlamışlardır. Ne var ki, Parthenon'un heykellerle bezenmesi planlarını o hazırlamış ve bu heykelerden bazılarını kendisi yapmış olsa bile, zamanımıza kalabilen heykellerden hiçbirinin kesin olarak onun elinden çıktığı söylenemiyor. Başyapıtları olan, Atina'daki Athena'nın kült heykeli ile Olympia' daki Zeus'un kült heykeli, tümüyle fildişinden ve altındandı. Her ikisi de çok değerli olduğundan, en küçük parçaları bile kalmamıştır. Ancak bu heykelleri anlatan yazılar, Phidias'ın onlara, Olympos tanrılarının artık ciddiye alınmamaya başlandığı çağlarda bile, insanların üzerinde çok güçlü etkiler bırakacak kadar belirgin bir görkem ve ağırbaşlı bir güzellik verdiğini, açıkça ortaya koymaktadır. Phidias da, tragedyacı Sophokles ve tarihçi Herodotos gibi, daha kesin ve uygun biçimde dile getirilmeleri gereksinimi doğmuş olmakla birlikte, eski inançların ve dindarlıkların hâlâ geçerli göründükleri bir çağda yaşamıştı. Eski düşünceleri yeniden biçimlendirerek, zenginleştirerek ve bunları içinde yaşadığı daha gelişmiş bir çağa uydurarak, başkalarının sözcüklerle yaptığı işi altınla ve fildişiyle yapmıştı.

Ondan sonrakiler, Yunan heykelciliğinin olağanüstü becerikliliğini sürdürdüler. Ancak sonraki kuşaklar, Phidias'ın dile getirdiği ağırbaşlı kendine güveni ve iç uyumu yakalayamazlardı. Seyredenleri şaşkınlığa ya da hayranlığa düşürmeyi amaçlayan, heykelcinin daha çok kendini göstermeyi düşündüğü, gösterişçi bir biçem doğdu. Bu dönemlerde yapılan, Praksiteles'in (ölümü İ.Ö. 320 dolayları) ünlü Hermes heykeli gibi tanrı heykelleri, Phidias'ın yapıtlarının görkeminden tümüyle yoksundu. Praksiteles, ülküleştirilmiş insan zarifliğine ve güzelliğine tam anlamıyla ulaşmış olsa da, Hermes'i ne uludur ne de güçlü. Dünyanın bir yöneticisi olmaktan çok hayal gücünün güzel bir oyuncağı gibi görünür.

Böylece, insan uğraşısının değindiğimiz her alanında, Pers Savaşları'nın hemen ardındaki yıllarda oldukça yalın biçimleriyle görülen Atina'nın belirginleşmiş biçemi (üslubu) ve kendine güveni, gittikçe daha farklı, bölünmüş ve karmaşık bir görünüm alma yolunda gelişti. Bölünme kavgaya ve bazen düş kırıklıklarına yol açtı. Ancak böylesine yüksek bir düzeye çıkarılan çabaların kısa zamanda dağılıp yok olması olanaksızdı; bu nedenle, Atina'nın büyüklük çağının çiçekleri solduktan sonra bile, Yunan kültür biçimleri öteki halkları etkileme yeteneğini daha yüzyıllarca yitirmedi.

Peloponnesos Savaşı'ndan Sonraki Toplumsal Değişme

Yunanistan'ın siyasal ve toplumsal evrimi, bu kültürel dönüşüme uyan, belki de onu kışkırtan bir yolda ilerledi. Peloponnesos Savaşı sona erdikten (İ.Ö. 404'ten) sonra, zenginlerle yoksullar arasındaki üstü örtülü düşmanlık, çoğu Yunan kentinde su yüzüne çıkıp süreklileşti. Yurttaşlar, olağanüstü durumlar dışında askeri seferlere katılmamaya

başlayınca, falanksta birlikte hizmet görmenin beslediği eski psikolojik dayanışma duygusu da yok oldu.

Atina egemenliği, yerini Sparta üstünlüğüne bıraktı. "Yunanların özgürlükleri için" savaştıkları savlarına karşın Spartalılar, kendilerinin de en az Atinalılar kadar acımasız angaryacılar olduklarını gösterdiler. Bu nedenle, çok geçmeden Atina gücü yeniden canlandı. Ancak, önce Thebai, savaş alanında (İ.Ö. 371'de) Sparta'yı ezdi ve böylece Yunanistan'da kısa süren bir Thebai üstünlüğü kurdu. Sonra hâlâ yarı barbar bir toplum olan Makedonya Krallığı, Yunanların işlerine karıştı ve çok daha güçlü bir siyasal birim olarak, Grek siyasal dünyasının bir öğesi durumuna geldi. Buna karşın, Makedonya'nın askeri üstünlüğü Khaeronea Meydan Savaşı'nda (İ.Ö. 338'de) kesin olarak anlaşıldıktan sonra bile, Yunanlar, yerel özerklikleri ve *polis*'in bağımsızlığı yolunda inatçı özlemler beslemeyi sürdürdüler. Öyle ki, Makedonya gücünde herhangi bir zayıflama, aslında son derece hafif bir boyunduruk olan Makedonya egemenliğinden kurtulma umutlarını canlandırıyordu.

Ancak, İ.Ö. 333'ten sonra ekonomik ve askeri örgütlenmenin çapı öylesine büyümüştü ki, birbirinden bağımsız kent devletlerinin gerçek egemen birlikler olarak varlıklarını sürdürme olanakları ortadan kalktı. İyi bir eğitimden geçirilmiş falanks birlikleri, gene askeri örgütlenmenin vazgeçilmez birimleri olarak kaldı, fakat bu tür birlikler, artık en iyi biçimde kiralık askerlerden oluşturulabilirdi. Çağı geçmiş yurttaş ordusu, bilindiği gibi, falanks üyeleri arasındaki dayanışma duygusuna dayanıyordu. Peloponnesos Savaşı'ndan sonra her yerde görülen parti kavgalarının beslediği şiddete başvurma alışkanlığı yüzünden yurttaşlar birbirlerine tam olarak güvenemedikleri için, yurttaş orduları, artık görevlerini etkin bir biçimde yerine getiremezlerdi. Bu nedenle, önce özellikle savaşın birkaç yıl sürebildiği uzak yerlere sefer açıldığı durumlarda olmak

üzere, yurttaşlar ordusu profesyonel birliklerle desteklenmeye başlandı; sonra da yurttaşlar ordusunun yerini bu birlikler aldı. Yeterince toprağa ya da geçimlerini sağlayacak kadar gelir getiren bir mülke sahip olan yurttaşlar evde kalmayı yeğlediler ve atalarının özgür insana ve sorumlu yurttaşa yaraşan tek davranış olarak gördükleri güç, ama kahramanca bir rol saydıkları askerlikten vazgeçtiler.

Bunun üzerine, yaşamın özel alanları insanların ilgilerini daha fazla kendine çekmeye başladı ve politikanın Yunan hayal gücü ve duyguları üzerinde her şeyi kapsayıcı tutumu gevşedi. Yunan dünyası içinde yoksul, siyasal haklarından yoksun bırakılmış, topraksız insanların, sığınmacıların (mültecilerin), yabancıların ve kölelerin sayıları arttı. Kamu işlerinde yasal söz sahibi olma olanaklarını daha yitirmemiş yurttaşlar bile, bu haklarının gittikçe içi boş bir ayrıcalık durumuna geldiğini gördüler. Belki yurttaşların hâlâ seslerini duyurabildikleri birbirinden bağımsız birkaç kent ise, kendi yazgıları üzerindeki denetimlerini yitirdi. Tüm Yunanistan bu alanda, profesyonel kara ve deniz ordularına komuta eden ve mali kaynakları herhangi tek bir kentin sağlayabileceği olanaklardan çok daha geniş olan devletlerin egemen olduğu, askeri ve diplomatik oyunların oynandığı satranç tahtasında bir piyon durumuna düştü.

İ.Ö. 338'de, Makedonyalıların fetihleriyle başlayan gelişmeler sonucunda, yerel *polis*'lerin egemenliklerinin kesinlikle sona ermesi, Yunan uygarlığının ve kültürünün, başlangıçta gösterdiği canlılığın büyük bölümünü yitirmesine yol açtı. Artık ancak seçkinler, Platon'un felsefesinin inceliklerini kavrayıp bundan haz duyabilir ya da Praksiteles'in heykelinde inançsızlığı dile getiren çizgileri yakalayabilirdi. Zenginler ve soylular bir yolda giderlerken, aşağı tabakadan, eğitim görmemiş, yoksulluğa düşmüş kişiler bir başka yolu tuttular. Onları kısa süre için tek bir bütün durumunda birleştirmiş olan aynı *polis*'in yurttaşları olmak-

tan doğan dayanışma, ancak zayıflamış biçimiyle ve gerçekte değil de anılarda varlığını sürdürdü.

Bununla birlikte, Yunan uygarlığının önünde hâlâ parlak bir gelecek vardı ve aslında içten içe çözülmenin başladığı bir sırada Yunan uygarlığının dünyaya yayılma gücü kendini yeni yeni ortaya koyuyordu. Başlangıçtaki başarıları öylesine büyük olmuştu ki, dünyanın uzak yerlerinde yaşayan insanlar, çok daha sonraki çağlarda yaşayanlar, Atina'nın altınçağının geride bıraktığı anıtlara, başka kültürlerin anıtlarına gösterilmeyen özel ve sürekli bir ilgi gösterdiler ve bu ilgiyi günümüzde de göstermekteler. Yunan uygarlığından sonraki Avrupa düşünce ve duygu dünyasının temel ve kalıcı çizgileri, ilk olarak en duru biçimde sözünü ettiğimiz bir avuç Yunan sanatçı ve düşünürün yapıtlarında dile getirilmişti.

Böylesine büyük yenilikler, ortaya konduğu zamanlarda da farkına varılmadan geçilebilecek şeyler değildir. Bu nedenle, bir sonraki bölümde, komşu halkların Yunan başarılarına karşı nasıl bir tepki gösterdiklerini ve bu tepkiyi gösterirken nasıl Helenistik bir uygarlık biçiminin doğmasına yol açtıklarını göreceğiz.

DOKUZUNCU BÖLÜM

Helenistik Uygarlığın İ.Ö. 500 - 200 Arasında Yayılışı

Tacirlerin, İskit ülkeleri, Kuzey İtalya ve Galya gibi Akdeniz dünyasının uzak bölgelerindeki barbar toplulukların şeflerinin ilgilerini, nasıl Yunan uygarlığının üzerine çektiklerini görmüştük (bak. 7. böl.). Uygarlığın Ege'deki merkezine daha yakın olan Makedonya Krallığı, Yunan uygarlığının merkezini ele geçirme yolunda bir başlangıç hareketi olarak, Yunan yaşam biçimini az çok benimsemişti. Makedonya'nın bu yoldaki davranışının incelenmesi son derece eğitici olacaktır, çünkü öteki sınır devletleri de, genellikle, Makedonya gibi bir uygarlığın kıyısında bulunma olanaklarından yararlanarak, uygarlığın etkili teknikleriyle ve yöntemleriyle örgütlendiklerinde, es-

ki kültür merkezlerine daha yakın olan küçük rakiplerini yenerek geniş topraklar üzerinde askeri bakımdan güçlü devletler kurabildiler.

Makedonyalıların Fetihleri

Makedonya kralları saraylarını Yunan düşünüş ve davranışının öğretildiği bir okul durumuna getirdiler. Örneğin tragedyacı Euripides, Makedonya krallık sarayında onur konuğu olarak bir süre kaldı ve Aristoteles, Büyük İskender'in eğitmenliğini yaptı. Kuşkusuz Makedonya kralları Yunan uygarlığına karşı hiç art düşünceleri olmadan içten bir hayranlık duymuşlardı. Ancak izledikleri Helenleştirme politikası kendilerine bunun dışında bazı yararlar da sağladı. Makedonya'nın genç soyluları saraya uğradıklarında ister istemez Yunan zevklerini tattılar, bu zevkleri tadınca da istedikleri türden bir yaşamı, ancak sarayda ve kralın hizmetinde bulunmakla sürdürebileceklerini çok geçmeden anladılar. Bunun nedeni, Makedonya'nın kırsal bölgelerinde şeflerinin önlerine düşüp savaşa sürebildiği, ama yüklü rant ve vergi alamadığı özgür ruhlu, inatçı bir köylü sınıfının yaşamakta oluşuydu. Bu nedenle saraydan uzak bölgelerde yaşayan soyluların, Yunan mallarını satın alabilmek için gerekli parasal gelir kaynakları yoktu. Monarşi, madenlerden ve fethettiği kıyı kentlerinden para biçiminde gelir sağladığından, uygar toplumların insanları gibi yaşayabilmek için gerekli lüks malları getirtebildi ve bunları kralın ödüllendirilmeyi hak eden yardımcılarına dağıtabildi. Makedonya kralları bu yolla, kendilerine bağlı ve buyruklarını yerine getiren, ama özgür ruhlu, onurlu, soylu subaylardan ve krallık memurlarından oluşan bir topluluk yarattılar.

Bu krallık subayları, Makedonya köylülerine Yunan falanks savaş taktiklerini öğretme işini üstlenince, kısa za-

manda son derece etkili bir savaş makinesi oluştu. Makedonyalılar kalabalık, yürekli ve dayanıklı bir halktı. Aynı zamanda şeflerinin buyruklarına uymaya alışkındılar ve şefleri, daha önce Makedonya soylularını ele avuca sığmayan dik başlı kişiler durumuna sokan şiddetli yerel kavgaları bırakarak ilk kez kralı izlemeye hazırdılar. Kral Philippos (İ.Ö. 359-336 arasında krallık etti) ülkesindeki güçlerin bu yeni durumunun sunduğu tüm olanaklardan yararlanan ilk Makedonyalı kral oldu. Philippos, önce komşu barbar ülkeleri –İllirya'yı ve Trakya'yı– fethettikten sonra Yunanistan'a yöneldi. Ordusu, Makedonya birliklerinin oğlu İskender (İ.Ö. 336-323 arasında krallık etti) yönetiminde kazanacağı daha parlak zaferlerin habercisi olarak her yerde başarılar elde etti.

İskender'in çabaları Helenizmin yayılışı hareketini doğuya yöneltti. Ordusu İ.Ö. 334'te İran'a doğru yürüdü ve gittiği her yerde bilinçli olarak Yunan uygarlığını yaymaya çalıştı. İ.Ö. 330'da son Pers egemeni III. Darius'un kendi adamları tarafından öldürülmesi üzerine İskender, kendisinin Darius'un yasal ardılı ve öcünü alacak kişi olduğunu ileri sürdü. Bununla –Yunan biçimi– kentler kurucusu ve Yunan kahramanlık ülküsünün örneği rollerini bırakmış olmadı. İskender dünyayı ele geçirmeyi düşlüyordu, yorgun birlikleri, Pers İmparatorluğunun doğusunda uzanan uzak topraklarındaki halkları boyun eğdirdikten ve Kuzeybatı Hindistan'ı fethettikten sonra, daha ileriye, Ganj Vadisi'ne doğru yürümeyi reddedince, büyük bir düş kırıklığına uğradı. Ömrü boyunca zaferler kazanmış olan bu Makedonyalı, ordusuyla önce İndüs Irmağı'nı ağzına kadar izlediği, sonra karadan Babil'e yürüdüğü güç bir yolculuk ertesinde (İ.Ö. 323'te) sıtmaya yakalanarak birden öldü.

İskender'in, ordusunu büyük serüven yolunda harekete geçirmesinin üzerinden yirmi yıl bile geçmeden beklenmedik bir sırada ölmesi, generalleri arasında kopacak bir

kavganın işareti oldu. İskender öldükten sonra doğan oğlu ve varisi de bu kavganın ilk kurbanları arasına katıldı. Hemen hemen yarım yüzyıl süren savaşlardan sonra, her biri Makedonyalı generallerin oğulları tarafından yönetilen, az çok kararlı üç monarşi, Mısır'da Ptolemeler, Asya'da Selevkoslar ve Makedonya'da Antigonidler ortaya çıkabildiler. Başlangıçta, Ptolemeler'in Mısır'ı, üçü arasında en güçlü olan ülke durumundaydı. Ptolemeler, bir deniz gücü olarak Ege'nin yönetimini ele geçirmek için Antigonidlerle uğraşırlarken, karada Filistin'de ve Suriye'de üstünlük sağlamak için Selevkoslarla kavgaya tutuştular.

Yunan Göçü

Hem Ptoleme İmparatorluğu hem de Selevkos İmparatorluğu büyük ölçüde Yunan göçmenlere dayanıyordu. İskender'in fetihlerinin kışkırtmasıyla binlerce Yunan yabancı ülkelerde zengin olmak umuduyla, arıların kovanlarından boşalışı gibi anayurtlarından boşaldı. Bazıları devlet memuru ve yönetici oldu, ötekiler askerlik mesleğine girdi, kimi de askeri önem taşıyan koloni bölgelerine gidip buralara çiftçi olarak yerleşti. Fakat Yunan göçmenlerin büyük çoğunluğu tacir, doktor, mimar, yazıcı, vergi toplayıcısı, profesyonel sporcu, aktör vb. olarak, hem devlet hizmetinde hem özel işlerde hem de serbest mesleklerde yüzlerce farklı iş yapan kent halklarını oluşturdu.

Bu geniş çaplı göç, Yunanistan'da görülen ekonomik gerilemenin hem bir belirtisi hem de bir nedeniydi. İskender'in fetihlerini izleyen yüzyılda bırakılmış tarlalardan, boşaltılmış köylerden söz edildiğini duyarız. Yurttaşlar, gittikçe artan bir hızla kırsal bölgelerden ayrıldılar ve onların yerlerini kölelerle yabancılar aldılar. Bu değişiklikler bir bakıma Yunan toplum biçimini Ortadoğu'da öteden beri görülen biçime yaklaştırdı. Yunan kültürünün ilk gelişme

döneminde görülen, bir süre için topluma egemen olan çiftçilerle kent halkı arasındaki sıkı ilişkiler yok oldu. Kasabaların, artık büyük bir bölümü köydeki topraklarından gelen rantlarla beslenen yukarı sınıflarıyla kaba köylü sınıfı arasında, hiçbir biçimde kapatılamayacak duruma gelen toplumsal ve psikolojik bir uçurum açıldı. Hemen hemen aynı genişlikte bir uçurum da kentlerin, ekonomik alana olduğu kadar siyasal alana da gittikçe daha fazla egemen olmaya başlayan zengin ve eğitim görmüş sınıflarıyla yoksullarını birbirlerinden ayırdı.

Toplumda bu tür bir kutuplaşma Ortadoğu'da uzun zamandır bilinen bir olguydu. Aslına bakılırsa, bu kutuplaşma uygarlığın karşılığında ödenen bir bedeldi; çünkü üretim ve ulaştırma alanlarındaki teknik sınırlılıklar, bazı kişilerin yüksek kültür sahibi olup bunu daha da geliştirebilmeleri yolunda boş zamana sahip olabilmelerine olanak verirken, öteki bazı kişilerin bunlardan yoksun kalmalarını gerektiriyordu. Klasik çağ da bu sınırlayıcı koşullardan kurtulamamıştı. Atina, en parlak günlerinde, tüm Akdeniz ve Karadeniz kıyılarındaki zayıf toplulukların sırtından geçinen bir toplumdu. Atina yurttaşları, bu üstünlüklerinden yararlanmak için birlikte hareket ettiler, zenginliklerini ve boş zamanlarını özel amaçlarından çok kamusal gösterişler için harcadılar. Ancak, uzaktan yönetilen ve kolektif bir sömürünün, her zaman köylülere yakın bir toprak ağasının baskısından daha yumuşak olacağı söylenemez. Hizmetçilere, yardımcılara, eğitmenlere ve profesyonelliği gerektiren öteki hizmetleri sunan sanatçılara, zanaatçılara sahip, kültürlü toprak ağalarından oluşan bir toplum, eşitliği, gittikçe artan haraçlara, yağmalara ve uyruk halklar arasındaki davalara bakma gibi hizmetlerden gelen kazançlara dayanan bir eşitler topluluğu imparatorluğundan daha az insanca ya da daha az uygar değildir.

Yunan'ın yüksek kültürü, gelirleri önemli ölçüde toprak rantlarına ya da devlet memurluklarından alınan maaş-

lara dayanan kentin üst sınıflarının kültürü olunca, başka ülkelere yayılma yeteneği kat kat arttı. Atina ya da Sparta gibi bir kentin ortaya çıkması için son derece özel koşulların varlığı gerekmişti. Oysa herhangi bir toprak ağası, elinde yeterince nakit para varsa, Yunan eğitimi görebilir, Yunan davranış ve düşünüşünü öğrenebilir ve topluluğun toplumsal yapısını toptan değiştirmek zorunda kalmaksızın, her bakımdan bir Yunana benzeyebilir, bir Yunan olabilirdi.

Bu nedenle, Yunanlar Ortadoğu'ya yayıldıkça, Yunan uygarlığının Yunanistan'da gittikçe daha çok kentli niteliğe, yukarı sınıf uygarlığı niteliğine bürünmesi, onun dışarıda, öteden beri yerel toplumlara egemen durumda olan toprak ağalarınca ve öteki kişilerce benimsenmesine yardımcı oldu. Felsefe ve şiir kadar, çıplak yapılan sporları ve kızların dans etmeleri gibi görenekleri de içeren Yunan yaşam biçimi, bu kişilere son derece çekici göründü. Yunanlar ise, bu yeni gelenler az çok Yunan eğitiminden geçip yeterince Yunan düşünüş ve davranışlarına sahip olur olmaz, genellikle onları çevrelerine almaya istekliydiler. İskender'in fetihlerinden iki ya da üç yüzyıl sonra, hatta aşağı sınıftan kişiler bile, Aramiceyi yerinden edip hızla tüm Doğu Akdeniz dünyasının egemen dili olan Yunancayı öğrenmeyi uygun ve gerekli gördüler.

Dinsel Değişiklikler

Önceleri her şey tek yönde gelişiyor gibi göründü. Makedonyalı ve Yunan fatihler uyruklarının yaşamında hayran olunacak ya da öykünülecek pek az şey bulurlarken, Ortadoğu halkları Yunan sanatlarını, düşünüş ve davranışlarını benimsediler. Bununla birlikte, kültürel etkileme, çok geçmeden çift yönlü bir olgu durumuna geldi. Özellikle kasabalardaki aşağı sınıflar, Ortadoğu dinlerinde dünyanın,

Yunan geleneğinde bulabileceklerinden çok daha uygun bir biçimde açıklandığını gördüler. Artık hiç kimse Olympos tanrılarını pek ciddiye almıyordu. Akdeniz dünyasının yoksul ve aşağı tabakalarının insanları, kendilerini kişisel sıkıntıları sırasında rahatlatabilecek ve bu dünyada, bu dünyada olmasa da öteki dünyada daha iyi bir yaşam beklemelerine yardımcı olacak bir dine gereksinim duyarlarken, Olympos tanrılarının dini, kamusal törenlere ve kent çapında kutlamalara sıkı sıkıya bağlıydı.

Eğitim görmüş beyefendiler, filozofların, ayrıntılarda birbirlerinden epey ayrılmalarına karşın, bilge insanın kişisel dinginliğini ve davranışlarına egemenliğini bozacak bir dış ilişkiye kendini bağlamaması için aşırılıklardan kaçınması ve hiçbir şeye fazla önem vermemesi gerektiği görüşünde birleşen, özenle geliştirilmiş kanıtlarını yeğlemiş olabilirlerdi. Yaşam gerçekten ciddi bunalımlar getirmedikçe, böyle bir özel yaşam reçetesi, kamusal olayların uzak ülkelerdeki hükümdarların ve onların vicdansız hizmetçilerinin elinde olduğu bir çağa son derece uygundu. Fakat, Ortadoğu'nun Helenistik beyefendilerinin bahçelerinin kaba Roma askerlerince çiğnendikleri, ödeyebileceklerinin üstünde vergilerin, rüşvetlerin ve kurtulmalıkların istendiği yıkım günleri gelince, felsefenin sağlayabileceği rahatlıkların, durumlarıyla ilintisiz ve etkili olamayacak kadar cansız düşünceler olduğu ortaya çıktı. Bu güç koşullarda yukarı sınıflar da daha kişisel ve duygusal, içerikleri daha yoğun inançlara gereksinim duydular.

Bu gereksinimi, Yunan ve Ortadoğu inançlarından aldıkları öğeleri birleştiren dinler karşıladı. Dinçliğini ve tutkulu imanını sürdüren Yahudiliğin çekiciliğine pek az Yunan kendini kaptırmıştı. Buna karşılık, sofu Yahudilerin bazı Yunan gelenek ve göreneklerine –özellikle Yahudi anlayışına pek ters düşen çıplak beden eğitimi göreneğine– karşı duydukları nefret, bu iki kültür arasında herhangi bir

karışımın sonucunda melez bir kültürün ortaya çıkabilmesini güçleştirdi. Mithra, Serapis kültleri gibi öteki kültler daha büyük bir esneklik gösterdi, Yunan ve Ortadoğu düşünce ve inançlarının birbirleriyle karışıp sımsıkı birleşmesine olanak verdi. Bu nedenle, Roma fetihlerinin Doğu Akdeniz dünyasının siyasal düzenini kökten değiştirmesinden önce bile, Yunanlar arasında dünyanın inanca dayanan yorumuna doğru genel bir geri dönüş hareketinin başladığı açıkça görülüyordu.

Helenistik Bilimler ve Sanatlar

Ortadoğu ve Yunan kültürleri arasındaki bir başka verimli etkileşim astronomi alanında görüldü. Babilli gözlemciler, yüzyıllardan beri güneş ve ay tutulmaları gibi olaylar üzerine yaptıkları doğru gözlemlerin bilgilerini biriktirmişlerdi ve gök cisimlerini küresel bir kafes üzerinde göstermek gibi kullanışlı bir yöntem geliştirmişlerdi. Yunanlar, Babillilerin bu tablolarını görünce, büyük bir isteklilikle, göklerin geometrik modellerini kurarak Babil verilerini açıklamaya kalkıştılar. Samoslu Aristarkhos (ölümü İ.Ö. 320 dolayları) dünyanın güneş çevresinde döndüğü düşüncesini ileri sürdü; ancak yıldız paralaksı* o dönemin araçlarıyla gözlenemeyecek kadar küçük olduğundan, bu düşünce kanıtlanamayıp reddedildi. Onun yerine Nikaealı** Hipparkhos'un (ölümü İ.Ö. 126 dolayları) önerdiği şema benimsenerek, sonraki yüzyılların egemen görüşü durumuna geldi. Hipparkhos, yıldızların ve gezegenlerin yeryüzü çevresinde çeşitli hızlarda dönen saydam küreler içine gömülü olduklarını düşünmüştü. Gezegenlerin düzenli olarak bir ileriye bir geriye doğru görülen hareketlerini açıklamak için, yer-

* Paralaks, biri yeryüzünün merkezinden, öbürü yeryüzündeki bir insanın gözünden uzatılan iki doğrunun bir gök cisminin merkezinde birleştirilmesiyle oluşan açıyı belirten bir Yunan astronomi terimidir (ç.n.).

** İznikli (ç.n.).

yüzünün merkezini oluşturduğu bir kürenin üzerindeki bir noktanın çevresinde de, daha küçük bir kürenin, üzerindeki ışıklı bir gezegenle birlikte döndüklerini varsaydı. Ona göre gök cisimlerinin bazen birbirleriyle aynı yönde, bazen ters yönde hareket ediyor görünmelerinin nedeni bu iki birbirinden bağımsız hareketin birlikte görünmesiydi. Böyle bir sistem, daha incelikli herhangi bir yeni gözlemi, büyüklüğü, hızı ve yörüngesinin çapı gözlemlenen olguya göre ayarlanabilecek yeni bir gezegenin bulunmasıyla açıklayabilmeye elverişliydi.

Böylece göksel cisimlerin hareketlerinin geometrik açıklamasını benimseyen insanların duydukları coşkuyu kolay kolay kavrayamayacağımız Kopernikçi astronomi alanına adım atmış olduk. Böyle karmaşık bir mekanizma bugün bize özünde akla yatkın görünmeyebilir; fakat o çağlarda ve sonraki yüzyıllarda herkesi etkileyen şey, gezegenlerin hareketlerini önceden kestirebilme olanağı veren bu şemanın matematik bir kesinliğe sahip olmasıydı. Gökkürede gezinen ışıkların geçmişte nerede olduklarını, gelecekte ne zaman ve nerede bulunacaklarını saptayabilme yeteneği vermesi, tüm sistemin doğruluğunun yeterli bir güvencesi olarak görüldü.

Helenistik astronominin başarısı, astrolojiye uygulanmasıyla pekiştirildi. Astrolojinin dayandığı temel düşünce, göklerdeki olayların ilerde yeryüzünde ortaya çıkacak olayların işareti olduğu görüşüydü. Yunan matematiğiyle Babil gözlem kayıtları arasında bağlantı kurulmasından sonra, gezegenlerin hem geçmişteki bir tarihte birbirlerine göre hangi konumda bulunduklarını hem de gelecekteki bir tarihte hangi durumda olacaklarını saptama olanağı doğdu. Böyle bir beceriyle, yeryüzünde gelecekte nelerin olacağını anlamak da olanaklı göründü. Bir kişinin doğduğu sırada gezegenlerin durumunun onun tüm yaşam sürecini etkilediği varsayımı kabul edilince, küçük bir hesaplama, her-

hangi bir kişinin geleceğinin anahtarını verebiliyordu. Bu, matematik kafası olmayan sıradan kişilere son derece etkileyici bir şey olarak göründü. Bu nedenle, yeni astroloji bilimi (en belirgin biçimde Mısır'daki İskenderiye kentinde) ortaya çıktığı tarihlerden başlayarak halk arasında çok geniş ve uzun ömürlü bir yaygınlık kazandı. Astronominin astrolojiye olan bu etkisine karşılık, uydurma yıldız falına bakabilecek insanlara duyulan talep yüzünden, matematik astronominin ilerdeki yüzyıllar boyu canlı tutulmasına yol açarak, astroloji de astronomiyi etkiledi. Roma çağında astronom Ptolemeus (İ.Ö. ikinci yüzyıl) Yunan matematiksel astronomisini imbikten geçirerek, *Almagest* Arapça adıyla bildiğimiz tek bir kitapta topladı. Ondan az sonra Galen (ölümü İ.S. 200 dolayları) Yunan tıp bilgilerini sonraki çağlara aktarmak üzere toplayarak hekimliğin el kitabını yazmış oldu. Aynı şeyi Euklides (yaşamının en olgun dönemi İ.Ö. 300 dolayları) daha önce geometri için yapmıştı.

Helenistik kültürün öteki alanlarında, Yunan'ın eski kültürel geleneği işlenip geliştirildi, zenginleştirildi, ama bu alanlarda şaşırtıcı sayılabilecek biçimler ortaya konamadı. Örneğin heykelcilikte ve mimarlıkta, kent planlamacılığında ve istihkam sanatlarında durum böyleydi. Edebiyat ya –bilgi kaynaklarına göndermelerle dolu– akademik bir biçim alma eğilimi gösterdi ya da aptal çoban kızları ve benzeri kişiler tarafından halka yayılan uyduruk öyküler düzeyinde kaldı. Tarih, hatipliğin bir dalı durumuna getirilecek biçimde yozlaştırılırken, hatipler güzel deyişleri iyi düşüncelere yeğlediler. Bu tür incelikler ve yapmacıklar elbette eğitim görmüş insanlara sesleniyordu; yoksullar ve aşağı tabakadan kişiler ise, soytarılık gösterileri yoluyla edebiyat bozuntusu sesler dinlediler. Bu, Atina komedisinin taklitçiliğinden bir şeyler almış olan bir halk tiyatrosu yoluyla sağlandı.

Roma'nın Yükselişi

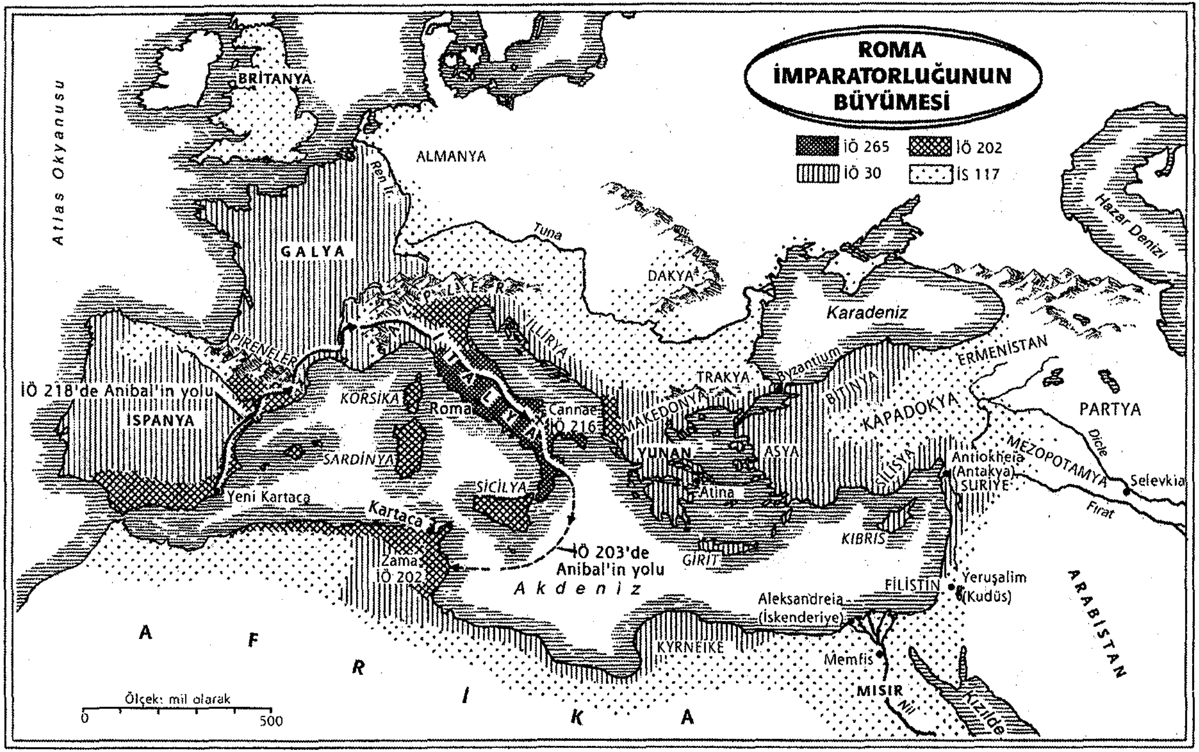
Romalıların önce Makedonya'yı ve Yunanistan'ı (İ.Ö. 146'da) sonra Asya'nın Selevkos İmparatorluğunun sınırları içinde kalan bölümlerini (İ.Ö. 64'te) ve son olarak da Mısır'ı (İ.Ö. 30'da) fethetmeleriyle, Doğu Akdenizdeki halklar dokusuna önemli bir öğe daha eklenmiş oldu. Roma, siyasal yaşamına Orta İtalya'da bir Latin kentleri federasyonunun önderi olarak başlamıştı. Roma'yı Etrüsk krallarının yönettiği ilk dönem, aristokratik bir cumhuriyetin kurulmasıyla (İ.Ö. 509'da) sona ermişti. Bu cumhuriyet önceleri, hem Yunan hem de Etrüsk damgalı uygarlıklardan gelen bozulmalara karşı tepki olarak yalın Latin kırsal yaşamının korunmasına sımsıkı sarılmıştı. Yüz yılı aşkın bir süre boyunca Romalılar sınır savaşlarıyla ülkelerini yavaş yavaş genişletmişlerdi; ancak bir Galyalı çapulcu takımının Roma'yı yağmalayıp neredeyse Kapitol'u (İ.Ö. 390'da) ele geçirecek kadar ileri gittiği olayda görüldüğü gibi, ara sıra gerilemek zorunda da kalıyorlardı. Bu tarihten sonra hızlı bir yayılma dönemi başladı; öyle ki, İ.Ö. 265'te Apeninler'in güneyinden başlayarak tüm İtalya Roma'nın önderliği altında birleştirildi.

Roma'nın başarıları, bir dereceye kadar, daha uygarlaşmış komşularında gördükleri ve hiç hoşlanmadıkları yozlaştırıcı lükse ve zenginliğe karşı uzun süre direnebilen dik başlı ve tuttuğunu koparan bir aristokratlar sınıfı tarafından disiplin altına alınan ve yönetilen, kalabalık, dayanıklı bir köylü sınıfının varlığına dayanıyordu. Ayrıca İtalya'nın yerli halkları, birbirleriyle gevşek bağlantıları olan kabileler, bazen belirli bir kent merkezleri olan ve bazen olmayan bölgeler biçiminde örgütlenmişlerdi. Romalılar, federal düzenlemelerin niteliklerini kendi yerel siyasal sistemleri içindeki deneyimleri nedeniyle çok iyi biliyorlardı; bu yüzden, askeri ve siyasal önderliklerini bu halklara da-

yatmalarına karşı, yerel özerkliği koruma yolunda gösterilen hiçbir inatçı savunma Roma'nın karşısında tutunamadı. Böylece Yunanlar, aralarında bitmez tükenmez kavgalara kapılmış ve yerel bağlılıklarla daha büyük herhangi bir siyasal birime kararlı bir biçimde bağlanmayı hiçbir zaman birlikte gerçekleştirememişlerken Romalılar, fazla güçlük çekmeden İtalya'nın tek bir kentin yönetimi altında birleştirilebileceğini kanıtladılar.

Roma'nın yükselişi onun Kuzey Afrika'daki Kartaca imparatorluk kentiyle çatışmasına yol açtı. Yunanlarla Kartacalıların üzerinde birbirleriyle yüzyıllardır savaşmakta oldukları Sicilya, Romalılarla Kartacalıların da paylaşamadıkları ilk kemik oldu. Romalılar, Kartacalıları yenebilmek için, önce bir donanma kurmak zorunda kaldılar; böylece Roma, tarihinde ilk kez bir deniz gücü durumuna geldi. İ.Ö. 241'de Kartacalıları Sicilya'dan sürdü. Ada özel bir magistra yani vali tarafından yönetilen ve Roma'ya vergi ödemek zorunda bırakılan ilk Roma eyaleti oldu.

Yetenekli Kartaca generali Anibal, İspanya'dan getirdiği bir orduyla Galya'nın güneyinden geçip Alpleri aşarak İtalya'ya girdiği zaman, Roma gücü İ.Ö. 218-201 tarihleri arasında ikinci ve çok daha güç bir sınav vermek zorunda kaldı. Romalıların Anibal'ı yenilgiye uğratma çabaları tümüyle boşa çıktı. Cannae'da (İ.Ö. 216'da) aldıkları çok acı bir yenilgiden sonra Romalılar, meydan savaşlarından kaçınmaya, fakat ordularını Anibal'ın her hareketini gölge gibi izleyecek uzaklıkta tutmaya karar verdiler. Kartacalılar, İtalya'daki Roma'ya bağlı kentlerin ve halkların çoğunun Romalılara başkaldıracaklarını ummuşlardı. Gerçekten birkaç kent Anibal'ı kurtarıcı olarak karşıladı; fakat Roma'nın İtalya'daki uyruklarının ve müttefiklerinin çoğu Romalı bir efendiyi Kartacalı bir efendiye yeğledi. Sonunda, savaş alanında hiçbir yenilgiye uğramadan geçirdiği on iki yıldan sonra Anibal, ülkesine dönmek üzere gemilere binerek

ROMA İMPARATORLUĞUNUN BÜYÜMESİ
İÖ 265
İÖ 202
İÖ 30
İS 117
Atlas Okyanusu
BRİTANYA
ALMANYA
Ren II.
GALYA
Tuna
DAKYA
Karadeniz
Hazar Denizi
ERMENİSTAN
PARTYA
PİRENELER
İÖ 218'de Anibal'in yolu
İSPANYA
KORSİKA
Roma
İTALYA
Cannae İÖ 216
İLLİRYA
MAKEDONYA
TRAKYA
Byzantium
BİTİNYA
KAPADOKYA
YUNAN
ASYA
SARDİNYA
SİCİLYA
Atina
KİLİKYA
Antiokheia (Antakya)
SURİYE
MEZOPOTAMYA
Dicle
Fırat
Selevkia
Yeni Kartaca
Kartaca
Zama İÖ 202
İÖ 203'de Anibal'in yolu
GİRİT
KIBRIS
Akdeniz
FİLİSTİN
Yeruşalim (Kudüs)
ARABİSTAN
Aleksandreia (İskenderiye)
KYRNEİKE
Memfis
MISIR
Nil
Kızıldeniz
AFRIKA
Ölçek: mil olarak
0
500

İtalya'dan ayrılmak zorunda kaldı. Bu süre içinde, Afrika'ya gönderilen bir Roma birliği, Kuzey Afrika yerlilerini Kartacalı efendilerine karşı kışkırtmaya başlayarak aynı oyunları ona karşı oynamaya kalkmıştı. Romalılar, Afrikalı müttefikleriyle birlikte (İ.Ö. 202'de) Kuzey Afrika'daki Zama' da sonucu belirleyen meydan savaşını kazandılar. İspanya'yı Kartaca'nın elinden alıp Roma denetimi altına sokarak, Kartacalıları onur kırıcı bir barışa zorladılar. Bunun üzerine Batı Akdeniz'de Romalıların karşısına çıkabilecek bir güç kalmamış oldu.

Uzun süren savaş yılları İtalya'nın birçok bölgesini yıkıntıya döndürmüştü. Savaş en çok Roma gücünün belkemiğini oluşturan basit çiftçilerin belini bükmüştü. Bu durumun yol açtığı sonuçlardan biri, Roma kentinin anayasal gelişmesinin yön değiştirmesi oldu. Kartaca'yla savaşların başladığı tarihlere dek hükümet işleri iki ayrı halk meclisi tarafından seçilen magistralar tarafından yönetiliyordu ve üçüncü meclis de yasaları geçirmek için toplanıyordu. Bu hantal sistemi bir arada tutan, devlet eylemlerinin gerçek sürekliliğini sağlayan Senato idi. Magistralar hemen her önemli sorunu Senato'ya danıştılar ve çok seyrek olarak Senato'nun verdiği öğüdün tersini yaptılar. Senato'ya eski patrici aileleri egemendi, ama önemli magistralıklar için yapılan seçimleri kazanarak yeteneklerini kanıtlayan "yeni adamlar"ın da Senato'ya girmelerine izin verildi. Bu uygulama Anibal savaşından önceki dönemde halkın (Latince: "pleb"lerin) gücünü artırdı.

Bu savaş, Roma toplumunu ve ekonomisini olduğu kadar siyasal yapısını da değiştirmişti. Halk arasından çıkan önderler Anibal karşısında yenilgiye uğradı ve Roma'yı, eski patrici ailelerden gelen generaller kurtardılar. Bu, pleb önderliğinin saygınlığını azalttı. Savaştan sonra küçük toprak sahiplerinin topraklarını bırakmaları da, pleb politikacıların desteklerinden birini yitirmelerine yol açtı.

Pleb önderlerin yerini, en önemli siyasal önderler grubu olarak generaller aldılar. Generallerin gücü, gittikçe artan oranda, komutaları altındaki birliklerin kişisel bağlılıklarına dayanmaya başladı. Fakat savaş yapmak üzere bir ordu toplama hakkına yasallıkla sahip olmak üzere bir magistra, ancak Senato'nun onayıyla general (Latince: emperator) seçilebildiği için, Senato daha bir süre en büyük yetke sahibi siyasal kurum olma durumunu sürdürdü. Siyaset alanında ilerlemek, bir komutanlık elde edebilmek için Senato'nun gözüne girebilmeye ve sonra ülkedeki magistraları ve senatörleri imparatorun siyasal gücünün artırılması yolunda ne gerekliyse onu yapmaya zorlayabilmek için, askerlerin gözüne girmeye bağlandı. Askeri birliklerin ülkeden uzakta tutulmaları komutanların da, askerlerin de ve çoğu kez Senato'nun da işine geliyordu. Bu nedenle Roma, çoğu zaman dıştan gelen tehlikelerden dolayı değil, ülke içinde karşılaşılan güçlükler yüzünden küçük bahanelerle savaşlar açmaya başladı.

Cumhuriyetin Çöküşü

Çok geçmeden doğu sınırlarında da savaşlara girişildi; fakat senatörler, yarım yüzyıl boyunca Doğu Akdeniz'in Helenistik dünyasının herhangi bir bölümünün yönetimini doğrudan doğruya üzerlerine almaktan kaçındılar. Bu politika (daha önce üç savaşta yenilgiye uğratılan) Makedonya'nın Roma'nın bir eyaleti haline geldiği, Yunanistan'ın da son kez bir yabancı fatih tarafından kurtarılarak sözde "özgür kılındığı" İ.Ö. 146'da bırakıldı. Roma valileri, askerleri ve vergi toplayıcıları, Helenistik uygarlığın inceliklerini ve lüksünü hıza benimsediler. Yağmalardan sağlanan yeni zenginliklerle birlikte, Roma'ya yeni tadlar da aktı. Aynı tarihlerde Roma toplumu, yaklaşık üç yüzyıl önce Peloponnesos Savaşı'nın Yunanistan'da yol açtığı sonuçlara

benzer bir biçimde, yıkıcı bir zengin yoksul farklılaşması sürecinden geçiyordu.

Gittikçe artan bir oranda profesyonelleştirilmiş, paralı askerlere dayalı birliklere komuta eden birbirine rakip generaller arasındaki iç savaş, askeri diktatörlük belasını Roma devletinin başına sardı. Galya fatihi ve Roma'nın aşağı sınıflarının davalarının savunucusu Julius Caesar, (ölümü İ.Ö. 44) diktatörlük* yetkisini ele geçirip kısa denilemeyecek bir süre elinde tutan ilk insan oldu. Roma yönetim biçimini yeniden örgütleme yolundaki niyetini açıklaması, öteki senatörlerin buna sert bir biçimde karşı çıkmalarına yol açtı. Caesar'ı bir tiran ve iktidarı yasa dışı yollarla ele geçiren biri gibi gördüler ve bu nedenle onu Senato salonunun merdivenleri üzerinde öldürdüler. Ancak cumhuriyeti geri getirmek düşüncesiyle giriştikleri bu eylem, Roma dünyasını, sonunda Caesar'ın evlatlığı Augustus'un (İ.Ö. 30'da) zaferle çıkacağı bir başka iç savaş dönemine sokmaktan başka bir şey getirmedi.

Augustus, Akdeniz'de karşı konmaz bir Roma deniz egemenliğini sağladıktan sonra, İ.Ö. 27'de "cumhuriyeti yeniden kurduğu"nu öne sürerek düşmanlarının sloganlarını benimseyecek kadar ileri gitti. Cumhuriyet kurumlarını geri getirdi, hatta İmparatorluğun bazı eyaletlerinin yönetimini Senato'ya bıraktı. Ancak Augustus, askeri komutayı elinde tutmaya özen gösterdi ve perde arkasından seçimleri çok etkili bir biçimde denetleyip Senato'nun görüşmelerine bazı sınırlamalar koydu. Bununla birlikte cumhuriyet kurumları, imparatorun (Latince emperator'dan) senatörlerin onurunu kırmaktan kaçınması nedeniyle de olsa içeriğinden tümüyle yoksun bırakılmış değildi.

---

* Günümüzdeki durumdan farklı olarak diktatörlük, Roma'da anayasal bir kurumdu. Olağanüstü durumlarda Senato, sınırlı bir süre için tüm yürütme yetkilerini vererek bir diktatör seçerdi. Caesar önce kendini on yıl için diktatör seçtirmişti; sonra ömür boyu diktatör ilan ettirmeye kalkınca anayasa dışına çıkmış oldu (ç.n.).

Siyasal önderliğin özgür seçimlerle saptanması görüşüne dayanan cumhuriyetçi kurama ters düşen iktidarın babadan oğula geçirilmesi ilkesi uygulanamayınca, cumhuriyetçilik gösterisi, yetkenin oldukça kaba bir yolla bir imparatordan ötekine geçmesine dönüştü. Bununla birlikte herkes yeni bir iç savaşın kopmasından korktuğu için, imparatorun ardılını göstermesi geleneği genellikle büyük bir pürüz çıkarmadan işledi. Bunun sonucu olarak, Augustus'un zaferinden sonra geçen iki yüzyılı aşkın bir süre içinde Roma dünyası, tek bir yıl (İ.Ö. 69) dışında içte barış içinde yaşadı. Söz konusu yıl, çeşitli orduların askerlerinin birbiri ardı sıra en az üç kişiyi imparator ilan ettikleri, imparatorluk için birbirine rakip kişilerin başa geçme yolunda imparatorluğun merkezinde birbirleriyle savaştıkları yıkım getiren yıldı. İçte barış içinde yaşanmasına karşın sınırlardaki savaşlar sürdü. Örneğin Augustus, sınırları Ren ve Tuna ırmaklarına kadar genişletti; imparator Claudius (İ.S. 41-54 arasında yönetti) Britanya'nın fethine başladı; Domitianus (İ.S. 81-96 arasında yönetti) Almanya'nın Yukarı Ren ile Tuna arasında kalan bölgelerini ele geçirdi ve Trajanus (İ.S. 98-117 arasında yönetti) Dakya (bugünkü Macaristan'la Romanya'nın birer bölümünü oluşturan bölge) ile Mezopotamya'yı fethetti. Filistin'de (İ.S. 66-70 ve İ.S. 132-135 tarihleri arasında) patlak veren iki büyük Yahudi ayaklanması da Roma ordularını oyaladı ve doğuda Partlara, kuzeyde Cermenlere karşı girişilen çeşitli savaşlar, Roma askerlerini aylaklıktan kurtardı. Ancak barış ve düzenin daha önce görülmemiş derecede egemen olduğu imparatorluğun sınırları içindeki bölgelere bu savaşların pek büyük etkisi olmadı.

Roma İmparatorluğu İçinde Helenizm

Bu uzun barış döneminde Roma İmparatorluğu, Helenistik uygarlığın batıya, İtalya'ya, Galya'ya ve İspanya'ya geniş

çapta taşınmasına tanık oldu. Bilindiği gibi, Yunancadan çok Latince bu bölgelerin egemen dili durumuna geldi. Böylece batı eyaletlerinde Latin giysili bir Helenistik kültür kök saldı. Heykelciler, heykellerini Helenistik çağdaşlarına eşit bir beceriklilikle yapmayı öğrendiler; fakat gerçekçi betimlemelere önem veren Roma beğenisi, Roma heykelciliğine kendine özgü bir karakter kazandırdı. Aynı biçimde edebiyat alanında, yalnızca en tanınmışlarını sayarsak, Lucretius (ölümü İ.Ö. 55), Cicero (ölümü İ.Ö. 43) ve Vergilius (ölümü İ.Ö. 19) Latinceyi, Yunan'ın felsefe, hatiplik ve şiir alanlarında ulaştığı çoğu incelikleri dile getirebilecek bir düzeye çıkardılar. Gene de Latince, hiçbir zaman Yunanca gibi olamadı. Bu nedenle Latin edebiyatı ve Latin düşüncesi, Roma yazarları ve düşünürleri özgün Yunan yapıtlarını sadık biçimde kendilerine örnek aldıklarında ya da Yunan örneklerinden esinlendiklerinde bile her zaman ayrı bir özelliğe sahip oldu.

İmparatorluk idaresinin yapısı içinde eyaletler, her biri kendine özgü yerel kamu kurumlarına, kamu yapılarına ve bir zamanlar Yunan ve eski Roma yaşamının varlık çerçevesini oluşturmuş hükümet yöntemlerine sahip olan birçok kent devletine bölünerek örgütlendirildi. Uzun Roma barışı zamanında, eyalet kentlerine yerel toprak sahipleri egemen olmaya başladı. Bunların uygarlığın imbiğinden geçmiş incelikleri tanıyıp tatma yolunda gösterdikleri ilerleme, doğrudan doğruya toprağı ekip biçen ve efendilerine rant ödeyen köylülerin harcanmaları pahasına sağlandı. Bu durumun kaçınılmaz sonucu, bir yandan kibarlıkların, öte yandan zevksizliğin ve köksüz bir kültürün doğması oldu. Roma kültüründen haberli olanlar ya da bu kültüre önem verenler nüfusun çok küçük bir bölümünü oluşturuyordu. Bu kayırılmış azınlık, güvenliğini uzak sınır garnizonlarının imparatora bağlılıklarına borçluydu; üstelik bu garnizonların askerlerinin çoğu, imparatoru ömürlerinde bir kez

bile görmemişti. Bu koşullar altında iç barışın böylesine uzun sürebilmiş olması şaşırtıcıdır. Askerlikten uzaklaştırılmış bir toprak sahibi sınıfın ayrıcalıklı toplumsal konumuna, iç savaşların ve barbar istilalarının imparatorluğu bir kez daha yıkıntıya döndürmeye başladığı İ.S. 193'ten sonraki tarihlere dek meydan okunmamış oluşu da şaşırtıcıdır.

Hıristiyanlık

Hıristiyanlık çağının ilk iki yüzyılı içinde, Roma yaşamının Helenleşmiş görünümünün gerisinde büyük değişiklikler oluşmaya başlamıştı. Romalılar sahneye çıkmadan önce, Ortadoğu ile Yunan kültürleri arasında başlamış olan etkileşim gittikçe hızlandı. Hızla gelişen bürokrasiyle, vergi toplayıcıları, hukuk sistemi, posta hizmetleri ve sürekli ordusuyla Roma devleti, eski Ortadoğu imparatorluk idaresi yöntemlerinden çok şey almıştı. Daha önemli bir değişiklik din alanında ortaya çıktı; çünkü Yunan ve Yahudi öğelerini yeni ve son derece inandırıcı bir tanrı esiniyle birleştiren bir inanç olan Hıristiyanlık, yazgısı insanların duygularını ve düşüncelerini bin yıl için biçimlendirmek olan bir gücü bu yüzyıllarda yarattı. Bununla birlikte, Hıristiyanlığın incilinde* ilk olarak avuntu arayanlar kentlerin yoksul ve aşağılanan insanları oldukları için, dünyanın güçlüklerinden ve dertlerinden kurtuluş vaat eden birbirlerinin rakibi öteki "hikmetli dinler" kadar Hıristiyanlık da, İ.S. 200'den sonraki tarihlere kadar pek tanınmayan bir din olarak kaldı.

İncil'lerin yazıya döküldüğü dilin Yunanca olmasına ve Aziz Paulus'un (ölümü İ.S. 64 dolayları) günah ve pişmanlık konuları üzerine bazı deyişlerinin Yunancadan alınmış olmasına karşın, Hıristiyanlık, temelde dünyanın ve insa-

* Müjdesinde (ç.n.).

nın doğası hakkındaki Ortadoğu görüşünün yeniden onaylanmasından başka şey değildi. İlk Hıristiyanların Tanrıyla ve kurtuluşla ilgileri ve dünyanın sonunun yakın bir zamanda geleceği inancına dayanan canlı bekleyişleri Yahudi inançlarından geliyordu ve yeni inancın bu yönleri, onun belirgin biçimde Yunan kaynaklı olan kutsal üçleme teolojisinin soyut karmaşıklıklarına ve öteki öğelerine göre, çok daha büyük bir duygusal güce sahipti.

Hıristiyanlığın köklerinin bu tür bir çözümlemesi, *İncil*'lerde ve "Resullerin İşleri"nde* çok yalın bir biçimde anlatılan olayların yeni ve insanlara son derece çekici gelen bir şey yaratma olduğu gerçeğini değiştirmez. İsa ve öğrencileri, açıkça Tanrı'nın hemen dünyanın gidişine karışıp bozulmuş dünyayı düzelteceğini ummuşlardı. Umdukları çıkmayıp Yeruşalim'deki Roma yetkilileri (İ.S. 30 dolaylarında) İsa'yı tutuklayıp çarmıha gerdikleri zaman, önce bu beklentilerin asılsız olduğu sanıldı. Fakat çok geçmeden üzgün havariler bir "yukarı oda"da toplandılar ve birden Üstatlarının yüreklere sıcaklık veren varlığını duydular. Bu onlara, İsa'nın çarmıhta ölmesinin her şeyin sonu değil de aslında her şeyin başlangıcı olduğunun kesinlikle inandırıcı bir kanıtı olarak göründü. İsa'nın izleyicileri, yenilenen umutlarının verdiği büyük güçle, İsa'nın uzun zamandır beklenen "Mahşer Günü"nü başlatmak üzere yakın bir gelecekte onurla döneceği sonucuna vardılar. Dostları ve Üstatları İsa, onlara gerçekten eskilerin önceden bildirdikleri kişi, Tanrı tarafından öğretisine kulak verenleri kurtarmak için gönderilmiş bulunan ve ölülerle dirileri yargılamak üzere az sonra ateşten bulutlar üzerinde geri dönecek Mesih olarak göründü.

Böyle şaşırtıcı haberler, yayılmadan duramazdı. Havariler coşkuyla dolup taştılar; olanları ve olacakları kendile-

---

* Resullerin İşleri, *Kitabı Mukaddes*'in Yeni Ahit (İncil) kesiminin İsa'nın ve daha çok havarilerin (resullerin) yaptıklarının anlatıldığı bölümüdür (ç.n.).

rini dinlemeye razı olan herkese açıklamaya çalıştılar. Bu bir avuç coşkulu misyonerden oluşan çekirdeğin çevresinde, yavaş yavaş tarihsel Hıristiyanlığın son derece karmaşık örgütü gelişti. Bu gelişme Buda'nın, Konfüçyüs'ün ya da insanlığın öteki büyük öğreticilerinden birinin yaşamının yol açtığı sonuçlara benzer biçimde, şaşırtıcı ve dünyayı sarsan bir süreçti.

Bununla birlikte, tarihte Hıristiyanlığın gelişmesi, önemli bir konuda öteki büyük dinlerden ayrıldı. Başından beri bilgili ve saygıdeğer Yahudiler, İsa'nın Mesih olduğu düşüncesini kabul etmediler. Yahudilerin yalnızca çok küçük bir azınlığı yeni müjdeyi benimsedi. Fakat Aziz Paulus ve ötekiler Suriye'nin ve Küçük Asya'nın Helenleşmiş kentlerinin pagan halkları* arasında kendilerini dinlemeye istekli insanlar gördüler. Bir kurtarıcı bekleyen, ama Yahudiliğin törensel kurallarını kabul etmeye hazır olmayanlar, Hıristiyanlığın bildirisini son derece inandırıcı buldular. Hıristiyanlığa geçenlerin Yahudi Yasası'na uymak zorunda olmayacaklarına başlarda karar verilmişti. İsa'ya (Yunanca Khristos, "yağ sürülmüş kişi" anlamına gelir, İbranice karşılığı Mesih'tir)** iman etme ve Hıristiyan topluluğunun bir üyesi olarak ıslah edilmiş bir yaşam yeterli görüldü. Bunun sonucu olarak Yeruşalim'in (Kudüs'ün) Yahudi kökenli Hıristiyanları İ.S. 66-70 başkaldırısında dağıtıldıktan sonra, Doğu Akdeniz kentlerinin Yunanca konuşan Hıristiyan toplulukları, Yahudilikle bağlarını tümüyle koparmış oldular. Yunan düşünceleri ve dinsel gelenekleri hiç de Yahudi düşünce ve inançlarına benzemediğinden, paganlıktan Hıristiyanlığa geçenler, kaçınılmaz olarak kendilerinin daha önceki düşüncelerinden birçoğunu da birlikte geçirdikleri için, hiçbir büyük dinin gelişme aşamasında böyle-

---

* Çoktanrılı dinlere sahip halklar (ç.n.).

** Aslında Mesih'in Eski Yunancadaki, dolayısıyla *Kitabı Mukaddes*'in Latinceye çevrilmesinden önceki Yunanca metindeki karşılığı Khristos'tur; Christ bunun Latince metinde ve Batı dillerinde aldığı biçimdir (ç.n.).

sine bir çevre değiştirme durumunda kalmadığı rahatlıkla söylenebilir.

Özellikle tanrı nitelikleriyle insan niteliklerinin aynı kişide toplanması, Yunanların hiç de yabancısı olmadıkları bir düşünceydi. Mesih İsa'nın bir insan, fakat aynı zamanda Tanrı'nın Oğlu, dolayısıyla tanrısal olduğu düşüncesi, Yunanca düşünen ve Yunanca konuşup Hıristiyanlığa geçmiş olan kişilere son derece çekici göründü. Bu nedenle, Mesih'in varlığının tanrısal yanını daha fazla vurgulama eğilimi doğdu. Aynı biçimde Kutsal Ruh, İsa çarmıha gerildikten sonra Yeruşalim'de Havarileri ziyaret ettiği gibi, zaman zaman Hıristiyan toplantılarını ziyaret edip onlara esin vermeye devam ettiği için, mantıksal kanıt getirme yolundaki Yunan alışkanlıkları, Baba Tanrı, Oğul Tanrı ve Kutsal Ruh arasındaki ilişkilerin açıkça tanımlanmasını gerektirdi. Kutsal üçleme teolojisinin kurnazca incelikleri buradan çıktı. Fakat bu dogmanın soyut tanımının büyük bir önem kazanmasından önce Hıristiyanlar, İsa'nın bu dünyadaki yaşamının güvenilir bir yazılı öyküsüne sahip olma gereksinimini duydular. Bu gereksinimi karşılamak üzere İ.S. 70-100 arasında her biri Üstadın söylediklerinin ve yaptıklarının az çok birbirinden farklı derlemeleri olan dört *İncil* yazıldı. Bunlardan az sonra Aziz Paulus'un mektupları ve birçok başka vaaz ve peygamberlik metinleri de *Yeni Ahit*'i oluşturmak üzere bir araya getirildi.

Yahudi kitaplarından olduğu kadar *Yeni Ahit*'in bu kutsal metinlerinden birkaç parçanın her hafta okunması, şarkılar ve İsa'nın öğrencileriyle son akşam yemeğini anımsatan törensel eylem, Hıristiyanların gittikçe büyüyen topluluklarının inancını sürdüren davranışlar oldu.

Bu grupların üyelerinin, özellikle hastalık ya da başka büyük sıkıntı zamanlarında birbirlerine yardıma hazır oluşları da, kilisenin ilk dönemleri için son derece güçlü bir başka destek oluşturdu. Yakın bir gelecekte dünyanın

ve Roma egemenliğinin sonunun geleceğini vaaz edenleri kaçınılmaz olarak bir yarı gizli dernek gibi gören Roma yöneticilerinin Hıristiyanlığa karşı besledikleri güvensizliğe karşın Hıristiyan kiliseleri, yoksul ve toplumla bütünleşememiş tabakalar arasından gelen insanları Hıristiyanlığa çekmeye devam etti.

Yunan pagan kültürünün genel olarak hızını yitirmesi olgusuyla, Hıristiyanlığın kazanmakta olduğu başarı, birlikte Helenizmin neden sonra yayılma gücünü yitirmeye başladığını gösteren işaretti. Bununla birlikte, o tarihte Asya'daki ve Avrupa'daki halklar, Helenistik uygarlığın kendilerine değerli görünen yönlerini değiştirmiş, benimsemiş ve kendilerinin malı yapmış bulunuyorlardı. Bu sürecin yankıları Hindistan'a, hatta uzak Çin'e kadar yayıldı. Bu etkiler, Helenizmin parlak yıllarında Hindistan ve Çin uygarlıklarında ortaya çıkan değişiklikleri ele alacağımız ve uygarlığın başarılarının genel olarak barbar dünya üzerindeki etkilerini araştıracağımız bir sonraki bölümde ortaya konacak.

ONUNCU BÖLÜM

İ.Ö. 500 - İ.S. 200 Arasında Asya

Helenizm Ege'deki beşiğine sığamayıp çevresine yayılarak genişlerken ve zarif bir yaşam biçimi oluştururken, Eski Dünya'nın öteki uygarlıkları bıraktığımız yerde kalmadı. Makedonya ve Roma fetihlerinin, Helenistik dünyanın ve Roma dünyasının sınırları ötesinde, özellikle Hindistan'da bazı etkileri olmuştu. Aynı tarihlerde Moğolistan'da ilk kez gerçekten güçlü bir göçebe halklar federasyonunun ortaya çıkışı, bozkır boyunca görülen geniş çaplı göç hareketlerine yol açtı. Bu göç hareketleri, Avrasya'nın tüm uygar halkları ve birçok yarı uygar toplulukları arasında, daha önce görülmedik derecede sıkı ve düzenli bir iletişimin kurulması sonucunu yarattı. Uygarlığın tüm ana mer-

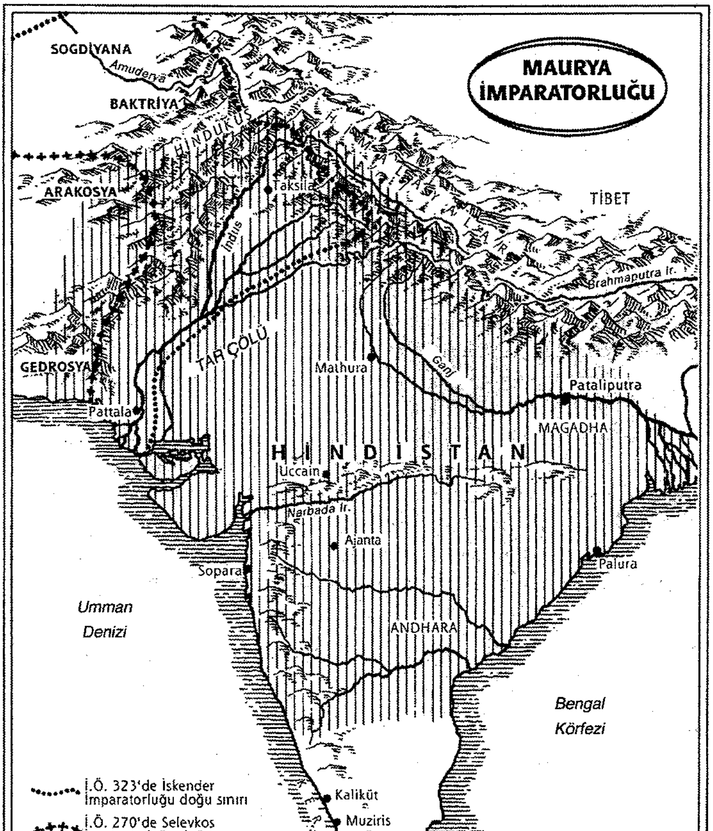
kezlerinde görülen köklü kültürel tutuculuğa karşın, Avrasya kıtası boyunca dizilen topluluklar arasındaki ilişkilerin sıklaşması, önemli yol kavşaklarında bulunan halkları, özellikle dinsel alanda olmak üzere görülmedik bir yaratıcılığa yöneltti.

Hindistan'ın Maurya İmparatorluğu

İskender ordusuyla (İ.Ö. 327'de) İndüs Vadisi'ne girdiği zaman, Ganj bölgesinin büyük bir bölümü Magadha Krallığı altında birleşmiş bulunuyordu. Makedonya ordusu, yerel savunmaları kırıp yerel ittifakları parçalayarak Kuzeydoğu Hindistan'ı istila ederken, belki de Magadha Kralı Çandragupta'nın (İ.Ö. 321-297 dolaylarında krallık etti) İndüs bölgesini topraklarına katmasını kolaylaştıran ortamı hazırlamış oluyordu. Çandragupta'nın torunu Asoka (İ.Ö. 274-236 dolaylarında krallık etti) zamanında, orta Hindistan ve en uç bölgesi dışında Güney Hindistan da Maurya İmparatorluğu içine alındı.

Geniş topraklara sahip olan bu devlet, Pers İmparatorluğu'ndan ve Helenistik imparatorluklardan pek çok şeyi örnek alarak benimsemişti. Maurya heykelleri, Hindukuş Dağları'nın ötesindeki ülkelerden getirilen işçiler tarafından yapılmış olabilir. Çandragupta'nın sarayı, Persepolis'teki Pers sarayına benzetilmiş gibidir. Asoka'nın, imparatorluğunun her yerine diktirmiş olduğu, üzerlerinde buyrukları yazılı bulunan ünlü sütunları, Behistan'daki kayalara oyulan Pers krallık yazılarından esinlenmiş görünür. Maurya evrensel imparatorluk kavramı bile, Pers ve Makedonya imparatorlukları örneklerinden etkilenmiş olabilir.

Bununla birlikte Asoka, savaşlara ve fetihlere karşı duyduğu bir gençlik düşkünlüğü döneminden sonra, sofu bir Budist oldu ve yaşamının geri kalan bölümünü tinsel fetihlere adadı. Bir yandan başka ülkelere, bir yandan da

MAURYA İMPARATORLUĞU
SOGDİYANA
Amuderya
BAKTRİYA
HINDUKUŞ
HİMALAYALAR
ARAKOSYA
Taksila
TİBET
Indus
Brahmaputra Ir.
GEDROSYA
TAR ÇÖLÜ
Mathura
Ganj
Pataliputra
Pattala
MAGADHA
HİNDİSTAN
Uccain
Narbada Ir.
Ajanta
Palura
Sopara
Umman Denizi
ANDHARA
Bengal Körfezi
Kalikût
Muziris
TABROBANA (SEYLAN)
İ.Ö. 323'de İskender İmparatorluğu doğu sınırı
İ.Ö. 270'de Selevkos İmparatorluğu doğu sınırı
İ.Ö. 250 dolayında Asoka zamanında Maurya İmparatorluğu
Ölçek: mil olarak
0
500

ülkesinin her yerine, misyonerler yolladı. Aynı zamanda, Buda'nın küllerinin bir parçasının saklandığı birçok sunaklar yaptırdı. Bir ara Budizm'in bütün öteki inançları silip süpüreceği sanıldı; fakat, Buda'nın ruhunun çağrılması, kutsal yerlere hacıların gönderilmesi, sadakalar verilmesi ve öteki sofuluk kurallarıyla desteklenmesi durumlarında bile, devletin desteği Budizm'in özündeki zayıflığın üstesinden gelemedi. Bu gibi yeniliklere karşın, Budizmin keşişler dışındaki kişiler için de eksiksiz bir yaşam yolu olabilmesi sağlanamadı. Sıradan yaşam koşulları içindeki sıradan insanlar, insan yaşamının daha önemsiz bunalımlarının yanı sıra, doğum, evlenme ve ölüm gibi olgularına uygun törenler için gene Brahmanlara başvurmak zorunda kaldı.

Asoka'nın ölümünden hemen sonra imparatorluğu, birbirleriyle savaşan parçalara bölündü. Orta Asya'dan Hindistan'a açılan geçitlerden, Yunanlar, Sakalar, Kuşanlar ve Partlar olmak üzere, yeni istila dalgaları geldi. Bu istilalar, yeni birleşmiş Çin ile İç ve Dış Moğolistan'ın Türkçe konuşan çoban toplulukları arasındaki çarpışmaların yol açtığı olaylarla, toplulukların birbirlerinin topraklarını ellerinden almaları, birbirlerini kovalamalarıyla ilişkiliydi.

Çin'in Birleştirilmesi

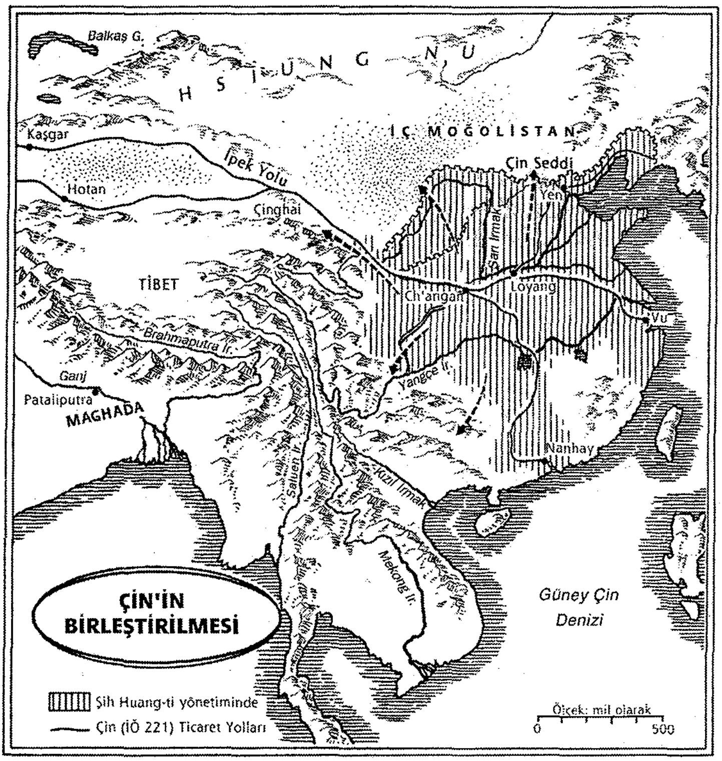
Bozkır halkları arasındaki bu yaygın karışıklık Çin'in birleştirilmesinin bir sonucu olarak başlamıştı. Ülkenin birleştirilmesi işini, Çin devletinin yöneticisi başarmıştı. Onun bozkır barbarlarıyla yapılan uzun sınır savaşlarında çelikleşmiş orduları, İ.Ö. 221'de Çin'deki tüm rakiplerini yendi ve kendisi yeni Çin hanedanının "İlk İmparator"u (Şih Huang-ti) adını aldı. Bu imparator, imparatorluk makamını ve gücünü, Çin'in kamu yönetimini kökten ve acımasız bir biçimde yeniden örgütlendirme yolunda kullan-

dı. Ülke, günümüze kadar süren sınırlara sahip eyaletlere ve valiliklere bölündü. Aynı zamanda tüm Çin için birörnek bir yazı biçimi saptayıp onun kullanılmasını buyurdu. Bu yazı benimsendi ve çok geçmeden eski kitaplar, kolay kolay anlaşılamayan yazılar durumuna düştü. Göçebeleri gözetleyebilmek ve akınlarını önleyebilmek için yapılan Çin Seddi tamamlandı ve Çin'in tehdit edilen herhangi bir sınır bölgesine ya da ayaklanma görülen herhangi bir eyaletine, birliklerini kısa zamanda sürebilmek için etkili bir posta konakları ve posta yolları sistemi kuruldu.

Bu büyük zorba imparator, bu büyük fatih, gücünün karşısına çıkan hiçbir engeli tanımayarak yerel gelenekleri aldırmadan çiğnedi. Bu tutumunun bir sonucu da, geleneksel törenlere uygun bir biçimde hükümdarlık etmesi gerektiği görüşüyle, imparatorun erkini sınırlayan Konfüçyüsçü kuramla çatışmaya düşmesi oldu. Bu nedenle Şih Huang-ti, Konfüçyüsçü öğretiyi yasakladı ve imparatorluk belgelerinde saklanmak üzere ayrılacak birer örnek dışında, tüm Konfüçyüsçü kitapların yakılmasını buyurdu. Bu buyruk, sonraki kuşakların Konfüçyüsçülerinin ona bitmez tükenmez bir nefret duymalarına yol açtı. Şih Huang-ti'nin Çin halkının işgücünü devlet işlerinde kullanmak üzere büyük çapta zorunlu çalışmalara koşmasının yarattığı genel hoşnutsuzluk, o dönemler için daha önemli sonuçlar doğurdu. Bu büyük fatih İ.Ö. 210'da ölünce, yerine geçen oğlunun babasının erkini sürdüremeyeceği anlaşıldı. İç savaş patlak verdi ve bu savaş İ.Ö. 202'de Han hanedanının kurucusunun Çin'in tüm toprakları üzerinde egemenliğini sağlamasıyla sona erdi. İktidarın kısa bir süre için (İ.S. 9-22 arasında) gasp edilmesi dışında, soyundan gelen ardılları İ.S. 220'ye kadar imparatorluk makamını ellerinde tuttular.

İlk Han imparatorları, Çin toplumunun başat öğesi durumuna gelmiş olan toprak sahipleri sınıfıyla ittifak

kurdular. Söz konusu toprak sahibi ailelerin büyük ölçüde Konfüçyüsçü kalıplarla eğitilmiş olan oğulları, imparatorluk bürokrasisine alındılar. Bu uygulama, devlet memurları sınıfıyla toprak sahipleri sınıfı arasında her alanda uyumun sağlandığı bir ortam yarattı. Toprak sahipleriyle memurlar, köylü sınıfını ve toplumun öteki aşağı tabakalarını bulundukları yerlerde tutmak için, çoğu kere güçlerini birleştir-

diler. Çin toplumunun bu yollarla kazandığı kararlılığın bir belirtisi, savaşan devletler döneminin belirgin özelliği olan entelektüel tartışmaların gerilemesinde görüldü. Örneğin Şih Huang-ti, devletin haklarını öteki tüm rakip kurumların önüne alan Legalist okuldan sayılırken, Han imparatorları çok geçmeden Konfüçyüsçülüğü bir resmi ideoloji olarak benimsediler. İmparatorluk Çininin eğitim görmüş sınıfları arasında oldukça büyük bir tekdüzelik sağlanana kadar rakip öğretiler, karşıt düşüncelerle eleştirilerek yıkılmaktan çok, yönetimin kendilerine karşı tutum takınmasıyla bastırıldı.

Orta Asya'daki Devletler

Çin'in kararlılığının bu yönünün içte işlemeye başlamasından çok önceleri, birleşmiş bir Çin'in askeri gücü dışa karşı kendini göstermeye başlamıştı. Şih Huang-ti, İç Moğolistan'daki bazı kabilelere karşı saldırgan bir tutum takınmakta ve onları Gobi Çölü'nün ötesine, Dış Moğolistan'daki seyrek otlaklara sürmekte gecikmedi. Bu mülteci kabileler, Çinliler tarafında Hsiung-nu denen bir bozkır konfederasyonunun çekirdeğini oluşturdu. Bu konfederasyon çok geçmeden Çin'in askeri gücüne eşit, hatta ondan büyük bir güç olacak kadar korkunçlaştı. Örneğin Han hanedanının ilk imparatoru (İ.Ö. 200'de) Hsiung-nu'ya karşı düzenlediği bir seferde az kalsın yaşamını yitiriyordu. Aklını başına getiren bu deneyimden sonra, konfederasyonun önderlerine haraç ödemeyi ve onların İç Moğolistan'da yeniden sağladıkları egemenliği tanımayı kabul ederek bir antlaşma imzaladı.

Bunun üzerine Hsiung-nu konfederasyonu, denetimi altına aldığı toprakları bozkırın batısına doğru genişletmeye başladı. Bu yoldaki eylemleri İran dilleri konuşan çeşitli halkları yurtlarından etti. Güneybatıya doğru kaçan bu

halklar da, gittikleri yerde çökmekte olan Selevkos ve Maurya imparatorlukları arasındaki bir bölgede, Yunanca konuşan öteki krallıkların doğusundaki çok uzak bir yerde ortaya çıkmış olan, ilginç fakat az bilinen Baktriya Yunan Krallığı'nı yıktılar. Gene de birbiri ardından gelen istila dalgalarının Himalayaları aşıp Kuzeybatı Hindistan'ın büyük bir bölümünü çiğnedikleri bir kargaşa döneminden sonra, Orta ve Batı Asya'nın vahaları ve çayırları daha kararlı bir rejime kavuştu. İ.Ö. 202'de Çin orduları batıya doğru yola çıkıp, Seyhun Irmağı'na kadar uzanan topraklar üzerinde Güneş'in Oğlu'nun egemenliğini kurdular. Bundan (kesin tarih tartışmalı) az sonra, bir zamanlar Yunan Baktriya Krallığı'nın bulunduğu bölgede, yani bugünkü Afganistan ile dağların ötesindeki bugünkü Pakistan topraklarının bulunduğu yerlerde, Kuşan krallarınca oldukça güçlü bir monarşi kuruldu. Kuşanlar, Hsiung-nu'ların Çin'in batı sınırlarından sürmüş oldukları İranlı kabilelerin soyundan geliyorlardı. Onların da batısında bozkırdan yeni gelen bir başka İranlı kabile olan Partlar da, İ.Ö. 171'den İ.S. 226'ya kadar süren oldukça güçlü bir imparatorluk kurdular.

Savaş ve Ticaret Yöntemlerinde Değişiklikler

Orta Asya'daki uygar devletlerde görülen, her yerde karşılaşılan bu istikrar, süvari savaş tekniklerinde gerçekleştirilen önemli bir gelişmeyle sağlanabilmişti. İ.Ö. 100'den önce Partlar, atlarını hayvan yemi olarak kullanmak üzere ekip biçtikleri kaba yoncayla besledikleri zaman, daha önce bilinen tüylü ve bodur bozkır atlarından daha iri ve daha güzel türler yetiştirebildiklerini gördüler. Böyle bir at, ağır bir zırh yükünü de taşıyabilirdi. Zırhlarla iyice kuşanmış bir insandan ve attan oluşan ağır süvari, hafif bozkır süvarisinin oklarını etkisiz kılabileceği için, bu önemli bir özel-

likti. Ağır süvarilerden oluşan böyle bir birlik, gerçekten bozkır süvarilerinin oklarına oklarıyla karşılık verebilir, sadakları boşaldıktan sonra onları savaş alanından sürebilir ve geri çekilirken de onları hırpalayabilirdi. Bununla birlikte zırhlı süvari, kaçan hafif süvarileri kolay kolay yakalayamazdı. Bu durumun yarattığı sonuç, uygar toplulukların ağır süvarisiyle bozkır göçebelerinin hafif süvarilerinin birbirlerinin üstesinden gelemedikleri bir dengenin doğması oldu. Hiçbiri ötekinin alanında üstün gelemedi. İri atlar yabanıl bozkırın seyrek otlarıyla beslenemezdi; tarımsal bölgelerdeyse, zırhsız göçebeler, artık yeni zırhlı süvarilere üstün gelemezlerdi.

Böylece büyük atları besleyebilen –kaba yonca bulunmadığında onlara saman ve tahıl yedirebilen– tarım toplulukları, kendilerini göçebelerin akınlarına karşı savunabilme olanağına kavuşmuşlardı. Ancak zırhların, atların ve bunları etkili bir biçimde kullanabilecek eğitimden geçmiş profesyonel savaşçıların sağlanması çok pahalı olduğundan, böyle bir savunmanın yol açacağı giderler çok büyüktü. Bir başka güçlük, her savaşçının eline zırh ve at satın alabilmesine, bunların bakımını yapabilmesine yetecek bir gelir kaynağı verilmesinin yerel kurumlarda bazı değişiklikler yapılmasını gerektirmesiydi. Bunu sağlamanın yolu, genellikle bir ya da birkaç köyü, kendini bu ağır silahlarla donatmış tek bir savaşçının emrine ve hizmetine vermek oluyordu. Fakat kırsal bölgelerde gerçekten korku salan böyle bir şövalyeler sınıfının oluşması, artık merkezi hükümetin sözünü, bu yeni asker sınıfına katlanmaya ve onunla yan yana yaşamaya razı olmadıkça geçiremeyeceği anlamına geliyordu. Hem hükümdar hem köylüler hem de kasaba halkı böyle bir değişiklikten hoşlanmayacakları için, uygar topluluklar, bozkırdan gelen akınlara açık olan bölgeler, İran ve Orta Asya dışında, bu yeni ağır zırhlı savaş teknolojisini hemen kabul etmediler.

Bununla birlikte, Orta Asya'da bozkır göçebelerine karşı ağır süvarilerle kurulan set, uygar toplumların hükümetlerini ve tacirlerini, iyi donatılmış olması, kolluk güçleri tarafından düzenli olarak korunması ve kervanlardan ağır vergiler alınması sayesinde, Çin'i Roma İmparatorluğu'na bağlayan örgütlü bir ticaret yolunun kurulmasında işbirliği yapabilmeleri olanağını hazırladı. Çin'den yüklenen ipekler, batıya doğru yola çıkıp Roma Suriyesine varmak üzere bu "ipek yolu" boyunca ilerlerken, çeşitli mallar –madenler, cam ve büyük miktarda altın ve gümüş para– aynı yolda karşı yönden doğuya doğru akıyordu.

Hemen hemen aynı tarihlerde Yunanca konuşan kaptanlar, Kızıldeniz'den hareketle Babülmendep Boğazı'nı geçerek Güney Hindistan'a varmak için, Hint Okyanusu'nun düzenli muson yellerinden nasıl yararlanılacağını buldular. Çok geçmeden, Bengal Körfezi'ni aşıp Hindistan'ın doğu kıyılarını Malaya'ya bağlayan yolda, benzeri deniz yolculuklarına girişildi. Kra Kıstağı'nı aşan kısa bir kara yolculuğundan sonra yolcular, Güneydoğu Asya kıyıları boyunca gidip gelen Çin tekneleriyle karşılaşıyorlardı. Böylece, Malaya'nın karayla birleştiği yerde kısa bir kara yolculuğu kesintisiyle karşılaşan bir deniz yolu da, milattan az önce Roma'yla Çin arasında bağlantı kurmuş oluyordu.

Yüzlerce, belki binlerce insan, deve sürücüleri, tayfalar, koruyucular, tacirler, hamallar ve öteki halk, geçimini bu yollarda gidip gelerek sağladı. Yazılı kayıtlar bu kişilerden yeterince söz etmez. Gene de mola verilen yerlerde yakılan ateşlerin çevresindeki ve limanlardaki tavernalardaki konuşmalarda, Suriye'den Çin'e, Hindistan'dan Aral Gölü'ne dek Asya'nın tüm pazarlarında, bilinen dünyanın her yeri hakkında eğri doğru bilgilerin yayıldığından kuşkunuz olmasın.

Sanatta Gelişmeler

Çin, Hindistan ve Ortadoğu arasındaki iletişimin ve gezilerin artışı, Eski Dünya'nın dört büyük uygarlığından hiçbirinde büyük değişikliğe yol açmadı. Yunan yaşam biçiminin nasıl Ortadoğu toplumunun üst tabakalarına girdiğini, onun Avrupa'nın barbar topluluklarıyla etkileşiminin nasıl Akdeniz Avrupasını uygarlaştırdığını, aynı zamanda doğmakta olan Hıristiyanlığa nasıl kendine özgü damgasını vurarak katkıda bulunduğunu görmüştük. Fakat, Yunan-Roma kibar takımının Eski Dünya'nın öteki uygarlıklarıyla ilişkileri, yaşamlarına ipek giysilerin lüksünden fazla bir şey getirmedi.

Aynı şey öteki uygarlık merkezleri için de söylenebilir. Örneğin, uygar dünyanın öteki ülkeleriyle ilişkisi, Çin kültürünün ana çizgisi üzerinde önemli sayılabilecek hiçbir etki yaratmadı. Yeni bir boşinan olarak gördükleri Hıristiyanlığa, ciddiye almadıkları Olympos tanrıları kadar az önem veren Romalı memurlara ve bilginlere benzer bir biçimde, kafaları Konfüçyüsçü öğretinin klasikleriyle dolmuş Çinli bilginler ve memurlar da, aşağıladıkları ticaretle uğraşan halkın aptalca buldukları düşüncelerinden etkilenecek konumda değillerdi. Hindistan'ın yukarı sınıf Brahmanlarının yaşamları hakkındaki bilgilerimiz daha az; fakat onların da Yunan, Hint ve Ortadoğu uygarlıkları arasında son derece verimli alışverişlerin yapıldığı yerler olan limanlardaki ve kervansaraylardaki dedikodularda, anlatılan abartmalı öykülerde ilgiye değer pek az şey bulduklarını düşünebiliriz.

Bir başka deyişle, Avrasya'nın yerleşmiş eski uygarlıkları eski yollarında yürümeyi sürdürdüler. Çin'de Konfüçyüs'ün ölümüyle (İ.Ö. 479) Şih Huang-ti'nin İ.Ö. 221'de Çin'in tümü üzerinde egemenliğini kurması arasında geçen süre özellikle verimli yıllar oldu. Konfüçyüsçülüğün ve Ta-

oizmin üstünlüğünü kabul etmeyen birçok karşı okul ortaya çıktı; fakat Han hanedanı ülkede barışı kurduktan sonra, bunlar ortada görünmez oldu ya da Konfüçyüsçülüğün içinde eritildi. Bu özümleme süreci, Konfüçyüs'ün, izleyicilerinin benimseyeceği geleneksel öğretinin içeriğini saptarken atladığı birçok şeyi Konfüçyüsçülüğün içine soktu. Bu yolda her zaman izlenen yöntem, her türlü yeni düşünceyi, Konfüçyüsçü klasiklerdeki deyişleri mecazi anlamlarında alarak ya da sözcüklerin yerlerini ve dolayısıyla cümlelerin anlamlarını değiştirerek, ancak bilgili kişilerin kavrayabilecekleri, tam anlamlarını gerçekten bilgin kişilerin çözebilecekleri üstü örtülü gerçekler biçiminde Konfüçyüsçülüğün içine sokmaktı. Daha sonra Hıristiyanlığın kutsal metinlerine karşı da uygulanacak olan bu yolla, bir sürü yeni düşünce güçlük çekilmeksizin Konfüçyüsçülüğün yapısı içine yerleştirilebildi.

Tarihin ayrı bir edebi kompozisyon türü olarak ortaya çıkmasıyla Çin öğretisi daha da zenginleştirildi. Çin tarihçiliğinin büyük öncüsü, nesnelerin başlangıcından alarak yaşadığı çağa kadar geçmiş hakkında tüm bildiklerini bir sürü ciltte derleyen Ssuma Chen idi (İ.Ö. 145-87). Çin tarihini, her hanedanın Gök tarafından imparatorluk görevi için seçilen özellikle çok erdemli bir yöneticiyle başladığı, sonra o hanedanın, başlangıçtaki erdeminin Gök'ün sabrı taşıp hanedanın değersiz son yöneticisinden verdiği vekilliği geri aldığı noktaya dek azalıp yok olduğu düşüncesi çevresinde kurdu. Çin'in geçmişindeki verileri, bu şemaya öylesine inandırıcı bir biçimde uydurdu ki, olguların bu düşünceye uyacak biçimde derlenip işlenişi sonraki Çin tarih yazıcılığının değişmez uygulaması oldu.

Hindistan'ın edebiyat ve düşünüş alanındaki kültürünün gelişmesi hakkında çok daha az bilgiye sahibiz. Gupta çağında (İ.S. 320-535) klasik biçimini alacak olan rahiplik, saray inceliği ve çileci disiplin bağlantısı, bir olasılıkla bu

dönemlerde yavaş yavaş gelişmekteydi; fakat, bu konuda verilen tüm tarihler kesinlikten uzak olunca, Hint düşüncesiyle ve edebiyatıyla ilgili tartışmayı bir sonraki bölüme bırakmak en uygun tutum olarak görünüyor.

Bu dönemde İran'ın çeşitli bölgelerinde olup bitenler insanı üzecek kadar belirsiz. İran'da ve Mezopotamya'da Selevkos egemenliğinin yerini (İ.Ö. 171'de) Part egemenliğinin almış olması, hiç değilse başlarda herhangi bir köklü kültürel değişiklik yaratmamış görünüyor. Selevkoslar gibi Part hükümdarları da, en büyük vergi gelirlerini Mezopotamya'nın Yunanlaşmış kentlerinden sağladılar ve buna uygun olarak genellikle Filhelenist* bir bakış açısı benimsediler. Bununla birlikte, Zerdüştçü inancın varlığını sürdürdüğü kırsal bölgelerde, daha katıksız bir İranlı yaşam biçimi direndi. Bu tutum, Sasani İmparatorluğu'nun, öteki adıyla Yeni Pers İmparatorluğu'nun (İ.S. 226'da) kurulmasıyla açık siyasal ifadesini buldu.

Sanat, gözleme dayanan yeni deneyimleri, edebiyatın bir başka bilgin geleneğiyle karşılaşmasında gösterdiği tepkilerde görülenden çok daha büyük bir doğrulukla ve duyarlılıkla yansıtır. Bunun nedeni, bir sanat yapıtının, yabancıları ve konuyla ilgili olmayanları etkileyebilmesi için başka bir dile çevrilmesinin gerekmemesidir. Bunun tersine, edebiyatla uğraşmamış olanların edebiyat kültürünü kavrayabilmeleri son derece güçtür. Bu durum, Yunan heykelciliğiyle ilişkinin Hint sanatçılarını çok kısa bir sürede kendi bağımsız yontma biçemlerini yetkinleştirmeye yöneltmesi örneğinde çok güzel bir biçimde gözler önüne serilmiştir. Bilinen en eski Hint heykelciliği, Asoka çağına dayanır. Bu tarihten sonra, iki yüzyılı aşmayan bir süre içinde, Sançi'deki büyük Budist stupanın incelikli yontularında açıkça görülen zengin, olgun bir biçem gelişti. Sanat tarihçileri, Hintli sanatçıların Yunanlardan ne ölçüde etki-

---

* Yunansever (ç.n.).

lendikleri sorununu hâlâ tartışmaktalar. Bununla birlikte Hint heykelciliğinin genellikle doğalcı karakteri, Akdeniz süsleme motiflerini özgürce kullanışı gerçeği ve Hint yontucularının (hiç değilse İskenderiye'den getirilmiş ucuz kopyalardan) Yunan heykellerini görmek için pek çok olanağa sahip olduklarını bilmemiz, Yunan ve Hint heykelcilik gelenekleri arasında gerçekten bir ilişkinin bulunduğunu gösterir.

Bir ayağı bir kültürde, öbür ayağı öteki kültür alanında bulunan Hindukuş'ta, Budist kurtarıcıların heykelleri yapılırken, Yunan biçimleri kullanan melez bir biçem ortaya çıktı. Budist misyonerler, bu sanatı tüm Orta Asya'ya yayarak incelemekte olduğumuz dönemin (İ.Ö. 500 - İ.S. 200) sonlarına doğru Çin'e kadar soktular. Bu biçem doğuda ne kadar uzaklara yayılmışsa Yunan sanat ölçülerinin kavranılma ölçüsü de o kadar kötüleşmiştir. Ruhu da biçim değiştirmiş, Apollon'un doğalcı bir portresi olarak başlayan şey, ötedünyacı esinlerin stilize edilmiş bir biçimde dile getirilişiyle son bulmuştur. Yunan-Budist sanatı Çin'e gerçek anlamıyla, ancak daha önceki Çin sanatını derin biçimde etkileyip tümüyle değiştirdiği tarih olan Han hanedanının sona ermesinden (İ.S. 220'den) sonra girebilmiştir. Bu dolaylı yolla, Yunan sanat biçemlerinin, doğuya doğru ilerledikçe anlamları ve simgesel önemleri değişerek Asya'ya yayılışını adım adım izleyebiliriz.

Yeni Kozmopolit Dinler

Avrasya'nın birbirinden ayrı uygarlıkları arasında düzenli iletişimin başlamasının yarattığı en önemli kültürel sonuç, sanat biçemlerinin yayılması değildi. Bundan daha önemlisi, çeşitli kültürlerden kişilerin karşılaşıp çene çaldıkları pazarlarda, içinde bulundukları acımasız dünyayı, dinde yapılan bir yenilikle, daha dayanılır kılmak için uğraşan

köksüz, başıboş insanlardan ve yitik ruhlardan oluşan toplulukların doğmasıydı. Dinde yapılan bu yenilik, dünyanın öteki bölgelerindeki milyonlarca insanı yüzyıllar boyu etkileyecek güçte köklü ve çekici bir nitelik taşıdığını kanıtladı.

Bu bakımdan üç bölgenin özellikle verimli olduğunu görüyoruz. Bu bölgelerden birincisi Güney Hindistan'da, ikincisi Kuzeybatı Hindistan'da ve üçüncüsü Roma İmparatorluğu'nun Yunanca konuşulan bölümlerindeydi. Bilindiği gibi Hıristiyanlık, Doğu Akdeniz kentlerindeki Yunanca konuşan toplulukların din alanında yarattıkları büyük bir yapıttı. Hemen hemen aynı tarihlerde Güney Hindistan'da Hinduizm, Kuzeybatı Hindistan'da Mahayana Budizmi ortaya çıktı. Bu üç bölge de, içlerinde, geldikleri topluluklarla ilişkilerini koparmış insanların toplandığı büyük kentler bulunan toplumlar arası ticaret merkezleriydi. Üç bölge de, aynı zamanda birbirlerinden oldukça farklı eski dinsel ve kültürel gelenek alanlarının birbiriyle çakıştığı yerlerdi. Bu konumları, duyarlı kişileri yeni esinlerin, gizemci deneyimlerin, gelişmiş dinsel törenlerin ve mantığın ışığı altında inançlarını yeniden düzenlemeye yöneltti.

Hıristiyanlığın başlangıcı ve bu yeni dine ilk ortamı hazırlayan Yahudi ve Yunan geleneklerinin karışması hakkında, daha önce bazı açıklamalarda bulunmuştuk. Güney Hindistan'da Aryan, Dravidyen ve Yunan-Roma etkilerinin üst üste gelip karıştıkları bir çevrede, İ.S. ilk yüzyıllarda, Brahmanizm Hinduizme dönüştü. Hiçbir peygamber ya da vaiz, Hindistan'ın geleneksel inançlarını kasıtlı ya da bilinçli olarak değiştirme çabasında bulunmadığı için bu değişiklik belirli bir tarihte ortaya çıkmış değildir. Hinduizm, geleneksel törenlerde yapılan yeniliklerle ve çeşitli Hint kastlarınca saygı gösterilen sayısız tanrılarla ilgili birçok mitosun, birbirine rakip olan, gene de birbirini tamamlayan iki tanrı, Şiva ve Vişnu çevresinde birleşmeleri süreciy-

le yavaş yavaş doğdu. Şiva'ya ve Vişnu'ya tapanlar, bu iki tanrının, göründükleri kişilerin anlayışlarına ve seziş inceliklerine göre çeşitli biçimlere girerek görünme yolunu seçtiklerine inandılar. Bu durumda, bir bölgede tapılan yerel tanrı, Vişnu'nun ya da Şiva'nın o yerel tanrı biçimine girmiş geçerli görünümleri sayılabildiği için, hemen her ilkel kült ya da bir dinin yerel özellik kazanmış biçimi, kolaylıkla Vişnu ya da Şiva kültü içine alınabildi.

Böyle bir öğreti, Hint dinine bir tür düzen ve sistem getirdi; çünkü bir yerel kült Hindu panteonunun iki baş tanrısından birinin görünümü olarak gösterilince, o yerel tanrıya tapanlar, daha önceki birbirinden farklı inançlarına oranla gelişmiş ortak bir inancı paylaşmaya başladılar.

Yeni ortaya çıkan Hinduizmin gerçekten önemli olan yanı, Vişnu'ya ve Şiva'ya tapanların, bu tanrıları, kendilerini yaşamlarının sıkıntılarından kurtarıp mutlu, yetkin bir varlık durumuna yükseltebilmeye yetenekli ve istekli kurtarıcılar olarak görmelerinde yatar. Yeniden doğuş kavramı, Hinduizmin de temelini oluşturdu. Basit halk, sofuca davranışların ve tanrılara armağanlar sunmanın, bir sonraki yaşamlarında daha üstün bir kastın üyesi olarak doğmalarını sağlayacağına inandı. Öte yandan eğitim görmüş kesim, *Upanishadlar* ile dinsel çabanın amacının hâlâ bireysel ruhun, Vişnu'nun ve Şiva'nın bile birer dış görünüşlerinden başka şey olmadıkları yüce varlık içinde çözülüp yitmek olduğunu söyleyebiliyordu. Böylece Hinduizm, yüksek metafizik düşüncelerle halkın kaba boşinanlarını birleştirerek herkes için geçerli bir inanç sunmuş oldu. Bu bileşim son derece güçlüydü ve Budizmi doğduğu topraklardan sürüp yerini alarak gücünü kanıtladı.

Bununla birlikte, Hinduizmin Budizmi sürgün etmesinden önce Buda'nın izleyicileri, Budizmin, özellikle Hint, Yunan, Pers ve bozkır halklarının birbirleriyle karşılaşıp karıştıkları yer olan Kuzeybatı Hindistan'da gösterdiği ol-

9) *Bir İsviçrelinin başının yontusu. Aventicum'da bulunmuştur. İsviçre, Avenchez Müzesi'nde bulunmaktadır.*

BATIDA BİÇEMLERİN KARIŞMASI

Bu baş, İsviçre'de bir Roma sit alanında bulundu. Bu acayip ve çarpıcı yapıtın gerisinde Greko-Romen ustalıklar ve (belki tahta kullanılan) yerli sanat geleneği arasında oluşmuş bazı birbirine karışma, çapraz birleşme olguları yatıyor olmalı.

10) Athena (ya da Roma).
İ.S. 2.3. yüzyıldan kalma.
Lahor, Pakistan.

11) Buda, İ.S. 4. yüzyıl.
Lahor, Pakistan.

DOĞUDA BİÇEMLERİN KARIŞMASI

Bir sanat biçemi zaman ve uzam içinde ilerlerken şaşırtıcı biçimlerde değişir. Buradaki dört resim, Greko-Romen kültürünü benimsemiş bir taşralının veya Greko-Romen kültürünün bir misyonerinin sol üst köşede bize dik dik bakan sağlıklı Athena'yı (ya da Roma'yı) yonttuğu yaklaşık İ.S. 100 dolaylarında başlayan, bütün Avrasya'nın üç dört yüzyıllık bir dönemine rastlayan ilişkilerini göstermek üzere seçilmiştir. Taşralı Greko-Romen sanatın, aynı bölgeden ve yaklaşık aynı zamandan kalma ikinci bir yontuda yeni biçimlerde kullanılışı görülebilir. Burada sanatçı, Buda'yı tasvir etmek için topuz ve toga gibi Greko-Romen motifler kullanmıştır. Diğerleri, Hint-Grek Budist sanatın sunduğu biçimlere dayalı olarak, Buda'nın birincisinde melez bir Çin versiyonunu, ikincisinde tümüyle Çinli bir versiyonunu oluşturan Çin yontularıdır. Yunan sanatının doğacı etkisinin nasıl değiştiğine ve sonunda yalnız kıvrımlı kumaşı değil, Buda'nın ayağını da düz, süslü ve hoş kıvrımlar kalıbına indirgeyen Çinli yontucu tarafından nasıl karşıtına dönüştürüldüğüne dikkat edin.

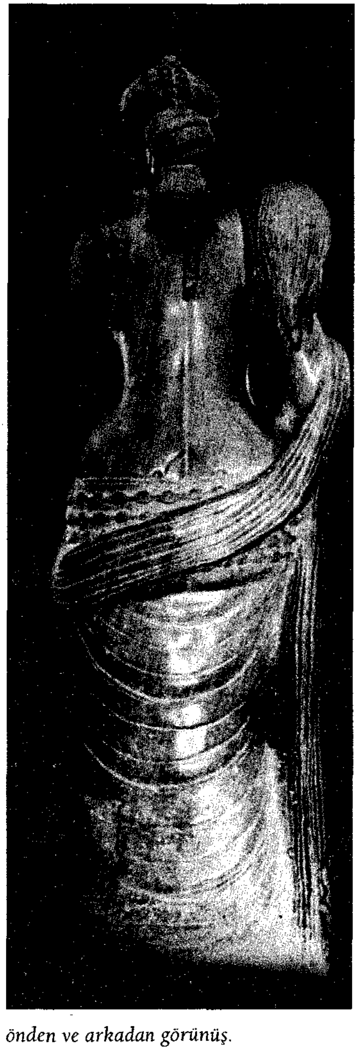
12) *Şensi'den Buda,*
İ.S. 5. yüzyıl.
Sabauda Galerisi, Turin.

13) *Honan'dan Buda,*
İ.S. 5. yüzyıl.
Güzel Sanatlar Galerisi, Boston.
Okakura Kakuzo anısına
Denman. Waldo Ross'un armağanı.

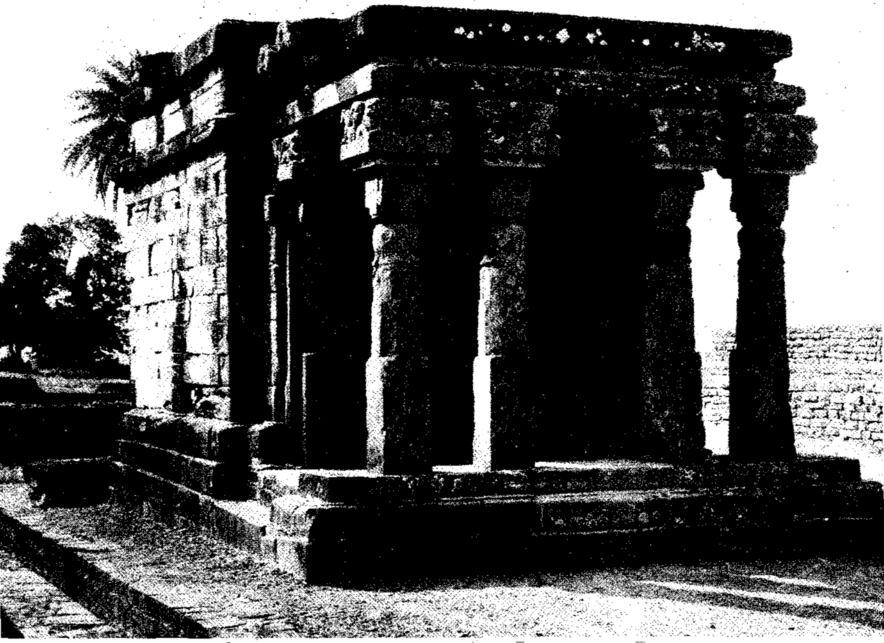
14) Oruç Tutan Siddharta [Buda] İ.S. 300-400, Sikri'den. Lahor, Pakistan.

15) Didarganj Yakshi, Maurya Hanedanı, önden ve arkadan görünüş. Patna Müzesi, Hindistan.

HİNDİSTAN'IN İKİ YÜZÜ

Çoğunlukla, insan psikolojisinin kurduğu, aşırı uçlara taşınan çilecilik ve duyumculuk Hint kültürünün yeni düşüncelere açık boyutları içinde birbirini tamamlamış ve belki de birbirini desteklemiştir. Bu iki yontu, iki karşıt eğilimin dramatik bir görsel ifadesini sunuyor.

16) Tapınak, No: XVII, İ.S. 5. yüzyıl, Sanchi.

HİNT TOPLUMUNUN MİMARİ BİR AYNASI

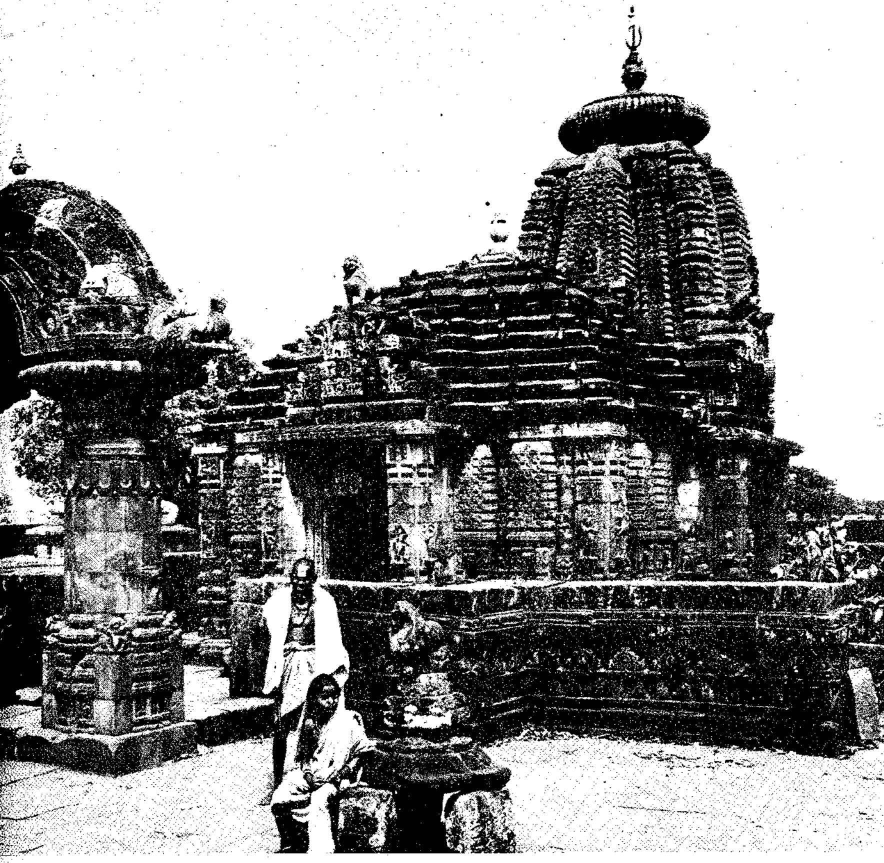
Bu iki sayfadaki fotoğraflar, Hint tapınak mimarisinde İ.S. 5. ve 13. yüzyıllar arasında görülen ince işlemeyi gösteriyor. Tapınağın yapısını karakterize eden zemindeki ve ölçülerdeki büyük değişikliklere karşın bir giriş sundurması, kültün putunun yerleştirildiği bir oda ve Resim 16'yı dışarda tutarsak, normal olarak putun yaşadığı yerin üstünden yükselen bir kule, bu fotoğrafların her birinde saptanabilir. Tapınakların tüm görünüşünün gevşek birleşikliği ve süslemeyle ilgili ve yontusal ayrıntının zenginliği sayısız alt gruplaşmaların kendine özgü göreneklerini ve adetlerini koruyan ve her zaman ilkel avcı halktan yeni dine mütevazıca bağlananlar veya uzaklardan fatihler olarak gelenler için bir oda yapabilen merkezi kurumuyla (kast) Hint toplumunun kendisine bir ayna tutar. Aynı yöntemle bir bütün olarak yapıyı altüst etmeksizin sadece zenginleştiren başka bir kapı, kule veya yontular grubu bu tapınaklara eklenmiştir.

17) Malegitti Sivalaya Tapınağı, İ.S. 625 dolayları, Badami.

18) *Parasuramesvara Tapınağı, İ.S. 750 dolayları. Bhuvanesvara.*

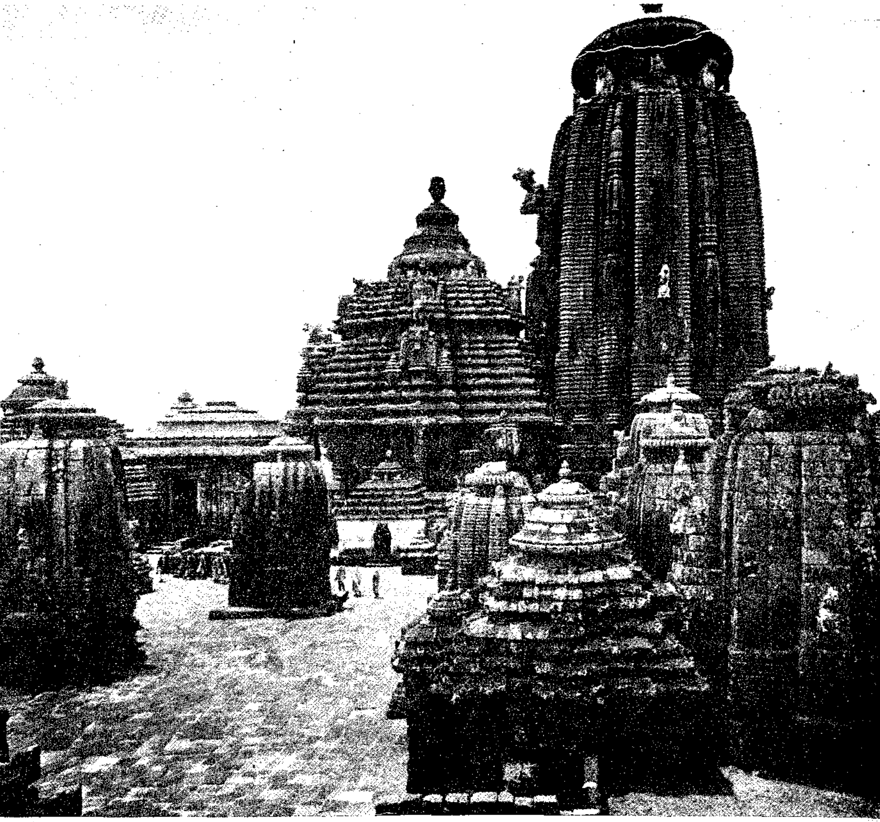
19) Muktesvara Tapınağı, İ.S. 950 dolayları, genel görünüş. Bhuvanesvara.

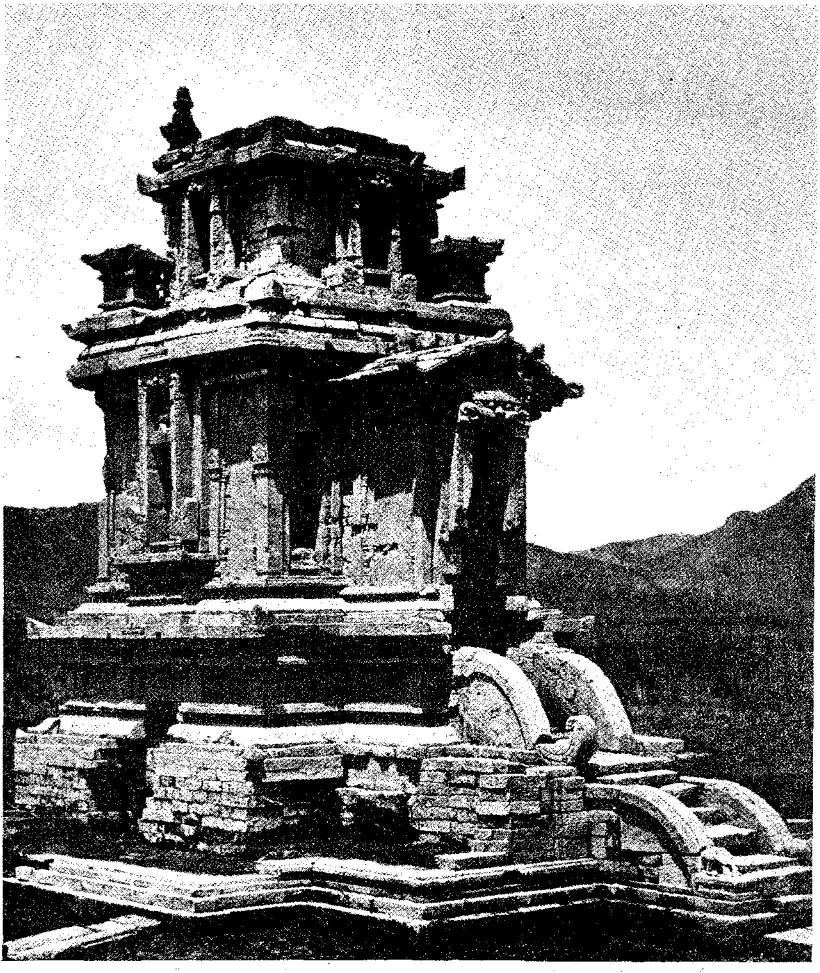
20) *Muktesvara Tapınağı, Sikhara, ayrıntı.*

21) *Aynalı Kadın, İ.S. 11. yüzyıl. Bir tapınağın süslemelerinden görünüş. Bhuvanesvara.*

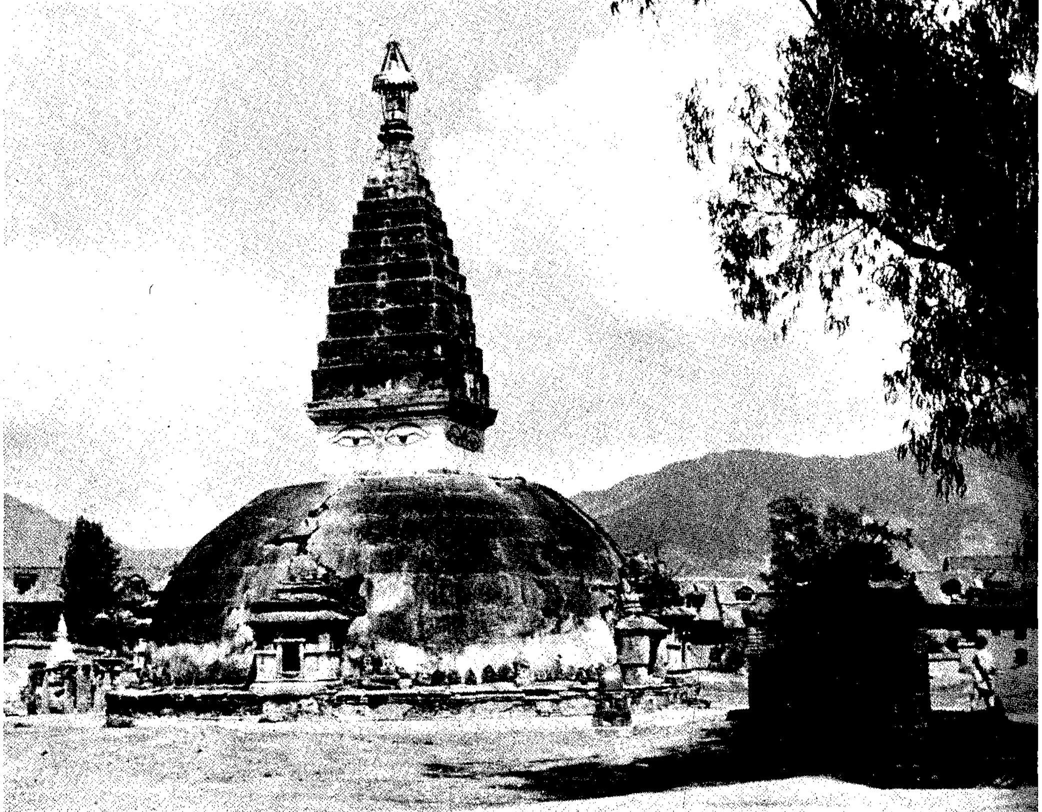
22) *Büyük Tapınak Külliyesi'nden görünüş, İ.S. 8.-13. yüzyıllar. Bhuvanesvara.*

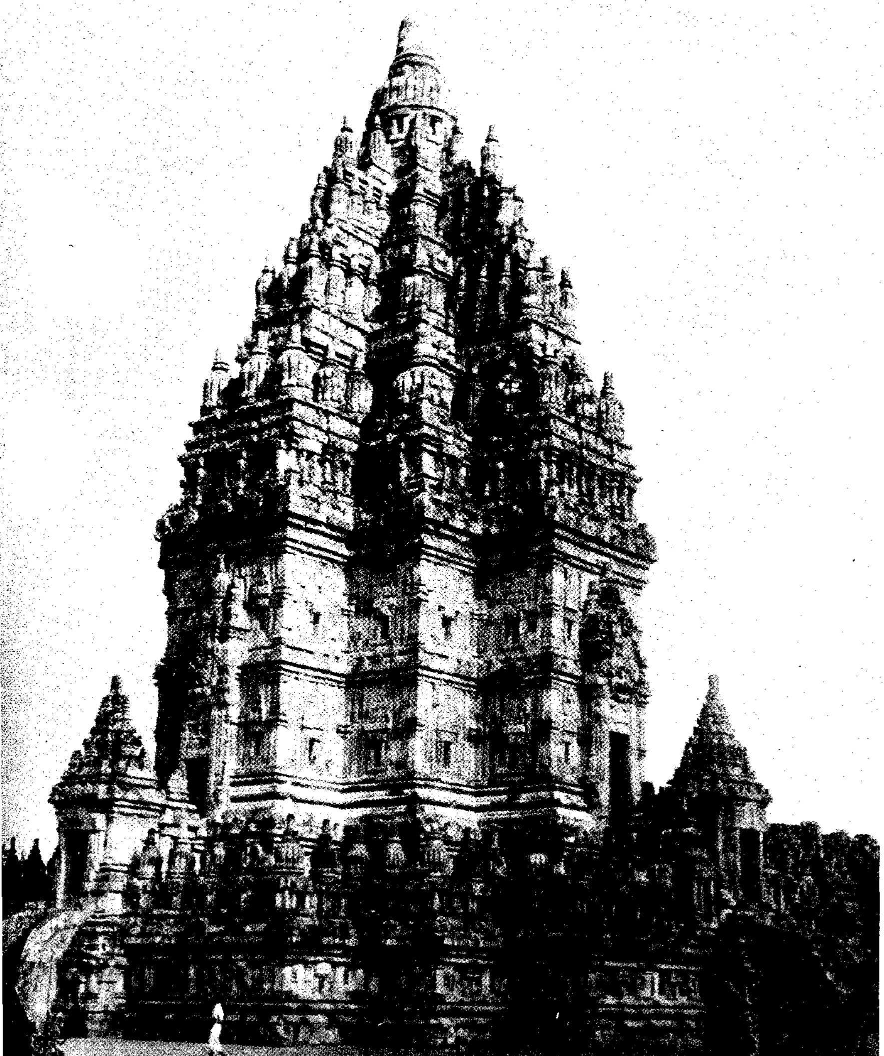
23) Candi Puntadewa, İ.S. 700 dolayları. Dieng Yaylası, Cava.

GÜNEYDOĞU ASYA'DAKİ TAPINAKLAR

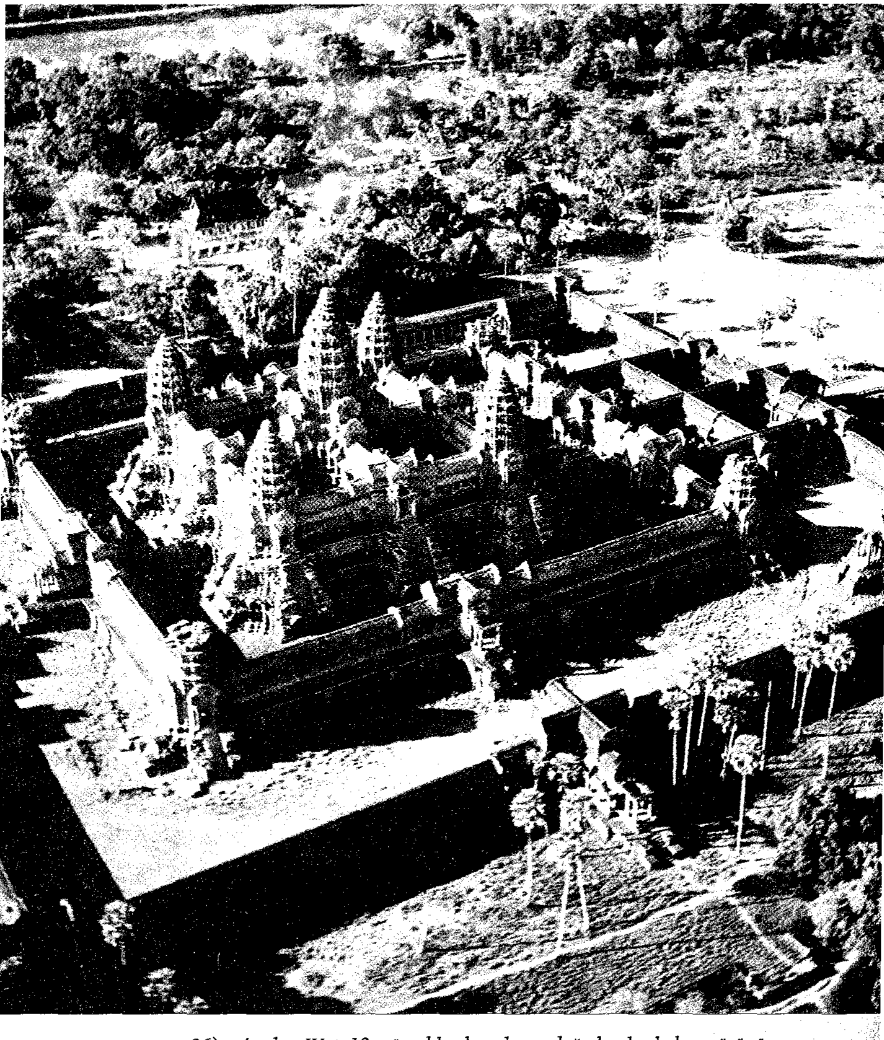
Büyük oranda Hindistan'da doğmuş olan dinsel ayinlerin yapılması için Hint yolları boyunca kurulmuş tapınaklar, kuzeyde Tibet'ten güneyde Java'ya ve Kampuçya'ya kadar uzakdoğuya uzanan Asya'nın geniş bir parçasında boydan boya yer alır. Bu bölgelerin her birinde, bir yandan yerli dinsel ve siyasal geleneklerle, diğer yandan Hint kültürü ve dini arasında Hint prototiplerinin hiçbir yalın örneğinin bulunamayacağı biçimde birbirine karışmalar oluşmuştur. Ama Hindistan'ın dinsel mimarisinin etkisi çok açık olarak görülür. Burada mimaride bir örneği gösterilen Hintli uygar yaşam tarzını barbar kültürünün etkileyişi (Resim 23-26), Yunan mimari biçeminin Roma ve Batı Avrupa'ya yayılmasıyla oluşan görsel olarak tanık olduğumuz süreçle koşuttur (Resim 4-7).

24) İ.S. 8. veya 9. yüzyıldan olduğu sanılan, Buda'nın gözlerini gösteren stupa. Katmandu yakınında, Nepal.

25) Şiva Tapınağı, İ.S. 9. yüzyılın sonları. Lara-Djonggrang, Prambanan, Cava.

26) Angkor Wat, 12. yüzyıl başları, kuzeydoğudan kuşbakışı görünüş, Kampuçya.

dukça önemli bir gelişmeye tanık oldular. Bu dinsel gelişme bir olasılıkla Kuşan İmparatorluğu'nun Hindistan'ın kuzeybatı bölgelerini elinde tuttuğu dönemde (İ.Ö. 1. yüzyıldan İ.S. 2. yüzyıla dek) gerçekleşmişti. Kuşan hükümdarlarının en büyüğü olan Kanişka, sonraki Budist gelenekte, yeni inancın en önemli teolojik öncülerinden bazılarının koruyucusu olarak gösterilir. Budizmin gösterdiği bu gelişmenin de getirdiği en önemli yenilik, "bodhisattva"lar denen kurtarıcıların görünümüne girmiş tanrılara inanmaktı. Bir bodhisattva, Nirvana'ya ulaşarak kurtulmayı hak eden düzeyde kutsallığa ermiş olmakla birlikte, kurtuluş yolunda öteki insanlara yardımcı olabilmek için bu ayrıcalığını kullanmaktan vazgeçmiş bir ruhtu. İnsanların kurtuluşuna yardımcı oldukları sürece bu kurtarıcılar, duaların ve öteki yakarıların kendilerine ulaşabildiği ve oradan bir tür tinsel sempati yoluyla kurtuluş yolunda çabalayan insanlara yardım edebildikleri yüksek göklerde tinsel bir yaşam sürerlerdi.

Bu düşüncelerin savunucuları kuramlarına, Büyük Yol ya da Büyük Ulaştırıcı anlamına gelen Mahayana dediler ve böylece bu yolun eski Himayana yolundan yani küçük yoldan farklı bir yol olduğunu belirtmiş oldular. Bu gelişme Budizmi, kurucusunun (bir olasılıkla) vaaz ettiği metafizik karamsarlıktan ve bireysel ruhun çözülüp yok olması ülküsünden kurtardı. Bu yeni biçimiyle Budizme inanan bir kişi, artık seçeceği bir bodhisattva için uygun yakarı ve törenleri yerine getirerek (gerçi belki ruhu sayısız bedenler değiştirdikten sonra) bir bodhisattva olmayı ve böylece ölümden sonra, Hıristiyanlıkta vaat edilenden çok farklı olmayan mutlu bir yaşama ulaşmayı umabildi.

Hıristiyanlık, Mahayana Budizmi ve Hinduizm arasında bu benzerliklerin nedenleri, o dönemin genel havasıyla açıklanabilir. Kendilerini çoğu zaman ülkelerinden, evlerinden uzakta, yabancıların arasına atılmış gören, Batı As-

ya'nın büyük ticaret merkezlerine takılıp kalmış kişiler, gelecek için bir kurtuluş umudunu sevinerek karşıladılar. Mithraizm, İsis dini, Kybele kültü ve benzeri daha az etkili birçok inancı saymasak da Hıristiyanlık, Mahayana Budizmi ve Hinduizm, toplumun çok çeşitli kesimlerinden gelen insanlara, düş kırıklıklarına ve güçlüklere uğradıkları zamanlarda bile yola devam etme yürekliliği verdi; çünkü bu dinlerin hepsi de, içinde yaşanılan adaletsizliklerin en iyi biçimde ve sonsuza dek düzeltileceği bir gelecek umudunu canlı tuttu. Ayrıca bu dinler, herhangi bir bölgeye ya da topluluğa bağımlı inançlar değildi. Sürgün sonrası Yahudilikte ortaya çıkan duruma benzer bir biçimde, birkaç dindaşın bir araya geldiği yerde kurtuluş umudu parladı. Son mutluluk umudunun yanı sıra, bir dinsel topluluğun sağladığı günlük dostluklar da yaşamın güçlüklerine ve yalnızlıklarına karşı oldukça etkili bir avuntu sundu. Bu nedenle, bu dinlerin üçü de, Yahudilik dışında daha önce hiçbir inancın beceremediği ölçüde kent yaşamı gereklerine uyum göstermiş inançlardı.

Salgın Hastalıklar ve İmparatorluklar

Eski Dünya ülkeleri arasında ilişkilerin yoğunlaşması, çok farklı bir başka sonuç da doğurdu. Toplumdan topluma dolaşan şeyler, yalnızca mallar, düşünceler ve teknikler olmadı. Hastalık mikropları da toplumdan topluma taşınabildi ve ilişkiler çoğaldıkça, daha önce büyük ölçüde Avrasya'nın ve Afrika'nın şu ya da bu bölgesiyle sınırlı kalmış olan çeşitli salgın hastalıklar öteki bölgelere yayıldı. Hastalık mikropları, daha önce o hastalığın hiç uğramadığı topluluklarda yüksek oranda ölümlere yol açabildi. Hem Çin hem Roma kayıtları, İ.S. birinci ve ikinci yüzyıllarda, bir dizi salgın hastalığın bu toplumları kırıp geçirdiğini gösteriyor. Gerçekten Roma İmparatorluğu'nun birçok bölgesi,

nüfusun azalması sonucu sıkıntı çekmeye başladı ve daha önce değilse bile İ.S. 200'den başlayarak, insan gücü eksikliği, Roma yetkililerinin süreğen bir sorunu durumuna geldi. Avrasya'nın bir ucundan öbürüne sıralanan ülkeler arasında ve Afrika'nın çoğu bölgesinde sıklaşan ilişkilerin yaydığı salgın hastalıkların, Roma ve Han imparatorluklarının yıkılmalarının başlıca nedenlerinden biri olduğunu ileri sürmek, hayal gücüne fazlaca dayanan bir varsayım olmaz. Elbette salgın hastalıkların yanı sıra, dışta hayvanca barbar saldırılarının, içte toplumsal gerginliklerin de büyük rolleri olmuştur.

Bununla birlikte, Roma barışının ve Han imparatorluk yönetiminin kaçınılmaz biçimde yıkılmalarından sonra bile, İ.S. ilk yüzyıllarda doğan üç büyük dünya dini Hıristiyanlık, Mahayana Budizmi ve Hinduizm, gelişmelerini sürdürdü ve daha sonraki çağın yüksek kültür yaşamının büyük bir bölümünü kendilerine çekti. Eskiçağ'ın başarılarından hiçbiri, günümüze dinsel alandaki başarısı kadar güçlü bir biçimde kalamadı.

ONBİRİNCİ BÖLÜM

Hint Uygarlığının İ.S. 200 - 600 Arasında Gelişmesi ve Yayılışı

Helenizm İ.S. 200'den sonra çekiciliğini yitirdi. Yunan filozoflarının Romalı beyefendilere öğütledikleri incelikli, ağırbaşlı ve ılımlı bir yaşam biçimi, artık zamanın gereksinimlerine uygun düşmüyordu. Özellikle uzun Roma barışı, şiddete başvurulmasıyla İ.S. 193'te bozulduğu ve kısa bir derlenip toparlanmadan sonra, ülkenin İ.S. 235-284 yılları arasında uzun iç savaşlara, barbar istilalarına ve imparatorluk makamını ele geçirme yolundaki kavgalara battığı bir dönemin gereksinimlerine hiç uygun düşmüyordu. Hemen aynı tarihlerde Kon-

füçyüsçü Çin, benzeri yıkımlara uğradı. Han hanedanının son yılları, Çin'in iç savaşlarla ve barbar istilalarıyla altüst olduğu dönemdi. Bu bunalımlı dönemin sonunda, İ.S. 220'de hanedanın yıkılışı, Çin'i daha önce birbirleriyle uğraşan birçok yerel devlete bölmüş olan siyasal ve askeri kargaşanın onaylanmasından başka bir şey değildi.

Uygar dünyanın merkezinde, sorunlar farklı bir görünüş aldı. İran beyleri, bozkır süvarilerinin akınlarına karşı ülkelerini korumak için, ordularını Hazar Denizi'nden Hindukuş Dağları'na kadar dizdiler. Varlıkları, iri atlarının, ağır zırhlarının, güçlü yaylarının yanı sıra köylülerin verdikleri rantlara bağlı olduğundan, tehlike doğar doğmaz onları korumak için savaş alanına koşma yolundaki isteklilikleri, Ortadoğu ve Hint uygarlıklarının merkezlerinin korunması yolunda son derece etkili bir savunma olanağı yarattı. Herhangi bir çapulcu takımı, içerilere sızabilmek için, teknolojik bakımdan çağın en iyi donanımlarına sahip korkunç savaşçıların birbirleri ardı sıra pusuda bekledikleri kırsal bölgeleri aşmak zorundaydı. Pek az topluluk böyle bir girişimi göze alabildi, göze alanların da pek azı bu girişimi yineleme gücünü kendinde bulabildi.

Hint ve yeniden canlanan Pers uygarlıkları, bu engellerin arkasında güvenlik içinde, daha ileri bir incelik ve olgunluk derecesine ve dinsel alanda büyük bir yaratıcılık düzeyine ulaştı. Özellikle Hindistan, ülkenin daha sonraki kuşaklarına "klasik çağ" olarak kalacak bir altınçağa girdi. Sasani İranının kültürel başarıları hakkındaki bilgilerimiz daha az. Üstelik Sasani edebiyatının ve dininin tarihi hakkındaki yetersiz bilgilerimizin dayanağı, Müslümanlarca ve Hıristiyanlarca yazılanlardır ve bu yazılar Zerdüştçülüğe ve öteki dinlere hoşgörüyle bakan kişilerce yazılmış yazılar değildir. Bu çağın Sasani sanatı örnekleri ise, günümüze son derece kırık dökük bir biçimde gelebilmiştir. Bununla birlikte Roma ve Orta Asya üzerindeki Sasani etkisi, hemen

hemen Güneydoğu Asya ve Çin üzerindeki Hint etkisi kadar büyüktü. Bu nedenle İ.S. 200-600 arasındaki yüzyılları iki bölümde incelemek, Hint ve Sasani başarılarını aynı tarihlere rastlamalarına karşın, birbirini izleyen iki ayrı bölümde ele almak uygun olacak. Dolayısıyla, bu bölümde Hint uygarlığının gelişmesi ve yayılması anlatılacak, bundan sonraki bölümde Sasani İranının başarıları incelenecek.

Gupta İmparatorluğu

İ.S. 320'de aşağı Ganj bölgesinin Çandra-gupta* adındaki enerji dolu bir Hint kralı, kendini "dünya egemeni" sayarak, özel bir törenle taç giydi. Sonra bu sıfatının gereğini yerine getirmek için fetihlere girişti. Ardılları, yarım yüzyıldan daha kısa bir süre içinde, Bengal Körfezi'nden Umman Denizi'ne kadar tüm Kuzey Hindistan'ı egemenlikleri altına aldılar. Böylece kurulan Gupta İmparatorluğu, varlığını İ.S. 535'e kadar sürdürdü. Bu sürenin büyük bir bölümünde, Hindistan'da önemli bir savaş ve büyük siyasal şiddet hareketleri görülmedi. Kaynaklarda, yalnızca, İ.S. 455 dolaylarında dağların ötesinden gelip ülkeyi vuran tek bir akından söz edilir. Hindistan'ın içinde ise, şövalyelik kuralları ve dinsel öğütler savaşların yıkıcılığını görülmemiş ölçüde dizginledi. Bu koşullarda Hint uygarlığı, hem Hinduların hem yabancıların gözünde, Gupta çağının o zamandan beri Hindistan tarihinin doruğu olarak görülmesine yol açan parlak bir gelişme gösterdi.

Çok büyük bir devletin sahibi olmalarına karşın Gupta yöneticileri, arkalarında Sanskritçe yazı geleneğine geçmiş pek az iz bıraktılar. Bu nedenle Gupta dönemi hakkındaki

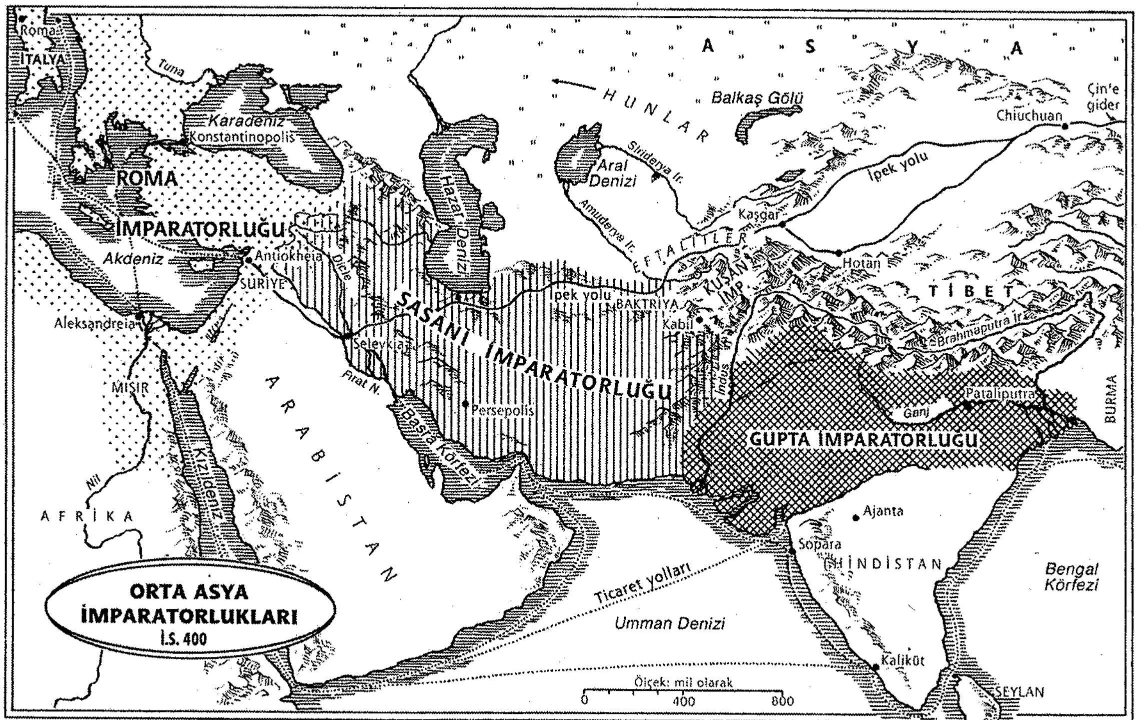
* Maurya İmparatorluğu'nun 650 yıl önce yaşamış olan kurucusunun adı da Çandragupta'dır. İkisini ayırt etmek için, gelenekte ilkinin adını tek sözcükle, ikincisinin adını kısa çizgi işaretiyle birbirinden ayrılmış iki sözcükle yazma yolu izlenir (yazarın notu).

bilgilerimizin hemen hepsi Çinli, Seylanlı ve öteki Budist hacıların gezi notlarından sağlanmıştır. Bu nedenle de, Hindistan tarihinin bu büyük çağının siyasal, askeri, coğrafi ve kronolojik olguları neredeyse daha sönük dönemlerin olayları kadar bulanıktır. Siyasal olaylardan hiç söz edilmemesi, Hint toplumunda Gupta İmparatorluğu'nun doğmasından önceki dönemde bin yıla yakın bir süre boyunca politikaya karşı gösterilen büyük ilgisizliğin belirtisinden başka şey değildir.

Gupta egemenleri de (bir olasılıkla) geleneksel Hint değerlerini öylesine benimsemişlerdi ki, politika ve devlet işlerinin oldukça yalın tutulmasını istediler. Bu nedenle, örneğin Gupta fatihleri, yenilgiye uğrattıkları yöneticileri (ya da onların yakın akrabalarını) eski topraklarının yöneticileri olarak yerlerinde bırakma politikasını izlemiş görünürler. Gupta çıkarları, egemenlikleri altındaki kralın sarayında yaşayan bir adam tarafından, herhangi bir sistemli ve planlı politikayla değil, koşullara göre kollanabildi ve devletle ilgili konularda kendilerine gösterilen törensel saygı Gupta imparatorlarını hoşnut etmeye yetti.

Gupta kralları, yeniden canlandırılmış Hinduizmin koruyuculuğunu da yaptılar ve olasılıkla bu dinsel politikanın bir parçası olarak, yöneticilere oldukça dar bir hareket alanı bırakan Hindu hukuk anlayışını da benimsediler. Yöneticilerin erkini böyle sınırlamasına karşılık Hindu öğretisi, en yüksek yetke kaynağının Veda'lar olduğunu ileri sürdü. Bunu sırasıyla, Veda'lar hakkındaki yorumlar (yani Brahmanalar) kutsal kişilerin davranışlarıyla sundukları örnekler ve kişisel eğilimler, yani kralın ve öteki kamu görevlilerinin buyrukları izlemekteydi.

Bu görüşler, Gupta döneminde derlenen Dharma şastra'lar denen hukuk kitaplarında dile getirildi ve derlenmelerinden sonraki dönemlerin Hindu yaşamının temel öğelerinden biri oldu. Örneğin Dharma şastra'lar, çeşitli kast-

ORTA ASYA
İMPARATORLUKLARI
İ.S. 400
ASYA
HUNLAR
Balkaş Gölü
Çin'e gider
Chiuchuan
İpek yolu
Aral Denizi
Siriderya Ir.
Amuderya Ir.
Kaşgar
EFTALİTLER
Hotan
KUŞAN İMP.
TİBET
Brahmaputra Ir.
BAKTRİYA
Kabil
İndus
Roma
İTALYA
Tuna
Karadeniz
Konstantinopolis
ROMA İMPARATORLUĞU
Akdeniz
Antiokheia
SURİYE
Dicle
Hazar Denizi
SASANİ İMPARATORLUĞU
Aleksandreia
Selevkia
Fırat N.
Persepolis
Basra Körfezi
MISIR
Kızıldeniz
ARABİSTAN
Nil
AFRİKA
Pataliputra
Ganj
GUPTA İMPARATORLUĞU
BURMA
Ajanta
Sopara
HİNDİSTAN
Bengal Körfezi
Ticaret yolları
Umman Denizi
Kalikût
SEYLAN
Ölçek: mil olarak
0
400
800

lardan kişilerin çok çeşitli durumlarda nasıl davranmaları gerektiğini ayrıntılarıyla bir bir sayarak, kast kurumunu kesin çizgileriyle belirlemiş oldu. Kast kuramı da klasik biçimini Dharma şastra'larda buldu. Bu dünyadaki yaşamda kast görevlerinin eksiksiz yerine getirilmesinin, ruhu ölümden sonra yeni bedenlere girerek dünyaya sonraki gelişlerinde, varlık merdiveninin daha yukarı basamaklarına hazırladığı öne sürüldü. Art arda yaşamlar boyu sürdürülecek ahlaka uygun davranışlar, sonunda ruhun, herkesin tek bir varlık ve tekin herkes olduğu gerçeklik ülkesine, sonsuza dek kalmak üzere girmesine olanak verecekti. Ancak bu noktaya varana dek ne kadar kaba, basit, akılla açıklanamaz olursa olsun, kastının geleneklerine uymak, içinde bulunduğu grubun törenlerini ve göreneklerini yerine getirmek herkesin ahlaksal göreviydi.

Böylece din, hukuk, gizemci metafizik düşünceler ve boşinanlar (batıl itikatlar) birbirini destekleyecek biçimde birbirine sımsıkı bağlanmış oluyor, devlet işleri –Gupta döneminin kamusal ve siyasal yaşamıyla ilgili olduğunu bildiğimiz her şey– de aynı demetin içine uygun bir biçimde sokulmuş görünüyordu.

Sanskrit Öğreti

Çağın kültürel gelişmesi üç kurum tarafından desteklendi. Krallık sarayı, sanatçıları, müzikçileri, astrologları, astronomları, doktorları ve öteki profesyonel uzmanları çatısı altında korudu. Tanrılara –Şiva'ya, Vişnu'ya ya da bu iki tanrının dış görünüşleri olan avatar'lardan birine– uygun düşen görkemli hizmetler, kralların ululuğunu destekleyen türden etkinlikleri gerektirdiği için tapınaklar da, kültürel etkinlik merkezleri olarak saraylarla yarıştı. Hem sarayın hem tapınağın arkasında kültürel gelişmeyi besleyen üçüncü bir kurum, Sanskritçe sözlü edebiyat içindeki geniş bilgi

birikimini kuşaktan kuşağa aktaran eski okul sistemi bulunmaktaydı.

Bu okullardaki öğretim ilişkisi, bir kutsal din adamı ile geleneksel bilgelik adına ne varsa ezberleyerek öğrenmek için ona gelen bir grup öğrenci arasındaydı. Veda'ların ve öteki kutsal metinlerin, dilbilgisi kurallarına uygun olarak ve doğru biçimleriyle okunarak ezberlenmesi, bu eğitim düzeninin özünü oluşturuyordu. Metinler üzerinde yapılan yorumlar ve yorumlar üzerine yapılan yorumlar, en yetenekli belleğin sığasının sınırlarını aşacak biçimde dallanıp budaklanmıştı. Öyle ki, az çok sürekli "okullar" içinde gruplaşan uzmanlar, Sanskritçe bilginlik alanını aralarında bölüşmüşlerdi.

Okul sisteminin saygınlığı ve uygulama alanındaki önemi, Gupta döneminde Sanskritçenin yeniden canlanmasıyla açıkça ortaya kondu. Buda çağında Sanskritçe, Brahman rahiplerce törenlerde okunan bir bilginlik dili durumuna gelmiş, bunun dışında unutulup gitmişti. Budist yazıların hepsi de, Sanskritçeden çıkan, ancak Fransızcayla İspanyolca Latinceden ne kadar farklıysa Sanskritçeden o kadar farklılaşmış olan halk dillerinin edebi biçimleriyle yazılmıştı. Öte yandan çok sayıda yerel dil, Maurya İmparatorluğu tarafından resmi dil olarak kullanılmıştı. Guptalar zamanında durum değişti. Sanskritçe yeniden, son derece olgun ve parlak yapıtların yazıldığı yaşayan bir edebiyat dili durumuna geldi.

Sanskritçenin bu dikkate değer canlanışının bir nedeni, çeşitli yerel lehçelerin yarattığı iletişim boşluklarının kapatılması yolundaki güçlüklerin artması olabilir. Çeşitli bölgelerdeki halkın günlük konuşma biçimleri arasındaki fark arttıkça, herkes tarafından anlaşılabilecek ortak bir dile duyulan gereksinim, küçük yerel farklılıkların aşılamayacak kadar büyük lehçe farklılıklarına yol açmadığı Asoka çağına göre çok daha ivedi bir duruma varmıştı.

Fakat Sanskritçenin yeniden canlanışına yol açan asıl olgu, bilgi edinmeye heveslenen herhangi bir kişinin önce Sanskritçeyi öğrenmesini gerektiren bir okul sisteminin varlığıydı. Bu okul sistemiyle, aynı dili konuşan ve aynı konularla ilgilenen bir aydınlar ordusu kuşaklar boyunca sürdürülebildi. Gupta çağında bu aydınlar ordusu, kültürel etkinliğin hemen her alanında önderliği ele geçirmişti. Böylece, bir önceki çağda Sanskritçe öğrenimini ruhun yararsız yükü olarak görüp bir yana itmiş olan Budistleri yerlerinden etmişlerdi. Budizmin Hindistan'da kesin yenilgiye uğramasının nedenlerinden bazılarına, IV. Bölümde değinilmişti. Son iki yüzyıl içinde, Yunan ve İran dünyalarından gelen etkilere karşı Sanskritçeyle uğraşan Brahmanların gösterdikleri enerjik tepki, gittikçe zenginleşen, yalıtılan ve toplumdan uzaklaşan Budist keşişlerin gölgede bırakılmalarına olanak veren bir başka nedendi.

Sanskrit öğretisinin ufuklarındaki genişleme, Yunan etkisinin damgasını şaşmaz biçimde ve açıkça vurduğu astronomi ve tıp alanlarında kendini açıkça gösterdi. Bununla birlikte, yıldız falına bakmak için gerekli matematik becerilerin yanı sıra, gezegenlerin hareketlerinin mekaniği hakkındaki Yunan düşüncelerinin benimsenmesi, Sanskritçe öğretisinin sert, yabancı kalıplar içinde donmasına yol açmadı. Tersine, insan aklının büyük buluşlarından biri olan sayısal işaretlemenin ondalık yerleştirme sistemi, İ.S. 270'te Hindistan'da ortaya çıktı. Bizim "Arapça" sayısal işaretleme dediğimiz, Arapların Hindistan'dan çıktığını belirttikleri (ki doğrusu da budur) bu basit sistem, alfabetik yazıyla birlikte insanın buluş yeteneğinin en önemli örneklerinden biridir. Bu yerleştirme sistemi bir kez bulununca, hesaplama işlemleri oldukça kolaylaştı ve hızlandı. Bunun sonucunda, hem pazar yerlerindeki işler hem de kuramsal matematikçilerin anlaşılması güç işlemleri büyük ölçüde kolaylaştı. Bununla birlikte, bu yetkinleştirilmiş sayısal işa-

retleme sisteminin yayılması oldukça yavaş oldu. Onun yanı sıra eski işaretleme sistemlerini de kullanmayı sürdüren matematikçiler için, uzun süre bir matematik oyunu olarak kaldı. Bu sistemin günlük hesaplamalarda kullanılışı, Araplar arasında İ.S. onuncu yüzyılda yayıldı ve Latin Hıristiyanlık dünyasına bu tarihten iki yüzyıl sonra girdi.

Sanskritçe Edebiyat

Sanskrit öğretinin odağını, doğa bilimleri değil, edebiyat ve dil çalışmaları oluşturmuştur. Eski ve kutsal bir bilginlik diliyle uğraşmak, dilbilimin gelişmesine yol açmıştır. Panini, sonradan alanının klasik yapıtı durumuna gelen Sanskritçe dilbilimiyle ilgili bir kitap yazmıştır; fakat kendisinin ne zaman yaşadığı belli değil.

Aynı biçimde, Hindistan'ın iki büyük epik şiirinin edebi tarihi de ortaya konamamıştır; çünkü bunların yüzyıllarca sözlü gelenek yoluyla ve geliştirilerek kuşaktan kuşağa geçirilmiş olması, günümüz bilginlerine bu yolda ipucu verebilecek bir iz bırakmamıştır. Bununla birlikte, hem *Mahabharata*'nın hem de *Ramayana*'nın son biçimlerine, Gupta döneminde ulaştıkları hemen hemen kesin gibidir. *Mahabharata* son derece uzun bir şiirdir, aşağı yukarı Hıristiyan *Kitabı Mukaddes*'inin tümünün* üç buçuk katı kadar uzundur. İçinde çok çeşitli konulardan söz edilir. Birbirine rakip savaş arabalı iki soylu savaşçı topluluğu arasında geçen kahramanca savaşları anlatan eski bir öykü, destanın çekirdeğini oluşturur. Bu öykünün geçmişi, Aryan dönemlerinde halk ozanları tarafından okunan şarkılara dayansa gerek. Bu şarkılar, her nasılsa Brahmanların yö-

---

* *Kitabı Mukaddes*'in Türkçe çevirisi 902 sayfa "Eski Ahit", 274 sayfa "Yeni Ahit" olmak üzere 1176 sayfa tutmaktadır; her sayfa sık satır çift sütun ile yazıldığı için bu, Türkçesi seyrek satır 250-350 safya tutan *Kur'an* sayfalarıyla aşağı yukarı 2500 nominal sayfa sayısını bulacaktır; bunun üç buçuk katı, on bin sayfaya yakın bir büyüklük demektir (ç.n.).

nettikleri dinsel törenlerin bir parçası durumuna gelmiştir. Rahipler bu geleneksel öyküleri, kanlı şiddet hareketlerini anlatan satırlarının arasına ders alınacak her türlü dinsel öykü ve öğüdü sokuşturarak süslemeyi uygun bulmuşlardır. Hıristiyan büyükleri *İlyada*'yı, Hıristiyan kuramının bir el kitabına dönüştürecek biçimde ele alarak yeniden biçimlendirmiş olsalardı, benzeri bir sonuç doğardı. *Mahabharata*'da anlatılan kahramanlık destanını, dinsel öykülerden ve öğütlerden başka, halk öyküleri ve peri masalları da kesintilere uğratır. Bazen öykü içinde öykü anlatılırken, ana konunun yüzlerce sayfa boyunca unutulduğu olur. *Ramayana* daha kısadır ve öyküsü daha derli topludur. Bu destan, Rama adlı bir kahramanla Şita adındaki karısının, birbirlerine kavuşmalarının öyküyü sona erdirişine dek, ayrı kalmalarına yol açan uzun serüvenleri boyunca verdikleri sınavların ve çektikleri sıkıntıların öyküsüdür.

Mahabharata da, *Ramayana* da Hindistan'da halk tarafından pek sevildi ve bu sevgi günümüze dek sürdü. Yunan oyun yazarlarının konularını saptarlarken Homeros'tan ve Hesiodos'tan yararlanmalarına ya da Shakespeare'in birçok yapıtının konusunu İtalyan yazarlarının ve klasik yazarların yapıtlarından almasına benzer biçimde, bu destanlardaki sayısız öykü, edebiyatın sonraki gelişme sürecinde yararlanılan zengin bir kaynak oluşturmuştur. Hindistan'ın sonraki edebiyat geleneğinin tümü bu yoldan gelmiştir. İki destan bu edebiyat geleneği içinde hâlâ başvurulan bir edebi ölçüt ve hâlâ süren bir konuşma ve tartışma dünyası yaratmıştır.

Hiç kimse *Mahabharata*'nın ya da *Ramayana*'nın yazarı olarak gösterilemez. Her iki şiirin metinlerinin, Gupta zamanında en son biçimini almadan önce uzun bir gelişme döneminden geçtiği açıktır. Sanskritçe tiyatronun tarihi ise, Sanskritçe edebiyatın tarihine göre çok farklıdır; çünkü günümüze dek kalabilmiş oyunlara, genellikle bir yazarın

adı iliştirilmiştir ve içlerinde krallık sarayında oynanmak üzere belli kişiler tarafından yazıldığını gösteren her türlü belirtiyi taşımaktadır. Bazı Yunanca teknik sahne terimlerinin kullanılması, Yunan örneklerinin Sanskritçe tiyatro üzerinde önemli etkileri olduğunu gösterir. Sanskritçe oyunlar kendilerine özgü kurallara sahip olduklarından ve Hintli oyun yazarları konularını genellikle destanlardaki geleneksel malzemeden aldıklarından, Yunan etkisinin derecesi üzerinde son derece ateşli tartışmalar yapılmıştır.

Kalidasa (İ.S. 400-455 dolayları) Sanskritçe edebiyatın ustası sayılır. Oyunları, klasikler düzeyinde görülür; epik ve lirik şiirleri, belki de yazarın ilgi çekme yolundaki bilinçli çabasından ve yirminci yüzyıl Batı beğenisine seslenmenin bir yolunu bulmuş olmasından dolayı zarif bir duyarlılığı dile getirir. Kalidasa'nın yapıtlarının bu yönleri, karmaşık ve ustalıklı deyişler anlamlılığı aşacak, hatta anlamı bulanıklaştıracak noktaya gelinceye dek kendinden sonraki saray yazarlarınca işlenip geliştirildi.

Gupta Sanatı

Günümüze gelene dek uğradıkları kazalar, görsel sanatların Gupta dönemindeki durumu hakkında doğru bir değerlendirme yapmamızı çok güçleştirmektedir. Müslüman fatihler, puta tapanların merkezleri olduğu düşüncesiyle, Kuzey Hindistan tapınaklarını sistemli bir biçimde kırıp döktüler. Bu nedenle, Gupta yönetiminin kuzeyindeki merkezlerinde, belirgin biçimde Hindu sanatı ürünü olan pek az yapıt günümüze kalabilmiştir. Güneyde bulunan birkaç yontunun Gupta dönemlerine ait olduğu söylenebilir; ama bunlar oldukça kaba ve sanat açısından doyurucu olmayan örneklerdir. Hindu panteonunun sayısız tanrılarının tümü de Vişnu'nun ve Şiva'nın çeşitli biçimleri olarak görüldükleri için sanatçıların, en önemli özelliklerinden

biri biçimden biçime girmek olan bu tanrılara elle tutulur bir görünüm vermek gibi güç bir görevle karşı karşıya kaldıkları anlaşılıyor. Günümüze dek kalabilen anıtların bir yargıda bulunmamıza olanak verdiği ölçüde, bu sorunun Gupta döneminde başarıyla çözülebildiğini söyleyemeyiz.

Öte yandan Budist sanat, izlediği yolda, daha sonraki yüzyıllarda hiçbir zaman ulaşılamayan son noktasına ve yetkinliğine ulaşmıştı. Gupta kültürünün her alanında karşılaşılan göz kamaştırıcı zenginliği ve inceliği yansıtan Ajanta mağaralarındaki resimler haklı bir ün kazanmıştır. Budist heykelciliğin birkaç örneği de zamanımıza kalabilmiştir. Bunlarda –çöküşün ilk belirtileriyle birlikte– Ajanta resimlerinin özelliği olan aynı sanatsal ustalık görülür.

Din, hiçbir zaman Hindistan'ın kültürel yaşamının öteki alanlarından ayrı bir olgu olmamıştır. Hukuk kitapları, iki büyük destan, anıtsal tapınaklar, kült heykelleri (müzik ve dans gibi günümüze kalamayan, dolayısıyla kafamızda canlandıramayacağımız sanat biçimleri bir yana) öteki görsel sanat yapıtlarının tümü, insanlarla doğaüstü varlıklar arasındaki ilişkileri ele aldıkları ve her biri kendi alanında insan deneyiminin bu çok önemli yönünün tanımlanmasına yardım ettiği için, Hinduizmin birer parçası sayılırlar. Bununla birlikte, Hinduizmin öğreti olarak olgunlaştırılmış bir tanıma kavuşması, ancak Gupta döneminden birkaç yüzyıl sonra, Şankara (İ.S. 788-850 dolayları) tekçi ve aşkın bir felsefe ortaya koyduğu zaman gerçekleşebildi. Hinduizmin daha sonraki savunucuları, Hindistan'ın geleneksel inançlarını eleştiren Müslümanlarla ve Hıristiyanlarla tartışırken hep bu felsefeyi kullandılar.

Gupta çağında, kültürel çabanın pek çok alanında ulaşılan yetkinlik, Hindu ve Sanskrit kültüre silinmez damgasını bastı. Gene de bu, geleneksel kültüre tümüyle farklı ya da yeni hiçbir öğe katmaksızın olmuştu. Belki en büyük yetkinliğe ve dengeliliğe, ancak büyük yeniliklerden kaçı-

nılarak ulaşılabiliyor. Gupta çağının yazarlarının ve bilginlerinin yaptıkları da başka bir şey değildi. Daha öncekilerin kendilerine bıraktıkları sınırlar içinde seve seve kalarak, devir aldıkları kültürel mirasın pürüzlerini giderip, onu daha sonraki kuşakların hiçbir zaman aşamayacakları biçimde geliştirdiler.

Hint Uygarlığının Doğuya Yayılması

Gupta altınçağı, etkisini Hindistan sınırlarının ötesindeki ülkelerde de gösterdi. Hindistan kültürünün başlıca taşıyıcıları, Helenizmi Ortadoğu'ya ya da Yunan Roma uygarlığını Galya'ya götüren kişiler gibi askerler değil, tacirler ve misyonerlerdi. Hint kültürü, Güneydoğu Asya'da, daha önceki hiçbir kültürün kendisiyle pek rekabet edecek durumda bulunmadığı bir bölgeye yerleşti. Dolayısıyla bu bölgede, yeni ve büyük bir Hindistan doğdu. İ.S. 100 - 600 arasında Burma, Sumatra, Cava, Malaya, Siyam ve Vietnam gibi bölgelerde bulunan bir sürü yerel devlet ve krallık sarayı, Hint uygarlığından olabildiğince çok şey almaya çalıştı.

Hintli tacirler ve misyonerler, dağların kuzeyinde, bundan çok farklı bir durumla karşılaştılar. Çin, Pers, Yunan-Roma halkları, Hint kültürünün bazı yönlerinin –hepsinden çok da Hintli kutsal adamların çok eskilerden beri geliştirmiş oldukları gizemci çilecilik yöntemlerinin– çekimine kapılmaktan kendilerini alamadıkları durumlarda bile, Hint uygarlığının ürünlerini benimseyip geçmişlerini tümüyle bir yana atmaya hazır değildiler. Böyle olunca, Hint kültürünün Güneydoğu Asya üzerindeki etkisi, yalnızca bu bölgelerde bulunan barbarlık kalıntılarıyla ve köy basitlikleriyle sulandırılmış olarak tümüyle benimsenirken, uygar dünyanın öteki bölgelerinde, Hint kültürünün seçilerek benimsenen yönleri kök salıp gelişebildi.

Güneydoğu Asya efsanelerinde, Hint yaşam biçimlerinin, Bengal Körfezi ve Güney Çin Denizi kıyılarıyla ırmakların kıyıları boyunca yayılan barışçı köy topluluklarına nasıl girdiğini açıklayan bazı bilgiler bulunur. Genellikle bir şef ailesinin kızıyla evlenen bir Hintli tacir, bu elverişli durumundan yararlanarak, küçük bir devlet kurana dek, çevredeki köyler üzerinde siyasal ve kültürel önderliğini yerleştirmeye başlar. Bu tür devletlerde görülen krallık erki, geniş ölçüde tarlaların verimliliğini kralların gücüne ve

"linga" denen, taştan yapılmış bir tören simgesine (yani taş bir *Phallus*'a*) bağlayan tılsımlı düşüncelere dayanıyordu. Kralın ve *linga*'nın evleri olarak şanlarına yaraşır bir görkemle yapılan tapınak ve saray, çok geçmeden bu düşünceleri daha yetkin bir biçimde dile getirmeye başladı. Yerel yöneticiler, önceleri, Hint saray yaşamının olabildiğince sadık ve masraflı bir örneğini yaratmaya çalıştılar. Bu yolda Hindistan'dan, anıtsal büyüklükte heykeller ve öteki tören araçlarını bile getirttiler. Bununla birlikte, İ.S. 600'den az önce, sonraki yüzyılların görkemli mimarlığının ve heykelciliğinin bir habercisi olan ve Güneydoğu Asya saraylarının ilk dönemlerindeki Hint uygarlığının vesayetinden kurtuluşlarını gösteren kendi bağımsız biçemlerini geliştirmeye başladılar.

Güneydoğu Asya halkının büyük bir bölümünün Hindistan'dan getirilen bu yeni saray yaşamından ve mimarlık biçiminden pek az etkilendiğini belirtmek gerek. Bu yolda çiftçilerin yaşamında görülebilecek belki tek değişiklik, angaryalarının ve vergilerinin daha da ağırlaşmasıydı. Ancak aynı şey Roma yönetimi altındaki Galya'nın ve Britanya'nın, efendilerinin Helenlenmiş kültürüne pek seyrek olarak katılan köy toplulukları için de söylenebilir. Hint uygarlığı, Güneydoğu Asya'da, Helenizmin batıya yayıldığından çok daha geniş alanlara yayıldı. Hint örneklerinin Güneydoğu Asya'nın yerli kültürleri üzerindeki etkisinin günümüze kadar sürmüş olmasına bakılırsa, belki de daha çok sayıda kişiyi etkiledi.

Uzakdoğu'da Budist Misyonerler

Hint uygarlığının Güneydoğu Asya'ya sızmasının ilk dönemlerinde, Budistlerin de rolü oldu; ancak belki de Hinduizm, yerel geleneklere Budizmin gösterebileceğinden

---

* "Phallus", erkeklik organının Yunancası (ç.n.).

çok daha büyük bir konukseverlik gösterebildiği için, Güneydoğu Asya'nın çoğu bölgesine Hindu dinsel düşünceleri ve uygulamaları egemen odu. Dağların kuzeyindeki ülkelerde ise, Hinduizm hiçbir zaman önemli bir etki yaratamadı. Buna karşılık Budizm, İ.S. 200-600 arasında güçlü bir sel gibi Çin'e akıp, Çin'den Kore'ye ve Japonya'ya yayıldı.

Budizmin Çin'de kabul edilişi, Konfüçyüsçü geleneklerden ve değerlerden bilinçli bir kopuş demekti. Gerçekten Konfüçyüsçülük, aileye ve siyasal görevlere önem vermekle birlikte, coşkusuz, "budünyacı" ılımlılığına, hiçbir şey, dünyadan kaçma yolunu izleyen ve çileci uygulamalarla insanı dünyaya bağlayan tüm bağlardan kaçınmayı öğütleyen Budizmden daha yabancı olamazdı. Belki de Çinlileri çeken Budizmin Konfüçyüsçülüğe bu kadar ters, Konfüçyüsçülüğün bir antitezi oluşuydu. Çünkü Han Hanedanı tüm ülke üzerindeki egemenliğini yitirmeye başlayınca ve barbar istilaları iç savaşın yol açtığı acılara yeni bir boyut katınca, Konfüçyüsçülüğün ılımlı ve terbiyeli davranışlarda bulunulmasını öğütlemesi, Yunan felsefesinin aynı çağda Romalılara fısıldadığı avutucu düşünceler kadar boş sözler gibi gelmiş olmalı. Bu gibi zamanlarda ruhun daha güçlü ilaçlara gereksinimi vardır. Bu ilacı Romalılar Hıristiyanlıkta, Çinliler Budizm'de buldular. Budizm Çinliler arasında geniş bir izleyici kitlesi bulduysa da, eski Konfüçyüsçü öğretinin üstatları tümüyle ortadan kalkmadılar ve Budizm gibi –hiç değilse harfi harfine alındığında– günlük yaşam ve siyasal disiplin açısından böylesine yıkıcı bir öğretiye karşı duydukları güvensizliği hiçbir zaman unutmadılar.

Buda ile ilgili doğru bilgileri ve onun gerçek resimlerini ve heykellerini elde etme çabaları, birçok Çinli hacının Hindistan'a gitmesine ve Buda'nın yaşadığı yerleri ziyaret etmesine yol açtı. Bu hacılardan bazıları, Budist metinlerin

tümünü içeren kitaplarla birlikte döndüler ve bunların sistemli bir biçimde çevrilmesi işini düzenlemeye giriştiler. Fakat Budist bilgilerin isteyerek edinilmesi hareketinin bu başlangıç aşaması İ.S. 600 dolaylarında sona ermişti bile.

Çin Budistleri, Hintlileri bölen mezhep farklılıklarına hiçbir zaman fazla önem vermediler. Hintli keşişlerin tüm güçlerini adadıkları karmaşık ve metafizik düşünce kurguları da Çinlilere çekici görünmedi. Bununla birlikte Budizmin, gizemci yöntemlerle ulaşılan aydınlanma kavramı ve kafalarını dinginliğe ulaştırmak isteyenlerin uygar toplumun yaşamından çekilip kendileri gibi düşünenlerden oluşan disiplinli topluluklara katılmaları gibi yanları, ne Konfüçyüsçü ne de Taoist Çin geleneklerinin karşılayabildikleri gereksinimlere yanıt getirdi. Bu nedenle Çin Budizmi, çok geçmeden kendi yönünde ve özellikle Budizmin Hindistan'da girdiği çöküş çizgisinden bağımsız olarak gelişmeye başladı.

Budizm, Çin'e kendine özgü bir sanat biçemi de getirdi. Yunan ve Hint sanatından alınan öğeler, daha önce Orta Asya'da gösterişli, etkili bir sanat biçimi yaratmak üzere birbirleriyle kaynaşmıştı. Çin'de Budist sanat, Çin çevresine hızlı bir uyarlanma süreci içine girdi. Öyle ki İ.S. 600'de etkili ve şaşmaz biçimde Çinli Budist sanat biçimi gelişmiş bulunuyordu. Budizmin kabul edilmesinden önce, Çin sanatının tersine Budist sanatı, Bodhissatvaların, yani insanlığın insan görünümüne girmiş tanrısal yardımcılarının stilize edilmiş ve yine de doğalcı portreleri üzerinde odaklaşmıştı. Bunlara ek olarak Budist duvar resimleri ve oymalar, sanatçının yaptığı şekiller arasında yer ilişkilerini ve öteki ilişkileri belirtmesini gerektiren bir öykü anlatmaya çalışıyordu. Budist sanatın bu yönleri, Çin sanat geleneğinde önemli bir zenginleşmeye yol açtı ve Budizm pek çok Çinli tarafından reddedildikten sonra bile Çin sanatı içinde

sahip olduğu önemi yitirmedi.

Budizmin Kore ve Japonya üzerindeki etkisi daha derin oldu. Bu ülkelerin Budizmden önce pek övünülecek bir yüksek kültürleri yoktu. Çin'in büyük bir istekle Budizmi özümlediği bir dönemde bu ülkeler kendilerini Çin'in etki alanının uç sınırlarında buldular. Bu durumda, Kore topraklarını bölüşen krallıkların her birinde, İ.S. 372-528 yılları arasında, Budizmi devlet dini yapan, Kore krallarını ve öteki saray adamlarını çeken Budist giysilere bürünmüş bir Çin uygarlığıydı. Japonya daha uzakta olduğundan, Çin uygarlığının en son kalıplarını benimsemeye Kore kadar hazır değildi. Bununla birlikte, İ.S. 552'de, Doğan Güneş ülkesine ulaşan bir Budist misyonerler topluluğu önemli başarılar elde etti. Bu tarihten başlayarak Japon Adaları, Çin'in büyük çekim alanı çevresinde toplanan uygarlaşmış (ve yarı uygarlaşmış) halklar çemberine katılmış oldu.

Batı Üzerindeki Hint Etkisi

Hindistan'ın, uygar dünyanın İran ve Roma ülkeleri üzerindeki etkisi Uzakdoğu ve Orta Asya üzerindeki etkisi kadar belirgin değildi. Gerçekten bilginler, Hindistan'ın Avrupa ve Batı Asya üzerinde önemli bir etkisi olup olmadığı noktasında görüş birliğine varamamışlardır. Bu konudaki güçlük, yazılı kaynaklar olmamasından doğmaktadır. İran ve Roma dünyalarının Hıristiyan ve öteki dinsel çilecileri, Hindistan'dan önemli sayılabilecek ölçüde etkilenmişlerse bile bunu söylememişlerdir ve bu durumda, böyle bir etkiyi açıklayan yazıların yazılmış olacağını umamayız. Kuşkusuz Hindistan ve İskenderiye arasında gidip gelen sıradan kişiler, bol bol Hintli çilecilerin gösterdikleri harikalar hakkında öyküler anlatıp öyküler dinleme olanağı bulmuşlardır. Gerçekten, bir "gymnosofist"in* Atina'da kendisini

* Gnostosofist, İng. Gymnosophist, Eski Hindistan'ın çıplak gezer filozofu (ç.n.).

halkın ortasında yakarak bu davranışıyla yazılara geçecek kadar şaşkınlık yarattığına bakılırsa, en azından bir Hintli kutsal kişinin, Akdeniz ülkelerine dek gittiğini biliyoruz. Fakat uyanıkken düşler gören ve bu düşleri tanrının kendilerine göründüğü yolunda yorumlayan Hıristiyan keşişlerinin, Hintli puta tapanların aynı şeyleri yüzyıllarca önce görmüş olduklarını bilmeleri ya da kabul etmeleri beklenemez. Bununla birlikte, Hıristiyan çileciliğinin bazı ayrıntılarıyla Hintli bilgelerin çilecilik düşkünlükleri arasında şaşırtıcı benzerlikler görülür ve Mısır ile Suriye'nin ilk keşişlerince büyük bir tutkuyla sarılınan kutsallık biçimleri, daha çok eski Hint çileci disiplinleriyle, dünyadan el etek çekme uygulamalarıyla genel bir benzerlik gösterir. Buna bakılarak, bazı ilk Hıristiyan keşişlerinin, Hintli çileci uygulamaların öykülerini dinleyerek ya da bunları görüp inceleyerek, kutsal kişi olmanın yöntemleri hakkında bazı ipuçları toplamış olmaları akla yakın gelmektedir, ancak bu varsayım daha kanıtlanamamıştır.

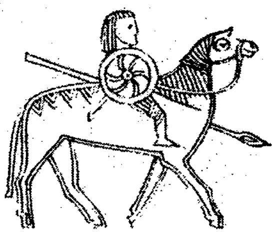
Felsefe alanında ise, –bir zamanların Yunan pagan rasyonalizminin gizemi ve onur konusu olan alanda– Plotinus (ölümü İ.S. 270 dolaylarında) tarafından getirilen yeni felsefe temaları ve gizemciliğe verilen önem, *Upanhishad*'ları inceleyenlerin eskiden beri bildikleri düşüncelere benzer. Plotinus ve çağdaşları, en azından Hint felsefesinin varlığını, Yunan felsefe geleneği kadar olgun, incelikli ve büyük bir birikime sahip olduğunu biliyorlardı.

Bir Batılı, kendi geçmişini günündekinden farklı biçimlerde ve yönlerde etkileyen kültürel hareketlerin önemini her zaman küçümseme eğilimindedir. Bu nedenle, Hint uygarlığının Güneydoğu Asya'ya yayılması olgusunun Çin, Kore ve Japon yaşam biçimleri üzerine etkisinin insanlığın yarısından fazlasının uygarlığını ortak bir renge boyadığını vurgulamak gerekir. Asya'nın, Hindistan'ı Çin, Japon, Kore, Moğolistan, Tibet, Burma, Kampuçya ve Sey-

lan halklarıyla birleştiren bir ortak kültürel geleneğe sahip olması, eski Hint uygarlığının, özellikle dinsel yönlerinin yayılmasının yarattığı bir sonuçtur. Helenizmin vardığı yer bundan daha büyük değildi.

ONİKİNCİ BÖLÜM

İ.S. 200 - 600 Arasında Barbar İstilaları ve Uygar Toplumların Tepkisi

Hint uygarlığı, dine ve kibarlığa düşkün yönleriyle, Güney ve Doğu Asya'da yandaşlar kazanırken; kuzeyde, savaşçıların sert çığlıkları ve silah şakırtıları, Avrupa'nın ve Asya'nın uygar toplumlarıyla bozkırın barbar toplulukları arasındaki sınır boyunca yankılanıyordu. İlerleyen barbarlar, hem Çin'de hem de Avrupa'da, uygar toplulukların savunma çizgilerini geriletti; ama bu uzun sınır çizgisinin ortalarına rastlayan bölgedeki İranlılar, bozkır halklarının ilerlemesine izin vermedi. Çin, topraklarını istila eden barbar toplulukları içinde eritme yeteneğine sahip olduğunu gösterdi ve üç buçuk yüzyıl kadar süren bir parçalanma ve kargaşa

döneminden sonra (İ.S. 589'da) imparatorluğun birliğini yeniden sağladı. Ama Roma İmparatorluğu, İ.S. 378-511 yılları arasındaki büyük barbar saldırılarıyla çöktükten sonra bir daha toparlanamadı.*

İranlılar çok daha beklenmedik bir yazgıyla karşılaştılar. Sasani İmparatorluğu, bozkır barbarlarına karşı gösterdiği uzun ve başarılı bir savaşımdan ve Konstantinopolis Romalılarına karşı bir sürü amansız, ama kesin sonuca götürmeyen savaştan sonra, güneyden çıkıp gelen Arap istilacılar karşısında yıkıldı. Bu fatihler, kendilerini, en azından (aralarında oldukça yaygınlaşmış bulunan) süvarileri, yayları ve mızrakları kadar etkili olduklarını kanıtlayan teolojik silahlarla donatan Muhammed'in inancına yeni geçmiş kişilerdi. Bununla birlikte İranlılar, kültürel kimlikleri İslam dünyası içinde erimeden önce, bozkır halklarına ve daha uygarlaşmış komşularına karşı öylesine büyük askeri başarılar elde etmişlerdi ki, Romalılar ve Orta Asya'daki vaha halkları, kendilerinden birçok şey almak gereğini ya da zorunluluğunu duydular. Bu yoldaki tutumları, Batılı tarihçilerin öteden beri "ortaçağ" demeyi gelenek edindikleri bir döneme giriş sürecinin bir parçasını oluşturdu.

Bu nedenle, İ.S. 200-600 yılları arasındaki dönemde, uygar dünyanın kuzey kesimleri, birbirinden farklı iki gücün, biri durmadan sınır boylarını döven bozkır barbarlarının, öteki barbar saldırılarına karşı başarılı bir savunmanın nasıl örgütlendirileceğini gösteren İran örneğinin etkisi al-

---

* Bununla birlikte Roma İmparatorluğu'nun varlığını sürdürdüğü varsayımı sürdü gitti. Örneğin, Batı Avrupa'da son "Roma" imparatoru 1806'da bu sıfatından vazgeçip gerçeğe daha uygun olan "Avusturya İmparatoru" sıfatını aldı. Balkanlarda Yunanca konuşan Roma imparatorları, "Yeni Roma" denen Konstantinopolis'te, egemenliklerini 1204'e kadar kesintisiz sürdürdüler. İ.S. 565'ten sonra bu Roma imparatorlarına genellikle Bizans İmparatoru denmeye başlandı; onlarsa kendilerini Romalı [Rum] saydılar ve Roma İmparatorluğu savları, 1453'te Türkler Konstantinopolis'i alana kadar sürdü (yazarın notu).

tında kaldı. Bu olaylara biraz daha yakından bakmak, söz konusu iki gücün belirlediği güç dengesinin, ağırlık merkezi bir o yana bir bu yana kayarak, uygar dünyanın barbar saldırılarına açık olan iki kanadına nasıl işlediğini gösterecektir.

Hunlar ve Batı Bozkırları

Avrasya bozkırlarının göçebe halkları, çatlak bir kap içindeki gaz moleküllerine benzetilebilir. Herhangi bir noktaya yapılan baskı her yana hızla yayılır. Aynı biçimde, geleneksel çayırlarından çıkarılan herhangi bir göçebe grubu, ya yok olup gitti ya da silah gücüyle komşusunun otlaklarını ele geçirdi. Bu nedenle, otlaklarda hayvan otlatma haklarındaki herhangi bir değişikliğin yarattığı karışıklık, birkaç mevsim içinde en zayıf, en kötü örgütlenmiş grupların, ya yok olmalarına ya bozkırın kuzeyindeki ve batısındaki yaşamaya elverişsiz ormanlara kaçmalarına ya da tarım topluluklarının efendileri durumuna gelebilecekleri güneyin uygar toplumlarının savunma sınırlarını aşmalarına kadar, komşu komşuya sürerek, bozkırın bir ucundan ötekine yayıldı.

Hsiung-nu Konfederasyonunun İ.Ö. 200'den az önce nasıl böyle bir göç dalgasına yol açtığını görmüştük (bak. s. 261). Daha sonra, İ.S. 350'den az sonra merkezi gene Dış Moğolistan'da oluşan benzeri bir konfederasyon ortaya çıktı. Çinliler bu konfederasyona Juan-juan adını verdiler. Gücünün doruğunda olduğu zamanda bu savaş konfederasyonu yetkesini Mançurya'dan Balkaş Gölü'ne dek uzanan topraklar üzerine yaymıştı. Juan-juan gücü bozkır boyunca batıya doğru ilerlemeye başlayınca, önündeki tüm kabilelerin ve halkların kaçışmasına yol açtı.

Juan-juan konfederasyonunun önünden kaçan halklardan biri, Avrupa tarihinde Hunlar olarak bilinir. Hunlar

İ.S. 372'de Güney Rusya'ya girdiler ve girer girmez bu bölgeyi yüzyıldan uzun bir süredir yönetegelmekte olan Ostrogotlar'ı yendiler. Hunların saldığı korku, Roma sınırları ötesindeki kırsal bölgelerde yaşayan, Romalılarla bazen çatışan, bazen barışan, oradan oraya dolaşan göçebe savaşçılar ordusu olan komşu Vizigotlar kabilesini Roma sınırlarından içeri girmeye zorladı. Vizigotlar İ.S. 410'da Roma kentini yağmaladıktan sonra batıya yürüyüp İ.S. 711'e dek sürecek olan bir krallık kurdukları İspanya'ya yerleştiler. Çok geçmeden birçok yağmacı Cermen kabilesi, Vizigotların yolunu izledi. Ötekiler, korkunç Hunlara boyun eğdiler.

Bu sırada Hunlar, karargâhlarını Macaristan Ovası'nda kurup, bu elverişli noktadan, güneyde Balkanlara ve batıda İtalya'yla Galya'ya çapul akınlarına giriştiler. Ancak son büyük savaş şefleri Attila İ.S. 453'te ölünce, Hun konfederasyonu, kuruluşundan daha büyük bir hızla parçalandı. Boyun eğdirilen bazı halkların başkaldırmaları, rakip önderler arasındaki kavgalarla birlikte, çok geniş topraklara sahip olan bir imparatorluğu hemen hemen bir gecede yok etti.

Hun İmparatorluğu'nun yıkılışı, Batı Avrupa'ya herhangi bir düzenin gelmesi yolunda bir etki yaratmadı. Hunların boyun eğdirdiği Cermen halklarından bazıları, Roma topraklarının güney ve batı bölgelerine kaçtılar ve Kuzey Afrika'da (Vandallar) Galya'da (Burgonyalılar) ve İtalya'da (Ostrogotlar) yeni krallıklar kurdular. Aynı yıllarda bazı Cermenler, çok daha farklı ve çok daha uzun sürecek bir yerleşme yolunda, Britanya'da ve Renanya'da ilerliyorlardı. Buralarda Cermence konuşan çiftçiler, daha önce (çoğu Keltlerden oluşan) Roma topluluklarının seyrek biçimde yerleşmiş oldukları yeni ve verimli toprakları ele geçirdiler. Cermence konuşan gezgin savaşçıların kurdukları devletler, Kuzey Çin'de ve İran'da barbar topluluklarca ku-

rulan devletler gibi kısa ömürlü olurken, tarıma dayanan bu yerleşmelerin onlardan çok daha uzun ömürlü olduğu görüldü.

Doğunun Bozkır Toplulukları

Hunların Batı Avrupa'ya gelmeleriyle başlayan göçlerin ve siyasal değişikliklerin bir benzeri, hemen hemen aynı tarihlerde Eftalitlerin (Eftalit Hunları ya da Akhunlar da denen toplulukların) Doğu İran'da birden ortaya çıkmalarının yol açtığı kargaşalarda görüldü. Eftalitler, bu üslerinden Kuzeybatı Hindistan'a akınlar yaptılar ve sonunda, daha önce Kuşan İmparatorluğu'nun bulunduğu dağlık bölgeleri kapsayan çapulcu bir imparatorluk kurdular. Eftalitlerin Hindistan'da yol açtıkları kargaşa, Gupta çağına ve Gupta hanedanına son verdi. Fakat istilacılar, yaylarıyla ve atlarıyla ele geçirdikleri topraklar üzerinde düzenli bir devlet kurma konusunda Avrupa Hunlarından daha yetenekli değillerdi. Hindistan'daki Eftalit iktidarı, İ.S. 549'da, tüm bölgeyi kapsayan bir iç savaşla dağıldı. Dağların kuzeyinde bulunan Eftalit toplulukları da, hemen aynı tarihlerde (İ.S. 554'te) yok edildi.

Bu barbar devletler, her yerde aynı temel zayıflığı gösterdi. Yöneticileri birbiriyle bağdaşmayan iki şeyi yapmaya kalkıştılar. Zafer kazanan şefler ve izleyicileri, bir yandan savaşçı geçmişlerinin geleneksel yaşam ve davranış biçimlerini sürdürmek istediler, öte yandan, yeni uyruklarını sıkıştırarak sağladıkları malların ve hizmetlerin verdiği olanaklarla, uygar yaşamın lüksünden ve tatlarından yararlanma yolunu tuttular. Ne var ki, istilacı topluluklar ne kadar uygarlaşırlarsa, eski kabile ve savaşçı geleneklerine bağlılıkları o kadar azaldı. Kolay yaşam ve eğlence düşkünlüğü, barbar gücünün ve savaşçılığının temellerini, bir iki kuşak içinde yıkacak biçimde kemirdi.

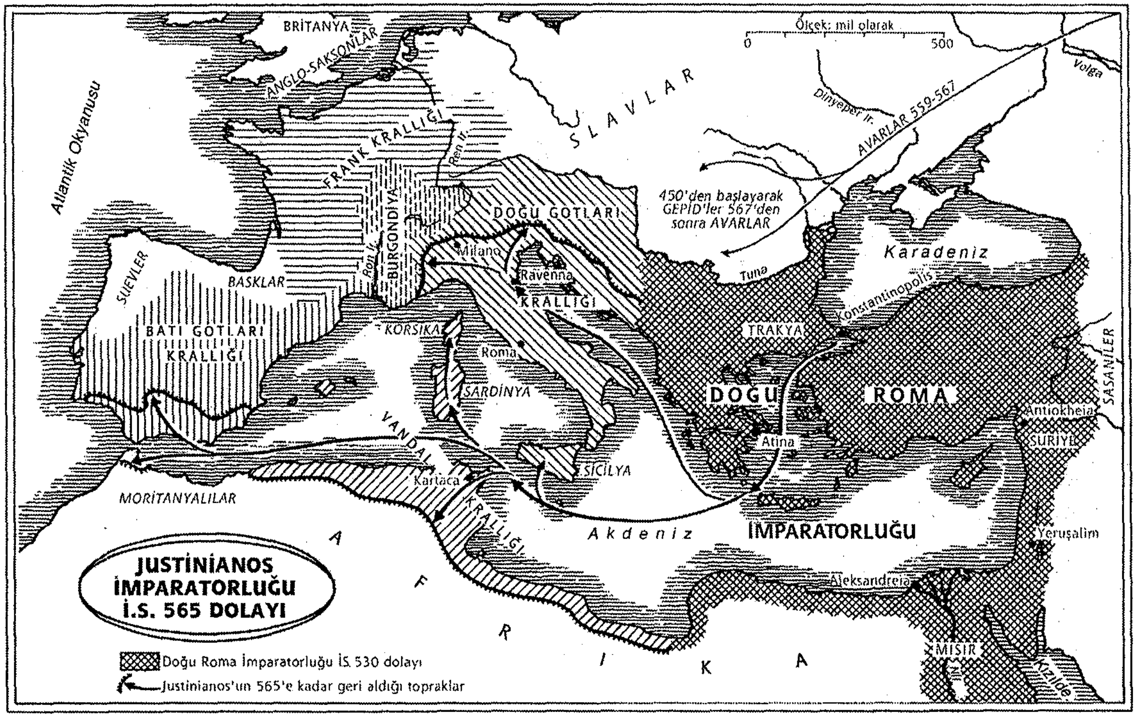
Uygar halklar, genellikle barbar efendilerinden hiç hoşlanmadılar. Fırsatını bulunca, eski geleneklere ve eski düşüncelere bağlı olacağını duyuran bir kurtarıcıyı seve seve kabul etme yolunu tuttular. Barbar akını dalgalarını bu yoldan püskürtmekte en büyük başarıyı Çinliler ve İranlılar gösterdiler. Kısa sürede bir zamanların Juan-juan konfederasyonu kadar korkunç bir bozkır imparatorluğu kuran Türklerle işbirliği yapan Çin orduları, İ.S. 552'de Juan-juan konfederasyonunu yıktılar. Ancak yeni Türk imparatorluğunu yöneten aile içindeki hanedan kavgası, İ.S. 572'de Türk konfederasyonunun her biri ötekini kıskanan ve ikisi de iç kavgalarda yıpranan doğu ve batı ordularına bölünmesine yol açtı.

Bozkırdan gelen tehtidin ve baskının böylece azalması üzerine yeni bir Çin hanedanı olan Suiler, Kuzey Çin'deki son barbar devletlerini silip süpürdüler ve İ.S. 589'da tüm Çin'i yeniden birleştirdiler. Hemen ardından, Çin'in komşu barbar halkları üzerindeki askeri ve kültürel egemenliği yeniden kuruldu.

Olaylar İran'ın doğu sınırlarında hemen hemen aynı yönde gelişti. Sasani hanedanının İran hükümdarları, Eftalitleri yıkmak üzere İ.S. 554'te Türklerle birleştiler. Türk konfederasyonunun iki dalı arasındaki kavgalar, Sasaniler'e, Yeni Pers İmparatorluğu'nun sınırlarını bir kez daha Ceyhun Irmağı'na kadar genişletme ve böylece doğudaki sınır bölgelerini yeniden İran'a katma olanağı verdi.

Roma İmparatorluğu'nun Zayıflaması

Barbar akınlarına karşı Çinlilerin ve İranlıların gösterdiği başarıyı Romalılar gösteremediler. İlk uzun ve acı bir iç savaş ve istila dönemi sırasında (İ.S. 235-284 yılları arasında) Roma imparatorluk yönetimi, artık üzeri örtülü olmayan bir askeri zorbalık düzenine dönüşmüştü. Memurları ge-

JUSTİNİANOS İMPARATORLUĞU İ.S. 565 DOLAYI
Doğu Roma İmparatorluğu İS. 530 dolayı
Justinianos'un 565'e kadar geri aldığı topraklar
Ölçek: mil olarak
0
500
BRİTANYA
ANGLO-SAKSONLAR
Atlantik Okyanusu
FRANK KRALLIĞI
BURGONDİYA
Ren Ir.
Ron Ir.
SLAVLAR
Dinyeper Ir.
Volga
AVARLAR 559-567
450'den başlayarak GEPİD'ler 567'den sonra AVARLAR
DOĞU GOTLARI KRALLIĞI
Milano
Ravenna
Tuna
Karadeniz
Konstantinopolis
SUEVLER
BASKLAR
BATI GOTLARI KRALLIĞI
KORSİKA
Roma
TRAKYA
SARDİNYA
DOĞU ROMA İMPARATORLUĞU
SASANİLER
Antiokheia
SURİYE
Atina
SİCİLYA
VANDAL KRALLIĞI
Kartaca
MORİTANYALILAR
Akdeniz
Yeruşalim
AFRİKA
Aleksandreia
MISIR
Kızıldeniz

nellikle şiddet kullandığı ve zorbaca davrandığı için böyle bir düzen halk tarafından pek sevilmedi. Ayrıca, asker takımının ne yapacağı hiç belli olmadı. Askerlerin ayaklanmasıyla en yüksek iktidar katına yükseltilen bir general, kendisini iktidara getiren askerlerin isteklerini herhangi bir nedenle yerine getiremezse, önceden uyarılmaksızın bu makamdan indiriliveriyordu. İmparatorun "Senato ve Roma halkı" tarafından seçildiği varsayımı, artık açık bir askeri gaspın törensel onayından başka anlam taşımıyordu.

İmparator Konstantinos (İ.S. 306-337 arasında yönetti) Roma yönetiminde iki önemli değişiklik yaptı. Adını Konstantinopolis olarak değiştirdiği Byzantium'da (Bizans'ta) yeni bir başkent kurdu ve Hıristiyanlığı, kayırılan bir devlet dini yaptı. Kentin gereksinimlerini Karadeniz ve Ege kıyılarından getirilecek mallarla karşılamak bir dereceye kadar kolay olduğu için, yeni başkent, hem ticaret hem de savunma açısından elverişli bir konuma sahipti. Roma İmparatorluğu (çoğu kez dendiği gibi Bizans İmparatorluğu) varlığını hiçbir kesintiye uğramaksızın 1204'e kadar sürdürebilmesini başkentin bu konumuna borçludur.

Hıristiyanlık da, Konstantinos zamanından başlayarak Roma hükümetine önemli bir destek sağladı. Hıristiyan piskoposlarının çoğu, imparatorla işbirliği yapmaya istekli olduklarını gösterdiler ve Konstantinos ile ardıllarını imparatorluğu yönetmesi için Tanrı tarafından seçilmiş kişiler olarak gördüler. Bu, iktidarın askerlerce gasp edildiği çıplak gerçeğini bir yasallık örtüsüyle gizleyebilecek basit, fakat inandırıcı bir düşünceydi. İmparator Theodosius (ölümü İ.S. 395) Hıristiyanlığa rakip tüm inançları yasaklayarak ve böylece Roma devletini resmen Hıristiyan bir devlet yaparak, taht ile kilise arasındaki ittifakı mantıksal sonuçlarına dek geliştirdi.

Bununla birlikte, Hıristiyanlar öğreti üzerine birbirleriyle görüş birliğine varamadıkları için bu ittifak bir başka

büyük sorunun doğmasına yol açtı. Teolojinin kuramsal sorunlarının, kurulu düzenden çeşitli nedenlerle hoşnut olmayanların hemen çevresinde toplandıkları, halkı coşkuya getiren gösterilere yol açabildiği bir çağda, asker imparatorlar ve politik davranışlı piskoposlar bu çetin sorunları ele alamadılar.

Batı Avrupa'nın Cermen krallıklarının çoğu, benzeri sorunlarla karşı karşıya kaldı. Hemen tüm Cermen kralları, kendilerini Roma uyruklarının çoğunun gözünde aşağılık sapkınlar durumuna düşüren bir tutumla Hıristiyanlığın değişik bir biçimini kabul ettiler. Bu nedenle İmparator Justinianus (İ.S. 527-565) bu duruma güvenerek, Cermen krallarının askeri gücünü kırabilirse yerel halkların çoğunun kendi yanında yer alacaklarını umdu. Bu düşüncesine uygun olarak, Roma İmparatorluğu'nun eski birliğini yeniden kurmak amacıyla Batı Akdeniz ülkelerine bir dizi sefer açtı. Bu yolda, ancak bir dereceye kadar başarılı olabildi. Ölümünden hemen sonra yeni istilacılar Roma sınırlarına saldırınca, Kuzey Afrika'da, İspanya'da ve İtalya'da elde edilen tüm topraklardan vazgeçmek zorunda kalındı.

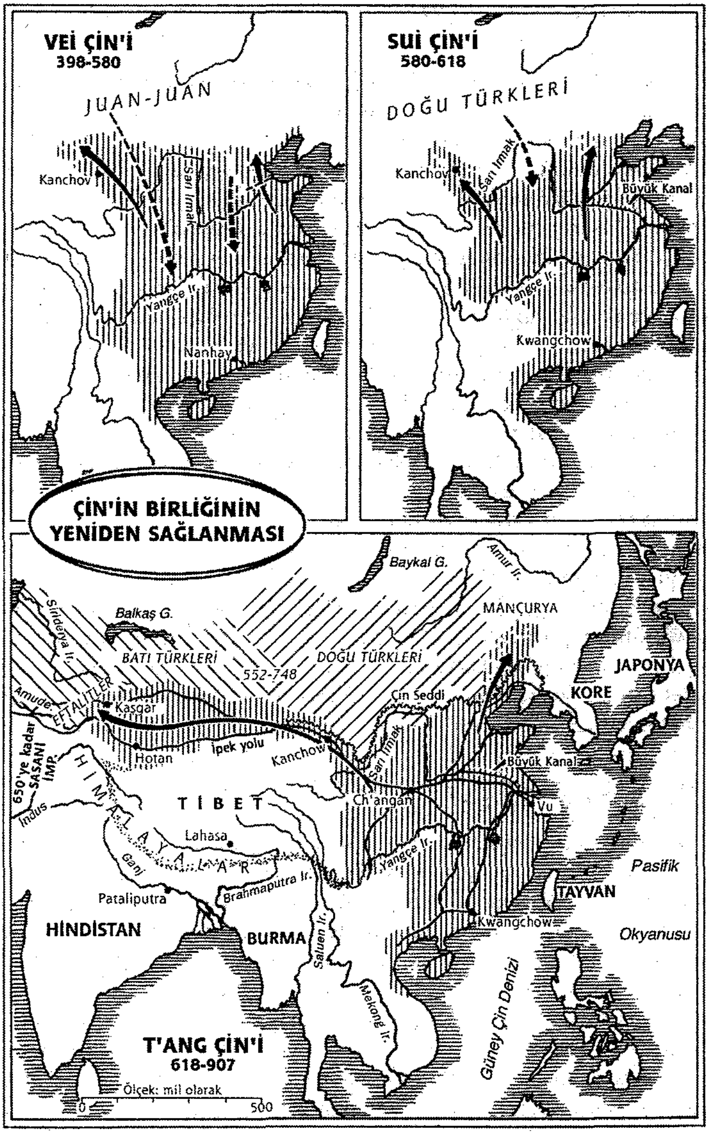
Çin'de ve İran'da Barbarlara Karşı Tepkiler

Çinlilerin, İranlıların ve Romalıların altıncı yüzyılda devletlerinin birliğini ve güvenliğini yeniden kurmak yolunda elde ettikleri farklı başarılar, siyasal ve askeri kurumlarının, barbarların meydan okumalarına karşı ne ölçüde dayanıklı olduğunu gösteren bir ölçüt ortaya koymuştur.

Çin bu alanda, geleneksel imparatorluk kurumlarının, Han hanedanı günlerinde Hsiung-nu barbar tehtidiyle başa çıkabilmek amacıyla biçimlendirilmiş olması gibi bir üstünlüğe sahipti. Bu nedenle Sui imparatorları ve onların Tang hanedanından (İ.S. 618-907) gelen ardılları, Türk konfederasyonuna karşı etkili bir sınır savunma gücünü

yeniden kurarken, eski imparatorluk yöntemlerini olduğu gibi uygulayabildiler. Bu yolda diplomasiye, örtülü ödeneklere ve sınırları koruyan ücretli askerlerden oluşan birlikleri denetim altında tutmak için başlarına Çinli komutanlar atama gibi yollara başvuruldu. Suiler, yeniden kurulan savunma örgütlerinin gerisinde, etkili ve oldukça acımasız bir bürokratik rejim yerleştirdiler. Bu rejimin en büyük başarısı Yang-çe Irmağı'nı Sarı Irmak'la birleştiren büyük bir su yolu olan kanalı tamamlamasıdır. Bu kanal, hızla Çin imparatorluk ekonomisinin can damarı durumuna geldi. İmparatorluk memurlarının ve askerlerinin tüketim için hazır bekledikleri mallar, güneyin verimli topraklarından başkente bu kanal yoluyla gönderilebildi. Böylece memurların ve askerlerin eline, eskiye göre daha fazla mal geçebildi. Büyük Kanal denilen bu su yolunun açılmasıyla, tüm Yang-çe Vadisi'nin daha sıkı bir biçimde denetlenmesi ve malların imparatorluk merkezinde çok daha büyük miktarlarda toplanabilmesi olanağı doğdu. Yeniden kurulan imparatorluk Çin'i, Han hanedanı günlerinden güçlü olduğu için, daha önce görülmedik çoklukta insanı ve malzemeyi savaşçı ya da barışçı girişimleri yolunda harekete geçirebilme yeteneğine sahip oldu. Bu nedenle barbar akınları, birleşmiş Çin'in örgütlü imparatorluk gücü karşısında hızla korkutucu olmaktan çıktı.

İranlıların sorunu çok daha karmaşıktı. Ellerinde, Çin'de olduğu gibi imparatorluğun merkezi gücünü destekleyecek hiçbir yeni kaynak yoktu. Bilindiği üzere, ağır zırhlı süvari teknolojisini oldukça iyi biliyorlardı. Sorun, bozkırdan gelecek akınlara karşı sınırları etkili ve sürekli bir biçimde korumaya yetecek sayıda iyice zırhlanmış ve eğitimden geçmiş şövalyeyi besleyebilecek bir toplumsal düzenin yaratılmasında düğümleniyordu. Part hükümdarları, ağır süvari olarak donanan ve kendi topraklarını saldırılara karşı korumak için her zaman hazır bekleyen toprak

VEİ ÇİN'İ
398-580
JUAN-JUAN
Kanchov
Sarı Irmak
Yangçe Ir.
Nanhay
SUİ ÇİN'İ
580-618
DOĞU TÜRKLERİ
Kanchov
Sarı Irmak
Büyük Kanal
Yangçe Ir.
Kwangchow
ÇİN'İN BİRLİĞİNİN
YENİDEN SAĞLANMASI
Baykal G.
Amur Ir.
MANÇURYA
Balkaş G.
Siriderya Ir.
BATI TÜRKLERİ
552-748
DOĞU TÜRKLERİ
JAPONYA
KORE
Çin Seddi
Amuderya
EFTALİTLER
Kaşgar
650'ye kadar SASANİ İMP.
Hotan
İpek yolu
Kanchow
Sarı Irmak
Büyük Kanal
Ch'angan
Vu
HİMALAYALAR
TİBET
Indus
Lahasa
Ganj
Yangçe Ir.
Pasifik
Okyanusu
Brahmaputra Ir.
Pataliputra
TAYVAN
HİNDİSTAN
BURMA
Saluen Ir.
Kwangchow
Mekong Ir.
Güney Çin Denizi
T'ANG ÇİN'İ
618-907
Ölçek: mil olarak
0
500

sahiplerinden oluşma bir asker sınıfının gelişmesine izin vermişlerdi ve hatta belki de bunu desteklemişlerdi. Fakat İran beyleri üzerinde merkezi iktidarın etkili bir denetimini hiçbir zaman kuramamışlardı. Part krallık hükümeti nakit para biçimindeki gelirlerinin geldiği yerler olan kentleri ve kasabaları gözetmiş göründüler. Fakat İran ve Mezopotamya kasabaları, kralın güçlü ve uyrukları üzerinde korku salabilen sürekli bir ağır süvari gücü beslemesine olanak verecek kadar para gönderemediler. Bu nedenle bozkıra karşı etkili bir sınır savunmasının bedeli, Part hükümetinin merkezi yetkesini sürekli zayıflatan ardı arkası kesilmeyen yerel ayaklanmalara ve buyruklarına uyulmaması olgusuna katlanmak oldu.

Sasani İmparatorluğu

İ.S. 226'da Ardaşir adındaki böyle bir asi, Part rejimini yıkıp başa geçti. Ardaşir'in geldiği Sasani ailesi, İ.S. 651'e dek İran ve Mezopotamya tahtında kaldı. Bu süre içinde Sasani iktidarı birçok büyük bunalımdan geçti ve Sasani hanedanının kralları, bazen birbirlerinden farklı politikalar izlediler. Bununla birlikte Ardaşir (İ.S. 226-240 arasında yönetti) tarafından ortaya konan ilkelerden uzun süre ayrılmadılar. Çünkü Sasani Devleti'nin kurucusu, iktidarını tümüyle İran beylerine dayamıştı. İran İmparatorluğu'nun parlak geçmişi hakkında bir bilincin doğup yayılması için uğraştı ve özellikle yeniden örgütlendirilmiş Zerdüştçülüğü destekledi ve onun tarafından desteklendi. Anlaşılan Pers İmparatorluğu'nun ululuğuna ve Zerdüşt inancına başvurmak, kırsal bölgelerde yaşayan beylerden çoğunun, hiç değilse bunalım zamanlarında, Sasani hükümdarlarını desteklemeye ikna edilmesinde yardımcı oldu. Bu nedenle İran'da merkezi iktidar canlılığını, gücünü ve Roma İmparatorluğu'nun korkulu rakibi olma durumunu sürdürdü.

Zerdüşt öğretisi, rahip ailelerince ve içinden Ardaşir'in çıktığı aristokrat ailelerce zenginleştirilmiş olan yerel geleneklere dayanıyordu. Ama yerel sunaklar arasında can sıkan, sorun yaratan farklılıklar vardı. Bu nedenle Sasani kralları, Zerdüştçü kitabın, *Avesta*'nın standart biçiminin saptanmasını buyurdular. Ayrıca Zerdüştçülüğün, dinsel geleneğin Yunan ve Hintli yazarlarından alınacak uygun düşüncelerle zenginleştirilmesini isteyen buyruklar da çıkardılar. Fakat kutsal yazılarına böylece verilen tutarlılığa ve bütünlüğe karşın, bu onarılmış inanç, Sasani İmparatorluğu'nun kentlerinde hiçbir zaman kök salamadı. Bununla birlikte, İran'da (Roma İmparatorluğu'nda günlük olaylardan sayılmaya başlamış olan) ayaklanmalarla, iktidara zorla el koymalarla ve yöneticilerin öldürülmeleri gibi olaylarla oldukça seyrek karşılaşıldığına bakılırsa, Zerdüştçülüğü yeniden canlandırmak yolunda yapılan bu işler baronların hoşuna gitmiş görünüyor. Bir başka deyişle, Sasani İranında taht ve din, Konstantinos'un benzeri bir girişimi Roma sınırları içinde başlatmasından hemen hemen yüz yıl önce etkili bir ittifakı gerçekleştirmiş görünürler.

Sasanilerin bu deneyimlerinin en önemli yanı, öğretinin ayrıntılarında yapılan ve Müslüman fethinin İran'ın kültürel bağımsızlığına son vermesinden kısa bir süre sonra yiten değişikliklerden çok, askerleştirilmiş toprak sahipleriyle merkezi krallık arasındaki çıkar çatışmalarının etkili bir biçimde uzlaştırılmasıdır. Bu uzlaştırmayı ise, devlet dininin doğaüstü yaptırımları ve örgütlü bir rahipler sınıfı başarmıştır. Böylece, ağır zırhlı süvarilerden oluşan korkunç ve sayıları kabarık bir savaşçılar sınıfı, ardı arkası kesilmeyen iç savaşlarla uygar toplumun düzenini parçalama tehlikesi yaratmadan önce, ülkeyi dıştan gelen saldırılara karşı koruyabildi. Uygar dünyanın başka hiçbir bölgesi yeni kurumlar yaratmakta böylesine başarılı olamadı. İşte bu nedenle Sasani örneği, Bizans'ı ve onun kanalıyla da Batı Avrupa'yı güçlü bir biçimde etkiledi.

Ne var ki krallar, beyler ve Zerdüşt rahipleri arasındaki bu ittifak, karşılığında hiçbir şey yitirilmeden gerçekleştirilmiş değildi. Bir zamanlar Part yöneticilerinin güçlerinin kaynağı olan Mezopotamya kentleri, Sasani İmparatorluğu örgütü içinde önemlerini az çok yitirdi. Belki de bu nedenle, Sasani yönetimi sırasında Mezopotamya'da, benzeri görülmemiş dinsel gelişme dönemlerinden biri görüldü. Bu gelişmelerle ilgili en önemli kişi Peygamber Mani (İ.S. 215-273 dolayları) idi. Sasani hanedanının kurucusunun oğlu ve ardılı olan Kral I. Şapur (İ.S. 240-271 arası yönetti) belki de kırsal bölgelerin gururlu inancı olan Zerdüştçülüğü Mani'nin daha çok kent halkına seslenen yeni esiniyle dengelendirme umuduyla Mani'yi iyi karşılamış göründü.

Mani, kendini büyük gören bir peygamberdi. İsa, Buda ve Zerdüşt gibi farklı kişilerin dudaklarından dökülmüş de olsa çıkış noktası aynı olan tanrısal bildiride zamanla ortaya çıkan yozlaşmaları düzeltmek üzere, tüm dinleri kapsayan genel bir temizlik hareketine girişti. Mani, kendi mesajının da benzeri biçimde bozulmasını önlemek için bildirisini kendi eliyle yazdı ve tanrısal esinle yazdığı metinlerinin gelişigüzel kopya edilmesini şiddetle yasakladı. Bunun bir sonucu olarak Manici kitaplar her zaman az sayıda bulundu ve çağımızın bilginleri, Mani'nin yazdıklarını günümüze kalan tek ipucu olan (çoğu dinsel rakipleri tarafından yazılan yazılar içindeki) kırıntılara ve şerhlere dayanarak onarıp bütünlük kazandıracak biçimde ortaya koyma olanağını bulamadılar. Böylece Mani'nin, yazıları kopya edilirken yapılabilecek en küçük hatayı önleme yolunda gösterdiği duyarlılık ve aldığı önlemler geri teperek, yapıtının tümünün yitip gitmesine yol açtı. Aynı biçimde, dinsel kurumlarını oluştururken ve misyonerlik girişimlerini örgütlerken gösterdiği aşırı titizlik de boşa gitti. Mani,

aslında her türlü yanlışı ve basitleştirilerek yapılacak aktarmaları yasaklayarak öğretisini, özel eğitimden geçmiş disiplinli kişilerden oluşma bir seçkinler topluluğu dışındakilere yayılamayacak biçimde sınırlamış oldu.

Bu sınırlamaya karşın Mani, yaşamı sırasında Mezopotamya'da, doğudaki ve batıdaki öteki kent merkezlerinde yaygın bir kabul gördü. Bununla birlikte ülkesinde, Zerdüştçü rahipler, kendilerini Zerdüşt'ün emanet ettiği gerçeği bozmuş olmakla suçlayan bu peygambere hoş davranmadılar. Bu nedenle, I. Şapur (İ.S. 271'de) ölünce onun koruyuculuğundan yoksun kalan Mani, Zerdüştçü rahiplerin öfkesiyle karşı karşıya kaldı. Bunun sonucunda, son yıllarını tutukevinde geçirdi ve izleyicileri sert kovuşturmalara uğradılar. Bu tutum, inancın kökünü kazıyamadı, ancak Manicileri Sasani rejiminin düşmanları durumuna getirdi.

Üç yüzyıl sonra İran'da, devrimci yönü çok daha belirgin bir inanç, Mazdek adında bir peygamber tarafından vaaz edildi. Mazdekçiliğin ayrıntılarını, Mazdekçileri kadınlarda ve mülkiyette ortaklığı savunmakla suçlayan düşmanlarının nefret dolu açıklamaları içinden bulup çıkarmak olanağı yoksa da, şiddetle eşitlikten yana olmak Mazdek bildirisinin odağını oluşturmuş görünüyor. Mazdekçilik, bir süre için krallığın hoşgörüsünden yararlandı, fakat I. Khosroes (İ.S. 531-579 arasında yönetti) Mazdek mezhebinin kökünü kazıyan bir şiddet ve bastırma politikası başlattı.

Bu durumda, söz konusu İran-Mezopotamya dinsel hareketlerinin hiçbiri dünya çapında bir inancın kurulmasına yol açamadı. Bunun yerine, İran'ı İslam istila etti ve İslam Sasani dünyasına, kent gereksinimlerine uygun olan, aynı zamanda kırsal bölgeleri de sindiren bir din getirdi. Bu nedenle, Sasani dini ve genel olarak Sasani kültürel yaşamı hakkında pek fazla bir şey bilinmiyor. Gene de Maniciliğin

daha sonraki bir tarihte ortaya çıkmış olmasına karşın, Hıristiyanlığın Roma İmparatorluğu içinde uğraşmak zorunda kaldığı en korkulu rakibi olduğu anımsanırsa ve Çin sınırına dek Orta Asya vahalarının Sasani kültürünün eyaletlerdeki ileri karakolları durumuna geldiği düşünülürse, Sasani uygarlığının gücü ve canlılığı daha iyi kavranabilir.

Sanat da, Sasani başarıları hakkında bazı ipuçları verir. Bizans mimarlığının bazı özellikleri Sasani İranından gelmiş görünür. Fakat ne yazık ki, günümüze kadar gelebilmiş olan tozlu tuğla yığınları, krallık saraylarının neye benzediği konusunda sağlam bir fikir veremez. Bu yapıtların dış yüzeyleri belki hiçbir zaman pek gösterişli olmamıştır, fakat bir zamanlar sırçalı tuğlalarının parlak renklerle boyalı duvarlar boyunca ışığı titreştirdikleri kubbeli ve kemerli iç bölümleri son derece görkemli olsa gerek.

Bizans İmparatorluğu

Romalılar İran'dan, mimarlıktan başka şeyler de aldılar. Örneğin krallık simgeleri –taç ve asa– ve saray törenleri de, gizemli bir havayı benimsemesinin kendisini daha önce birçok Roma imparatorunun uğradığına benzer pis bir siyasal cinayetten koruyacağını uman Diocletianus (İ.S. 284 - 305 arasında yönetti) tarafından bilinçli olarak alınıp benimsendi. İran'dan alınan şeylerin en önemlisi, Konstantinos zamanından sonra Romalıların da, imparatorluk ordusunun belkemiği yaptıkları ağır silahlı süvarilerdi. Başka hiçbir güç, bir yandan İran saldırısını, öte yandan barbarların ikide bir rahatsız edici akınlarını önleyemezdi.

Bununla birlikte Romalılar, toplumsal yapılarını, Sasani "feodal" toplum biçimine benzetme isteğinde değillerdi. Yüzyıllar boyu parça parça oluşarak ortaya çıkan gelişmiş hukuk ilkeleri ve adalet sistemi, kent merkezli toplumsal ve siyasal düzende gerçekten köklü sayılabilecek herhangi

bir değişikliği önledi. Bu nedenle Justinianus'un (İ.S. 527 - 565) Roma hukuku derlemesi (kodifikasyonu) yalnızca yönetsel bir kolaylık amacıyla yapılmamıştı. Aynı zamanda, belirgin bir biçimde Roma'ya özgü ve temelde kent kaynaklı olan eski uygulamaların sürekliliğinin yeniden onaylanması anlamına geliyordu.

Bizans imparatorları, savunmayla ilgili ivedi askerlik sorununu çözmek için, tehdit edilen herhangi bir sınır bölgesine ya da ayaklanma baş gösteren herhangi bir eyalete, her an hareket etmeye ve buralarda imparatorluğun istemini zorla kabul ettirmeye hazır bir sürekli orduyu beslemeye çalıştılar ve bu askeri gücün kendilerine yakın bir yerde bulunmasını yeğlediler. Ancak vergi gelirleri, pahalı araçlarla donatılmış ve zırhlı süvarilerden oluşacak büyük bir birliği beslemelerine yeterli değildi. Örneğin Justinianus, Batı Akdeniz'de yitirilen eyaletleri yeniden fethetmeye kalkışınca, ücretlerini savaş ganimetlerinden ve çapuldan sağlanacak gelirlerle ödemek umuduyla, büyük generali Belisarius'un ağır süvarilerden oluşan 5000 kişilik özel bir birlik toplamasına izin verme yoluna başvurdu. Bu nedenle, Belisarius'un İtalya'da geçirdiği uzun sefer yılları (İ.S. 535-549) yerel halka o zamana kadar uğradıkları herhangi bir barbar istilasından daha büyük zarar veren acımasız ve uzun bir yağmacılık dönemi oldu.

Devletin en büyük askeri birliğinin imparatora yakın yerde olması, kaçınılmaz olarak sınırların tehlikeli bir biçimde saldırılara açık kalmasına yol açtı. Örneğin, imparatorluk muhafız alayı her küçük çapulcu takımını kovalamak için Konstantinopolis'ten ayrılamayacağından, Tuna' nın ötesinden küçük çaplı akınlarla sık sık yağmaya inen gruplar, ellerini kollarını sallaya sallaya geri döndüler. Bu nedenle Balkan toprakları, küçük çapulcu çetelerinin acımasına kaldı. Surlarının arkasında rahat edebilen birkaç kıyı kentinden başka hiçbir yer güvenlik içinde değildi.

Roma sınırları, güçlü Sasani sınır savunmasına uzaktan yakından benzeyen hiçbir düzen tarafından korunmuyordu.

Sınır bölgelerinin barbar akınlarına ve barbar sızmalarına açık bırakılması, bir bakıma imparatorluğun kent topluluklarının toplumdaki üstünlüklerini sürdürmeleri karşılığında ödediği bir bedeldi. Sasani İmparatorluğu'nun kurulmasıyla İran'da ve Mezopotamya'da görüldüğü gibi, silahlı bir kır aristokrasisi kent topluluklarının bu üstünlüğüne meydan okuyacaktı. İmparator ve Konstantinopolis halkı, böyle olmaktansa devletin yaşamsal önem taşıyan bölgelerini, teknik bakımdan İran ordusu biçiminde donatılmış, fakat kendilerine verilen topraklarla değil de vergilerle ve ganimetlerle beslenen küçük, hareketli ve sürekli bir orduyla savunurken, imparatorluğun çorak ve kıyılara uzak bölgelerinin, gerekirse elden çıkmasına razı oldular.

Sapma ve Ortodoksluk

Sasani İranının aristokratik nitelikli Zerdüştçülüğünün, askeri bakımdan daha başarılı İran rejiminde kırsal bölgelerin. üstünlüğünü desteklemesinin tersine Hıristiyanlık, kentli ve aynı zamanda bazı temel ilkeleri bakımından demokratik niteliğini Roma İmparatorluğu'nun son dönemlerinde ve Bizans İmparatorluğu'nun ilk dönemlerinde yansıtıp sürdürdü. Böylece Sasani modeline bir bütün olarak öykünmeyi reddeden Bizanslılar, denize dayalı imparatorlukları ile İran gibi bir kara devleti arasındaki toplumsal-siyasal farklılığı ortaya koymuş oldular. Hıristiyanlığın gelişmesi, kilise örgütünün ve öğretisinin daha açık bir biçimde ortaya çıkması, birbirlerine rakip iki imparatorluk arasındaki farklılıkları daha belirginleştirdi.

Konstantinos'un Hıristiyanlığı resmi din yapmasından önce bile, Aleksandrialı (bugünkü İskenderiyeli) din bilginleri, Hıristiyan öğretisine tutarlı bir biçim vermeye ça-

lıştılar. Bu yolda en büyük öncü, kesin gerçeklerden söz etmeye kalkınca, ister istemez Yunan felsefesinin sözlüğünü kullanma durumuna düşen Origenes (ölümü İ.S. 251 dolayları) idi. O zamandan sonra Hıristiyan öğretisi üzerine tartışmalar, bazen anlaşılması son derece güç olan Yunanca felsefe kavramlarıyla örtüldü. Devlet kovuşturmasının baskısı (İ.S. 312'de) kalkar kalkmaz, Hıristiyanlar arasında birçok sert tartışma da patlak verdi. Kuzey Afrika'daki Donatiusçuluk ve Mısır'daki Ariusçuluk, Konstantinos'un kişisel ilgisini çekti. Serzenişler birbirleriyle kapışan din bilginlerini uzlaşmaya yöneltemeyince, İmparator Konstantinos, Hıristiyan kilisesinin ilk din kurultayını İ.S. 325'te Nikaea'da (bugünkü İznik'te) topladı. Burada Arius'un kutsal üçlemenin Baba ve Oğul arasındaki ilişkiye ait öğretisi yasaklandı; özetlenmiş bir dinsel metin geçerli yol olarak onaylandı. Fakat bu karar, Ariusçu Hıristiyanları ikna etmedi. Öteki sapma hareketleriyle uğraşmak için toplantıya çağrılan sonraki kurultaylar, yalnızca geçerli sayılan yolu (ortodoksluğu) gittikçe daha kesin çizgileriyle tanımlamakta ve tartışmalı konularda başka türlü düşünenleri kiliseden atmakta başarılı oldular.

Hıristiyanlar arasında gelişen belli başlı ve dirençli öğretisel bölünmeler, kökü eski etnik ve kültürel ayrılık çizgilerine uyma eğilimi gösterdi. Mısır'daki Kıpti Kilisesi ve Batı Asya'daki Süryani Kilisesi, Konstantinopolis yönetimine karşı duyulan teolojik hoşnutsuzluğu olduğu kadar, laik ve etnik hoşnutsuzluğu da dile getirdiler. Bizans yönetimine karşı duyulan soğukluk öylesine yaygındı ki, Müslüman Araplar, Mısır'ı ve Suriye'yi istila ettiklerinde, çoğu yerde gerçek dinden ayrılmış ve baskıcı bir yönetimin boyunduruğundan kurtaran kişiler olarak karşılandılar.

Yunanca ve Latince konuşan Hıristiyanlar arasındaki ilişkiler daha karmaşıktı. Roma, Papa'nın, yani Roma Piskoposu'nun oturduğu kentti. Gelenek Roma Kilisesi'nin

Aziz Petrus tarafından kurulduğu görüşünü benimsedi. Bu nedenle papalar, kendilerini Aziz Petrus'un ardılları saydılar ve Petrus'un İsa tarafından özel olarak baş havariliğe atandığı savıyla, tüm Hıristiyan Kilisesi'nin dinsel başkanı olduklarını öne sürdüler. Hıristiyan dünyasının öteki büyük piskoposlukları, Papa'nın bu savına karşı çıktılar ve ortak sorunların çözülmesi konusunda tüm piskoposlar kurultayına güvenmeyi yeğlediler. Kalkedon* Kurultayı (İ.S. 451'de) Kutsal Üçleme öğretisini Papa Büyük Leon'un saptadığı biçimiyle kabul edince (böylece Mısır'da ve Suriye'de yaygın olan "monofizist" görüşü** reddedince) kilise içindeki iki kuram arasında çıkan kavga ertelenmiş oldu, ama elbet çözülmüş olmadı.

Öğretinin bazı yanları ve kilise disiplini üzerine görüşmeler, *Kitabı Mukaddes* üzerine birçok yorumla ve bazı kurgucu tanrıbilim girişimleriyle birlikte çok sayıda tartışmaya ve yoruma yol açtı. Bu dinsel yazın Yunanca yazıldı ve hem ortodoksluğun hem karşıt sapmaların hemen hemen tümünün tanımlamalarını yaptı. Latin dünyasında ise kilise babalarının rolü farklıydı; çünkü onlar, sapma hareketlerini çürütmekten çok, Hıristiyanlığın gerçeklerini ve temel belgelerini dili Latince olan okuyuculara sunmakla ilgilendiler. Örneğin Aziz Hieronymus (ölümü İ.S. 420) *Kitabı Mukaddes*'in tümünü Latinceye çevirdi; böylece *Vulgate* denen bu çeviri Latince konuşan Hıristiyan kuşaklar için *Kitabı Mukaddes*'in temel çevirisi oldu. Çağdaşı Hippolu Augustinus (ölümü İ.S. 430) dinsel öğütleri, *Kitabı Mukaddes* yorumlarını ve Hıristiyanlığın savunmalarını içeren yazılar selinin yazarıdır. En büyük yapıtı *Tanrı Kenti**** Hıristiyanlığın, yaratılıştan Mahşer Günü'ne kadar uzanan

* Bugünkü Kadıköy (ç.n.).

** Monofizist görüşte, İsa'nın yalnızca tek bir doğası olduğu, Tanrı ve insan doğalarının onda birleşmiş durumda bulunduğu öne sürülür (ç.n.).

*** *De Civitate Dei;* "Tanrı Devleti" olarak da çevrilir (ç.n.).

genel tarihini çizer ve bu yapıtı, Batı Avrupa dünya görüşünün dayandığı temellerden biri olmuştur. *İtiraflar* adlı yapıtı, Hıristiyanlığı nasıl seçtiğini anlatan canlı bir özyaşam öyküsüdür ve doğanın, sonsuzluğun niteliği üzerine derine inen bir felsefi tartışmayla sona erer. Birlikte ele alındıklarında, Augustinus'un yapıtları, Latin Hıristiyanlarına inançlarının felsefi düzeyde olgunlaştırılmış biçimini sunmuş ve bu felsefi inanca belirgin bir Platoncu renk katmıştır.

Cermen istilaları ve bu istilaların yol açtığı (İ.S. 378 - 511 yılları arası) kargaşalar Batı dünyasının Latin kent merkezlerini altüst edince manastırlar, Hıristiyan sofuluğunun, eğitiminin ve kültürünün en hareketli merkezleri oldu. İlk Hıristiyan keşişleri, bireysel çileci yaşam biçimlerini ortaya koydukları Mısır ve Suriye çöllerine gittiler. Kilise yöneticileri, çok geçmeden bazı kutsal kişilerin tutturdukları aşırı davranışları denetleyip düzenleme gereğini duydular. Kilisenin Yunanca konuşan ve yarısını oluşturan bölümünde, Aziz Basileios (ölümü İ.S. 379) tarikat düzeni, bu ülkelerde daha sonraki yüzyıllarda geniş ölçüde izlenen bir keşiş yaşam biçimini saptadı. Nursialı Aziz Benedictus (İ.S. 529 dolaylarında) Monte Cassino'daki bir manastırın başkeşişi olarak geçirdiği kişisel deneyimlerini, keşişlerin yaşamına bir çeki düzen vermek yolunda kendi tarikatını kurmak için kullanınca, Latin ülkelerinin manastırcılığı kesin biçimini almış oldu. Hem Basileios'un hem Benedictus'un tarikatları yakarmayı ve tapınmayı en önemli dinsel eylem biçimi saydılar. Çalışma, okuma ve öteki etkinlikler, Tanrı aşkı ve Tanrı'ya tapınma karşısında –hiç değilse ilkede– ikinci sıraya düştü. Şiddetin egemen olduğu barbar bir çağda, kendilerini Tanrı'nın hizmetine adamış keşiş toplulukları, fırtınalı bir dünyanın küçük sakin adacıkları durumundaydı. Özellikle Batının Latin ülkelerinde manastırlar, genellikle Karanlık Çağlar olarak adlandırılan bir dönem-

de, entelektüel kültürün çok küçük bir parçasını yitip gitmekten kurtarıp sürdüren çağın en önemli kurumları durumuna geldi. Batıda, imparatorluğun Latince konuşulan eyaletlerinde, yönetimin çöküşüyle birlikte, kilise, yıkıcı çapulcu takımından başka şeye benzemeyen laik yetkeler karşısında, ister istemez onlardan bağımsız bir tutum benimsemek zorunda kaldı. Frankların kralı Clovis'in İ.S. 496'da Hıristiyanlığın ortodoks biçimini seçişi, bu en güçlü Cermen Krallığını resmen Papalık Hıristiyanlığı alanına sokmuş oldu. Ne var ki Clovis'in ve ondan sonra gelenlerin davranışları, Hıristiyan davranış kurallarına pek az uyuyordu. Justinianus'un gereğinden fazla uzatılmış fetih savaşlarının İtalya'da yol açtığı yoksulluk ve siyasal kargaşa laik yetkeyi zayıflatınca, Papa yetkesini Roma kentinin dışındaki bölgelere yayabilme olanağı buldu. Bunun tersine, Konstantinopolis Patriği'nin yönetimindeki Doğu Kilisesi, imparatorluk makamlarıyla yakın ilişkilerini sürdürdü. Yunan kilisesi birçok durumda neredeyse hükümetin bir kolu gibi çalıştı; gene de bazı durumlarda patrikler, imparatorluğun bazı buyruklarını sapma olarak görüp bunlara karşı çıktılar.

Yunan, Latin, Suriye ve Kıpti kiliseleri arasında böylesine bölünmüş bir Hıristiyanlık dünyası, İslam saldırılarına pek karşı koyabilecek durumda değildi. Hele güneyden gelen Arapların fetihleri ile bozkırdaki huzursuzluklar, halkları bir kez daha Hıristiyanlık dünyasının kötü savunulan sınırlarını aşmalarına yol açan bir harekete geçiren kuzey saldırılarıyla birleşince, geleceği hiç parlak görünmüyordu.

Dünya dengesinde İslam patlamasının yol açtığı değişiklik bundan sonraki bölümde incelenecek.

ONÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İslamın Yükselişi

İ.S. 636'da bir Arap ordusu Roma'nın (Bizans'ın) Suriye ve Filistin garnizonunu yenilgiye uğrattı ve Roma'yı bu iki eyaletten çıkarıp attı. Bundan az sonra öteki Arap akıncı birlikleri (İ.S. 641'de) Mezopotamya'yı ve (İ.S. 642'de) Mısır'ı ele geçirdiler. İ.S. 651'de de İran'ı, bu zaferlerin yarattığı yeni İslam imparatorluğuna kattılar. Bu olağanüstü zaferler, Peygamber Hazreti Muhammed'e (ölümü İ.S. 632) bağışlanmış olan yeni bir tanrı esininin coşkusundan güç almıştı. Daha ilginci, Muhammed'in tutuşturduğu inancın, kaba Arap fetihçilerini ve onların soylarını, Ortadoğuluların uygarlığın başlangıcına kadar daya-

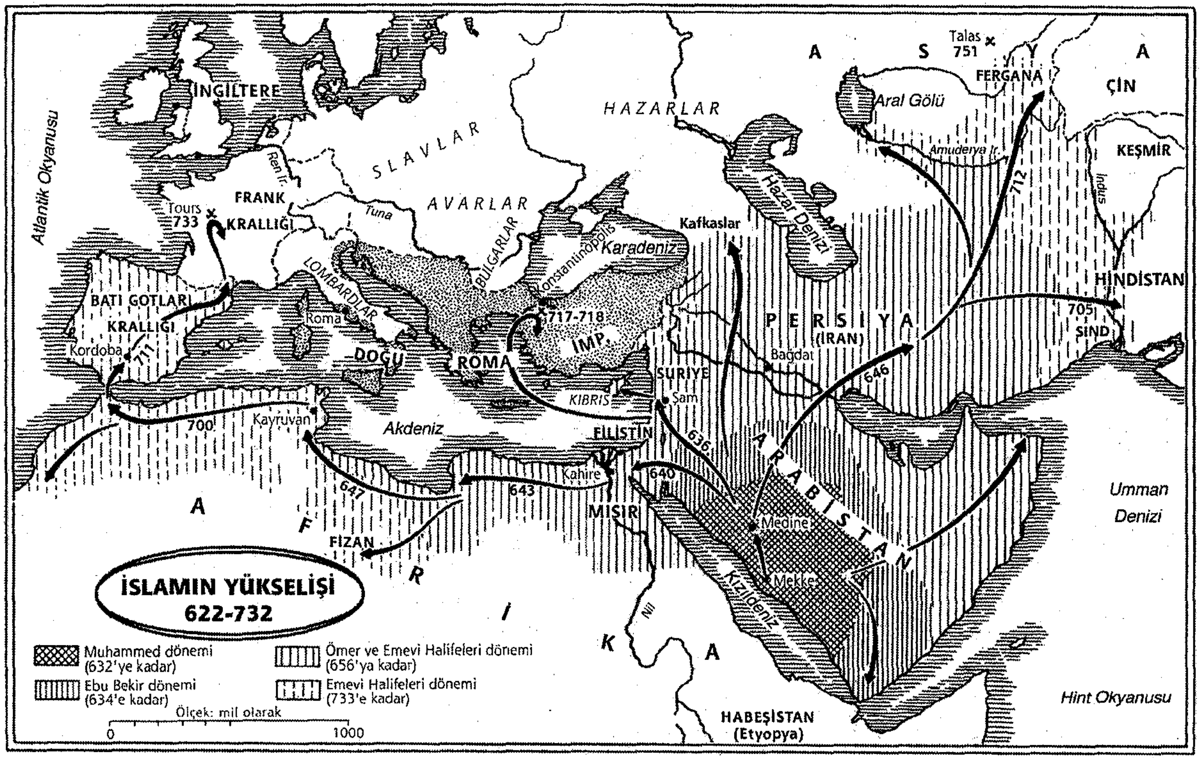
nan zengin geçmişlerinden gelme, çoğu kez birbiriyle uyumlu olmayan çeşitli öğelerini yeni ve ötekilerinden farklı bir uygarlık, bir İslam uygarlığı yaratacak biçimde birleştirebilmelerine olanak vermesidir.

Muhammed'in Yaşamı

Hazreti Muhammed'in çağında Arabistan, kimi göçebe yaşamı süren, kimi tarım vahalarına ya da ticaret kasabalarına yerleşmiş bulunan savaşçı kabileler arasında bölüşülmüş durumdaydı. Yahudilik ve Hıristiyanlık Arabistan'ın bazı yerlerine yayılmıştı; ama Hazreti Muhammed'in doğduğu kent olan Mekke, çoktanrıcı kalmıştı. Hazreti Muhammed gençliğinde, olasılıkla Filistin sınırları boyunca yayılan kasabalara mal taşıyan kervanlarla dolaşmıştı. Sonra kırk yaşlarında vecd durumlarına girmeye ve bazı sesler duymaya başladı. Bu seslerin, kendisine Allah'ın buyruğuna boyun eğmesi gerektiğini öğreten Cebrail'in sözleri olduğunu hemen anladı. Muhammed bu deneyimlerinin etkisiyle, Allah'ın tek tanrı olduğunu, gücünün her şeye yettiğini, Mahşer Günü'nün yaklaşmakta olduğunu ve Allah'ın buyruğuna tam anlamıyla uymak gerektiğini vaaz etmeye başladı. Bildirisini "İslam" yani Allah'a bağlanmak, "boyun eğmek" sözcüğüyle özetledi. [Kelime-i Şahadet getirmek]*, günde beş vakit dua etmek [namaz kılmak], zekât vermek, yaşam boyu hiç değilse bir kez Mekke'ye hacca gitmek, şarap içmemek, domuz eti yememek ve her yıl bir ay boyunca gündoğumundan günbatımına dek oruç tutmak, Muhammed'in kendisine iman edenlere yüklediği belli başlı yükümlülüklerdi. Peygamber, puta tapanların ve öteki kötülerin yazgısının sonsuza dek yanarak işkence çekmek olacağını, Allah'a boyun eğenlerinse kendilerine cennette

---

* Metinde yer almıyor; ben ekledim. Şarap içmemek ve domuz eti yememek ise yazar tarafından İslam'ın beş şartı kadar önemli görülmüş olmalı (ç.n.).

İSLAMIN YÜKSELİŞİ
622-732
Muhammed dönemi (632'ye kadar)
Ebu Bekir dönemi (634'e kadar)
Ömer ve Emevi Halifeleri dönemi (656'ya kadar)
Emevi Halifeleri dönemi (733'e kadar)
Ölçek: mil olarak
0
1000
Atlantik Okyanusu
İNGİLTERE
FRANK KRALLIĞI
Tours 733
BATI GOTLARI KRALLIĞI
Kordoba
711
Ren Ir.
SLAVLAR
AVARLAR
Tuna
LOMBARDLAR
Roma
BULGARLAR
Konstantinopolis
717-718
Karadeniz
DOĞU ROMA İMP.
KIBRIS
HAZARLAR
Kafkaslar
Hazar Denizi
Aral Gölü
Amuderya Ir.
Talas 751
FERGANA
A S Y A
ÇİN
KEŞMİR
Indus
HİNDİSTAN
705
SİND
712
PERSİYA (İRAN)
Bağdat
646
SURİYE
Şam
636
FİLİSTİN
Kahire
640
MISIR
643
647
Kayruvan
700
Akdeniz
FİZAN
A F R İ K A
Nil
ARABİSTAN
Medine
Mekke
Kızıldeniz
Umman Denizi
Hint Okyanusu
HABEŞİSTAN (Etyopya)

bir yer verilerek ödüllendirileceklerini açıkladı. Kıyamet Günü'nde bedenin canlanıp dikilmesi Muhammed'in üzerinde önemle durduğu bir başka noktaydı.

Önceleri Peygamber, vaazının Allah'ın en son ve en yetkin esini olduğunun Yahudiler ve Hıristiyanlar tarafından da kabul edileceğini sandı. Çünkü Hazreti Muhammed Allah'ın, İbrahim'le, İsa'yla ve tüm öteki İbrani peygamberleriyle konuşan aynı tanrı olduğuna inanmıştı. Allah daha önce söyledikleriyle çelişen sözler söylemeyeceğine göre, kendi esiniyle öteki eski dinlerin ilkeleri arasındaki farklılıkları, insanların özgün tanrısal bildiriyi alırken yaptıkları hataların ya da bunu sonradan bozmalarının sonucu olduğu biçiminde açıklamakta güçlük çekmedi.

Muhammed'in uyarılarını birkaç Mekkeli kabul etti; fakat büyük çoğunluğu, onun puta tapma diye suçladığı eski geleneksel inançlarından dönmedi. Bunun üzerine Muhammed İ.S. 622'de Mekke'den Medine'ye göç eti. Kendisi, daha önce kavgalar nedeniyle bölünmüş olan bu vaha kentindeki bir grup tarafından, bir yabancının aralarındaki sorunları çözüme bağlayabileceği umuduyla çağrılmıştı. Bu tarihten başlayarak Muhammed, bir siyasal önder ve bir yasakoyucu oldu. Medine'de yetkesini kabul etmeyen Yahudilerle çatıştı; bu, onun başından geçen ilk doğrudan çatışmaydı. Bunun üzerine Muhammed, onları Medine'den sürüp çıkardı ve izleyicilerine dağıtmak üzere topraklarına el koydu. Az sonra bir başka Yahudi vahasını ele geçirdi. Bu kez, kişi başına haraç vermeleri koşuluyla, onların topraklarını ellerinden almadı. Yahudilerle arasında geçen bu ilk çatışmalar, ilerde Müslüman yöneticilerle onların Yahudi (ve daha sonra Hıristiyan) uyruklarının ilişkilerini saptayan bağlayıcı örnekler sayılacağı için büyük önem taşır.

Bu süre içinde, daha önce İslamlığa dönmüş olanlar ve İslamlığı yeni seçenler sürekli bir akın biçiminde gelip

Muhammed'in çevresindeki topluluğa katılmaya başladılar. Bunun sonucu iman edenler topluluğunun, çok geçmeden Medine vahasının dar alanı içinde geçimini sağlamakta güçlük çekmesi oldu. Çözüm yolu gözlerinin önündeydi: Mekkelilerin kervanlarını yağmalamak. İlk yağmalar başarılı oldu, çok geçmeden bunları Mekke'deki direnişin kırılışına dek süren öteki yağmalar izledi. Hazreti Muhammed zaferle Mekke'ye geri döndü ve daha sonra, tüm Arabistan'ı bir noktaya kadar savaşla, fakat daha çok diplomasi ve görüşmeler yoluyla birleştirmeye başladı.

Hazreti Muhammed, yerine geçecek bir oğul bırakmaksızın (İ.S. 632'de) öldüğünde, Arabistan'ın birleştirilmesi işi, ancak tamamlanabilmiş bulunuyordu. Müslümanları yönetmek üzere, Peygamber'in eski arkadaşlarından ve yakın dostlarından biri olan Ebu Bekir halife (yani ardıl) seçildi. Başa geçer geçmez de, Muhammed'e boyun eğmekle, genel olarak müminlere boyun eğme yükümlülüğü altına girmiş sayılmayacaklarını düşünen Arap şeflerinin, yaygın bir biçimde birlikten ayrılmaya başladıklarını gördü. Ama iş savaşa gelince, Muhammed'in yolunu seçenlerin coşkusu ve inancı üstün geldi ve Arap şefleri bir kez daha yeni inancın sancağı altında birleşmek zorunda kaldılar. Ebu Bekir, bu bunalımın atlatılmasından hemen sonra (İ.S. 634'te) öldü. Önderlik, yalnızca dini bütün biri değil, aynı zamanda başarılı bir komutan ve yönetici olduğunu kanıtlayan (İ.S. 634-644 arasında halifelik eden) Ömer'e geçti.

Arap Fetihleri ve Emeviler

Arabistan'ın birleştirilmesi (Küçük Asya dışında) tüm eski Ortadoğu kadar aşağı İndüs Vadisi'nin çöller bölgesinin (İ.S. 715'te) Kuzey Afrika'nın ve hatta İspanya'nın (İ.S. 711-715 arası) Müslümanların denetimine geçmesine varan şaşırtıcı Arap akınlarının bir başlangıcıydı. Bu zaferler,

hiçbir askeri yenilikle açıklanamaz. Arap orduları ne çok kalabalıktılar ne de öyle pek iyi donanımlıydılar. Fakat Allah'ın kendilerinden yana olduğuna, savaş alanında ölmekle cennette mutlu bir yaşamı güvence altına almış olacaklarına inanmaları ve Ömer'in başarılı önderliği düşmanlarına üstün gelmelerine yetti.

Bununla birlikte, İ.S. 715'ten sonra kolay kazanılan zaferlerin sonu geldi. Bizans (İ.S. 717-718'de) zorlu ve uzun bir İslam kuşatmasına karşı koyabildi. Bir Türk askeri birliğinin İ.S. 715'te Müslümanları Doğu İran'dan sürüp çıkardığı Orta Asya'daki sınır çarpışmalarında uğradıkları bir dizi yenilginin de, büyük Bizans yenilgisinden geri kalır yanı yoktu. Daha sonra Franklar, bir Müslüman ordusunu, Orta Galya'da Tours savaşında (İ.S. 732'de) yenilgiye uğrattılar.

Dinsel coşkunun ve inancın, kaçınılmaz olarak başlangıçtaki gücünü yitirmeye başlamasının yanı sıra, bu yenilgiler İslam topluluğu içinde ağır sorunlar yarattı. İlk bir iki kuşak boyunca Arap savaşçılar, uyruklarından az çok yalıtılmış durumdaydılar. Ömer, şeflerinin yönetimindeki Arap kabilelerini yerleştirdiği özel garnizon kentleri kurdu. Her savaşçıya, İran ve Pers bürokratik yöntemlerine göre toplanan vergi gelirlerinden bir pay ödendi. Bu sistem önceleri oldukça iyi işledi, hatta İslam topluluğunun önderliği ilk yıllarda başa geçmiş olanlardan daha yeteneksiz kişilere aktarıldığında bile etkililiğini yitirmedi.

Ömer, İ.S. 644'te siyasal bir cinayete kurban gidince, İslam topluluğu ilk büyük sınavıyla karşılaştı. Yerine seçilen Osman (644-656 arasında yönetti) bozuk yönetimi yüzünden Peygamber'in yakınlarını ve Ayşe'yi kızdırdı. Bunun üzerine Ayşe'nin erkek kardeşlerinden biri tarafından öldürüldü. Yerine Hazreti Muhammed'in yeğeni, ona ilk katılanlardan Ali geçti. Ama o da Peygamber'in yakınlarının muhalefetiyle karşılaştı. Ardından Şam Valisi Muavi-

ye'nin başkaldırısı geldi. Sonunda Ali, İ.S. 659 yılında Halifelikten uzaklaştırıldı. İslam dünyasına, artık Emevi Ailesi egemendi ve Muaviye halife seçildi. Halifelik, İ.S. 750'ye kadar bu ailenin elinde kaldı. Emeviler, Suriye'deki Şam'ı başkent yaptılar. Emevi halifelerinin iktidarı, üstlendikleri üç farklı görev arasında duyarlı bir denge sürdürmelerine bağlıydı. Halife, her şeyden önce birbirine rakip Arap şefleri ve kabileleri arasında denge sağlamak zorundaydı. Aynı zamanda, daha önce bölgede hüküm süren Romalılardan ve İranlılardan kalan bürokrasiyi yönetmesi ve bu bürokrasiyi halktan vergi toplama yolunda kullanması gerekliydi. Üçüncü olarak Halife, topluluğun dinsel önderliğini yapmak durumundaydı.

Emeviler bu üç rolden sonuncusunu gereğince yerine getiremediler. Allah'ın buyruğunu bilmek ve onu harfi harfine yerine getirmek isteyen ciddi ve kendini İslam davasına adamış kişiler, Emeviler yönetiminin yarattığı görünümü doyurucu bulmadılar. Askeri başarılar birbiri ardı sıra sürdükçe, bu tür hoşnutsuz kişiler siyasal açıdan herhangi bir etkinlik kazanamamışlardı. Fakat İ.S. 715'ten sonra, Müslümanlar ilk ciddi yenilgilerini tattıklarında, Allah'ın seçtiği değerli bir halifenin başa geçmesini isteyen sofu muhalefet ciddi bir sorun olmaya başladı.

Emeviler, çeşitli toplulukların yöneticileri olarak da gittikçe artan güçlüklerle karşılaşıyorlardı. Birçok Hıristiyan, Zerdüşt dinine tapan ve öteki dinlere bağlı kişi, İslam'ın teoloji alanındaki basitliğini, hukuk alanındaki açıklığını ve kesinliğini, uygulamadaki başarılarını son derece doyurucu buldu. Bu kişilerin müminler topluluğuna katılmaları genellikle olumlu karşılandı. Ancak İslamlığa geçiş –ilk zamanlarda uygulanan kural gereğince– vergiden bağışık tutulma anlamına geldiğinden, dinsel başarılar ağır mali sıkıntılara yol açmaya başladı. Ayrıca İslam topluluğu, hâlâ kabile biçiminde örgütlenmişti ve kabileler yabancı

kitleleri aralarına almaktan hoşlanmıyorlardı, hoşlanmayacaklardı. Araplar, İslamlığı yeni seçmiş olanları aşağı gördüler ve Muhammed'in açık buyruklarına karşın, onlara İslam topluluğunun tam ve eşit üyeleri gibi davranmadılar.

Bu sorunlar, İ.S. 744'te, halifeliğe kimin geçeceği konusunda bir tartışmanın iç savaşa yol açtığı tarihlerde iyice olgunlaşmış bulunuyordu. İç savaş, Emevi rejiminin yıkılmasıyla ve Arap garnizonlarının ayrıcalıklı durumlarının sona ermesiyle sonuçlandı. İç savaşı kazanan Abbasiler, başkent olarak Mezopotamya'daki Bağdat kentini seçtiler. Rejimlerini destekleyen askeri birliklerinin belkemiğini İslamlığa geçmiş İranlılar oluşturdu. Bu nedenle, Abbasilerce baştan beri izlenen politikanın Sasani politikasıyla büyük benzerlik göstermesinde şaşılacak bir yan yoktur. Abbasilerden önce devlet içinde çok önemli bir yere sahip olan Arap kabile grupları, kabile garnizonlarına Emeviler zamanındaki şefleri aracılığıyla ödenen para, artık kesildiği için dağıldılar. Eski kabile yaşam biçiminin varlığını sürdürdüğü Arabistan topraklarında ise, kabile bağları değişmeden kaldı. Fakat Araplar, imparatorluğun yerleşik yaşam sürdürülen bölgelerinde, genellikle toprak sahipleri olarak ya da başka ayrıcalıklı durumlarla, o bölge halkına karışmaya başladılar ve çok geçmeden kabile kimlikleriyle kabile disiplinlerini unuttular. İranlılardan, Türklerden ve öteki halklardan oluşan ücretli askerler, gittikçe artan oranda halifenin silahlı birliklerinin özünü oluştururken, tüm günlük yönetim işleri, kabile yerine, eskiden beri bilinen imparatorluk bürokrasisi yoluyla yürütülmeye başlandı.

Bu çok eski imparatorluk yöntemlerine dönüş, artık çok uzakta, kendisiyle yüz yüze görüşülemeyen bir halifenin uyrukları olan, Arap soyundan gelmeyip İslamlığı sonradan seçen kişilerin isteklerini karşıladı. Ancak bu değişiklik, Tanrı'nın* buyruklarını yeryüzünde noktasına vir-

* Yazar burada "Allah" değil "God" sözcüğünü kullanmış (ç.n.).

gülüne dek gerçekleştirmeyi kafalarına koymuş olan sofu Müslümanların isteklerine yanıt olamadı. Abbasi devlet adamlarının bu soruna getirdikleri çözüm, daha sonraki İslam toplumları açısından büyük bir önem taşır. Abbasiler, daha önce olduğu gibi dinsel yetke ile askeri ve siyasal önderliği aynı kişilerde toplamaya çalışmak yerine, dinsel alanda tüm önemli konuları İslam dini uzmanlarına, "ulema" denen kişilerin yetki alanına bırakmak yolunda görüş birliğine vardılar.

Müslümanların Kitabı ve Şeriat

Ulema, kendiliğinden ortaya çıkmış bir din adamları topluluğuydu. Çözülmesi gereken bir davranış sorunuyla karşılaşan sofu kişiler, bu konuda Tanrı buyruğunun ne olabileceğini bilmek istediler. Bunu bilmenin yolu, Peygamber' in sözleri ve davranışları arasından örnekler aramaktı. Sıradan kişiler Peygamber'in davranışlarını ve sözlerini bilmiyorlardı; bu nedenle, bilen uzmanlara danışmak zorunda kaldılar. Peygamberin çevresindeki kişilerden oluşan ilk kuşaktan kimse kalmayınca, onun davranışlarını ve sözlerini saptamak, sistemli çalışmayı gerektiren bir iş durumuna geldi. Doğal olarak, Medine, Hazreti Muhammed'in peygamberlik yaşamının ayrıntılarının incelendiği ilk yer oldu. Tanrısal esinle dile getirdiği sözler, ölümünden hemen birkaç yıl sonra, burada derlenip özenle sıraya kondu. Müslümanlar için o zamandan beri dinsel yetkenin son kaynağı sayılan *Kur'an,* bu çalışmanın sonucunda ortaya çıktı.

Kur'an'ın doğrudan rehberlik etmediği birçok sorunu çözmek için de bir yol bulmak gerekti. İslam bilginleri bu tür sorunlara yanıt bulmak için, önce Hazreti Muhammed'in *Kur'an*'ı oluşturan tanrısal esinle söyledikleri dışındaki sözlerine ve davranışlarına tanıklık etmiş müminlerin

(gerçekten söyledikleri ya da söylediklerine inanılan) "sözlerine" başvurdular. Bu yolda bir örnek bulunamazsa, Hazreti Muhammed'in yakın çevresindeki müminlerin davranışları da yol gösterici sayıldı. Somut bir durumla ilgili bir sorun karşısında bu "gelenekler"den* örnek sağlanamazsa, karar verebilmek için "benzer durumlara" bakılabileceği ulema tarafından kabul edildi. Benzer durum da inandırıcı bir rehber olamazsa, kişilerin yargılarında yanılabilecekleri, ama tüm topluluğun yanılmasına Allah'ın izin vermeyeceği düşüncesiyle, son çare olarak "müminler topluluğunun düşüncesine"** başvurulabileceği sonucuna vardılar.

İslam bilginleri bu yöntemleri kullanarak, kısa zamanda, Allah'ın istemini dile getirdiğine inandıkları özlü bir hukuk sistemi yarattılar. Allah değişmeyeceğine göre, bu şer'i hukuk da elbette değişmeyecekti. Tüm çabalar Allah'ın özel somut durumlarda ne yapılmasını istediğini açık bir biçimde ortaya koyma amacına yöneldiği için, bu hukuk oldukça ayrıntılıydı ve oldukça özel konulara değiniyordu. Bu tutumun sonucunda, reddetme ve değiştirme olanağı bulunmayan İslam şer'i hukukunun, İslam toplumunun sırtında taşımak zorunda kaldığı bir kambur olduğu ilerde ortaya çıkacaktı.

Bununla birlikte, şer'i hukuk, Abbasiler zamanında hâlâ darphaneden yeni çıkmış bir altın gibi parıldıyordu. Allah'ın insanlardan yapmalarını istediği şeylerin kuşkuya yer vermeyecek biçimde şer'i hukukta ortaya konduğuna ve müminlerin bu hukukun açık ve kesin yargılarına uyma yolunda her türlü çabayı göstermeleri gerektiğine inanıldı. *Kur'an*, Gelenekler ve şer'i hukukun ayrıntıları üzerinde kesin bilgi sahibi olmaları nedeniyle kendilerine saygı duyulan bilginler, her önemli kasabanın pazar yerinde oturup, önlerine getirilen vicdani sorunları yargılamaya hazır

---

* "Hadisler" ve "sünnet" (ç.n.).

** "Kıyas" ve "İcma-ı Ümmet" (ç.n.).

oldukları için, şer'i hukuka uyulması pek güç olmadı. Böylece bireylerin yaşamlarını etkileyen hükümet işlerinin çoğu, bu din uzmanlarının yetki alanına aktarıldı. Bu nedenle sofu Müslümanlar, gerçekten önemli konuların en iyi ve akıllı insanların denetiminde olduğuna inandılar. Bunlarla karşılaştırıldığında, merkezi hükümetin vergi toplama, sınırları koruma ve saray yaşamının lüksünden yararlanma gibi eylemleri çok önemli sorunlar olarak görülmedi.

İslamın büyük bir bölümü, böylece, Peygamber'in değerli bir ardılı (halefi) tarafından yönetilen ve kendini yalnızca Allah'ın buyruklarına boyun eğmeye adamış kutsal topluluğun bir bütün olduğu yolundaki ilk zamanların ülküsünden istemeye istemeye vazgeçti; ama bir bölümü vazgeçmedi. Bazı inatçı ülkücüler, başlangıçtaki görüşlere sıkı sıkı sarılınca sapkın durumuna düştüler. Bunların birçoğu, müminler topluluğunun başına geçmeye yalnızca Peygamber'in damadı Hazreti Ali'nin soyundan gelenlerin layık oldukları görüşünü benimsedi. Ali'nin doğrudan soyu on ikinci kuşakta sona erince, Peygamber'in gerçek ardılının, ıslah olmayacak kadar bozulmuş olan dünyadan çekildiğini, fakat ilerde geri dönüp gerçeğe ihanet edenlerden ve Allah'ın buyruklarını saptıranlardan öcünü korkunç bir biçimde alacağını öne sürdüler. Aşırı uçlardaki mezhepler, birçok alt gruplara ayrıldı. Bu gruplardan bazıları, devrimci bir bağnazlığı, Abbasilere karşı, hatta ödün vermez ülkülerini gerçekleştiremeyecek herhangi bir kurulu düzene karşı şiddetle körüklediler. Bu gruplara Şia* denir. Abbasilerin izlediği politikanın sınırları içinde yaşamaya istekli çoğunluk Sünni Müslümanlar olarak bilinir.

Sünni-Şii bölünmesi, İslam tarihi boyunca ve günümüze dek sürdü. Aynı biçimde, Abbasi uzlaşmasının laik yönetimin yetki alanına getirdiği sınırlar da, o zamandan günümüze dek İslam devletlerinin politikasını etkiledi.

---

* Şia, mezhebin adıdır; bu mezhepten olana, bilindiği gibi şii denir (ç.n.).

Şer'i Hukuk'un özerk biçimde yönetilmesinin yol açtığı önemli bir sonuç, İslam siyasal yetkililerinin, öteki dinsel topluluk önderlerinden de, ulemanın Müslümanların yaşamına rehberlik etmesine benzer biçimde, kendi topluluklarını güdüp onlar için yasalar koymalarını istemeleri oldu. Böylece, Hıristiyan ve Yahudi toplulukların büyük bir özerkliğe sahip olmaları sağlanmış oldu.

İslam hukukunun bir başka önemli uzantısı, bir kişinin İslamlığı, ya bütün olarak her şeyiyle kabul etmek ya da reddetmek zorunda oluşunda yatar. Bazı bölümlerini kabul edip bazı bölümlerini kabul etmeme olanağı yoktur. Ya Muhammed Allah'ın en son ve en mükemmel peygamberidir, Şer'i Hukuk, noktasına virgülüne dek Allah'ın buyruklarının gerçek ifadesidir ya da bu savların hiçbiri doğru değildir. Mantıksal olarak ikisi arasında bir durum olamaz; öyle ki, uygulama alanında böyle bir tutumu benimseyenlerle çok az karşılaşılmıştır. Kısacası, öğreti alanında Yahudilikte ve Hıristiyanlıkta görülen hoşgörüsüzlüğü, İslamlık da sonuna dek izlemiştir.

İslamlıkta dile getirilen dinsel özlemler, çok geçmeden Ortadoğu'da ve Afrika'da yaşayan milyonlarca insanın yaşamı üzerine güçlü damgasını bastı. Tüm dinsel konuşmalar için gerekli bir araç olan Arapçanın öğrenilmesi, dindarlığın bir parçası oldu. Bunun sonucunda Arapçanın Ortadoğu halklarının günlük konuşmalarında Yunancanın ve Arami dilinin yerini alması ve yayılması olgusu, İslamlığın yayılmasıyla at başı gitti. İran'da ise, Persçe (Farsça) geçici bir süre için edebi amaçlarla kullanılan bir dil olmaktan çıkmakla birlikte varlığını sürdürdü.

Arap Saray Yaşamı ve Kültürü

Kabilelerin ve bireylerin gösterdikleri yiğitlikleri anlatan şiirler, İslam öncesi Arap kültürünün önemli bir bölümünü

oluşturmuştu. Hazreti Muhammed, tanrısal esinle söylediği sözlerdeki şiire rakip olarak gördüğü bu şiirleri hiç hoş karşılamadı. Bununla birlikte, Peygamber'e karşın Arap savaşçılar, bu şiirlerden ve dizemli (ritmik) düzyazılardan tat almaya devam ettiler. Bu tür şiirlerde dile getirilen savaşçı ülkü, yeni uyruklardan toplanan vergilerle yaşamaya başlayan ilk Arap kuşaklarının yararlandığı rahatlık ve boş zamanın sağladığı olanaklarla daha da güçlendi. Bunun sonucunda Arap savaşçıları arasında, sofu Müslümanların ülküleriyle bilinçli bir karşıtlık içinde olan bir saraylı beyefendi yaşamı ortaya çıktı. Örneğin, Hazreti Muhammed tarafından yasaklanmış olmasına karşın, şarap içmek bu yaşam biçimini düzenleyen görgü kurallarının bir gereğiydi. Daha genel olarak, bu dünyanın tensel hazlarına gösterilen düşkünlük, davranışların kibarlaşması, onur, nefret ve aşk konularında duyguların incelmesi, Allah'ın buyruklarına eksiksiz uymayı amaçlayan sofuluğa hiç de uyan davranışlar değildi. Laik, boş zaman gerektiren ve özünde aristokratik olan böyle bir yaşam biçimi, ancak yüksek siyasal çevrelerde ve daha çok da halifenin sarayında özgürce gelişme olanağı bulabildi.

İslamlığın enerjik sofu savunucuları önünde inatla tutunabilen geçmişten gelme bir davranış da kurgucu düşünceydi. Yunanlar arasında büyük önem verilerek geliştirilen insan aklının kurgucu (spekülasyoncu) düşünce alışkanlığının tümüyle bastırılması olanaksızdı. Ulema, dinsel konularda kurgucu teoloji sorunlarından yararlanmayı büyük bir kararlılıkla ve genel olarak başarıyla reddederek kurgucu düşüncenin kendisini baştan çıkarmasına karşı koyabildi. Bir insanın bilmesi gereken her şeyin *Kur'an*'da ve Geleneklerde (Sünnet) bulunduğu düşüncesi, doğruluğunun araştırılması gerekmeyen apaçık bir gerçek olarak görüldü.

Bununla birlikte Müslümanların –ya da hiç değilse zengin Müslümanların– vazgeçemedikleri ve profesyonel

uzmanlarca karşılanan iki gereksinimleri vardı: Astrologların gelecekle ilgili kehanetleri ve doktorların hastaları iyileştirmeleri. Bilindiği gibi astroloji ve tıp, Yunan düşüncesiyle iyice kaynaşmıştı. Bu yüzden Müslümanlar, bu mesleklerle birlikte Yunan kültür birikiminin hatırı sayılır bir bölümünü de, ister istemez benimsemiş oldular. İslam düşüncesi, bir kere nesnelerin nedenleri üzerine kafa yormaya başlayınca kolay kolay durdurulamazdı. Bilimsel merak, çok geçmeden, tıpla ve astrolojiyle doğrudan herhangi bir ilişkisi olmayan öteki alanlara da yayıldı. Hatta bazı Abbasi halifeleri, bilginlerin koruyucusu oldular; Yunan ve Hint bilim ve felsefe yapıtlarının sistemli biçimde Arapçaya çevrilmesi işini düzenlediler. Yunan bilgisinin çoğu ve Hint bilgisinin bir bölümü (örneğin sayıları onlu yerleştirme sistemi) Araplara geçti ve bir avuç saray adamının ve ilgili mesleklerden olanların meraklarını uyandırdı.

Aritmetikte ondalık sisteminin sağladığı kolaylık ve kesinlik, Arap matematikçilerin, Arapça adıyla "cebir" olarak bildiğimiz aritmetik süreçleri ve ilişkileri ortaya koymalarına yol açtı. Bu buluş, sayıların matematik anlayışını, Yunan matematik düşünüşünün geometriye bağlı biçiminden uzak ve tümüyle yeni yönlerde geliştirdi.

Bilimsel merakın yöneldiği bir başka verimli alan, simya idi. Simyacıların düşüncelerinin birçoğu ve becerilerinin bazıları Çin'de Taoistler arasından çıkmış görünür. Fakat Araplar, filozof taşını bulmak için tutkuyla çalışmaya başladılar ve sıradan madenleri altına dönüştürmek için uzun, zorlu çalışmalar yaptılar. Bu çalışmalar sırasında damıtma, kızdırma, ergitme ve maddenin fizik durumunu değiştiren öteki yollar bulunup geliştirildi. Kimyasal değişmelerin oluşması konusunda temelde son derece yanlış düşüncelere dayanılmasına karşın, birçok kimyasal bileşiği elde etme başarısı sağlandı. Arapların, Yunanlarca bilinen her şeyi aştığı bir başka bilim dalı, matematiksel optik idi. Bu alanda

Müslümanların becerisi, belli matematik ölçülere göre yapılan cam mercekler yontma başarısını gösterdi. Ancak bu gelişmeler, tıpta Galen, astronomide Ptolemeus gibi yazarların genel yetkelerini sarsamadı Arap bilimi, matematik dışındaki temel ilkelerde hep Yunan yazarlara bağlı kaldı ve ancak ayrıntılarda onlardan ayrıldı.

Abbasi İmparatorluğu

Abbasiler döneminde, hem Yunan rasyonalizm ve bilim gelenekleri hem İslam öncesi Arap kabilelerince geliştirilen aristokratik savaşçı ülküsü hem de sofu Müslümanların özelliği olan kutsallık ardında ödün vermez bir çaba, bir imparatorluk bürokrasisinin ve daha çok İran örneklerine göre biçimlendirilmiş bir askerler sınıfının kanatları altında barınabildi. Bu üçünün karışımı, o zamana kadar Avrupa'da görülen herhangi bir uygarlığı aşacak ve Uzakdoğu'da Tang Çininin gelişme dönemindeki parlaklığına rakip olacak kadar zengin ve karmaşık bir uygarlığın doğmasına yol açtı.

Bununla birlikte Arap uygarlığının iki zayıf noktası vardı. Önce içerde, Müslüman toplumu içindeki etnik ve belki de ekonomik bölünmelerin beslediği şii gruplarının muhalefeti, art arda ayaklanmalara yol açtı. İ.S. 861'den sonra, güçlerinin bir bölümünü bu tür dinsel hoşnutsuzluklardan alan birçok devlet, imparatorluktan koparak onun yapısını kemirmeye başladı. İkinci olarak dışarda, Abbasi İmparatorluğu, kuzey sınırları boyunca bozkırdan gelen sürekli baskıyla uzun süre başa çıkabilecek durumda değildi. Bu nedenle bozkırdan içeri sızan Türk askerleri ve serüvencileri, hatta Bağdat'ta bile siyasal denetimi yavaş yavaş ele geçirdiler. Siyasal iktidarın dizginlerini ele geçirmiş olmakla birlikte, Abbasi hanedanından gelenleri tahtta tutarak, İ.S. 1258'e kadar durumu gizlediler. Bununla bir-

likte, bu tarihten çok önce, eyaletlerdeki ayaklanmayla birlikte bir saray darbesi, imparatorluğun can damarını oluşturan Mezopotamya-Suriye bölgesinde bile merkezin denetiminin yıkılmasına yol açtı.

Bundan sonra bozkırdan gelen Türk kabilelerinin özelliklerinin katkısıyla, İslamlığın ilk dönemlerinde yaşamalarına olanak verilmeyen dinsel aydınlanma biçimleri ardında koşan gizemcilere daha geniş bir etkinlik alanının tanınmasının kattığı renklerle, İslam dünyası oldukça farklı bir karakter kazandı. İ.S. 1000 tarihi, kabaca bu değişikliklerin ortaya çıktığı ve aynı zamanda Müslümanlarla Hindu ve Hıristiyan komşuları arasındaki ilişkilerde görülen önemli değişmelerin belirdiği yıllara rastlar. Ama bunları incelemeden önce, yeniden geri dönüp, öteki uygar toplulukların İslamın yükselişine ve İslam fatihlerinin Eski Dünya'nın Ortadoğu kavşağında böylesine büyük bir başarıyla yarattıkları yeni uygarlık biçimine karşı gösterdikleri tepkileri incelemeliyiz.

ONDÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İ.S. 600 - 1000 Arasında Çin, Hindistan ve Avrupa

İslamlık, hızla, tutarlı ve neyin yapılıp neyin yapılmayacağı hukukla belirlenmiş bir yaşam biçimi durumuna gelince, komşuları onu ya kabul etmek ya da toptan reddetmek zorunda kaldılar. Bu durum, uygar dünyayı, dogmatik dinin yaşamda böylesine merkezi bir rol oynamadığı daha önceki dönemlerde görülmemiş biçimde birbirine kapalı bölmelere ayırma eğilimi gösterdi. Ancak bu kültür sınırlarının, birbiri üzerinde, birbirine karşı olumsuz tepkiler göstermelerine yol açan yabana atılamayacak etkileri oldu. Hem Hindu Hindistanı hem de Hıristiyanlık dünyası, İslamlığa karşı gösterdikleri dirençle kendi farklı özelliklerini eskisinden daha kesin çizgilerle belirlemek zorunda kaldılar.

İ.S. 600-1000 yılları arasındaki dönemin ikinci önemli özelliği, yarı uygar yaşam biçimlerinin uygarlık bölgesinin kuzeyindeki ve güneyindeki sınırlarının ötesinde çok geniş alanlara yayılması oldu. Örneğin Hıristiyanlık, İ.S. 1000'de Uzakbatı ülkelerinde, Kelt, Cermen ve Slav kabilelerine girdi. Hıristiyanlıkla birlikte yüksek kültürün ve uygar toplum düzeninin en azından başlangıç öğeleri de girdi. Aynı tarihlerde Türk kabileleri, Doğu Avrupa'da ve Orta Asya'da uygarlığa ilk adımlarını atmışlardı. En iyi örgütlenmiş Türk devletleri, o tarihlerde uygar komşuları arasında yerleşmiş bulunan İslamlığı kabul etmediler; fakat (Hazarlar örneğinde olduğu gibi) Yahudiliği ya da (Uygurlar örneğinde olduğu gibi) Mani dinini yeğlediler. Böylece uygar komşuları karşısında tinsel ve kültürel bağımsızlıklarını daha çok korumuş oldular.

Çobanlığın, savaşın ve kervan ticaretinin bozkırdaki Türk kabilelerinin yaşamında başrolü oynamayı sürdürmesi, onların dinsel ve kültürel alanda, tüm yaşamlarını tarıma dayamış uygar çağdaşlarından farklı bir yol tutturmalarını kolaylaştırdı. Ama bozkırın batı ucunda, böyle bir barbar-uygar topluluk farklılaşması yoktu. Buralarda tarım tekniklerinde görülen büyük gelişme, Cermenlere ve öteki barbar halklara, Kuzey Avrupa düzlüklerinin ormanlarını tarlalara dönüştürme olanağı verdi. Bunun sonucunda uygarlık, Uzakbatı'nın ormanlık bölgelerine, bozkır otlaklarında ya da bozkır topluluklarında gerçekleşemeyecek kadar sağlam biçimde yerleşti. Bu yerleşme, Cermen tarımcılarının, basık ovaların ıslak topraklarını sürebilecek, hatta Kuzey Avrupa ülkelerinin çoğunu örten ağır balçık toprakları yarabilecek güçte yeni bir ağır tahta saban bulmalarıyla gerçekleşti. Söz konusu ağır tahta saban, tarihte ilk olarak Akdeniz ve Ortadoğu çiftçilerinin bildikleri tırmığı andıran hafif sabanların hiçbir biçimde süremeyeceği basık ormanlık bölge topraklarında tarım yapabilme olanağı sağladı.

Bozkırda görülen başka hiçbir teknik değişiklik, bu bölgedeki yaşam koşullarının değiştirilmesine etkisi bakımından ağır sabanla karşılaştırılamazdı. Bu nedenle uygarlığın kuzeye, Cermen ve Slav halklarına doğru yayılışı, uygar yaşam yöntemlerinin hemen aynı tarihlerde onların doğusunda yaşayan Türk kabileleri arasında kuzeye doğru yayılışının yol açtığından çok daha köklü değişikliklere neden oldu.

Uzakdoğu'da durum daha farklıydı. Çinliler tarafından yüzyıllarca önce geliştirilmiş olan bahçe türü tarımın, özenli bir çalışmayı gerektiren yayılma hareketi ağır ağır ilerleyişini sürdürdü. Adları tarihin içinde yitip gitmiş öncü topluluklar, sayısız küçük çaylardan aldıkları suyu, arklar kazıp setler dikerek, künkler döşeyip pompalayarak yeni açılan tarlalara akıttılar. Bu yolda hiçbir teknik yenilik işe karışmadı; yapılanlar yalnızca geniş çapta insan emeği harcanarak gerçekleştirildi. Çinliler Yang-çe (Gök Irmak) Vadisi'nin güneyini yavaş yavaş tarım alanı içine sokarlarken, Çin yaşamının ana merkezinin kuzey kıyılarındaki Koreliler ve Japonlar, ülkelerinin tarımını Çin tarımının düzeyine yükselterek, Uzakdoğu tarım uygarlığını bir başka bölgede sıkı ve özenli bir çalışmayla oldukça geniş alanlara yaydılar.

Uygar çağdaşları gibi Kore ve Japon halkları da, kendi farklı dillerini bırakmayarak ve ilişki içinde bulundukları uygarlık merkezine egemen dinden farklı bir dini benimseyerek Çin'e karşı kültürel farklılıklarını sürdürdüler. Ama bu yolda Koreliler, Budizmi bir devlet dini yaptılar ve Budizm, İ.S. 845'te Çin'de resmen yasa dışı sayıldıktan sonra, ona daha büyük bir güçle sarıldılar. Japonya ise, Çin kültürü içinde tümüyle erime korkusuna kapılmayacak kadar Çin'den uzaktaydı. Bu nedenle Japonlar, İ.S. 600-1000 yılları arasında Budizmi, Konfüçyüsçülüğü ve Çin kültürünün alabildikleri her türlü öğesini benimsemekten kaçın-

madılar. Yabancı şeylere karşı gösterdikleri ve ilerde de zaman zaman gösterecekleri bu enerjik tutku, tümüyle Japon tarihine özgü bir davranış olan "silkinip kendine dönme" hareketlerine yol açtı. Nara döneminde (İ.S. 645-784 arasında) Japon imparatorları, hızla ve sistemli olarak Tang sarayının bir minyatürünü yarattılar. Muraseki adlı hanımefendinin zarif aşk serüveni olan *Genji'nin Öyküsü* İ.S. 1000'den az sonra yazıldı. Fakat Japonların kültürel bağımsızlıklarına asıl hizmet eden, bölgesel kalelerinde sanatçıları barındıran beylerin çok daha kaba yaşam biçimleriydi. Bu savaş beylerinin askeri ve siyasal erkleri, 1000 yılından sonra Japon yaşamının pek göze batan bir özelliği durumuna gelen bir gidişle, imparatorluk yönetiminin zararına olarak arttıkça, Japon kültürel gelişmesinin başka ülkelere benzemeyen çizgisi sağlam bir temele dayanmış oldu.

Aynı dönemde uygar dünyanın güney sınırlarında, yeni bir halklar ve devletler grubu, benzeri biçimde, hakkıyla uygarlık sayılabilecek bir yaşam düzeyine ulaştı. Yunnan, Çin kültürünün bir uydusu durumuna geldi; Annam (bugünkü Kuzey Vietnam) aynı duruma daha önce gelmişti. Tibet, dinini Hindistan'dan, kültürünün laik öğelerini daha çok Çin'den alarak, fakat her zaman güçlü yerel kişiliğini koruyarak, Çin'den ve Hindistan'dan aldığı öğeleri birleştirme yolunda, bu iki ülke arasında olmaktan yararlandı. Yerel kişiliğini koruması konusunda örnek olarak Tibet dininin, yerli "Bon" törenleri ile Budist öğeleri birleştirerek Lamacılığı yaratması gösterilebilir. Himalayaların güneyinde Bengal ve Keşmir, Hint kültürünün önemli sınır bölgeleri durumuna geldi. Buralarda Bengal ve Keşmir, Ganj ve İndüs vadilerini yeni bir "evrensel" imparatorluk yönetimi altında birleştirmeyi başaramamışlarsa da, Kuzey Hindistan ovalarının siyasal yaşamına egemen olan güçlü yerel devletler olabilmişlerdir. Arapların Ortadoğu'yu nasıl sel gibi

birden bastıklarını daha önce görmüştük. Doğu Afrika'da, Kızıldeniz'in ötesinde Etyopya, Nübye ve Batı Afrika'da Gana, uygarlığın birçok süslü yönlerini almış olmakla övünen yerel devletlerin kurulduğu ülkeler oldu. Etyopya ve Nübye, Hıristiyanlığın Roma ve Konstantinopolis tarafından sapma sayılan bir biçimini (monofizizmi) benimsedi; Gana çok tanrılı kaldı.

Uygar yaşam biçimlerinin son derece geniş bölgelere yayılması ve uygar dünyanın İ.S. 600'den sonra, hem kuzey hem de güney kıyıları boyunca ortaya çıkan birbirinden farklı kültürel öğelerin birleşmelerinden doğma yerel biçimlerinin gittikçe artan çeşitliliği, bu bölgelerde İ.Ö. 2000 dolaylarında Mezopotamya'da görülene benzer bir gelişmeyi, ama daha büyük çapta olmak üzere baştan sona yineledi. Mezopotamya'da uygarlık ilk kez İ.Ö. 2000 dolaylarında yağmurla sulanan topraklarda tutunabilecek duruma gelince, Mezopotamya çevresinde ortaya çıkan bölgesel altkültürlerin ve kültürün bölgesel çeşitlemelerinin geliştiği görülmüştü. Uygarlığın her iki dönemde görülen bu yayılma hareketinin başlıca nedeni, elbette uygar yaşamın elde ettiği başarıların çekiciliğine dayanıyordu. Bu her iki örnekte, uygar dünyadan ticaret yoluyla olduğu kadar yağma ve haraç yoluyla getirilen malların artışı, barbar şeflerin, kralların, komutanların ve hükümdarların uygarlığın baştan çıkarıcı yanlarını halklarına tanıtmaları yolunda etkiledi. İ.S. 600'den sonra Eski Dünya'nın çeşitli uygar toplulukları, gelenekte Avrupa tarihinin "Karanlık Çağ"ı denen dönemde her yerde görülen iç ekonomik ve teknik gelişmeler geçirdikleri için, dışarıya daha önce satabildiklerinden çok daha fazla mal satabilme durumuna gelmişlerdi. Uygar toplumların ulaştıkları bu yeni başarıları daha iyi kavrayabilmek için her birini tek tek ele almalıyız.

Çin

Çin'in Sui hanedanı tarafından (İ.S. 589'da) yeniden birleştirilmesi üzerinden fazla bir zaman geçmeden, kısa bir savaş döneminden sonra T'ang hanedanı (İ.S. 618-907) iktidara geçti. Siyasal erkin kimde olduğu anlaşılamayan uzun bir fetret döneminden sonra, T'angların yerini Sung hanedanı (İ.S. 960-1279) aldı. Gerçekte Çin hükümetinin içinde bulunduğu koşullar, artık geleneksel hanedanlarla uyuşmaz olmuştu. Şimdi incelemekte olduğumuz dört yüzyıllık dönem içinde (İ.S. 600-1000 arasında) güçlü merkezi hükümet varlığını, ancak İ.S. 755'e kadar sürdürebildi ve bunu, imparatorluk erkinin zayıfladığı, yerel savaş beylerinin sivrildiği ve Orta Asya'da Uygurların başını çektikleri güçlü bir Türk konfederasyonuna bağımlı kalınan dönem izledi. Uygurların İ.S. 840'ta yıkılışı, T'ang hanedanının bu tarihten sonraki döneminde, Kuzey Çin'in yönetimini doğrudan doğruya ellerine alan öteki barbar efendilerin başa geçmelerinden başka değişiklik getirmedi. Sung Hanedanı da, bu barbar yöneticileri Kuzey Çin eyaletlerinden çıkarıp yerlerine geçemedi.

Bununla birlikte merkezi erkin İ.S. 755'ten sonra zayıflaması, Çin'in ekonomik gelişmesinde önemli bir duraklamaya yol açmadı. Özellikle güneyde milyonlarca köylünün emeği, zanaatçıların, toprak ağalarının ve memurların yaşadığı çok daha kalabalıklaşmış kent topluluklarını beslemeye yetecek miktarda pirinç üretilen çeltik tarlalarını, bereketli ve bakımlı topraklardan oluşan uçsuz bucaksız bir halı görünümü vererek ırmak kıyılarından dağ yamaçlarına dek genişletti. Ticaret, genellikle yabancıların –özellikle Uygurların ve Arapların– elindeydi. Konfüçyüsçü öğreti, tacirleri bir tür toplumsal asalak olarak görüyordu. Bu nedenle, dış ticarette görülen büyük artışa ve Çin içinde bölgeler arasında artan alışverişe karşın, kentli sınıflar top-

rak sahibi soyluların geleneksel egemenliklerine karşı çıkamadılar. Tersine, zanaatçılar ile Çinli ve yabancı tacirlerin yetenekleri ve becerileri, daha çok klasik Çin bilgisiyle yetiştirilen ve beyefendilere yaraşır sanatlarla uğraşıp görgü kurallarını yerine getirmeye çalışan toprak sahibi-memur sınıfın beğenilerini karşılama yolunda kullanıldı.

Beyefendilik kavramı, T'ang ve erken Sung dönemlerinde önemli gelişmeler gösterdi. Örneğin, hiçbir özgün yapıt çağımıza dek kalamamışsa da, Çin'in en önde gelen güzel sanatı durumundaki resmin klasik biçimlerini bu dönemde aldığını söyleyebiliriz. Şiir de, Li Po'nun (İ.S. 705-762) ve Tu Fu'nun (İ.S. 712-770) yapıtlarıyla klasik biçimini aldı. Bu ozanların şiir ölçüleri, halk şarkılarının ritmlerini inceltip geliştirdi; böylece daha sonraki kuşakları bağlayan biçimler yaratılmış oldu. Li Po'nun şiirlerine özgü tazeliğe ve özyaşamsal çeşniye öykünmek, onun şiir ölçüleri tekniğine öykünmekten çok daha güçtü. Öyle ki, onun hakkında yargı verebilme yeteneğinde olanlar, Li Po'nun, Çin lirik şiirlerinin yalnızca öncüsü değil, aynı zamanda en büyük ozanı olduğu noktasında görüş birliğine vardılar.

Budizm, T'ang döneminin başlarında neredeyse resmi din durumuna yükselmişken, İ.S. 845'ten sonra sistemli bir kovuşturmaya uğradı. Bu kovuşturmayı, imparatorun, sofu kişiler tarafından Budist manastırlara bağışlanmış topraklara el koyma isteği başlatmış olabilir. Fakat asıl neden, Konfüçyüsçülerin iyi yaşamın temeli olduğunu öğrettikleri tüm yükümlülüklere ve görevlere önem verilmemesini öğreten yabancı bir inanca karşı duydukları güvensizlik, daha doğrusu nefretti. Dokuzuncu yüzyılda uygulanan bu kovuşturmadan sonra Budizm, varlığını yalnızca aşağı tabakalar arasında –bu yoldaki devlet buyruğunun güçlü bir biçimde uygulanamadığı uzak eyaletlerde ve belki başlarındaki yüksek sınıfların hoşlanmadıkları bir inançta özel bir çekicilik bulan yoksul köy halkı arasında– yayıldı.

Bununla birlikte Budizm, Çin kültürüne pek çok katkıda bulundu. Örneğin Konfüçyüsçüler, örnekseme (analoji) ve simgesel yorum yoluyla, eski metinleri, onlara yeni bir anlam vererek okuma yöntemini Budistlerden öğrendiler. Dahası, Konfüçyüsçü klasiklerde keşfettikleri yeni anlamlardan birçoğu, ilk kez Budistler tarafından Çinlilerin ilgisine sunulan metafizik ve kozmolojik sorunlara yönelik yanıtlardı. Taoistler ise Budizmle, ondan yalnızca öğretisinin bazı yanlarını değil, aynı zamanda manastır örgüt biçimini ve okul sistemini de alarak uğraştılar. Bu nedenle Budizm, resmen yenilgiye uğramış olmasına karşın, arkasında büyük bir miras bıraktı. Bu miras, daha sonraki Çin ressamlarının laik ve Konfüçyüsçü konuları işlerlerken kullandıkları, Budist sanattan alınmış canlandırma ve anlatım tekniklerinde pek güzel biçimde görülmektedir.

Klasiklerin daha iyi işlenerek ve felsefi bakımdan daha ileri bir olgunluk düzeyine ulaştırılarak yeniden yapılan yorumlarına Yeni Konfüçyüsçülük denir. Bu akımın olgunluğa ulaşması, incelemekte olduğumuz dönemden (İ.S. 600-1000 döneminden) sonra gerçekleşecekse de, Yeni Konfüçyüsçü okul İ.S. 1000'den önce kurulmuştu. Çin'e özgü olduğunu düşündükleri her şeyi coşkuyla savunup destekleyen ve Çin'e yabancı gördükleri her şeyi reddeden ilk Sung yöneticilerinin izledikleri politika, resmi çevrelerde Yeni Konfüçyüsçülüğün zaferini sağlamıştı. Soylular takımının egemenliği, toplumda bu kültür politikasıyla el ele gitti. Bu etmenlerin birlikte yarattıkları etkiler, Çin tarihinin Batı Asya'da ve Avrupa'da görülen fırtınalı gelişmelere oranla oldukça kararlı gelişmesine yol açtı.

Hindistan

İslam uygarlığının askeri alanda Çin'e doğrudan meydan okuması gibi bir durum doğmadı. Orta Asya'da bazı çar-

pışmalar görüldü, fakat İ.S. 751'den (Talas Meydan Savaşı'ndan) sonra, birkaç uzak vahanın Müslümanlara kaptırılmasının büyük bir önemi yoktu. Hemen bu yenilgiyi izleyen yıllarda, Çin'e daha yakın bölgelerde uğranılan yıkımlar T'ang İmparatorluğu'nun gücünü sarstı ve bu olaydan az sonra da Mani dinine bağlı Uygurlar, İslam ve Çin dünyalarının sürtüşmesini önleyen etkili bir set olarak araya girdiler. Hindistan, İslam etkilerine çok daha fazla açıktı. İslamlar İ.S. 715'te Kuzeybatı Hindistan'daki Sind bölgesini aldılar ve az sonra da Hint Okyanusu'nda üstünlüğü ele geçirdiler. Hazreti Muhammed'in izleyicileri, Hinduizmi, hiç değilse ilkede iğrenç bir puta tapıcılık olarak gördüklerinden, Hindistan'ın Güneydoğu Asya'daki kültürel uzantılarıyla ilişkilerini kestiler.

Hindistan'ın kast örgütünün yol açtığı kaçınılmaz sonuç olan askeri ve siyasal güçsüzlüklerinden dolayı Hindular, kuvvete dayanarak Müslümanlara karşı başkaldıramazlardı. Bu nedenle, Müslümanların çok kötüledikleri Hindu mirasını korumayı amaçlayan, ama kuvvete başvurmayan bir tepki gösterdiler. Öte yandan bir avuç Hindu filozof, *Upanishad*'ların düşünce geleneğini sistemleştirmeye girişti. Bu sistemleştirme bilginlerin, Hinduizmin tüm dinsel törenlerinin, doğru değerlendirildiklerinde, basit insanlara saf ve aşkın bir teolojik tekçiliğe giden yolda yardımcı olduğunu söyleyerek, İslamların Hinduizm geleneğinin puta tapıcı uygulamalarına yönelttikleri suçlamaları başarıyla yanıtlamalarına olanak verdi. Şankara'nın (İ.S. 788-850) yarattığı sistem, kendinden sonraki dönemin Hinduizminin temel felsefesi oldu. Şankara, aşağı tabakadan insanların kafalarını her duyumsal deneyimin arkasında duran Tanrı'nın bilgisine ulaşma yolunda destekleyeceği düşüncesiyle, en kaba geleneksel dinsel uygulamaları bile haklı gösterdi. Sağlam bir Hindu olmasına karşın Şankara, Müslüman tapınma biçiminin, Gerçek'in Muhammed'in inebil-

diğinden daha derine inemeyen kişiler için yararlı olduğunu öne sürmeye bile hazırdı.

Kuramsal tartışma alanında, Müslüman din adamlarına böylesine ustalıklı karşılıklar vermekte başarılı oldular. Günlük davranışlar alanında ise, Hintlilerin yabancılara karşı besledikleri duygular daha sertleşti. T'ang döneminin sonlarıyla Sung zamanında Çin'de olduğu gibi, Hint halk kültürü yabancı esinli olduğunu sezdiği her şeye karşı sistemli bir tepki göstermeye, kendinin saydığı her şeyi savunup değerli bulmaya başladı. Bu tutumun yol açtığı süreçte, Hint yaşamı içinde saklı ve ilkel kalmış öğelerin çoğu tarihte ilk olarak yazılı kayıtlara geçirildi. Özellikle, ortak adlarıyla Tantrizm olarak bilinen son derece çeşitli kült uygulamaları su yüzüne çıktı ve geniş çaplı bir işlenip geliştirilme sürecinden geçirildi. Tantrizmin üstatları büyü muskaları ve afsunlar kullanarak, halk tarafından kutsal insanların ve çilecilerin sahip oldukları söylenen doğaüstü güçlere kavuşmaya çalıştılar. Bu nedenle Tantrizm, sıradan kişileri, çileci disiplinin gerektirdiği acılardan ve sıkıntılardan geçmeksizin çilecilerin ulaşmaya çalıştıkları amaçlara ulaştıran, kutsallığa götüren kestirme yol oldu. Böyle bir kolaylık, pek çok kişiyi Tantrizm'e yönelti ve Tantrizm, çeşitli çilecilik okullarından yandaşlar kazanmaya başladı.

Bazen küçük gruplarla birlikte sihirbazlık eylemlerine girişildiği olduysa da Tantrizm, genellikle bireysel dinsel törenler sistemiydi. Kamu alanında Hindu panteonunun şu ya da bu tanrısı onuruna ara sıra düzenlenen görkemli şenliklerle desteklenen tapınak hizmetleri, varlıklarını daha önce olduğu gibi sürdürdü, hatta daha da gelişti. Saray, Gupta döneminde yazarları ve sanatçıları barındırdı ve onların yapıtlarını okudu, dinledi, seyretti. Gupta İmparatorluğu'nun sağladığı iç barışın çöküşünden sonra, onunla karşılaştırılabilecek hiçbir saray merkezi ortaya çıkmadı. Bu nedenle, tapınaklar kültür alanında ön sıraya geçti.

Hindu uygarlığının daha laik düşünce yönleri, bu değişiklikten zarar gördü. Özellikle Gupta çağında böylesine umut verici bir başlangıç atılımı gösteren matematik, tapınak merkezli bir yüksek kültürde hiçbir işlevi olmadığı için unutulmaya bırakıldı. Kalidasa'nınkiler gibi saray şiirlerinin yerini, bazen Tanrı ile ona tapan kişi arasındaki aşkı canlı ve son derece tensel bir dille kutsayan şiirlerin görüldüğü anonim dinsel şarkılar aldı. Kalabalık izleyicilerin önünde ve kalabalık bir grupla birlikte yapılan danslar, okunan dinsel şarkılar, yüksek duygusal coşkulara yol açabilirdi ve gerçekten açtı da. Milyonlarca insan, bu tür törenlerde, günlük olayların ardında bulunduğuna inandıkları tanrısal güçle yan yana oldukları duygusunu tadabildi. Böylece Hinduizm, Müslüman (ve daha sonra Hıristiyan) misyonerlerin kanıtlarına karşılık, bu törenlerin yarattığı coşkudan yararlanarak halkın duygularının derinliklerine saldığı kökleri sürdürdü.

Hindistan'ın bu çağdaki toplumsal ve ekonomik yaşamı hakındaki ve hatta ülkeyi aralarında bölüşmüş olan siyasal birimler hakkındaki bilgilerimiz yetkin olmaktan hâlâ çok uzak. Genel olarak yüksek düzeyde bir etkinliğin sürdüğü kesin. Hint toplumunun, Bengal ve Keşmir'in yüksek Himalaya vadileri gibi sınır bölgelerinde geniş alanlara yayıldığı görüldü. Bu bölgelerde sık ormanların, bataklıkların, dağ yamaçlarının yerini, ekilip biçilen topraklar aldı. Bu nedenle, İndüs Irmağı boyunca uzanan sınır bölgelerindeki eyaletlerin Müslümanlara kaptırılmasına karşın, Hint toplumunun toplam nüfusu artmayı sürdürdü. Bununla birlikte, bu sürekli başarılar, Müslüman tehdidine karşı Hintlilerin gösterdikleri tepkinin biçimini değiştirmeye yetmedi. Bunlar, genel olarak, açıkça ve kuşkuya yer vermeyecek biçimde Hintli olan şeylere önem verip yabancı etkileri reddeden, bu davranışıyla bir önceki Gupta çağında görülen etkili ve başarılı çalışmaları bir yana iter ya

da önem vermez görünen içe dönük Hint duyarlılığını dengeleyemedi.

Avrupa

Avrupalılar da, incelemekte olduğumuz dönemin (İ.S. 600-1000 döneminin) son yıllarına dek savunma durumunda kaldılar. Ne var ki Avrupalıların savunması, her şeyden önce ve her şeyden çok askeri alanda, ancak ondan sonra düşünsel ve duygusal alanlarda gösterilen bir savunmaydı. Böylece Hindistan'ın tersine, önce klasik Yunan'da yoğun bir biçimde görülen eğilimle, toplumun öteki kurumlardan çok politikaya dayanması, toplumda politikanın öncelik taşıması durumu, Avrupalıların "Karanlık Çağ"ının savaşçı barbarları ve birbirleriyle uğraşan Hıristiyanları tarafından yeniden gerçekleştirildi.

Bu dönemde Avrupa'nın siyasal tarihini karıştıran olayları, iki kısa ömürlü kararlılık süreci ile kesintiye uğrayan, birbirini izleyen üç barbar istila dalgası çevresinde toplamak yararlı olacak. İlk barbar istila dalgasını 12. Bölüm'de incelemiştik. Bu, Hunların Orta Avrupa'yı istila etmelerinin başlattığı ve İ.S. 378-450 tarihleri arasında Gotların, Burgonyalıların, Vandalların, Frankların, Anglosaksonların ve öteki Cermen halklarının Roma topraklarına gelmelerine yol açan halklar hareketiydi. Galya'daki Frank monarşisinin Clovis (ölümü 511) soyundan gelen krallar tarafından pekiştirilmesi ve Roma yönetiminin Justinianus (öl. 565) tarafından Kuzey Afrika'ya, İtalya'ya ve İspanya'nın bazı bölgelerine yeniden yerleştirilmesi, bu ilk büyük barbar ilerlemesinin yol açtığı ortamda, uygar yaşama (ve Frank Krallığı örneğinde yarı uygar yaşama) pek sağlam olmayan bir denge getirdi.

İkinci barbar istila dalgası, Justinianus'un ölümünden hemen sonra, Avarlar olarak bilinen yeni bir göçebe halkın,

Kuzey Rusya'dan çıkıp batıya, Macaristan Ovası'na doğru harekete geçmesiyle görüldü. Avarlar da, kendilerinden önce Attila'nın yaptığı gibi, bu yeni karargâhlarının güneyinde ve batısında uzanan tarım topraklarına saldırıp, her yeri yağmalamaya başladılar. Müslümanlar İ.S. 717-718 yıllarında Konstantinopolis'i kuşattıkları zaman, Avarlar güçlerinin doruğuna yaklaşmışlardı. Bununla birlikte Konstantinos'un başkentinin boğaz kıyılarındaki surları onları durdurdu. Yeni imparator İsoriyalı* III. Leon (İ.S. 717-741) tahta geçti ve Bizans askeri birliklerini yeniden örgütleyip güçlendirme işine girişti. Bunu, kendilerine verilen toprak karşılığında sınır boylarını korumayı üstlenen savaşçılara çok geniş topraklar bağışlayarak sağladı. Bu politika Küçük Asya'da, Bizans'a saldıran Arapları çok geçmeden püskürttü ve onları, daha sonraki tarihlerde, hep aşağı yukarı Toros Dağlarının çizgisinde tutabileceğini gösterdi. Bununla birlikte Leon ve ardılları, Avrupa'da, Slav dilleri konuşan halkların Balkan Yarımadası'nın tüm kuzey ve orta bölgelerinde çoğunluğu oluşturmalarına yol açan geniş Slav sızmalarını durduramadılar. Benzeri bir biçimde, İ.S. 568'den sonra, bir Cermen kabilesi olan Lombardlar, Bizanslıları İtalya'nın iç bölgelerinden çıkarıp buraların denetimini ellerine geçirdiler.

Bizans iktidarının Küçük Asya'da (İ.S. 718'den sonra) yeniden kuruluşu ve biri Aşağı Tuna bölgesinde (İ.S. 679'dan sonra) Bulgar İmparatorluğu öteki Uzakbatı'da (İ.S. 687'den sonra) Karolenj İmparatorluğu olmak üzere iki barbar devletinin sağlam temellere dayanarak yerleşmesi Avrupa'ya az çok denge getirdi. Bulgar krallığı, Slav insan gücünü bir Türk savaşçı birliği biçimine dönüştürdü. Bu örgüt, kendinin Bizans İmparatorluğu'na ciddi bir askeri rakip olabilecek kadar güçlü olduğunu gösterdi. Bu süreç içinde uygar hükümetin ve uygar yönetimin özellikleri,

---

* İsoriya bugünkü Antalya dolaylarının Bizans dönemindeki adıdır (ç.n.).

Balkan Slavları arasında yayıldı. Bulgar hanları da Hıristiyanlığa geçmeden, kapılarını uygarlığın Bizans biçimlerine bürünmüş etkilerine açmışlardı.

Franklar arasında da aşağı yukarı aynı gelişmeler görüldü. Frank Krallığı Clovis zamanında (İ.S. 496'da) resmen Hıristiyanlığa geçti. Clovis'in soyundan gelen prensler (Merovenjler) arasındaki acımasız kavgalara karşın, eski Roma yaşamının izleri, Galya'da pek sağlam bir biçimde olmasa da varlığını sürdürdü. Sonra, İ.S. 687'de Heristalli Pepin, Clovis'in ikiye bölünmüş olan krallığının her iki bölümü üzerinde etkili bir denetim kurdu. Pepin, Frank topraklarının doğu bölgesinden, Cermen öğelerin daha katışıksız olarak bulunduğu bir bölgeden (Avusturya'dan) geliyordu. Kendisi, Merovenjlerle hiç ilişkisi bulunmayan bir saray kâhyasıydı.* Pepin, izleyicilerine ve destekleyicilerine, Galya'nın daha çok Romalılaşmış bölgelerinde ikinci bir Cermen akını dalgası oluşturacak çapta büyük topraklar bağışladı. Torunu (onun adı da Pepin'dir**) İ.S. 752 yılında Frankların Kralı sıfatını alınca, Pepin ailesinin iktidarı resmen tanınmış oldu. Bir sonraki kuşakta Şarlman, yeni kurulan Karolenj hanedanının gücünü doruğuna çıkardı. İskandinavya ve İngiltere dışında tüm Cermen ve Roma Avrupası ülkelerini fethetti. Saksonları ve öteki çoktanrılı Cermen kabilelerini daha çok zora başvurarak Hıristiyanlığa geçirdi. Macaristan'daki Avarları dağıttı ve Orta Avrupa'da, Slav ülkelerinin bir bölümü üzerinde kesin olmayan bir denetim kurdu. Papa, İ.S. 800'de, iktidarının tanınması anlamına gelen bir davranışla Şarlman'a Romalıların imparatoru olarak taç giydirdi. Birkaç yıl sonra Bizans imparatoru, Papa'nın bu davranışını onayladı ve böylece doğudaki Roma (Bizans) İmpatorluğu'na karşılık, batıda

---

* Aslı Major Domus; İngilizce metinde "mayor of the Palace" olarak yazılmış; saray bakanlığı ya da bir tür başbakanlık görevi (ç.n.).

** Kısa Pepin (ç.n.).

da bir Roma İmparatorluğu yasal olarak yeniden kurulmuş oldu. Bizans ile Franklar arasında hiçbir zaman sıkı ilişkiler kurulamadı. Hıristiyan tapınmasında resim ve heykellerin rolünün ne olduğu sorununda odaklaşan dinsel sürtüşme, aralarındaki siyasal güvensizliği daha da artırdı. İmparator İsoriyalı III. Leon, İ.S. 717-718 kuşatmasını kırarak Konstantinopolis'i kurtardıktan sonra, Hıristiyan Kilisesi'ni resim ve heykellere tapınmadan arındırmak istedi. Bu nedenle ikonaları* yasakladı, bu tutumunun nedeni, Müslümanların söz konusu davranışları puta tapma olarak suçlamalarına karşı gösterdiği bir tepki olabilir. Kuşkusuz, Müslümanlar ve barbarlar karşısında uğranılan askeri yenilgilerin, Tanrı'nın puta tapıcı uygulamalara karşı duyduğu hoşnutsuzluğun neden olduğuna inanan birçok Hıristiyan da vardı. Fakat Roma'daki papa ve Konstantinopolis' teki birçok kilise önderi, İmparator'un ikona kırma politikasına karşı çıktılar. Onlar İmparator'u, İmparator onları sapmayla suçladı. Bizans İmparatoru ile giriştiği bu tartışma, Papa'yı güç duruma soktu. Çünkü Roma hâlâ resmen Bizans yönetimi altındaydı; fakat Lombard istilacılar, İtalya'da denetimleri altına aldıkları toprakları durmadan genişletiyorlardı ve Roma'yı da tehdit etmeye başlamışlardı. Bu koşullarda Papa II. Stephen, krallığa daha yeni geçmiş olan Pepin ile görüşmek için Frank sarayına gitti ve Pepin'den Papalığı koruması için ordusuyla birlikte İtalya'ya gelmesini istedi. Pepin ordusuyla İtalya'ya girdi; Lombardları yendikten sonra, Orta İtalya'daki bir toprak şeridini onların elinden alıp Papalık yönetimine verdi. Böylece doğan Papalık Devleti 1870'e dek sürdü ve Papalık ile Karolenjler arasında kurulan ittifak, Karolenj monarşisi sona erene dek yaşadı.

Sonunda (İ.S. 843'te) Bizans imparatorları, Konstantinopolis halkının isteğine boyun eğerek, ikonaların yeniden

* İkona: İsa'nın, Meryem'in ve Hıristiyan ermişlerinin resim ve heykellerine verilen addır (ç.n.).

kiliselere konmasına izin verdiler. Bu, papalarla Konstantinopolis yöneticileri arasındaki tartışma konusunu resmen ortadan kaldırmıştı. Ancak Hıristiyanlık dünyasının doğu ve batı bölümlerinin birbirlerinden uzaklaşıp aralarının açılması hareketi durmadı. Slavların Balkanların iç bölgelerine sızmalarının bir sonucu olarak, Justinianus (ölümü İ.S. 565) çağından sonra Latince, Konstantinopolis caddeleri dışındaki yerlerde işitilmez oldu. Yunanca ise, Latincenin bile varlığını yalnızca birkaç manastır ve kilise okulunda ve yarınından güvenli olmayarak sürdürebildiği batıda çok daha önce unutulup gitmişti. Halkın konuşması, hızla klasik dillerden uzaklaşıp ortaçağın ve yeniçağın çeşitli Cermen dillerine ve Latinceden gelen dillere doğru gelişiyordu.

Bu nedenle üçüncü ve son barbar akınları dalgası, karşısında kültürel ve siyasal bakımdan bölünmüş bir Hıristiyanlık dünyası buldu. Güney Rusya'dan gelen yeni bir savaşçı topluluğu, bir kez daha Macar Ovası'na girip üs edinerek oradan çevreye çapul akınlarına başladı. Bu kez istilacılara "Macarlar" dendi. Macarlar, İ.S. 896'da Karpat Dağları geçitlerini aştılar. Bu tarihten az sonra Kuzey Afrika'daki Müslüman devletler, Bizans deniz gücünü hemen hemen yok ederek, Akdeniz'deki güç dengesini bir anda değiştirdi. Bunu, Akdeniz'in tüm kuzey kıyılarına yönelmiş bir dizi geniş çaplı korsan akını izledi. Aynı tarihlerde, üsleri İskandinavya olan Viking korsanları, benzeri, hatta daha acımasız saldırılarına başlamışlardı.

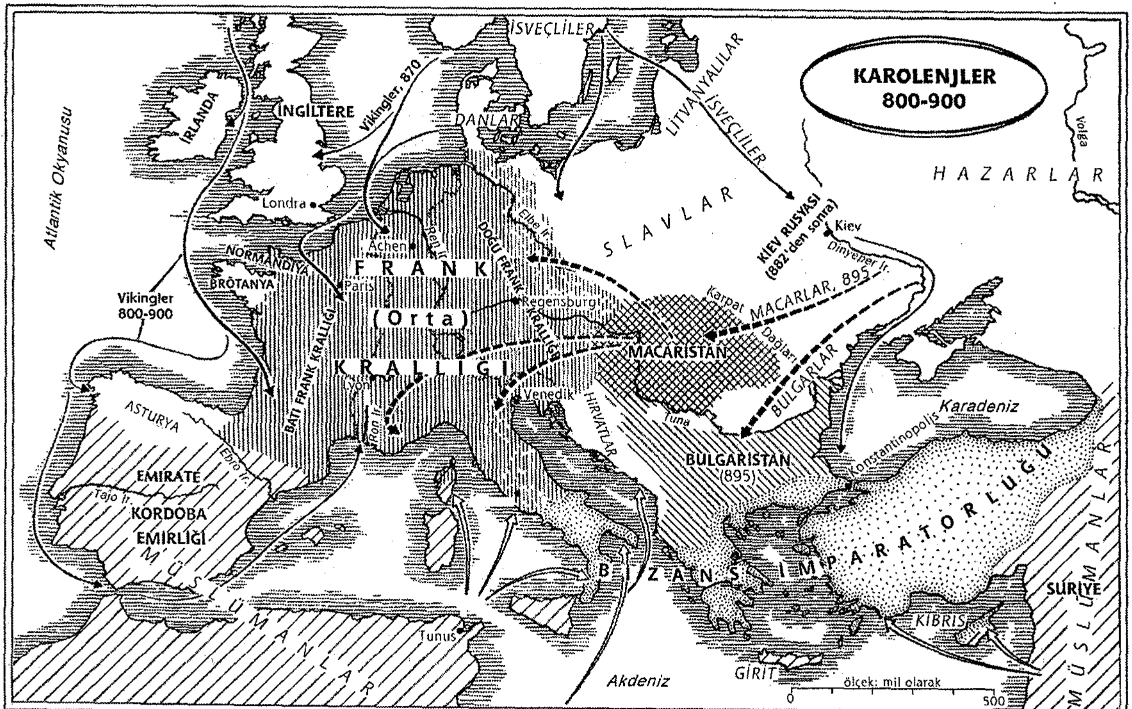
Batı Avrupa'nın komşularıyla ilişkileri, İ.S. 1000 dolaylarında tersine döndü. Kurulur kurulmaz Akdeniz'de Müslümanlarla başabaş savaşıma giren İtalyan gemiciliğinin doğuşu, Rusya'nın (İ.S. 989'da) Macaristan'ın (İ.S. 1000' de) ve üç İskandinav krallığının, Danimarka'nın, İsveç'in ve Norveç'in (İ.S. 831-1000 yılları arasında) Hıristiyanlığa geçişi, Batı Avrupa'nın yazgısındaki bu dönüşü başlatan

olaylar oldu. Bu ülkelerin her birinde Hıristiyanlığa geçiş, Hıristiyanlığı, buyruğu altındakilerin yola getirilmesinde ve hâlâ barbar uyrukları arasında uygar yaşamın okuryazarlık ve örgütlü din gibi gereklerinin kurulmasında yardımcı olarak gören tutkulu bir krallık yetkesinin ortaya çıkışının belirtisi oldu.

Feodalizmin Başlangıçları

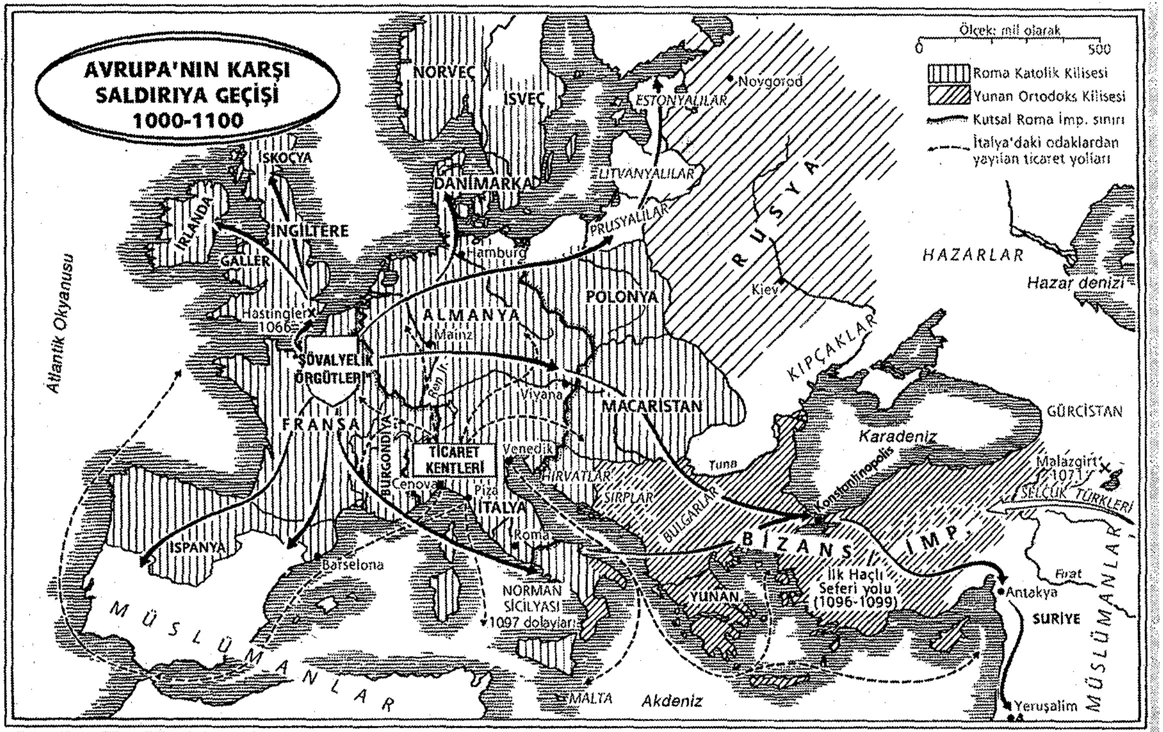
Kuzey barbarlarının kendiliklerinden Hıristiyanlığa geçmeleriyle terbiye edilmeleri, bir dereceye dek de olsa, Avrupa kurumlarının Macarların, Vikinglerin ve Arapların yağma akınları karşısında kazandıkları artan etkinliklerinin ürünüydü. Doğuda Bizans İmparatorluğu, çok önceleri İranlıların öncülüğünü yaptığı gibi, yapısını değiştirdi. Toprak sahibi prenslerin çevrelerinde, devletin sınırları boyunca komşu topraklardan gelecek her tür saldırıya karşı, bulundukları yerleri savunmaya hazır bekleyen ağır silahlı süvari birliklerini besleyen feodal bir sistem gelişti. Bu değişiklikle göze alınan tehlike gerçekten büyüktü. Örneğin en sonunda Bulgar imparatorluğu karşısında ağır basmayı başarabilen ve sınırlarını Tuna'ya ve Fırat'ın yukarı kavşaklarına dek genişletebilen, Bizans fatihlerinin en büyüğü İmparator II. Basileios (İ.S. 976-1025 arasında yönetti) başkaldıran feodal beyler tarafından iki kez neredeyse tahtından ediliyordu. Ayrıca kırsal bölgelerde büyük savaşçı-toprak sahiplerinin ortaya çıkışı, toplumun bütününde görülen kent egemenliğinin temelini kazdı. Bizans deniz gücünün Akdeniz'de Arap çapullarının başıboş kalmasına yol açan sönüşünün nedeni belki de buydu.

Batıda merkezi yönetim dağıldı. Şarlman'ın imparatorluğunun, kendini Viking ve Macar saldırılarına karşı savunmaya hiç de yetenekli olmadığı görüldü. Askeri ve siyasal önderlik kaba, fakat becerikli yerel beylerin ve kendi-

KAROLENJLER
800-900
İSVEÇLİLER
LİTVANYALILAR
İSVEÇLİLER
İRLANDA
İNGİLTERE
Vikingler, 870
DANLAR
Atlantik Okyanusu
Londra
HAZARLAR
Volga
SLAVLAR
KİEV RUSYASI
(882'den sonra)
Kiev
Dinyeper Ir.
Elbe Ir.
Ren Ir.
Achen
DOĞU FRANK KRALLIĞI
NORMANDİYA
FRANK
BRÖTANYA
Paris
Vikingler
800-900
Regensburg
(Orta)
KRALLIĞI
BATI FRANK KRALLIĞI
Karpat Dağları
MACARLAR, 895
MACARİSTAN
BULGARLAR
Lyon
Venedik
ASTURYA
Ron Ir.
HIRVATLAR
Tuna
Karadeniz
Konstantinopolis
Ebro Ir.
EMIRATE
BULGARİSTAN
(895)
Tajo Ir.
KORDOBA
EMİRLİĞİ
MÜSLÜMANLAR
BİZANS İMPARATORLUĞU
SURİYE
KIBRIS
Tunus
GİRİT
Akdeniz
ölçek: mil olarak
0
500

lerini ağır zırhlı süvariler gibi donatmış olan eli silahlı adamların (şövalyelerin) eline geçti. Ancak Batının şövalyeleri, dünyanın öteki bölgelerindeki ağır zırhlı süvarilerden çok önemli bir noktada ayrıldılar. Görünüşe bakılırsa, bu tür pahalı silahlanmanın Uzakbatı'ya ilk girdiği tarihlerde yani Şarlman (İ.S. 714-741 arasında yönetti) çağında, Frank şövalyeleri tümüyle yeni savaş taktikleri uyguluyorlardı. Franklar, İran ve Bizans ağır süvarileri gibi düşman birliklerine ok atmak yerine, uzun mızraklarla saldırmayı seçtiler. Mızraklarını ileriye doğru tutarak, atlarının koşabileceği en büyük hızla dört nala düşmana saldırabildiler, böylece herhangi bir askeri dizilişi dağıtabilecek kadar büyük güç yaratabildiler.

Bu yeni savaş taktiğinin ortaya konuşunda baş rolü, üzengiler oynadı. Çarpışma sırasında tüm bedenin öne doğru uzanmasına olanak veren üzengiler üzerinde dikilinmezse, sarsıntı biniciyi kepaze edercesine atının üzerinden deviriyordu. Üzengilerin nerede bulunduğu ve nasıl yayıldığı, ne yazık ki hiç bilinmiyor. Bununla birlikte, sekizinci yüzyılın başlarında Frankların, hiçbir yerde benzeriyle karşılaşılmayan adam adama savaş biçimini ortaya koymak üzere, üzengileri, zırhı, iyi atları ve ağır mızrağı bir araya getirdikleri kesin görünüyor. Bu yeni savaşçılar, sayıca çok az oldukları sürece barbar akınlarını durdurabilecek durumda değillerdi. Öte yandan, büyük ve ivedi bir yerel savunma gereksinimi vardı. Bu koşulların sonucu olarak, bir yandan kralın ya da öteki kamu yetkililerinin (dükün, kontun) yaptığı yasal toprak bağışlarıyla, öbür yandan el koyarak ve resmi olmayan anlaşmalar yaparak, gittikçe daha fazla tarımsal alan bu şövalyeleri beslemek için ayrıldı. Bunun sonucunda, 1000 yıllarının biraz öncesinde, Batı Avrupa'nın çoğu köyleri mızraklı, atlı, zırhlı ve hayvansı bir azgınlıkla gözü dönmüş profesyonel savaşçılarının denetimi altına girmişti. Böylece doğan şövalye sınıfı, yalnız-

AVRUPA'NIN KARŞI SALDIRIYA GEÇİŞİ 1000-1100
Ölçek: mil olarak
0
500
Roma Katolik Kilisesi
Yunan Ortodoks Kilisesi
Kutsal Roma İmp. sınırı
İtalya'daki odaklardan yayılan ticaret yolları
Atlantik Okyanusu
İSKOÇYA
İRLANDA
İNGİLTERE
GALLER
Hastingler 1066
NORVEÇ
İSVEÇ
DANİMARKA
Hamburg
Novgorod
ESTONYALILAR
LİTVANYALILAR
PRUSYALILAR
RUSYA
Kiev
POLONYA
ALMANYA
Mainz
"ŞÖVALYELİK ÖRGÜTLERİ"
FRANSA
BURGONDİYA
Viyana
MACARİSTAN
TİCARET KENTLERİ
Venedik
Cenova
Piza
İTALYA
Roma
HIRVATLAR
SIRPLAR
BULGARLAR
Tuna
İSPANYA
Barselona
NORMAN SİCİLYASI 1097 dolayları
MALTA
Akdeniz
MÜSLÜMANLAR
HAZARLAR
Hazar denizi
KIPÇAKLAR
GÜRCİSTAN
Karadeniz
Konstantinopolis
Malazgirt 1071
SELÇUK TÜRKLERİ
BİZANS İMP.
YUNAN.
İlk Haçlı Seferi yolu (1096-1099)
Fırat
Antakya
SURİYE
Yeruşalim
MÜSLÜMANLAR

ca saldırıları püskürtme değil, aynı zamanda Batı Hıristiyan dünyasının sınırları ötesindeki tüm ülkelere karşı saldırgan bir tutumu benimseme yeteneğine sahip olduğunu kısa zamanda gösterdi.

Şövalye sınıfının doğuşunun yanı sıra, iki temel değişiklik daha Avrupa toplumunun doğmakta olan ortaçağ düzenine yeni bir boyut ve güç kazandırdı. Bunlardan birincisi, daha önce (Bkz. s. 350) sözünü ettiğimiz ağır tahta sabanın yayılışıydı. Böyle bir sabana dayanan tarım, Avrupa'yı gerçekten korkulur bir ülke durumuna getirmeye yetecek sayıda şövalyenin beslenebilmesi için gerekli ekonomik desteği sağladı. İkincisi, Avrupa'nın kuzey denizlerinde ticaretin gelişmesiydi. Çapulculuk, artık güvenilir olmaktan çıkarken, korsanlar ve deniz uğruları (deniz hırsızları), ticaretin daha büyük kârlar sağlayabileceğini çok geçmeden kavradılar. Gezgin tacir takımları, denizciler ve ara sıra korsanlığa çıkan kişiler, çoğu kez iletişim ve liman olanaklarının elverişli olduğu yerlerde, az çok sürekli merkezlere yerleşmeyi uygun buldular. Kuzey Avrupa'da, daha sonra ortaçağ kasaba yaşamına yol açacak çekirdek böyle oluştu. İlk Avrupa kasabalarının halkının, kasaba işlerini kendilerinin yönetmeleri ve kendilerini dışarıdan gelenlere karşı savunmaları göreneği, Batı uygarlığının ilerdeki gelişmesi bakımından çok önemliydi. Bu, öteki uygarlıkların, üst sınıftan olanlara saygı göstermeyi, toprak sahiplerine ve memurlara karşı kibar davranmayı alışkanlık edinen kasaba halklarına göre, Kuzeybatı Avrupa orta sınıflarının, çok farklı, kendilerini daha fazla ortaya koyan bir yaşam biçimine sahip olmalarına yol açtı.

Şövalyeliğin, ağır sabanın ve saldırgan denmese bile kendini pek ahlakla bağımlı saymayan bir tacir halkın bir araya gelmesi, Uzakbatı'ya, hem yeni hem de çağdışı herhangi bir uygarlığınkinden farklı yerel kurumlar ve teknikler sağladı.

Avrupa tarihinin "Karanlık Çağ"ı, bu alanda aslında çok verimli bir çağdı. Yeldeğirmenlerinin ve su değirmenlerinin yapılmasıyla yeni mekanik güç kaynakları sağlandı. Bunlar yeni buluşlar değildi. İlk yeldeğirmenlerinin, bir çemberi döndürerek Budist bodhisattva'lara yakarı göndermek için* Orta Asya'da yapıldığı söylenir. Su değirmenleri, Roma halkına buğday öğütmek için üçüncü yüzyılda Tiber Irmağı üzerinde kurulmuştu. Avrupalılar daha çok sayıda değirmen kurdular ve bunların yapılarını, bir zamanlar insan ya da hayvan kas gücüyle yapılan işlerin mekanik yollarla yapılabilmesini sağlayacak biçimde geliştirdiler. Bir başka önemli gelişme, atın boğazını sıkıp soluğunu daraltmaksızın ağır yükleri çekme yolunda olanca gücünü kullanabilmesine olanak veren hamudun bulunması oldu. Daha önceleri at, kesinlikle yalnızca askeri amaçlar için kullanılırken, hamut ve –atın gevrek tırnaklarının sert yüzeylerde çatlamasını engelleyen– nal, Avrupa köylülerinin atları işe koşmalarına olanak verdi. At, çeki hayvanı olarak kullanılabilecek başlıca seçenek olan öküzün, hemen hemen iki katı hızla yol aldığı için, tarla sürmede ve öteki işlerde kullanılması, bir kişinin aynı zaman süresi içinde öküzle yapabildiğinin iki katı kadar iş çıkarmasını sağladı.

Bilgi Alanında Gerileme

Bununla birlikte Karanlık Çağ, bir başka açıdan bu geleneksel adını hak etti. Avrupa Anakarasında insanların birbirleriyle uğraşmaktan edebiyata ve sanata ayırabilecek pek fazla enerjileri kalmıyordu. Ama İrlanda'da ve Britanya'da, büyük bir kültürel atılım görüldü; öyle ki bu atılım, başka koşullarda kendine özgü bir uygar yaşam biçimine doğru gelişebilirdi. Bu kültürel atılım yolundaki ilk adım, İrlan-

* Çember kaç kez dönerse yakarının (duaların) o kadar çok yinelenmiş olacağı düşünülüyordu (ç.n.).

da'nın, Aziz Patrick (ölümü İ.S. 461) tarafından Hıristiyanlığa geçirilmesi oldu. Bundan sonra ağızdan ağıza aktarılan çoktanrılı dinlerden kalma gelenekler, İrlanda manastırlarında Latin, hatta Yunan edebiyatıyla, Yunan ve Latin bilimleriyle beslendi. Misyonerler, İskoçya'ya ve İngiltere'ye gittiler. Bazıları, buralardan Kıta Avrupasına geçerek Cermenlerin Hıristiyanlığa geçmesinde hatırı sayılır başarılar gösterdi. Bu kimseler, Galya'da ve Almanya'da yaşatılan herhangi bir kültürden daha yüksek bir düşünsel kültürü her yere götürdüler. En büyük yapıtı İngiliz Kilisesi'nin Tarihi olan Saygıdeğer Bede (ölümü İ.S. 375) söz konusu geleneğin en başarılı temsilcilerinden biridir. Ölümünden az sonra Vikingler, Saygıdeğer Bede'nin yaşadığı ve çalıştığı manastırı yaktılar. Aynı yazgı, tüm öteki İrlanda ve İngiliz kültür merkezlerinin de başına geldi. Öyle ki, İ.S. 900 yılında, bu merkezlerden geriye hemen hiçbir şey kalmamıştı. İrlanda, Avrupa'nın öteki Kelt kökenli ülkeleriyle birlikte, Avrupa dünyasının kıyıda kalmış ve geri bir ülkesi durumuna düştü.

Özet

Çin'in, Hindistan'ın ve Avrupa'nın Müslüman ve barbar baskılarına karşı gösterdikleri tepkiler karşılaştırılırsa, en köklü değişikliklerin Avrupa'da ortaya çıktığı açıkça görülür. Gerçekten Çin, Budist bir dönemden sonra, onarılmış ve zenginleştirilmiş Konfüçyüsçü geleneğe dönerek, temel ilkeleriyle ilgili bir sorunla karşılaşmaksızın yoluna devam etti. Hindistan, Müslüman ve barbar baskılarından daha derin bir biçimde etkilendi; fakat bu etkilere, yerli dinsel geleneğinin içine çekilerek tepki gösterdi. Avrupa ise, Müslüman ve barbar baskılarına karşı savaşarak onları püskürttü; bunu yaparken de, en temel kurumlarını değiştirdi ve tekniklerini, ilerde çok daha büyük başarılar sağla-

ma yeteneğine sahip olduğunu gösterecek biçimde geliştirdi. Bununla birlikte, o sıralar, hangi ölçüye vurulursa vurulsun İslam, Çin ve Hint uygarlıkları, Avrupa uygarlık düzeyinden çok daha ileri noktadaydı. Aslında Uzakbatı, yalnızca klasik kültürün, edebiyatın ve sanatın yıpranmış kırıntılarına sahip bir ülke olarak gerilemiş, barbarlığa batmış durumdaydı. Bu alanlarda taze yaratıcılık hareketleri, ancak İ.S. 1000'den sonra görüldü.

ONBEŞİNCİ BÖLÜM

1000 - 1500 Yılları Arasında Türk ve Moğol Fetihlerinin Etkileri

Bozkır göçebeleriyle uygar dünya arasında kurulan yakın ilişkiler, İ.S. 1000 öncesi yılların göze çarpan özelliğiydi. İ.S. 1000'i izleyen beş yüzyıl içinde, söz konusu ilişkiler, birbirini izleyen birçok sızma ve fetih hareketine yol açtı ve bu hareketler Türklerin, Moğolların Çin'de, Ortadoğu'da, Hindistan'da ve Doğu Avrupa'da yönetimi ele geçirmeleriyle sonuçlandı. Bu fetihlerin kurbanı olan, bozkır göçebelerinin yönetimi altına giren uygar topluluklar farklı tepkiler gösterdiler.

Müslümanlar, topluluklarının ve uygarlıklarının dayandığı temellerde ve iç dengelerinde geniş kapsamlı değişikliklere girişip bunu şaşılacak bir başarıyla gerçekleştir-

diler. Bu yolda, kendi amaçları için kullanmak üzere, bozkır halklarının askeri güçlerine sahip çıktılar. Türkler ve (daha az sayıda olmak üzere) Moğol topluluklar arasından İslam ordusuna alınan askerler İslamlığa, tüm Hindistan'da ve Orta Avrupa'da egemen inanç durumuna gelmesini sağlayan yeni bir güç kattılar. Aynı tarihlerde tacirler ve gezici din adamları Muhammed'in dinini, tüm Doğu Afrika'ya ve Batı Afrika'ya ve Güneydoğu Asya'ya götürdüler, hatta bazı Çin eyaletlerine bile soktular.

Çinliler, Moğol fetihlerinin getirdiği yeniliklerde hayran kalınacak bir şey göremediler ve uygun gördükleri ilk fırsatta, her zaman bir yabancı ve barbar boyunduruğu saydıkları Moğol yönetiminden kurtulmak için güçlerini derleyip topladılar. Bu nedenle Moğol dönemi (İ.S. 1260-1368 arası Yuan hanedanı yönetimi) gerisinde sözü edilmeye değmeyecek kadar önemsiz izler bırakarak tarihe karıştı. Moğol yönetiminin Çin toplumuna en büyük etkisi, Ming hanedanının (İ.S. 1368-1644) Moğol yönetimine karşı gösterdiği tepkinin sonucu gibi görünen bir tutumla, eski ve Çin kültürüne özgü olan şeylere daha büyük bir tutkuyla sarılmasına yol açması oldu.

Kendilerini İslamlaşmış Türklerin kurduğu devletin yönetiminde bulan Hintlilerin ve Ortodoks Hıristiyanların büyük çoğunluğu, kendi dinsel geleneklerine bağlı kaldılar. Bununla birlikte, her iki yanda bulunan kendi teolojik gerçeklerinin saflığının bozulmamasına çalışan inanç koruyucularının çabalarına karşın, aynı topraklar üzerinde uzun süre birlikte yaşama, birbirlerine rakip dinler arasında küçümsenemeyecek bir düşünce alışverişine yol açtı.

Türklerin Uygar Toplumlara Sızması

Uygar toplumların tepkilerini ayrıntılarıyla incelemeye geçmeden önce, dünya olaylarının gidişine kısaca göz at-

makta yarar var. İ.S. 1000'de bozkırın Altay Dağları'ndan Güney Rusya'ya kadar uzanan orta kesimi boyunca, Türkçe konuşan kabileler yaşamaktaydı. Doğu İran'da, Müslüman kasabalarla ve Müslüman tarımcılarla göçebe Türkler, geniş çapta birbirlerine karışmış bulunuyordu ve genellikle özensiz, yüzeysel bir biçimde olmakla birlikte, birçok Türk kabilesi, İslamlığı benimsemişti. Bozkır göçebelerini uzun yüzyıllar sınırların ötesinde tutabilen İran beyleri, İ.S. 850'den ya da İ.S. 900'den sonra eski etkinliklerini sürdüremez olmuşlardı. Bunun nedenleri açık değil, ancak birçoklarının kasabalara göçmüş olmaları ve buralarda, atalarından daha zengin bir kültüre sahip kimseler olarak, savaşlardan ve sert çarpışmalardan eski tadı almayıp bu işi, gelir gelmez kendilerini İran, Irak ve Suriye gibi İslam merkezlerini kurtarmalık (fidye) almak için ele geçirmiş durumda bulan kiralık Türk askerlerine bırakmış olmaları olası görünüyor.

Bu nedenle, kiralık Türk askerleri ve Türk kabileleri (İ.S. 900 dolaylarından sonra) her yerde İslam devletlerinin siyasal yaşamına egemen olmaya başlayınca, yeni gelmiş olmalarına karşılık, İslam kültürünün hem İran hem Arap biçimleri hakkında epey bilgi sahibi olmuş durumdaydılar. Gene de Türkler, kendi dillerini konuşmaktan ve İslam toplumunun öteki halklarına karşı kendi aralarındaki askeri yoldaşlığı bir dereceye kadar sürdürmekten vazgeçmediler. Egemen oldukları yerlerde düzenli bir yönetim gösteremediler. Kabile örgütlenişini dağıtıcı etkisi olan askeri girişimler, izleyicileri uygar bir çevrede geçirilen birkaç yıldan sonra genellikle kabile disiplininden ayrılan klan önderlerinin kararsız güçleriyle uğraşmak durumunda kaldılar. Durumları genellikle zayıf olan yöneticiler arasındaki düşmanlıklar olsun, dostluklar ve ittifaklar olsun, uzun ömürlü olmadı ve İslamlığın merkezini oluşturan topluluklar üzerinde karmakarışık, durmadan biçim değiştiren bir siyasal mozaik yarattı.

Bununla birlikte, İslam toplumuna yeni katılan bu kişiler, Müslüman ülkelerin sınırlarını büyük ölçüde genişlettiler. Gazneli Mahmut'un İ.S. 1000 yılında başlattığı geniş çaplı akınlarla, İslamın Hindistan'ın iç bölgelerini ele geçirme hareketi başlamış oldu. Bunu izleyen üç yüzyıl içinde, güney bölgesi dışında Hindistan'ın her yeri Müslümanlarca fethedildi. İmparator Vijayanager'in İ.S. 1565'te Müslüman beylerinin birliği karşısında uğradığı yenilgiyle bu bölge de alındı. Türkler, Hıristiyanlık dünyasına karşı da büyük başarılar kazandılar. Malazgirt Savaşı'ndan (1071'den) sonra Bizanslılar, Küçük Asya'nın iç bölgelerinin denetimini Selçuk Türklerine kaptırdılar. Aynı tarihlerde bir başka Türk kabilesi (Kıpçaklar) bugün Ukrayna olarak bilinen topraklara girerek, Bizans ile Hıristiyanlığa yeni geçmiş olan Rusya arasındaki en kolay iletişim yolunu kesmiş oldular. Birinci Haçlı Seferleri'nin (1096-1099) başlamasında, bu ağır yenilgilerin etkisi oldu. Bu seferde elde edilen büyük başarılara karşın, ne bu ne de sonraki haçlı seferleri, Türklerin ilerlemelerini durdurabildi. Tersine, Dördüncü Haçlı Seferi'nde, doğrudan doğruya Konstantinopolis'e saldırılarak (1204'te) kentin ele geçirilip yağmalanması, Bizans'ın güçsüzlüğünü dünyaya duyurmuş oldu. Bizans'ın, 1261'den sonra Konstantinopolis'te yeniden bir Yunan imparator görmemizden anlaşılacağı gibi, daha sonra kendini bir parça toplayabilmesi ne İtalyan ticari yayılmalarını, ne de Türklerin askeri saldırılarını durdurmaya yetti. Son zafer Türklerin elinde kaldı. Türkler, 1354'te Çanakkale Boğazı'nı geçerek ve Gelibolu Yarımadası'nı ele geçirerek Avrupa'ya ilk adımlarını atmış oldular. 1389'da Kosova Meydan Savaşı'nda Sırpları yenince, Balkanlarda askeri üstünlüğü ele geçirdiler. Bununla birlikte, Bizans devletinin son parçası, 1453'te Türklerin Konstantinopolisi ele geçirip burayı "İstanbul" adıyla imparatorluklarının başkenti yapmalarından önce yeryüzünden silinmedi.

Moğol Fetihleri

Onüçüncü yüzyılda Moğolistan'dan kopup gelen bir fırtına, Türklerin Hindistan'ın ve Avrupa'nın içlerine doğru sel gibi akışını bir süre için durdurdu. Bu büyük Moğol gücünün kurucusu Cengiz Han (1206-1227 arasında yönetti) idi. Gençliğinde yerel düşmanlarından kaçan zavallı bir göçmenden başka biri olmayan Cengiz, bozkır halklarını büyük bir konfederasyon içinde birleştirip kaynaştırmayı becerdi. Sonra, dört bir yönde başarılı akınlara girişti. Güneyde Çin'e, batıda İran ve Irak Müslümanlarına, aynı zamanda Rusya'nın Hıristiyan topluluklarına saldırdı. Ölünce, imparatorluk dört oğlu arasında paylaşıldı. Oğulları, Cengiz döneminin çok büyük bir çapulculuk örgütünden başka şey olmayan birliğini, az çok kararlı bir siyasal yönetim biçimine dönüştürdüler. Bu büyük imparatorluğun birbirinden ayrı dört bölümü arasında, bir süre etkin bir işbirliği sürdürüldü. Önderlik, Moğol geleneğine göre, Cengiz'in en küçük oğlunun ve onun mirasçılarının elinde kaldı. Moğolistan'ı ve Çin'i onlar yönettiler, hemen hemen tüm Moğol ordusuna onlar komuta ettiler.

Cengiz döneminde Moğol kabileleri Şamanisttiler. Hayvanlarına nasıl davranıyorlarsa, yendikleri topluluklara, ellerine geçirdikleri insanlara da aynı biçimde davrandılar. Durum onlara bakmalarını gerektirdiyse baktılar, öldürmelerini gerektirdiyse öldürdüler. Fakat, bir kez, daha ileri topluluklar arasına düştüler ya, öteki göçebe fetihçiler ne yaptıysa onlar da aynı şeyi yaptılar; uyruklarının uygarlıklarını hızla benimsediler. Bu, onların, Ortadoğu'da ve Rusya'da İslamlığı kabul etmeleri anlamına geldi. Moğol imparatorları, güçlerinin dayanağı olan ordularının Çinli halk kitleleri arasında eriyip gitmelerini görmek istemediklerinden, Çin'de durum biraz farkıydı. Kendilerini Çinlilerden uzak tutma çabası, Moğolların, devletin yeğlediği

bir din olarak Tibet Lamacılığını benimsemelerine yol açtı. Bununla birlikte çok çeşitli inanışlar, İslamlık, Şamanizm ve öteki dinler sarayda temsil edilmeye devam etti. Ne var ki, kendilerini Çinlilerden uzak tutmalarının cezasını, bunun yarattığı ulusal tepkinin, Cengiz Han'ın Çin'e akınlarını başlattığı tarihten bir buçuk yüzyıl sonra kendilerini sürüp Ming hanedanını iktidara getirmesiyle çektiler.

Bu nedenle Moğol yönetimi, uzun Çin tarihinin kısa bir dönemi olmaktan ileri gidemedi. Ortadoğu'da ve Rusya'da, hemen hemen aynı durum doğdu; çünkü başlangıçta kısa süren İslamlığa karşı bir politikadan sonra Moğollar, yalnızca İslamlığı (Rusya'da 1257'de, İran'da 1295'te) kabul etmekle kalmadılar, aynı zamanda orta ve batı bozkırlarının her yerinde başat topluluklar durumuna gelmiş olan Türkler arasında hızla erimeye başladılar. Buralarda, başka bir sonucun doğmasına olanak vermeyecek kadar az Moğol vardı ve kültürleri başka bir sonuç yaratamayacak kadar kabaydı. Bu nedenle, ondördüncü ve onbeşinci yüzyıllarda, genellikle Cengiz Han'ın soyundan geldiklerini öne süren komutanlar tarafından yönetilen İslamlaşmış Türk savaşçıları, yeniden Hıristiyan ve Hindu dünyalarının sınırlarını zorlamaya başladılar. İslam dünyası işte o zaman, onüçüncü yüzyılda pagan Moğol fethinin yol açtığı gerilemeden kendini büyük ölçüde kurtardı. Ancak Bağdat kendine gelemedi ve Irak'ın verimliliğini sağlayan sulama sistemi yeniden kurulamadı. Moğol akınları, buralarda çok büyük yıkımlara yol açmıştı. Bunun bir sonucu olarak, bu eski halifelik merkezi yirminci yüzyıla dek bir yıkıntı olarak kaldı.

Osmanlı İmparatorluğu

Yeniden başlayan Türk akınları sırasında kurulan devletlerin en önemlisi ve en uzun ömürlüsü Osmanlı İmparator-

luğu oldu. Osmanlı İmparatorluğu, Küçük Asya'nın kuzeybatısında küçük bir sınır beyliği olarak kuruldu. Hıristiyan ülkelere karşı giriştiği akınlar, Müslüman dünyanın hiçbir yerinde görülmeyen ölçüde dinsel hizmet ile kahramanlığı birleştirdiği için, İslam dünyasının her yerinden gelen Türk savaşçıları, akın akın Osmanlı Sultanı'nın hizmetine girdiler. Bu koşullarda, Osmanlı devletinin topraklarını genişletme hareketi, özellikle Türklerin 1354'ten sonra boğazların ötesindeki Avrupa topraklarına ilk adımlarını atıp yerleşmelerinden sonra hızlandı. Çok geçmeden Sultan, ele geçirilen topraklara eski feodal düzene göre yerleştirdiği izleyicilerinin, bağlılıklarını kazanıp buyruğuna boyun eğmelerini sağlamakta güçlük çekmeye başladı. Osmanlı yöneticileri bu güçlüğü, ailelerini bir sürekli orduya dönüştürerek aştılar. Ünlü yeniçeri (yani "yeni askerler") ordusu böyle ortaya çıktı. Bu ordunun erleri ve onlara komuta eden subaylar, yasal bakımdan köle durumundaydılar. Aynı biçimde özel olarak eğitilen ve seçilen, Sultan'ın adamları olarak taşraya gönderilen ve savaşta Sultan'ın yanında savaşmak üzere askerlik görevine çağrıldıklarında yerel Müslüman toprak sahiplerinin ve yerel askerlerin komutanlığını yapan kişiler de köleydiler. Arkalarında yeniçeri birliklerinin ve Sultan'ın desteği bulunduğundan, bu komutanların buyrukları genellikle yerine getirildi. Bu nedenle Osmanlı devletinin elinin altında, hem etkili ve sürekli bir ordu olan yeniçeriler, hem de Türk savaşçılarından oluşan sultana bağlı bir feodal ordu bulunmaktaydı.

Sultanın köle ailesinin sayısı birkaç bini buluyordu. Bu yolda gerekli insan gücünün en büyük bölümünü savaş tutsakları sağlıyor, eksiklik köle tacirlerinden satın alınan kişilerle kapatılıyordu. Ama çok geçmeden, bu yeniçeri sağlama yönteminin pek elverişli olmadığı görüldü. Bunun üzerine Türk Sultanı, yeniçeri ordusuna, uzak Balkan ülkelerindeki Hıristiyan köylerinden asker almaya başladı. Böylece Balkan Yarımadası'nın dağlık bölgelerinde Sırp,

Yunan ve Arnavut olarak doğmuş gençler, Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri ve idari kadrolarının en önemli öğesi durumuna geldiler.

Başka hiçbir İslam devleti böylesine değişik ve böylesine etkili bir iç örgütleniş biçimi ortaya koyamadı ve hiçbiri, dünya tarihinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun oynayacağı role uzaktan yakından benzer bir rol oynayamadı. Şimdi, büyük uygar topluluklardan her birinin Türk ve Moğol yönetimine karşı gösterdikleri tepkileri biraz daha yakından görelim.

İslam Dünyasında Sufilik Akımı

Moğolların Bağdat'ı (1258'de) ele geçirip, halifeliğe ve halifeliğin tüm dünya Müslümanları üzerindeki yönetim yetkisine sahip tek makam olduğu yolunda sözde kalan savına son vermelerinden çok önce, Abbasi halifeleri, kiralık Türk birliklerinin komutanlarının kuklaları ve oyuncakları durumuna gelmişlerdi. Bu koşullarda, klasik İslam'ın dayandığı ilkelerin ve üzerinde uzlaşılan değerlerin bir anlamı kalmadı. Gerçekten iktidardakiler, acımasız düzenlere ve dine aykırı davranışlara gırtlaklarına kadar batmışlarsa, Allah'ın Hazreti Muhammed'e ve yakınlarına açıkladığı isteğine ve buyruğuna uygun bir toplum kurma yolunda gösterilecek tüm çabaların ne yararı olabilirdi? Özel yaşam alanında herhangi bir değişiklik görülmedi ve bu alanda şer'i hukuk bilginleri, eskisi gibi güç konularda büyük bir özenle derleyip inceledikleri eski örneklere uygun olarak görüşlerini bildirip kişisel davranışlara yol göstermeyi sürdürdüler. Ancak bu yolda gösterilen tüm çabaların dolduramadığı bir boşluk vardı ve artık şer'i hukuku, hiçbir düşünce cambazlığıyla İslam dünyasının hemen her yerinde görülen siyasal kargaşayı yasal gösterme yolunda zorlama olanağı kalmamıştı.

Kutsal sorunlara mantıksal bakımdan böylesine özürlü olan ve gittikçe gündelik uygulama durumuna gelen bir tutumla yaklaşmak, Müslümanlığın ilk yüzyıllarında tutuşturduğu özgün inanç ateşini sürdüremedi. Bunun üzerine, kutsallık ardında koşan kişiler, sayıca gittikçe artarak gizemciliğe kaymaya başladılar. Bu alanda çok çeşitli yollar izleyen din adamı (kendilerine verilen adla söylersek Sufi*) Allah'ın kişiyi kutsal kılan görünümüne ulaşmaya çalıştı. Sufiliğin izleyicileri, olağanüstü kutsal bir kişi çevresinde toplandılar; böylece, bazı durumlarda yüzyıllarca sürebilen ve İslam dünyasının çok geniş alanlarına yayılabilen derviş tarikatlarının kurulmasına yol açtılar. Bazı durumlardaysa, bu birlikler gerilerinde hiçbir iz bırakmaksızın dağıldı. Fakat örgütsel dağınıklık, binlerce kişinin Allah'ın varlığını duymasını önlemedi ve bu duygu, sufi akımına, "resmi" İslamlığın artık yitirmiş olduğu bir duygusal güç ve canlılık verdi.

Atılacak ilk adım, Allah'ı kişisel olarak tanımış olan kutsal sufi kişilere saygı göstermek ve onları taklit etmek olunca, İslamlığa geçmek daha kolaylaştı. Bu, İslamlığa geçmeden önce kıldan ince kılıçtan keskin bir şeriatın benimsenmesi ve özel yaşamda köklü değişikliklerin yapılması zorunluluğu bulunan eski durumdan farklıydı. Özel yaşamı şer'i hukuka göre düzenlemek, artık ön koşul değil, ancak sufi gizemciler islamlığa yeni geçenleri alıp İslam topluluğuna dek getirmelerinden sonra beklenen bir davranıştı. Küçük Asya'nın bir İslam ülkesi durumuna sokulması, bozkırın batısındaki ve ortasındaki Küçük Asya'dan çok daha geniş alanlarda yaşayan toplulukların İslamlığa geçirilmeleri, İslam mezheplerinin Hindistan'ın iyice iç bölgelerine girmesi, Doğu ve Batı Afrika'nın çok geniş bölümlerinin İslam dünyasına katılması ve İslam dünyasının

---

* Türkçedeki "tasavvufa düşkün" ve "dinsel kurallara bağlı" anlamlarına gelen sofu sözcüğü bu kaynaktan gelmektedir (ç.n.).

Suriye ve Mısır merkezlerinde geri kalmış olan Hıristiyanların hemen tümünün İslamlığı benimsemesi ve burada saymadığımız daha birçok başarı, sufi gizemcilerin Hazreti Muhammed'in inancına verdikleri bu yeni hızla sağlandı.

Sufi hareketinden önce İslamlık, daha çok bir kent diniydi. Gerçekten, şer'i hukukun kutsal törenlere ilişkin bazı buyrukları, ıssız kırsal bölgelerde yerine getirilebilecek şeyler değildi. Fakat "ermişlere" saygı, onların mezarlarına bağlılık ve vecde getirici derviş törenlerini izlemek, İslam topluluğunun üyesi olma yolunda atılan ilk adım sayılınca, basit köy halkı, kentin, karmaşık dinsel düşünceleri ve eylemleri benimseyen insanlarıyla aynı inancı paylaşabildi. Bir başka deyişle, Hinduizmde eskiden beri görülen, dinsel eylemlerde ve biçimlerde derecelendirmeye ve çeşitlendirmeye benzeyen bir nitelik İslama da girdi. Gerçekten, Ortadoğu gizemciliğinde Hint kaynaklı izlerin bulunuşuna bakılarak, sufilerin izlediği yolun kazandığı zafer, İslamlığın Hintlileştirilmesi olarak tanımlanabilir.

Sufilik, yüksek İslam kültürünün yapısında da önemli değişikliklere yol açtı. Bu yoldaki en büyük başarısı, İslamlığın ilk dönemlerinin beyefendilik ve saraylılık ülküsünün içini, tensel sevginin karşıtı olduğu öne sürülen, ne olduğu pek belli olmayan bir göksel (semavi) sevgiyle doldurmasıdır.

İran şiiri, bu yarı dinsel, yarı laik duyguların baş aracı oldu. Bu şiirin üç büyük ozanı, önemli bir sufi tarikatının kurucusu Mevlana Celalettin Rumi (ölümü 1273) Sadi (ölümü 1291) ve Hafız (ölümü 1390) idi. Çok geçmeden bu ozanlar, kendileri kadar parlak olmayan öteki ozanlarla birlikte, tüm kültürlü Müslümanların eğitiminin bir parçası olan bir şiir güldestesi yarattılar. Böylece, İslam dünyasının başta gelen şiir dili olarak Arapçanın yerini Farsça almış oldu. Bununla birlikte, Arapça tüm dinsel konularda en büyük dil olarak kaldı, savaş ve yönetim alanlarında ise Türkçe kullanıldı.

Düşünce alanında, sufiliğin, daha önemsiz olmamakla birlikte daha olumsuz bir etkisi oldu. Uyanıkken düşlerinde Allah'ı görmüş olan kişiler, insan düşünüşüyle ilgilenmediler. Hükümdarlar ve başarılı komutanlar, doktorların ve astrologların hizmetlerinden yararlanmaya devam ettiler; bu nedenle de bu meslekler gelişmeyi sürdürdü. Tıbbın çok kullanılan *Kanun*'unu (kitabını) yazan İbn Sina, Batılıların verdiği Latince adıyla Avicenna (ölümü 1037) ve tüm bilgilere egemen olma umuduyla Hint, Yunan ve İslam düşünüşünün bilinçli olarak bireşimini yapmaya çalışan El Biruni (ölümü 1048) gibi kişiler, tıp ve gökbilim alanındaki bilgileri sistemleştirme yoluna gittiler. Sistemleştiriciler bu yolda, belki de gereğinden fazla başarılı olmuşlardı. İslam bilimi, belki de bu başarıları yüzünden gerilemeye başladı. Çünkü İbn Sina'nın derlediği gibi, son derece kapsamlı bir meslek el kitabı yazıldıktan sonra, geriye bir tıp doktorunun yapacağı pek fazla araştırma kalmıyordu. Ya da sufi üstatlar, ilgileri gerçekliğin gizemli yönlerinin derinliklerine inmeye yönelterek, güçlü ve duyarlı bir zekâya sahip olan kişileri, gerçekliğin yalnızca dış görünümünün bilimsel araştırmasını yapmaktan alıkoydular. O ya da bu nedenle, İslam bilimi, 1200 dolaylarından sonra yok oldu.

Akla karşı duyulan ilgisizlik ve güvensizlik, Aristoteles mantığını tanrıbilim gerçeklerini akıl yürütme yoluyla bulmanın olanaksızlığı düşüncesini kanıtlama yolunda kullanan Gazali (ölümü 1111) tarafından sistemli bir biçimde dile getirilmiştir. Yapıtı *Felsefenin Yıkılışı,** adından da anlaşılacağı gibi, açıkça mantığın insanı gerçeğe götüren bir yol olmadığını öne sürer. Gene de gizemciler, aklı aşan deneyimleri hakkında herhangi bir şey söylemekten ya da yazmaktan kaçınma yolundaki tutumlarını sonuna dek sürdüremeyince başlayan tartışmalar sonunda gizemci ger-

* "Tehafüt el-Felasife"; tehafüt, kendini art arda bir şeye çarpma anlamına gelmektedir (ç.n.).

çekçiliğin aşamaları ve doğası hakkında, içinde akla dayanan tanrıbilimsel-felsefi bir sistemin birçok özelliğini taşıyan karmaşık bir çözümleme ortaya çıktı. Sufi bilginliğin bu türü, İslam Şer'i Hukukunda 350 yıl önce yapıldığı gibi belli biçimler alarak kalıplaştı.

Bunun sonucunda İslam kafaları, birbirine benzer (ama birbiriyle hiçbir biçimde uyuşmayan) iki anıtkabire kapatılmış oldu. İşin kötü yanı, bu duruma tam da Batı Avrupa insanlarının, ortaçağın ve yeniçağın ardı arkası kesilmeyecek inceleme ve araştırmalarına başladığı bir zamanda düşmüşlerdi. Böylece şaşırtıcı bir terslikle, İspanyol Müslümanlarından (Latince adıyla Averroes olarak bilinen) İbn Rüşd (ölümü 1198) ve Mısır Yahudilerinden Maimonides (ölümü 1204) gibi güçlü ve yerleşik düşüncelere meydan okuyan, başlıca esinlerini Aristoteles felsefesinden almış iki düşünür, yeni doğmakta olan Paris skolastik felsefesi üzerinde güçlü etkiler yaratırlarken, İslam dünyası neredeyse onların varlıklarından habersiz kalmıştı.

Özetle, sufiliğin, Yunanlardan gelen rasyonalist geleneği, Arap ve İran aristokratlarından gelen soyluluk geleneğini ve Muhammed'den gelen dinsel geleneği, tek ve Abbasi çağında görülenden çok daha tutarlı bir bütün olarak birleştirmeyi başardığını söyleyebiliriz. Sufi misyonerlerin İslamlığı, Abbasi İmparatorluğu'nun topraklarının iki katından daha geniş bir alana yayma başarıları da buna eklenirse, gizemci yola hiç sevgisi olmayanlar bile, sufilik akımının büyüklüğünün ve başarısının derecesini bir parça kavrayabilirler.

Güzel Sanatlar

Sufilik akımı, mimarlıkta ve resimde güçlü ve kendine özgü İslam sanat biçimlerinin ortaya çıktığı zamana rastladı. İslam dini, camilerin ve öteki dinsel yapıların kurulmasını

gerektirdiği için, İslamlar arasında mimarlık, her zaman resimden daha önemli sayıldı. Ancak İslam yaşamının hemen bütün önemli merkezleri, insanların o tarihlerden günümüze dek yaşayageldikleri yerler olduğu için, İslam mimarlığının geçmişinin ayrıntıları hakkındaki bilgilerimiz genellikle kesin olmaktan uzaktır. Çünkü yapılar zaman zaman onarılmış, biçimleri değiştirilmiştir ve eski yıkıntılar bazen içinde yaşanılan yapıların altında gömülü olduklarından, arkeologlarca kazılıp ortaya çıkarılamamaktadır. Bununla birlikte, özenli çalışmaların, yapıların tarihlerini ve tarih içindeki sıralarını ortaya koyabildiği (örneğin Kahire gibi) yerlerde, incelemekte olduğumuz (1000-1500 arasındaki) beş yüzyıllık süre boyunca, yapıların büyüklüklerinin, görkemlerinin, üzerlerindeki işlerin ustalık derecesinin, ayrıntılarının düzgünlüğünün ve tüm yapının sanat değerinin, gelişme eğilimi gösterdiği açık. İslam mimarları, Emevi günlerinde olduğu gibi Yunan, İran örneklerine bağlı olmaktan kurtulmuşlardı; artık "arabesk"* çizgisel süslemelerin önemi bir yer tuttuğu kendi biçemleri vardı.

İnsan resimleri puta tapmaya davet ettiğinden, sofu Müslümanlar resim sanatını her zaman hor gördüler. Bununla birlikte İran'da, minyatürleri genellikle büyük İranlı ozanların el yazmalarını süsleyen bir kitap süsleyicileri okulu ortaya çıktı. Bu resimlerin parlak renkleri, ince ayrıntıları ve çizgilerle ince ince işlenmeleri, dünyanın en zarif ve en yetkin sanat yapıtları arasında yer almalarını sağladı. Bunların en iyileri 1400-1600 yılları arasında saray işliklerinde yapılan ve sanatçısının kimliği belli olmayan yapıtlardı. Öteki sanatlar –örneğin halı dokumacılığı– da minyatürlerle karşılaştırılabilecek bir olgunluk düzeyine ulaştı ve ülke yöneticilerinin, bunlarla karşılaşan ilk kaba

*Kıvrımlı, simetrik desenli bir bezeme biçemi (ç.n.).

Avrupalı çağrısız konukları etkileyip şaşırtan bir görkem içinde yaşamalarına olanak verdi.

Hindistan'da ve Hinduizmde Ortaya Çıkan Değişiklikler

Hindistan'ın Müslümanlar tarafından ele geçirilişinin Hinduizm üzerinde önemli etkileri oldu. İslam fatihler, daha öncekilerin yaptıkları gibi, yeni bir kast oluşturarak Hindu toplum düzenini fazla zorlamadan onun bir parçası oldular. Ancak evrensel ve misyonerce bir inanç olan İslamlık, Hint kast düzenine sistemli bir biçimde karşı çıktı. İslam öğretisi, bütün insanların Tanrı'nın her şeye yeten gücü karşısında eşit derecede küçük ve Tanrı'nın gözünde eşit derecede değerli olduklarını öne sürüyordu. Bu durumda, İslamlığı vaaz eden gezici sufi din adamlarının kentlerdeki yoksul Hinduları, Hazreti Muhammed'in inancına çekmekte oldukça büyük bir başarı kazanmalarına şaşmamalı. Hint toplumunun sınır bölgelerinde, özellikle Doğu Bengal'de, Hint uygarlığına yeni katılanlar, eşitlikçiliğe önem veren İslamlığı, kendilerini kast düzeninin en alt katmanına yakın bir yere yerleştiren Hinduizme yeğleme eğilimi gösterdiler. Ayrıca ileri felsefe sistemlerinin Hindistan'ın pek çok inançlarını açıklayıp haklı gösterme çabalarına karşı, Müslümanların geleneksel Hindu sofuluğuna yönelttikleri puta tapıcılık suçlamalarını yanıtlamak pek kolay bir iş değildi.

Bu nedenlerle Hindistan'daki İslam topluluğu, birçoğu İran kültürüne sahip Türk asıllı kişiler olan yöneticilerden, savaşçılardan ve toprak sahiplerinden oluşan ince bir katmanla, İslama kendi yerel kültürel geleneklerini de kaçınılmaz olarak birlikte getiren yoksul ve aşağı görülmüş yerel halkların oluşturduğu çok daha kalabalık bir kesim olmak üzere iki sınıfa bölündü. Bunun sonucunda, Ortadoğu'nun Arapça konuşan Müslümanlarından oldukça farklı olan Hintli Müslümanlar ortaya çıktı.

Hinduizm de İslam yönetimi altında üç ana yönde değişikliğe uğradı. Her şeyden önce İslam istilacıların, çevrelerinde Hindu dinsel eylemlerinin kesin biçimlerini almaya başladığı yerler olan tapınakları yağmaladıkları unutulmamalı. Bu durumda, yalnızca Güney Hindistan'daki Hindu tapınakları, bir zamanlar tüm ülkedeki tapınaklarda görülen görkeme ve olgunluğa benzer bazı niteliklere sahip olarak varlıklarını sürdürdüler. Yıkılan tapınaklarda yapılamaz olan Hindu dinsel törenleri, çoğu kez bir alanda yapılan ya da kasaba, köy caddelerinde düzenlenen geçitler biçimini alan, daha kamusal ve daha halkçı bir nitelik kazandı. Vişnu, Şiva ya da Hindu panteonunun bir başka tanrısı ile birleşmenin tadına varan kutsal adamlar, Hinduizmin en önemli kişileri durumuna geldiler. Hindu ermişleri, Tanrı'yı sufilerle aynı canlılıkla görebildiklerinden İslamlık, Hindistan topraklarında Hinduizme karşı herhangi bir duyumsal üstünlüğe sahip olamadı. Bu nedenle İslamlığın çekiciliğine kapılanlar, genellikle Hint toplumunun kıyılarında bulunan kişilerdi.

İkinci olarak, bazı kişiler İslamlığın düşünce alanında meydan okuyuşunu, Hindu panteonunun ve dinsel törenlerinin yarattığı sıcak duyguların gücüyle geçiştirilemeyecek kadar ciddi buldular. Girişken düşünürler, İslamlıkta ve Hinduizmde kendilerine yanlış görülen şeyleri atıp, birbirine rakip olan bu iki dinin düzmece şişkinliklerinin altında kalan gerçeğin ortak özlerini alarak Hinduizmle İslamlığın bir bireşimini ortaya koymaya çalıştılar. Bu gibi dinsel yenilikçilerin en ünlüsü Kebir (ölümü 1518) idi. Bir olasılıkla, gençliğinde Kebir'in öğrencilerinden olan Nanak, Hinduizmle İslam geleneklerini benzeri biçimde karıştırıp yanlış öğelerinden "arındırarak" Sih mezhebini kurdu.

Üçüncü olarak, Hinduizmin Gupta çağında büyük bir coşkuyla sarıldığı Sanskritçe genellikle kullanılmaz oldu.

Her türlü dinsel amaçlar için yerli diller -Hindu dili ve ötekiler- kullanılmaya başlandı. Sanskritçe, eğitim görmüş bir azınlığın değerli mülkü olma durumuna düştü. Hindu halk, sofuluğun eski Sanskritçe temellerini hemen hemen tümüyle unuttu.

Bu değişiklikler, Hinduizmin saray ve rahipler çevresince daha da geliştirilmesi olanaklarını ortadan kaldırdı; onu halka daha çok yaklaştırma yönünde etkili oldu. Bu, kuşkusuz Hinduizmin varlığını sürdürmeyi güvence altına almasına yaradı. Ancak aynı zamanda, Hindu uygarlığına büyük zararı dokundu; çünkü kültürün daha değerli ve resmi yönleri İslamlaştı. Mimarlık açısından Hindistan, İslam dünyasının bir eyaleti durumuna gelmekten öte bir noktaya varamadı. Kralların ve prenslerin kollamadığı Hindu edebiyatı ise, Hindistan'ın geçmişi hakkında elimizde bulunan kaynaklarda en büyük yeri (belki de oransız biçimde) tutan dinsel şarkılar ve öteki dinsel metinler karşısında laik bir yazın yaratamadı.

Ortodoks Hıristiyanlık Dünyası

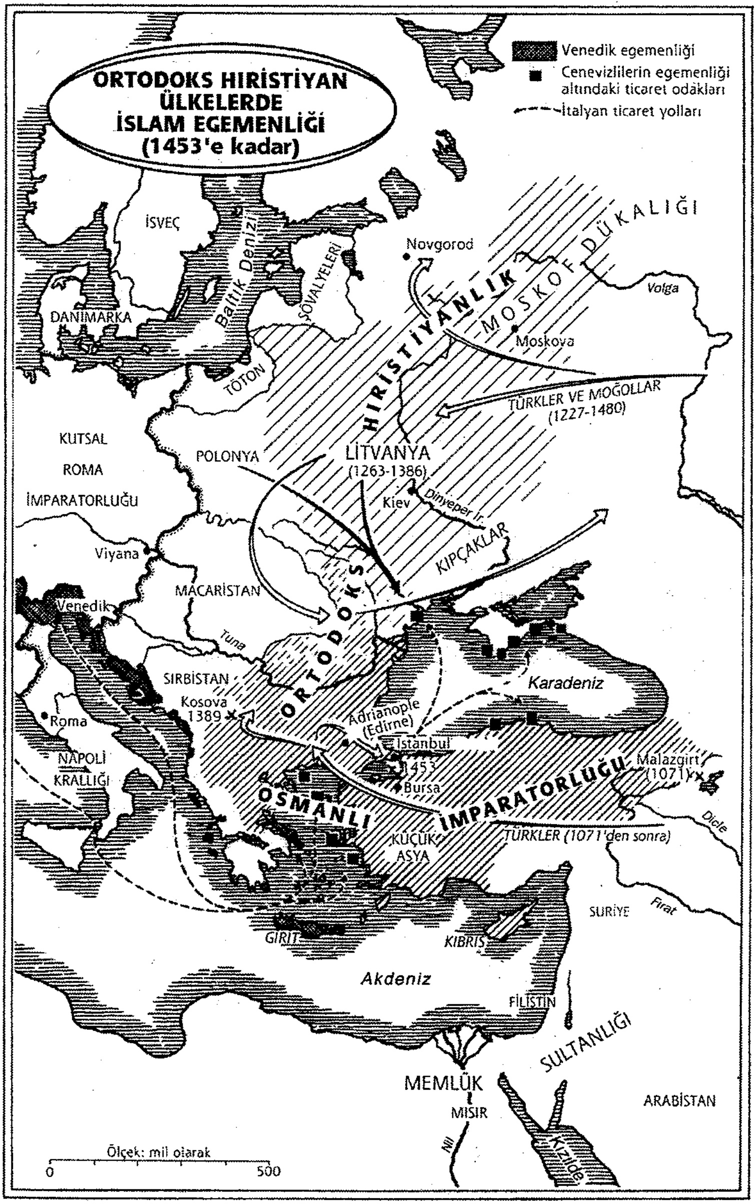
Latin (Roma Katolik) ve Yunan (Ortodoks) Hıristiyanlık dünyalarının ayrılması, 1054'te Papa ve Konstantinopolis Patriği birbirlerini afaroz edip günümüze dek süren bölünmeyi yarattıkları zaman resmi ve kesin biçimini aldı. Tartışma bahanesi, Hıristiyan iman ikrarının en uygun biçimi üzerinde doğan bir görüş ayrılığıydı; ama Hıristiyanlık dünyasının bu iki kanadı arasındaki ayrılığın kökleri çok daha derinlere iniyordu. Bu ayrılık Batı Avrupa'da, Yunan ortodoks uygarlığının gerçek bir katkısının olmadığı yeni ve güçlü bir uygarlığın yükselmeye başlamasıyla daha da arttı. Gerçekten Batının Latin dünyasının zenginliğinin, gücünün, kültürünün ve kendine güveninin artması üzerine Doğu Hıristiyanlık dünyası Latin dünyasının taşkın enerjisinin kurbanlarından biri oldu.

Ortodoks Hıristiyanlık dünyasının Küçük Asya'yı ve Güney Rusya'yı Türklere kaptırışına, yukarıda (s. 376'da) değinilmişti. Doğuda iki noktadan girişilen bu saldırının bir benzeri, aynı tarihlerde batıda görüldü. İtalyan tacirleri deniz yoluyla geldiler, Norman şövalyeleri ise (1071'de) güney İtalya'yı (1091'de) Sicilya'yı Bizanslıların elinden aldıktan sonra, karadan Konstantinopolis üzerine yürümek üzere Adriyatik Denizi'nin karşı kıyılarına geçtiler. Bizans diplomasisi, batıdan gelen bu ilk saldırıyı, korkunç "Franklar"ı Bizans'ın öteki tehlikeli düşmanı olan Türkler üzerine boşaltabilecekleri Kutsal Ülke'ye (Filistin'e) yönelterek savabilecek yetenekteydi. Bu politikanın sonucu, Birinci Haçlı Seferleri (1096-1099) oldu. Bununla birlikte, Frank tehlikesini savuşturma konusunda Bizanslıların işleri, daha sonraki tarihlerde bu kadar yolunda gitmedi. Tehlike, 1204'te Dördüncü Haçlı Seferi'ne katılanların Konstantinopolis'i ele geçirmeleri ve kısa yaşamlı Doğu Latin İmparatorluğu'nun kurulmasına yol açmalarıyla doruğuna ulaştı.

Ortodoks Hıristiyanlar açısından bakıldığında, Müslüman Türkler, kesinlikle Latin Hıristiyanlara yeğlenecek durumdaydılar. Çünkü Latinler, Ortodoks Hıristiyanları, Ortodoksluğun değişmez gerçeklerini bir yana bırakarak Hıristiyan öğretisinin Latin biçimini kabul ettirmeye zorlamaktan vazgeçmediler. Latin politikasının tersine Müslümanlar, hangi mezhepten olursa olsun uyruklarının dinsel inançlarını sürdürmelerine izin vermeye hazırdılar. Ayrıca kilisenin tanrıbilim uzmanları, İslamlığı, resmen Hıristiyanlığın bir sapması olarak sınıflandırmışlardı. Bu durumda İslam sapması, onlara göre aslında tanrıbilim açısından Latin bölünmesinden daha kötü değildi. Buna ek olarak, Osmanlı Türkleri Balkanlara ilk girdikleri tarihlerde, vergi toplama alanında kendilerinden önceki Hıristiyanlara oranla çok daha az baskıcı davranmışlardı. Türkler gerçek-

ten, Şer'i Hukuk'a uygun olarak Hıristiyan uyruklarına, bir Hıristiyan egemenin yönetimi altında sahip olabileceklerinden çok daha geniş bir yerel özerklik tanımışlardı. Bu nedenlerle, ikisinden birini seçme zorunluluğuyla karşılaşıldığında, konuyu neresinden alırlarsa alsınlar, Müslüman Türkleri Hıristiyan Latinlere yeğlemeleri daha yararlı geliyordu. Bununla birlikte, Türkler 1453'te Konstantinopolis'i alınca, böyle bir seçim yapma gereği ve olanağı ortadan kalkmış oldu. Hemen hemen aynı durum, Aleksandr Nevski (ölümü 1263) gibi bir yöneticinin Latin fethine kahramanca karşı koyduktan sonra Moğollara uysallıkla boyun eğdiği kuzeydeki Rus ormanlarında görüldü.

Hıristiyan Yunanlar, Osmanlı Türkleri önünde çökmeden önce, oldukça güçlü bir Yunan rönesans hareketini başlatmışlardı. Klasik Yunan çağının ve Roma'nın çoktanrılı döneminin anıları hiçbir zaman tümüyle unutulmamıştı; ancak İ.S. 1000'den sonra, Bizans sanatçıları ve edebiyatçıları, çoktanrılı dönemlerin görkemini daha önce görülmemiş ölçüde anımsamaya başladılar. Eski Yunanlar tarafından yaratılan her türlü klasik örneklere ve edebiyat yazılarına benzemeye çalışan bir sanat türü, bilinçli olarak canlandırıldı ve bu yolda çeşitli derecelerde başarı sağlandı. İmparator Aleksios'un (1081-1118 arasında yönetti) kızı Anna Komnenae tarafından nazım biçiminde yazılan bir tarih olan *Aleksiad* bu çabanın en tanınmış örneklerinden biridir. Taşıdığı kahramanlık havası günümüzün beğenisine Bizans üst sınıflarının yapay bilginliklerinden daha yakın gelen, yazarı belirsiz ünlü *Digenes Akritas* destanının yararlandığı malzeme, Müslümanlara karşı savaşan kahramanların yaptıklarını anlatan kaba "serhat" türküleriydi ve bunlar ilkinden çok farklı şeylerdi. Türklerin 1453'te Konstantinopolis'i fethedişleri, her türlü Bizans laik edebiyatının sesini birden kesmiş oldu; ama Yunan rönesansının yankıları İtalya'ya dek ulaştı ve Bizans'ın canlanışından iki

ORTODOKS HIRİSTİYAN ÜLKELERDE İSLAM EGEMENLİĞİ (1453'e kadar)
Venedik egemenliği
Cenevizlilerin egemenliği altındaki ticaret odakları
İtalyan ticaret yolları
İSVEÇ
Baltık Denizi
DANİMARKA
ŞÖVALYELERİ
TÖTON
Novgorod
MOSKOF DÜKALIĞI
Volga
Moskova
HIRİSTİYANLIK
TÜRKLER VE MOĞOLLAR (1227-1480)
KUTSAL ROMA İMPARATORLUĞU
POLONYA
LİTVANYA (1263-1386)
Kiev
Dinyeper Ir.
KIPÇAKLAR
Viyana
MACARİSTAN
ORTODOKS
Venedik
Tuna
SIRBİSTAN
Karadeniz
Kosova 1389
Roma
Adrianople (Edirne)
İstanbul 1453
Bursa
NAPOLİ KRALLIĞI
OSMANLI
İMPARATORLUĞU
Malazgirt (1071)
Dicle
TÜRKLER (1071'den sonra)
KÜÇÜK ASYA
SURİYE
Fırat
GİRİT
KIBRIS
Akdeniz
FİLİSTİN
SULTANLIĞI
MEMLÜK
MISIR
Nil
ARABİSTAN
Kızıldeniz
Ölçek: mil olarak
0
500

yüzyıl sonra ortaya çıkan çok daha verimli bir rönesansı, İtalyan Rönesansını başlatan önemli etmenlerden biri oldu.

Türklerin Avrupa'ya yerleşmelerinden az sonra, Yunan Ortodoks Kilisesi içinde çok önemli bir değişiklik görüldü. "Hesykhastlar"* denen bir gizemci keşiş grubu, kendilerinden önce patrikliği ve kilisenin öteki yüksek memurluklarını ellerinde tutan "Politikacılar" denen grubu devirdi. O tarihten sonra piskoposluklara ve tüm öteki yüksek kilise görevlerine yalnızca manastırlarda yetişen keşişler atanmaya başlandı; ki bu, Latin kilisesinde görülmeyen bir uygulamaydı. Keşiş takımının –Tanrı'yı kişisel olarak gördükleri inancından güç alan– zaferi, Türklerin Balkan Yarımadası'nın iç bölgelerinin büyük bir bölümünün denetimini ele geçirdikleri bir tarihte Ortodoks topluluğa halka yakın ve duygusal bakımdan güçlü bir ruh aşıladı. Bunun sonucu, Küçük Asya'da genel bir olgu durumunda olan ve Boğazların Avrupa yakasındaki ülkelerde de görülmeye başlayan İslamlığa geçiş hareketinin hemen hemen durması, Balkanlarda Hıristiyan çoğunluğun varlığının sürdürülmesi oldu.

Ortodoks Hıristiyanlık dünyasının kuzey dalı olan Kutsal Rusya, Moğol yönetimi sırasında (1240-1480 arasında) ağır, fakat çok önemli bir gelişme gösterdi. Tarım, nüfusun yoğunlaştığı ilk bölgeler olan ırmak kıyılarının gerisindeki ormanlık bölgelerin içine doğru ağır ağır yayıldı. Çok geniş alanlar azar azar ağaçtan arındırılarak tarıma açıldı. Bu, dostça olmayan topraklar üzerinde ve sert iklim koşullarının egemen olduğu bölgelerde, son derece yoksul olmakla birlikte, kalabalık sayılabilecek bir köylü sınıfının yerleşebilmesini sağladı.

---

* Bkz. Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Ankara, 1981, Türk Tarih Kurumu Yayınları, "Dizin" (ç.n.).

Vergilerin önce Orta Asya tacir loncaları tarafından, sonra da başlarında Moskova Büyük Dük'ü bulunan yerli Rus prensleri tarafından toplanarak kendilerine ödenmesi, siyasal açıdan Moğolların işine geliyordu. Uzak olmakla birlikte sert bir efendinin adamı olarak Moskova Büyük Dük'ü, vergi toplayıcılarından oluşan bir yönetim örgütü kurdu. Bu nedenle, 1480'de III. İvan, Moğol egemenliğini tanımadığında, buyruğunda hazır bir yönetim örgütü bulunuyordu. Moskova, böylece tek, büyük ve bağımsız Ortodoks devlet durumuna geldi. Rus din adamları, çok geçmeden Konstantinopolis'in Tiper Irmağı üzerindeki Birinci Roma'nın yerine geçen İkinci Roma oluşu gibi saf ve temiz bir ortodoksluğun yalnızca Rusya'da kaldığı görüşüyle, Moskova'nın Konstantinopolis'in yerini alan Üçüncü Roma olduğu düşüncesini geliştirdiler. Rusya'nın yeryüzünde gerçek inancı korumak için özel bir görevle seçilmiş tek ülke olduğu düşüncesinin o zamandan beri Rusya'nın kamusal yaşamında her zaman yeri ve rolü oldu; bu düşüncenin 1917 Komünist Devrimi'nden beri oynadığı rol daha önce oynadığı rolden daha az önemli değil.

Çin'de Geleneğin Zaferi

Daha önce de açıklandığı gibi Moğol egemenliği dönemi, Çin uygarlığının dış görünümü üzerinde sözü edilmeye değmeyecek kadar küçük değişikliklere yol açtı. Yeni Konfüçyüsçülük, Sung yönetiminin son dönemlerinde bu okulun en büyük filozofu Chu Hsi'nin yaşadığı yıllarda (1130-1200 arasında) gelişmesinin doruğuna ulaştı. Ancak Chu Hsi'nin ve çevresindeki Konfüçyüsçü aydınların tüm çabası, Konfüçyüs'ün de uğraştığı gibi, eskilere bağlı kalmaktı. Bu nedenle düşünce, sanat, davranış ve yönetim alanında hiçbir zaman bilinçli olarak yeniliklerden yana tutum takınılmadı.

Bununla birlikte Moğol döneminde ortaya çıkan önemli toplumsal değişiklikler, Çin uygarlığının geleneksel yapısını ve biçimlerini zorlamaya başladı. Sonunda Konfüçyüsçü biçimler kesin bir zafer kazandı; ancak bu sonuç, bizi Çin'i neredeyse değiştirecek kadar zorlayan güçlerin önemini görmekten alıkoymamalıdır. Sung yönetiminin son dönemleriyle Moğol yönetiminde, ticaret ve alışveriş alanlarında, Çin içinde görülen bölgesel uzmanlaşma; Çin kıyıları boyunca, yukarıdaki ve aşağıdaki ülkelerle girişilen geniş çaplı bir dışsatıma ve içalıma dayanan büyük gelişme görüldü. Fukien ve Güney Çin kıyılarının ona komşu bölgeleri, bu gelişmenin en hareketli merkezleri arasındaydı.

Ming döneminin (1368-1644) başlarında, denizcilik bir devlet girişimi biçiminde Güney Çin'e sokuldu. Bu girişim olağanüstü sonuçlar verdi. Çeng-ho adında bir saray hadımı, 1405-1433 arasında Hint Okyanusu'na bir dizi sefer düzenledi. Bu seferlerde, birkaç yüz tekneden oluşan gerçek bir imparatorluk donanması, güney denizlerinin tüm stratejik bölgelerine –Malakka'ya, Seylan'a, Kalikütʼa, hatta Umman Körfezi'nin ağzındaki Hürmüz Adası'na– uğradı; bu yerlerin çoğunda bir süre için Çin denetimini kurabildi. Sonra Ming İmparatoru, bu akınlara son verilmesini buyurdu ve Çin uyruklarının denizde kullanılmaya elverişli tekneler yapmalarını, ülkeden ayrılmalarını yasakladı. Asya'da ticaret ve imparatorluk dengesinde büyük bir rol oynamaya aday olan bu girişimin durdurulması yolunda alınan karar, birbirine rakip gruplar arasındaki saray entrikalarıyla ilişkili olabilir. Fakat temelde yatan asıl neden olarak, her an tehlikedeki Moğol sınırına yakın başkent Pekin'de yaşayan Ming yöneticilerinin, göçebelere karşı savunma gereksinimlerinin devletin toplayabileceği tüm güçleri bir araya getirmek zorunda bırakabileceği bir durumda, imparatorluk kaynaklarının böyle uzak serüvenlerle boş yere harcanmaması gerektiğini kavramış olmaları gösterilebilir.

Güney denizlerinde etkin bir rol oynamaktan bilinçli olarak çekilme, Çin'in denizaşırı kolonilerini hızla yitirmesine yol açtı. Denizlerin egemenliği, Japon ve Malayalı korsanların eline geçti ve onlar da çok geçmeden Çin kıyılarında güvenlik içinde barışçı amaçlı denizcilik etkinliklerinde bulunma olanağını ortadan kaldırdılar. Hatta zaman zaman Çin'in sayısız su yollarından içerilere girerek Büyük Kanal'da ulaşımı kesintiye uğratabildiler.

Moğollar ve öteki bozkır halkları, tacirlere toplumda çok daha onurlu bir yer verirlerken, Çin'de bilindiği gibi, Konfüçyüsçü değerlendirmeyle her zaman toplumun asalakları olarak görüldüler. Bu nedenle Minglerin Yeni Konfüçyüsçü ortodoksluğu canlandırmaları, özellikle barbar yönetiminin kollamasıyla gelişen bu tacirler topluluğunun zararına oldu. Bununla birlikte Sung ve Moğol yönetimleri sırasında gerçekten büyük gelişmeler gösteren tacirler topluluğunun bu varlığını sürdürememe nedenleri, hiç değilse bir Batılıya yeterli görünmez. Konfüçyüsçü tutucu ülkünün Çin'de egemen oluşu, bu dönemde Çin tarımının da büyük bir gelişme göstermiş olmasıyla açıklanabilir. İ.S. 1000 dolaylarında iyi sulanan topraklara yılda iki ürün alınmasına olanak verecek kadar hızla olgunlaşan yeni pirinç türleri ekilmeye başlandı. Daha önemlisi, bu çabuk yetişen pirinç, çeltik tarlaları için gerekli suyun, ancak kısa ilkbahar sağanakları döneminde sağlanabildiği eğimli topraklarda da yetiştirilebiliyordu. Böylece Çin'in toplam tarımsal üretkenliği, özellikle daha önce pirinç yetiştirmeye elverişli olmayan dağlık, tepelik topraklara sahip güneyde olmak üzere büyük ölçüde arttı. Bu nedenle, bir yanda ticaret ve alışveriş gelişirken, öte yanda toprak sahibi soylular sınıfının gücü artıyordu. Onların sayıları ve toplumdaki ağırlıkları, bir olasılıkla tacirlerin ve zanaatçıların artan sayılarına ve önemlerine hemen hemen eşit oranda artmıştı. Sonra, Marco Polo'nun tanık olduğu gibi, özel olarak tacir-

leri koruyucu ve kollayıcı bir politika izleyen Moğol yöneticilerinin yıkılışıyla, alan, Çin'in denizaşırı ticaretini önce örgütlendirip sonra resmen boğazlayan Ming hanedanına kalmış oldu.

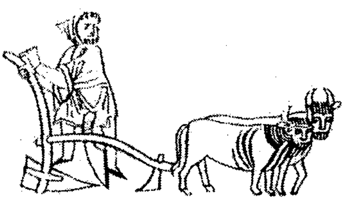
Soylular sınıfının topluma egemen olması, Çin kaynaklarında 1100 tarihi dolaylarından sonra adı geçmeye başlayan barut, 756'da icat edilen baskı aygıtı, ilk kez onikinci yüzyılda adı geçen manyetik pusula gibi toplumu sarsıcı buluşların bile kurulu toplumsal düzenin denetimi altında tutulması, ancak onu güçlendirmek için kullanılması anlamına geldi. Örneğin baskı makinesi, Avrupa'da Reform döneminde açıkça görüldüğü gibi, ortodoks olmayan yenilikleri halkın ilgisine sunmak yerine, Konfüçyüsçü aydınlar çevresini genişletti. Barut da, aynı biçimde yerel savaş beylerinin eskisinden daha kolaylıkla boyun eğdirilmelerine yaradı ve imparatorluk yönetimine (yalnızca birkaç kısa kesinti dönemi dışında) Ming hanedanını Moğolları Çin'den sürüşünden 1911'e dek tüm Çin üzerinde az çok etkin bir denetim kurma olanağı sağladı. Bundan sonra uzun bir süre varlığını sürdüren bir denetim geleneği daha gösterilemez. Aynı derecede uzun süren bir gelenek, Ming sarayının zorbaca, ama etkili bir tutumla pusulanın ve denizcilikteki öteki gelişmelerin olanak verdiği denizciliğe yönelik girişimlerle, Çin gücünün dağılmasını az önce anlattığımız biçimde önlemesi yolundaki politikasını sürdürmesidir.

Kısacası, Çin kültürü ve Çin kurumları öylesine bir iç yetkinliğe ve dengeye ulaşmıştı ki, yirminci yüzyıla dek toptan bir toplumsal çöküş aşamasına varmayan hiçbir sarsıntı, Çin bilim ve kültür geleneğini kuşaktan kuşağa geçirenler üzerinde, yüzeyde, geçici bir izlenimden öte bir etki yaratmadı. Bu süre içinde Çin, toplumsal çöküşe varan bir sarsıntı da geçirmedi. Çin toplumunun eski dönemlerini ve hükümet ve resmi kültürün Konfüçyüsçü ülküye sımsıkı

bağlı kaldığı zamanlarda bile değişmeye devam eden yanlarını göremeyen ondokuzuncu yüzyıl Avrupalılarının, büyük bir özenle sarıldıkları Çin toplumunun değişmezliği masalı bu olgudan kaynaklandı.

ONALTINCI BÖLÜM

1000 - 1500 Yılları Arasında Ortaçağ Avrupası ve Ortaçağ Japonyası

İslam toplumunun kendi yapısını değiştirmesi ve yayılması, dünya tarihinin İ.S. 1000-1500 yılları arasındaki döneminin en köklü değişikliği ve en göze çarpan olayıdır. Gelecek için bundan daha önemli olan bir başka değişiklik, uygar dünyanın uç bölgelerinde, Kuzeybatı Avrupa'da ve Japonya'da iki yeni uygarlığın ortaya çıkmasıdır.

Bu yeni uygarlıkların ikisi de bitişiklerindeki daha eski ve daha gelişmiş iki uygarlıkla, Japonya Çin'le, Avrupa Bizans'la sımsıkı ilişkiliydi. Öte yandan, hem Japonya hem de

Avrupa, uygar toplumlar arasında başka yerde görülmemiş biçimde toplumun tüm katmanlarına işleyen belirgin bir militarist nitelik gösterdi. Militarizm, Avrupalılara ve Japonlara, kendilerinden daha parlak bir uygarlığın sahibi olan söz konusu komşuları karşısında bir dereceye kadar korkulur bir toplum görünümü vererek iyi olduğunu düşündükleri, sezdikleri her şeyi, üstünlük duygularını ve kültürel kimliklerini yitirme korkusuna kapılmadan onlardan alıp benimseme olanağı verdi. Bu tutum, gelişme yönünde olağanüstü bir esnekliğe ve yeteneğe sahip olmalarına yol açtı; öyle ki, 1500 dolaylarında hem ortaçağ Avrupası hem de ortaçağ Japonyası birçok alanda dünyanın öteki herhangi bir uygarlığıyla karşılaştırılabilecek bir kültür ve uygarlık düzeyine ulaşmış bulunuyordu.

Ortaçağ Avrupası

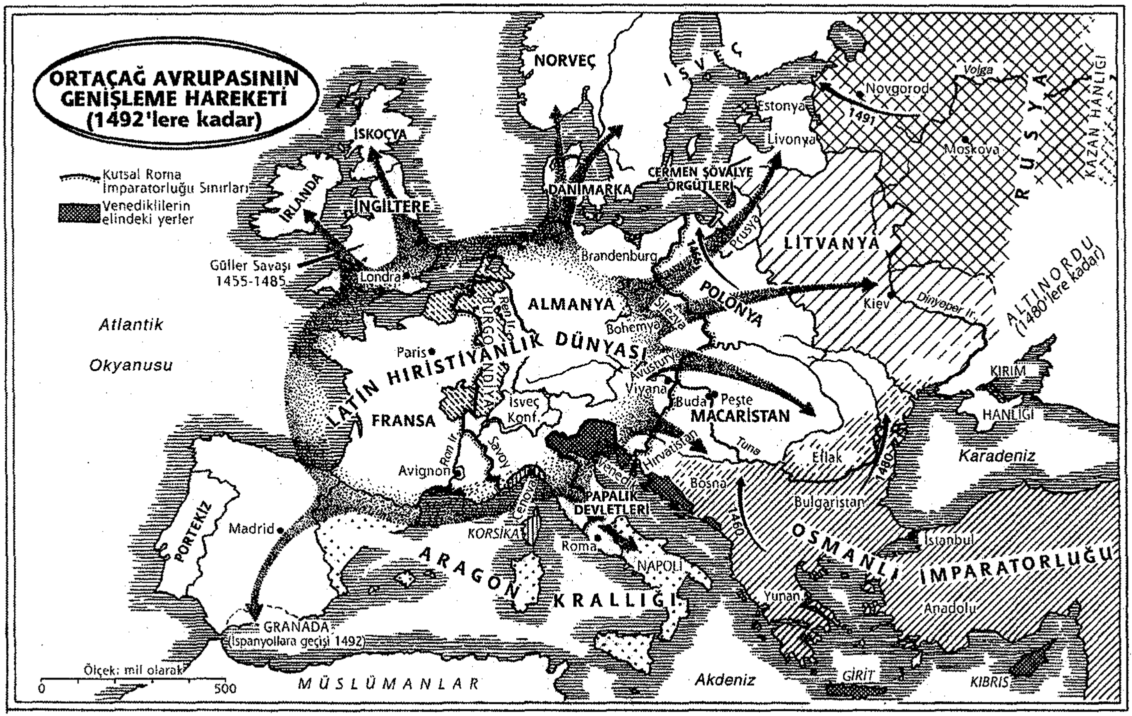
1000 yıllarında Kuzeybatı Avrupa toplumları, kuşandıkları silahlar ve gördükleri eğitim kendilerine dünyada herhangi bir askeri güce karşı açık üstünlük kazandıran oldukça kalabalık bir şövalye sınıfına sahip bulunuyordu. Ağır tahta sabana dayalı malikane tarımı, tüm toplumu ayakta tutmak için gerekli ekonomik desteği sağladı. Tarlalarının yanında uzanan ormanlık toprakları ağaçtan arındırarak işlemek gibi bir olanakları daha vardı. Son olarak, ekonomik ve kültürel yaşamı örgütleyip geliştirme yolunda yararlanabilecekleri enerjik, girişimci bir kasaba halkıyla, eskiçağdan gelişmiş bir tanrıbilim öğretisi devralmış olan bir Kilise'ye sahiptiler.

Batı Avrupa'nın güçlenen görünümü, kendini en belirgin biçimde, Latin Hıristiyanlık dünyasını çevreleyen sınırları her yönde genişletmesinde ortaya koydu. İskandinavya'nın ve Kelt ülkelerinin batı kanadının tam anlamıyla Avrupa toplumunun bir parçası durumuna sokulması,

yüzyılları aldı; bu süreç, ancak Norveç'in ve İzlanda'nın (1000 yılında) Hıristiyanlığı benimsemesiyle, Büyük Britanya'daki Galler ülkesinin ve İrlanda'nın (1171'de) Anglo-Norman şövalyeler tarafından fethedilmesiyle tamamlanmış oldu. Doğu yönünde görülen genişlemede Cermen şövalyeleri, Elbe Irmağı'nın karşı kıyısındaki geniş bir toprak şeridini fethedip kolonileştirdiler. Öteki topluluklar Prusya'yı, Livonya'yı (günümüz Litvanyasını) ve Estonya'yı ele geçirmek üzere gemilerle Baltık kıyılarına çıktılar. Ne var ki, Rusya'nın içlerine sızıp buraları ele geçirme yolundaki (1241-1244 arasındaki) girişimleri başarıya ulaşamadı. Polonya ve Macaristan, Cermen baskısına, ancak Cermen şövalyeleri gibi silahlanarak ve en önemli zanaat ve ticaret işlerini görmeleri için Cermen kasabalarından Cermen (ve Yahudi) zanaatçılarla tacirler getirerek karşı koyabildiler. Bunları yapınca da, Latin Hıristiyanlık dünyasının bu ileri karakolları, daha öncekinden çok daha sağlam bir biçimde Avrupa toplumuna katılmış oldu.

Latin Hıristiyanlık dünyasının en önemli sınırları, güneyde ve doğuda uzanmaktaydı; çünkü, buralarda Avrupa uygarlığına barbarların yiğitliklerinden ve geriliklerinden fazla katkıda bulunabilecek Müslüman ve Bizans toplumları vardı. Güney İtalya'nın ve Sicilya'nın (1059-1091'de) Normanlarca ele geçirilmesi, eski Bizans topraklarını Papalık ve "Frank"* yönetimi altına soktu. Hıristiyan gücünün İspanya'da ve Portekiz'de Müslümanları kovmak yolundaki uzun süren çabaları da, Faslıların boğazın Avrupa yakasındaki son kaleleri olan Granada'nın 1492'de alınışına dek İslam sınırlarını azar azar geriye itti. Bu fetihler, Haçlı Seferlerinin Kutsal Ülke'ye (Filistin'e), Ege'ye, Kuzey Afrika'ya ve Mısır'a karşı çok göz alıcı olan ve Avrupa'nın ilk denizaşırı imparatorluklarının kurulmasına yol açan giri-

* Bizanslılar ve Müslümanlar tüm Latin Hıristiyanlarına "Franklar" (Frenkler) derler. Frank terimi, onların doğudaki ve güneydeki komşularından farklı bir kültüre sahip olduklarını işaret etmesi bakımından yararlıdır (ç.n.).

ORTAÇAĞ AVRUPASININ GENİŞLEME HAREKETİ (1492'lere kadar)
Kutsal Roma İmparatorluğu Sınırları
Venediklilerin elindeki yerler
NORVEÇ
İSVEÇ
İSKOÇYA
İRLANDA
İNGİLTERE
DANİMARKA
CERMEN ŞÖVALYE ÖRGÜTLERİ
Estonya
Livonya
Novgorod
1491
Volga
Moskova
RUSYA
KAZAN HANLIĞI
Prusya
Brandenburg
LİTVANYA
Güller Savaşı 1455-1485
Londra
ALMANYA
Silezya
POLONYA
Kiev
Dinyeper Ir.
ALTIN ORDU (1480'lere kadar)
Atlantik Okyanusu
Paris
BURGONDİYA
Ren Ir.
Bohemya
LATİN HIRİSTİYANLIK DÜNYASI
Avusturya
Viyana
Buda
Peşte
MACARİSTAN
KIRIM HANLIĞI
FRANSA
İsveç Konf.
Savoy
Ron Ir.
Avignon
Hırvatistan
Tuna
Eflak
1480
Karadeniz
Venedik
Bosna
Cenova
PAPALIK DEVLETLERİ
Bulgaristan
1460
PORTEKİZ
Madrid
KORSİKA
Roma
OSMANLI İMPARATORLUĞU
İstanbul
ARAGON KRALLIĞI
NAPOLİ
Yunan
Anadolu
GRANADA (İspanyollara geçişi 1492)
Ölçek: mil olarak
0
500
MÜSLÜMANLAR
Akdeniz
GİRİT
KIBRIS

şimlerinden daha kalıcı sonuçlar doğurdu. Söz konusu imparatorluklar, en sonuncusunun 1797'de Napoléon Bonaparte'ın Venedik Cumhuriyeti'ne son vermesiyle yok oluşuna kadar, işlerinin bazen yolunda gittiği, bazen gitmediği yüzyıllar geçirdiler.

Batı toplumunun dışta gösterdiği bu yayılma hareketine karşılık, içte de büyük bir yerleşme hareketi başladı. Yerleşme, kendini yaşamın her alanında gösterdiyse de, bu yoldaki gelişmeler hiçbir zaman Avrupa kurumlarının ve kültür kalıplarının kesin biçimlerini almasına yetecek ölçüde olmadı. Aslında Avrupa (daha sonraki çağlarda verilen adıyla Batı) uygarlığının en göze çarpan özelliği, olağanüstü değişebilme yeteneğidir. Bir türlü kabına sığamayan Batı, ortaçağda ilk kez büyük sıkıntılarla "klasik" bir yaşama varabilecek gizilgüce sahip bir biçim ortaya koymasından hemen sonra, toplumun ve kültürün o düzeni bir yana itildi. Sonra yeni bir sıkıntılar döneminin ardından klasik bir yaşam biçimi olabilecek gizilgüce sahip yeni bir biçim, bir önceki biçimin yazgısına uğramak üzere ortaya çıktı. Japon kültür tarihi, göreceğimiz gibi, Avrupa deneyiminde karşılaşılan herhangi bir değişmeden çok daha köklü ve çok daha ani geri dönüşler ve değişmeler geçirmiş olmakla birlikte, ne Japonya ne de dünyanın herhangi bir başka uygarlığı, ortaçağ Avrupasındaki gibi birbiri ardı sıra gelen sürekli değişmeler geçirdi. Avrupa uygarlığı ile Japon uygarlığı arasında bu konudaki farklılığın temelinde, Japon tarihinde en büyük değişikliklerin öteki toplumların yarattıkları koşullara bir tepki olarak doğmasına karşılık, Avrupalıların daha çok kendi sorunları ve olanakları karşısında gösterdikleri tepkiler sonucunda değişiklik geçirmiş olmaları gerçeği yatmaktadır.

Bir zamanlar uygar dünyanın iki uzak ucu olan bu ülkelerin, okyanusların ticarete açılmasıyla denizden gelen her türlü etkiye son derece açık bir duruma düşmeleri, Av-

rupa ve Japon tarihlerinin gösterdikleri bu kararsızlıkları büyük ölçüde açıklayabilir. İki uygarlık içindeki, iç kutuplaşmalara ve gerginliklere yol açan, kökleri derine inen uyuşmazlıklar da tüm bu olanların açıklanmasına yardımcı olabilir.

Avrupa'nın Ekonomik Alanda Yerleşip Güçlenmesi

Kuzeybatı Avrupa'da ormanların temizlenmesi, yeni köylerin kurulması ve eski tarlaların çevrelerindeki toprakların tarıma açılmasıyla ekilen biçilen alanların genişletilmesi etkinlikleri, İ.S. 900 dolaylarından ondördüncü yüzyılın ortalarına dek hızla sürdü. Sonra, Veba Salgını'nın (1347-1351) hiç değilse kıtanın bazı bölgelerinde yol açtığı yıkımlarla birlikte pazarlarda, rantlarda ve vergilerde görülen nedenleri daha belirsiz değişiklikler, tarımın yayılma hareketini durdurdu, hatta geriletti. O tarihlerde, Avrupa'nın kolaylıkla ekilip biçilebilen hemen tüm toprakları tarıma açılmış bulunuyordu. Tarım alanında bundan öte gelişmelerin sağlanabilmesi, yeni ürünlerin ekilip biçilmesine, sulama kanallarının açılıp setlerin yapılmasına ve o zamanlarda bile eksik olmayan bazı öteki pahalı yeniliklerin kullanılmasına bağlıydı.

Kasaba yaşamı da aynı genel evrelerden geçti. 1000-1300 arası son derece hızlı bir gelişme görüldü. 1300'den sonra (Cermen ve Frank şövalyelerinin kurdukları yeni Baltık ve Doğu "imparatorluk"larının güçlü ticaret etkinliklerinin 1400'den sonraki tarihlere dek önemli bir kentsel gelişme hareketini yürütebildikleri Almanya'nın Baltık kıyıları ya da Orta ve Kuzey İtalya gibi belli bazı bölgeler dışında) gelişme yavaşladı ya da tümüyle durdu. Bu tarihten başlayarak büyük ekonomik yenilikler, daha çok Orta Almanya'da ve Aşağı Ülkeler'de* odaklaşma eğilimi gösterdi;

* Topraklarının düzeyi deniz düzeyine yakın olan Hollanda, Belçika ve Lüksemburg'un ortak adı (ç.n.).

çünkü buralarda madencilik ve ringa balığı avcılığı, çapı gittikçe büyüyen kapitalist girişimlerin gelişmesine yol açan etkiler yaratmıştı.

Avrupa ticaretinin göze çarpan özelliği, herkesin kullandığı kaba saba ve sıradan gereksinim mallarının bu ticaretin içinde büyük bir yer tutmasıydı. Yünlü dokumalar, tahıllar, ringa balığı ve demir gibi oldukça yaygın tüketim alanı olan nesneler, bölgelerarası ticaret malları durumuna geldi. Zenginler için yapılan lüks mallar ve güzel parçalar, Avrupa ticaretinin, ancak küçük bir bölümünü oluşturuyordu. Uygar dünyanın çoğu bölgesinde ulaştırma o kadar pahalıydı ki, birbirine uzak bölgeler arasındaki ticaret, büyük ölçüde yükte hafif pahada ağır malların alışverişiydi. Girintileri karaların içlerine dek sokulan denizleri, uzun ve ağır akan ırmakları, topraklarının büyük bölümünün su ulaştırmasından yararlanmasına olanak sağladığı için Avrupalılar, yükte çok daha ağır, pahada çok daha hafif malları uzak pazarlara götürebildiler. Gemilerle yapılan ulaştırmacılık, bakımlı yolların bulunmadığı bir çağda, hayvan sırtında yürütülmesi zorunluluğu olan kara ulaştırmacılığına göre elbette çok daha ucuzdu.

Ne Hindistan'ın ne de Ortadoğu'nun Avrupa'daki kadar yoğun bir doğal suyolu ağı vardı; ancak Çin'in kanalları ve ırmakları, Japonya'nın girintili çıkıntılı dar kıyıları, su ulaştırmacılığı alanında, bu ülkelere Uzakbatı'daki kadar elverişli koşullar sağladı. Bununla birlikte, geçen bölümde gördüğümüz gibi, memurlar ve toprak ağaları Çin'in toplumsal yapısına, deniz ulaştırmacılığının ve ticaretin gelişmesini engelleyebilecek kadar egemen durumdaydılar. Japonlara gelince, 1300'den sonraki tarihlere dek geniş çaplı bir denizcilik eylemine girişmediler. Sonra, Japonya'da da, denizlerde başıboş dolaşılan bir kahramanlık çağının ardından, onyedinci yüzyılın başlarında, Çin'de yapıldığı gibi tüm denizcilik girişimleri yasaklandı. Bu durumda yalnızca

Avrupa'da saldırgan bir tacir sınıfı, kendisine karşı düşmanca bir tutum takınan memur sınıfı tarafından engellenmeksizin, elverişli bir coğrafi çevrede deniz ulaştırmacılığının tüm teknik olanaklarından yararlanabildi.

Bu nedenle Avrupalılar, 1000 dolaylarından başlayarak, herkesçe kullanılan günlük tüketim mallarını pazarlara götürmek için doğal suyollarından yararlanma konusunda, başka toplumların sahip olduklarından çok daha elverişli bir konuma sahip oldular. Kuşkusuz Kuzeybatı Avrupa'nın fırtınalı ve gelgite açık sularında gemiciliğin yeterince güvenli olabilmesi için, gemi yapıcılığında ve denizcilikte bazı gelişmelerin gerçekleşmesi gerekliydi. Örneğin, dümen görevi yapan küreğin yerini çok daha etkili olan kıçtaki dümenin aldığı Vikingler çağında denizcilikte yaşamsal önem taşıyan gelişmeler gerçekleştirildi. Sonra, gemicilik gelişip güçlendikçe, ekonomik uzmanlaşmanın Adam Smith'in daha sonra *Ulusların Zenginliği* yapıtında betimleyeceği tüm yararları, ortaçağ Avrupa'sında görüldü. Kasabalılar ve toprak sahipleri kadar köylüler de araçlarından bazılarını ve öteki gereksinimlerini küçük satıcılardan, zanaatçılardan, dükkânlardan satın alabilecek ekonomik güce sahip olmaları yüzünden, alışveriş ve ticaret toplumun hemen tüm katmanlarını etkiledi. Başka bir deyişle pazar ekonomisi, Avrupa toplumunun dokusunun derinliklerine, toprağa dayalı Asya topluluklarında görülenden çok daha derinlere işledi. Bu olguyla ilişkili olarak Avrupa yapımevlerinde, başka yerlerde yapılan mallara oranla daha kaba bir beğeniye seslenen daha ucuz mallar yapıldı.

Siyasal Yerleşme

Ortaçağ boyunca aynı konularda, aynı topraklar ya da aynı topluluklar üzerinde yetki sahibi olduklarını öne süren insanı şaşırtacak çoklukta makam savlarını gerçekleştirebil-

mek için birbiriyle uğraştı. Hem Roma'daki papalar hem de İmparator Şarlman'ın mirasçıları ve ondan sonra gelenler, tüm Hıristiyanlık dünyasının evrensel önderi olduklarını öne sürdüler; ama aslında bu, yalnızca Latin Hıristiyanlık dünyası üzerine önderlik savında bulunma anlamına geliyordu. Ulusal monarklar, feodal beyler, her dereceden yerel toprak sahipleri kadar (Avrupa'nın kıyı bölgelerindeki) kasabalar, hatta klanlar ve hiçbir siyasal birime bağlı olmayan özgür köyler yetke, ayrıcalık ve yetki alanları konularında birbirleriyle tartışıp durdular.

Avrupa'nın 1000-1500 arasındaki siyasal evriminin geçirdiği üç dönemi ayrımlayabiliriz. İlk dönemde imparator (yani ünvanını Şarlman'ın gaspından alan Almanya'nın yöneticisi) çoğu Alman ve bazı İtalyan piskoposları tarafından desteklenerek daha yerel nitelikli olan tüm öteki egemenleri denetimi altında tutmaya çalıştı. Aslında Fransa, İngiltere, İspanya, İskoçya, İskandinavya, Polonya ve Macaristan krallıkları her zaman imparatordan bağımsız, kendi yollarını izlemekte özgür durumdaydı. Çünkü İtalya'yı ve Almanya'yı yönetmeye çalışan imparatorların işleri başlarından aşkındı. 1059'da başlayan ikinci dönemde Papalık, Kilise'yi arındırma ve Kilise'de reform yapma işine girişti. Bu reform, öteki şeylerin yanı sıra, imparatorun geleneksel Almanya ve İtalya piskoposlarını atama hakkını elinden aldı. Bunun üzerine imparatorlarla papalar arasında çok uzun süren bir kavga başlamış oldu. Bu kavgada papalar, kafası kızan Alman imparatorlarının ara sıra giriştikleri kuzeyden gelen istilalara karşı koyma işinde gerekli olan sürekli askeri gücü bulabilmek için, Güney İtalya'nın yeni yetme Norman Krallığı'yla ve Orta ve Kuzey İtalya kasabalarıyla ittifak kurdular. Ancak 1254'te imparatorluk iyice çöktü ve ortada, Latin Hıristiyanlık dünyasının evrensel hükümeti olduğunu öne süren tek kurum olarak Papalık kaldı.

Çok geçmeden, Papalık, Fransa ve İngiltere ulusal monarşileriyle çatıştı. Bu iki monarşi daha önce, Alman imparatorlarının Hıristiyanlık dünyasının en yüksek iktidarı oldukları savlarına karşı bir güvence olarak, genellikle, Papalık ile gevşek bir ittifak sürdürmüşlerdi. Fransız Kralı'nın adamlarının, 1303'te Papa VIII. Boniface'ı kaçırdıkları, buna karşın Tanrı'nın ve insanların hışmına uğramadıkları görülünce, yeni güç dengesi belirgin bir biçimde su yüzüne çıkmış oldu. Bu olaydan az sonra, Batı Avrupa'nın papaları ve kralları pazarlığa oturdular. Pazarlık sonunda Papanın adamlarının ülkelerindeki din adamlarından belirli vergileri ve ödenekleri toplamalarına razı oldular. Aslında bu pazarlıkla krallar ve papazlar, kendilerinden daha küçük egemenlerin erklerini ve bağımsızlıklarını azaltmak, özellikle hem laik hem dinsel soyluların haklarını ve erklerini kısmak yolunda işbirliği yapmışlardı.

Ne var ki Almanya'da ve İtalya'da olaylar buna zıt bir yönde gelişti. Küçük kent devletlerinin ve çeşitli prensliklerin kurdukları denetim, siyasal egemenlik için gerekli niteliklerin çoğunu sağlamış durumdaydı. Uzun bir fetret döneminden sonra, 1273'te Habsburglardan Rudolf imparator seçildi. Bu tarihten sonra Habsburg ailesi, birkaç istisna dışında imparatorluğun kaldırıldığı 1806 tarihine dek bu makamı elinde tuttu. Ancak erkleri, imparatorluk sıfatlarından çok Avusturya ve Güneydoğu Almanya bölgelerinde bulunan geleneksel topraklarına dayanıyordu.

İmparatorluğun böyle aksak bir biçimde yeniden canlandırılmasından az sonra, zaferi elinde tutan rakibi Papalık önemli bir gerileme geçirdi. Papa V. Clement ve ardılları (1307'de) Güney Fransa'daki Avignon kentine taşındılar ve böylece Fransız krallarının yakın müttefikleri ve zaman zaman neredeyse Fransız Kralı'nın adamları durumuna geldiler. Bu duruma bir çare bulma yolundaki çabalar (1378-1417 tarihleri arasında) biri Avignon'da, öteki Ro-

ma'da olmak üzere birbirlerine rakip iki papanın ortaya çıkmasıyla sonuçlandı. Papalığın birliği, ancak İmparator Sigismund'un İsviçre'nin Konstanz kentinde bir piskoposlar kurultayı toplamasıyla (1414-1417) yeniden kurulabildi. Böyle bir deneyimden sonra geride evrensel Papalık monarşisinden hiçbir iz kalmadı.

İlgimizi ortaçağ Avrupasının kültürel yerleşmesine yöneltmeden önce, temsili ve parlamenter yönetim hakkında birkaç söz söylememiz gerek. Avrupa uygarlığını ötekilerden ayırt edici bir nitelik olan bu siyasal kurum iki ana kaynaktan beslendi. Bir yanda dinsel hukuk, piskoposların kendi katedrallerinin çevresindeki din adamları tarafından seçileceğini ve genel sorunların, ya yerel kilise meclislerinde ya da bir kurultayda olmak üzere kilise önderleri tarafından çözüleceğini söyler. Özellikle birbirine rakip papaların kilise üzerinde en yüksek erkin kendilerinde olduğunu öne sürdükleri, aynı anda iki papanın bulunduğu ondördüncü yüzyılda kilise reformcuları, bu sorunun bir dinsel kurultay yoluyla çözülmesi görüşünü savunan incelikli kanıtlar geliştirdiler. Bazıları bu yolda, tüm yasal yetkelerin yönetilenlerin rızasından doğduğunu ve onların atanmış ya da seçilmiş temsilcileri tarafından dile getirildiğini öne sürecek kadar ileri gittiler. Bu tür düşünceler, laik yönetim alanına kolaylıkla aktarılabilirdi. Laik yönetim ise*, yöneticiyle izleyicileri arasındaki geleneksel ilişkileri parlamenter kurumların gelişmesine yönlendiren ikinci kaynaktı. Her dereceden prensler, özellikle önemli yeni bir girişimden önce, zaman zaman astlarına danışmak zorundaydılar. Bu danışmaların başlangıçta iki ana işlevi vardı; prensin izleyicileri arasındaki tartışmaların bir çözüme bağlanmasına ve bir savaşa girmenin yerinde olup olmayacağı konusunun görüşülmesine yarıyordu. Bunlara çok geçmeden

* O zaman için, din-devlet işlerini ayıran yönetimi değil, Kilise'nin yönetimi yanı sıra varlığını sürdüren feodal bey, kral gibi kimselerin yönetimini anlatmaktadır (ç.n.).

"yardımlar", yani prensin herhangi bir kamu işini yürütebilmesi için gereksindiği para biçimindeki ödemeler sağlanması işlevi eklendi.

Bu yardımlar zamanla daha büyük önem kazandı. Birçok şövalye ya da ellerinde şövalye fiefleri (malikane, şato) bulunanlar (örneğin ölen şövalyelerin daha ergenlik çağına ermemiş oğulları) savaşa çağrıldıklarında, kendileri yerine savaşacak bir başkasını parayla tutmayı yeğlediler. Böylece şövalyelik hizmeti bazen parasal bir bedele dönüştürüldü. Bu, krala, çevresinde ücretli bir savaşçılar grubu toplama olanağı verdi. Bunlar, durumun gereği kralın buyruklarına, ülkenin çeşitli yerlerinden gelmiş olan toprak sahiplerinin oluşturacağı birlikten daha bağlı bir askeri güç oluşturdu.

Ancak para sorunları, prensle izeyicileri arasındaki danışma görüşmelerinin baş konusu olur olmaz, kasabaların temsilcilerini de saraya çağırmak akla yakın göründü. Çünkü kasabalar, en verimli nakit kaynağıydı. Kasabaların temsilcileri, genellikle soylu toprak sahiplerinden ayrı bir evde, yani ayrı bir *"estate"* içinde toplandılar. Yüksek din adamlarından oluşan temsilciler de, kralın uyrukları olmaları yanı sıra, aynı zamanda papanın uyrukları olarak laik makamlarla özel hukuksal ilişkiler içinde bulunduklarından ayrı bir *"estate"* oluşturdular. Böylece, bir bakıma gelişigüzel, kendiliğinden bir gelişmeyle, her önemli Avrupa krallığında, kralın ya da prensin, ülkenin tüm büyük çıkar çevrelerinin temsilcilerine, her şeyden önce ve her şeyden önemlisi vergi ödemeleri konusunda ve aynı zamanda öteki genel sorunlar hakkında danışması bir gelenek durumunu aldı. Çünkü temsilciler, çok geçmeden prens şikâyetçi oldukları konuları düzeltmedikçe ya da düzeltmeye söz vermedikçe yeni bir vergi yükünü onaylamamayı öğrenmişlerdi.

Bu tür temsil kurumları aracılığıyla, her Avrupa devletinin içindeki çıkarları birbiriyle uyuşmayan önemli çevre-

ler, seslerini az çok duyurabildiler. Köylüler bu kurumlarda pek seyrek olarak temsil edildi, kasaba zanaatçıları da aynı biçimde dışarda bırakıldı. Fakat mülk sahiplerinin, vergi ödeyenlerin, kendilerini en çok ilgilendiren sorunlarda görüşleri alındı.

Böylece Avrupa'nın siyasal yerleşmesi, toplumun en etkin öğelerini, öteki uygar ülkelerde benzeri görülmeyen bir biçimde siyasal sürecin içine soktu. Yöneticiler, toprak sahipleri ve tacirler arasında görülen bir dereceye kadar yakın işbirliği böyle sağlandı. Herhangi bir Avrupa hükümetinin, Ming imparatorunun Güney Çin'de yaptığı gibi, açık denizlere dayanıklı teknelerin yapılmasını yasaklayarak geniş bir gemi sahipleri ve denizciler grubunun çıkarlarını çiğneyebileceği kolay kolay düşünülemez. Kamu yöneticilerinin, uyrukların ekonomik çıkarlarına karşı gösterdikleri, bir bakıma ağır aksak, ama genellikle etkili bir duyarlılık, Avrupa hükümetinin dokularının derinliklerine yerleşen bir tutum oldu. Bu bakımdan Avrupa hükümetleri Avrupa alışverişi ve ticareti gibi, incelikli olmaktan uzak, son derece kabaydı; ayrıca uzmanlaşmış olmadıkları ölçüde, kendilerini, yeni ekonomik girişim biçimlerine, özellikle bu yeni girişimler ek vergi kaynakları sağlayacak gibi görünüyorsa, uyarlamaya yatkındı.

Kültürel Yerleşme

Avrupanın yeniden kendini toparlamaya başladığı tarihlerden 1200 dolaylarına dek geçen iki yüzyılı aşkın bir süre içinde, yürekli ve güçlü bir yaratıcılığın yanı sıra, Arap ve Bizans geleneklerinde Batılı insana hoş görünen her şeyin büyük bir isteklilikle benimsenmesi ortaçağ kültürüne yeni bir güç ve parlaklık kazandırdı. Bu, benzeri yalnızca eski Yunanların Ortadoğu kültürel örneğini önce taklit edip sonra kendilerini ondan kurtararak bağımsızlıklarını elde ettikleri dönemlerinde görülen bir olaydı.

Bilginler, hem İspanya'da hem Güney İtalya'da Arapça yapıtların sistemli bir biçimde Latinceye çevrilmesi işini örgütlediler. Böylece çok geniş bir meslek elkitapları ve ansiklopedik bilgi yazını, daha önce hemen hemen yalnızca dinsel yazından oluşan Latin kültür geleneği içine katılmış oldu. Aristoteles'in yapıtlarının Latinceye çevrilmesinin derin etkiler yarattığı görüldü. Batı insanı Aristoteles'in parçalarında, çoktanrılı olmakla birlikte akla dayanan, bütünlüğü olan ve inandırıcı, doyurucu bir evren görüşünün bulunduğunu gördü. İster yeni Aristoteles mantığı, ister eski Hıristiyan inancı olsun, entelektüel kalıtlarının hiçbir parçasından vazgeçmek istemeyen pek çok kişi için, Aristotelesci öğretiyle Hıristiyan gerçeğinin uzlaştırılması yaşamsal önem taşıyan bir görev durumuna geldi.

Avrupa kültürünün, genel olarak barbar dünyadan gelen mirasın ve özel olarak da şövalye yaşam biçiminin olmak üzere bir başka yönünün de Hıristiyan yaşam biçimiyle bütünleştirilmesi gerekliydi; çünkü onuncu yüzyılın kaba acımasızlığının ve şiddet düşkünlüğünün, Hıristiyanlığın sevgi, umut ve yardımseverlik nitelikleriyle hemen hemen hiçbir ortak yönü yoktu.

Hıristiyanlığın önündeki bu çetin sorunlar önceleri önemsenecek şeyler olarak görülmedi. Aziz Anselmus (ölümü 1109) ve Pierre Abelard (ölümü 1142) eğer aklın yolu sağlam bir biçimde ve sonuna dek izlenirse, insan aklıyla Hıristiyan öğretisinin birbirini kuşkuya yer bırakmayacak derecede destekleyeceğine inanmış görünüyorlardı. Bu yüzden Aziz Anselmus, ruhun bedene girmesi olayının mantıksal bir zorunluluk olduğunun kanıtlanabileceğini düşündü. Abelard da, öğretinin belli başlı noktaları üzerinde Hıristiyan yazarlar arasındaki görüş farklılıklarıyla ilgili eleştirel bir araştırma işi başlattı. Aynı tarihlerde hukuk alanında, Keşiş Gratian (1140 dolaylarında) kilise yasaları içindeki uyumsuzlukları ele alıp bunları sıkı bir biçimde

tartışırken, Irnerius (ölümü 1130 dolaylarında) Avrupa'nın yerel geleneksel hukukunun salgın hastalığı olan karışıklıklara çözüm getirecek bir ipucu, bir ilke bulmak umuduyla Roma hukukunu sistemli bir biçimde incelemeye başladı. Bu kişilere hiçbir şey uğraşmaya kalkışılmayacak kadar güç gelmiyordu.

Batı Avrupa'nın 1000'den sonra gösterdiği atılım, Romanesk denen anıtsal taş yapıların gelişmesinde de görüldü. Batılı mimarlar, daha önce Batı Avrupa'ya bir parça girebilmiş olan Bizans mimarlık biçimini açıkça reddedip, o tarihlere dek kalabilmiş Roma basilikalarını ve ilk Hıristiyan kiliselerini örnek alan biçimler üzerinde çalışmayı yeğlediler. İncelediğimiz dönemin Avrupalıları, kendi kurumlarına karşı duydukları benzeri bir büyük güvenle, barbar şiddet düşkünlüğünü (1096'da başlayan) Haçlı Seferleriyle ve silahlı adamlardan zayıflara yardımcı olmalarını, kadınlara hizmet etmelerini ve Ana Kiliseyi korumalarını bekleyen bir şövalyelik ülküsünün geliştirilmesi gibi girişimlerle, hiç değilse bir parça Hıristiyanlaştırmış oldular.

Ortaçağ Avrupasının başlangıcında görülen yaşam gücü, 1200-1300 tarihleri arasında daha karmaşık, daha sorun yaratıcı, ama aynı zamanda daha zengin bir doku oluşturma yönünde gelişti. Hıristiyan inancıyla, kilise örgütüyle geçmişin silik bir biçimde benimsenen düşünceleriyle insanın rasyonel, laik ve eleştirici yetenekleri arasındaki uyumsuzluklar ve sürtüşmeler, daha açık ve daha kesin bir biçim aldı. Bununla birlikte bu pürüzler, bilinçli olarak izlenen çeşitli yolların yardımıyla, bir süre için etkili bir biçimde giderildi. Bu tutum, ortaçağ kültürünün, duyarlı Batılıların önemli bir bölümünün o zamandan beri özlemle ve özenle anımsadıkları doruğuna –onüçüncü yüzyıl bireşimine– ulaşmasına yol açtı.

Teoloji alanında Aquinumlu Aziz Thomas (ölümü 1274) ve Aziz Büyük Albert (ölümü 1280) akılla imanı uz-

laştırmak için büyük bir çaba harcadılar. Aziz Thomas'ın *Summa Theologica** adlı yapıtı, inanç ve ahlak konularındaki pek çok sorun hakkında yetkili görüşler öne sürüp bu sorunlara özenle düşünülmüş yanıtlar getirdi. Bu kitap, çok geçmeden Hıristiyan öğretisinin yarı resmi biçimi olarak benimsendi. Böylece imanla aklın hiçbir zaman birbirleriyle çelişkili olamayacakları genel ilkesine dayanılarak, tanrıbilimsel gerçeklerin bazı noktalarının imanla desteklenmemiş akıl tarafından kavranılamayacağı ve bu yüzden insanlığa tanrısal esinle sokulması gerektiği görüşüyle, Aristoteles mantığı ve Aristoteles'in ulaştığı sonuçlardan bazıları, büyük bir beceriklilikle Hıristiyan inancını yüceltme yolunda kullanıldı. Bununla birlikte, Aziz Thomas'ı eleştirenler de vardı. Bunların en etkilileri, uzun mantıksal kanıtlar zincirine güvenmeyip, tanrısal konularda gizemci deneyimlerle elde edilen şeylerin kesinliğini ve bu dünyayla ilişkili konularda duyu organlarımızın sağladığı bilgilerin dikkatle incelenmesiyle ulaşılabilecek bilgileri yeğlediler. Rakip Dominiken tarikatının üyeleri olan ve Aziz Thomas'la Büyük Albert'in Aristotelesciliğine bilinçli olarak karşı çıkan Aziz Bonaventura (ölümü 1274) ve Roger Bacon (1294) gibi düşünürler, bu bir parça Platoncu (ve Fransisken) olan entelektüel geleneğin temsilcileriydiler.

Eylem alanında görülen farklılıklar ve uyuşmazlıklar, kuramsal alandaki farklılıklardan çok daha belirgindi. Bununla birlikte, birbirlerine karşıt eğilimler ve düşünceler, çok çeşitli insan güdülerinin kendini ortaya koyabilmesine olanak verecek biçimde, birbirini dengeledi. Bu yolda, örneğin Hıristiyan şövalyeliği, nazik (evlilik dışı) aşka ve duyarlılık ardında koşarken tenselliği harcayan görgü kurallarına önem veren bir "romantik" ülküyle dengelendirildi. Gene örneğin, Fransisken ve Dominiken keşişlerin sofulukları, dokuyucular ve öteki zanaatçı grupları arasında

---

* Toplu Dinbilim (ç.n.).

yaygın olarak görünen sapkın inançların dengeleyici öğesiydi. Papazlardan farklı olarak keşişler, insanlar arasına karışarak ve onlar gibi çalışarak yakarma, hastalara bakma, yoksullara ve çaresizlere yardımcı olma yoluyla ve öteki yollarla Hıristiyan ülkücülüğünün somut örneklerini sundular. Hıristiyan duygularının bu yeni kaynağının en önemli önderleri, Fransisken tarikatının kurucusu Aziz Francis (ölümü 1226) ile Dominiken tarikatının kurucusu Aziz Dominic (ölümü 1221) idi. Ancak bu tarikatların getirdikleri çözümün de bir eksikliği vardı. Aziz Francis'in yoğun bir kutsallık ardında koşması, onu sapmanın kıyısına kadar getirmişti. İzleyicilerden, Papa'yı ve Piskoposları yoksul bir yaşam sürmek yönünde İsa'nın ve havarilerinin tuttuğu yolu (keşişlerin ilke olarak izlemeye söz verdikleri yolu) izlememekle suçlayan bazıları, tarikatın bu ermiş kurucusunun ötesine geçilmemesini istediği sınırı aştılar. "Tinsel Fransiskenler" denen bu kişiler, uzun bir yargılama sürecinden sonra aşırı sofuluklarına karşın (ve de bu aşırı sofulukları yüzünden) sapkınlar olarak hüküm giydiler.

Onüçüncü yüzyılın edebi etkinliklerinde, tüm bu duygu ve düşünce farklılıkları, bir bölümü Latince olarak, bir bölümü de yerel dillerle anlatıldı. Genellikle din adamlarına yöneltilen sövgülerle dolu halk öykülerine ve *Kitabı Mukaddes*'teki öykülere dayanan, fazla sofuca olmayan ortaçağ dinsel oyunları, kasaba insanlarının farklı yaşamlarını yansıttı. Serüven öyküleri ve ortaçağ saz ozanlarının şarkıları ise aristokratların yaşamını yansıttı. Çağın en büyük edebi kişiliği Floransalı sürgün Dante (ölümü 1321) idi. Aşk soneleri, siyasal yazıları *(De Monarchia)* ve hepsinden önemlisi *İlahi Komedya* adlı Hıristiyan destanı, onüçüncü yüzyıl Avrupasının çok çeşitli yaşam biçimlerini başka herhangi birinin yapabileceğinden daha çok kapsayan bir dünya görüşü ortaya koyar.

Sanat tarihi de, çeşitlilik ve çokluk yönünden aynı delidolu gelişmeyi gösterir. Onüçüncü yüzyılın gotik kated-

ralleri, Hıristiyanların toplu tapınmaları için büyük bir alanın üzerini kapatma sorununa karmaşık, ustalıklı ve son derece başarılı bir çözüm getirdi. Bununla birlikte gotik biçem, pencere üzerindeki taş süslemelerden oluşma bir kabuğun, yapının çatkısının, payandalarının ve kemerlerinin yalın güzelliğini karartacak ölçüye varacak kadar, gitgide daha çok ve daha karmaşık bir süsleme yolunda hızla gelişti. Bu aşırı süslemecilik, skolastik felsefenin sonraki döneminin karmaşıklığıyla ve ara sıra önemsiz konularda kılı kırk yarıcı tutumuyla benzerlikler gösterdi. Bu, aynı zamanda Hıristiyan inancında görülen zayıflamayla ve ("Tinsel" Fransiskenlerin yüksek din görevlilerinin dünya nimetlerine düşkünlüklerine saldırma olanağı veren) gösterişle, lükse olan eğilimde görülen artışla ilişkili olabilir.

Ortaçağ kültürel bireşimlerinde görülen genel yıpranma 1300'den sonraki dönemin özelliklerinden biriydi. Ondördüncü ve onbeşinci yüzyıllarda, ne kutsallığa varma ne de insanı bu dünyada doyuma ulaştırma yolunu seçen birbirine zıt düşünceler, gerçekten doyurucu herhangi bir çözüme ulaşabildi. Bu dönemde İtalya'da görülen gelişmeler, Alplerin kuzeyindeki düşünce ortamından oldukça farklı bir yol tutturdu. İtalya, eskiçağın klasik döneminin bilinçli bir biçimde yeniden canlandırılmasının (Rönesansın) merkezi oldu. Uygulamada canlandırılan, Yunan klasik çağından çok Roma klasik çağıydı. Birçok eğitim görmüş İtalyan, çoktanrılı dönem Latin ozanlarının ve Cicero'nun yapıtlarının incelenmesinin, yalnızca edebiyat alanında yetkinliğin örneklerini sunmakla kalmayıp, insanların nasıl yaşamaları ve yaşamlarına nasıl bir yön vermeleri sorununa yeni bakış açıları ve derine inme olanağı sağlayan ipuçları verdiğini keşfettiler. Bu konuları ele alıp işleyenler, kendilerine "hümanist" demekten onur duymakla birlikte, ender olarak açık seçik biçimde Hıristiyanlıktan kopmuş kişilerdi. Gerçekten hümanist edebiyat ve sanat değerleri-

ni, genellikle bu akımın en önemli koruyucularından olan zengin din adamları da benimsemişlerdi.

İtalyan kasabalarının ortamında yeni bir sanat biçemi (üslubu) doğdu. Hümanistlerin Cicero'nun Latincesini benimsemeleri gibi, bu sanat da, bilinçli olarak eskiçağ örneklerine dayandı. Sütunlar, duvara yapışık sütunlar ve yuvarlak kemerler "Rönesans" mimarlığına yol açan öğeleri oluşturdu. Resim alanında ellerinde klasik çağdan kalma pek az örnek vardı; belki bu nedenle resim, daha özgün biçimde gelişti. Renk tonları yoluyla ve –1430'lardan başlayarak– çizgilerle sağlanan perspektif kurallarıyla ulaşılan üçüncü boyutu canlandırma yöntemleri, İtalyan ressamlarının, nesneleri kafada canlandırılan bir uzam içinde yerleştirmek yolunda sistemli, oldukça rasyonel ve optik görünüm açısından doyurucu bir tekniğe sahip olmalarına yol açtı. Bu tekniğin yarattığı sonuç, 1500'den az önce olgunluk düzeyine ulaşan güçlü ve benzeri olmayan bir resim biçeminin ortaya çıkması oldu ve bu biçem, Avrupa resminin ondokuzuncu yüzyıl sonuna dek dayandığı temel çerçeve olarak kaldı.

Alplerin kuzeyinde, insana ve doğaya yönelik yeni hiçbir ilgi konusu böyle başarılı ve girişimci bir biçimde ortaya konamadı. Tersine, Avrupa kültür mirasının birbiriyle uyuşmayan öğelerinin yol açtığı bir hareketsizlik doğdu. İngiltere ile Fransa arasındaki, kiralık askerlerin Fransa'nın bereketli tarlalarından geçen yolları boyunca götürebilecekleri şeyleri çaldıkları, götüremeyeceklerini yaktıkları (1337-1453 arasındaki) Yüzyıl Savaşları'nın acımasız olayları, krallıklar arası sağlıklı rekabete benzer şeyler değildi. Halkın hoşnutsuzlukları, bir dizi köylü ayaklanmasıyla ve İngiltere'nin Lollardları, Bohemya'nın Hüssitleri gibi dinsel sapmalarla dile getirildi.

Avrupa kültürünün ortaçağ yapısının çatırdamaya başladığı ortadaydı, ancak ondan tümüyle vazgeçilmesi, acılı

ve uzun bir süreç sonunda gerçekleşti. Bu süreç kesin olarak, ancak okyanusların Avrupa gemiciliğine açılışıyla ve hemen hemen aynı tarihlerdeki Reformasyon (Reform) hareketinin patlak vermesi gibi büyük olaylarla başlayabildi. Bu noktada, çağdaş Avrupa'nın kökenleri konusuna gelmiş oluruz ki, bunu kitabın üçüncü kesiminde ele alacağız.

Japonya

Japonya'nın erken gelişmiş saray kültürü, imparatorluğun iktidarından geriye, dış görünüşten öte bir şey kalmadığı noktaya gelindiği zaman bile tümüyle ortadan kalkmadı. Fakat Japon toplumunun Japon Takımadaları boyunca kuzeye doğru yayılmasının öncülüğünü yapan sınır beyleri, ilk Japon saray çevrelerinin tümüyle T'ang Çininden aldıkları ince ve antimilitarist kültür ülküsünü izleyecek ya da ona hayran kalacak bir konumda değillerdi. Tersine, savaşta yürekliliğe, seçilmiş bir öndere bağlılığa, ne kadar yoksul ve davası ne kadar umutsuz olursa olsun, herkesin ve her savaşçının kişisel onurunu korumasına önem veren kendi davranış kurallarını ve kendi savaşçı ülkülerini geliştirdiler. Japon savaşçılarına verilen adla söylersek, bu *samurai* davranış kuralları kesin ve bağlayıcı bir biçim aldı, hatta yazılı duruma getirildi. Bu davranış yasası, tek tek komutanların, kendilerini ve izleyicilerini yüceltmek amacıyla çevrelerinde topladıkları başarılı savaşçı birlikler içinde yaratılan disiplinden ve ruhtan doğdu. Başarılı bir savaşçı birlik, doğal olarak bir toprak parçasını ele geçirdi ve burada yaşayan köylülerden ayni vergiler topladı. Bu mülkün kuşaktan kuşağa geçmesi genel uygulama durumuna geldi; ancak ele geçirilen mülkü elde tutabilmek için her zaman uyanık olmak, savaşta bireysel ve toplu yiğitlik göstermek gerekliydi. Bu koşullar ise, ardı arkası kesilmeyen yerel savaşların doğmasına yol açtı; çünkü farklı savaşçı

birliklerine bağlı kişiler arasındaki her tartışma, ancak kılıçla sonuca bağlanabilirdi ve aynı savaşçı birliğinin üyeleri arasındaki görüş farklılıklarını her zaman barışçı yollarla çözme olanağı yoktu.

Bu nedenle Japon feodalizmi, ortaçağ Avrupasının erken dönemlerinin feodalizmine benzedi. Japonya'da, etkililiğini yitirmiş bir imparatorluk süzerenliğinin varlığını sürdürmesi ise, Avrupalıların imparatorluk düşüncesine karşı gösterdikleri belli belirsiz bir saygıyı anımsatır. Ancak Avrupa feodalizmiyle Japon feodalizmi arasında, ayrıntılarda önemli farklılıklar vardı. Örneğin Japon *samurai* (gerçek ya da varsayımsal) klanlar biçiminde örgütlenmişken, Avrupa şövalyeleri, akrabalık ilişkileriyle değil, bağıt-bağlılık yeminiyle ve bağlılık ilişkileriyle yönetildi. Ayrıca Japon savaşçı sınıfını besleyen tarım biçimi, Avrupanınkinden tümüyle farklıydı. Çin'de olduğu gibi, Japonya'da da çeltik tarlalarının başrolü oynadığı, elle yapılan bir yoğun tarım biçimi egemendi. Buna bağlı olarak, aile başına Avrupa köylülerinin üretebildiklerinden daha az yiyecek fazlası üreten yoğun nüfuslu köylü toplulukları, Japon toplumunun dayandığı çok yoksul, fakat son derece çalışkan tabanını oluşturdu.

İ.S. 1300 dolaylarından sonra bir üçüncü öğe, kasaba halkı ve denizciler, Japon toplumunda büyük önem kazanmaya başladı. Deniz teknelerinin yapımında Çinlilerin öncülük ettikleri önemli yenilikler bu gelişmeye olanak vermişti. Pusula, salma, omurga, bambu yelken yerine bez yelken ve gemi yapımında görülen, kendini gemilerin boyutlarında ve dayanıklılıklarında gösteren genel gelişme Japonya'ya hep Çin'den yayılan yeniliklerdi. Bu gelişmeler, Japonya'nın kıyıları boyunca, aşağıya yukarıya olduğu kadar, Güneydoğu Asya'ya ve Pasifik Okyanusu'nun çok uzak olmayan adalarına gidiş gelişi de kolaylaştırdı. Çok geçmeden balıkçılık önemli bir iş alanı durumuna geldi.

Sonra Çinliler 1430'da denizlerden çekilince, Japonlar hızla tüm Güneybatı Pasifik bölgesinin deniz üstünlüğünü ele geçirdiler.

Bu koşullarda korsanlık ve denizlerde başıboş dolaşma, toprağı olmayan ya da bir yerel kavgada toprakları elinden alınan yoksul düşmüş *samurai* üyelerine geleceği çok parlak bir iş olarak göründü. Böylece Japon korsanları, kısa zamanda Çin kıyılarının baş belası durumuna geldiler. Bu kıyılardan ülkelerinin limanlarına ganimet yüklü tekneler ile döndüler; indikleri limanlarda kasaba yaşamı, bir dereceye kadar bu korsanlığın sağladığı kazançların verdiği güçle eskisinden daha büyük bir önem kazandı. Tacirlerle savaşçı sınıfların yaygın bir biçimde iç içe girmiş olmaları, uygar dünyada benzerine yalnızca Avrupa'da rastlanan savaşçı ve kendine güvenli bir orta sınıfın doğmasına yol açtı. Denizciliğin korsanlık eylemleri biçiminde başlamış olmasının Avrupa'da da kasaba halkının toplumsal özelliklerinin bu yönlerde belirlenmesinde etkisi olmuştu.

Japonya'da kasabaların gelişmesi, aynı zamanda Çin inceliğiyle Japon gerçekçiliği arasındaki zıtlığın belirgin bir biçimde ortaya çıkmasına yardımcı olacak yeni bir toplumsal ortamın belirmesi anlamına geldi. Kasaba halkı, kırsal bölgenin *samurai*'sinin katı ülküsünün olanak verebileceğinden çok daha incelikli bir Japon yüksek kültürü yarattı. Bu karşılıklı etkilemenin ürünlerinden biri, *samurai* klanları ve savaşçı birlikler arasındaki kavgaları anlatan öykülerin konu edildiği bir tiyatronun doğması oldu. Bunun bir başka ürünü, Çin resim biçemiyle ilişkili olmakla birlikte, gene de onlardan farklı bir yanı olan Japon resim biçeminin gelişmesiydi. "Çay törenleri" ve ipek giysilerin kullanılması gibi inceliklerle *samurai* davranışlarının zarifleşmesi bir üçüncü ürünü oldu.

Japonya'nın dinsel tarihi de, Çin'i örnek alarak başlayıp yerel bağımsızlığa doğru gelişme yolunda aynı eğilimi

yansıtır. Zen Budizmi başlangıçta Çin'den alınmıştı, fakat Japon toprağında Çin örneğine tümüyle yabancı bir biçimde *samurai* ülküsüyle birleşti. Yaşlanan ya da yenilen *samurai*'nin laik yaşamlarındaki soğuk militarizmin yarattığı boşluklara yanıt olan metafizik, birden aydınlanma öğretisini buldukları Zen manastırlarına çekilmeleri seyrek rastlanan bir olay değildi. 1200'den başlayarak Saf Ülke Budizmi, Japonya'da ön plana geçti. Bu mezhep çok daha geniş bir kitleye seslendi. Küçük toplumsal birimlere göre örgütlendirildi ve sıradan insanların kurtuluşa ermeleri yolunda rahip ya da keşiş aracılara dayanılmasını açıkça reddetti. Hem Zen Budistler hem Saf Ülke Budistleri ara sıra şiddete de başvurdular. Gerçekten, Zen manastırları genellikle geniş toprakların sahibiydiler ve bu nedenle, bir *samurai* klanı gibi mülklerini korumak zorunda kaldılar. Öte yandan Saf Ülke Budistleri, birçok geniş çaplı köylü ayaklanmasını kışkırttılar. Bu ayaklanmalar 1400'den sonra patlak verdi, fakat hiçbir yerde uzun süre başarılı olamadı.

İmparatorluk ailesinin onun soyundan geldiği öne sürülen Güneş Tanrıça'nın kültü, onbeşinci yüzyılda önemli değişiklikler geçirdi. Daha önceleri hemen yalnızca imparatorluk sarayının ve imparatorluk ailesinin kültüydü ve atalara tapma yolunda Çin örneklerini benimsemişti. 1400' den sonra ise, Güneş Tanrıça'nın en büyük sunağının rahipleri, geleneksel mitosları ele alıp bunların incelikli yorumlarını geliştirmeye başladılar. Böylece kült, Budist öğretilerle karşılaştırılabilecek kadar metafizik bir teolojiye sahip oldu. Yeniden biçim verilen bu kült, yani Şinto dini, yeni yeni belirmekte olan Japon ulusal benliğine ve Japon ulusunun başka hiçbir ulusa benzemediği düşüncesine hoş görünebilirdi ve gerçekte de böyle göründüğü için benimsendi. Japon halkının başka halklara benzemediği yolundaki ulusal duygunun gelişmesinde başarılı olan korsanlığın başlattığı dış dünyayla ilişkilerin artmasında çok büyük etki yaptı.

Bu nedenle, 1500'de Japon toplumu ve kültürü karmaşıklığı, korkulur oluşu ve sahip olduğu bilgilerin derinliği bakımından Eski Dünya'nın herhangi bir uygar topluluğuyla karşılaştırılabilecek düzeye gelmişti. Öteki topluluklara göre daha dar topraklara sahip oluşunun, o topluluklardan uzak bir bölgede bulunuşunun ve Japon kültürünü temsil eden insanların öteki topluluklara göre daha büyük bir etnik türdeşliğe sahip bulunmalarının, bu yeni uygarlığın gizilgücünü sonuna dek ortaya dökebilmesini engellediği söylenebilir. Ya da Japon uygarlığının, Japon Adaları'nın ötesine yayılmadan ve öteki halkları (örneğin Filipin Adaları Yerlilerini ve Amerika Yerlilerini) etki alanı içine çekmeden önce, denize dayalı rakip uygarlıkların, yani İslam ve Avrupa uygarlıklarının bu olanakları daha önce kullandıkları ve Japon kültürünü, yeni uygarlıklara her zaman daha uygun olan yeni halklar arasında yayılmasını önleyecek biçimde, Japonya sınırları içine kapattıkları öne sürülebilir. Bununla birlikte Japonya, yeniçağda kültürel ve siyasal özerkliğini tam koruyabilmesine olanak verecek biçimde, tam zamanında uygar toplum durumuna ulaşmıştı. Kültürel gelişmelerine gelecek bölümde göz atacağımız Afrika'nın, Avustralya'nın, Güney ve Kuzey Amerika'nın yeterince gelişmemiş halkları ise bunu beceremediler.

ONYEDİNCİ BÖLÜM

1500 Yılına Kadar Uygar Dünyanın Kıyılarındaki Topluluklar

İ.S. 1500'de, Eski Dünya'da, yalnızca tundranın ince şeridiyle Kuzey Kutbu bölgesinin kıyı çizgisinde yaşayan topluluklar uygar yaşam biçimlerinden etkilenmemiş bulunuyorlardı. Tundrada, sayıları çok olmayan ren geyiği çobanları, geleneksel yaşamlarını sürdürüyorlardı. Kuzey Kutbu bölgesinin kıyı çizgisinde, buraların özel koşulları içinde varlığını sürdürebilecek biçimde kendini çevreye ustalıkla uyarlamış bir Eskimo kültürü ortaya çıktı, hem de daha elverişli öteki bölgelerdeki insanların yaptıklarıyla herhangi bir ilişki kurmaksızın.

Uygar topluluklar kuşağının güneyinde bulunan, Avrasya'nın bir ucundan öteki ucuna uzanan bölgelerde, coğ-

rafya koşulları ve kültürel ilişkiler çok daha karmaşıktı. Yeryüzünün, Afrika gibi geniş ve çeşitli bölgeleri içeren bir kıtasının tarihi üzerine bilgilerimizdeki doldurulamamış boşluklar bu dönemde de görülür; bu kıtanın tarihi hakkında bildiklerimiz ise, hemen hemen çözdükleri sorunlar kadar çözülmesi gereken yeni sorunlar getiren türden bilgilerdir. Böyle bir kitapta, yalnızca genel gelişmenin ana çizgileri olarak görünen olayların deneme niteliğinde bir özetini verme olanağı var. Okuyucu, aşağıda anlatılan şeylerin çoğunun, akıllıca yapılmış tahminlerden öte somut verilere dayanmadığını aklından çıkarmamalı.

İ.S. 1500'de, tüm Avustralya ve bitişiğindeki Tasmanya ile Yeni Gine gibi adalar kadar, Zambezi Irmağı dolaylarının güneyindeki Afrika toprakları da uygarlığın ayak basmadığı bölgeler olarak duruyordu. Buralarda gezici topluluklar, bildiğimiz kadar ilk avcı insan topluluklarının yaşamına benzer bir Taş Çağı yaşamını sürdürüyorlardı.

Güneydoğu Asya ve Güney Pasifik

Bununla birlikte, uygar yaşam biçimlerinin toplumları değiştirici gücü, bu iki geniş bölgenin kuzeyinde uzanan toprakların her yerine girmiş bulunuyordu. Güneydoğu Asya'da ve Endonezya Adaları'nda, Hintli ve Çinli kâşiflerin dünyanın bu bölgelerinin ırmak ağızlarından içerilere doğru ilerlemeye başlamalarından önce, kök bitkileri tarımını bilen ve ilkel denizcilik zanaatlarında usta olan topluluklar vardı. Sonra, daha önce de gördüğümüz gibi, miladi yıllardan başlayarak Hint kültürü buralarda yaygın bir biçimde benimsendi. İ.S. 600 dolaylarından sonra, daha çok Hint Okyanusu'nda olmak üzere Hindu gemicilerin yerini Müslümanların alması sonucunda Hindistan'la bağlantılar zayıfladı. Bu nedenle, Güneydoğu Asya'nın birçok Hindu (ve bazı Budist) krallıkları, buralardan sürüldüler ve kendi ye-

rel kaynaklarıyla yetinmek durumunda kaldılar. Bu yönde gelişen olaylar bazen olağanüstü sonuçlara ulaştı. Örneğin Cava, büyük Majapahit tapınağını diken bir Hindu imparatorluğunun kurulduğu yer olurken, Aşağı Mekong'da, büyük ve etkileyici Ankor Vat saray-tapınak-kenti gibi bir anıt diken benzeri bir devlet, Khmer imparatorluğu kuruldu.

İ.S. 1200 dolaylarından başlayarak iki dış güç, Güneydoğu Asya'nın Hintlileşmiş uygarlıklarına karşı saldırıya geçti. Kuzeyden çıkıp gelen Thai kabileleri, Khmer imparatorluğunu yıktılar ve yerine, Mekong Vadisi'ne, daha savaşçı ve daha gürültücü kendi egemenliklerini getirdiler. Misyonerler, zamanla Thaileri Hindistan damgasından çok Burma-Tibet havasını taşıyan bir Budizme çevirdiler. Aynı tarihlerde, İslam toplumunda gerçekleştirilen, daha önce gördüğümüz iç değişikliklerin bir sonucu olarak İslam misyonerliği, girişim gücünü toplayıp hızını artırmıştı. Böylece Malaya, Sumatra, onlara yakın olan Cava ve uzakta Filipin Adaları arasındaki Mindanao, Müslüman rejimlerin kurulduğu yerler oldu. Hindu kültleri, eski yaşamdan bir şeylerin varlığını çağımıza dek sürdürdüğü Bali Adası dışında, her yerde er geç yok olup gitti.

Aynı yüzyıllarda, Polinezyalı denizciler, yüksek barbarlık aşamasındaki kültürlerini Pasifik Okyanusu içindeki uzak adalara dek her yere taşıyorlardı. Kültürleri, hiç değilse gevşek bir biçimde Güneydoğu Asya kültürüyle ilişkiliydi. Polinezyalıların ataları, Asya Anakarasındaki bir yerlerden gelmişlerdi. Ne var ki, çok geniş bir bölgeye yayılmaları, yalnızca bir ağaç gövdesinin oyulmasıyla yapılan kanoların açık okyanusta güvenlikle gidebilmesini sağlayan uskundraların icat edilmesinden sonra gerçekleşebildi. Ulaşım engeli böylece (İ.S. 600 dolaylarında) aşılınca Polinezyalılar, birkaç yüzyıl içinde Pasifik Okyanusu'nda çok geniş bir alana yayıldılar. Yeni Gine'den Havai'ye kadar uzanan, birbirinden çok uzak yerlerin dilleri arasındaki yakın benzerlik bunun kanıtıdır.

Sahraaltı Afrikası

Afrika, bir olasılıkla insan türünün ilk göründüğü yer olmuştu. Bu kıta, dünyanın başka herhangi bir kıtasında bu-

lunandan çok daha büyük bir etnik çeşitliliğe sahip olmuş, bu durumunu günümüze dek sürdürmüştür. Dış görünüş bakımından birbirlerinden Buşmanlar, Hotantolar, Dinkalar ve Masailer kadar farklı halklara başka hiçbir yerde rastlanamaz. Geçmişte, bu halklardan bazıları, bugün yaşadıklarından çok daha geniş toprakları ellerinde tutuyorlardı. Öteki bazıları –özellikle Bantu dili konuşan Afrikalılar– ise, bugün üzerinde yaşadıkları toprakların daha küçük bir parçası içine sıkışmış durumdaydılar. Afrika'da az çok birörnek bir zenci nüfusun yaşamakta olduğu ve bunun eskiden beri hep böyle olduğu düşüncesi, hiçbir somut temele dayanmamaktadır. Gerçek durum çok daha karmaşıktır; ne var ki elimizdeki belgeler, gerçek durumun ortaya konabilmesine elverecek kadar yeterli değil.

Büyük Sahra, Afrika'yı etkili bir biçimde iki parçaya böler. Afrika'nın kuzey kıyıları, Akdeniz ülkelerinin klasik çağ ve ortaçağ tarihinin bir parçasını oluşturmuştur ve bu bölümün ilgi alanının dışında kalır. İlgi alanımız içine giren Sahraaltı Afrikası ise, coğrafya özellikleri bakımından tekdüzelik göstermekten çok uzaktır. Kongo'nun bol yağmur alan ormanlık bölgelerini kuzeyde, doğuda ve güneyde savanalar –yani içinde nokta nokta serpiştirilmiş ağaç kümeleri bulunan otluklar– çevirir. Ancak Doğu Afrika'nın ortalarında bulunan dağlar ve büyük göller, bu savana kuşağını iki büyük parçaya bölecek biçimde kesintiye uğratır. Bu parçalardan biri, Nijer Irmağı'nın eğri yatağı tarafından ikiye bölünen Batı Afrika; ötekisi, kıyının doğu omurgası boyunca Ümit Burnu'na kadar uzanan Doğu Afrika'dır. Güney Sahra'nın eteklerinde seyrek olarak karşılaşılan çayırlar, dağlardan oluşan setin kuzey eteklerini örter. Böylece bu minyatür bozkır, Doğu ve Batı Afrika'nın iki büyük verimli bölgesini birbirine bağlamış olur.

Afrika'nın birbirinden çok farklı coğrafi bölümlere bölünmüş olması, etki alanı Nil Vadisi dışına geçememiş

olan, Nil Vadisi içinde bile, ancak güneyde Nübye'ye kadar ulaşabilen Eski Mısır uygarlığının neden sınırlı bir alanda kalmış olduğunu açıklamakta yardımcı olur. Miladi yılların başlarında, belki de bundan biraz önceki tarihlerde Endonezya kültürünün önemli bir parçası Afrika'ya getirildi. Bu tarihlerde Endonezya Adaları'ndan birinden, belki de çağımızda Madagaskar'da konuşulan dile en yakın olan dilin konuşulduğu Borneo Adası'ndan gelen bir halk Madagaskar'a yerleşti. Afrika'nın Doğu kıyılarında da, bir olasılıkla bir zamanlar öteki Endonezyalı topluluklar vardı. Bunun en kesin kanıtı, anayurtları Endonezya olan ve bu nedenle bol yağmur alan orman bölgelerinde yetiştirilmeye elverişli birkaç kök bitkisinin Afrika tarımının önde gelen ürünleri arasına girmiş oluşudur. Bu yeni ürünler, en çok Batı Afrika'nın yaşamını etkiledi. Batı Afrika, bu tarihlerde (belki de yeni Endonezya ürünleri böyle bir çevrede ilk tarımsal üretim olanaklarını yarattığı için) tarımcıların Kongo'nun bol yağmurlu geniş ormanlık bölgelerinin içlerine doğru yayılmaya başladıkları yerdi. En eski anayurtları ve yayılma noktaları, Batı Afrika'da, belki de Benin Koyu'ndan uzakta olmayan bir yerde bulunan, Bantu dili konuşan halkların yayılmaya başlamaları, bu yeni Endonezya ürünleri tarımının sağladığı olanaklardan başarıyla yararlanmalarına dayanmış olabilir.

İ.S. 300 dolaylarından sonra Sahra'yı bir uçtan bir uca aşan deve kervanları, Roma dünyasının etkilerini Batı Afrika'ya taşımaya başladı. İlk büyük Batı Afrika devleti olan Gana, daha çok altın, tuz ve köle taşıyan ve hızı gittikçe artan bu kervan ticaretinin verdiği güce dayanarak, İ.S. 300-600 arasındaki tarihlerde ortaya çıkmaya başladı. Bu sırada, Doğu Afrika'daki Nübye ve Habeşistan krallıkları, Roma dünyasıyla çok daha sıkı ilişkiler içine girmişlerdi. Her ikisi de oldukça erken bir tarihte Hıristiyanlığa geçmişti; fakat çok geçmeden Habeşistan ve Nübye Hıristiyan-

ları, hem Roma'da hem Konstantinopolis'te benimsenen öğretilerden ayrı bir yol tutturunca Akdeniz dünyasıyla bağlantıları zayıfladı. Habeşistan bir süre için Babülmendep (Aden) Boğazı'nı denetimi altında tuttu ve Arabistan üzerinde hatırı sayılır derecede söz sahibi oldu. Ancak İslamlığın doğuşu ve Muhammed'in Arabistan'ı birleştirmesi, Habeşistanlıları yeniden Babülmendep Boğazı'nın gerisine itti. Bu tarihten sonra Habeşistan'ın Hıristiyan kültürü hep savunma durumunda kaldı. İslamlık hızla Doğu Afrika'ya yerleşti ve Müslümanlar, Hıristiyanları, bugün bile yaşamakta oldukları dağlık bölgelere kapatarak tüm kıyı topraklarını ellerine geçirdiler.

Mısır'ın (İ.S. 642'de) ve Kuzey Afrika topraklarının (711'de) fethedilmesi, hem Doğu Afrika'nın hem de Batı Afrika'nın Hıristiyan komşular yerine Müslüman komşulara sahip olmalarına yol açtı. Ayrıca İslam gemiciliğinin Hint Okyanusu'nda üstünlüğü hızla ele geçirmesi, Afrika'nın İslam sızmasına daha açık bir duruma düşmesi demekti. Bununla birlikte İslamlar, 1000 yılından sonraki tarihlere dek Sahra'nın güneyinde pek büyük bir ilerleme gösteremediler. Ancak bu tarihten sonra büyük bir hızla ilerlemeye başladılar. Örneğin Gana devleti, 1076'da bir Müslüman fatih tarafından yıkıldı. Bu tarihten sonra, Batı Afrika'ya İslam devletleri egemen oldu. Batı Afrika'nın ilk İslam imparatorluklarının en önemlisi Mali idi. Doğu Afrika'da İslam saldırısına karşı koyma yolunda gösterilen çaba, Habeşistan'ın kültür tarihinde "altınçağ" benzeri bir döneme yol açtı; fakat Nübye onbeşinci yüzyılda, Müslüman fatihlerin karşısında duramadı. Nübye'nin fethedilmesinden sonra, Arap göçebe kabileleri, Sahra'nın güney kıyılarını kapsayarak, Afrika kıtasının bir kıyısından öteki kıyısına uzanan toprakları aşmak üzere harekete geçtiler. Bu göçmenler Batı Afrika'ya ulaşınca, tarımla uğraşan köyleri öylesine acımasız bir biçimde yakıp yıkıp yağmaladılar

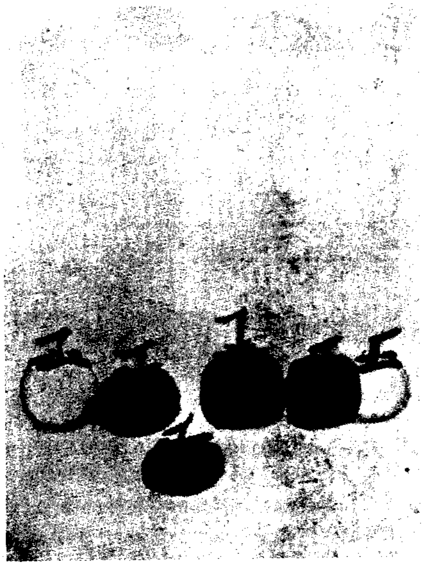
27) *Ma Yüan. Eğilmiş Bir Erik Ağacı Altında İki Bilge ve Bir Hizmetkâr, Sung Hanedanı. Güzel Sanatlar Müzesi, Boston.*

KLASİK ÇİN RESMİ

Bu ve bunu izleyen üç resim Çinli efendilerin kullandıkları kısıtlı araçlarla; kâğıt, fırça ve mürekkeple, sağlayabildikleri çok çeşitli etkiler hakkında fikir vermek için seçilmiştir. Bütün bu yapıtlar, Çin resminin klasik biçimlerine ulaştığı Sung Hanedanı (960-1279) zamanına aittir. Daha önceki otantik yapıtlardan çok azı elimizdedir ve daha sonraki sanatçılar hemen hemen her zaman, Sung ustalarının kurduğu biçemlerden birinde çalışmaktan hoşnut olmuşlardır. Saflık ve mükemmellik aramışlar, bireysel yeniliğin dikkat çekici kabalığından kaçınmışlardır. Sonuç olarak, Çin sanat tarihinde keskin biçem değişimleri olmamıştır. Zarif ve çok katlı bir kararlılığı sağlamaya adanan araçların titiz bir tutumlulukla kullanılması Çin resmini, geleneksel Çin toplum yapısının güvenilir bir aynası durumuna sokmuştur.

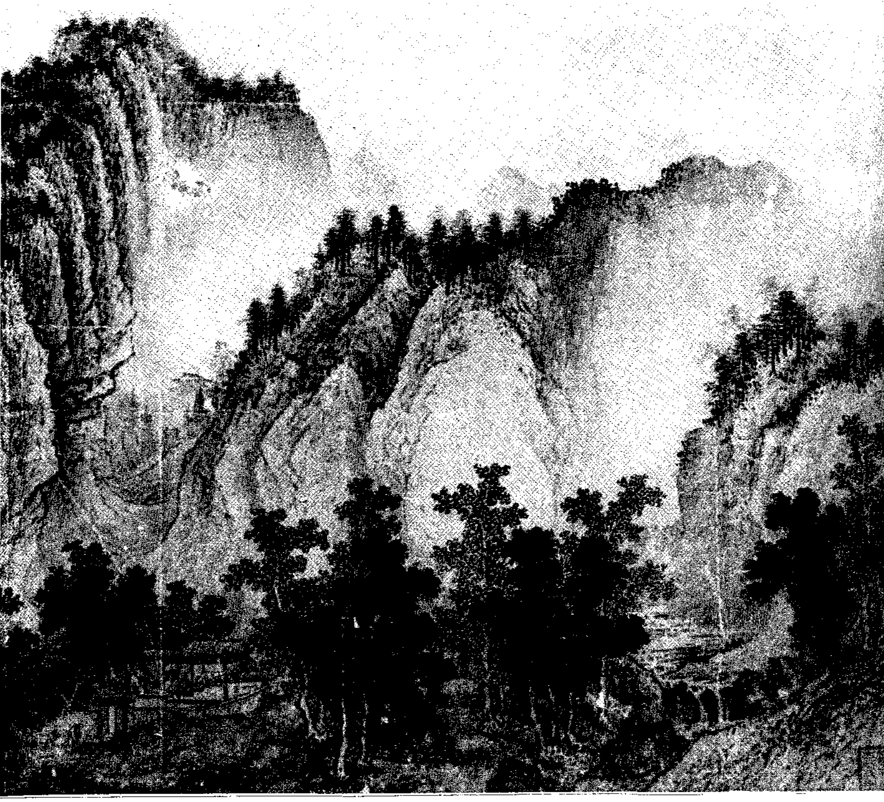
28) *Ma Fen (atfedilen). Yüz Kaz, Sung Hanedanı, Tomarın bir kesiti. Honolulu Güzel Sanatlar Akademisi, Havai.*

30) Mu Ch'i. Japon İncirleri,
Sung Hanedanı,
Ryūkōin Tapınağı, Kyoto.

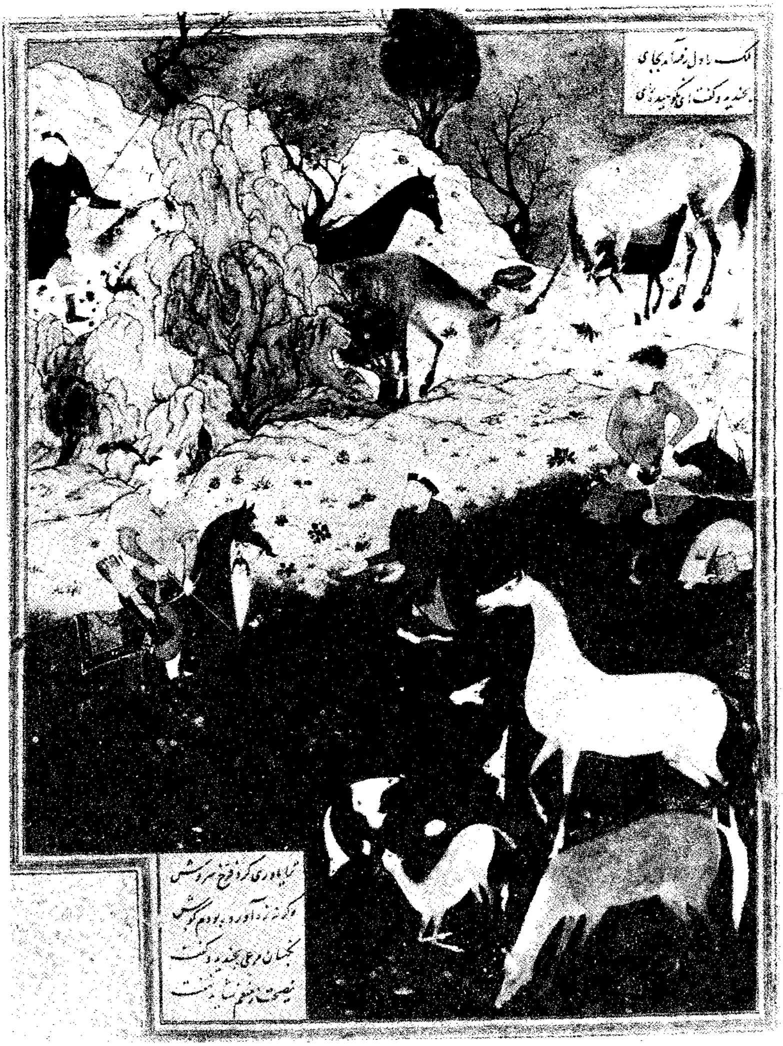
29) Liang K'ai. Şair Li T'ai-po. Sung Hanedanı.
Matsudaira Koleksiyonu, Tokyo.

31) Tung Yüan. Vadide Açık Hava, Sung Hanedanı, kesit. Güzel Sanatlar Müzesi, Boston.

ÇİN SANATININ PERSLER (İRAN) ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: 1

Arka sayfada bir Pers şiirini canlandıran bir av sahnesi görülüyor -sanatın edebiyata bağımlı olması Çin sanatına tamamen yabancıdır. Üstelik, orijinalini aydınlatan sayısız parlak renkli ince lekeler (burada düşgücüne bırakılmalı) Çin resminin zayıf hafif renk karakteristiğiyle taban tabana karşıttır. Bununla birlikte, bu resmin sol üst köşesindeki dağ, açıkça Çin tarzıdır (karşılaştırın) ve Çin biçemlerinin çoktan epeyce ustalaşmış saray sanatı okulu üstündeki etkisine bir kanıt oluşturmaktadır- Çin biçemleri ilk kez İran'a 13. yüzyılda her iki ülkeyi de yöneten Moğollar tarafından getirilmiştir.

32) Bihzâd. Çobanının yakındığı Kral Darius, Bir "Büstan"dan İ.S. 1488, İran. Mısır Krallık Kütüphanesi, Kahire.

Buradaki ağacın Resim 27'deki erik ağacıyla, yaprakların Resim 28'deki bambularla karşılaştırılması bir kez daha İranlı sanatçıların motiflerini Çinli ustalardan alıp kendi amaçları için –bazen uyumsuz olarak– nasıl kullandıklarını gösteriyor. Resim 4-7 ve Resim 23-27'de gösterilen, Barbarların yabancı biçem özelliğini toptan almalarıyla, bu İran sanatçıların Çin motiflerini kısmen ve denetimli kullanışları arasındaki karşıtlığa dikkat edin.

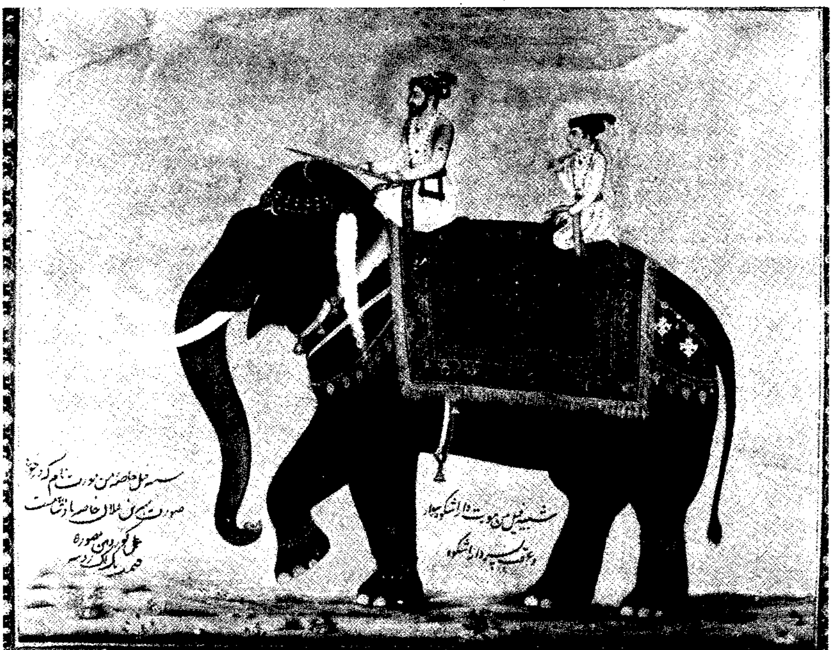
33) *Yılan, bir "Manafi' Al-Hayawan"dan, El Yazması, Moğol, 1300 dolayları, İran.*

34) *Emir Hamza'nın destanından bir resim,*
Mugal, 16. Yüzyıl.
Metropolitan Sanat Müzesi, New York, Rogers Fonu, 1923.

İRAN YOLUYLA ÇİN'DEN HİNDİSTAN'A

Mugallar, Pers kültürünü, İmparator Ekber'in (1556-1605) saltanatının ilk döneminde yapılmış olan bu resimde görüldüğü gibi, Hindistan'a taşımışlardır. O zamana kadar İran'da dinsel reformcular, bütün figür sanatını, tehlikeli putperestlikle ilişkili sayarak yok ettiler; ama bu, Hindistan'da görülüşünden beş yüzyıl önce Çin'de ortaya çıkan motifleri ortadan kaldıramadı. Geçiş sürecinde, insanlığı cüceleştiren heybetli dağların garip biçimli bir tavus tüneği olacak kadar küçük duruma geldiğini görüyoruz (Resim 31 ile karşılaştır). Oysa Mugal sanatçının da yanlış anladığı, Çinli orijinalinde gizemli ve çekici biçiminin yaşamakta olduğudur.

35) *Prens Dara Shikuh ve Oğlu, Mugal, 16. yüzyıl.*
Saatliche Müzesi, Berlin.

İMPARATORLUK İSLAMININ GÖRKEMİ VE DEBDEBESİ

Osmanlı, Safevi ve Mugal hanedanlarının yönettiği üç büyük imparatorluk, 16. yüzyılda Müslüman dünyanın büyük bir bölümü üzerinde denetimlerini pekiştirdiler. Bu büyük devletler, iktidarlarını, Avrupa'da çekişmeler içindeki bir Hıristiyan dünyasına ve dağınık olarak yaşayan Hindustanilerin bulunduğu Hindistan'a yayılarak genişletmekte pek güçlük çekmediler.

Bu siyasal gerçekler süslü bir biçimde donatılmış, gösterişli, güçlü yürüyüşü manzarayı küçülten bu filin resminde zayıf bir yankı buluyor. Manzara Pers biçimlerinin (halı ve binicinin giysisi) sanatta ve yaşamda yeni ve değişik bir Mugal biçemi üretmek üzere eski Hint özellikleriyle (filin halhalları) nasıl karıştığının bir göstergesi olarak ele alınabilir.

ki, tarım alanının sınırı hatırı sayılır derecede güneye doğru geriledi.

Doğu Afrika'nın Guardafui Burnu'nun güneyinde uzanan bölümünün tarihi hâlâ bulanıktır. 700-1400 yılları arasındaki tarihlerde, bugün Rodezya olarak bilinen toprakların birçok yerinde geniş çaplı altın madenciliği yapıldı. Zimbabve'deki ve yakınlarındaki iri taşlardan yapılmış yapıların yıkıntılarının kapladığı geniş alan bu girişimin çapını gösterir. Bir başka önemli olay, sığır sürüleri besleyen göçebelerin güneye doğru yayılmalarıydı. Bu olayda da öncüler, sığır beslemeyi olasılıkla daha uygar halklardan belki Nübye'den öğrenmiş bulunan Bantu dili konuşan kabilelerdi. Bantu sığır çobanları, Doğu Afrika'nın geniş bir bölümüne yerleşmiş olan Hotanto avcılarını buralardan sürdüler. 1500'de Bantu yayılmasının sınırları Zambezi Irmağı'na ulaşmıştı.

Bu nedenle Avrupalılar, gemilerle Ümit Burnu'nu dolaşmadan önce, daha ileri toplulukların etkileri hemen tüm Afrika'ya pek güçlü olmayan bir biçimde, ama kuşkuya yer bırakmayacak kadar kesin olarak girmiş bulunuyordu. Hem Batı hem Doğu Afrika'da, nerelerde tarıma elverişli toprak varsa oralarda, uygar yaşam biçiminin birçok yerel örnekleri ve çeşitleri kök salmış durumdaydı.

Amerika Kıtaları

Geçen süre içinde Güney Amerika ve Kuzey Amerika, "uygar toplum" sıfatını tam anlamıyla hak eden karmaşık toplumların yaşadıkları kıtalar durumuna gelmişti. Genel olarak belirtilecek olursa, İ.S. 1500'de Meksika'da ve Peru'da çevreye egemen olma yolunda, eski Mezopotamyalıların ve Mısırlıların İ.Ö. 2500 dolaylarında bulundukları düzeye çok benzeyen bir duruma ulaşılmıştı. İspanyol fatihler, onların dünyanın öteki bölgelerinden yalıtılmış durumlarına

son verdikleri zaman, bu dört bin yıllık fark, Amerika Yerlilerinin (Kızılderililerin) kapatamayacakları kadar büyüktü. Aztek ve İnka imparatorluklarının yüksek kültürleri, arkalarında pek fazla iz bırakmadığı için, Amerika Yerlilerinin uygarlıklarını, ancak oldukça yüzeysel bir biçimde inceleyebileceğiz.

Yeni Dünya'nın temel besini olan mısırın yetiştirilmesi, en az İ.Ö. 2500 tarihlerine dayanır. Meksika'daki ve bugün Birleşik Devletler'i oluşturan toprakların güneybatısındaki topluluklar, 7000 hatta 9000 yıl önce mısırın yabanıl atalarından yiyecek olarak yararlanmışlardı. Ne var ki, Yeni Dünya'da görülen gelişme hızı, Eski Dünya'dakinden çok daha ağırdı. Az çok yoğun nüfuslu yerleşik köyler, Orta Meksika'da İ.Ö. 1500 dolaylarından önce ortaya çıkmadı. Köpekten başka evcil hayvanlara sahip olunmaması, Amerika'nın yavaş gelişmesinin nedenlerinden bir bölümünü açıklayabilir. Ayrıca mısır, insanlar için Eski Dünya'nın belli başlı tahılları kadar dengeli bir beslenme kaynağı değildi ve düzenli ekime geçildikten sonra, öteki önemli besin türlerinin geçirdiğinden çok daha büyük değişiklikler geçirdi.

Nedenleri ne olursa olsun, Amerika kıtalarında hakkıyla uygarlaşmış diyebileceğimiz toplumlar, ancak Miladi tarihlerden az önceki yıllarda gelişmeye başladı. Bu yoldaki gelişmelerin yalnızca arkeolojik kanıtları var elimizde. Guatemala'da (Maya ülkesinde) ve Orta Meksika Yaylası'nda, içlerinde insan yapısı piramit biçimli tümsekler üzerinde yükselen taştan tapınakların bulunduğu anıtsal görünümlü birçok din merkezi kurulmuştu. Bunların kuruluşunu izleyen yüzyıllarda zanaatlarda hızlı gelişmeler sağlandı. Hem Maya hem Meksika merkezlerinde daha ince yontular, daha büyük yapılar, daha kesin planlara göre düzenlenmiş tapınak bölgeleri görüldü. Arkeologların Orta Amerika'daki Yerli kültürlerinin "klasik" aşaması olarak

adlandırdıkları dönem İ.Ö. 300 dolaylarında başladı ve altı yüzyıl kadar sürdü. Bu süre içinde Maya ve Meksika tapınakları çok büyük boyutlara ulaştı ve çok sistemli bir olgunluğa sahip oldu. Mayalar, doğru bir takvim ve bilginlerin günümüzde, ancak bir parçasını çözebildikleri bir yazı biçimi geliştirdiler. Toplumun rahipler tarafından denetlenip yönetildiği açık; ancak sıradan çiftçilerin çabalarını büyük tapınakların yapılması yolunda harekete geçiren düşüncelerin, mitosların ve dinsel ilkelerin ayrıntılarını ve uzman taş yontucuların ve öteki zanaatçıların geçimlerini nasıl sağladıklarını daha söyleyebilecek durumda değiliz.

Peru, Meksika'da ve Guatemala'da görülen gelişmelerin biraz gerisinde kalmış olabilir; fakat Peru'nun üç büyük kültürünün "klasik" dönemin, Maya ve Meksika tapınak devletlerinin* klasik çağlarına oldukça yakın bir döneme rastladığı sanılıyor. Meksika'da, And Dağları yamaçlarının önemli besin kaynakları olan patates ve lama yoktu. Ayrıca mısır, Orta Amerika'da yağmurla sulanan topraklarda yetiştirilirken, Peru'nun kıyı bölgesinde yaşayan toplulukların tarımı son derece ustalıklı bir sulama sistemine dayanıyordu. İ.S. 500-1000 tarihleri arasındaki bir dönemde, And Dağları yüksekliklerindeki Tiahuanaco'dan çıkan bir sanat biçemi, Pasifik'e kadar inen tüm Peru vadilerine yayıldı. Bu olgu, askeri bir fethin işareti sayılabilir. Bununla birlikte dinsel bir akımın ürünü de olabilir. Nedeni ne olursa olsun bu merkezileşme uzun sürmedi. İnkalar, Andların yüksekliklerindeki merkezlerden yayılan yeni bir imparatorluk geliştirmeye başlayınca, karşılarına birçok yerel kent ve kabile devleti çıktı; ancak yayılma güçleri (onbeşinci yüzyılda) onları aştı. İnkalar, tüm Peru topraklarında yaşayan toplulukların üzerinde son derece merkezileşmiş bir rejim kurdular. İmparatorlukları içindeki ülkeler ve topluluklar,

* Kentin önemli bir bölümünü kaplayan tapınaklar çevresinde kurulmuş kent devletleri amaçlanıyor (ç.n.).

yollarla, memurlarla ve Büyük İnka'nın* baş rahibi olduğu bir güneş diniyle bağlanarak bir bütün oluşturmuştu. İnka İmparatorluğuyla eski Mısır'ın dinsel-siyasal merkezileşmelerinin arasında şaşırtıcı benzerlikler vardır.

Meksika bölgesi, çok daha büyük çeşitlilik göstermesi bakımından eski Mezopotamya ile karşılaştırılabilir. Rahiplerce yönetilen Maya ve Meksika toplulukları, İ.S. 900 dolaylarında yıkıldı. Nedenleri açık değil. Orta Meksika Vadisi'ndeki rahiplerin yönettiği düzen kuzeyden gelen bir barbar akınıyla yıkılmış olabilir. Daha güneyde böyle bir askeri saldırının izleri görülmez. Buralarda tapınakların bulunduğu yerleşme yerlerinin bırakılmasının nedeni, Maya çiftçilerinin, mısır tarlalarının verimliliğini güvenceye alabilmek için rahiplerin yaşadıkları merkezlerin beslenmesini, artık gerekli görmemeye başlamalarına yol açan şu ya da bu biçimde bir inanç yitirilmesi olabilir. Maya topraklarına, dinsel düzenler yerine daha militarist nitelikli rejimler geldi. İlkin Yucatan Yarımadası'ndaki Chichen Itza ve sonra Mayapan, Mayalar arasında bir tür gevşek imparatorluk kurmuş görünürler. Ancak İspanyollar buralara geldiklerinde böyle bir siyasal birlik bile kalmamıştı. İspanyollar Yucatan'da göründükleri zaman, Maya tarımcıları, büyük tapınak merkezlerinin tanıklık ettiği parlak bir geçmişe sahip olmalarına karşın, basit köy toplulukları biçiminde yaşıyorlardı ve hiçbir gelişmiş askeri, siyasal, hatta dinsel örgüte sahip değillerdi.

Daha kuzeydeki bölgeler, Azteklerin (İ.S. 1325'te gelerek) tüm Orta Meksika üzerinde gevşek bir egemenlik kurmalarından önce, birkaç istila dalgasına uğramış olabilir. Aztek askeri etkinlikleri, kalpleri yıl boyu her gün tanrılara sunulan tutsaklar elde etme amacına yönelikti. Bu kurbanların yazgılarından pek hoşlanmadıklarını söyleyebiliriz. Bu nedenle olmalı Cortez, 1519'da, bir avuç canavar

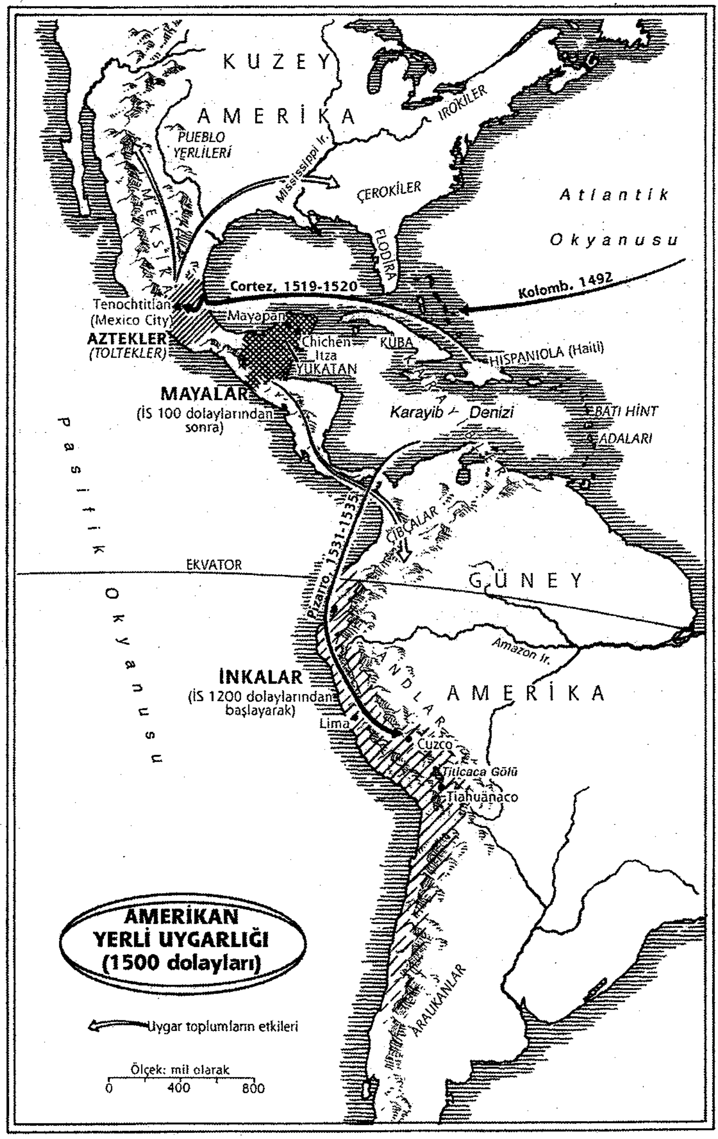
---

* İnka İmparatoru (ç.n.).

ruhlu adamıyla Montezuma'nın sarayına saldırdığı zaman, Orta Meksika Vadisi'nde yaşayan milyonlarca insan arasında gerçek hiçbir bağlılık ya da siyasal birlik bulunmamaktaydı.

Öteki yerli toplulukları da, Avrupalıların keşiflerinden önce tarımsal bir ekonomi yolunda ilerlemeye başlamış bulunuyorlardı. Örneğin, Birleşik Devletler topraklarının güneydoğusunu oluşturan bölgelerde, Meksika'daki kült merkezlerinden etkilenen, ancak onlar kadar büyük ve gelişmiş olmayan kült merkezleri belirmeye başlamıştı. Bugün Kolombiya'yı ve Şili'yi oluşturan topraklar üzerinde uygarlık eşiğine varmış topluluklar yaşamaktaydı. Daha uzakta Virginia'da ve New England'da yaşayan Amerika Yerlileri mısır yetiştirmeyi biliyorlardı ve İrokiler beyazlarla karşılaşmalarından önce bile, korkulur bir siyasal-askeri konfederasyon kurmaya başlamışlardı.

Çok tartışılan bir sorun, Amerika yerlilerinin kültürlerinin, ister Atlantik ister Pasifik yoluyla olsun, okyanus ötesinden gelen yolculardan önemli herhangi bir şeyi alıp almadığı noktasında düğümlenir. Pasifik adalarında yetişen bazı bitkilerin Avrupalıların gelmesinden önce Amerika'da yetiştirilmesi olgusuyla birlikte, Orta Amerika'yla Güneydoğu Asya'nın birkaç sanat motifinin arasındaki şaşırtıcı benzerlikler, Pasifik'in iki kıyısındaki kültürler arasında şu ya da bu tür bir ilişkinin çok erken tarihlerde kurulmuş olduğunun işaretleridir. Bununla birlikte birçok bilgin, Amerika Yerlilerinin uygarlıklarının dünyanın öteki bölgelerinden önemli sayılabilecek herhangi bir şey almış olabileceği görüşünü şiddetle reddetmektedir. Böylece sorun çözülememiş olarak kalmakta ve şimdiye dek yapılanlardan daha dikkatli çalışmalar yapılmaksızın kesin bir biçimde çözüleceğe benzememektedir.

KUZEY
AMERİKA
PUEBLO YERLİLERİ
MEKSİKA
Mississippi Ir.
IROKİLER
ÇEROKİLER
FLODİRA
Atlantik Okyanusu
Kolomb. 1492
Cortez, 1519-1520
Tenochtitlan (Mexico City)
AZTEKLER (TOLTEKLER)
Mayapan
Chichen Itza
YUKATAN
KUBA
HİSPANIOLA (Haiti)
MAYALAR (İS 100 dolaylarından sonra)
Karayib Denizi
KARAYİBLER
BATI HİNT ADALARI
Pasifik Okyanusu
ÇİBÇALAR
Pizarro, 1531-1535
EKVATOR
GÜNEY AMERİKA
Amazon Ir.
ANDLAR
İNKALAR (İS 1200 dolaylarından başlayarak)
Lima
Cuzco
Titicaca Gölü
Tiahuanaco
ARAUKANLAR
AMERİKAN YERLİ UYGARLIĞI (1500 dolayları)
Uygar toplumların etkileri
Ölçek: mil olarak
0
400
800

II. Kesimle İlgili Kaynakça Denemesi

Dünya tarihi anlayışıma göre, İ.Ö. 500 ile İ.S. 1500 yılları arasında uzanan zaman kesitinin tümü, yapıcı, uygarlık kurucu bir çağla 1500'den sonra başlayan Batı üstünlüğü çağı dilimleri arasında yer alan bir tür genişletilmiş "ortaçağ"ı oluşturur. Böyle bir sınıflandırma, bu bölümde birlikte ele alınan dönemin İ.S. 400 dolaylarından önceki kesimini klasik çağ, sonraki kesimini ortaçağ olarak ikiye bölen geleneksel tarih dönemlendirmesine ters düşer. Geleneksel kronolojik sınıflandırma, dünyanın öteki bölümlerine pek yatkın değildir; bu nedenle, yalnızca bölgelerin adını vermek ve bunları herhangi bir ortak kronolojik düzenleme içine sokmamak en uygun yol olarak görünüyor.

AVRUPA. Klasik yazarların çoğu, İngilizceye çevrilmiş ve bir sayfası özgün Yunanca ve Latince, karşısındaki sayfası İngilizce olarak *Loeb Classical Library* yayınları arasında yayımlanmıştır. Ayrıca önemli klasik yazarların yapıtları başka yayınevleri tarafından da çevirtilip yayımlanmıştır. Ne var ki Aiskhylos, Sophokles, Aristophanes,

Herodotos, Thukydides, Plutarkhos, Livius, Tacitus, Platon, Aristoteles, Cicero ve ünü geçici olmayan benzeri yazarlardan yapılan çeşitli çeviriler ve basımlar hakkında salık verecek kadar bilgi sahibi değilim. Bununla birlikte, herhangi bir meraklı öğrenciye, zaman geçirmeden bu yazarları okumaya başlamasını öğütlemek gerek; çünkü bunlar, Batı uygarlığının beslendiği belli başlı kaynaklardan birini oluşturur.

Sıra, incelediğimiz dönem hakkında çağdaş yazarların yapıtlarına gelince, seçim keyfi olmaya ve güçleşmeye başlar. J. B. Bury, *History of Greece to the Death of Alexander the Great,* 3. bas. (Londra, 1951) ve Max Cary, *History of Rome down to the Reign of Constantine the Great,* 2. bas. (Londra, 1954) iki güzel, standart metindir. Gisela M. A. Richter, *Sculpture and Sculptors of the Greeks,* göz. geç. bas.(New Haven, 1950) bir başka standart yetkedir; Moses Hadas, *History of Greek Literature* (New York, 1950) konusunu çok güzel bir biçimde ele alıp işleyen bir yapıttır. Ekonomik tarih için F. M. Heichelheim, *Ancient Economic History,* 3 cilt (New York, 1958), M. I. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World,* 3 cilt (Oxford, 1941) aynı yazarın çok daha coşkun bir başka yapıtı, *Social and Economic History of the Roman Empire,* P.M. Fraser tarafından göz. geç. 2. bas., 2 cilt (Oxford, 1957), Tenney Frank ve ötekileri, der. *An Economic Survery of Ancient Rome,* 5 cilt (Baltimore, 1933-1940) ve A. H. M. Jones, *The Greek City: From Alexander to Justinian* (Oxford, 1940) yapıtlarına bakınız. Olayların askeri ve siyasal yönleri üzerine aşağıdaki yapıtlar özellikle ilginçtir: A. R. Burn, *Persia and the Greeks: The Defence of the West* (New York, 1962), William G. G. Forrest, *The Emergence of Greek Democracy* (New York, 1966), Donald Kagan, *The Outbreak of the Peloponnesian War* (Ithaca, 1969), Guy T. Griffith, der. *Alexander the Great: The Main Problems* (New York, 1966), H.

W. Parke, *Greek Mercenary Soldiers* (Oxford, 1933), A. H. M. Jones, *Athenian Democracy* (Oxford, 1957) ve Sir Ronald Syme, *The Roman Revolution* (Oxford, 1939). Ve şiddetle salık verebileceğimiz iki kitap daha: Marshall Clagett, *Greek Science in Antiquity* (New York, 1956), W. W. Tarn ve G. T. Griffith, *Hellenistic Civilization,* 3. bas. (Londra, 1952).

Hıristiyanlığın ilk dönemleri başlı başına bağımsız bir konudur. Klasik çağ bilginleri tarafından bu konuda yazılmış iki yetkin yapıt şunlardır: C. N. Cochrane, *Christianity and Classical Culture* (New York, 1944) ve Arnaldo Momigliano, der. *The Conflict Between Paganism and Christianity in the Fourth Century* (Oxford, 1963). Lynn White, der. *The Transformation of the Roman World: Gibbon's Problem after two Centuries* (Los Angeles, 1966) klasik çağ bilginleriyle ortaçağ uzmanlarını aynı yapıt içinde toplayan bir sempozyumdur. Hıristiyanlığın erken dönemlerinin genel tarihinin güzel bir biçimde işlendiği kitaplar arasında şunlar da vardır: Henry Chadwick, *The Early Church* (Harmondsworth, 1967); Kenneth Scott Latourette, *A History of the Expansion of Christianity, I: The First Five Centuries* (New York, 1937), Robert M. Grant, *Historical Introduction to the New Testament* (New York, 1963) ve Rudolf Karl Bultmann, *Primitive Christianity in Its Contemporary Setting* (Londra, 1956). Daha uzmanlaşmış ilgi alanları da şu yapıtlarda ele alınıp işlenmektedir: A. D. Nock, *Conversion: The Old and the New in Religion from Alexander the Great to Augustine of Hippo* (Londra, 1933), J. M. Allegro, *The Dead Sea Scrolls and Origins of Christianity* (New York, 1957) ve Jean Doresse, *Secret Books of the Egyptian Gynostics,* (New York, 1960). Salo W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews,* 2. bas., 8 cilt(New York, 1952-1958) erken Hıristiyanlık üzerine yapılacak incelemelerde pek çok eksikliği dolduracak yararlı bir yapıttır.

Ortaçağ tarihleri, Hıristiyanlık dünyasını, genellikle Latin ve Yunan Hıristiyanlık dünyaları olmak üzere ikiye böler. Slav Avrupası da, çoğu kere bir üçüncü parçayı oluşturur. Benzeri bir tutumla, İslamla ilişkiler ihmal edilir ya da anlatımın genel akışından ayrı olarak ele alınır. Bunun sonucu ortaçağ döneminde, tüm olarak Avrasya bir yana, Avrupa bile olguların haklı gösterebileceğinden daha kesin bölmelere ayrılmış olarak gösterilmiş olur. Hugh Trevor-Roper'ın *The Rise of Christian Europe* (Londra, 1965) adlı yapıtı böyle bir dar görüşü aşar; Gustave E. von Grunebaum, *Medieval Islam: A Study in Cultural Orientation,* 2. bas. (Chicago, 1955) ve Lynn White, Jr. *Medieval Technology and Social Change* (Oxford, 1962) adlı yapıtları da öyle.

Ortaçağ alanında son zamanların bilginliğinin genel bir girişini ve özetini sunan belki en iyi yapıt, Roberto S. Lopez, *The Birth of Europe* (New York, 1967). Lopez daha çok bir ekonomi tarihçisidir ve Akdeniz ve İtalyan kasaba yaşamının büyük önemi üzerinde durmasıyla, Henri Pirenne'in *Economic and Social History of Medieval Europe* (New York, 1937)* yapıtında Avrupa'nın ekonomik gelişmesi hakkında baş tacı edilen görüşü etkili bir biçimde aşar. 1931 yılında yayımlanan ve Avrupa'nın kırsal yaşamı hakkındaki yerleşmiş görüşleri sarsan yapıt, geçenlerde şu başlık altında İngilizceye çevrilerek yayımlandı: Marc Bloch, *French Rural History: an essay in its basic characteristics* (Berkeley, 1966). *The Cambridge Economic History of Europe,* 3. cilt (Cambridge, 1941-1963) uzmanların üzerinde görüş birliğine vardıkları anlatımı yansıtır. C. S. ve C. S. L. Orwin, *The Open Fields,* 2. bas. (Oxford, 1954) çok tartışılan malikane toprak biçimleri hakkında çiftçilikte pratik deneyimin açıklamalarını getirir.

---

* Henri Pirenne, *Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi,* çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul, 1983.

Siyasal sorunlar hakkında, en iyisi ötekilerden daha ilgi çekici ya da daha önemli bulduğum kitapların bir listesini vermek: Marc Bloch, *Feudal Society* (Chicago, 1961)*, Carl Stephenson, *Medieval Feudalism* (Ithaca, N. Y., 1942); Sir Steven Runciman, *A History of the Crusades,* 3 cilt (Cambridge, 1951-1954); George Widengren, *The Crusades* (New York, 1969); Charles Homer Haskins, *The Normans in European History* (Boston, 1915); Geoffrey Barraclough, *The Origins of Modern Germany,* 2. bas. (Oxford, 1947); P. H. Sawyer, *The Age of the Vikings* (New York, 1962); Daniel P. Waley, *The Italian City Republics* (Londra, 1969) ve Geoffrey Barraclough, *The Medieval Papacy* (New York, 1968).

Aynı biçimde keyfi bir ilkeyle, kültür tarihi hakkında aşağıdaki yapıtlar önerilebilir: Christopher Dawson, *The Making of Europe* (Londra, 1932), Karl F. Morisson, *Tradition and Authority in the Western Church, 300-1140* (Princeton, 1969); Johan Huizinga, *The Wanning of the Middle Ages* (Londra, 1924); L. J. Daly, *The Medieval University* (New York, 1961); Charles Homer Haskins, *The Renaissance of the Twelfth Century* (Cambridge, Mass., 1927); C. H. MacIlwain, *The Growth of Political Thought in the West* (New York, 1932), David Knowles, *The Evolution of Medieval Thought* (Londra, 1962); Ernst Kitzinger, *Early Medieval Art in the British Museum,* 2. bas. (Londra, 1955); Erwin Panofsky, *Gothic Architecture and Scholasticism* (Latrobe, Pa., 1951); Paul Oskar Kristeller, *Renaissance Thought: The Classic, Scholastic and Humanist Strains,* göz. geç. bas., 2 cilt (New York, 1961) ve Ernst Cassirer ve ötekileri, der. *The Renaissance Philosophy of Man* (Chicago, 1948).

Doğu Avrupa üzerine İngilizce yapıtlar daha azdır, bununla birlikte aşağıdakiler öğütlenebilir: Archibald R. Le-

* Marc Bloch, *Feodal Toplum,* çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, 1983.

wis, *Naval Power and Trade in the Mediterranean, A.D. 500-1100* (Princeton, 1951); Sir Steven Runciman, *Byzantine Civilization* (Londra, 1933); Norman H. Baynes ve H. St. L. B. Moss, der. *Byzantium* (Oxford, 1961); O. M. Dalton, *East Christian Art: A Survey of the Monuments* (Oxford, 1925); N. P. Kondakov, *The Russian Icon* (Oxford, 1927); George Vernadsky, *A History of Russia,* bugüne dek 4 cildi çıktı (New Haven, 1943-...); James H. Billington, *The Icon and the Axe, an Interpretative History of Russian Culture* (New York, 1966); Arthur Voyce, *The Art and Architecture of Medieval Russia* (Norman, 1967) ve Serge A. Zenkovsky, der. ve çev. *Medieval Russia's Epics, Chronicles and Tales* (New York, 1963).

İSLAM DÜNYASI. İslam dünyasından söz etmek, sınırları kesin olarak biçimlenmemiş, esnek bir şeyden söz etmek demektir; çünkü çıkışını izleyen ilk binyıl içinde, öteki inançlardan toplulukları kendine döndürme eylemini ve topraklarını genişletme işini sona erdirmiş değildi ve aslına bakılırsa, bu yayılması, bugün bile sona ermiş değildir. Ayrıca birçok bakımdan Part ve Sasani imparatorlukları Abbasi halifelerinin habercileri oldukları için, onları da İslam dünyası genel başlığı altında ele almak uygun olur. Genel olarak İran ile ilgili çalışmalar çok değildir. Bu konuda iki kısa genel yapıt: Richard N. Frye, *Heritage of Persia* (Cleveland, 1963) ve Roman Ghirshman, *Iran from the Earliest Times to the Islamic Conquest* (Penguin, 1961). Neilson C. Debevoise, *A Political History of Parthia* (Chicago, 1938). Sasani dönemleri için İngilizcede buna benzer bir yapıt yoktur. Fransızca okuyabilenler için Arthur Christensen, *L'Iran sous les Sassanides,* 2. bas. (Copenhagen, 1944) vardır. Roman Ghirshman, *Persian Art, The Parthian and Sassanian Dynasties* (New York, 1962) ve Arthur Upham Pope ve Phyllis Ackerman, ed. *A Survey of Persian Art,* 7 cilt (Londra ve New York, 1938-1939) son derece yetkin

yapıtlardır. Dinsel tarih üzerine George Widengren, *Mani and Manichaeism*'den (Londra, 1965) ve Robert Charles Zaehner'in yazdığı iki kitap olan *The Dawn and Twilight of Zoroastrianism* (New York, 1961) ile *Zurvan: A Zoroastrian Dilemma* (Oxford, 1955) yapıtlarından yararlanılabilir.

İslam hakkındaki sayısız yapıt arasında şunlar özellikle iyidir: H. A. R. Gibb, *Mohammedanism: An Historical Survey*, 2. bas (Londra, 1953); Bernard Lewis, *The Arabs in History* (Londra ve New York, 1950)*; Gustave E. von Grunebaum, *Medieval Islam: A Study in Cultural Orientation*, 2. bas. (Chicago, 1955); T. W. Arnold, *The Caliphate* (Oxford, 1924) ve T. W. Arnold, *The Preaching of Islam*, 2. bas. (Londra, 1913). Muhammed'in yaşamı ve peygamberliği hakkında: Tor Andrea, *Mohammed: The Man and His Faith* (New York, 1956); W. Montgomery Watt, *Muhammad at Mecca* (Oxford, 1953)** ve W. Montgomery Watt, *Muhammad at Medina* (Oxford, 1956) çok iyi yapıtlardır. İslam öğretisi W. Montgomery Watt, *What is Islam?* (New York, 1968) yapıtında iyi özetlenmiştir. *Kur'an*'ın birçok İngilizce çevirileri vardır ve hiçbiri İngilizcede onun Arapçadaki özgün edebi gücünü veriyor görünmez; ayrıca içlerinde en iyisinin hangisi olduğunu söyleyebilecek bilgiye de sahip değilim. Eric Schroeder, *Muhammad's People* (Freeport, Me., 1955)*** çoğu İslam öncesi dönemlere ait olan Arap şiirinin çevirilerinin çarpıcı derlemesidir. Ibn Khaldun, *The Muqaddimah: An Introduction to History*, çev. Franz Rosenthal, 3 cilt (New York, 1958)**** havası tümüyle farklıdır. W. Montgomery Watt tarafından çevrilen, ünlü bir İslam teoloğunun özyaşam öyküsü olan *The Faith and Practice of Al-Ghazali* (Londra ve New York, 1953) İs-

* Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, çev. H. Dursun, İstanbul, 1979.

** W. M. Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, çev. R. Ayas- A. Yüksel, Ankara, 1986.

*** E. Schroeder, *Hz. Muhammed'in İzinde*, çev. S. Yazıcıoğlu, İstanbul, 1955.

**** İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Zâkir Kadiri Ugan, İstanbul, 1970. *Mukaddime*, çev. Turan Dursun, I. cilt, Ankara, 1977.

lam uygarlığının bir üçüncü yönünün derinliğine inme olanağı sunar. İslam bilimi ve siyasal kuramı Seyyed H. Nasr, *Science and Civilization in Islam* (Cambridge, 1968) ve W. Montgomery Watt, *Islamic Political Thought, the Basic Concepts* (Edinburgh, 1968) yapıtlarında başarılı bir biçimde sunulmuştur.

Sufilik hareketiyle İslamlıkta görülen büyük değişme için A. J. Arberry, *Sufism: An Account of the Mystics of Islam* (Londra, 1950) ve Reynold Alleyne Nicholson, *Studies in Islamic Mysticism** (Cambridge, 1921) öğütlenebilir. Edward G. Browne, *A Literary History of Persia,* 4 cilt (Londra ve Cambridge, 1902-1924) ününü hak eden klasik bir yapıttır. T. W. Arnold, *Painting in Islam* (Oxford, 1928) yararlıdır. İslam sanatı hakkında doyurucu bir genel yapıt bilmiyorum.

Daha uzmanlaşmış konular şu yazarlar tarafından ele alınmıştır: George Fadlo Hourani, *Arap Seafaring in the Indian Ocean in Ancient and Early Medieval Times* (Princeton, 1951); W. Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion,* 2. bas. (Londra, 1928)**; Paul Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire* (Londra, 1938)***; J.K. Birge, *The Bektashi Order of Dervishes* (Hartford, 1937); Marshall G. S. Hodgson, *The Order of Assassins* (The Hague, 1955) ve Bernard Lewis, *The Assassins, a Radical Sect in Islam* (New York, 1968).

ORTA ASYA VE BOZKIRLAR. Bu konuda temel bir yapıt geçenlerde İngilizceye çevrilen René Grousset, *The Empire of the Steppes* (New Brunswick, N. J., 1970). William M. McGovern, *The Early Empires of Central Asia* (Chapel Hill, 1939) ve Owen Lattimore, *The Inner Asian Frontiers of China* (New York, 1940) bozkırın doğu bölümlerini

* R. A. Nicholson, *İslam Sufileri*, İstanbul, 1978.

** W. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan,* haz. H. D. Yıldız, İstanbul, 1981.

*** P. Wittek, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu,* çev. F. Berktay, Ankara, 1985.

ele alır. W. W. Tarn, *The Greeks in Bactria and India,* 2. bas. (Cambridge, 1951) ve A. K. Narain, *The Indo-Greeks* (Oxford, 1957) Orta Asya tarihinin özellikle hareketli bir dönemini incelerler. Kuşan İmparatorluğu hakkında buna benzer bir yapıtın ya da Uygur Maniciler zamanında Orta Asya'ya kadar yayılan Sasani şafağı hakkında doyurucu bir yapıtın bulunup bulunmadığını bilmiyorum. Sir Mark Aurel Stein, *On Ancient Central Asian Tracks* (Londra, 1933) yapıtında bulgularını sunmakla birlikte, bunları bir tarih kurma biçiminde örmez.

Bozkırın batı kesimleri tarihçiler tarafından daha iyi incelenmiştir. M. I. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia* (Oxford, 1922) ve Tamara Talbot Rice, *The Scythians* (Londra, 1957) kaynağından birinci kesimle ilgili kaynakça denemesinde söz edilmişti. Mortimer Wheeler, *Rome Beyond the Imperial Frontiers* (New York, 1955), E. A. Thompson *A History of Attila and the Huns* (Oxford, 1948) ve D. M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars* (Princeton, 1954) adlı yapıtlar, Avrupa ile ilişkileri söz konusu olduğu noktalarda, bozkır tarihinin belli başlı dönemlerini doyurucu bir biçimde kapsayan yapıtlardır. Moğollar hakkında şu iki yapıt özellikle iyidir: H. Desmond Martin, *The Rise of Chingis Khan and His Conquest of North China,* der. Eleanor Lattimore (Baltimore, 1950) ve Christopher Dawson, der., *The Mongol Mission* (Londra, 1955).

HİNDİSTAN VE GÜNEYDOĞU ASYA. A. L. Basham, *The Wonder That Was India,* göz. geç. bas. (New York, 1963) Hint uygarlığına genel bir giriş olarak şimdiye dek yazılmış kitapların en iyisidir. K. A. Nilakanta Sastri, *A History of South India from Prehistoric Times to the Fall of Vijayanagar,* 3. bas. (Madras, 1966) ve E. H. Warmington, *Commerce Between the Roman Empire and India* (Cambridge, 1928) Akdeniz ve Hint Okyanusu dünyaları arasındaki etkileşim üzerine ilginç veriler sunan yapıtlardır.

Hint düşüncesi ve edebiyatı üstüne standart yapıtlar şunlardır: Surendranath Dasgupta, *A History of Indian Philosophy,* 5 cilt (Cambridge, 1932-1955); A. B. Keith, *A History of Sanskrit Literature* (Londra, 1928) ve A. B. Keith, *The Sanskrit Drama in Its Origin, Development, Theory and Practice* (Oxford, 1924). Hint sanatı şu yazarların aşağıdaki yapıtlarıyla güzel bir biçimde yansıtılmıştır: Heinrich Zimmer ve Joseph Campbell, *The Art of Indian Asia,* 2 cilt (New York, 1955) ve Benjamin Rowland, *The Art and Architecture of India* (Penguin, 1953). Hint edebiyatından yapılmış olan yararlanabileceğiniz çeviriler arasında aşağıdaki yapıtlar bulunmaktadır: V. R. R. Dikshitar, der. ve çev. *The Lay of the Anklet (Silappadikâram)* (Oxford, 1939); Johannes A. B. van Buitenen, *Tales of Ancient India, translated from the Sanskrit* (Chicago, 1959); Franklin Edgerton, çev. ve der. *The Bhagavad Gita, translated and Interpreted,* Harvard Oriental Series(Cambridge, Mass. 1944) ve N. A. Nikam ve Richard P. McKeon, çev. ve der. *The Edicts of Asoka* (Chicago, 1958). Bunlar özellikle ilginç yapıtlardır.

Güneydoğu Asya tarihi şu yapıtlardan yararlanılarak izlenebilir: D. G. E. Hall, *A History of Southeast Asia* (New York, 1955); John F. Cady, *Southeast Asia: Its Historical Development* (New York, 1964); H. G. Quaritch Wales, *The Making of Greater India: A Study in Southeast Asian Culture Change* (Londra, 1950); J. C. van Leur, *Indonesian Trade and Society* (The Hague, 1955); B. H. M. Vlekke, *Nusantara: A History of the East Indian Archipelago* (Cambridge, Mass., 1943) ve Bernard P. Groslier, *Indo China, Art in the Melting Pot of Races* (Londra, 1962, Cleveland,1966).

UZAKDOĞU. L. C. Goodrich, *A Short History of the Chinese People,* 3. bas. (New York, 1959) Çin tarihinin İngilizce yapıtlar içinde bulunabilecek en iyi öyküsüdür. George B. Sansom, *Japan: A Short Cultural History,* göz. geç. bas. (New York, 1962) aynı işi Japon tarihi için görür.

Kore hakkında gerçekten doyurucu herhangi bir yapıt bilmiyorum, fakat M. Frederick Nelson, *Korea and the Old Orders in Eastern Asia* (Baton Rouge, 1945) ve Homer B. Hulbert, *The History of Korea,* C.M. Weems tarafından göz. geç. bas. 2 cilt (Hillary, N. Y., t. y., ilk Seul'de 1905'te basıldı) yapıtlarından yararlanılabilir. E. O. Reischauer ve John K. Fairbank, *A History of East Asian Civilization, I: East Asia, the Great Tradition* (Boston, 1961) Uzakdoğu'yu bir bütün olarak ele almaktadır.

Çin'in uzun siyasal ve toplumsal gelişmesi içindeki özel konular şu yazarlar tarafından işlenmiştir: Derk Bodde, *China's First Unifier: A Study of Ch'in Dynasty as Seen in the Life of Li Ssu* (Leiden, 1938); J. K. Shryock, *Origin and Development of the State Cult of Confucius* (New York, 1932); Arthur F. Wright, *Buddhism in Chinese History* (Stanford, Cal., 1959); Wolfram Eberhard, *Conquerors and Rulers: Social Forces in Medieval China* (New York, 1952); Edwin G. Pulleyblank, *The Backround of the Rebellion of An Lushan* (Londra, 1955) ve J. J. L. Duyvendak, *China's Discovery of Africa* (Londra, 1949).

Çin sanatına ve düşüncesine de aşağıdaki yapıtların yardımıyla yaklaşılabilir: Osvald Sirén, *Chinese Painting: Leading Masters and Principles,* 7 cilt (New York, 1956-1958); Lawrence Sickman ve Alexander Soper, *The Art and Architecture of China* (Penguin, 1956) ve Fung Yu-lan, *A History of Chinese Philosophy,* çev. Derk Bodde, 2 cilt (Peiping, 1937). Joseph Needham, *Science and Civilization in China,* birçok cilt (Cambridge, 1954-...); T. F. Carter ve L. C. Goodrich, *The Invention of Printing in China and Its Spread Westward,* 2. bas. (New York, 1955) konularında en söz sahibi yapıtlardır. Çin'in en ünlü iki tarihçisi Burton Watson, *Ssuma Ch'ien, Grand Historian of China* (New York, 1958) ve Homer H. Dubs, çev. ve der. *The History of the Former Han Dynasty by Pan Ku* (Baltimore, 1938) adlı yapıtlardan izlenebilir. Arthur Waley'in iki çevirisi de

önemle belirtilmeye değer yapıtlardır: *The Poetry and Career of Li Po, 701-762 A.D.* (Londra, 1951) ve Murasaki Shikibu'nun yapıtının Japoncadan yaptığı çevirisi olan *The Tale of Genji* (Boston, 1935).

AFRİKA. Robin Hallett, *Africa to 1875* (Ann Arbour, 1970) Afrika tarihi hakkında bilinenlerin son bulguları da içeren bir özetidir. Afrika'nın çeşitli bölgelerinin genel tarihlerini veren yapıtlar arasında şunlar bulunur: Roland Oliver ve G. Mathew, *History of East Africa* (Cambridge, 1963); John D. Fage, *A History of West Africa* (Cambridge, 1969); Jan Vansina, *Kingdoms of the Savanna* (Madison, 1966); Charles-André Julien, *Histoire de l'Afrique du Nord* (Paris, 1966) çok "yakın" bir tarihte İngilizce çevirisini görmeyi umduğumuz bir yapıttır. J. Spencer Trimingham, *A History of Islam in West Africa* (Londra, 1962) konusunda yazılmış çok sevimli bir yapıttır. Aynı yargıyı şu yapıt hakkında da verebiliriz. A. H. M. Jones ve Elizabeth Monroe, *A History of Ethiopia* (Oxford, 1955) *A History of Abyssinia* adlı (1935) tarihli yapıtın yeni basımıdır.).

AMERİKA KITALARI. Gordon R. Willey, *New World Prehistory,* Smithsonian Institution 1960 raporu (Washington, D.C., 1961) ve H. E. Driver, der. *The Americas on the Eve of Discovery* (Englewood Cliffs, N. J., 1964) Amerika Yerlilerinin tarihi üzerine iki iyi genel giriş yapıtıdır. G. H. S. Bushnell, *Peru,* göz. geç. bas. (New York, 1963); J. Eric S. Thompson, *The Rise and Fall of Maya Civilization* (Norman, Okla., 1954) ve G. C. Valliant, *The Aztecs of Mexico* (Penguin, 1950) de yararlı yapıtlardır. Kristof Kolomb'dan önce Pasifik'in karşı kıyılarıyla ilişkiler tartışmalı sorunu için M. W. Smith, *Asia and North America: Trans-Pacific Contacts,* Society for American Archaeology, Memoir No. 9 (1953) ve Andrew Sharp, *Ancient Voyagers in the Pacific* (Wellington, N. Z., 1956) adlı yapıtlara bakınız.

ÜÇÜNCÜ KESİM

Batı'nın Üstünlük Sağlaması

Yeniçağla yeniçağ öncesi dönemleri birbirinden ayıran sınır taşı olmaya 1500 yılı, bu amaçla önerilen öteki tarihlerin çoğundan daha uygundur. Bu sınır, özellikle Reform akımının hemen ardından gelen büyük buluşların, can çekişen ortaçağ Avrupasına öldürücü vuruşu yaptıkları ve az çok kararlı yeni düşünce ve davranış biçimlerine ulaşmak yolunda bir buçuk yüzyıl sürecek çılgınca bir çabanın başladığı Avrupa tarihi için uygundur. Avrupa uygarlığı bu çabanın sonunda, 1648 yılından sonra, çizgileri kesin belirlenmemiş yeni bir biçim aldı. 1500 yılı, dünya tarihi için de önemli bir dönüm noktasıdır. Avrupalıların keşifleri, yeryüzünün okyanuslarını, üzerinde ticaret etkinliklerini ve fetih girişimlerini yürüttükleri yollara dönüştürdü. Böylece, insanların yaşamasına elverişli tüm kıyılar boyunca yeni bir kültür dünyası yaratılmış oldu. Bu dünya, Asya uygarlıklarının bozkır göçebelerine karşı*

* Metinde "Modern Times", yakınçağı da içine alan geniş anlamıyla yeniçağ. Yazarın "Yeni Çağlar" dediği, benim geleneksel tarih kavramlarımıza uymak için "yeniçağ" diye çevirdiğim bu, bundan önceki ve bundan sonraki "yeniçağ" sözcüklerinin böyle bir anlama geldiği unutulmamalıdır (ç.n.).

M.S.	AMERİKA	AVRUPA	RUSYA
KEŞİF ÇAĞI	Kristof Kolomb		III. İvan'ın Tatar yönetimini tanımayışı
	A V	R U P A L I L A R I N	O K Y A N U
1500	Cortez Pizarro V. Charles'ın İmp. Hawkins ilk Afrikalı köleleri getiriyor	RÖNESANS Leonardo da Vinci Machiavelli Katolik reformu Michelangelo Kopernik Felemenk ayaklanması Vesalius Montaigne İspanya'da II. Philip REFORMASYON Luther VIII. Henry Calvin Loyola St. Xavier	IV. İvan Kazanı, Astrahan Livonya savaşı Rusya Sibirya'yı
1600	Virginia, Quebec, New Ansterdam, Massachusetts kuruldu Şeker ekim alanları zenci köleleri Yeni Dünyaya yerleştiriyor New Amsterdam'dan Felemenkler'in kovulması	Shakespeare El Greco F. Bacon OTUZ YIL SAVAŞI Cervantes Kepler Cyril Lukaris Galileo İngiliz iç savaşları Rembrant Milton Descartes XIV. Louis Harvey Moliere İngiliz devrimi Newton Spinoza Büyük Frederic Locke Hobbes İsveç İmparatorluğu'nun çöküşü	Sıkıntılar dönemi Polonya saldırısı NİKON VE KİLİSE REFORMU BÜYÜK PETRO
ESKİ DÜZEN 1700	Britanya Kanada'yı kazanıyor AMERİKAN BAĞIMSIZLIK SAVAŞI İspanyol İmparatorluğu'nda ticaret tekelinin kaldırılması	Leibniz Avusturya'nın yükselişi Newcomen'in makinesi Mabillon Voltaire Bach Rousseau Güney denizi Dalaveresi YEDİ YIL SAVAŞLARI Watt'ın buhar makinesi Mozart Polonya'nın paylaşılması Linneaus Adam Smith FRANSIZ DEVRİMİ Hume	St. Petersburg yeni başkent Soylular devlet hizmetinden bağışlandı BÜYÜK KATERİNA Pugaçev ayaklanması ROMANOV HANEDANI
YENİ DÜZEN 1800	Latin Amerika'nın bağımsızlığı BİRLEŞİK DEVLETLER İÇ SAVAŞI	NAPOLEON Kant Viyana Kongresi Herder Hegel 1848-49 Devrimleri Darwin Marx III. Napoléon Cavour Bismarck Nietzsche Papalığın yanılmazlığı otomobil	I. Aleksandr Puşkin I. Nikola KIRIM SAVAŞI Serfliğin kaldırılması Dostoyevsky Demiryolu yapımı
	S A N A Y İ D E V R İ M İ		
1900	Panama Kanalı Wilson Uçak	Picasso Einstein Freud	1905 Rus Devrimi
	I	. D Ü N Y A	S A V
	F. D. ROOSEVELT Atom enerjisi: Fermi	CHURCHILL HİTLER MUSSOLİNİ	1917 RUS DEVRİMİ Lenin Stalin
	I	I . D Ü N	Y A

İSLAM	GÜNEY ASYA	DOĞU ASYA	PASİFİK VE AFRİKA
Konstantinopolis'in ele geçirilmesi		Cheng-ho	
S A Ş I R	I K E Ş İ F	G E Z İ L	E R İ
ŞAH İSMAİL Osmanlı-Fransız ittifakı KANUNİ SULTAN SÜLEYMAN ele geçiriyor fethediyor	Vasco de Gama Cava'nın Müslümanların denetimine girmesi Babur → Hindistan Çaitanya Vijayanagar'ın Müslümanların eline geçmesi EKBER, MUGAL İMPARATORLUĞU	Macao'nun kuruluşu Hideyoşi Kore'yi istila ediyor	Macellan Portekizliler → Japonya İspanyollar → Filipinler
Büyük Şah Abbas Osmanlı İmparatorluğu'nun Köprülü ile yeniden canlanması Tac Mahal İkinci Viyana kuşatması Karlofça Antlaşması Macaristan'ın yitirilişi	Felemenk ve İngilizler'in Doğu Hindistan Kumpanyaları Tulsi Das Aurangzeb son güçlü Mugal İmparatoru	Ricci → Pekin Rusların Pasifik'e ulaşması Tibetliler, Moğollara Lamaizm dinini benimsetiyor ÇİN'İN MANÇULARCA FETHİ Nerchinsk Antlaşması	Felemenk Gemileri → Japonya Japonya yabancılara kapatıldı TOKUGAVA ŞOGANLIĞI Batı Afrikada köle ticareti
Nadir Şah Abdul Vahab Rus-Türk savaşı Küçük Kaynarca Antlaşması	Panipat savaşı Britanya Fransa'yı Hindistan'dan çıkarıyor	Ayin kitapları tartışması Kiakhta Antlaşması Tibet'te, Moğolistan'da, Türkistan'da Çin denetimi	Bering'in deniz yolculukları Kaptan Cook'un deniz yolculukları İspanyollar San Francisco'yu kurdu Avusturalya sömürgeleştirildi
Sırp ve Yunan Devrimleri Mısır'da Mehmet Ali Paşa Osmanlı ve Vahabileri yeniyor İngiliz-Afgan savaşları Süveyş Kanalı	Hindistan'da İngiliz denetiminin sağlamlaştırılması Ram Mohan Roy İngiliz ordusundaki Hint Askerlerin (Sepoy) İsyanı	Doğu Hindistan kumpanyasının tekelinin kaldırılışı Afyon savaşı Taiping ayaklanması Avrupalılar Pekin'i ele geçiriyor Çin-Japon savaşı	Yeni Zelanda Sömürgeleştirildi Perry Japonya'yı Avrupalılara açıyor Livingstone'un keşifleri Meiji Restorasyonu Afrika'da sömürgeciler arası savaşlar
A Ş I Mustafa Kemal İbn Suud B İ	GANDİ Hindistan'ın bağımsızlığı S A V M İ	Boxer ayaklanması Rus-Japon savaşı Japonya Kore'yi egemenliğine alıyor Japonlar Mançurya ve Kuzey Çin'de A Ş	I Afrika devletleri bağımsız oluyor

yüzyıllardır koruduğu kara dünyası kadar önemli bir dünya olarak ortaya çıktı ve sonunda bu kara dünyasından daha önemli bir duruma yükseldi.

Yeryüzünün tüm öteki halkları, durmadan değişen, gelişen rahatsız edici yöntemleriyle yaşamlarına burunlarını sokan Avrupalılara karşı, yavaş yavaş bazı köklü önlemler almak zorunda kaldılar. Batı'nın tüm yeryüzünün her yerinde böyle üstün bir duruma yükselişi, yeniçağ dünya tarihinin ana konusudur.

Ancak böyle büyük değişiklikler birden ortaya çıkmaz. Eski Asya uygarlıkları, Kristof Kolomb'un (1492'de), Vasco da Gama'nın (1498'de) ve Ferdinand Macellan'ın (1519-1522'de) okyanusu aşmalarından tam iki yüzyıl sonra, Avrupa'nın gittikçe artan zenginliğinin ve gücünün yarattığı denizden gelen meydan okuyucu etkilerine karşı, hiç de atak olmayan bir tepki gösterdiler. Avrupa'nın Amerika kıtaları ve Kuzey Asya'nın azgelişmiş ülkeleri üzerindeki etkisi çok daha sert oldu. Yeryüzünün bu her iki büyük bölgesinde yerel kültürler, Avrupalı öncülerin misyonerce ruhları ve teknik üstünlükleri karşısında silinip gitti. Böylece Avrupa toplum biçimi, anayurdundan taşıp Sibirya'nın içlerine girerek ve Atlantik'i aşıp Yeni Dünya'ya ulaşarak, hem doğuya hem batıya doğru yayıldı.

1700'den sonra da, Asya'nın Hindularıyla ve Budistleriyle birlikte İslam halkları, kendilerini Avrupalıların etkisinden kurtaramayacaklarını anladılar. Dinin egemen olduğu yüzyıllar boyunca kutsanan eski kurumlar ve tutumlar, Batı Avrupa halklarının yarattığı yeni gücün karşısında daha fazla tutunamadı. Bu olgunun, Hindistan'da, Balkanlar'da ve Ortadoğu'da birbirinin ardı sıra yinelenmesi hemen hemen tüm Müslüman ve çoğu Hindu topluluklarını ne yapacaklarını bilemedikleri bir şaşkınlığa ve hareketsizliğe düşürdü. Bununla birlikte, on yıl gibi şaşılacak kadar kısa bir süre içinde, Osmanlı, Mugal, Mançu ve Japon imparatorluklarının ya yıkıl-

dıkları ya da Batılılardan güçlerinin sırlarını istemek, almak ya da çalmak umuduyla eski yollarından ayrılmak zorunda kaldıkları 1850'lere dek, geleneksel yolların, yöntemlerin ve kurumların kesin olarak çöktüğü görülmedi.

Bu bilinçli çağdaşlaşma (yani seçici ve kısmi Batılılaşma) çabası, dünyanın Batılı olmayan tüm halklarının özlemlerinin odağı olma durumunu günümüzde bile sürdürmektedir. Toplumsal değişmenin hızının düzenli bir biçimde arttığı ve toplumu bir yönetici grup ya da partinin koyduğu ereklere ulaşacak biçimde yönetme eğiliminin her geçen yıl biraz daha güçlendiği görülüyor.

Avrupa tarihinin 1500 yılından sonraki dönemleri, dünya tarihinin dönüm noktalarını pek yakından izlemez. İzlemesi de beklenemez; çünkü Batı'nın yeryüzünde üstünlük sağlaması yeniçağ tarihinin ana konusuysa, Avrupa'da görülen gelişmelerle bunların öteki halkları ve uzak kıtaları etkilemeleri arasında bir zaman farkı olacağı açıktır.

Bu durumda, Avrupa dışındaki ülkelerin 1700'e kadarki tarihleriyle, Avrupa'nın 1648'e kadarki iç ilişkilerinin tarihini dünya tarihinin aynı dönemi içine sokmak uygun düşecek. Böylece bu dönem, Uzakbatı'nın askeri örgütlenme ve teknoloji, doğa bilimleri ve araştırıcılık gibi alanlardaki hatırı sayılır üstünlüklerini ortaya koyarak, yeryüzünün tüm öteki halklarına kesin olarak ve açıkça meydan okuduğu yılları kapsamaktadır. Aynı biçimde, Avrupa'da daha önceki dönemin savaşımlarından ve kargaşalarından doğan, Avrupa uygarlığını yeni bir klasik döneme ulaştıracak biçimde yeniden örgütlendirecek gizilgücün ortaya çıktığı 1648-1789 yılları arasında uzanan Eski Rejim, dünya tarihinin 1700-1850 dönemi içine sokulabilir. Aynı mantıkla, 1850'den sonraki dünya tarihi, Avrupa'nın sanayileşme ve demokratlaşma ikiz akımının Batı kurumlarını köklü bir biçimde değiştirmeye başladığı, onlara dünyanın öteki uygarlıklarının ancak 1850'den sonra boyun eğecekleri karşı konmaz bir güç ka-

zandırmaya başladığı 1789'dan sonraki tarihiyle yan yana konabilir.

Bu nedenle, III. Kesim iki ayrı kısımda düzenlenmiştir: Avrupa'nın 1500-1648 tarihleri arasında kendi yapısını değiştirdiği dönemin incelendiği kısım, 1500-1700 arasındaki dönemde dünyanın belli başlı bölgelerinde görülen gelişmelerin tek tek ele alınıp tartışıldığı kısımdan önceye konmuştur. Sonra 1648-1789 tarihleri arasındaki dönemi kapsayan, Avrupa'nın Eski Rejimi ve kolonici yayılma üzerine bölümler, dünyanın öteki toplumlarında 1700-1850 arasında görülen gelişmeleri incelemek üzere, alanı ikinci tura hazırlamaktadır. Böyle bir planın, pek düzgün bir görünüşe sahip olmamasından doğan özürünü, kronolojik düzensizliğin, yeniçağın erken döneminin temel gerçeğine dikkati çekip bu gerçeği açık bir biçimde ortaya koyması erdemiyle bağışlatacağına inanıyorum.

ONSEKİZİNCİ BÖLÜM

Büyük Keşifler ve Bunların Dünya Çapındaki Sonuçları

Kendisine "Denizci" takma adı verilen Portekiz Prensi Henry (ölümü, 1460) yeryüzünün insanların yerleşebileceği tüm bölgelerini iki kuşak içinde Avrupalılara açan okyanus ötesi keşifleri gerçekleştiren deniz yolculuklarının başlaması için gerekli koşulları hazırladı. Bu yolda yaptığı, gemilerinin açık denize dayanıklılığını ve hızını artırmak için, çağının en ileri kuramsal bilgileriyle denizcilerin ve gemi yapıcılarının geleneksel pratik bilgilerini bir araya getirmekten başka bir şey değildi. Prens Henry'nin düşüncesi, Afrika'nın güneyinden dönüp Hıristiyanlığın savunuculuğunu ve yayılmasının öncü-

lüğünü yapan yarı efsaneleşmiş bir kişi olan Prester John ile bağlantı kurarak, İslam ülkelerini arkadan çevirmek ve sonunda onları ezmekti. Afrika kıyıları boyunca toplanacak kölelerden ve öteki mallardan sağlanacak kazançlar, bu girişimi desteklemekle birlikte, girişimin baş amacı değildi.

Deniz yolculukları, boylam derecelerini saptayabilecek hiçbir yöntem bilinmediği için, sağlam bir deniz kronometresinin (1760'ta) icat edilmesine dek, kesin bir rotaya sahip güvenilir girişimler durumuna gelemedi. Enlem (kuzey-güney) dereceleri, tam öğle üzeri güneşin bulunduğu noktanın açısı ölçülerek saptanabiliyordu. Yılın her bir günü için hazırlanmış olan güneşin belli enlemlerde gösterdiği (pusulanın kuzey noktasına göre) sapma açılarını ortaya koyan çizelgelerin yardımıyla, bir kaptan, oldukça kaba gözlem araçlarıyla bile, ister Ekvator'un kuzeyinde bulunsun ister güneyinde olsun, Ekvator'a ne kadar uzakta olduğunu otuz mil kadar bir farkla saptayabiliyordu. Bu yöntemin başarısı, doğru rakamları içeren çizelgelerin yapılmasına bağlıydı. Prens Henry, bu görevi seçkin gökbilimcilere ve matematikçilere verdi. Onlar da, uzun hesaplamalardan sonra, Portekiz kaptanlarına söz konusu bilgileri sağladılar. Böylece kâşifler, ne kadar doğuya ya da batıya gittikleri yolunda tahminlerde bulunarak Afrika kıyılarının deniz haritalarını yapabildiler. Bu haritalar, daha sonraki denizcilere, okyanusta çok uzak yerlere açılabilme olanağı verdi; çünkü oradan kesin olarak saptanmış bir enlemi tutturarak gemilerini Afrika kıyılarında diledikleri bir noktaya yöneltebiliyorlardı. Örneğin 1497'de, Vasco da Gama, doksan yedi gün boyunca kara yüzü görmediği bir yolculuktan sonra, dümenini doğru olarak Ümit Burnu'na doğru kırabilmişti, oysa on altı yıl önce Bartolomeo Diaz tarafından keşfedildikten sonra herhangi bir Avrupalı Ümit Burnu'na varmış değildi.

Da Gama, okyanusa açılan ilk Avrupa denizcilerinin yöntemine başvurmuştu. Varacağı noktanın –bu olayda Ümit Burnu'nun– enlemini biliyordu; çünkü Diaz, burayı keşfettiği yolculuğunda enlemleri ölçmüş ve yazmıştı. Vasco da Gama, sığ sularda karaya oturma tehlikesinin bulunmadığı ve yellerin kıyılardakinden daha güçlü ve daha düzenli estiği Atlantik'in ortalarına açılarak varmayı amaçladığı noktanın enlemine güvenlik içinde ulaştı ve bunu, kıyıyı izleyerek ulaşabileceği zamandan çok daha kısa bir sürede başardı. Sonra gemisinin burnunu tam doğuya döndürerek varmayı umduğu yerin kıyıları ufukta görünene dek ilerledi. Geminin kaptanı gideceği yerin enlemini bildiği sürece, kıyıdan güneyde ya da kuzeyde saptadığı bir noktaya doğru yola çıkıp, bu noktaya vardıktan sonra gemisinin burnunu varacağı yerin durumuna göre doğuya ya da batıya çevirerek o yerin enlemini tutturuyor, kesin olarak inilecek limana yönelmeye olanak verecek kara parçasının göründüğü noktaya kadar ilerleyerek, varacağı yeri kolaylıkla bulabiliyordu.

Avrupa gemi yapıcılığında da aynı derecede önemli gelişmeler görüldü. Bu alanda Portekizliler, gemi direklerinin sayısını artırarak ve hiç değilse ortadaki en uzun direklere birden çok yelken takarak başı çektiler. Bu yenilikler, gemicilere yelkenlerini farklı yel ve dalga koşullarına uyacak biçimde ayarlama olanağı verdi ve geminin manevra yeteneğiyle açık denize dayanıklılığını artırdı. Bu nitelikler ise zamanla, daha büyük teknelerin yapılmasına yol açtı; ancak daha büyük teknelerin kabuklarının da daha sağlam olması gerekiyordu. Tüm bu gelişmelerin bir sonucu, 1500'de güçlü omurgalarıyla, kalın kabürgalarıyla ve çift katlı meşe döşemeleriyle Avrupa tekneleri, ağır topların geri tepmelerine dayanabilecek duruma geldi. Hint Okyanusu'nun sakin sularında görülen daha hafif yapılı tekneler parçalanmadan böyle silahlarla atış yapamazdı.

Avrupa gemiciliğinde görülen bu gelişmeler, zamanın egemen deniz savaşı yöntemlerini tarihe gömdü. Bu yeniliklerden önceki dönemlerin sıradan taktikleri olan mahmuzlama ve rampa etme gibi yöntemlerin, düşman gemilerini top ateşiyle iki yüz metre kadar uzaktan parçalayabilecek güçte ve onları yok edici bir bombardıman altında bırakacak biçimde çabuk ve çevik manevra yapabilecek yetenekte gemiler karşısında fazla bir başarı şansı yoktu. Bu nedenle Kolomb, Vasco da Gama, Magellan ve bunlar kadar ünlü olmamakla birlikte bunlardan daha az atak olmayan birçok kaptan, tüm yeryüzünün okyanuslarını Avrupa gemiciliğine açtıkları zaman, gemileri başka yerlerde ve Kuzey Atlantik'ten daha az fırtınalı sular için yapılan tekneler karşısında ezici bir teknik üstünlüğe sahip bulunuyordu. Karşılarına çıkabilenler yalnızca Çin ve Japon canklarıydı.* Ama bunların da genellikle, Avrupa gemileriyle boy ölçüşebilmelerine yetecek sayıda ağır topları yoktu. Avrupa'nın daha kaba, ama çok daha geniş çaplı metalürji endüstrisi, gemilerini Uzakdoğulu gemi yapımcılarının yapabileceklerinden çok daha bol silahla donatmalarına olanak verirken, top yapımında kullanılan madenler Uzakdoğu'da pek bol değildi.

Bu teknik gerçekler, Avrupa'nın denizlerde yayılmaya başlamasında görülen hızın nedenlerinden bir bölümünü açıklamaktadır. Vasco da Gama, Afrika'yı dolanarak Hindistan'a yaptığı gezisini 1499'da tamamladı. Bu tarihten on yıl sonra Portekizliler, sayıca çok daha üstün İslam filosunu, Umman Denizi'ndeki Diu Limanı açıklarında yenilgiye uğrattılar ve böylece Hint Okyanusu'nda deniz üstünlüklerini kurma yolunda ileri bir adım atmış oldular. Hiç zaman yitirmeden Goa (1510'da), Malakka (1511'de) ve Hürmüz Adası (1515'te) gibi stratejik noktalarda deniz üsleri kurdular. Bir Portekiz akını, 1511-1512'de Baharat Adaları'nın

* Çin ve Japon sularında kullanılan bir tür (dörtgen) yelkenli gemi (ç.n.).

içlerine girdi ve bir Portekizli tacir 1513'te Kanton'a vardı. Bir kuşak sonra (1545'te) Japonya ile misyonerlik ve ticaret ilişkileri kurulmuştu, 1557'de ise, Güney Çin kıyısındaki Makao'da sürekli bir Portekiz yerleşim yeri kuruldu. Portekiz yayılması bu bölgede İspanya'nın Meksika yoluyla Filipinlere uzanan rakip imparatorluk gücünün yayılma alanına girmiş oldu.

Avrupa'nın 1500'den sonra kurduğu deniz üstünlüğü, Asya uygarlıkları açısından önemli değişikliklere yol açmadı. Örneğin Çin'de, imparatorluk hükümeti bakımından, deniz ticaretinin bir barbar takımının elinden çıkıp bir başkasının eline geçmesinin ya da geçmemesinin hiç önemi yoktu. Güneydoğu Asya'dan gelen Müslümanlar, Japon korsanları ve Avrupa'dan gelen gaga burunlu "güney denizi barbarları" Pekin'e birbirinden farksız göründü. Hindistan'da ise ülkenin yöneticileri, ticaret sorunlarıyla pek ilgili değillerdi ve Diu'daki yenilgiden (1509'dan) sonra bölgedeki Portekizlilerin varlığına karşı çıkma yolunda birbirleriyle uyumlu ortak bir çaba göstermediler. Bunun yerine İslam ticaret tekneleri, ülkelerinden çok uzakta oldukları için, her zaman az sayıda olan Portekiz devriye gemilerinden yakalarını kurtarmanın yollarını aradılar. Öyle ki, çok geçmeden küçük, hafif gemiler hemen hemen eski etkinliklerini sürdürebilecek duruma geldi. Müslüman tacirler ve gemi sahipleri, teknelerinin ara sıra Portekizlilerin eline düşmesini yalnızca can sıkıcı bir olay olarak gördüler.

Bununla birlikte, İspanyol *conquistador* (fatih) birliklerinin Meksika'ya (1519-1521'de) ve Peru'ya (1531-1535'te) girişleri, Amerika kıtalarında yerlilerin yüksek kültürlerinde beklenmedik ve onarılmaz bir yıkıma yol açtı. Aztek ve İnka rejimlerinin yerle bir oluşu, İspanyollar tarafından yönetilen ve kendilerini, hem yerlilerin ruhlarını kurtarma hem de Amerika madenlerinden çıkarılan gümüşü ve altını ihraç etme davalarına adamış büyük bir kara imparatorlu-

ğunun kurulmasına ortam hazırladı. Amerika Yerlileri, büyük bir uysallıkla İspanyol önderliğine boyun eğdiler. Eski dinsel ve kültürel ülküler, yalnızca köy düzeyinde ya da İspanyol hükümetinin gücünün ve misyoner kurullarının ulaşamadığı uzak, bol yağmurlu orman, dağ ve çöl bölgelerinde varlığını sürdürebildi. Böylece Yeni Dünya'da, görünümü İspanyol, dini Katolik olan, fakat hemen hemen sesini hiç duyuramayan milyonlarca yerlinin emeğine dayalı yeni bir toplum biçimi ortaya çıktı.

Avrupa'nın denizlerde kazandığı yeni üstünlük, Eski Dünya'da buna benzer hiçbir sonuç doğurmamıştı. Bununla birlikte, dünya okyanuslarının Avrupa gemiciliğine açılışının neden olduğu üç önemli sonuç, eski Dünya'nın tüm uygar toplumlarını etkilediği gibi, birçok barbar ve ilkel halkın yaşam koşullarını da değiştirdi. Bunlar (a) Amerika kıtalarından bol miktarda Eski Dünya'ya akan gümüşün ve altının yarattığı fiyat devrimi (b) Amerika'daki tarım ürünlerinin Eski Dünya'ya yayılması ve (c) hastalıkların yayılması idi, öyle ki bunların her biri üzerinde biraz daha durmayı gerektirecek kadar önemli olaylardı.

Fiyat Devrimi

Fiyat devrimi en önce ve en sert biçimde İspanya'yı etkilemişse de, çok geçmeden ve şiddetini pek fazla yitirmeden Avrupa'nın öteki ülkelerine de yayıldı. Doğu Akdeniz'deki Osmanlı İmparatorluğu da etkilendi; Meksika gümüşünün daha öncelere oranla çok daha bol madeni paranın ortaya çıkmasına yol açtığı ta uzaklardaki Çin de etkilendi. Hindistan üzerine herhangi bir etkisinin olup olmadığı bilinmiyor. Fiyat devriminin Osmanlı İmparatorluğu ve Çin üzerindeki ekonomik ve toplumsal etkileri şimdiye dek araştırılmadı; ancak buralardaki etkisi, Yeni Dünya hazinelerinin ilk indiği yerler Avrupa –özellikle de İspanya– li-

manları olduğu için, Avrupa üzerindeki etkisi kadar büyük olmayabilir. Dikkatli araştırmalar, İspanya'da fiyatların yüz yıl içinde dört kat kadar arttığını göstermiştir. Avrupa'nın başka yerlerinde görülen artışlar bu kadar büyük değildi; bununla birlikte artışlar her yerde geleneksel ekonomik ilişkileri kökten sarsacak kadar fazlaydı. Değişmez gelirli kişilerin satın alma gücü büyük kayıplara uğrarken, iş yaşamına atılmış kimseler, mallarının fiyatları artma eğilimi gösterdiği için, bu artışlardan genellikle kazançlı çıktılar.

Avrupa'da fiyatların 1500-1650 yılları arasında hızla değiştiği bir çağda, geleneksel toplumsal-ekonomik ilişkilerin yol açtığı görenekleşmiş yaşamın sağladığı tüm belirlilik yok oldu. Hükümetler, her yerde geleneksel gelir kaynaklarının yetmemeye başladığını gördüler ve gelirlerini artıracak yeni yollar, yeni yöntemler aramak zorunda kaldılar. En küçük bir zanaatçı ya da birkaç yumurtasını pazarda satan yoksul köylü bile fiyat devriminin etkisinden kurtulamadı. Kuşkusuz hiç kimse gümüş kaynaklarındaki artışla fiyatlardaki artış arasındaki ilişkiyi kavrayamamıştı. Fakat fiyat devrimi, bazılarının refahını artırırken, birçok kişiyi bu olanaktan yoksun bırakarak, tüm toplumu etkilediği zaman ve –zengin olsun, yoksul olsun– herkes geleceğinin ne olacağını bilememenin sıkıntısını çekmeye başladığında, çoğu insan açgözlülüğün ve kötülüğün dünyada kol gezmeye başladığı sonucuna vardı. Bu inanç, Avrupa tarihinin bu dönemini daha önceki ve daha sonraki dönemlerden ayıran olağanüstü sert dinsel ve siyasal çatışmalara yol açtı.

Amerikan Tarım Ürünleri

Amerika'nın tarım ürünleri, botanik açıdan Eski Dünya'da bilinen türlerden tümüyle farklı bitkilerdi. Bunlardan bazıları Avrupa, Asya ve Afrika çiftçilerinin bildikleri ürünlerin

yanı sıra üretilen, onları destekleyen son derece değerli yiyecekler durumuna geldi. Örneğin Amerika tahılı denen mısır, hızla Güneybatı Çin'e, Afrika'ya ve Güneydoğu Avrupa'ya yayıldı. Çin'de, patatese, aynı adı taşımakla birlikte, botanik bakımından hiçbir ilişkisi olmayan tatlı patates kadar önem verilmedi. Tatlı patates, pirinç yetiştirilemeyen eğimli yerlerde ve daha önce boş olan öteki topraklarda bol bol ekilmeye başlandı. Avrupa'nın yazı, tatlı patatesin olgunlaşmasına olanak verecek kadar sıcak değilken, soğuk iklimi, anayurdu And Dağları'nın yüksek yaylaları olan patatese daha uygun düştüğü için, Avrupa'da Çin'in tersine bir durum ortaya çıktı. Bilinen patates yetiştirildi, tatlı patatese önem verilmedi.

Amerika tarım ürünlerinin benimsenmesi, yerel yiyecek kaynaklarını artırdı ve bununla ilişkili olarak genellikle nüfus artışlarına yol açtı. Çin'de kesinlikle bu sonucu doğurdu. Amerika ürünleri Afrika'da, özellikle onyedinci ve onsekizinci yüzyıllarda Yeni Dünya plantasyonlarında çalışan kölelerden çoğunun geldiği yer olan Batı Afrika'da da son derece hızlı bir nüfus artışına olanak verdi.

Yeni Dünya bitkilerinin Eski Dünya'ya göçünün ayrıntıları yeterince sağlam olarak ortaya konamamışsa da, en büyük etkisini 1650'den sonra değil de önce göstermiş olmalı. Yeni ürünlerin üstünlüğünü kavrayıp bunların nasıl yetiştirileceğini öğrenmeleri zaman alan, okuryazar olmayan ve geleneksel etkinliklerine bağımlı çiftçilerin bulunduğu Avrupa'da, etkisini 1650'den sonra gösterdiğini ise kesin olarak biliyoruz.

Hastalıkların Yayılması

Hastalıkların yayılması, tarım ürünlerinin yayılmasında olduğu gibi insanların girişimini beklemedi. Bu hastalıklar, fiyat devrimindeki gibi insanların istememesine karşın ve

o tarihlerde okyanus ötelerinden geldikleri anlaşılmaksızın hemen yayıldı. Gerçekten ister Amerika'da yerliler arasında, ister Avrupa'nın herhangi bir kentinde görülen salgın hastalıklarla ilişkili kayıtlar, doğru tıp tanıları koyma olanağı vermeyecek kadar kesinlikten, açıklıktan uzak olduğu için salgınların tüm ayrıntıları açıklığa kavuşturulamadı. Bununla birlikte, genel olarak gemilerin okyanuslarda gidip gelmeye başlar başlamaz, malların yanı sıra mikropları da bir limandan ötekine taşıdıkları açık. Bu olayın insan yaşamı açısından bazen çok önemli sonuçları oldu. Örneğin Avupa tekneleri –içlerinde büyük bir olasılıkla sarı humma ve sıtma gibi musibetlerin de bulunduğu– birçok hastalığı, Afrika'dan, sivirisineklerce taşınan hastalık türlerinin Orta ve Güney Amerika'nın bazı bölgelerinde insanların yaşama olanağını hemen hemen yok ettiği Yeni Dünya'ya taşıdılar. Üstelik, Avrupa halkları arasında eskiden beri görülen, çiçek, kızamık, suçiçeği gibi hastalıklara karşı hiçbir kalıtımsal ya da sonradan kazanılmış bağışıklıkları bulunmayan Amerika Yerlileri arasında yayılmalarının son derece yıkıcı etkiler yarattığı görüldü. Belki Amerika Yerlileri de, Eski Dünya'ya misilleme olarak frengi hastalığını göndermişlerdi; ancak frenginin kaynağının Amerika olduğu kesin değil.

Bu alandaki bilgilerimizin kıtlığına karşın, mikropların okyanusları aşan gemilerle yayılmasının yarattığı bazı genel sonuçları saptayabiliriz. Bunların içinde, hepsinden önce, en büyük kayıpları keşiflerden önce topraklarına pek ayak basılmamış toplulukların verdiğini belirtmeliyiz. Örneğin Cortez, 1519'da orta Meksika Yaylası'nı istila ettiği zaman, on bir milyon olan nüfusun, 1650'de bir buçuk milyona düştüğü hesaplanmıştır ve bu rakamın içinde buraya yerleşen İspanyollar da vardır! Pasifik'in küçük adalarında ve yeni hastalıklara karşı dayanıklı olmayan yoğun nüfuslu bölgelerde de aynı biçimde büyük nüfus azalmaları görüldü.

Ama uygar toplumlar, öteden beri çok çeşitli hastalıklara açık durumdaydılar. Gerçekten –belki frengi dışında– hiçbir önemli hastalık, Eski Dünya'nın uygar toplumları arasında kendini bekleyen kabarık sayılarda kurban bulabilmiş görünmüyor. Tersine, Eski Dünya'da önceleri salgın hastalık olarak bilinenler, zamanla belirli bölgelere yerleşen bölgesel yaygın hastalıklar durumuna gelmiştir. Bunun sonucunda, 1700'de salgın hastalıklar nüfus artışını frenleme yolunda herhangi bir önemli rol oynama durumundan çıkmıştır. Uygar toplumların yeniçağda gösterdikleri nüfus artışı atılımının geçmişinin, hastalıkların doğalarında ve yaygınlıklarında görülen bu değişikliğe kadar dayanması çok olasıdır. Elimizdeki istatistikler Avrupa'da, Çin'de, Hindistan'da ve Ortadoğu'nun hiç değilse bazı bölgelerinde, 1600-1650 arasında nüfusun daha önce görülmemiş bir hızla arttığını gösterir. 1650'den sonra okyanus gemiciliğinin yol açtığı salgın hastalıkların etkilerinin duyulması için zaman geçmesi gerekti ve Amerika tarım ürünleri etkilerini duyurmaya başladı. Öte yandan, yeniçağ bilimsel tıbbının 1800'den önce, nüfus üzerinde, hatta Avrupa'da bile pek az etkisi oldu. Çin ya da Hindistan üzerindeki etkisi ise çok daha azdı; bu nedenle tıp, yeniçağ nüfus artışının ilk dönemlerinin etmeni olarak gösterilemez.

Hastalıkların okyanus ötesi karalara yayılmasının etkilerinin, şaşılacak ölçüde Avrupalıların yararına olduğu açık. Avrupa nüfusu onarılmaz herhangi bir büyük kayba uğramayıp, çok geçmeden, o zamana kadar benzeri görülmemiş bir oranda artmaya başlarken; Amerika kıtalarında ve dünyanın uzak bölgelerinde hastalıkların yol açtığı beklenmedik yıkımlar, yerli halkların Avrupa egemenliğine karşı gösterdikleri direniş hareketini aksattı. Eski Dünya'da uygar toplumların silahlarına başarıyla karşı koyan son Orta Asya göçebe federasyonunun (1757'de) yıkılması bile, topların değil, çiçek hastalığının zaferiydi.

Avrupa'nın Bilgisi ve Keşif Yeteneği

Büyük Avrupa keşifleri bambaşka bir alanda da, yeryüzünün öteki bölümlerindeki tüm rakip kültürlere karşı Avrupalılar yararına sonuçlar doğurdu. Dünyanın insanların yaşadığı her yerinden toplanan yeni beceriler ve bilgiler, Avrupa teknolojisinin ve kültürünün zenginleşmesi ve genişlemesi yolunda yararlanacağı kaynakları oluşturdu. Şövalye savaş yöntemlerinin, Batı Avrupalılara karada kısa süren bir askeri üstünlük sağladığı feodal çağdaki atalarının durumunda olduğu gibi, yeniçağın başlarındaki deniz üstünlüğü de Avrupa denizcilerine öyle büyük bir üstünlük duygusu verdi ki, karşılarına çıkan her şeyi, derin olmayan, ama gene de kendinden emin bir merakla, hem bilmek hem de yeni şeyler keşfetmek istekliliğiyle incelemelerine, öteki toplulukların araç ve gereçlerinde hoşlarına giden herhangi bir şeyi benimsemeye hazır bir tutum takınmalarına yol açtı. Bu tutum, dünya hakkında ve dünyanın hem doğal hem de toplumsal çeşitliliği üzerine artan bilgilerden beslenen Avrupa keşif yeteneği ve becerikliliği gibi kaçınılmaz ve hayran olunacak bir sonuç yarattı.

Başka hiçbir uygarlık, okyanus yolculuklarıyla doğan yeni olanaklara karşı Avrupa'nın ataklığına uzaktan yakından benzeyen bir tutum takınmadı. Özellikle Uzakdoğu'da olmak üzere, yabancıların yenilikleri bir tuhaflık, bir eğlence konusu gibi görülerek, bunlara ilgi gösterildiği durumlar görüldü. Fakat eski ve iyice yerleşmiş geleneğe ters düşen hiçbir şey, Çin mandarinlerinin kafalarını uzun süre kurcalayamadı. Müslüman ve Hindu tutumu çok daha olumsuzdu. Eski gerçeklere uymayan her şey hemen reddedildi, küçümsendi ya da farkına bile varılmadı.

Rönesans ve Reform sancılarının toplumu temelden sarstığı, uygarlığın ortaçağ yapısı sallanmaya başladığı Avrupa'da gösterilen tepki bunlardan ne kadar farklıydı! Av-

rupa toplumunun biçim değiştirmesinin tek nedeni, keşiflerin yol açtığı etkiler ve daha sonra bunlardan yararlanılması değildi. Avrupa uygarlığının içindeki kökleri derine inen ve varlıklarını eskiden beri sürdüren sürtüşmeler de, değişime en az dış etkiler kadar katkıda bulundu. Bu nedenle, daha sonraki bölümü, iç güçlerin ve bunların birbirleri üzerindeki etkilerinin incelenmesine ayırmalıyız.

ONDOKUZUNCU BÖLÜM

Avrupa'nın 1500-1648 Yılları Arasında Kendi Kendini Değiştirmesi

Ayrıntılardaki büyük karmaşıklıklarına karşın, Avrupa'da 1500-1648 yılları arasında görülen gelişmelerin genel eğilimini kavramak güç değil. Ortaçağda görülen çeşitli makamların yetki alanlarının birbiri içine girmiş olmasının yarattığı karmakarışık durumla karşılaştırıldığında, siyasal erkin daha az sayıdaki merkezde odaklaşma eğilimi gösterdiği anlaşılır. Avrupa toprakları, her biri bir merkezi ve genellikle monarşik hükümet tarafından yönetilen, kararlılık kazanmış birçok devlet tarafından bölüşüldü. En başarılı örneklerinde Fransa, İspanya ve İsveç'te, kararlılık (istikrar) kazanmış olan siyasal birimlerin

sınırları ulus çapına ulaşmıştı. Orta Avrupa'da egemenlik, daha küçük birimlerin, kent devletlerinin, prensliklerin ve din adamlarınca yönetilen devletlerin elindeydi. Ancak buralarda bile, büyük ulusal devletlerde olduğu gibi, her devlette yetke ve erk tek bir merkezde toplanmıştı. Doğu Avrupa'da merkezileşme eğilimi daha zayıftı; çünkü burada, bazı yerlerde soyluların ve kentlerin ayrıcalıkları, ulusal monarşiler içinde varlığını sürdürmüştü. Örneğin Polonya'da ve Almanya'da durum böyleydi. Başka yerlerde –Rusya'da ve Osmanlı İmparatorluğu'nda– siyasal merkezileşme farklı dillere ve dinlere sahip halkları bir imparatorluk yönetiminin uyrukları yaparak tek bir ulusun sınırlarını aşmıştı.

Her başarılı devletin sınırları içinde, devletin yetkilerinde ve gücünde büyük artışlar görüldü. Daha önceleri kesinlikle yerel erklerin yetkisi içinde olan sorunlar, merkezi hükümet adamlarının yetki alanına girdi. Krallar ve prensler, Katolik kalan ve Papa'nın kilisenin başı olduğunu kabul etmeye devam eden ülkelerde bile, kilisenin yönetilmesiyle ve korunmasıyla ilgili yetkileri ellerine geçirdiler. Kasaba ve köylerin özerklikleri kadar soyluların hakları ve ayrıcalıkları da ağır sınırlamalara uğradı. Babadan oğula geçen yerel yetkiler, bir kral ya da bir prens tarafından görevlendirilen memurların, uzaklardaki bir egemen adına elde tuttukları güç karşısında bölünüp ufalandı.

Siyasal birimlerin kararlılık kazanması sürecine farklı açılardan bakılabilir. Bir açıdan bakıldığında, ilk olarak İtalyan kent devletlerinde ortaya konan tekniklerin Alplerin kuzeyindeki ülkelerde uygulanmasıyla geliştiği söylenebilir. Böylece, örneğin soylu ve kentli sınıfların (birbirleriyle tartışmalarını sürdürseler de) tek bir örgütlü grup oluşturmak üzere kaynaşmaları olayı, Fransız ve İngiliz krallarının bu yönde yol almaya başlamalarından iki yüzyıl kadar önce Floransa gibi İtalyan kentlerinde görülür. Gene

örneğin, yöneticiyi destekleyecek sürekli profesyonel orduların kurulmaya başlanması, 1500 yılından çok önceleri İtalya'da yaygınlık kazanmış bir uygulamadır, ama İspanya'da ve Fransa'da, ancak bu tarihten sonra gerçekleştirilebilmiştir. Ne var ki, Alplerin kuzeyindeki bazı önemli siyasal birimlerde, devleti pekiştirici girişimler, İtalya'da herhangi bir siyasal birimde görüldüğünden çok daha geniş topraklar üzerinde oldu. Önde gelen Avrupa hükümetlerinin gücü, topraklarının genişlemesiyle görülmemiş ölçüde arttı ve devletlerarası politikanın çapı da aynı derecede büyüdü.

Bununla birlikte, bir başka açıdan bakıldığında, ortaçağ siyasal yaşamının yetki alanları birbirine girmiş karmakarışık durumuna, İtalyan siyasal yöntemlerinin yavaş yavaş Alplerin ötesine yayılmasından çok, reform akımının yol açtığı şiddet eylemlerinin ve coşkuların son verdiği görülür. Kiliseyi yenileme ve onu kutsal bir kurum durumuna getirme çabalarının, politika alanında dolaysız ve geniş çaplı etkiler yarattığını biliyoruz. İnsan yaşamını Tanrı'nın *Kitabı Mukaddes*'te açıklanan istemine uydurma yolunda gösterilen sürekli ve ciddi çabalar, insanların düşüncelerini etkilemiş ve davranışlarını değiştirmiştir. Bunun sonucunda, çok geçmeden dogmatik görüş farklılıklarının kışkırttığı toplu şiddete başvurma eylemleri patlak vermiş, yüzyılı aşkın bir süre boyunca Avrupa –çoğu örnekte hiç de Hıristiyanlık ilkelerine uymayan– Hıristiyan gerçeği adına açılan savaşlarla kıvranmış durmuştur.

Bu şiddet ve kan dökme eylemlerinin ortasında laik egemenler, erklerini durmaksızın adım adım genişletmişlerdir. Protestanlığa geçen belli başlı büyük devletlerde hükümetler, daha önce din adamlarının sahip oldukları mülklerin çoğunu devletin mülkiyetine geçirmişler, önde gelen din adamlarının atanması, hiç değilse atanmalarının onaylanması hakkını elde etmişlerdir. Hemen aynı yazgı,

Papa'ya bağlılıklarını sürdüren ülkelerin kiliselerinin de başına gelmiştir. Kilisenin topraklarının ve öteki mülklerinin doğrudan doğruya devletleştirilmemiş olması, İspanya'daki, Fransa'daki ve Avusturya'daki yöneticilerin, örneğin kilisenin en yüksek din adamlarını atamalarını ve ülkeleri içindeki kilise topraklarından vergi almalarını önleyememiştir.

Bir üçüncü açıdan bakıldığında, siyasal erkin az sayıda sayılabilecek merkezde odaklaşıp yerleşmesi, askerlik teknolojisinde gerçekleştirilen gelişmelerin ürünü olarak görünür. Silahlar karmaşıklaştıkça, örgütlü şiddete başvurma olanakları yerel soylular için hemen hemen yok olmuş ve evrensel yetkeler için altından kalkılamayacak kadar karmaşık bir iş durumuna gelmiştir. Ortaçağ şövalyesi, bir atla bir zırh edinip gerekli eğitimden geçti mi, hemen hemen kendine yeterli oluyor ya da daha doğrusu, nereye giderse gitsin, yiyecek, donanımıyla ilgili ufak tefek onarımlar gibi gereksinimlerini, büyük güçlükle karşılaşmaksızın sağlayabiliyordu. Kendinden üstün bir güçle karşılaşınca, kale duvarlarının arkasına sığınabiliyor, kalede gerekli mallar daha önceden depo edilmişse, orada, düşmanın dönüp gidişine kadar güvenlik içinde bekleyebiliyordu. Fakat süngülerle ve toplarla silahlanmış topçular ve piyadeler –1350 dolaylarından 1550 dolaylarına dek uzanan bir süreç içinde– şövalyeleri önce kalelerinden, sonra da savaş alanlarından sürüp çıkarınca, askeri örgütlenme çok karmaşık bir duruma geldi. Barut ve cephane sağlanması, ağır topların taşınması, askerlik sanatı ve bir ordunun gereksindiği her şeyin satın alınabilmesi için gerekli paranın bulunması, çoğu yerel iktidarların yapabileceği şeyler değildi ve bunların her hükümdarın Avrupa çapında hakkıyla gerçekleştirebileceği şeyler olmadığı görüldü. Gittikçe artan karmaşıklıkta bir kara silahları sistemine bağlılık, hükümetleri aynı zamanda bu tür karmaşık araçların sağladığı kaynaklara muhtaç etti;

yani zanaatçılara ve yapımevlerine, madencilikle ve metalurjiyle uğraşan girişimcilere, kapitalistlere, bankerlere ve genel olarak, silah yapmak için gerekli hammaddeyi bir araya getirip ordunun istediği silahları istediği zamanda teslim edecek tek grup olan kent kesimine bağımlı kıldı. Bu nedenle, gerçekten güçlü olan hükümetler, ülkelerinde yeni askeri teknolojinin karmaşık isteklerini yerine getirebilecek ölçüde kentsel gelişmeler görülen yerlerde ortaya çıktı. Böyle bir gelişme geçirmemiş olan Polonya gibi çok geniş topraklara sahip büyük devletler, büyüklükleriyle oranlı bir güce sahip olma olanağını bulamadılar.

Yukarıda sunduğumuz bakış açılarının üçü de geçerlidir. Yeni ve daha önce karşılaşmadıkları türden seçenekler karşısında zor durumda kalan bireylerin, önceden kestirilemeyecek çeşitlilikteki davranışları arasında söz konusu üç etmenin bir buçuk yüzyılı aşkın bir süre boyunca yaptığı karşılıklı etkiler, bu dönem siyasal tarihinin görülmedik yoğunluktaki olaylarla dolu bir kargaşa içinde geçmesine yol açmıştır.

O tarihlerde, krallık ve prenslik hükümetlerinin, egemenliği tekellerine alma yolunda hem yerel hem de evrensel rakipleri karşısındaki üstünlükleri açıkça ortaya çıkmış durumda değildi. Örneğin, Avrupa'nın bazı doğu ve kuzey bölgelerinde aristokratlar ve klan şefleri, ayrıcalıklarını bırakmamışlar, hatta artırmışlardı. Söz konusu ayrıcalıklar, hem Macaristan'da ve İskoçya'da olduğu gibi kilisenin ve devletin Kalvenist reformdan geçirilmesi adına, hem de Polonya ve Litvanya'da olduğu gibi, onarılmış, yeniden güç kazandırılmış Katoliklik adına artırılmıştı.

Felemenk eyaletlerinde ve İngiltere'de, çok farklı nedenlerin benzeri siyasal gelişmelere yol açtığını görüyoruz. Buralarda erkin merkezileşmesine karşı çıkan girişimlerini haklı göstermek için, eski hukuk uygulamalarından örnekleri ve Kalvenist öğretiyi öne süren kasaba halkları ve tacir

çiftçiler, krallığın yetkilerini bir bir elinden almaya başladılar.

İspanya Kralı II. Philip'e karşı girişilen Felemenk ayaklanması 1568'de başladı, çapı çok genişlemiş bir savaşa son veren silahların bırakıldığı 1609 yılında kesin başarıya ulaştı. Ayaklanan eyaletler İspanya'ya karşı verdikleri savaşın gereklerinin zorlamasıyla gevşek bir federal birlik kurmuşlardı. Bu birlik varlığını savaştan sonra da sürdürdü, içindeki kentsel ve kırsal öğeler arasındaki ikide bir ortaya çıkan sürtüşmelere karşın, Felemenk'i dünyanın en büyük güçlerinden biri yapmaya yetti.

Bir sonraki kuşakta patlak veren (1642-1648) İngiliz içsavaşları da, mutlak monarşi yönündeki genel eğilime ters düşen bir gelişme gösterdi. İç savaşta üstün gelenler, yeniçağın etkili krallık bürokrasisine karşı parlamentonun savunuculuğunu yapan kişiler oldu. Reform akımı gibi parlamentoculuk akımı da, son derece gerici bir hareketti; çünkü hem İngilizlerin özgürlüklerinin ve ayrıcalıklarının (*Magna Carta*'nın ve öteki belgelerin) yeniden onaylanmasına, hem de bir azizler hükümeti kurma amacı ardında koşan ödün vermez bir Püriten çabaya dayanmıştı. Fakat birçok başarılı devrimcinin yaptığı gibi, iktidara gelen Püritenler de programlarına ihanet etmek zorunda kaldılar. İngiliz özgürlükleri ve azizler hükümeti ülküleri, Kral I. Charles'ın (1649'da) idam edilmesinden sonra, Oliver Cromwell'in (ölümü 1658) açık askeri yönetimine dönüşecek biçimde yozlaştırıldı. Cromwell'in parlamenter bir yönetim biçimini yeniden kurma yolundaki ciddi çabaları, İngilizlerin büyük çoğunluğunun ordunun gücünü aldığı Puriten ülküyü benimsememekte direnmeleri gerçeğine takıldı kaldı. Cromwell'in ölümünden sonra, Kral II. Charles'ın restorasyonu* ülkeyi bu çıkmazdan kurtardı; fakat

* Eski düzeni geri getirmesi (ç.n.).

yeni kral, I. Charles'ın yaptığı gibi krallık erkini yeniden güçlendirmeye kalkmadı. Egemenlik parlamentoda kaldı ve İngiliz Parlamentosu, merkezi hükümetin değişen koşulları az çok etkileyebilecek bir güçe sahip olacağı biçimde, yerel ve ulusal çıkarları dengelendirmeyi başardı.

İngiliz parlamentoculuğu ve Felemenk federalizmi geleceğin kurumlarına gebe de olsa, o çağda kuraldışı (istisnai) ve tümüyle çağa uygun düşmeyen kurumlardı. İngiliz ve Felemenk hükümetleri, toprak sahiplerine ve kasabalılara inatçı bölgecilik eğilimlerini siyasal alanda dile getirme olanağı vererek yitirilmiş bir davanın savunuculuğunu yapıyor göründüler. Sürüden ayrılan bu iki ulusun, öteki ülkelerde askeri güçlenmenin ve aynı zamanda siyasal varlığın sürdürülmesinin karşılığında ödenmesi gerekli bir bedel olduğu ortaya çıkan bürokratik merkezileşmeye boyun eğmeksizin büyük devlet rollerini oynayabilmeleri, yalnızca öteki devletler karşısındaki güvenliklerinin kara ordularından çok deniz güçlerine dayanmış olması ile açıklanabilir.

Uluslararası Alanda Siyasal Durum

1500-1648 yılları arasındaki dönemde Avrupa politikasında görülen en büyük değişiklik, yerel siyasal birimlerin yetkilerinin, merkezi hükümet temsilcileri tarafından bir bir ellerinden alınması değildi. Yönetimin merkezileştirilmesi, önemli bir olay olmakla birlikte, sayısız yerel tartışmalar ve kararlar yoluyla yürütülmüştü. Siyasal hiyerarşinin öteki ucunda görülen, Latin Hıristiyanlık dünyasının iki büyük evrensel kurumunu –papalığı ve imparatorluğu– Batı ve Orta Avrupa'nın yeni doğmakta olan bölgesel devletlerinin egemenleri karşısında yenik düşüren çatışma, çok daha göze çarpan bir olaydı. Herhangi bir egemen, savaşın gittikçe artan teknik karmaşıklığından, tüm siyasal

rakiplerini yenebilecek ya da tüm dinsel sapkınları yere serebilecek bir güç örgütleyebilme yönünde yararlanabilseydi, insanı belirsizlikten ve yanılmadan kurtarabilecek olan eksiksiz bir gerçeğe ulaşma ve onu uygulama yolunda Rönesans rasyonalizmi ve Reform çabası, hem evrensel bir devleti hem de tek bir kilise ülküsünü desteklemek için kullanılabilirdi. Kullanılamaması için ortada, hiç değilse kuramda herhangi bir neden yoktu.

Böyle bir durum doğmadı. Bununla birlikte 1519'da, Habsburglardan V. Karl, zaten son derece görkemli olan ünvanlarına ve erkine bir de "Kutsal Roma İmparatoru" sanını ekleyince, evrensel monarşinin gerçekleşebileceği sanıldı. Çünkü talihli bir evlilik bağlantısıyla V. Karl, yalnızca ailesinin Avusturya'daki ve Almanya'nın Avusturya'ya yakın bölgelerindeki topraklarını değil, aynı zamanda aşağılardan başlayarak Fransa ve Almanya arasında düzgün olmayan bir şerit biçiminde güneye doğru uzanan Burgonyalıların mirasına da sahip olmuştu. Bunlara ek olarak 1516'da, İspanya Krallığı tacının da mirasçısı durumuna geldi. Çok geçmeden bunlara, önce Cortez'in (1521'de) ve sonra Pizarro'nun(1535'te) Yeni Dünya'nın göz kamaştırıcı hazinelerinin kapılarını açmalarıyla, Avrupalıların hırsla parlayan gözleri önüne serilen yeni, geniş Amerika kıtaları imparatorluğu da eklendi. Bu da yetmezmiş gibi, Karl'ın Avusturya'ya bağlı toprakların yönetilmesiyle görevlendirdiği kardeşi Ferdinand, kayınbiraderi olan Macaristan Kralı büyük bir yenilgiyle sonuçlanan Mohaç savaşında Türkler önünden kaçarken mirasçı bırakmadan ölünce, 1526'da Bohemya ve Macaristan taçlarını ele geçirmişti.

Bununla birlikte, Karl'ın düşmanları uyrukları kadar boldu; uyrukları ise hiçbir zaman, uzun süren herhangi bir ortak çabada birleşemediler. Bu nedenle imparatorluğun gücü, Almanya'da bile önce durakladı ve sonra gerilemeye başladı. Fakat Karl'ın Kutsal Roma İmparatoru olarak

(1519'da) taç giymesiyle, ardından gelenlerin Vestefalya Antlaşması'nın (1648'de) yerel Cermen prensi sayılmaları koşulunu ister istemez kabul etmeleri arasında fırtınalı bir dönem geçti.

Fransa Kralı ile Osmanlı İmparatoru, Habsburgların gücüne karşı sürekli bir düşmanlık beslediler. Aralarında yaptıkları 1536 ittifak antlaşması savaş alanında pek seyrek olarak uygulanmışsa da, Fransa'nın En Sofu Kralı'nın her zaman kınanmasına yol açtı. Ayrıca Karl, Papalık ile zorlu bir çatışmaya girişti ve askerleri 1527'de Roma'yı yağmaladılar. Bununla birlikte İspanyol ordularının ve İspanyol sofuluğunun, İtalya'yı istila ederek Papalık topraklarını ele geçirip Reform karşıtı harekete esin vermeye başladıkları 1560'lardan sonra papalar, Habsburglar ile işbirliği yapmaya başladılar. Bunun sonucunda İmparatorluk ile Papalık arasında çok güçlü bir ittifak doğdu ve bu ittifakın, daha önce kısa bir süre için Protestanlığı benimseyen hemen tüm Avusturya, Macaristan ve Polonya ülkelerinin yeniden Katolikliğe dönmelerinde etkisi oldu.

Ama Almanya'da Reform, yerel prenslerin, İmparatorluk gücünün o ya da bu biçimde artırılmasına karşı tutumlarını sertleştirip pekiştirmelerine yol açtı. Başlangıçtaki kısa kararsızlık döneminden sonra V. Karl, Martin Luther'e ve izleyicilerine karşı olduğunu kesin olarak açıkladı; fakat Fransızlara ve Türklere karşı daha çok İtalya'da ve Akdeniz'de sürdürülen savaşlar onu, olanca gücüyle Luthercilere yüklenmesine hiçbir zaman olanak vermeyecek kadar uğraştırdı. Karl 1556'da, İspanya'yı ve İspanya İmparatorluğu'na bağlı ülkelerle birlikte Burgonya topraklarını oğlu Philip'e vererek, ama Avusturya'yı ve İmparator ünvanını kardeşi Ferdinand'a bırakarak tahttan çekildi.

Mirasın böyle ikiye bölünmesi bile, bölümlerden hiçbirinde kararlı bir siyasal birimin oluşmasına yetmedi. Almanya bölünmüş olarak kaldı; Almanya prensleri Habs-

burg İmparatorluğu'nun tutkularına karşı besledikleri kuşkuyu her zaman canlı tuttular. Ferdinand ve ondan sonra gelenler uzun süre ihtiyatlı bir politika izlemişken, II. Philip yönetimindeki büyük İspanya devleti, Aşağı Ülkeler'i önce birleştirmek ve sonra da egemenliği altına almak için boş yere uğraşıp durdu. Felemenk ayaklanmasının (1568-1609) başarısı ve İngilizler'in İspanyol Armadası'na karşı 1688'de kazandığı zafer İspanyolları geriletemedi; Avrupa'daki Burgonya topraklarının geri kalan bölümlerini ellerinde tutmalarını, Türkleri Akdeniz'den uzaklaştırırken İtalya'nın çoğu topraklarına egemen olmalarını ve imparatorluklarını Amerika kıtalarının geniş bir bölgesi üzerinde yaymalarını, hatta bir süre için (1580-1640 arasında) Portekiz'i ve Portekiz İmparatorluğu'nu kendi imparatorluklarına katmalarını engelleyemedi.

İspanyolların bu üstünlükleri, ancak Philip'in (1598'de) ölümünden sonra sönmeye başladı. Fransa, krallık yetkesine başkaldıran Protestanların yenilgisiyle sonuçlanan bir dizi dinsel savaşla uğraşmaktan şaşkına dönmüştü; ama IV. Henri çağında (1589-1610 arasında) gene güçlü ve birleşik bir devlet olarak ortaya çıktı. O sıralar endüstrisinde görülen duraklama, hatta gerileme İspanya'nın, imparatorluk konumunu sürdürebilmek için gerekli olan ordularını ve donanmalarını donatma olanaklarını azalttı. Bunun sonucunda, Habsburgların önderliği ve Avrupa'da Katolik davasının savunuculuğu ailenin, V. Karl'ın kardeşi, Ferdinand'ın soyundan gelen Avusturya dalına geçti. Adaşı II. Ferdinand (1619-1637 arasında yönetti) öncellerinden çok daha enerjik ve çok daha acımasız bir egemendi. Adamları, Katolik restorasyonu adına yerel hakları ve dokunulmazlıkları ortadan kaldırmaya başladılar. Sonuç, Bohemya'da (1618'de) patlak veren bir ayaklanmanın, otuz yıl süren, Avrupa'nın çoğu ülkelerini kasıp kavuran şiddetli bir savaşa dönüşmesine yol açacak biçimde körüklenmesi oldu.

Protestan ve Katolik öğretiler arasındaki çatışma, tarafları böyle bir savaşa kışkırtacak yolda zehirlemişti; ancak savaşın patlak vermesinde, prenslerle imparatorluğun çatışan egemenlik savlarının da büyük bir payı vardı. Ferdinand'ın birliklerinin savaşı kazanacağı anlaşılınca önce Danimarkalılar, ardından İsveçliler, son olarak da Fransızlar, Habsburg imparatorluk davasının karşısına çıkarak savaşa katıldılar. Almanya'nın birçok bölgesinin canavarca yakılıp yıkılması, her Alman prensinin egemenliğinin tanınması sonucu boş kalıp durumuna düşen imparatorluk unvanını güvenceye alan Vestefalya Barışıyla (1648'de) durduruldu. Bu tarihten başlayarak iki yüzyılı aşkın bir süre boyunca Alman sarayları ve hükümetleri, Vestefalya Barışı'ndan gerçekten büyük bir devlet olarak çıkan Fransa'yı taklit eden, ama ona rakip olamayan sayısız yerel yönetici arasında bölünmüş olarak kaldı.

Avrupa Kolonileri ve Ticaret

Avrupa'nın 1500-1648 arasındaki siyasal, askeri ve dinsel tarihinin ulaştığı sonuç da, hemen hemen bu dönemin olayları kadar karışıktır. Avrupa toprakları hâlâ çok sayıda egemen tarafından bölüşülmüş durumdaydı ve bunların birbirleriyle ilişkileri karmaşık, durmadan değişen türdendi. Papalık'ın gücü, Avrupa'nın birçok yerinde gerçek bir güç olarak kaldı. İspanya, hem Amerika kıtalarındaki hem Avrupa'daki imparatorluğuna bağlı topraklarının çoğunu elinde tuttu; hatta Habsburgların Avusturya dalının imparatorluk iktidarı, Avusturya'daki, Bohemya'daki ve Macaristan'daki mirasçısı olduğu topraklar üzerindeki yönetimini iyice yerleştirip güçlendirme olanağı bulabildi. Bu nedenle, 1648'den sonra ortaya çıkan Fransız üstünlüğü, Avrupa kıtasında bile sınırlı kalıyordu. Deniz gücü ve denizaşırı ülkelerdeki imparatorluk toprakları açısından ba-

kılırsa, Fransa'nın bu alanda üstünlüğünden söz edilemezdi; çünkü hem İngiltere hem de Felemenk, Fransa'dan çok daha üstün, korkulacak deniz güçleri durumuna gelmişti. Bu devletler, Hint Okyanusu'na tacirler ve Amerika kıtalarına koloniciler taşıyarak, gemilerini İspanya'nın ve Portekiz'in denizaşırı imparatorluklarını yavaş yavaş ele geçirme yolunda kullandı.

Felemenk Doğu Hindistan Kumpanyasının (1600'de) İngiliz Doğu Hindistan kumpanyasının (1601'de) kurulması, her iki ulusun Hindistan'daki ve Uzakdoğu'daki girişimlerinin sağlam ve etkili bir ticari örgütlenişe sahip olmalarını sağladı. En göze çarpan başarıları, önce Felemenkliler kazandı. 1594'teki ilk girişimlerini izleyen 50 yıl gibi kısa bir süre içinde, Portekizlileri Malakka'dan ve Seylan'dan sürdüler, güçlerini Cava'ya yerleştirdiler, böylece de baharat ticaretini ele geçirmiş oldular. Hindistan'ın batı kıyılarında görülen ilk İngiliz yerleşmeleri pek o kadar başarılı değildi.

Bununla birlikte, Amerika kıtalarında durum bunun tersineydi; çünkü Virginia'da (1607'de kurulan) ve Massachussets'de (1620'de kurulan) İngiliz kolonileri çok geçmeden New York'taki 1626'da kurulan Felemenk kolonisini geçtiler. Hemen aynı tarihlerde Quebeck'te (1608'de) kurulan koloniyle, Kanada'ya Fransızların yerleşmesi başlatıldı. Onyedinci yüzyılda Atlantik ötesindeki Avrupa girişiminin en kazançlıları, Karayipler'deki küçük adalara yönelmiş olanlardı; çünkü bu adalarda Afrika'dan getirilen kölelerin çalıştırıldığı şeker kamışı plantasyonlarında, Avrupa'da çok istenen bir mal üretiliyordu. 1640'larda İngiliz, Fransız ve daha küçük çapta olmak üzere Felemenkli girişimciler, Brezilya ve Karayipler kıyılarında şekeri, ilk olarak tatmış olan Portekizlilerin ve İspanyolların elinden alarak şeker ticaretinde başı çektiler.

Avrupalıların yerleşmesinde ve ticaretinde görülen bu çok hızlı yayılma Avrupa'nın, daha az hareketli öteki halk-

lar ve uygarlıklar karşısında kabına sığamayan bir gelişme gücüne sahip olduğunu gösterdi. Avrupa politikasında görülen, orduların birbirleriyle kıyasıya savaşmaları ve teolojik kesinlik uğruna girişilen amansız kavgalar gibi, o yıllarda Avrupa deneyiminin içeriğini ve özünü oluşturan kargaşalar, tümüyle yararsız olaylar değildi. İnsanlar bu çabaların sonunda genellikle uğrunda savaştıkları amaçlarına ulaşamadılarsa da, bu yoldaki savaşımları, Avrupa'nın siyasal ve ekonomik amaçlar yolunda zenginliklerini, insan gücünü ve yaratıcılığını seferber edebilme yeteneğini büyük çapta artırdı. Devletin egemenliğinin yerleşip güçlenmesi ve hükümetin etkinlik alanlarının genişlemesi, bu yöndeki evrimin en önemli boyutlarından birini oluşturdu. Felemenk ve İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyaları gibi anonim şirketlerin –ve öteki büyük iş girişimlerinin– doğuşu, bir başka boyutu ortaya koydu. Aynı biçimde, teknolojideki ilerlemelerle (örneğin baskı makinesi, teleskop gibi yeniliklerle) desteklenen ve hatta bazen kışkırtılan, düşünce ve sanat alanında doğrunun ve güzelin ardında tutkuyla koşma eğilimi, Avrupa kültürüne, ortaçağın olanak verdiği dar görüşlülükten ve sınırlı bilgiden çok büyük bir çeşitlilik ve sağlamlık kazandırdı. Şimdi bu değişiklikleri ele almalıyız.

Rönesans

İkiz doğmuş olmakla birlikte aynı zamanda birbirine rakip iki akım olan Rönesans ve Reform, Avrupa kültür mirasının farklı yönlerini ortaya koydu. Eskiçağın çoktanrılı kültürünün bilgisini, becerisini ve inceliğini yeniden yaratma ülküsünden esinlenen insanlar, Avrupa geçmişinin Yunan-Roma dönemini yüceltirlerken; dinde *Kitabı Mukaddes* doğrultusunda bir reform yapma derdine düşen dindarlar, güçlerini Avrupa uygarlığının Yahudi-Hıristiyan kökenli

boyutundan aldılar. Her iki kampta, öteki boyutun tümüyle reddedilmesinden yana olan düz akıllı bazı savunucular vardı, ama bu sık karşılaşılan bir tutum değildi; çünkü bu iki akım arasında karşılıklı ve karmaşık etkilemeler hiçbir zaman eksik olmadı. En büyük reformculardan bazıları yetenekli klasik çağ bilginleriydi ve çoktanrılı dönem yazarlarının metinlerini doğru bir biçimde ortaya çıkarmak için geliştirilmiş olan tekniklerin *Kitabı Mukaddes* çalışmalarında da uygulanabileceğini düşündüler. Aynı biçimde, Rönesans sanatçıları ve edebiyatçıları, Machiavelli (ölümü, 1527) örneğinde olduğu gibi, Hıristiyan inancını açıkça reddettikleri zaman bile, dine ve tanrıbilim sorunlarına karşı derin bir ilgi gösterdiler.

Rönesans, bilindiği gibi 1350'lerden başlayarak İtalya'da biçimlenmişti. Roma'nın ululuğunun anılarıyla yapılan eskiçağa dönüş hareketi, doğal olarak İtalyanlara çok çekici göründü. Bundan da önemlisi İtalyan kentleri, laik kafalı bir halkla, ilgilerini bilinçli olarak tanrısal şeylerden kurtarıp insanla ilgili şeylere yöneltmiş olan ve sanatçılarla düşünürleri koruyan prenslerin yaşadıkları yerlerdi.

İtalyan Rönesansı doruğuna, aşağı yukarı 1500 yılında ulaştı. Leonardo da Vinci'nin (ölümü, 1519) dış dünyayı sanatıyla, insanları ve nesneleri titiz bir biçimde gözlemesiyle, durup dinlenmeksizin izleyip incelemesi ve Niccolo Machiavelli'nin, kişisel deneyimine ve klasik yazarları incelemesine dayanarak, politikanın doğası ve kullanılışı üzerine yaptığı amansız çözümlemesi Rönesans akımının doruğunu oluşturur. Onlardan az sonra Michelangelo Buonarroti (ölümü, 1564) ve Cracow'da ölmüş olmasıyla birlikte entelektüel itisini eğitildiği Padova Üniversitesi'nden alan Nicholas Copernicus (ölümü, 1543) insanın rasyonelliğine karşı (Leonardo'nun ve Machiavelli'nin yapıtlarının temelinde saklı görünen) köklü bir güven duygusu bıraktılar. Michelangelo, hemen hemen her şeye, hata kendi sa-

natının değerine karşı bile kuşku duymanın acısını çekti. Copernicus'un, gezegenlerin elips değil de daire biçiminde yörüngeler üzerinde döndüklerini kabul eden heliosantrik* gökbilim sistemi, Yeni Pythagorasçı sayı gizemciliğinden esinlenmişti. Nitekim gözlem verileri karşısında tutunamadı.

Rönesans'ın insan becerilerinin yarattığı güzellik ve insan yeteneklerinin engellenilmeksizin kullanılmasıyla ortaya çıkarılabilecek doğruluk ülküleri, Avrupa'nın öteki bölgelerinde çekiciliğini yitirmedi. Alplerin kuzeyindeki ülkelerin aristokrat ve saray çevreleri, bu ülküleri benimsemeye çoktan hazırdılar; fakat kentsel gelişme –Hollanda'da, Renanya'da ve Fransa'da olduğu gibi– nerede büyük bir orta sınıf yaratmışsa, çok geçmeden halk da, yerel çabalarla, kendini İtalyan örneklerini taklit etme ya da onları aşma çabasına kaptırdı. Bu çabanın sonucu, birbirlerinden farklı ulusal edebiyat ve daha küçük çapta olmak üzere resim okullarının gelişmesi oldu. Böylece örneğin Miguel Cervantes'in (ölümü, 1616) *Don Kişot*'u ve Lope de Vega'nın (ölümü, 1635) oyunları, İspanyolcaya edebi biçimini kazandırdı. Yeniçağ Fransızcası edebi biçimini, değiştiremeyeceği şeyleri alaya alan François Rabelais (ölümü, 1553) insan yaşamını doğru yola sokmak ve yaptırımlara bağlamak için durmaksızın uğraşan Calvin (ölümü, 1564) ve insanın eksikliklerini, yetersizliklerini göz önüne alarak ılımlılık öğütleyen Montaigne (Montaigne Kontu Michel Eyquem, ölümü, 1592) gibi birbirinden çok farklı kişilerin çabalarıyla aldı. İngilizce, edebi biçimini Elizabeth dönemi yazarlarına –ve hepsinden çok William Shakespeare (ölümü, 1616)– ve Kral James tarafından (1611'de) çevirtilen *Kitabı Mukaddes*'in İngilizce çevirisine borçludur. Yeniçağ edebi Almancası, Luther'in *Kitabı Mukaddes* çevirisinin yarattığı bir yapıttır. Cermen Avrupasının öteki dillerinin ço-

* Güneş merkezli (ç.n.).

ğu (Felemenkçe, Danimarka dili ve İsveççe) aynı biçimde *Kitabı Mukaddes*'in yerli dillere çevirilerinin yan ürünleri olarak ortaya çıktı.

Reform

Avrupa kültürel yaşamının bu çağda görülen bir başka önde gelen özelliği, Rönesans İtalyasının duygu ve düşüncesinin yönelir göründüğü budünyacı tutumun şahlanışının çekiciliğine karşın, dinsel ilgilerin yeniden öne sürülmesidir.

Ortaçağ Avrupasında reform ve Roma Katolik Kilisesi'ne yeni bir güç verilmesi yolunda birçok girişim olmuştu. Bu tür akımlar, doğaları gereği kendilerini eleştirenleri her zaman sapkınlar olarak ilan etmeye hazır olan kurulu kilise düzeni yetkililerine karşı bir meydan okuma niteliği taşıyordu. Oldukça çok sayıda kişiyi arkalarında sürüklemiş olmalarına karşın, İngiltere'de John Wycliffe'ın (ölümü, 1384) ve Bohemya'da John Huss'un (ölümü, 1415) yazgıları böyle sapkınlar olarak suçlanmak oldu. Papalık monarşisinin Konstanz dinsel kurultayında 1417'de onaylanmasıyla, Protestan-Katolik ikiliğinin bir ölçüde azaltılması, bu olayı izleyen yüzyılda sapma akımlarının gelişmesini güçleştirdi. Egemen dinsel anlayışa uymakla siyasal bağlılık, özellikle İspanya'da çakışma eğilimi gösterdi. Granada'dan ancak 1492'de sürülebilen Faslılara karşı yapılan ve yüzyıllarca süren savaşların körüklediği haçlı ruhu, hem Avrupa'daki hem de denizaşırı ülkelerdeki İspanyol imparatorluk çabalarının beslendiği güç kaynağı oldu. Bu olaylar, kiliseyle devlet arasında benzeri görülmedik sıkı ilişkilerin doğmasına yol açtı. Başka yerlerde de Papa ve monarşi, genellikle din adamlarını vergiye bağlamakta işbirliği yaptılar, ancak bunun dışında, eskiden olduğu gibi araları açıktı.

Papalık, İtalya'nın bir bölümü üzerinde egemenlik savında bulundu ve bazı papalar, İtalya Yarımadası'ndaki siyasal ilgilerini, kendilerinden öncekilerin olanca güçleriyle öne sürdükleri Hıristiyanlık dünyası üzerindeki tinsel başkanlık savlarının önüne geçirebilecek ölçüde artırdılar. İtalya'nın başka yerlerindeki ve Almanya'daki piskoposlarla manastır baş keşişleri de, genellikle Papa örneğini izlediler.

Böyle bir dinsel görünüm ortasında, Martin Luther'in (ölümü, 1546) günahkâr bir insanın kurtuluşa giden yolu ele geçirebileceği yolundaki acı ve etkileyici kişisel deneyimine dayalı ateşli inancı, bir öç meleğinin kılıcı gibi parladı. İşin başında Luther, endüljans belgelerinin* satılmasına, bu belgelerin geçerli olmayacağı görüşüyle karşı çıktı. Acı çeken ruhları, işlenen günahların cezalarını çekmek üzere bir süre kaldıkları yer olan Araf azabından kurtarmak amacıyla çıkarılan bu belgelerin satılması işi, Roma'da yeni bir Aziz Petrus Katedrali yapmak için gereken parayı sağlama kampanyasının bir bölümü olarak, tümüyle ticari bir anlayışla düzenlenmişti. Geleneksel skolastik tartışmaları anlatan kaynakların genellikle yazdıklarına göre, Luther, 1517 yılında 95 maddelik tezini Wittenberg'deki kilise kapısına asarak, endüljansların geçerliliğini açıkça reddetti. Ne var ki, Luther'in görüşleri akademik bir tartışma konusu olarak kalmayıp azgın bir alev gibi Almanya'yı baştan başa tutuşturdu. Papalığın savunuculuğunu yapan kişilerle giriştiği açık tartışmalar, Luther'i inançlarını daha köklü ve daha bütüncül bir biçimde öne sürmeye yöneltti. 1520'de yazdığı üç akıcı kitapçık –"Alman Ulusunun Soylularına Bir Başvuru", "Kilisenin Babil Tutsaklığı" ve "Bir Hıristiyanın Özgürlüğü"– Lutherciliğin özünü ortaya koydu. Bunu izleyen tartışmalar Katolikler, Lutherciler ve Protestanlığın

---

* Kilisenin, kişilere, bağışları karşılığında, günahlarının bağışlandığını belirtmek için verdiği belge (ç.n.).

öteki türlerinin izleyicileri arasında öğretilerinin tanımlanmasında birçok farklılığın doğmasına yol açtı. Bu teolojik kavganın odağında, dinsel yetkenin kaynağı sorunu yatıyordu. Luther davasını, *Kitabı Mukaddes*'e ve kendisinin Tanrı'nın açıkça bir kayrası (lütfu)olarak verildiğine inandığı kişisel deneyimine dayandırdı. Ayrıca din adamlarının, günah işlemiş bireyle Tanrı arasında aracı rolü oynamalarına hiç gerek olmadığını öne sürüp, tüm insanların kendilerinin rahibi olduklarını korkmadan ilan etti.

Baskı makinesi, Luther'in görüşlerini, tüm Almanya'da ve komşu ülkelerde her yere ve hızla yaydı. Protestosu, kısa zamanda öteki hoşnutsuzları da Reform sancağı altında topladı. Luther'in Papalığa yöneltti̇ği saldırı, örneğin Almanya'da yabancıların kendilerinden vergi aldıklarını, kendilerini sömürdüklerini düşünerek onurları incinen birçok kişiye çekici göründü. Fakat Alman ulusçuluğunun bu dile getiriliş biçimi, çok geçmeden İmparator V. Karl'ın ve Almanya'daki öteki önemli yöneticilerin de Lutherci olmalarına olanak vermeyecek biçimde reddedilmesiyle daha da sertleşti.

Bu nedenle Protestanlık, bir Alman akımı olmak yerine, özellikle Calvin (1541'de) karargâhını Cenevre'ye kurup burasını Avrupa'nın hemen her ülkesini etkileyen güçlü bir propaganda merkezi yaptıktan sonra, tüm Avrupa'ya yayılmış bir akım durumuna geldi. Örneğin İngiltere 1534'te Papalık'la ilişkilerini kopardı; fakat İngiltere Kilisesi, büyük ölçüde Cenevre'den gelen etkilerle, Protestan öğretiyi yavaş yavaş benimsedi. Aynı tarihlerde Felemenkliler ve İskoçlar, Kalvenizmi ülkelerinin önde gelen mezhebi durumuna getirdiler. Fransa'da ise hükümet Katolik kaldı. Fransız Protestanlığı, başlangıçta gösterdiği umut verici çıkış hareketinden sonra, 1600 dolaylarında canlılığını yitirdi. Protestanlık, İtalya'da geniş kitlelerin desteğini hiçbir zaman kazanamayan cılız bir akım olarak göründü ve

yeniden canlandırılan Katolikliğin güç kazanmasıyla da silinip gitti. Ama İskandinavya, Almanya'nın hemen hemen yarısıyla birlikte Lutherci oldu. Tüm Avrupa'da ortaya çıkmaya başlayan yerel ulusçuluk akımlarının, her iki yöndeki sonuçların belirlenmesinde önemli payı oldu.

Toplumsal ve ekonomik devrim de, Lutherci giysiler altında kısa bir süre için boy gösterdi. Ancak ayaklanan köylüler, Hıristiyan özgürlüğünü yükümlülüklerinden ve rantlardan kurtulmak anlamına alınca, Luther (1525'te) onları şiddetle suçladı. Bu tarihten sonra, toplumsal rahatsızlıklar ve dinsel radikalizm akımları, Anabaptistler ve öteki mezhepler içinde dile getirildi. Bu gruplar sert kovuşturmalarla karşı karşıya kaldılar ve varlıklarını daha çok yoksullar arasında ve çoğu kere gizli ya da yarı gizli gruplar biçiminde sürdürdüler.

Avrupa'da 1500-1648 yılları arasında görülen köklü toplumsal ve ekonomik değişikliklerin dinsel çatışmalara katkısı büyük oldu. Bununla birlikte, kesinlikle doğru olan bir dinsel gerçek aramanın da, belirli ve tutarlı bir dünya görüşünün çok çekici olmasından dolayı, arkasında büyük güç topladığını unutmamak gerek. Kafa dinginliğine ulaşmak için, Avrupa insanlarının büyük bir bölümünün üzerine böylesine amansızca abanmış olan günlük yaşamda karşılaşılan belirsizliklere, yetkili ve uygun yanıtların verilmesi gerekti. Luther, Tanrı'nın lütfuna nasıl eriştiğini biliyordu ve bundan hiç kuşkusu yoktu. Başka insanların da, büyük bir özlemle, benzeri bir lütfa ve güvence altına alınmış olmak ve kurtuluşa kavuşmak istedikleri göz önüne alınırsa, Luther'in başarısının sırlarından birinin bu olduğu anlaşılır. Bir insan kesinliğe ulaştığı zaman, doğal olarak, hem kurtarıcı gerçekleri başkasına anlatmak hem de böyle gerçekler olarak sunulan tüm öteki düzmece görüşlerin yanılgılarını açıklayıp suçlamak ister. Böyle bir açıklama amacını taşıyan girişimlerin ürünü olan söz ve yazı seline,

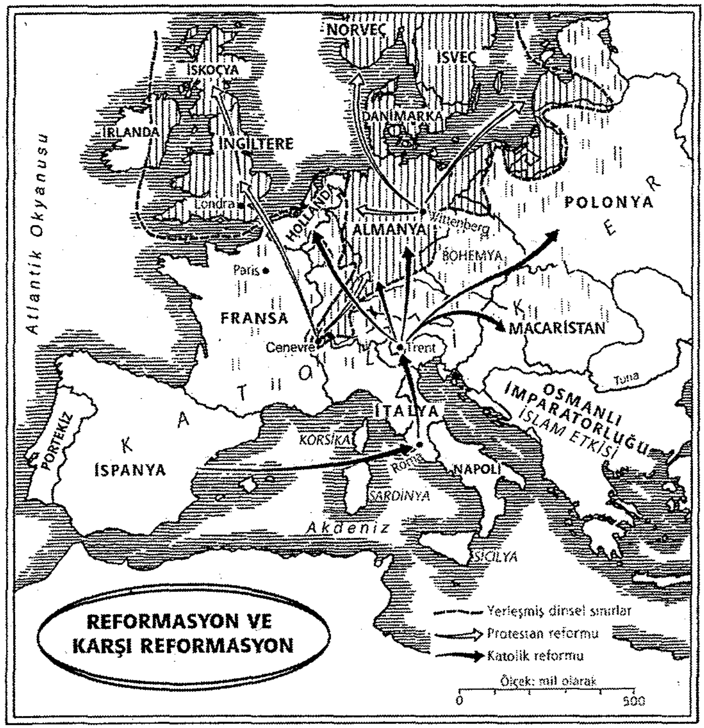
çok geçmeden, özenle düzenlenmiş kateşizmler* biçiminde verilen sistemli eğitim çabaları katıldı. Papalığın savunucuları, hemen bir Roma Katolik karşı propaganda etkinliği geliştirdiler. Bu çabaların sonucu, tüm Avrupa'da Hıristiyan öğretinin çok daha geniş bir bilgisine sahip olunması, seçilen inançlara çok daha derin bir duygusal bağlılığın doğması oldu.

Protestanlığın cilvelerinden biri mezheplere, mezheplerin de alt mezheplere bölünme eğilimi taşımasıydı. Reformcular, tüm Hıristiyanları kapsayan tek bir Katolik kilise ülküsünden hiçbir zaman vazgeçmediler. Ancak –dinsel yetkenin tek kaynağı olarak gördükleri– *Kitabı Mukaddes* farklı yorumların yapılabilmesine elverişli bir kaynaktı. Bir insana apaçık gelen gerçekler, kurtuluşa götüren kesin yolu aynı içtenlikle ve isteklilikle arayan başkalarına hiç de apaçık gelmeyebildi. Böyle bir durumda, herkes karşısındakini yanlış öğretiyi öğütlemekle suçlamaya zorlandı ve çoğu kere bunu şefkatten çok güç kullanarak yaptı. Bununla birlikte, ilk kuşağın reform ateşi hızını yitirince, bir kilise örgütü kurma ve öğreti alanında tekdüzelik sağlama yolundaki çabalar, Protestan Avrupa'nın çoğu bölgesinde başarıya ulaştı. Bu süreç, İngiltere'de çok daha ağır ilerledi. Tudorlar (1534-1603) çağında yapılan bölük pörçük reformlar, ne köklü bir reformun yapılmasından yana olan güçlü grupları ne de Püritenleri hoşnut etti. Püritenlerin tüm insan yaşamını Tanrı'nın istemine göre düzenleme çabaları, Oliver Cromwell'in yönetimindeki azizler hükümetinin (1658'de) acı bir başarısızlığa uğramasına kadar sönmedi.

Roma kilisesi, Protestanlığın meydan okumasına hemen tepki göstermedi. Önceleri pek çok kişi bir uzlaşmaya varılabileceğini umdu. Protestanlık akımını onun yöntem-

---

* Kateşizm, bir düşüncenin iyi düzenlenmiş karşılıklı sorularla ve yanıtlarla açıklanması, kanıtlanması ya da öğretilmesi yöntemidir (ç.n.).

leriyle karşılayabilme yeteneğine en çok sahip olan sofu ve eğitimli Katolikler, Luthercilere karşı saldırıya geçerek Hıristiyanlık dünyasında görülen bölünmenin daha derinleşmesine yol açmaktan genellikle çekindiler. Gerçekten Protestanları silahlandıran teolojik kesinlik ardında koşma tutkusu, Katolik davasını silahlandırmak için de kullanılabilirdi. Aziz Ignatius Loyola (ölümü, 1556) işte bunu yaptı. Luther'inki kadar ateşli bir Tanrı lütfuna erme deneyiminden sonra, Papa'nın bir eri olarak gerçeği vaaz etmeye başladı. Çok geçmeden çevresinde kendisi gibi düşünen gençlerden oluşan bir grup topladı ve sonra onları Cizvit

Topluluğu olarak örgütlendirdi. Bu örgüt, kısa zamanda hem Avrupa'da hem denizaşırı ülkelerde Katolikliğin savunmasının ve yayılmasının en etkili aracı durumuna geldi. Cizvit keşişler tarikatı daha emekleme dönemindeyken, Trent Kurultayı (1545-1563) toplandı. Kurultay, uzun süren ve üç kez yarıda bırakılan oturumlardan sonra, birçok pratik reform kararı çıkarmayı başardı ve öğretinin tartışmalı noktalarını belirgin bir biçimde Protestan anlayışa karşıt bir anlayışla yanıtladı.

Bundan sonra, Kilisede reform yapılması yolundaki isteklerin başlangıçtaki bulanıklığı ortadan kalktı ve Avrupa'nın her yerinde oldukça iyi örgütlenmiş, birleşmiş ve reformdan geçmiş Roma Katolik Kilisesi'nin, aynı derecede kararlı olan, ama aynı derecede sıkı örgütlenmiş olmayan Kalvenist akımla kavgaya tutuştuğu görüldü. Lutherciler ve İngiltere'deki tutucu din adamları ise, genel olarak birbiriyle kavgaya tutuşmuş olan bu her iki akımın öncülerinden de hoşlanmadılar. Otuz Yıl Savaşları'nda (1618-1648 arasında) Papa'nın ve İmparator'un ve hemen hemen aynı tarihlerde İngiltere'deki Püriten devriminin (1640-1660) yenilgiye uğramalarından sonra, birçok kişi dinsel sürtüşmelere ve kavgalara önem vermez olmuştu; çünkü hem Avrupa'daki hem İngiltere'deki bu çatışmalar, çoğu zaman alçakça siyasal ve ekonomik çıkarların, artık bunları gizleyemez olan kılıfı durumuna gelmişti.

Bilimin Gelişmesi

Şurası bir gerçektir ki, Reform dönemi boyunca sayıları az olan, ama önemleri azımsanamayacak bir grup insan, tanrıbilimsel kesinlik ardında koşmanın öteki ilgi alanlarını, daha çok bu dünyayla ilgili konuları unutturmasına razı olmadı. Örneğin Galileo Galilei (1564-1642) Avrupa'da dinsel çatışmaların doruğuna ulaştığı bir dönemde yaşadığı

halde, kendisini fizik ve gökbilim araştırmalarına adamayı yeğledi. Teleskoplarla yaptığı gözlemlere ve matematiksel akıl yürütmeye dayandırarak, Copernicuscu gökbilimi savunuşu ve dikkatle kaydedilmiş verilere matematik bir anlam kazandırma yolundaki yaratıcı çabaları, fizikçilerin ve gökbilimcilerin daha sonuna varamadıkları bir araştırma çizgisini başlatmış oldu. Sırtını bilinçli olarak tanrıbilimsel tartışmalara çeviren bir başka düşünür de Descartes idi. Matematiksel doğrulukta bir felsefe yaratmak üzere yola çıkan René Descartes (ölümü, 1650) bu felsefenin, yüce bir yansızlıkla ve yalnızca akla dayanarak, metafizik konuları olduğu kadar insanların Luther çağından beri ve Luther'den önceki günlerden beri böylesine çetin ve umutsuz bir biçimde tartışageldikleri tüm öteki sorunlara yanıt getireceğini düşünmüştü.

Başka düşünce geleneklerinde, başka düşünce alanlarında da etkili ve verimli çalışmalar görüldü. Paracelsus (ölümü, 1541) Andreas Vesalius (ölümü, 1564) ve William Harvey (ölümü, 1657) gizemci ve Yeni Platoncu nedenler kadar, insan anatomisinin daha kesin incelenmesinden edinilen bilgilere dayanarak Galen'in tıp konularındaki yetkesine meydan okudular. Aynı biçimde, boşinan sahibi bir gizemci olan Johannes Kepler (ölümü, 1630) gezegenlerin yörüngeleri arasındaki uyumlu oranları ortaya koymak için boş yere uğraştı, fakat son derece yorucu hesaplamalardan sonra, her gezegenin yörüngesinde yaptığı elips biçimli hareketleri kesin olarak saptayan bir matematik formül buldu. Böylece hiç aklında olmadığı halde, Copernicus'u düzeltmiş ve Copernicus'un varsayımlarına yöneltilen en önemli itirazlardan birini ortadan kaldırmış oldu. İyimser ve ampirizme dayalı bir başka düşünce akımı ise, dikkatli gözlemlerin ve bilgilerin sistemli bir biçimde derlenmesinin, dinsel esinin ve matematiksel akıl yürütmenin yardımına gerek kalmaksızın, insanların doğanın sırlarını

çözmelerine olanak vereceğini ileri süren Francis Bacon (ölümü, 1626) tarafından temsil edildi.

Birçok aracın, özellikle teleskopun (1608 dolaylarında) ve mikroskopun (1590 dolaylarında) sarkaçlı saatin (1656 dolaylarında) termometrenin (1654 dolaylarında) ve barometrenin (1643 dolaylarında) icat edilmesi, küçük bir doğa filozofları grubunun gözlemlerine ve deneylerine daha önceki çağlarda sağlanabilenden çok daha büyük bir kesinlik kazandırdı. Bunlarla birlikte Avrupa'ya denizaşırı ülkelerden sel gibi akan çok çeşitli bilgiler, bu tür çalışmaları teologların tartışmalarına yeğleyen kişilere zengin olanaklar sağladı. Bu nedenle, 1648'den sonra, olaylar üzerine düşünenlerin, birbirine düşman dinsel gruplara karşı duydukları saygının çoğunu yitirdikleri sırada doğa filozofları, belki daha önceki kuşakların ilgilerine egemen olmuş teolojideki karşıt görüşler kadar bütüncül olmayan, ama genellikle onlardan çok daha çekici bir dünya görüşünü savunabilecek duruma gelmiş bulunuyorlardı.

Bununla birlikte, bilimin dinin yerini aldığı yolunda bir izlenim bırakmak doğru olmaz. Reform çağı arkasında, yaşamın her alanında eskisinden büyük bir dinsel ilgi bıraktı. Bilim ve öteki laik araştırmalar dinin, hem Protestan reformcular hem de Katolik telkinler tarafından böylesine yükseklere konulmuş olan gerçeklerine açıkça karşı çıkmadı. Laik araştırmalar, teologların ilgiye değer konular olarak görmedikleri alanlarda gelişip boy attı. 1650 dolaylarından sonra ise, bilimsel araştırma, bilim adamlarının ve bilginlerin buluşlarını resmi teoloji çerçevesi içine nasıl yerleştirecekleri yolunda (hatta bu çerçeveye uyup uymayacağı yolunda) pek tasalanmalarına gerek kalmayacak kadar saygınlık kazandı. Gene de tartışmalar sürdü. Ancak Hıristiyan gerçeğini savunan din adamları da, yeni düşünceyi savunan bilim adamları da kendileriyle aynı görüşte olmayanları sindirmek, susturmak olanağına sahip değildi-

ler. Politikacılar ve halk, artık hem güce başvurmanın hem de Reform çağında apaçık gerçekler olarak görünen şeyler üzerinde evrensel bir görüş birliğine varmanın gerekli olduğu yolundaki görüşe inanmamaya başladılar.

Kültürel Çoğulculuğun Ortaya Çıkışı

Böylece Avrupa'nın 1500-1648 yılları arasında çektiği doğum sancıları, şaşırtıcı biçimde, bu çağın hemen tüm büyük adamlarının istediklerinin tersi sonuçlar doğurdu. Evrensel bir gerçeğin bulunup uygulanmaya konması yerine Avrupalılar, birbirleriyle görüş birliğine varamayacakları yolunda görüş birliğine vardılar. Düşünce çoğulculuğu, Avrupa toprağına daha önce olduğundan çok daha derinlere kök salarak yerleşti. Hiçbir resmi bilgi hiyerarşisi –ortaçağda, uygulamada değilse bile kuramda görüldüğü gibi– dünyanın kavranması yolunda eksiksiz bir şema sunamadı. Her kilise, ulus ve meslek, kendi anlayışına göre gerçek ardında koşmak durumundaydı. Gerçeğin böyle çok çeşitli yönlerde araştırılması, Avrupa düşüncesinin, zamanımıza kadar sürekli ve çok hızlı bir biçimde gelişmesini sağladı.

Sanat ve edebiyat alanında da gittikçe artan bir çoğulculuk görüldü. 1500 dolaylarında ortaya çıkan yerli ulusal diller, birbirlerinden farklı ulusal edebiyat okulları yarattı. Resim de, büyük İtalyan ressamlarının ortaya koydukları kalıplardan ayrılma eğilimi gösterdi. Öyle ki, Avrupa resim geleneği içinde İspanyol (Valesquez, ölümü, 1660; El Greco, ölümü, 1614) Felemenk (Rembrandt, ölümü, 1699) ve Flaman (Rubens, ölümü, 1640) okulları, birbirinden farklı özellikleriyle gelişti. Mimarlıkta görülen değişiklikler daha azdı. Tüm Katolik Avrupa'da Rönesans biçemlerinin barok tarzda geliştirilmiş biçimleri egemen olurken, çoğu Protestan ülkeleri gotik tarzın çeşitlemeleri kapladı.

Ortaçağ kalıplarını parçalayıp, onlardan kurtulma hareketinde alınan yara çok büyüktü. O zamandan beri Av-

rupalılar, bu kadar ölümcül bir acı veren ya da toplumun her yanına bu kadar yayılan bir belirsizlikle karşılaşmadılar. Bununla birlikte, geçirdikleri deneyimin böylesine sert olması, daha önce görülmedik çapta insan dehasının ve bireysel çabanın ortaya konmasını gerektirmişti. Yalnızca en büyüklerini sayacak olursak, Columbus (Kolomb) ve Cortez, Luther ve Loyola, Leonardo da Vinci ve Descartes, Copernicus ve Galileo gibi adamlar, çağımızın dünyasını yaratan kişiler oldular. Bunların katkısı, faltaşı gibi açılmış gözlerinin önündeki –hem sözlük anlamında hem de mecazi anlamda– yeni bir dünyanın güçlükleriyle karşı karşıya kalmamış olan kendilerinden önceki ve sonraki çağların insanlarından çok daha büyük olmuştu. Bunların ve binlerce öteki Avrupalının, benzeri görülmedik bu olanaktan yararlanma yolunda gösterdikleri üstün başarının kanıtı, bugün bizim ve tüm dünyanın mirasçısı olduğumuz Batı uygarlığının kendilerinden sonra ortaya çıkan parlak tarihidir.

YİRMİNCİ BÖLÜM

Avrupa'nın Uzantıları: 1500 - 1648 Yılları Arasında Rusya ve Amerika Kıtaları

Çin'in, Hindistan'ın ve Ortadoğu'nun Avrupalılara, kıyılarında küçük yerleşme olanakları vermekten öte bir kabul göstermeyi gereksiz buldukları bir tarihte, Rusya ve Amerikan toplulukları, Batı Avrupa ile iyice iç içe girmiş bulunuyorlardı. Amerika Yerlileri'nin yüksek kültürlerini felce uğratıp yıkan etkiler ve Amerika topraklarına fatihler tarafından yerleştirilen yeni kurumlar, doğrudan doğruya İspanya'dan gelmişti. Rus kurumları çok daha sağlamdı ve Amerika Yerlileri'nin kurumları gibi silahlı yabancılarla ilk karşılaştıklarında yıkılmadı. Bunun-

la birlikte Rusya da, bozkırdan eskiden beri gelen baskılara karşı koymakta gösterdiği direnci, Batı Avrupa'dan gelen meydan okuyucu yeni etkilere yöneltmekte güçlük çekti. Hem kilisenin hem devletin içinde bulunduğu büyük güçlüklere, bir de Rusya'nın yüzünü batıya çevirme zorunluluğunun yol açtığı, Avrupa'nın ortaçağ kozasını parçalayıp çıkabilmek için aynı tarihlerde yaptığı savaşımın güçlükleri kadar büyük güçlükler eklendi.

Moskova'nın Yükselişi

Rusya topraklarının çoğu, 1480'e kadar biçimsel olarak, başkenti Volga Irmağı'nın kıyısındaki Kazan'da bulunan Altınordu Hanı'nın süzerenliğindeydi. Uygulamada ise Han, vergi toplama işini, topladıklarını her zaman süzerenine göndermeyi gerekli görmeyen Moskova Grandükü'ne vermişti. Bu nedenle, III. İvan, Han'a bağlılığına son verdiği ve Çar ünvanını (1480'de) aldığı zaman, bu davranışı daha çok uygulamadaki durumu onaylayan simgesel bir anlam taşıyordu. Asıl önemli olan bu değil, Tatarların buna karşı hiçbir şey yapacak durumda olmamalarıydı. Bozkırın okçu süvarileri, askeri alanda, artık eskisi gibi açık bir üstünlüğe sahip değillerdi. Uzun bir kuşatma dışında hiçbir biçimde ele geçirilemeyecek kadar güçlü bir kale olan Kremlin, Moskova'yı fetihlere karşı güvence altına almıştı. Bu kaleyi savunan toplar, her patlayışta, bozkır göçebelerinin üstünlüklerinin çok yakın bir zamanda sona ereceğini ilan etmekteydi.

Bununla birlikte, savaş tekniklerinde ortaya çıkan yeni olanakların, hemen savaş alanlarında etkili bir biçimde uygulanmaya konulabildiği sanılmamalı. Örneğin 1571 gibi geç bir tarihte, görülmedik büyüklükte bir Tatar akıncı birliği, Moskova'nın dış mahallelerini yağmalamıştı. Gerçi daha o tarihlerde bile piyadenin ateş gücü, savaş alanında

son sözü söylemeye başlamıştı; ancak asıl sorun, ele avuca sığmayan akıncıları savaş alanına çekebilmekti. Sınırlar boyunca dizilen, Tatarlar kadar hızlı olan ve Tatarlardan daha iyi silahlandırılmış süvarilerin (Kazakların) yerleştirildiği tahkim edilmiş sınır karakollarının kurulmasına kadar, bozkırdan gelen akınlar tümüyle durdurulamadı. Bu karakollar ise, ancak 1648'den sonra kurulabildi.

Vurup kaçma temeline dayalı akınlara karşı süvarilere güvenen böyle başarılı bir sınır savunması, Rusya'nın askeri yeteneğini artırmışsa da, 1500 dolaylarından sonra askerlik alanının temel gerçeği, okçu süvarilerin, artık iyi donatılmış piyadeleri yenemez duruma düşmeleriydi. Rusya'nın ticaretle ve tarımla uğraşan toplulukları, piyadelerini çağın baş silahı olan toplarla donatabildiler. Yerleşik tarımcılar üzerinde uzun süredir büyük bir askeri üstünlüğe sahip olan bozkırın göçebe toplumları ise, böyle bir yeniliği gerçekleştirebilecek olanaklara sahip değildi. Bu durum, güç dengesinde kökten bir değişikliğe yol açmakta gecikmedi. IV. İvan (Korkunç İvan) 1552'de Kazan'ı ele geçirdi. Askerleri, dört yıl sonra Astrahan'ı alarak Aşağı Volga bölgesinin fethini tamamladılar. Böylece çok geniş bir toprak parçası, Moskova'nın egemenliğine girmiş ve ırmaklardan yararlanılarak Hazar Denizi yoluyla İran'a kadar uzanan bir iletişim olanağı açılmış oldu. Buna karşılık Rusya'nın güney sınırları, hâlâ Kırım Tatarlarının akınlarına açık durumdaydı. Ancak Kırım Tatarlarının gücü, İstanbul ile siyasal ittifaklarına ve ticaret ilişkilerine bağlıydı. Tam anlamıyla bağımsız bir göçebe imparatorluğunun uygarlaşmış toplulukların tüfekli askerleri karşısında yaşayabilmesine, artık olanak yoktu.

Bir kuşak sonra Rus öncüleri, Ural Dağlarını aştılar, Sibir İslam Hanlığı'nı yıktılar ve 1587'de Obi Irmağı'nın orta kıvrımlarına yerleştiler. Bir kere Ural Dağları'nı aştıktan sonra, ırmak ulaşımında (kışın da kızak sürücülüğünde) sahip oldukları geleneksel becerileri, Rus serüvencile-

rinin, Sibirya'nın ırmaklarını birbirinden ayıran ve kolayca geçilebilen kara bağlantılarını aşarak bir ırmaktan ötekine ulaşmalarına olanak verdi. Bu ilerlemelerin sonucunda ilk Rus kaşifleri, 1638'de, Ohotsk'da Pasifik'e ulaştılar. Sibirya'nın koşulları son derece çetin bataklıklarında ve ormanlarında yaşayan yerli avcılar, siyasal bakımından zayıf ve az nüfuslu topluluklardı. Bu nedenle, Ruslar onlardan haraç olarak kürk istediklerinde, avlanma ve tuzak kurma becerilerini yeni efendileri için kullanmaya başladılar ve çok geçmeden Rusları, hem Avrupa'da hem de Çin'de çok aranan bir ticaret malına kavuşturdular. Kürk dışsatımından sağlanan gelirlerin Rus devleti için önemi çok büyüktü; çünkü bu gelirlerle, başka türlü sağlanamayacak miktarlarda Avrupa silahı ve öteki işlenmiş ürünler satın alınıyordu.

Ne var ki, bozkır halklarının askeri üstünlüklerinin yarattığı ve öteden beri üzerlerinde duydukları baskıların kalkmasının olumsuz bir yanı da vardı. Moskova Grandükü, toplanan vergileri düzenli olarak Kazan'daki korkunç efendiyi yatıştırmak için vermek zorunda kaldığı sürece, Rus halkı Grandük'ün vergi toplayıcılarına boyun eğmenin ve buyruklarına uymanın gerekli olduğunu görüyordu. Fakat Tatar tehlikesi kalktıktan sonra, vergi ödemek yerine Volga boylarına ya da Ukrayna içlerine doğru uzanan topraklara göçmek, yabana atılmayacak bir seçenek durumuna geldi. Gerçekten de, kabına sığamayan birçok genç insan bu ıssız topraklara kaçtı. Ukrayna'daki ve Aşağı Don Irmağı boylarındaki kaba ama becerikli Kazak toplulukları böyle oluştu. Daha doğuda, Volga ve Ural bölgelerinde, bu gevşek Kazak yaşam biçimlerine bile dayanamayan göçmenlerle öncüler, Kuzey Amerika sınırlarında görülenlere çok benzeyen, tek tek küçük ailelerden oluşma bir yaşam biçimi geliştirdiler.

Bu göçler, Rus halkının oldukça büyük bir hızla yeni topraklara yayılmasını sağladı. Geride vergi ödeyecek ka-

dar köylü ve kasabalı kaldığı sürece, merkezi yetke bu insan gücü kaybına katlanabilirdi. Merkezi yetke açısından, soylu (boyar) sınıfı içindeki hoşnutsuzlar, bu kaçaklardan çok daha tehlikeliydi. Hemen komşu ülke olan Polonya-Litvanya'da büyük soyluların krallık yönetimi karşısında her konuda oldukça büyük bir bağımsızlığa sahip oldukları gerçeği, Moskova otokrasisinin yönetiminden bağımsız bir yaşamın ne kadar kolay olacağını sürekli hatırlatıyordu. Rus soylularının kitle halinde Litvanya'ya bağlanmalarını engelleyen en büyük etmen, belki de Batı komşularının mezhebi olan Katoliklikten hoşlanmamalarıydı. Öte yandan Moskova'daki otokrat yöneticiler de, ihaneti ağır bir suç olarak görüyorlardı. IV. İvan, "Korkunç İvan" adını, yönetime karşı boyar muhalefetini ezmek amacıyla giriştiği kanlı eylemleri nedeniyle almıştı. Bu uğurda, Polonya-Litvanya modeli bir soylular cumhuriyetinin kurulması olanağını ortadan kaldıracak kadar çok sayıda eski aileyi kılıçtan geçirtmişti. Soyluların gerçekten bir aristokratik cumhuriyet kuramayacak duruma düştükleri anlaşıldı; bu, Rusya'nın "Sıkıntılı Yıllar"ında (1604-1613 arasında) yasallığın çiğnenmiş olmasına karşın, eski boyar aileleri, iktidarı ele geçirip Polonya örneğindeki gibi aristokratik özgürlükleri sağlayamayınca, açık seçik görüldü. Bunun üzerine, ortak rızayla kısa sürede Çarlık otoritesi yerine oturdu.

Batı Etkisi ve Siyasal Kargaşa

Moskova devletinin merkezileşmiş ve otokratik düzeninin varlığını sürdürebilmesinin baş nedeni, bu kez bozkırdan değil, batıdan gelen yeni bir dış tehlikenin görülmesiydi. Batı baskısının askeri-siyasal ve dinsel-kültürel olmak üzere iki boyutu vardı. Askeri bakımdan, IV. İvan, gösterdiği büyük çabalara karşın, İsveç'e ve Polonya'ya toprak kaptır-

maktan kurtulamadı. İvan, 1557-1582 Livonya savaşına, Hazar Denizi'ne açılan yeni elde ettiği kıyılara, bir de Baltık Denizi'ne açılan bir pencere eklemek gibi büyük umutlarla başlamıştı. Umutlarının tersine bu savaş, Moskova devletini çok uğraştırdı ve yenilgiyle sonuçlandı. Bir kuşak sonra, Rusya'nın tahtı gasp edenler tarafından yönetilmeye başlandığı ve iç savaşın tüm Rusya topraklarına yayıldığı Sıkıntılı Yıllar döneminde, Polonya-Litvanya devleti karşı saldırıya geçti. Bir Polonya ordusu 1608'de Moskova'yı ele geçirdi ve bir kukla hükümet kurdu. Fakat çok geçmeden, Rus toplumunun tüm sınıfları arasında yabancılara karşı büyük bir tepki doğdu. Aynı tarihlerde Polonya'da ortaya çıkan iç karışıklıklar istilacıları zayıflattı. İstilacılar, bu nedenle 1613'te çekildiler ve Moskova Patriği, oğlu Michael Romanov'u Çar ilan etme olanağını bulabildi. Romanov hanedanı 1917'ye dek Rus tahtında kaldı.

Otuz Yıl Savaşları sırasında İsveç gücünün Almanya'ya yönelmesi ve Polonya'nın bu kavganın sonuçlarından kaygı duyması, dolaylı olarak otokratik Rusya'nın varlığını sürdürebilmesine yardımcı olmuşsa da, teknoloji ve zenginliği henüz Batı'daki ülkelerin çok gerisinde olduğu sürece, ülke hiç de sağlam temellere dayanamazdı. Öte yandan, acı bir terslikle, Batı'yla aradaki farkı kapatma ve Batı'ya yetişme yolunda gösterilen bilinçli ve büyük çabalar, kuvvete başvurmayı gerektirdi. Bu durum, Rusya'nın Batı kurumlarıyla ve Batı toplumsal ilişkileriyle arasındaki farkı daha da belirginleştirdi. IV. İvan'ın yarattığı "hizmet soyluları", Batılı memurların ve subayların egemenleri için gördükleri işlerin aynısını görmelerine karşılık, İvan'ın ortak sefahat alemleriyle, ortak cinayetlerle kendine bağladığı bir gizli yardımcılar topluluğu olması nedeniyle Batı bürokrasisinin garip bir karikatürüne benzedi. Ayrıca Batı'daki ülkelerin köylüleri (toplumun öteki sınıflarıyla birlikte) daha geniş bir bireysel özgürlüğe kavuşmanın, hem acısını hem de

mutluluğunu tatmaya tam başladıkları sırada, Rus toplumunun tabanında köylüler, serflik zincirine vurulmaktaydılar.

Serfliğin kurulmasına varan gelişmeler yeterince açıktır. Rusya'da Çar'ın, memurlarına ve ordu görevlilerine verebileceği yeterli parasal gelir kaynakları yoktu. Dolayısıyla kendisine hizmet edenleri, toprak bağışlarında bulunarak ödüllendirmek zorunda kaldı. Ancak üzerinde çalışan köylüler yoksa toprak neye yarardı? Bu nedenle, köylülerin üzerinde yaşadıkları toprakları bırakıp kaçmalarını önlemek için, toprak sahiplerine kaçanların arkalarına düşme ve yakalama yetkisi veren yasaların çıkarılması gerekli görüldü. 1649'da yeni bir yasanın daha önce çıkarılan yasaları sistemli bir biçime sokmasıyla Rus toplumu, kuramda son derece sert bir kalıbın içine girmiş oldu. Buna göre, herkesin doğmuş olduğu yerde, ailesinin bulunduğu çevrede ve yapmakta olduğu görevde kalması istendi. Rusya'nın toplumsal gerçeği, bu hukuksal düzenlemeye hiçbir zaman uymadı. Kaçaklar, Rus toplumunun ve Rus yerleşme merkezlerinin sınırlarını Asya'nın ve Ukrayna'nın içlerine doğru ilerleterek sınır bölgelerine kaçmayı başarıyla sürdürdüler. Güçlü birinin gözüne giren bazı kişiler de, toplumun en aşağı katlarından gelseler bile, en yüksek görevlere kadar yükselebildiler. Ancak bu kırk yılda bir rastlanan durumdu.

Batı Etkisi ve Kültürel Değişme

Batılılarla ilişkinin Rus dinsel ve kültürel yaşamı üzerindeki etkileri hemen hemen askeri-siyasal sıkıntılar kadar sorun yarattı. Rusların, Batı'nın zenginliğinin ve tekniğinin açık üstünlüğüne bir karşı saldırı yöneltebilmeleri ve bunları değersiz gösterebilmeleri için, şiddetle bir ulusal görev duygusuna gereksinimleri vardı.

Bu nedenle, Konstantinopolis'in 1453'te Türklerin eline geçmesinden sonra Ruslar, Ortodoks kilisesinin ülkelerindeki dalının gerçek Hıristiyanlığın son kalesi olduğuna kendilerini kolaylıkla inandırdılar. Gururlarını okşayan bu görüş, Cizvit misyonerler Polonya'ya yerleşip Protestan muhaliflerini kısa zamanda bozguna uğratıp, Ortodoks Hıristiyanları Katolikliğe çevirmek görevine sarıldıkları 1565 yılından sonra sert bir saldırıya uğradı. Bu tarihlerde, Ortodoks halkı dinsel konularda Kiev'in yetkisini tanımış olan Batı Rusya topraklarının geniş bir şeridi de Polonya-Litvanya devletinin sınırları içindeydi. Bu nenenle, 1596'da Kiev Metropoliti, kendine bağlı piskoposların çoğuyla birlikte Hıristiyan öğretinin Papalıkça benimsenen tanımını kabul ettiği zaman, Moskova devleti halkı büyük bir şaşkınlık geçirdi. Urayna Kilisesi'ne, Slav dinsel törenlerini uygulamaya devam etmesi izninin verilmesi, Ortodoksların duydukları derin üzüntüyü azaltmadı.

Roma Katolik öğretisini savunan Cizvit kanıtlarının sağlam karşı kanıtlarla etkili bir biçimde çürütülmesi güç işti. Ayrıca Rus kilise kitapları, her yerde birbirinin aynı değildi, bazı kopya ve çeviri yanlışları kutsal metinlerin en bilinen yerlerine, Komünyon töreniyle* ilgili tümcelere kadar girmişti. Dostça olmayan eleştirilerle bu yanlışlar kendilerine gösterilmediği sürece, Rus din adamları bazı yerel farklılıklara karşın, geleneksel formüllerde birleşmek yolunda bir güçlükle karşılaşmamışlardı. Fakat Cizvit bilginler, bu yanlışları suçlayıcı bir tutumla gösterince, Ortodoks Rusya'nın Hıristiyan gerçeğe yalnızca kendinin sahip olduğu savı nasıl ayakta tutulabilirdi ki? Daha kötüsü, geçmişten kalma, birbirinden farklı kafa karıştıran metinler içinden asıl gerçek, özgün kutsal parça nasıl ortaya çıkarı-

* Aşai Rabbani ayini: İnsanların günahlarının kefareti olarak çarmıha gerilerek ölmeye razı olan İsa'nın, havarileriyle yediği son akşam yemeğindeki davranışını yineleyerek, onun kanı ve eti niyetine şaraba batırılmış ekmek yeme töreni (ç.n.).

labilirdi? Rus kilisesinin geleneksel bilginliği ve sofuluğu, bu sorunu hiç de çözebilecek yetenekte değildi.

Bununla birlikte Ruslar, kuşku duyulmayacak bir olguya sarılabildiler. Yunan Hıristiyanlığı, Cizvitlerce böylesine beceriklilikle savunulan Latin Hıristiyan geleneğinden daha eskiydi ve bu nedenle daha özgündü. Gene de, Rus dinsel tören kitaplarını Yunan örneklerine uydurmak için değiştirmek, geçmişte bir yanlışlığın yapıldığını kabul etmek anlamına geliyordu ki, Rus kilisesi bunu kolay kolay içine sindiremedi. Kurtuluşun dinsel törenlerin doğru yapılmasına bağlı olduğunu düşündüler. Bu yolda bir yanlış –hatta yanlışlığın yapıldığının kabul edilmesi bile– tüm Ortodoks dogmanın yapısını tehlikeye sokacaktı.

Batı Avrupa'nın kültürel başarıları, 1500-1648 tarihleri arasında Rusların karşısına kuşkusuz yalnızca dinsel bilginlik ve propaganda giysileri içinde çıkmış değildi. III. İvan, Moskova'yı taş yapılarla güzelleştirip görkemini artırmak için, İtalyan işçilerinin ve mimarlarının getirilmesi göreneğini başlattı. İtalyan taş işçiliği ve süsleme motifleri, Rus ahşap kilise mimarlığıyla birleşip İran inceliğiyle canlandırılınca, Moskova'nın Kızıl Meydanı'nı süsleyen ünlü Aziz Basil Katedrali'ni yarattı. Bu şaşılacak güzellikte ve son derece başarılı yapı, 1556'da Astrahan Hanlığı'na karşı kazandığı zaferi kutlamak üzere, IV. İvan adına yapılmıştı.

Rus ikona ressamlığı da, bu dönemde doruğuna ulaştı. Sanatçılar, İtalya'dan ve Bizans'tan aldıkları resim becerilerini, sözcülerinin Roma Katolik Kilisesi'nin eleştirilerine etkili bir yanıt bulamadıkları Rus Ortodoks Kilisesi'ni uzun yıllar boyu ayakta tutan gizemci bir sofuluğu dile getirmek için kullandılar. Rusya'nın, Avrupa'nın yeniçağ başlarında kültürel değişmenin son derece güçlü bir biçimde geliştiği bölgeleriyle sürekli ilişki içinde olmasına karşın, bu duygu Rus Ortodoks uygarlığının tinsel bağımsızlığını 1648'e dek sürdürmesine olanak verdi.

İspanyol Amerikası

Kutsal Rusya'nın, Avrupa'ya rahatının kaçmasına yol açacak kadar yakınlığı yüzünden yaşadığı acı deneyimler, aynı meydan okuyuş karşısında, ellerinde çok daha zayıf bir kültürel gelenekten başka şeyleri olmayan Amerika Yerlileri'nin geçirdikleri sarsıntıyla karşılaştırılırsa hafif kalır. Gerçekten, Amerika kıtalarının Kristof Kolomb öncesi döneminin yaşam biçimini koruma yolunda hiçbir örgütlü, uzun savaşım verilmedi. Amerika Yerlilerinin kültür önderlerinin yıkıma uğramaları, bu alanda İspanyollara –hemen hemen hiçbir engelle karşılaşmaksızın– Aztek ve İnka dünyalarının yok olan rahip ve savaşçı klanlarının yerini alma olanağı verdi. Bir kuşaktan daha kısa süre içinde, Meksika'nın ve Peru'nun tüm önemli yerleşme bölgeleri, derine inmeyen bir biçimde bile olsa Hıristiyanlığa geçti. Az sonra da, gerekli işgücünün ve mimarlık becerisinin harekete geçirilebildiği her yerde, çok büyük barok kiliseler yükseldi. Bunların süslemelerindeki ayrıntılar, bazen Avrupa örneklerini çok iyi tanımayan bir İtalyan sanatçısının elinden çıktığını gösterir; bazı örneklerdeyse tümüyle İspanya'dan alınmış gibidir.

Kentlerde ve kasabalarda hukuksal biçimler ve ilişkiler, çabucak Katolik ve İspanyol kalıplara sokuldu. Dünya fiyat düzenini altüst eden gümüşün kaynağı olan madenler de, çabucak Avrupa tekniklerine göre ele alındı. Fakat büyük köylü çoğunluğu, önceleri hemen hemen eski yaşamını sürdürüyordu. Dinleriyle ve yasalarıyla yeni efendileri, köylü kitlelerinin yaşamlarında, Aztek ve İnka geçmişinin yok olan yöneticilerinin oynadığı aynı sınırlı rolü oynadılar. Bu basit ilişki, salgın hastalıkların (bak: böl. 18) köylerdeki insan gücünü kırıp geçirmesi üzerine çok geçmeden değişti. Nüfusun gittikçe azalması, ancak yaşamı sürdürecek kadar üretim yapılan eski tarım biçiminin yıkıl-

masına yol açtı; çünkü İspanyolların hem eskisi gibi kasabaları beslemeye devam edecek hem de madenlerde çalışacak köylü emeğine şiddetle gereksinimleri vardı. Bilindiği gibi İspanyol yasaları köleliğe izin vermiyordu ve Madrid'te saptanan durumuyla resmi politika, Amerika Yerlilerinin haklarını koruyucu nitelikteydi. Ne var ki, İspanya'dan gelip yerleşen göçmenlerin gereksinimleri her şeyden önce geliyordu. Yerli emeğine gerek duyulunca da, bu, genellikle Yerlilerin borçlanmalarına ortam hazırlayıp, daha sonra bir alacaklının borcunu ödeyememiş borçluya karşı sahip olduğu yasal haklar kullanılarak elde edildi. Bu tür borçlar babadan oğula geçer oldu; böylece borçlu Yerliler, İspanyolların yapılmasını istedikleri işlerde kullanılmak üzere İspanyolların yönetiminde çalıştırılmaya başlandı.

Altın hırsıyla yanıp tutuşan fatihlerin ilk hızları geçtikten sonra, onların oynadığı öncülük rolünü Hıristiyan misyonerler aldı. Cizvitler, Fransiskenler ve öteki tarikatların din adamları Yerlilerin, hem ruhlarını kurtarmak hem de onlara Avrupa'nın yararlı zanaatlarını öğreterek ruhlarının yükü olan bedenlerini uygarlaştırmak için çalıştılar. Örneğin Paraguay'da ilginç bir misyonerler topluluğu ortaya çıktı. Burada Cizvit misyonerler, daha önce tam anlamıyla ilkel bir yaşam süren kabilelerden büyük ve refah içinde bir yerli topluluk yaratmak için, gerçekten yönetilenlerin yararını amaçlayan bir zorbalık düzeni kurmuşlardı. Becerikli bir yönetim, yerlilerin emek ürünlerinin Avrupa pazarlarında satılmasıyla sağladığı gelirlerle, bu misyoner örgütünün giderlerini karşılayabilme olanağını buldu. Cizvitler çok geçmeden bu girişimlerinden gerçekten hatırı sayılır kârlar elde etmeye başladılar.

Öteki Avrupa Kolonileri

Bir misyoner toplumunun yapısı içinde, Yerlilerin davranışlarını rasyonel, ekonomik davranışlara dönüştürme yolunda Cizvitlerin giriştikleri çabalar, ilginç bir biçimde, İspanyol yetkililerinin Meksika'nın ve Peru'nun yerli köylülerine karşı izlenilmesini istedikleri babaca kollayıcı ve koruyucu politikayla, Karayipler'de, Brezilya kıyıları boyunca ve bazı Karayip adalarında gelişen, kölelerin acımasız yöntemlerle çalıştırıldıkları plantasyon ekonomileri arasında yer alan bir tutumdu. Plantasyon bölgelerinde, yerli nüfus oldukça büyük bir hızla yok oldu. Ama işgücüne duyulan gereksinim yok olmadı. Bu gereksinim Batı Afrika'dan getirilen kölelerle sağlandı. John Hawkins adında bir İngiliz, ilk köle gemisini 1562-1563'te İspanyol sularına soktu, ancak şekerkamışı üretimi (1630'lardan sonra) sağlam bir biçimde yerleşene dek, zenci köleliği ve plantasyonlar önemli bir yaygınlık kazanamamıştı. Bu tarihten sonra, Amerika topraklarının ve Afrika emeğinin son derece insanlık dışı bir biçimde sömürülmesi, büyük çaplara ulaştı ve Afrika'dan Amerika'ya (hemen hemen Avrupa'dan Amerika'ya olan kadar) yoğun bir göç dalgası başladı.

Yeni Dünya'daki köle ekonomisinin başlıca girişimcileri İspanyollar değil, Portekizliler, İngilizler, Fransızlar ve Felemenklilerdi. Onların sahneye çıkışlarıyla Amerika, Yerlileri, İspanyollardan çok daha acımasız olan çağrısız konuklarla karşılaştılar. Hıristiyanlığa geçirdikleri kişilerin ruhlarının iyiliği kadar bedenlerinin iyiliğini de düşünen misyonerlik anlayışı, her zaman İspanyolların Amerikan Yerlisi uyruklarını sömürmelerini sınırlayan gerçek bir etmen olmuştu. Portekiz, İngiltere, Felemenk göçmenlerinin ve tacirlerinin davranışlarını buna benzer hiçbir şey dizginlemedi. İspanyollar gibi Fransızlar da, misyoner topluluklar örgütlemeye ve Kanada Yerlilerini, Avrupa uygarlı-

ğına böyle hızla açılmanın getireceği kötü etkilerden korumaya çalıştılar. Bu yolda elde ettikleri başarı pek büyük olmadı, çünkü Cizvitlerin –bakterilerin yayılmasından çok tinsel hastalıkların yayılmasını önlemek için– izin verilenler dışında topraklarından ayrılmak isteyenleri engelleyip sıkı bir karantina uyguladıkları Paraguay'daki durumdan farklı olarak, Kanada misyonerleri, çiçek ve benzeri salgın hastalıkları önleyebilecek durumda değillerdi. Bu nedenle, İngilizlerin ve Felemenklilerin ilgisizliği kadar Fransızların iyilik etme amaçlı ilgileri de, Kuzey Amerika'nın doğu kıyıları boyunca yaşayan Yerli toplulukların rahatlarının kaçmasına ve yok olmalarına yol açtı. Brezilya'da 1530'da başlayan Portekiz koloniciliği de benzeri sonuçlar yarattı.

Bilindiği gibi 1648'e dek Brezilya'dakiler kadar Kuzey Amerika'daki Avrupa yerleşim merkezleri de kıyıya çok yakın bölgelerdeydi. Hem Kuzey Amerika'nın hem Güney Amerika'nın iç bölgeleri, beyazların gelişinden, ancak dolaylı olarak etkilenmişti. Ama "Ovalı Amerika Yerlileri"nin kültürünün, Kuzey Amerika çayırlarına yayılışı ve buralarda gelişme göstermesi örneğinde görüldüğü gibi, dolaylı etkiler de önemli sonuçlar yaratabilirdi. Bu göçebe avcı yaşam biçimi, atlarla yapılan yaban öküzü (bizon) avına dayanıyordu ve bilindiği gibi, atları Amerika'ya İspanyollar getirmişti.

Böylece, Avrupalı göçmenlerin daha sızamadıkları bölgelerde ve kıtanın hiçbir Avrupalının ayak basmadığı yerlerinde bile, bazen Batı uygarlığının etkileri duyuldu. Rusların, batı sınırlarının ötesinde uzanan topraklardan gelen etkilere ve meydan okumalara artık aldırmazlık edemedikleri gibi, Amerika kıtaları da Batı Avrupa uygarlığının uzantıları durumuna geldi. 1648'de dünyanın başka hiçbir bölgesi o zamana dek böylesine köklü bir kültürel değişikliğin sıkıntısını çekmemişti.

YİRMİBİRİNCİ BÖLÜM

1500 - 1700 Arasında Hindu ve Hıristiyan Uyruklarıyla Birlikte İslam Dünyası

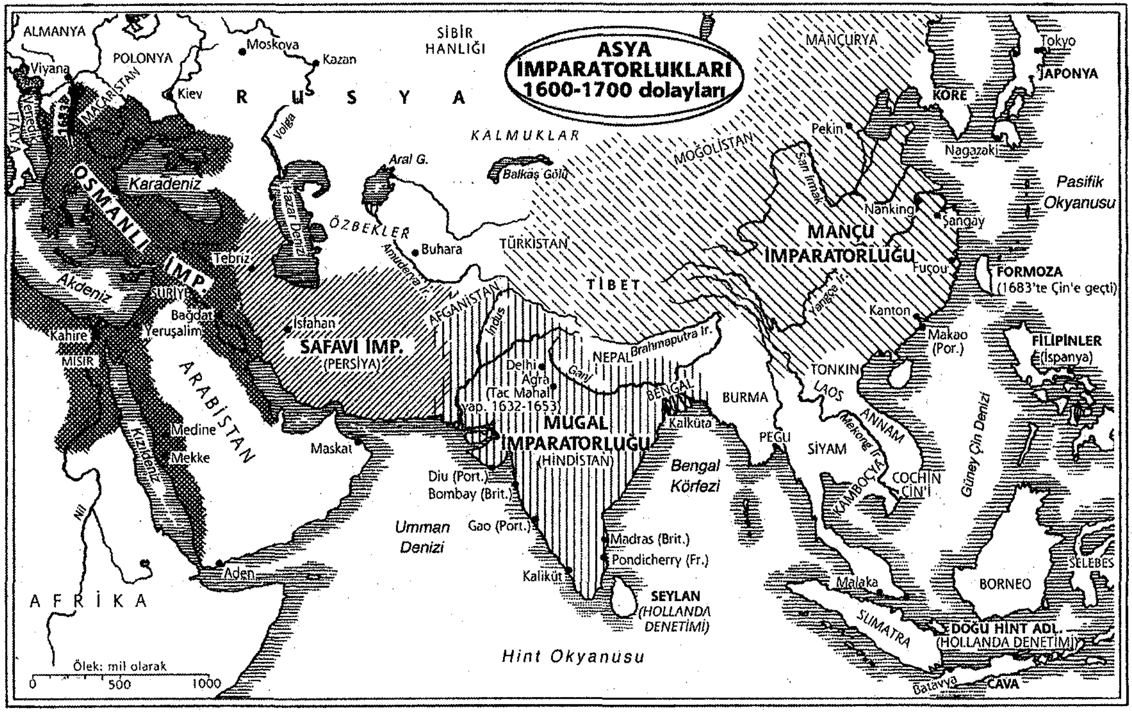
Yerel ve geçici gerilemeler bir yana, İslam dünyası, Muhammed'in Medine'de kutsal müminler topluluğunu kurmasından bu yana sürekli bir genişleme eğilimi gösterdi. Bu süreç, Batı'nın İ.S. 1500'de denizlerde egemenlik kurmasına karşın birden durmadı. Tersine, Hindistan, Güneydoğu Asya, Afrika ve Avrupa İslam yayılmasının sahnesi olmaya devam etti. Gerçekten 1500-1700 tarihleri arasında İslam yönetimine sokulan milyonlarca kilometrekarelik yeni topraklar ya da milyonlarca yeni uyruk göz önüne alınırsa, bu iki yüzyılın tüm İslam tarihinin en başarılı dönemi olduğu görülür.

Örneğin Hindistan'da dağların kuzeyinden gelen göçmenler ve serüvenciler seli, İslam yöneticilerine, Güney Hindistan'daki son büyük ve bağımsız Hindu devleti olan Vijayanager İmparatorluğu'nu 1565'te yıkmalarına olanak verecek savaşçı insan gücünü sağladı. 1500-1700 döneminin sona ermesine yakın bir tarihte, Hindistan'ın yarımada bölgesinin hemen tümü, Mugal* İmparatoru Aurangzeb'in (1658-1707) egemenliği altında tek bir ülke durumuna geldi.

Güneydoğu Asya kıyılarındaki bir İslam devletleri koalisyonu, Cava'nın Hindulaşmış imparatorluğunu yıkmak için, 1513-1526 tarihleri arasında güçlerini birleştirdi. Bu fetihten önce ve sonra, tacirler ve gezici Sufi din adamları tarafından yürütülen başarılı misyonerlik etkinlikleri, İslamlığı Filipinler'deki Mindanao Adası'yla Endenozya'daki Borneo Adası gibi uzak bölgelere dek yayma işini sürdürdü. İslamlığın Afrika'nın iç bölgelerine girmesi hareketi de, deniz yolundan çok kara yoluyla ve gemilerin yerine kervanlar kullanılarak sürdürüldü. Bu her iki büyük bölgede, ticaret ve pazar ilişkilerinin gelişmesi, yerel halklar içinde böyle bir ticaretin yol açtığı ekonomik etkinlik türlerine en çok katılan kesimlerin İslamlığı benimsemeleri hareketiyle el ele ilerledi. Bunun sonucunda, kırsal bölgeleri ve ülkenin uzak bölümlerini İslam toplumu içine sokmak amacıyla, genellikle askeri eylemlere ve yönetimsel baskılara başvuruldu. Böylece Batı Afrika'da, Şarlman'ın inatçı Saksonları zor kullanarak Hıristiyanlığa geçirdiği

---

* Timur'un soyundan gelen Babür'ün, 1526 yılında Hindistan'ı ele geçirerek kurduğu "Babür İmparatorluğu"na, bazı tarihçiler "Hindistan Moğol İmparatorluğu" ya da yalnızca "Moğol İmparatorluğu" demektedirler. Bununla birlikte Batı kaynakları, başkenti Pekin olan 14. yüzyıl Moğol İmparatorluğu'ndan (Mongol Empire) ayırmak için olacak, Hindistan'daki imparatorluğun adını, bazen bu kitapta olduğu gibi "Mughal Empire" bazen "Mogul Empire" olarak vermektedirler; Moğol imparatorluğu ile karıştırılmaması düşüncesiyle, bu terimlerin okunuşundaki "Mugal" biçimini benimsedim (ç.n.).

ASYA İMPARATORLUKLARI 1600-1700 dolayları
ALMANYA
POLONYA
Viyana
Moskova
Kazan
SİBİR HANLIĞI
Kiev
R U S Y A
MACARİSTAN
İTALYA
Venedik
OSMANLI İMP.
Karadeniz
Volga
Hazar Denizi
KALMUKLAR
Aral G.
Balkaş Gölü
ÖZBEKLER
Buhara
Amuderya Ir.
TÜRKİSTAN
MOĞOLİSTAN
MANÇURYA
Tokyo
JAPONYA
KORE
Pekin
Nagazaki
Sarı Irmak
Nanking
Şangay
MANÇU İMPARATORLUĞU
Fuçou
FORMOZA (1683'te Çin'e geçti)
Pasifik Okyanusu
Tebriz
Akdeniz
SURİYE
Bağdat
Yeruşalim
Kahire
MISIR
İsfahan
SAFAVİ İMP. (PERSİYA)
AFGANİSTAN
Indus
TİBET
Yangçe Ir.
Kanton
Makao (Por.)
FİLİPİNLER (İspanya)
Delhi
Agra (Tac Mahal yap. 1632-1653)
NEPAL
Brahmaputra Ir.
Ganj
BENGAL
Kalküta
MUGAL İMPARATORLUĞU (HİNDİSTAN)
BURMA
PEGU
TONKİN
LAOS
ANNAM
Mekong Ir.
SİYAM
KAMBOÇYA
COCHİN ÇİN'İ
Güney Çin Denizi
ARABİSTAN
Medine
Mekke
Kızıldeniz
Nil
Maskat
Diu (Port.)
Bombay (Brit.)
Gao (Port.)
Umman Denizi
Madras (Brit.)
Pondicherry (Fr.)
Kaliküt
Bengal Körfezi
SEYLAN (HOLLANDA DENETİMİ)
Aden
A F R İ K A
Malaka
BORNEO
SELEBES
SUMATRA
DOĞU HİNT ADL. (HOLLANDA DENETİMİ)
Batavya
CAVA
Hint Okyanusu
Ölek: mil olarak
0 500 1000

Kuzeybatı Avrupa'da bin yıl kadar önce izlenen politikayı anımsatan bir politika sonucunda Bornu, Fas, Timbuktu ve Sokoto gibi büyük İslam devletleri ortaya çıktı.

İslam yayılmasına karşı direnme hareketi Avrupa'da, Hindistan'dan, Afrika'dan ya da Güneydoğu Asya'dan daha iyi örgütlenmişti. Buna karşın İslam gücü, burada da Hıristiyan dünyasının zararına olarak ilerledi. Macaristan topraklarının çoğu 1543'te Türk yönetimi altına sokuldu. Bu tarihten sonra birbiri ardı sıra gelen sınır savaşları, 1683 gibi geç tarihlere kadar, hem Polonyalılara hem de Avusturya'nın Habsburglarına karşı Türklerden yana gelişti. Osmanlıların askerlik alanında Avrupalıların gerisinde kaldıkları, ilk olarak Viyana'nın Türkler tarafından ikinci kez kuşatılmasıyla başlayan ve Macaristan topraklarının büyük bölümünün Osmanlılardan Avusturyalıların eline geçmesiyle sonuçlanan 1683-1699 yılları arasındaki uzun savaşta açıkça ortaya çıktı. Bununla birlikte, Osmanlı toplumunun bir taşra türü, 1699'dan çok sonraki tarihlere dek, Romanya'da yayılma ve yerleşme hareketini sürdürdü. İmparatorluğun bu bölgesinde görülen Türk gücünün, İstanbul Rumları aracılığıyla dolaylı olarak kullanılmış olması, Osmanlı toplumunun bu bölgede yayıldığı gerçeğini değiştirmez.

İslam toplumu 1700'den önce yalnızca Asya'nın batı ve orta bozkırlarında sürekli bir gerilemeye uğradı. Bu konuda Rusların Kazan, Astrahan ve Sibir İslam hanlıklarını yenerek gösterdikleri ilerlemeler daha önce anlatılmıştı. İslamlar bozkırın uzak doğusunda aynı derecede büyük bir yenilgiye daha uğradılar. 1550-1650 yılları arasında yeniden canlandırılmış bir Tibet Lamacılığı (Sarı Kilise) önce Moğolistan'ı İslamlara kapadı, Orta Asya'nın İli Irmağı bölgelerinde İslamlığın yerini aldı.

Ancak bozkırlar, yoksul ve geleceği parlak olmayan topraklardı. Ticaret yolları (Sibirya ırmakları boyunca ku-

zeye ve okyanuslar boyunca güneye kaydırılarak) artık otlaklar arasından geçmez olunca, öteden beri İslamlığın başlıca misyonerleri olan Müslüman tacirler ve din adamları bu ülkelere sık uğramaz oldular. Bu nedenle, Tibet Lamacılığı bozkırda elde ettiği büyük başarısını biraz da buralardaki İslam rakiplerinin çekilişine borçluydu.

Avrupa Ticaretinin Yayılması

Denizlerde durum daha karmaşıktı. İspanyol ve Portekiz filoları, hem Akdeniz'de hem Hint Okyanusu'nda, İslam deniz gücüne meydan okuyup en önemli deniz savaşlarında onları yendiler. Gene de bu iki İberik Yarımadası devletinin deniz gücü, hiçbir zaman İslam gemiciliğini bu denizlerden sürüp atacak büyüklükte olamadı. Bu nedenle, Akdeniz'de görülen uzun deniz savaşları 1578'de, yarışmanın başladığı 1511'deki noktada, Türk deniz gücünün başatlığını onaylayarak sona erdi. Hint Okyanusu'nda ise, küçük ve hafif İslam gemileri, Portekizlilere kaptırdıkları ticaretin çoğunu yeniden ele geçirdiler. Onaltıncı yüzyılın sonlarına doğru Portekizliler, limana giriş harçlarına gereksinmeleri olduğundan, İslam teknelerinin denetimleri altındaki limanlara kabul edilmeleri için bir karar bile aldılar.

Ancak 1600'den sonra, denizlerde yeni bir güç dengesi ortaya çıkmaya başladı. Hint Okyanusu'nun ve Akdeniz'in önde gelen ticaret gemileri olan İspanyol ve Portekiz teknelerinin yerini Felemenk, İngiliz ve Fransız gemileri aldı. Bu değişiklik, kısa dönemde İslamların bir zaferi gibi göründü. Çünkü, hem Akdeniz'de hem de Hint Okyanusu'nda yeni gelenler, bu denizlere adımlarını, İslam yöneticileriyle yaptıkları özel ittifak anlaşmalarıyla attılar ve herhangi bir misyonerlik çabası göstermekten kaçındılar. Bu, Avrupalıların denizlerde izledikleri politikada büyük

bir değişikliğin belirtisiydi. Portekizliler ve İspanyollar, misyonerlik etkinliklerine ticaret kadar önem vermişlerdi. Yeni Felemenk, İngiliz ve Fransız tacirleri ise dinsel propaganda alanını Müslümanlara bıraktılar.

Bununla birlikte, uzun dönemde yeni gelenlerin ekonomik etkinliklerinin, geleneksel İslam yaşam biçimlerini, İberik Yarımadası'ndan gelenlerin dinsel propagandalarının o zamana kadar yapabildiklerinden çok daha etkili bir biçimde dağıttığı görüldü. Çünkü İslam kafaları, Hazreti Muhammed'in esininin Hıristiyanlığın kısmi ve çarpıtılmış gerçeklerini düzelttiği, dolayısıyla ondan daha üstün bir gerçek olduğu yolunda İslam bilginliğinin odağı olan bir inançla, en usta ve bilgince Hıristiyan misyonerlik çabalarına karşı bile etkili bir biçimde kapatılmıştı. Ancak İslam toplumunun elinde, özellikle Avrupa fiyat devriminin uzantılarının İslam dünyasını da sardığı bir dönemde, ekonomik rasyonelleşmeye ve pazar ilişkilerinin yayılmasına karşı hiçbir önlem yoktu.

Kıyılardan uzak bölgeler, kuşkusuz bu tür etkilere en az açık olan yerlerdi. Denizden oldukça uzakta bulunan herhangi bir bölgede, kervan ticaretinin ve zanaatçı üretiminin, köy kasaba arası alışverişin ve lüks nesnelerde bölgelerarası ticaretin atadan kalma eski biçimleri, Avrupalıların ticaret yöntemlerinden, örgütlendirme yollarından ve enerjik davranışlarından hemen hiç etkilenmeksizin varlığını sürdürdü. Fakat kıyılarda, 1700 yılında kapsamlı değişiklikler görülmeye başlandı. Örneğin Osmanlı İmparatorluğu'nda, bir dereceye kadar Amerika kıtalarından getirilen mısır ve tütünle, Hindistan'dan getirilen pamuğa dayalı, ticarete yönelik tarım hızlı gelişmeler gösterdi. Romanya'nın, Bulgaristan'ın, Trakya'nın ve Makedonya'nın köylü toplulukları, Anadolu'da yaşayan öteki köylü topluluklarıyla birlikte, kendilerini ve hayvanlarını mısırla beslemeye başladılar ve böylece, yeni Amerika ürünü daha önce bil-

dikleri ürünlerden daha verimli olduğu için, eskisinden çok daha fazla miktarda buğday ve sığır ihraç edebilecek duruma geldiler. Karadeniz kıyılarıyla Ege'nin kuzeyindeki kıyılar bu gelişmenin başlıca merkezleriydi.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ticarete yönelik tarımda görülen bu gelişme, imalatın gelişmesine yol açmadı. Zanaatçı loncaları, geleneksel yöntemlerine sımsıkı sarılmışlardı. Bunlar, bir zamanların korkulu askerleri olan yeniçerilere ilk olarak yasal evlenme izninin verildiği 1572'den sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm büyük kentlerinin zanaatçılarıyla karışan bu askerler arasında güçlü müttefiklere sahip oldular. Girişimci enerjiler, vergi toplayıcılığının ve yüksek memurluklara tırmanmak isteyenlere yüksek faizle borç vermenin sağladığı büyük kârlar yüzünden, endüstri ve ticaret alanlarından buralara çekildi. Memurlar, aldıkları bu borçları, hem yasal hem de yasa dışı yollarla halktan sızdırdıkları paralarla ödediler. Böylece, yeni endüstri ve ticaret girişimlerinde bulunma olanaklarını hemen hemen yok etmiş oldular; çünkü yeni bir işe girişebilecek duruma gelen herhangi bir kişi, vergi toplayıcılarının ve öteki yerel memurların açık hedefi durumuna düşüyordu. İmalat alanında teknik gelişmelerin görülmeyişi ve girişimci enerjinin karşısına engellerin çıkarılması, Osmanlı dışsatımının hemen hemen tümüyle tarımsal ürünlerle sınırlanması sonucunu doğurdu. Bu durum, İtalyan kentleri Doğu ticaretini ele geçirdikleri zaman Bizans'ın, bağımsızlığının son yüzyıllarında içine düştüğü duruma benziyordu. Bu benzerlik, Osmanlı toplumunun ekonomik durumu hakkında hiç de iyi bir belirti değildi.

Avrupalı tacirler, Hint Okyanusu'nda kâr amacı güden sistemli ve örgütlü etkinlikleriyle, Asya toplumlarının ekonomilerini değiştirmeye başladılar. Avrupa'nın büyük ticaret kumpanyaları, Hindistan'a daha fazla mal satılarak gümüşün dışarıya akışının azaltılmasını isteyen ülkelerinin

sürekli baskısı altındaydı. Ancak yünlü dokumalar ve Avrupa'nın öteki mamul ürünleri, genellikle Hint Okyanusu kıyılarındaki sıcak iklim bölgelerinde büyük miktarlarda satılabilecek şeyler değildi. Bu nedenle Felemenk ve İngiliz tacirleri, Asya limanları arasında yaptıkları kârlı bir ticaret etkinliği geliştirmek zorunda kaldılar. Ancak böyle bir iş onlara, karşılığında ülkelerinden Hindistan'a çok miktarda altın ve gümüş götürmek zorunda kalmaksızın, Avrupa'ya taşıdıkları Asya mallarına ödeme yapma olanağı sağlayabilecekti, böyle bir olanaktan yararlanmakta ise büyük başarı gösterdiler.

Örneğin İngilizler, Batı Hindistan'da iplikçilere ve dokumacılara pek büyük olmayan avanslar vererek pamuklu dokuma üretimini örgütlediler. Verdikleri avansın karşılığında üretilmesini istedikleri bezin niteliklerini bildirdiler ve bu avansların çapını ayarlayarak, aynı zamanda pazara çıkan bezin miktarını etkileyebildiler. Böylece İngilizlerin saptadığı niteliklere göre üretilen "amerikan bezi", alıcıların karşılığında ticaret değeri olan herhangi bir şey verebildikleri yerlerde olmak üzere, Afrika ve Asya kıyılarında satıldı. Bu tür bir alışveriş, daha önce, ancak yaşam için en temel gereksinimlerini karşılayabilen oldukça basit toplulukların bulundukları Güneydoğu Asya kıyılarının birçok bölgesinde hızlı bir ekonomik gelişmeye yol açtı. Böyle bir ekonomik düzenle, örneğin Burma ve Siyam kıyıları, Cava ve Sumatra ile birlikte Filipin adaları, daha çok tarımsal mallara dayanan hızlı bir ticari gelişme gösterdi. Doğu Afrika ise, insan ihraç etmeyi daha kolay bir iş olarak gördü. Doğu Afrika kıyıları, köle yağmacılığıyla uğraşan bir sürü beyliğin ve İslam dünyasına köle sağlarken Batı Afrika ile Amerika kıtaları arasındaki köle ticaretiyle yarışan, ama hiçbir zaman ona yaklaşamayan birçok liman kentinin bulunduğu bir bölge durumuna geldi.

Felemenk denetimi altında bulunan baharat adaları bölgesi, daha yoğun ve daha sistemli bir ekonomik yapı

değişikliği geçirdi. Çünkü Felemenkliler, bu bölgede çok erken tarihlerde askeri fetih politikasına yaslanmışlar ve buralardaki yönetimlerin giderlerini, yerel beyleri dünya pazarlarında satılabilecek belli miktarlarda tarımsal malları vermeye zorlayarak karşılama yoluna başvurmuşlardı. Felemenkliler bu tutumlarıyla, bölgenin ileri gelenlerini plantasyon yöneticileri yapmış, çiftçileri de bir tür yarı serf durumuna düşürmüşler, buralara sistemli olarak yeni yeni ürünler sokmuşlardı. İzledikleri politika, durmadan değişen pazar taleplerine uyan malları sağlayarak en yüksek kârların nasıl elde edilebileceği hesabına dayanan Felemenklilerin, Arabistan'dan getirilen kahvenin, Çin'den getirilen çayın ve Hindistan'dan getirilen şekerkamışının zorbalıkla üretilmesini istemeleri sonucu, bu bitkiler Cavalılar tarafından üretilmeye başlandı.

Hindistan'da ve Güneydoğu Asya'da, geleneksel yönetim yöntemleriyle yürütülen İslam siyasal egemenliği, Hintli dokumacıların ve Cavalı tarımcıların yaşamları açısından, kapitalist girişimlerden çok daha önemsizdi. Merkezleri Londra'da ve Amsterdam'da bulunan, sahipleri yalnızca hisse senedi denen resimlerle süslü kâğıt parçalarıyla belirlenen kumpanyaların adamları olan İngiliz ve Felemenkli görevlilerin yönettikleri yeni, pazara yönelik kapitalist girişimlerin, Yerlilerin yaşamları üzerinde çok önemli etkileri oldu. Ancak 1700'de durum bu kadar açık değildi. O tarihlerde bir İslam devlet adamı ya da din bilgini, 1500-1700 döneminin başlarında, daha önceki Haçlı Seferleri kadar ciddi bir ilerleme olarak görülen İberik Yarımadası devletlerinin akınlarına başarıyla karşı koyduğunu, İslamın gerçek kurumlarının bu akınlar karşısında varlıklarını başarıyla koruduklarını düşünerek, haklı olarak övünebilirdi. Bir yandan hem askeri hem dinsel alanda ilerleyen İberik haçlı hareketi, önce hızı kesilip sonra da başarıyla püskürtülürken, öte yandan İslam dünyası genişlemesini sürdürmekteydi.

Şii Ayaklanması

Onaltıncı yüzyılın ilk yıllarında, İslam toplumu derin bir dinsel sarsıntı geçirdiği sıralarda, bu tür bir kafa yapısının yol açtığı safça kendini beğenmişlik, daha göze çarpan bir tutum olarak göründü. İslam ülkeleri öteden beri, Sünni ve Şii olmak üzere iki ana kampta toplanan çeşitli mezhepleri hoş karşılamıştı. Birçok Şii grubu, dışa karşı Sünni sofuluk biçimlerine uyuyor görünüp güvendikleri öğrencilerine gizli bir öğreti belletiyorlardı. Bu öğreti bazen, Bektaşilik tarikatında olduğu gibi, tüm örgütlü din biçimlerine temelden düşman bir görünüm alabiliyordu. İslam yöneticilerinin çoğu, resmen Sünni görüşü destekleyip, resmi dinsel kuruluşlara karşı açık bir saldırıda bulunmadıkları sürece, öteki mezhepleri izleyen gruplara hoşgörüyle davrandılar.

Bu geçici anlaşma, Türk kabilelerinin, fanatik bir Şii mezhebinin, kısa zamanda kazandığı bir dizi zaferden sonra, önderleri İsmail Safevi'nin Tebriz'de Şah olarak taç giydiğini gördükleri 1502 yılında kökten sarsıldı. Şah İsmail, birbiri ardına kazandığı zaferlerle Bağdat'ı (1508'de) fethetti. Buharalı Özbekleri ezici bir yenilgiye uğratarak doğu sınırlarını güvene aldı. Birlikleri 1514'te Çaldıran'da Osmanlı ordusuyla karşılaştı. Savaş alanında yenilgiye uğramış olmasına karşın, Osmanlı yeniçerilerinin ilerlemeleri yolundaki buyruğuna uymamaları üzerine Sultan'ın çekildiğini görmek İsmail'i sevindirdi.

Şah İsmail'in askerlik yönü, tek başına ele alındığında, üzerinde pek fazla durmayı gerektirecek kadar parlak değildi. Çünkü Timur (ölümü, 1405) ve öteki bazı Orta Asya komutanları da, daha önce hemen hemen onunki kadar kısa bir süre içinde büyük devletler kurabilmişlerdi. Safevi İmparatorluğu'nun kurulmasında İslam dünyasını böylesine rahatsız eden şey, Şah İsmail'in bilgisiz izleyicilerinin,

onun Şah İsmail biçimine girmiş Allah olduğunu düşünmeleriydi. Böyle bir savı dine karşı saygısızlık olarak gören daha bilgin ve teoloji alanında daha derin bilgili destekleyicileri bile, on iki imamın yedincisinin soyundan gelen Şah İsmail'in tüm İslam topluluğunun yasal başı olduğunu öne sürdüler.

Eksiksiz bir imanın yarattığı tam bir fanatizmle ortaya atılan ve bir dizi şaşırtıcı askeri zaferle beslenen bu savlar, İslam dünyasında derin bir rahatsızlık yarattı. Eğer Safevi'nin savları doğruysa, öteki İslam yöneticilerinden hiçbiri yasal yönetici sayılamazdı. İslam dünyasının birçok yerinde bu tür düşünceleri anlayışla dinlemeye hazır duruma getirilmiş büyük Şii toplulukları vardı. Gerçekten Şah İsmail'i destekleyenler, 1514'te fanatik bir çabayla Osmanlı yetkesine karşı çıkarak Anadolu'da geniş çaplı bir ayaklanmayı kışkırttılar.

Osmanlı İmparatorluğu bu ayaklanmaya hemen ve etkili bir karşılık verdi. Yavuz Sultan Selim (1512-1520 arasında yönetti) Anadolu'daki asileri yendi ve muhalif Şii topluluklarının geride kalan bölümlerini amansızca kılıçtan geçirdi. Bu tutumu, Osmanlı İmparatorluğu'nun öteki bölgelerindeki Şii gruplarını açık bir ayaklanmaya kalkışmaktan alıkoydu. Yavuz Sultan Selim daha sonra, doğrudan doğruya Şah İsmail'in üzerine yürüdü; fakat gördüğümüz gibi, yeniçeriler sapkın Şah'ı kovalama buyruğuna uymayınca sorunun kökünü kurutmayı başaramadı. Daha sonraki seferlerinde Selim, Suriye'yi, Mısır'ı ve Arabistan'ı alıp Osmanlı İmparatorluğu'na katarak, bu ülkelerin yöneticileriyle İsmail'in bir ittifak yapmaları olasılığını önlemiş, Mekke ve Medine gibi dinsel bakımdan stratejik önem taşıyan merkezlerin denetimini eline geçirmiş oldu. Oğlu, Kanuni Süleyman (1520-1566 arasında yönetti) Şii sapmaya karşı Sünni ortodoksluğu örgütlendirmeye çalıştı. Sünni din okullarına devlet desteği ve imparatorluğun tüm önem-

li kasabalarındaki din görevlileri üzerinde devlet denetimi geleneğini kurdu. Böyle bir politika, daha önceki dönemlerde uygulansaydı, büyük bir direnme hareketiyle karşılaşırdı. Ancak o dönemde, bir dereceye kadar devletin kendilerine vereceği maaşların çekiciliğine dayanamayarak, bir dereceye kadar da, Şah İsmail'in dinsel devrimini tüm dünyaya yayma tehlikesi taşıyan fanatiklikten ve kargaşadan korktukları için, bu uygulama, Sünni din adamları tarafından duraksanmaksızın kabul edildi.

1514'ten sonra Şah İsmail bile, dinsel devrim ateşinin denetim altına alınmasını gerekli gördü. Tüm İslam dünyasından Şii hukukunun, on iki mezhebin bilginlerini topladı ve onların yardımıyla ülkesini yanlış inançlardan arındırmaya çalıştı. Bu amaç yolunda Sünni ve muhalif Şii gruplarını öldürttü ve mülklerini ellerinden aldı. Aynı zamanda, İsmail'in gücünün başlangıçta dayandığı halka yönelik zorlu bir propaganda hareketi, bu kez ortodoks yollara daha yakın bir biçimde yürütüldü. Avrupalı Protestan öğreticilerin, aynı tarihlerde izleyicilerinin kafalarına sokmaya çalıştıkları kısa ve özlü dinsel bilgilere son derece benzeyen kalıplar olan "kısa kateşizm metinleri", İsmail'in hemen tüm uyrukları arasında on iki mezhebin temel inançlarını yaydılar.

İslamlığın Sünni ve Şii biçimleri arasında görülen, Safevi ve Osmanlı hükümdarlarının çarpışmalarında açık biçimde gözler önüne serilen kavga, tüm öteki İslam devletlerini ve topluluklarını, genellikle güç bir seçim karşısında bıraktı. Her yerde Sünni ve Şii mezhepleri arasındaki eskiden beri süregelen sürtüşmelerin sert kavgalara dönüşmesi tehlikesi belirdi. Dinsel ilkeler, siyasal bağlılığın bir göstergesi gibi görülmeye başlandı. Bu durum özellikle Hindistan'ın Mugal yöneticilerinin rahatını kaçırdı. Siyasal yükselişlerinin başında, hem Mugal hanedanının kurucusu Babür (ölümü, 1530) hem de oğlu Humayun (1530-1556

arasında yönetti) Şah'tan çok gereksindikleri yardımı sağlayabilmek umuduyla, açıkça Şii inancını benimsediklerini söylemişlerdi. Ama daha sonra, Hindistan'daki durumlarını sağlamlaşmış görünce, İslamlığın Şii biçimini bırakıp Sünni öğretiyi benimseyerek Safevilere karşı bağımsızlıklarını ilan ettiler. Yönetimi altında Mugal gücünün geleceğinin belirsiz olmaktan çıkıp sağlam temellere dayandığı Ekber (1556-1605 arasında yönetti) kendisinin bağımsız bir dinsel yetke olduğunu öne sürmeyi yeğledi. İmparatorun birkaç kez, artık Hıristiyanlığa geçmenin eşiğine geldiğine inanan Roma Katolik misyonerlerini çılgına çeviren bir tutumla, İslam dinini olduğu kadar Hindu ve Hıristiyan dinlerini de denedi.

Büyük Şah Abbas (1587-1629 arasında yönetti) zamanında Safevi devletinin gücü doruğuna ulaştı, fakat dinsel inancın ateşi de bu tarihlerde –hiç değilse saray çevresinde– azalmıştı. Bunun üzerine Osmanlıların duyduğu korku da azaldı ve 1638 yılında Sultan, bu eski düşmanıyla uzun süren bir saldırmazlık antlaşması yaptı. Gerçekten dinsel sürtüşmeler o kadar azalmıştı ki, İstanbul'da bir reform hükümetinin iktidara geçtiği 1656'dan sonra, yeni Sadrazam Köprülü Mehmet Paşa, gizli Şii topluluklarının Osmanlı toplumu içinde yeniden özgürce etkinlik göstermelerine izin verdi. Bunun ilginç sonuçlarından biri, iki yüzyıldan uzun bir süre sonra, birbirlerinden çok farklı derviş topluluklarının özellikle etkin oldukları Girit, Arnavutluk ve Güney Bulgaristan'da, Hıristiyanlıktan İslamlığa geçiş hareketinin yeniden büyük boyutlara ulaşması oldu.

Düşüncede Gerileme, Sanatta İlerleme

İslam toplumunda Sünni-Şii bölünmesinin kültürel yankıları, askeri-siyasal sonuçları kadar kapsamlı oldu. Tanrı aşkıyla insan aşkı arasındaki sınırın tehlikeli bir biçimde be-

lirsiz tutuluşu, İsmail'i izleyen katı mezhep yanlılarının lanetledikleri bir şey olduğu için, böyle bir sevginin çevresinde dönen İran (Fars) şiiri kaynağında kurudu. Belki bundan da önemlisi, Sünni İslam bilginlerinin toplumsal sorumluluklarını hakkıyla yerine getirememeleriydi. Sünni İslam bilginleri, Şii meydan okuyuşunu aynı silahlarla karşılayamadılar, yani onun karşısına asıl doğru öğretinin Sünnilik olduğu savıyla çıkamadılar. Bunun yerine, laik yetkeye başvurdular ve her yerde dinsel rakiplerini ve eleştiricilerini kuvvete başvurarak bastırdılar. Bu nedenle, daha sonraki bir tarihte, Avrupa düşünceleri ve bilgileri geleneksel İslam bilgisini sınava çektiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun bilginler sınıfı, sorumlu bir davranışla yeni düşünceler geliştirecek durumda değildi. Şer'i Hukuk bilginleri, Osmanlı devletinin polis gücünün arkasına sığınarak bir meydan okuyuştan kaçınırken, belki de Hıristiyan dünyasının ileri sürdüğü yeni düşüncelerle savaştıkları bir sırada, İslam topluluğu içinden bir dinsel saldırıya karşı açık düşmeme düşüncesiyle, ikinci bir meydan okuyuşa ciddi olarak karşı çıkamamış oldular. *Kur'an*'ı yinelemeyi ve Şer'i Hukuk üzerine yapılmış eski yorumları bellemeyi, böylece Allah'ı hoşnut etmeyi daha uygun buldular. İslam ordusu tüm rakiplerini onlardan aşağı kalmadan karşılayabilecek güçte kaldığı sürece, inatçı bir tutuculuk ve yeni düşüncelere karşı bir tutum elbette savunulabilir bir politikaydı. Ancak bunun son bedeli, 1700'den sonra İslam devlet gücünün hiçbir yerde yeniyetme rakiplerine karşı koyabilecek durumda olmadığı görüldüğü zaman ortaya çıktı.

Düşünce alanında görülen, büyük ölçüde resmi politikanın yol açtığı durgunluk, sanat alanında da bir gerilemenin belirtisi olmadı. Tersine, İslam dünyasında büyük imparatorlukların ortaya çıkışı, mimarlara ve türlü sanatçılara bol ve oldukça kararlı bir yaşam ve çalışma olanakları sağ-

ladı. Örneğin Şah Büyük Abbas'ın buyruğuyla, bir bahçe kenti olarak kurulan İsfahan, mimarlık ve kent planlamacılığı alanında dünyanın en büyük anıtlarından biri oldu. Ondan daha küçük, ama gene de çok büyük çapta bir anıt olan Hindistan'ın Taç Mahal'i, Mugal İmparatoru'nun beğenisine göre 1632-1653 tarihleri arasında yapıldı. İran sanatı da, aynı biçimde onyedinci yüzyılda gelişmeyi sürdürdü. Hindistan'da, ressamların İran tekniklerini Hindu dinsel temalarına uygulamalarıyla yeni bir gelişme ortaya çıktı. Bu resimler, İran kültürünün ve Hindistan Mugal İmparatorluğu'na yaptıkları hizmetlerin kendilerine atalarının Hindu inancını unutturamadığı "Rajput" toprak sahiplerinin hoşuna gitti.

Gerçekten Batı Avrupa'da görülen kültürel gelişmenin hızı dışında o çağın herhangi bir ölçütüyle değerlendirildiğinde, İslam dünyasının 1500-1700 tarihleri arasında gelişme koşulları içinde olduğu görülür. Dolayısıyla, bu dönemdeki İslam toplumunun gerileme, hatta duraklama değil, güçlü bir ilerleme içinde olduğu söylenebilir. Bunu söylerken, aynı zamanda –önemi daha sonra anlaşılacak bir durumu belirtmek açısından– tam da bu başarı yıllarında İslam toplumunun, hem ekonomik alanda hem de düşünce alanında Avrupalıların meydan okumalarına bilinçli olarak ya da olmaksızın karşı çıkamadığını belirtmek, çelişkili gibi gelse de gerçeği yansıtmak olur.

İslam Yönetimi Altında Öteki Dinlerin Durumu

İslam dünyasından Uzakdoğu kültür dünyasına geçmeden, kendilerini İslam yönetimi altında ya da genişleyen İslam dünyasının kıyısında bulan Hinduların ve Budistlerin tarihinden de söz etmek gerek. Aynı biçimde, Osmanlı toplumunun önemli bir bölümünü oluşturan Balkanlardaki Ortodoks Hıristiyanların yazgısı da üzerinde durulmaya değer.

Hinduizm, 1500-1700 yılları arasındaki dönemde, Hindistan'da yeniden canlanma gösterdi. Yeni yöneticiler geleneksel dinsel törenlerin çoğuna hoşgörü gösterdilerse de, İslam fethi, Hinduizmi devlet desteğinden yoksun bırakmıştı. Bu olay, aslında Hinduizmi bir grup din adamının ve ozanın Hindistan'ın bu eski ve kesin biçime sahip olmayan inancına yeni, canlı tapınma biçimleri kazandırdıkları kanallara itmiş oldu.

Hinduizmi canlandıran bir ermiş olan Çaitanya'nın (ölümü,. 1527) yandaşları, onun Krişna'nın ruhunu taşıdığına inandılar. Çaitanya, çevresinde, yoğun biçimde coşkulu törenlerden yana olup, kast ayrımlarını ve dinin öteki görünümlerini reddeden oldukça kalabalık bir izleyiciler grubu topladı. Bu yeni mezhep, Çaitanya'nın zamanının çoğunu geçirdiği yer olan Bengal'de, Hinduizmden İslamlığa geçiş hareketini etkili bir biçimde durdurdu. Bu gelişmeyle, Hint toplumunun yavaş yavaş doğuya doğru yayılmasıyla ve Ganj Deltası'nın ötesinde kalan sık orman bölgelerinde tarıma elverişli alanların açılmasıyla, uygar topluma katılmanın belirtisi, İslamlığa geçmekten çok, eskisi gibi Hinduizme geçmek oldu. Bunun dolaysız bir sonucu, günümüzde Bengal'in Hindistan'la Pakistan* arasında bölüşülmüş olmasıdır; çünkü gördüğümüz gibi, İslamlık daha önce bu sınır boyunca somut başarılar kazanmıştı.

Sur Das (ölümü, 1563) ve Tulsi Das (ölümü, 1623) adında iki önemli ozanın etkileri, tek bir mezheple sınırlı kalmadığı için, Hinduizm'in canlandırılmasına Çaitanya'dan fazla katkıları oldu. İkisi de Hindu mitolojisinin zengin geleneğinden aldıkları temaları işlemek için Hindu nazmını kullandı. Böylece, dinsel kutlamalarda kullanılan, Hindu dili konuşan Kuzey Hindistan halkı tarafından anlaşılabilecek bir şarkılar ve ilahiler demeti hazırlamış oldular.

---

* Günümüzde Bangladeş (ç.n.).

Tulsi, ilgileri Rama üzerinde topladı; Sur, Krişna'yı yeğledi; ancak her iki tanrı da Vişnu'nun dış görünüşleri sayıldı. Bu nedenle, Hindu sofuluğunu canlandıran bu iki büyük ozan arasında bir öğreti sürtüşmesi yoktu. Çaitanya'nın izleyicileri dışında, eski Sanskrit sofuluğuna ya da Brahmanların törenlerine karşı bir tutum bile takınılmadı. Ancak Sanskritçe profesyonellere bırakıldı. Günlük dinsel eylemler, Hindu yerli dille yürütüldü. Sofu Hinduların, toplu törenlerdeki dinsel coşku anlarında kendisiyle gizemli bir kavuşmaya erebildikleri bir tanrıya, gene de insan olan bir tanrıya tapınmanın verdiği sıcak duygu, halk arasında yayılmış biçimiyle Hinduizmi, hem Müslüman hem de Hıristiyan misyonerlerin etkilemeyeceği duruma soktu. Hindu devletlerin siyasal yazgılarının 1565'ten sonra kararmaya başlaması, bu durumu değiştirdi; ama Hinduizm ruhunu tümüyle ortadan kaldıramadı. Hintlilerin büyük çoğunluğu, her dönemde olduğu gibi atalarının kılıktan kılığa giren dinlerine bağlı kaldı.

Budizm, üç küçük halk, Seylan'ın Singalezleri, Burma'nın Burmalıları ve Siyam'ın Thaileri arasında bir devlet dini olarak varlığını sürdürdü. Her üçünde de o halkları, çok dilli kozmopolit inançlar olan İslamlığa ve Hıristiyanlığa karşı koruyarak ulusal kimliği belirleyen bir etmen işlevi gördü. Bu halkların önce Hıristiyanlığı hoş karşılamalarının, tek nedeni değilse de nedenlerinden biri, onu öteden beri süren İslam baskılarına karşı denge sağlayıcı bir inanç olarak görmüş olmalarıydı. Ancak Avrupalıların varlığının geleneksel davranış biçimlerini tehdit etmeye başladığı düşüncesine varılır varılmaz, her biri kabuğuna çekilme politikasını benimsedi. Böylece yabancılara karşı örülen duvarlar, ondokuzuncu yüzyılda yeni bir Avrupa zorlamasına kadar yıkılmadan kaldı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Ortodoks Hıristiyanları, Türk efendilerinin birçok deneyimine ister istemez ortak

olmuşlardı. Yunan Ortodoks Hıristiyanları arasında Latin Batı'ya karşı beslenen önyargılar, İslamların Latin toplumlarına karşı besledikleri önyargılar kadar köklüydü. Bu nedenle, Patrik Cyril Lukaris (ölümü, 1638) Batı'nın Kalvenistleri ve Katolikleri tarafından ortaya konan sorunlar üzerinde tartışma açtığı zaman, bu yoldaki çabalarının pek başarı kazanamamış olmasına şaşmamak gerek. Ortodoks Kilisesi din adamlarının büyük bir çoğunluğu, Kilise babalarından gelen ve dördüncü, beşinci yüzyıllarda toplanan tüm kiliselerin temsil edildiği dinsel kurultaylarla benimsenmiş olan öğreti formüllerinden hoşnuttular. Buna karşılık tıpla uğraşanlar, İtalya'dan ve Avrupa'nın öteki bilim merkezlerinden gelen yeni düşüncelerle ilişkilerini sürdürdüler. İşini en iyi bilen Yunan doktorları Padova Üniversitesi'nde eğitilmişlerdi ve öğrencilik yıllarında Batı kültürünün birçok yönünü tanımış, özümlemişlerdi. Bu kişiler, Hıristiyan dünyasının iki parçası arasında entelektüel ilişkinin yürütüldüğü zayıf, ama son derece önemli bir iletişim kanalı sağladılar.

Osmanlı hükümetiyle uyruğu olan Hıristiyan topluluklar arasındaki ilişki, Sultan, köle ailesinin bireylerini Balkanların batı bölgelerinden almayı durdurduğu zaman önemli bir değişiklik geçirdi. İmparatorluğun en yüksek memurları ve askeri önderleri, yaşamlarının en az ilk on iki, en çok ilk yirmi yılını uzak, genellikle yoksul düşmüş dağ köylerinde köylü çocukları olarak geçirdiklerinden, Osmanlı kamu yöneticileri arasında Hıristiyan köylülere karşı genel bir sempati vardı. Bu görevler –Sultan'ın köle ailesinin bireylerine yasal evlilik izninin verildiği 1572'den Sultan'ın köle ailesine Hıristiyan köylerden yeni birey getirilmesinin durduğu 1638 yılına dek, yavaş yavaş ortaya çıkan bir değişiklikle– makam sahiplerinin oğulları tarafından doldurulmaya başlanınca, Osmanlı yönetiminde Hıristiyan köylülere karşı çok farklı bir tutum egemen oldu.

İmparatorluğun yüksek memurları doğma büyüme kent halkından kişiler olunca, köylüleri sömürmeye başladılar ve köylü emeğini, özellikle ticarete yönelik üretimde bulunan çiftlikler kurma yolunda kullanmaya çalışanların hukuk açısından kuşkulu eylemlerini görmezliğe geldiler. Bu tutum, köylülerin yaşamında büyük bir kötüleşmeye yol açtı. Bunun sonucu ise, Hıristiyan topluluklar arasında Osmanlı Devleti'ne karşı yaygın bir soğukluğun duyulmaya başlanması oldu.

Böylece kasaba ve köy arasında görülen –az çok Hıristiyan-İslam toplulukları ayrımıyla çakışan– bu derin yabancılaşma, onyedinci yüzyılın sonunda, Osmanlı toplumunun ciddi ve temel bir zayıflığını oluşturdu. Ancak köylülerin devletten soğumaları, çoğu Hıristiyan devlette de görülen bir durumdu; dolayısıyla bunu, tek çöküş nedeni olarak görecek kadar abartmamak gerekir. İslam sanatının dıştan görünen biçimiyle görkemine, İslam bilginliğinin karmaşıklığına, Osmanlı, Safevi ve Hindistan Mugal imparatorluklarının kudretine karşın, çöküşün habercileri olan içten ve dıştan gelme meydan okumalara karşı çıkma yolunda geleneksel davranışları ve geleneksel kurumları değiştirmeme, Müslüman kafaların bir yetersizliğinin değil, bir isteksizliğinin ürünüydü.

YİRMİİKİNCİ BÖLÜM

1500 - 1700 Arasında Uzakdoğu

İlk Portekizli tacir 1513'te Güney Çin kıyılarına geldiği zaman, Ming rejiminde Çin hanedanlarının çöküş dönemlerine özgü rahatsızlık belirtileri görülmeye başlamıştı. Saray kliklerinin entrikalarıyla birlikte, ağır ve denkserlik (hakkaniyet) ölçülerine uygun olmayan vergiler, eyaletlerde ara sıra patlak veren ayaklanmalara yol açtı. Öte yandan, bozkırdan ve denizden gelen akınlar tehlikeli saldırılar biçimini almaya başladı. Ming orduları, kalabalık ve oldukça iyi donatılmış birliklerdi. İyi yönetildiklerinde, aldıklarının karşılığını verebilecek yetenekteydiler. Örneğin 1592-1598 arasında Ming birlikleri, iki korkunç Japon istilasının durdurulma-

sında Korelilere yardım etti; oysa Japon savaş beyi Hideyoşi, Kore'yi istila edebilmek için büyük çaba göstermişti. Denizlerde, Ming deniz gücü de önemli zaferler kazandı; hatta bunlardan bazıları, Portekizlilere karşı kazanılmış zaferlerdi. Buna karşın, Pekin'deki kafaları kara ordusuna öncelik veren yöneticiler, sürekli bir deniz gücünün oluşmasına hiçbir zaman izin vermediler. Bu tür savaşlardan sonra terhis edilen denizciler, genellikle yönetimin denizcilere karşı güvensizliğini onaylarcasına korsanlık eylemlerine giriştiler.

Ming yönetiminin çöküşü, tümüyle daha önceki hanedanların yolunu izledi. Bir Ming generaliyle anlaşmış olarak harekete geçen güçlü ve disiplinli bir Mançurya savaşçı birliği, bir iç ayaklanmanın bastırılmasına yardımcı olma bahanesiyle 1644'te Pekin'e girdi. Mançular başkenti ele geçirdikten sonra, artık Ming hanedanıyla işbirliği yapmaya yanaşmadılar. Önderleri, kendinin Gök'ün Oğlu olduğunu öne sürerek, yeni hanedanı, "Çin hanedanı"nı kurmuş oldu. Ancak Mançuların tüm Çin topraklarında tutunup yerleşebilmeleri için, daha uzun yıllar savaşmaları gerekti. Ming hanedanının davasının savunuculuğunu üstlenen bir Çinlinin son sığınağı olan Tayvan, 1683'e dek Pekin iktidarına boyun eğmedi.

Mançular, fatihler olarak Çin'e girmeden önce, Çin uygarlığını oldukça yakından tanıyorlardı. Dolayısıyla, ülkenin yeni efendileri, Çin uygarlığının tüm dış görünümünü hızla ve sarsıntısızca benimsediler. Bu yolda, Moğolların Çin'i ele geçirişlerinde Moğol kültürü içindeki Batı Asya kaynaklı öğelerin yol açtığına benzer bir engelle karşılaşmadılar. Bununla birlikte Mançu imparatorlar, yerli Çin halkının bağlılığına güvenemediler ve askeri gücü kendi halklarının tekelinde tutma yolunu izlediler. Böylece Çin'in tüm stratejik noktalarına, Mançu askerlerden oluşan garnizonlar yerleştirildi. Askerlerin Çin halkıyla fazlaca ra-

hat bir biçimde kaynaşmalarını önleme politikası güdüldüğü için, Mançu askerler, kendi farklı giyinişlerini ve davranışlarını sürdürdüler. Bununla birlikte, kamu yönetiminde Mançular kadar Çinliler de çalıştırıldı ve bürokrasiye, Konfüçyüsçü klasikler hakkındaki soruları içeren devlet sınavlarıyla yeni memurların alınması biçimindeki eski geleneksel uygulama, yerel ve geçici kesintilere uğramaktan başka bir aksamayla karşılaşmaksızın sürdü gitti.

Bir hanedandan ötekine böylesine sarsıntısız bir geçiş, uzun Çin tarihinde sık görülen bir olay değildi. Ayrıca Mançu imparatorları, kendilerinden önceki Çin imparatorlarının geleneksel politikalarından ayrılmadılar. Askeri güçlerinin büyük bir bölümünü, Çin'in kara sınırlarını, bozkırın göçebelerine ve Tibetliler gibi yerlerinde duramayan topluluklara karşı güvenceye alma yolunda kullanarak, daha çok bu sorunlarla ilgilendiler. Uygar toplumların silahlarının, bozkırın eski düzen okçu süvarileri karşısında gittikçe daha ağır basmaya başlaması yüzünden, bu alanda son derece başarılı oldular. Gene de Mançu yöneticilerinin Çin'in kara sınırlarının düşmanlardan arındırılması görevi, yeni bir boyut kazandı. Yalnız göçebe kabilelerle değil, Rusya'nın gittikçe büyüyen tarımsal imparatorluğuyla da uğraşmak zorunda kaldılar. Hatırlanacağı gibi, Rus kürk tacirleri onyedinci yüzyılın başlarında Sibirya'yı aşarak ve 1638'de Pasifik Okyanusu kıyısındaki Ohotsk'a ulaşarak etkinlik alanlarını Pasifik'e kadar genişletmişlerdi. Bu tarihten sonra Ruslar, Sibirya ormanlarının güneyindeki bozkır halklarıyla ilişki kurma yoluna gittiler ve bu yolda bazı başarılar elde ettiler. Ayrıca herminin Avrupa'da olduğu gibi en fazla hayranlık uyandıran bir kürk türü olarak karşılandığı Çin ile kürk ticaretini başlattılar.

Üstünlüğü ele geçirme yolunda bazı çatışmalardan sonra bu iki uygar ulus, 1689'da Nerçinsk Antlaşması ile uzlaştılar. Bu antlaşmaya göre, bozkırın Dış Moğolis-

tan'daki ve batıda Orta Asya'daki büyük parçası, iki imparatorluğu birbirinden ayıran bir tampon bölge olacaktı. Antlaşma aynı zamanda, kürk karşılığı çay ve ipek değişimine dayanan düzenli bir kervan ticaretinin kurulmasını öngörüyordu. Ne var ki bu antlaşma, kararlı bir biçimde yürütülemedi; çünkü tampon bölgede yaşayan Moğollarla Kalmuklar, Rusya'nın ve Çin'in kendilerine verdiği yansız ve edilgin rolü benimsemediler. Tersine, Tibet ile dinsel ve diplomatik ilişkilere giriştiler. Bu ilişki üzerine Çin, hiçbir zaman unutamadığı Cengiz Han'ın orduları kadar tehlikeli olabilecek yeni bir barbar birliğinin kurulmasından korkmaya başladı. Çinliler, böyle bir olasılığı önceden önlemek için yeniden genişleme politikasına sarıldılar; çetin savaşlardan sonra, Dış Moğolistan'ı ve Çin Türkistanı'nı fethettiler. O sırada Rus orduları, var güçleriyle Osmanlılarla kapışmış durumda bulunduklarından, Çar'ın temsilcisi sesini çıkaramadı. Bu durum karşısında, Tibet de uysallıkla yola geldi. Ama savaşlar, Kalmuk konfederasyonunun Çin orduları ve bir çiçek salgını karşısında çöktüğü 1757'ye kadar sürdü. Çöken Kalmuk konfederasyonundan geride kalan topluluklar, Rus topraklarına sığınarak canlarını kurtardılar ve bu topluluklar, soylarının günümüzde bile yaşamakta olduğu Volga yakınlarındaki topraklara yerleştirildiler. Ruslar, bu tarihten otuz yıl önce, Çin gücünün Avrasya bozkırının neredeyse yarısına kadar uzanan bu çok büyük topraklar üzerinde gerçekleştirdiği ilerlemeyi Kâhta Antlaşması ile resmen belgeye geçirilmiş biçimiyle kabul etmişlerdi.

Mançu imparatorları, denizlerin savunulması sorununu da aynı derecede başarıyla çözdüler. 1636'da Japon hükümeti, kendi iç sorunlarından dolayı uyruklarının açık denizlerde gemicilik yapmasını yasakladı ve okyanusa dayanıklı teknelerin yapımını durdurdu. Bu, yüz yılı aşkın bir süredir Çin kıyılarını kırıp geçiren korsan akınlarının kay-

nağını kuruttu. Çin yönetiminin yerel temsilcilerinin, Portekiz tacirler topluluğunun aynı ölçüde gelişigüzel saptanmış sözcüleri aracılığıyla Avrupalılarla yaptıkları resmi nitelik taşımayan bir antlaşma, ilk Avrupa ticaret gemilerinin hiçbir engelle karşılaşmaksızın yol açtığı yıkımları ve yasa dışı etkinlikleri dizginledi. Bu nedenle, Çin'de hükümet yeniden kararlılık kazanınca, kıyıları koruma yolunda geleneksel yöntemleri bırakıp yeni yollar izleme gereksinimi ortadan kalktı. Böylece Mançurlar, bir donanma kurma ya da kıyı savunmalarını genişletme yolunda hiçbir şey yapmadılar. Bu yolda bir önlem almayı gerekli görmediler, gerçekten böyle bir şeye gereksinimleri yoktu.

Çin'de Refah ve Tutuculuk

Geniş Çin topraklarının bir ucundan öteki ucuna uzanan tüm bölgelerde, barışın ve düzenli kamu yönetiminin yeniden kurulması büyük bir refah artışına elverişli koşulları hazırladı. Nüfus hızla artmaya başladı. Yeni Amerika ürünleri –özellikle tatlı patates ve mısır– tarım topluluklarının, zanaatçı üretiminin ve ticaret etkinliklerinin gelişmesinin hızına eşit bir hızla genişlemesine yol açtı. Avrupalı tacirlerle ticaret ilişkileri canlandı. Çin ve Japon hükümetleri uyruklarına deniz tekneleri yapma izni vermedikleri için, Portekiz gemileri, Çin ile Japonya arasındaki mal taşıyıcılığını uzun süre tekellerinde tuttular. Ayrıca dünyanın öbür ucundaki Avrupa salonlarına gönderilen çay, porselen ve bir sürü öteki Çin eşyasının dışsatımı, düzenli bir biçimde artma eğilimi gösterdi. Çinli girişimciler, bu pazarlara mal yetiştirebilmek için, daha ucuz porselen türlerinin kitle üretimi yöntemlerini geliştirdiler. Ancak bu değişiklikler, Çin'in geleneksel yapısında hiçbir zorlamaya yol açmaksızın, toplumun fiziksel büyüklüğünü daha da artırarak, geleneksel Çin'i güçlendirmekten öte bir sonuç doğurmadı.

Kültürel yaşam, Çin davranışının her yönünde görülen tutuculuğu yansıttı. 1500-1700 yılları arasındaki dönemde Çin deneyiminde görülen her şey, daha önceki çağlardan kalma bilginliğin ve duyarlılığın genel çerçevesine uydu. Kuşkusuz Avrupalılar, Çin bilginlerine bazı şaşırtıcı yenilikler sunmuşlardı. Yeni coğrafya bilgileri, gelişmiş gökbilim becerileri ve sarkaçlı saatler gibi hoşa giden araçlar, hak ettikleri ilgiyi gördüler ve benimsendiler. Hatta 1601'de, başlarında İtalyan bilgini Matteo Ricci'nin bulunduğu bir Cizvit misyonerler grubu, Pekin'de saraya kabul edildi. Fakat Hıristiyan misyonerler saraya, ancak Konfüçyüsçü bilgeliğe karşı sarayın bilginleriyle konuşmalarına olanak verecek saygılı bir tutum takındıktan sonra girebildiler. Hanedan değişikliği, Cizvitlerin Pekin'deki durumunda geçici bir rahatsızlıktan öte bir gerilemeye yol açmadı. Tersine, Cizvit misyonerler grubunun başı Johann Adam von Schall, 1640-1664 yılları arasında genç Mançu imparatoru ile oldukça sıkı bir dostluk kurdu ve imparatorluk hükümetinin yönlendirilmesinde az çok etkisi oldu. İmparatorluk sarayında sahip oldukları bu saygınlığa karşın Cizvitler, görüştükleri bilgin mandarinler çevresinde oldukça silik bir etki bırakmış görünürler ve genel olarak Çin halkına *Kitabı Mukaddes*'i öğretme yolundaki çabaları pek az ilgi uyandırmıştır.

Çin bilginleri ve beyefendileri, Cizvitlerden etkilenmek şöyle dursun, daha büyük bir tutkuyla klasiklere sarıldılar ve bulabilecekleri en dikkatli eleştirel yöntemlerle, eski Konfüçyüsçü metinlerin gerçek anlamlarını ortaya çıkarmaya çalıştılar. Böylece, daha önceki Yeni Konfüçyüsçü kuşakların kapılmış oldukları gözüpek mecazi yorumlamalara karşı çıkan, daha ihtiyatlı, filolojik bakımdan çok daha güçlü bir "Han Okulu" tutulan bir akım durumuna geldi.

Çinlilerin, uzak Avrupa ülkelerinden gelen "güney denizi barbarları" tarafından öne sürülen bilginliği ve yabancı

düşünce biçimlerini niçin fazla ciddiye almadıklarını anlamak güç değil. Çin kurumları tıkır tıkır işlerken, ciddi ve sorumlu kişiler, böyle incir çekirdeğini doldurmayan şeylerle niçin zaman harcasınlardı? İmparatorluk, dışa karşı güçlü, içte barış içinde ve Konfüçyüsçü öğretinin ilkelerine göre örgütlenmiş, aydın ve incelikli bir toplumken, klasikler üzerinde ustalık kazanma yolunda uzun ve sıkı çalışma yılları geçirmiş kişilere özellikle saygı gösterilirken, gerçekten yabancı şeylere niçin geçici bir ilgiden öte değer verilsindi? Bu nedenle, hemen hemen tüm Çinliler sağduyunun yolunu izlediler ve Cizvit misyonerlerin Çin'e getirdikleri yeniliklere şöyle bir göz atıp geçmekten öte bir ilgi göstermediler.

Japonya'nın Hideyoşi ve Tokugava Şoganları

Japon tarihi, 1500-1700 yılları arasındaki iki yüzyıl boyunca, Çin yaşamında görülen sürekliliğin tam tersi bir görünüm içindeydi. Dönemin başlarında Japonya bölgesel bir iç savaş geçirmekteydi. Yerel *samurai*, savaşçı keşiş çeteleri, kentlerde üslenen korsanlar, her boydan başıboş serüvenciler birbirleriyle savaşıyor, birbirlerini aldatıyor ve sözde kalan bir imparatorluk yönetimine sözde kalan bir bağlılık gösteriyorlardı. 1540'ta Portekizlilerin gelişi, bu görünümde önemli bir değişikliğe yol açtı.

Avrupa uygarlığının birçok yönü Japonları etkiledi. Avrupa giyiniş biçimlerini benimseme ve vaftiz olarak Hıristiyanlığa geçme modası, Japon Adalarının her yerine hızla yayıldı. Kuşkusuz bu tür yenilikleri herkes onaylamamıştı; ancak Avrupa toplarının yararlı olduğu görüşüne katılmayanlar pek azdı. Yerel beyler, Portekizliler tarafından getirilen silahlar karşılığında maden ve öteki değerli nesnelerden vererek, Batılılarla ticarete girişme yolunda büyük bir isteklilik gösterdiler. Fakat topların ve tüfeklerin

savaşta son sözü söyleyen araçlar olduğu tarihlerde, Avrupa'da ortaya çıkan duruma benzer bir biçimde silahların maliyetinin yükselmesi, bu silahları yalnızca geniş toprak sahibi egemenlerin edinebilmelerine ve zaferleri onların kazanabilmelerine yol açtı. Bunun sonucu ise, ülkede siyasal dengenin hızla kurulması oldu. İlk Portekiz gemisinin Japonya topraklarına yanaşmasının üzerinden daha yarım yüzyıl geçmeden, tüm Japon Takımadaları büyük bir savaş beyi olan Hideyoşi (ölümü, 1598) yönetiminde sağlam bir

biçimde birleştirilmiş bulunuyordu. Hideyoşi, aşağı tabakadan bir ailenin oğluydu ve çocukluğunda uşaklık yapmıştı. Dolayısıyla, gücü soyundan sopundan gelme değildi; bu konuma savaş alanında gösterdiği başarılı önderliğiyle ulaşmıştı. Hükümeti, şeflerine ve şefleri aracılığıyla kendisine yaptıkları hizmetin karşılığında üyelerine belli köylerin gelirleri bırakılmış olan birçok *samurai* klanı arasındaki ittifaka dayanıyordu.

Hideyoşi, Japonya toprakları üzerinde iktidarını sağlamlaştırdıktan sonra, ülkenin askeri gücünü dış ülkelere yöneltti. Bildirilerine bakılırsa, tüm dünyayı fethetmek üzere, işe Kore'ye karşı iki büyük saldırı düzenlemekle başladı. Fakat daha önce gördüğümüz gibi, Hideyoşi'nin birlikleri, Asya Anakarasında kesin bir başarı elde edemedi. O ölünce ülkede yeni bir iç savaşın patlak verme tehlikesinin belirmesi üzerine, Japonlar Kore'den çekildiler. Hideyoşi'nin yakın arkadaşlarından biri olan Tokugava ailesinden İeyasu, tek bir meydan savaşıyla üstünlüğünü kabul ettirerek, Japonya'nın egemenliğini ele geçirdi.

Japonya'nın bu yeni yöneticisi, Hideyoşi'den çok daha ihtiyatlıydı ve Hideyoşi gibi fazla ateşli değildi. Denizaşırı ülkelere yayılma düşüncelerini bir yana bırakıp, kendini ülkedeki gerçek ve olası düşmanlarına karşı korumaya önem verdi. Bu politika, her şeyden önce korsan gemilerinin denetlenmesi anlamına geliyordu. Çünkü ülkedeki savaşlarda mülklerinden olmuş bir *samurai* klanının şefi, bir korsanlık seferiyle yitirdiklerini geri alabilir, hatta ülkeye daha önceki kavgalarda yitirdiği mülklerini yeniden ele geçirmeye kalkışabilecek kadar zengin dönebilirdi. Tokugava *şogan*'ları, (İeyasu'ya ve ondan sonra gelenlere bu ad verilmişti) böyle bir tehlikeyle karşı karşıya kalmak istemediler. Bu amaçla korsanlığı önce düzenleyip sonra tümüyle yasaklamaları, daha önce gördüğümüz gibi, Çin'in kıyı güvenliği bakımından mutlu sonuçlar doğurdu.

Japonya'da oldukça büyük bir Hıristiyan topluluğun oluşması da, *şogan*'lara tehlikeli göründü. Hideyoşi bile, 1587'de yabancı misyonerlerin Japonya'dan sürülmesi yolunda bir buyruk çıkarmış, fakat belki de Portekizlilerin kendisiyle ticaret ilişkilerini keserek misilleme yapmalarından korktuğu için, kendi buyruğunu uygulamayı uygun görmemişti. Felemenk gemilerinin Japon sularında ilk olarak göründükleri 1609'dan sonra, Japonlar gereksindikleri Batı silahlarını sağlayabilmek için bir başka yola daha sahip olmuşlardı. Bu nedenle, Japonya'daki Hıristiyan topluluğa karşı ara sıra kovuşturmalara girişmek daha tehlikesiz duruma geldi. Sonra 1637'de Kiyuşu Adası'nda bir Hıristiyan ayaklanması patlak verdi; bunun üzerine *Şogan*, ayaklananların tümünün yok edilmesini kafasına koydu. Savaş, bir ölüm kalım savaşımı oldu. Son Hıristiyan kalesinin alınmasına kadar tam bir yılın geçmesi gerekti. Yakalanan tüm Hıristiyanlar, ister Avrupalı ister Japon olsunlar hemen öldürüldüler. Geride kalan pek az Hıristiyan, varlıklarını gizli gizli sürdürebildi; ama bunlar da çok zayıftılar ve hiçbir etkileri yoktu. Uygar Asya ülkelerinde o zamana dek görülen en başarılı Hıristiyan misyonerlik girişimine, kanlı ve acıklı bir son veren bu hareketle, Japonya'daki hemen tüm Hıristiyan topluluğu yok edilmişti.

Bu olaydan sonra Tokugava *şogan*'ları, iki yüzyılı aşkın bir süre daha Japonya'nın başında kaldılar. Yönetimlerinin dış görünüşündeki katılığına karşın, ülkenin ekonomik ve kültürel yaşamında ortaya çıkan önemli değişiklikler, 1700' de Çin yaşamının ulaştığı ağırbaşlı kararlılıktan çok farklı bir durumla, Japon toplumunu ve uygarlığını, gizli de olsa kasvetli bir hava içinde tutmayı sürdürdü. Sorunun özü, savaşların sona ermesiyle *samurai*'nin kendilerini anlamlı bir iş yapar görmemeye başlamasında yatıyordu. Ömürleri boyunca savaşa çağrılmayı bekleyerek, soylu savaşçının görgü kurallarını inceltip, yaşamdaki konumlarına uygun

onaydan geçmiş törenlerle uğraşarak zamanlarını kibar bir biçimde geçirebilirlerdi. Ya da kendilerini güçlü, zevke yönelik ve resmi kültürden tümüyle farklı bir kültürel yaşamın hızla geliştiği kentlerin pahalı eğlencelerine kaptırabilirlerdi.

Gerçekten, birçok *samurai,* ya iflas etti ya da yasal olarak kendilerine verilmiş olan köylerden pirinç toplama haklarını sattı, rehine verdi. Bu tür hakları satın alan tacirler, ellerine geçen pirinci genellikle kasaba pazarlarına götürdüler. Bunun sonucunda, köylülerle toprak sahipleri sınıfı arasında yavaş yavaş canlı bir pazar ekonomisi ortaya çıktı ve bu ekonomi, hemen herkesi etkileyerek Japon toplumunun dokusunun derinliklerine işledi. *Şogan* yönetiminin bu tür güçlere karşı geleneksel *samurai* yaşamını destekleme yolunda gösterdiği büyük çabalar pek başarılı olamadı. Japonya'da, kentlerin güçlü, kaba yaşamlarıyla resmi kültürün ağırbaşlı ve yalın yaşamı olmak üzere iki farklı yaşam biçimi ortaya çıktı.

Bu ülkede *şogan* yönetimi sürdükçe, bu ikili yaşam biçimi de sürdü. Belki birinin eksikliklerini ötekinin çekici yanları tamamlıyordu; bu iki farklı yaşam, gerçekten birbirini bütünlüyordu.

YİRMİÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Avrupa'da Eski Rejim: 1648 - 1789

Avrupa'da Reform ve Karşı Reform akımlarının yol açtığı duygusal patlamaların şiddeti, 1648'den sonra yatıştı. Kilisenin ve devletin ileri gelenleri, insanları teolojiye ya da herhangi bir başka gerçeğe her alanda uymaya zorlamaktan vazgeçtiler. Avrupa toplumunun önderleri, insan tutkularının en azgın ve en düşkün görünümlerini dikkatle gizleyerek gerçeğin, ancak bir parçasını kavrayabilecek durumda olan ve genellikle fanatik bir tutum içine girmeyen eğitilmiş meslek adamlarının yeteneklerine dayanmayı yeğlediler. Bu nedenle, toplumun tüm önemli kurumlarını, orduyu, kiliseyi, mahkemeleri, üniversiteleri, okulları, hükümet dairelerini ve hatta imtiyaz sahibi kum-

panyalar ve bankalar gibi yeni güç kaynaklarını profesyonellikten yana olma tutkusu sardı. Avrupa, bunlara ve öteki uzmanlıklara, toplumda güvenli bir yer ve yararlı bir işlev vererek, duygu ve düşünce alanında daha önce görülmemiş bir çoğulculuğa yol açmış oldu. Her meslek, kendi sınırlı gerçek anlayışını izleyerek, daha önceki kuşakların bu yolda yapmış olduğu çalışmaları bir adım daha ilerletti, bir parça daha geliştirdi ve hiçbir zaman tüm gerçeği ve tüm bilgileri kapsayacak büyük bir bireşim yaratma ya da böyle bir bireşime uyma gibi bir gereksinim duymadı. Kendi mesleki özerkliklerine ve onurlarına dokunulmadığı sürece Avrupalı işadamları, başka mesleklerden kişilerin farklı düşünüş biçimleri tutturmalarında ve belirli sınırlar içinde diledikleri gibi davranmalarında sakıncalı bir yan görmediler.

Kuşkusuz çoğulculuk ve uzlaşma, tüm öteki uygar toplumlarda olduğu gibi, Avrupa'da da uygarlığın başladığı tarihten beri var olagelmişti. Gerçekten, uygarlığın bir tanımı da, mesleklerde uzmanlaşmaya yönelmiş toplumdur. Bu nedenle, onyedinci yüzyılın ikinci yarısında görülen yenilik, kendinden önceki kuşakların en amansız reform çabalarının yok edemediği farklılıklara ve uyuşmazlıklara hoşgörü göstermenin gereğini kabul etmekten, bu hoşgörüyü göstermeye hazır olmaktan çok ılımlılık, denge ve biçemdi. Bunlar, Avrupalıların birbirlerini suçlayıp birbirlerini yok etme yolunda öteden beri dayandıkları metafizik kesinlik ardında tutkuyla koşma tutumunun yerini alabildi. Böyle bir uzlaşmanın mantıksal kesinliğe zarar verdiği açık. Fakat sağduyu ve sağduyunun ele aldığı olgular, gerçek ve ahlak sorunlarına karşı uzmanlaşmış, dar açılı yeni yaklaşımların sürdürülmesi olanağını sağladı.

Ilımlılık, denge ve biçem (üslup) devletlerarası ilişkilere bile yansıdı. Yıkım getiren Otuz Yıl Savaşları'nın sona ermesini izleyen yıllarda, diplomatlar ve askerler arasında meslek ahlakına benzer bir tutumun ortaya çıktığı görüldü. Savaşın formalitelere bağlanması yolundaki gelişmeler, belki de Fransız ve İngiliz subaylarının ateşe başlama ayrıcalığını büyük bir kibarlıkla birbirlerinde sundukları Fontenoy Meydan Savaşı'nda (1745'te) doruğuna ulaştı. Bu tarihten sonra, Avrupa'da savaşlar yeniden artma eğilimi gösterdi. Fransız Devrimi önderlerinin bir kez daha halkın tutkularını silahlandırıp savaş alanına salıverdikleri noktaya kadar, silahların yıkıcı gücü, siyasal amaçlı öldürmelerin çapı gittikçe arttı.

1653-1689 yılları arasında Fransa, rakipleri karşısında kesin bir üstünlüğe sahip oldu. XIV. Louis (1648-1715 arasında yönetti) çocukluğunda, 1648-1653 yılları arasında patlak veren ve Fronde ayaklanması denen, Kral'a karşı soyluların haklarını savunma yolundaki son aristokratik çabanın yenilgiye uğratılışına tanık olmuştu. Yetişkin bir adam olduğu sıralarda ise, başarılı krallık ordularına, Fransa'yı Ren'deki ve Pireneler'deki "doğal sınırlar"ına kavuşturma görevini vermişti. Bu yolda yıpranmış İspanyol İmparatorluğu'na karşı başlangıçta kazandığı başarılar, Felemenklerin ve İngilizlerin Fransız saldırısını durdurmak için Habsburglarla (1689'da) ittifak yapmalarıyla duraklaldı. Sonra İngiltere ile Fransa, Kuzey Amerika ve Hindistan'daki egemenliklerini tehlikeye atan bir dizi savaşa girişince, Avrupa kıtasında Avusturyalılar, İtalya'da ve Güney Felemenk'te (1701-1714 İspanyol Taht Savaşları ile) İspanyolların yerini alarak, İspanya'nın bölüşülmesinde en büyük parsayı topladılar. 1707'de Büyük Britanya adını alan İngiltere, 1763'te denizaşırı ülkelerde, Hindistan'da ve

Kanada'da kesin bir zafer kazandı. Bu, bir kuşak sonra (1778-1783 yılları arasındaki) Fransız yardımının, ayaklanan İngiliz kolonilerinin Kuzey Amerika'da bağımsız bir ulus kurma yolundaki çabalarını başarıya ulaştırmasıyla, bir dereceye dek aşılabilen büyük bir zaferdi.

Batı Avrupa bu gürültülü, ama gene de bölgesel eylemlerle çalkalanırken, Doğu Avrupa'da güç dengesi çok daha köklü bir değişiklik geçirdi. 1648'den sonra Polonya ve İsveç, Batı Avrupa'daki Felemenk gibi, büyük ve güçlü imparatorluk olma durumlarını sürdüremediler. Onların yerine Avusturya ve yeni yetme bir Alman devleti olan Brandenburg-Prusya, İsveç ve Polonya topraklarını ele geçirme yolunda Rusya ile (1648-1721 arasında) yarıştılar. Bu üç güç, daha sonra (1772-1795 yılları arasında) Polonya'yı aralarında bölüşerek, Polonya Krallığı'nı haritadan tümüyle sildiler.

Orta Avrupa, Avrupa'nın batıyla doğu bölgelerindeki güç dengeleri arasında bir köprü ve aynı zamanda bu bölgeler arasında sık sık patlak veren savaşların alanı olarak kaldı. Vestefalya Antlaşması ile (1648'de) İtalya'nın ve Almanya'nın bölünmeleri sonucunda ortaya çıkan küçük devletler, yerel koşullara, rakiplerin durumuna, hanedan bağlarına ve hiç değilse bazen kendilerini en yüksek bedeli ödeyene açıkça satma durumlarına göre, ya bir Fransız ittifakına ya da Fransız düşmanı bir ittifaka bağlanma eğilimi gösterdiler.

Uluslararası Çıkarların Dengelenmesi

Bağımsız Avrupa devletlerinde hükümetler, dış politika sorunlarında eylem özgürlüklerini hiçbir yasal sınırla bağlı saymadılar. Bununla birlikte güç dengesi hesapları, yöneticilerin özgürce manevra yapabilecekleri alanı oldukça daralttı. Aynı biçimde her Avrupalı kral, uyrukları üzerinde

mutlak bir egemenliğe sahip olduğunu ileri sürerken bile, çeşitli grupların ve sınıfların geleneksel olarak sahip oldukları, birbirini dengeleyici çıkarlar ve ayrıcalıklar ağıyla bağlıydı. Ayrıca bu birbirinden farklı çıkar çevreleri, genellikle kendilerine oldukça büyük bir siyasal güç sağlayan şu ya da bu karşılıklı bağlılık örgütü içindeydiler.

Böylece XIV. Louis'nin sarayının gösterişi, görkemi ve kendisinin *"L'étât, c'est moi"** diye övünüşü, aslında bambaşka bir gerçeğin örtüleriydi. Buyruğu altındaki enerjik memurların, Fransız yönetimini sistemli bir biçimde merkezileştirmeye çalıştıkları gençlik yıllarında bile, bazıları (örneğin, Fransa'nın taşra temsilci meclisleri, yani *Etats Generaux*) eski, bazıları (örneğin, Fransız Doğu Hindistan Kumpanyası gibi) yeni örgütlenmiş ayrıcalıkların yarattığı karşı güçler, Fransız bürokratlarının uygulama alanındaki başarılarını büyük ölçüde sınırladı. Bununla birlikte krallık politikası amacına ulaştı, aristokrasiyi yola getirdi. Ancak XIV. Louis bu amacına, soyluların haklarını ve ayrıcalıklarını doğrudan doğruya bastırmak kadar, bazı ödenekleri ve saray görevlerini akıllıca dağıtarak ulaştı.

XIV. Louis'nin ölümünden sonra, Fransız aristokratları, daha önceki ayrıcalıklarının bir bölümünü yeniden istemeye başladılar. Ancak bunu, ataları gibi güce değil, genellikle yasal yollara ve tartışmalara, kanıtlara başvurarak yaptılar. Askeri ve sivil yönetim öylesine ileri bir noktaya ulaşmıştı ki, bir başka yolu denemek son derece elverişsiz olurdu. Sıradan insanlar için Eski Düzen'in Fransa'da ve öteki Batı Avrupa ülkelerinde elde ettiği en önemli ve en büyük başarı; şiddete başvurmanın etkili bir biçimde azaltılması, hukuk düzeninin kırsal bölgelere de yayılmasıydı.

Birbiriyle çatışan çıkar çevreleri ve örgütlü gruplar arasındaki güç dengesi, hiç durmadan yeni biçimler alarak ülkeden ülkeye, dönemden döneme değişti. Genel olarak

---

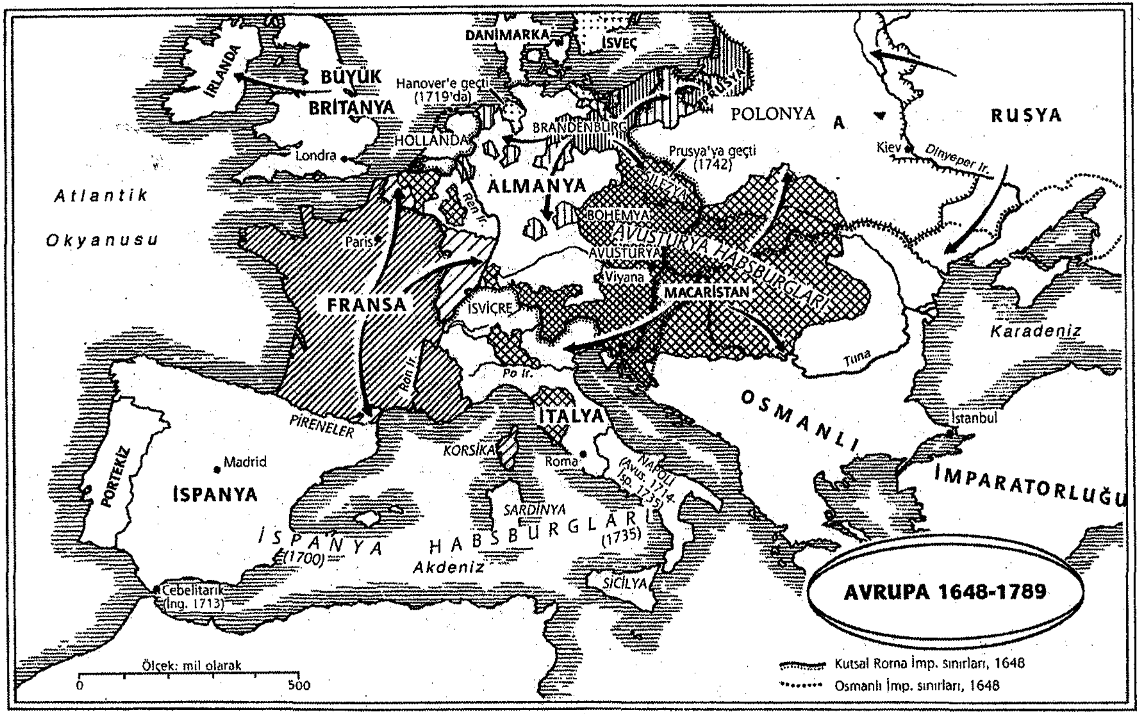
* "Devlet, benim" (ç.n.).

belirtilirse, hem İspanya'daki hem de Avusturya'daki Habsburg toprakları, bu yolda gözle görülür biçimde Fransa'dan geri kalmıştı. Bu ülkelerde yerel farklılıkları ortadan kaldırmaya ya da azaltmaya çalışan bürokratik reformun merkezileştirici gücü, en olgun biçimini, Fransa'da olduğu gibi onyedinci yüzyılda değil, onsekizinci yüzyılda aldı. Habsburg egemenliği altındaki ülkelerde kilise, Gallikanizmin –yani Roma Katolik toplumu içinde ayrı bir Fransız kilisesi olduğunu savunan öğretinin– ortaçağdan beri egemen olduğu Fransa'dan çok daha büyük bir bağımsızlığa sahip olma durumunu sürdürdü. Aslında Gallikanizm, piskoposların ve Fransız Kilisesi'nin öteki yüksek görevlilerinin krallık yönetiminin buyruğu altına, daha sıkı bir biçimde girmeleri anlamına geliyordu.

İngiliz Parlamentoculuğu

Batı Avrupa'nın sınırlarına yakın bölgelerinde, 1640-1688 yılları arasında birbirinden farklı olan, öteki Avrupa hükümetlerine hiç benzemeyen iki yönetim biçimi ortaya çıktı. Şaşılacak bir rastlantıyla tam da bu yıllarda, bir uçta İngiliz parlamentoculuğu, öbür uçta Prusya militarizmi kesin biçimlerini aldı. İngiliz İç Savaşları (yukarıya bak) sonunda parlamento egemenliği kurulmuştu. Ne var ki (Avam Kamarası'nın kasaba temsilcileri ve şövalye silahtarları* tarafından güçlü bir biçimde temsil edilen) eski usul bölgecilik politikasıyla ulusal politikanın gerekleri arasında işlerliği olan bir düzenleme, ancak 1688 Görkemli Devriminden sonra gerçekleştirilebildi. II. Charles yönetimi (1660-1685) ve kardeşi II. James yönetimi (1685-1688) sırasında, yeniden başa geçen Stuart hanedanının egemenleri, doğal olarak parlamentoya güvenemediler ve aslına bakılırsa, parlamentonun ödeneklerine fazla tutsak olmadan davranabil-

* "Squire"; İngiltere'de şövalyelikten bir derece aşağı rütbe, köy ayanı (ç.n.).

AVRUPA 1648-1789
DANİMARKA
İSVEÇ
İRLANDA
BÜYÜK BRİTANYA
Hanover'e geçti (1719'da)
PRUSYA
POLONYA
RUSYA
BRANDENBURG
HOLLANDA
Londra
Prusya'ya geçti (1742)
Kiev
Dinyeper Ir.
ALMANYA
Atlantik Okyanusu
SİLEZYA
BOHEMYA
Ren Ir.
Paris
AVUSTURYA HABSBURGLARI
AVUSTURYA
Viyana
MACARİSTAN
FRANSA
İSVİÇRE
Karadeniz
Tuna
Po Ir.
OSMANLI İMPARATORLUĞU
İTALYA
PİRENELER
İstanbul
KORSİKA
Roma
NAPOLİ (Avus. 1714, İsp. 1735)
Madrid
PORTEKİZ
İSPANYA
SARDİNYA
İSPANYA HABSBURGLARI
(1700)
(1735)
Akdeniz
SİCİLYA
Cebelitarık (İng. 1713)
Ölçek: mil olarak
0
500
Kutsal Roma İmp. sınırları, 1648
Osmanlı İmp. sınırları, 1648

mek için Fransa'dan yardım aldılar. Bu koşullarda, kolay kolay başarılı bir ulusal politika izlenemezdi. Hollanda Genel Valisi Orangelı William'ı İngiliz tahtına oturtan 1688 Görkemli Devrimi ile koşullar birden değişti. William dikkatini, XIV. Louis'ye karşı kurulan bir diplomatik-askeri koalisyonun başı olduğu Kıta Avrupasında topladı. Parlamento önderleri kendisine, XIV. Louis'yi durdurmak için gerekli kaynakları sağlarlarsa, İngiltere'nin yönetimini Parlamento'ya bırakmaya dünden razıydı. Onun zamanından III. George'un 1760'ta İngiliz tahtına çıkışına kadar hiçbir İngiliz Kralı, parlamento önderlerinden kurtulmak ya da onları denetlemek yolunda bir girişimde bulunmadı. Böylece parlamento önderleri, ülkeyi birbiriyle çatışan yerel, ulusal ve uluslararası çıkarlara hak ettikleri önemi vererek yönetme alışkanlıkları edinip, bu yolda gerekli kurumları geliştirdiler.

İngiliz politikacıları ve parlamento üyeleri yerel, ulusal ve uluslararası çıkarları uzlaştırabilmek için kabine hükümetini getirdiler. Kabine, bilindiği gibi Kral tarafından atandı, ama Parlamento'ya karşı sorumluydu. Kabine'nin Parlamento'da çoğunluğu elde ederek yasaları geçirme yeteneği, parlamento üyeleri arasında kurulan ve pek sıkı olmayan ama gerçek bir klik ve parti ittifakı sistemine dayandı. Yenilen tarafın ara sıra görülen oyun bozanlıklarına ve sık sık hoşnutsuzluk belirten homurdanmalarına karşın, bu hükümet sistemi, Parlamento'da temsil edilen çıkar çevrelerinin türünde ortaya çıkan değişmeleri sürekli yansıtabilme yeteneğine sahipti. Onsekizinci yüzyılın hiçbir merkezi bürokrasisi, kendini toplumsal değişmelere bu kadar büyük bir duyarlılıkla uyarlayamazdı. Bu olguda, onsekizinci yüzyılda İngiltere'de uygulanan durumuyla, parlamento hükümetinin özündeki üstünlük yatmaktadır. Dinsel muhaliflerle birlikte mülk sahibi olmayan çoğunluğun da temsil edilmediği bu düzen, demokratik rejimle hiç iliş-

kisi olmayan bir yönetim biçimiydi. Ahlakça bozulmuş kasabalar ve siyasal destekler, zenginlerin ve soyluların Parlamento'ya tümüyle egemen olmalarını sağladı.

Yedi Yıl Savaşları (1756-1763) sırasında Fransızlara karşı kazanılan parlak başarı, böyle bir yönetimin dışa karşı ne kadar güçlü olabileceğini gösterdi. Buna karşılık, III. George'un, küçük ve bencil çıkarların üstüne çıkabilecek kral yanlısı bir parti geliştirerek onunla Parlamento'yu denetleme çabasının başarısızlığı, Amerikan Devrim Savaşı'nda (1776-1783'te) İngiltere'nin uğradığı onur kırıcı yenilgiyle onaylandı. Bu nedenle, bölük pörçük ve tümüyle sistemsiz bir evrimle İngiliz (İskoçya'nın ve İrlanda'nın 1707'de İngiltere ile birleştirilmesinden sonraki yeni adıyla Britanya) yönetim biçimi, Kıta Avrupası'na egemen olan bürokratik monarşilerden gittikçe farklılaştı. Özellikle 1763'ten sonra, bazı Fransızlar ve öteki bazı Kıta Avrupalılar, ortaçağın 1640-1688 arası döneminin eski ve gelişigüzel bir kalıntısı olarak görünen Britanya parlamentoculuğunun, kendi katı yönetim sistemlerine yeni bir biçim verilmesi yolunda örnek olabileceğini düşünmeye başladılar.

Prusya Militarizmi

Prusya çok farklı bir gelişme gösterdi. Büyük Elektör Frederic Wilhelm (1640-1688 arasında yönetti) ataları Hohenzollern ailesinden kalan dağınık toprakları, sert ve aralıksız zorlamalarıyla kesin disiplinli ve sıkı bir biçimde merkezileşmiş bir devlette birleştirdi. Hohenzollern topraklarının ortasında kalan Brandenburg'un, İsveç'in ve öteki ülkelerin art arda yakılıp yıkıldığı acı Otuz Yıl Savaşları, bu bölgede Büyük Elektör'ün birleştirme politikasına karşı gösterilen yerel direnci kırmış oldu. Frederic Wilhelm, saldırıyı püskürtmek için yeterli askeri güce sahip olmayı ka-

fasına koydu. Bunun karşılığında hiçbir bedel ödemeyeceğini düşünmüştü. Oysa toprakları varsıl ve nüfusu yoğun olmadığı için, böyle bir girişimin gerçekleşmesi çok pahalıya mal olacaktı. Gene de büyük bir tutumlulukla ve sürekli bir çabayla, topraklarını yalnız savunmaya değil, aynı zamanda genişletmeye yetecek kadar güçlü bir ordu yaratabildi. Ardından gelenler, onun kadar tutkulu olmamakla ve tutkuları gittikçe azalmakla birlikte, aynı politikayı izlemede ondan daha başarısız değildiler. Büyük Frederick (II. Frederick, 1740-1786 arasında yönetti) ölünce, arkasında Alman topraklarında Avusturya'ya rakip olan, doğunun büyük devleti Rusya ile eşit koşullarda, Avrupa'nın büyük güçlerinden biri durumuna gelmiş, çok daha genişlemiş ve toprakları üzerinde egemenliğini sağlamlaştırmış bir Prusya Krallığı bıraktı.

Hohenzollern kökenli yöneticiler, ekonomik gelişmeyle sistemli bir biçimde ilgilendiler. Prusya kralları, savaşta başarının üretime ve nüfusa bağlı olduğunu kavramışlardı. Pek umut vermeyen kumlu topraklarını ve sınırlı maden kaynaklarını geliştirmekte öylesine başarılı oldular ki Prusya, onsekizinci yüzyılın sonlarından başlayarak, daha batıdaki ülkelerin karmaşık toplumsal yapılarına benzeme yolunda oldukça ilerledi. Zanaatçılar, tacirler, serbest meslek sahipleri ve öteki kentli sınıfların nüfusları, etkileri arttı. Bu gelişmeyle birlikte, Büyük Elektör'ün ve ondan sonra gelen birkaç kralın çağında, Prusya'ya egemen olan kışla havası dağıldı. Ama bu hava, Prusya yaşamından tümüyle çekilip gitmedi, üyelerini Doğu Prusya'nın ve bitişiğindeki Baltık topraklarının köy ayanı (*Junker*) takımının genç oğullarından sağlayan profesyonel subay birliklerinin dar çerçevesi içinde yoğunlaştı.

Tarımda ve Teknolojide Gelişmeler

Avrupa'nın ekonomik yaşamı, Eski Düzen dönemi boyunca sürekli ve hızlı bir gelişme gösterdi. Tarım temel uğraşı olarak kaldı ve nüfusun büyük çoğunluğu her yerde, kentleşme düzeyi en ileri ülkelerde bile, yaşamını çiftçilikle kazanmaya devam etti. Çoğu yerde geleneksel tarım biçimleri sürdü gitti. Birbiri içine giren mülkiyet hakları, herhangi önemli bir değişikliğin yapılması yolunda tüm hak sahiplerinin (ya da hak sahiplerinin tümüne yakın bir bölümünün) olurlarının alınmasını gerektirebildiği için, malikâne biçimi kolektif tarımın kök saldığı yerlerde, eski tarım yöntemlerinde herhangi önemli bir değişikliğe gidilmesini önleyen büyük engeller vardı. Bununla birlikte, daha verimli tohumların seçilmesi ve sabanın biçiminin geliştirilmesi gibi basit süreçler sonunda, eski çalışma yöntemleriyle bile büyük verim artışları sağlanabildi.

Avrupa'nın en batısındaki topraklarda, eski yöntemlerden ayrılma yönünde bazı önemli adımlar atıldı. Ortaçağ tarımının zayıf noktası olan atlara ve sığırlara kışlık yem sağlama sorunu, kış ayları için yeterli yem sağlayan yonca ve şalgam gibi bitkilerin yetiştirilmesiyle çözüldü. Ayrıca şalgamın yetiştirilebilmesi, tarlanın özenle ekime hazırlanmasını gerektirdi. Bu, yalnızca tahıl ekilince yapılamayan bir işin yapılmasını, yabanıl otların yok edilmesini sağladı. Yonca da, köklerinde azot biriktirerek toprağın verimliliğinin artmasına yardımcı oldu. Bununla birlikte Avrupa tarımında görülen en önemli değişiklik, patates üretiminin yayılmasıydı; çünkü patates, Avrupa'nın yiyecek üretme olanaklarında büyük bir artışa yol açtı. Örneğin Baltık Almanyasının kumlu topraklarında ve soğuk ikliminde, patates ürününden, tahıldan alınanın dört katı kadar kalori sağlanabildi. Bu olanak, patatesin Orta Avrupa'da önemli bir ürün durumuna geldiği 1750 dolaylarından başlayarak

Alman nüfusunda ve refahında büyük bir artışa yol açtı. Mısır, Balkanlar'da ve Macaristan'da aynı rolü oynadı. Mısırın yetişebilmesi için Kuzey Avrupa gereğinden soğuk, Batı Avrupa gereğinden fazla yağışlı olduğundan buralarda mısır tarımı yapılamadı.

Yapım ve ulaştırma alanlarında benzeri gelişmeler görüldü. Ulaştırma alanında Fransa, her mevsimde kullanılabilen yolların yapılmasında, ülkenin tüm önemli ırmaklarını ve bunların kollarını tek bir ağ biçiminde birbirine bağlayan kanallar sisteminin geliştirilmesinde başı çekti. İngiltere ona, ancak 1750'den sonra yetişebildi. Yapım (imalat) alanında ise roller değişti; özel girişim ve ampirik buluş yeteneği Britanya'da, Kıta Avrupasının sıkı düzenlenmiş ekonomilerindekinden daha geniş bir eylem alanına sahip olabildiği için, bu alanda İngiltere'nin başı çektiği, Fransa'nın ona yetişmeye çalıştığı görüldü. Ayrıca İngiliz kömür yatakları daha boldu ve daha kolaylıkla işletilebilen yataklardı. Kok kömürü yapma yöntemlerinin (1709 dolaylarında) bulunuşu, demir cevherini eritme yolunda maden kömüründen yararlanma olanağını yarattı. Böylece demir ve çelik üretiminde gerçekleştirilen artış, birçok makinenin oynak parçalarında tahtanın yerini demirin almasına yol açtı.

Bununla birlikte en önemli ilerleme, mekanik enerji elde etmek için kömürün yakılmasıyla sağlanan buhar gücü aracılığıyla güçlü makinelerin geliştirilmesi alanında oldu. 1712 gibi erken bir tarihte Thomas Newcomen, maden ocaklarındaki suyu çekmek için kaba bir buhar makinesi icat etmişti. Bu makine, buharın soğuyup yoğunlaşmasıyla doğan kısmi bir hava boşluğuna karşı kendini ortaya koyan hava basıncından yararlanarak çalışıyordu. 1769'da James Watt, silindirin iç çeperlerine, arada boşluk kalmaksızın dayanan bir pistonu itmek için sıcak buhardan yararlanan çok daha gelişmiş bir makinenin patentini aldı. Watt'ın ma-

kinesi Newcomen'ınki gibi bir ısıtılıp bir soğutulmayı gerektirmediğinden çok daha güçlüydü. Bu makine hızla, fabrikalarda ve madenlerde, çok geçmeden de ulaştırma alanında mekanik güç sağlamak için kullanılmaya başlandı.

Watt'ın makinesinin en görülmeye değer kullanım alanlarından biri, boyutları ve karmaşıklığı onsekizinci yüzyıl boyunca hızla gelişen dokuma makinelerini işletmesiydi. Bunun sonucunda, belli bir zaman içinde üretilebilen bez miktarı, çok büyük artışlar gösterdi ve dokuma fiyatları hızla ucuzladı. Gerçekten 1789'da, Hindistan'da yetiştirilen ve Ümit Burnu yoluyla getirilen pamuğu işleyen İngiliz fabrikalarında dokunan mallar, Hindistan'da bile Hint dokumalarından daha ucuza satılabildi! İngiltere'nin, onsekizinci yüzyılda kömürü, demiri ve mekanik buluş yeteneğini, insan amaçları yönünde koşumlamasıyla sağladığı teknolojik gelişme, bundan daha şaşırtıcı bir biçimde gözler önüne serilemezdi. Çünkü dokuma makinelerinden önce, Hintli dokuyucuların becerisi ve emeklerinin ucuzluğu dünyadaki bütün rakiplerini geçmişti.

Avrupa'nın hemen tüm geleneksel zanaatlarında, bazen küçük bazen büyük değişiklikler görülmeye başlandı. Ayrıca öteki ülkelerin yaptıkları malların sistemli ve bilinçli bir biçimde taklit edilerek yapılması sonucu yeni zanaatlar ortaya çıktı. Avrupa becerilerinin bu yollarla zenginleştirilmesinin en güzel örneği, Avrupalı zanaatçıların, bilim adamlarının, girişimcilerin ve hükümet memurlarının Çin porselenini taklit etme yolunda gösterdikleri işbirliğidir. Çinliler bu meslek sırlarını çok iyi sakladılar ve Avrupalılar, Çin porseleninden hemen hemen ayırt edilemeyecek nitelikte porselen üretmeyi, ancak uzun sınama ve yanılmalardan sonra öğrenebildiler.

Bu teknik gelişmelerin en az herhangi biri kadar önemli olan bir başka gelişme, örgütlenme alanında, hemen aynı tarihlerde görülen, Avrupalılara uzun çabaları, çok sayıda

insanın işbirliğini gerektiren girişimlerde gittikçe daha büyük kaynakları harekete geçirebilmeleri olanağını veren, örgütlenme biçimlerinde gerçekleştirilen gelişmelerdir. Avrupa'nın denizaşırı ülkelerdeki ekonomik eylemler alanında imtiyaz almış ortaklıklarının önemine yukarıda (ondokuzuncu bölümde) değinilmişti. Bunlara ek olarak, merkez bankaları ve ulusal borçlar gibi mali yollar ve yöntemler de Eski Düzen zamanında ortaya çıkmıştı. Bu olanaklar, altın ve gümüş kaynaklarının sınırlı oluşunun getirdiği engellerden kurtulmuş bir ekonomik sistemin başlamasına yol açtı ve fiyat sisteminde başlangıçta ne olduğu pek anlaşılamayan son derece şiddetli döngüsel dalgalanmalara neden oldu. Gerçekten, denetimden çıkmış ilk kredi patlaması (1718-1720 yılları arasında görülen Güney Denizi Dalaveresi*) anonim ortaklıkların saygınlığını öylesine kırdı ki, bunlar başta gelen tüm Avrupa ülkelerinde yasadışı bırakıldı ve bu yasaklama ondokuzuncu yüzyıla kadar sürdü.

Avrupalılar, zanaatçıların el becerileri yerine kesin matematiksel ölçme yöntemlerini koyma yollarını araştırarak, endüstri sürecinde eşgüdüm sağlama yönünde bir başka gelişme alanı buldular. Yapılan silahların düzgün bir biçimde ateş etmesi isteniyorsa, topların ve tüfek namlularının deliklerinin büyük bir doğrulukla açılması gerekliydi. Aynı biçimde, Watt'ın buhar makinelerinde pistonların silindirlerin iç yüzeylerine sımsıkı dokunması, dişli çarkların, vida dişlerinin, millerin ve öteki oynak parçaların birbirlerine tıpatıp uymaları gerekiyordu. Masa, duvar ve cep saatleri, teleskoplar, mikroskoplar, parçaları bir araya getirildiğinde bir bütün oluşturma olanağı verecek boyutlarda, ancak uzmanlar tarafından yapılabilirdi. Bunlar, el ve göz becerisini gerektiren işlerdi; ancak üretimleri, aynı zamanda, her bir işin gittikçe daha kesin biçimde matematik ta-

* "South Sea Bubble" (ç.n.).

nımlamasına ve malın yapımının her aşamasında doğru olarak ölçülmesine bağlıydı.

Avrupa'nın ekonomik örgütlenmesinin bu yönleri, 1789'da daha başlangıç dönemindeydi. Büyük çapta önem kazanmaları sonraki tarihlere rastlar. Gene de, bu yolda ilk adımlar atılmıştı; düşüncesi kafalara yerleşmiş ve uygulanabilir olduğu gösterilmişti. Yapım süreçlerinin kökten rasyonelleştirilmesinin sağlayacağı olanakların Avrupa'nın büyük bir üstünlük kazanmasına ve daha da zenginleşmesine yol açacağı anlaşılmıştı.

Matematik ve Bilim

Yüzyılı aşkın bir süreden beri dinsel tartışma alanında odaklaşmış olan Avrupa düşünce gücü, onyedinci yüzyılın ikinci yarısında birden denebilecek biçimde odağını değiştirdi.

Matematik, Johannes Kepler (ölümü, 1630) ve Galileo Galilei (ölümü, 1642) gibi adamların yaşadığı Reform Çağı boyunca oldukça hızlı bir gelişme göstermişti. Yeni işaretleme sistemleri, hesaplamaların basitleştirilmesinde, daha uzun hesaplamaların yapılabilmesinde yardımcı oldu ve matematikte yeni anlayışlara yol açtı. Bu yeni anlayışlardan en önemlisi, Araplar zamanından beri ayrı çalışma alanları olarak görülen geometri ile cebirin birleşmeye, böylece analitik geometriyi yaratmaya başlamasıdır. Analitik geometri ise, matematik düşünmeyi geliştiren, alanını genişleten ve ona fizikte önemli uygulama alanı sağlayan "dizilerin" ortaya çıkmasına yol açtı.

Matematik öylesine büyük bir ilgi görmüştü ki, birçok kişi matematik düşünüş tekniklerinin insanla ilgili herhangi bir soruna ve tüm insan sorunlarına gereğince sıkı ve dikkatli bir biçimde uygulanmasıyla, gerçek ve tüm insanlar tarafından kabul edilecek sonuçlara ulaşılabileceğine

inandı. Bu gözüpek girişimde bulunan ilk etkili kişi, René Descartes (ölümü, 1650) oldu. Onun geometricilerinkine benzeyen, aksiyomlardan ve apaçık ana ilkelerden yola çıkan tümdengelimci düşünüşü, öylesine inandırıcıydı ki, Fransa'da ve başka ülkelerde hızla ateşli bir Kartezyenler* okulu gelişti. Kartezyenler, Descartes'ın görüşlerini güçlü bir biçimde halka yayıp savundular. Aynı matematik kesinlik düşünün ateşiyle tutuşan başka kişiler de vardı; ne yazık ki bunlar, farklı ve birbirleriyle uyuşmayan sonuçlara vardılar. Bu filozofların en ünlüleri Hollanda'da Baruch Spinoza (ölümü, 1677) ve İngiltere'de Thomas Hobbes (ölümü, 1679) idi. Bir sonraki kuşakta Gottfried Wilhelm Leibniz de (ölümü, 1716) aynı tutkudan esinlendi.

Bu filozoflar, aralarındaki görüş ayrılıklarını çözmek yolunda herhangi bir doyurucu yöntem bulamadılar; çünkü yan tutmayan uzmanların rakip görüşlerden birini seçebilmelerine olanak verecek herhangi bir ampirik sınama olanağı yoktu. Isaac Newton'un (ölümü, 1727) *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica* (1687) adlı yapıtında nesnelerin yeryüzündeki ve gökyüzündeki hareketlerini son derece zarif bir biçimde çözümlediği fizik ve gökbilim alanında durum farklıydı. Kendinden öncekiler gibi Newton da, gözlemlediğimiz çok çeşitli hareketleri matematik bir düzene indirgeme yolunu izledi. Hem göklerde hem yeryüzünde hareket eden nesnelerin bu hareketlerini açıklamak için, "genel çekimgücü"** dediği gizemli bir gücün bulunduğunu varsaydı. Bu gücün, bir boşluk içinde, hem saçma bulunacak kadar hem de hoşa gidecek biçimde yalın bir matematik formüle göre –iki kitle arasındaki uzaklığın artışının karesiyle azalarak– işlediğini düşündü.

Newton'un çağdaşlarından bazıları kendilerini, bu kavramın, uzaktan etkileyen bir gücün varlığı gibi gizemci

---

* Descartesçılar (ç.n.).

** "Universal gravitation" (ç.n.)

uzantılarına kaptırma beceriksizliğini gösterdiler. Newton'un, maddesel olmayan bir temelden, bir dayanaktan söz ederek ya da bir başka bölümde uzaya "Tanrı'nın aklı" diyerek sorunu duruluğa kavuşturma yolundaki çabaları, bu tür kuruntulardan kurtulunmasına pek yardımcı olamadı. Ancak kimsenin kuşkulanmadığı şey, Newton'un kuramının doğruluğunun araştırılabilir olduğuydu. Newton, başlangıçta hareket yasalarını, ayın hareketini matematiksel olarak dile getirme çabasıyla ortaya atmıştı. Ancak formüllerinin doğru olup olmadığının araştırılmasında kullanılabilecek başka sayısız hareketli cisim de vardı. Bu cisimlerle ilgili gözlemlere ve ölçümlere dayanılarak, çok geçmeden bu formüllerin doğru olduğu anlaşıldı. Gerçeklik Newton'un hareket yasalarına uyuyordu.

Zamanımızda bilimsel kehanetler ve doğa yasalarının işlerliği, genellikle hazır gerçekler olarak görülür. Dolayısıyla, bu tür buluşların ilk ortaya atıldıkları zaman ne kadar olağanüstü ve coşku yaratan düşünceler olduğunu kavrayabilmek için düşgücümüzü kullanmamız gerekir. Evrenin, herhangi bir durumda ve herhangi bir anda lütufta bulunmak ya da geçmişte işlenen bir günahı bağışlamak üzere olaylara karışabilen, hareketli ve kişisel bir Tanrı tarafından yönetildiğine inanacak biçimde yetiştirilmiş olanlar, Newtoncu evren görüşünü hem kurtarıcı hem de ürkütücü bir düşünce olarak karşıladılar. Tanrı'nın bir matematikçi olduğu ve evreni matematiksel ilkelere göre yaratmayı seçtiği düşünüldü. Matematiksel bir düzen verilmiş böyle bir evrende mucize yaratmak, Tanrı'nın yüceliğine uygun bir davranış olarak görülmedi. Çünkü böyle bir davranışla, kendi buyruğunun yerel ve geçici olarak yürürlükten kaldırıldığı ve doğa yasalarının her iyi ve ulaşılması gerekli amaca götürmeye yeterli olmadığı kabul edilmiş olurdu. Tanrı ile herhangi bir bireysel ruh arasındaki son derece kişisel ve hiçbir biçimde önceden kestirilemez iliş-

kiler çevresinde dönen Luther'in ya da Loyala'nın dünya görüşüyle, böyle bir görüş kadar birbirine ters düşen iki düşünce kolay kolay düşünülemez.

Bununla birlikte çoğu kimse, Newtoncu dünya görüşünü kabul etmeye yanaştığı halde Hıristiyan kaldı. Newton bile *Kitabı Mukaddes* üzerine, onun gizli anlamlarını ortaya çıkarmaya çalışan yorumlar yazdı. Uzun yaşamına (1642-1727) rastlayan dönem, Tanrı'yla kişisel ilişkiler ve Tanrı'yla karşılaşma düşüncelerine önem veren yeni dinsel akımların sık sık boy gösterdikleri yıllardı. Örneğin daha Newton yaşarken, Protestanlık içinde Kuveykırlar, İngiltere Metodistleri ve Almanya Payetistleri* ortaya çıkmıştı. Roma Katolik Kilisesi içinde Jansenizm ve Kiyetizm** en etkili dönemlerine Newton zamanında ulaşmıştı. Papalık tarafından resmen lanetlenmeleri, bu iki sofu Katolik okulunun sonunda yok olmalarına yol açtı; fakat üç Protestan akım, geçen zaman içinde birçok değişiklik geçirmiş olmalarına karşın günümüzde gelişmeyi sürdürmektedir.

Öteki bilimlerin betimleyici matematik formüller içine sokulmaya çok daha az elverişli oldukları görüldü. Bitki ve hayvan yaşamının çeşitli biçimleri hakkında bilgi toplamak için büyük çabalar gösterildi. Misyonerler ve öteki bilginler gördüklerini yazdıkları için, Avrupa'ya uzak ülkelerdeki hem uygar hem barbar topluluklar hakkında bol bilgi aktı. Bununla birlikte bu yeni bilgiler selinden, biyoloji bilimle-

---

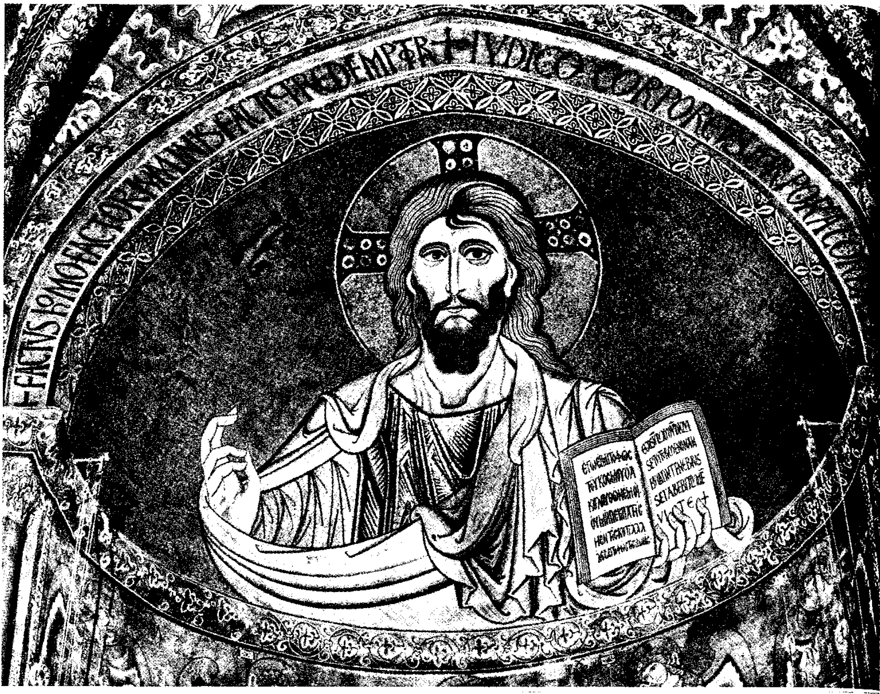
* Kuzeykır (Quaker) mezhebini 1650'de George Fox kurdu. Mezhep, inanan herkesin kendine doğru yolu gösterecek olan Tanrı ile doğrudan haberleşebileceği inancına dayanır. Metodist (Methodist) mezhebini, 1738'de John Wesley kurdu, *İncil*'in kutsallığını tüm ülkeye yayma ve ruhları kurtarma amacıyla kurulmuştu. Payetist (Pietist) mezhebi, onyedinci yüzyılın sonunda Lutherci kilise içinde kurulan, bilgiçliğe, tantanaya ve törenciliğe karşı olup, insanın Tanrı ile kişisel ilişkisine önem veren inançtır (ç.n.).

** Jansenizm (Jansenism) ise Katolik papaz Janenius'un, yazgıyı onaylayıp cüzi iradeyi toptan reddeden mezhebidir. Kiyetizm (Quietisme) onyedinci yüzyılda Michael Molinos'un kurduğu, insanın sürekli Tanrı'yı düşünmesiyle, duyumlardan ve dış koşullardan bağımsızlaşacağını, özgürleşeceğini söyleyen çileci tarikattır (ç.n.).

rinin ve toplumsal bilimlerin matematiksel formülleri çıkarılamadı. Bilindiği gibi bir İsveçli botanikçi Carl Linneaus (ölümü 1778) o zamandan beri standart sınıflandırma olarak kullanılan bir bitkileri sınıflandırma sistemi buldu. İskoçya'da Adam Smith'le (ölümü, 1790), Fransa'da "Fizyokratlar" okulu, hükümetler bireylerin doğal davranışlarına karışmazlarsa ticaretin ve endüstrinin alacağı biçimi oldukça büyük bir başarıyla çıkarsamaya çalıştılar. İnsanların bireysel çıkarları yolunda rasyonel davranışlarda bulunma güdüsüne sahip oldukları inancıyla, böyle bir politika sonucu hem daha özgür hem daha zengin olacakları görüşüne vardılar. Newton'un hareket yasalarından farklı olarak, hükümetler ve insanlar her zaman rasyonel davranış çizgisinden saptıkları için, bu tür *Laissez faire* (bırakın yapsın) kuramları hiçbir zaman deneyimin sınavından geçirilemedi.

Siyasal Kuramlar, Tarih Yazarlığı ve Ampirizm Felsefesi

Toplumsal düşüncenin öteki iki boyutu da önemli değişiklikler geçirdi. Önce Tanrı'nın insanların günlük olaylarına karıştığı düşüncesini, artık olduğu gibi kabul edemeyenlerin yeni bir siyasal yasallık kuramı geliştirmeleri gerekiyordu. Tanrı'nın kendisine verdiği hakka dayanarak yönettiğini ileri süren bir kral, Tanrı kendisini gerçekten tüm uygun adaylar arasından seçmedikçe, tahtı gasp eden biri olma durumuna düşmekteydi. Newtoncu evren görüşünü benimseyen insanlar, özellikle birçok kralın krallık makamına hiç yakışmayan kişiler olarak göründüklerine bakarak eski kurama inanmamaya başladılar. Bu soruna, belli bir devletin sınırları içinde yaşayan tüm insanların, bir toplum sözleşmesiyle örtülü olarak ya da daha etkin ve belirgin yollarla yönetim biçimi ve hükümetin yetkileri konusunda

36) Christ Pancrator, 1148 dolayları. Cafalü'deki katedral, Sicilya.

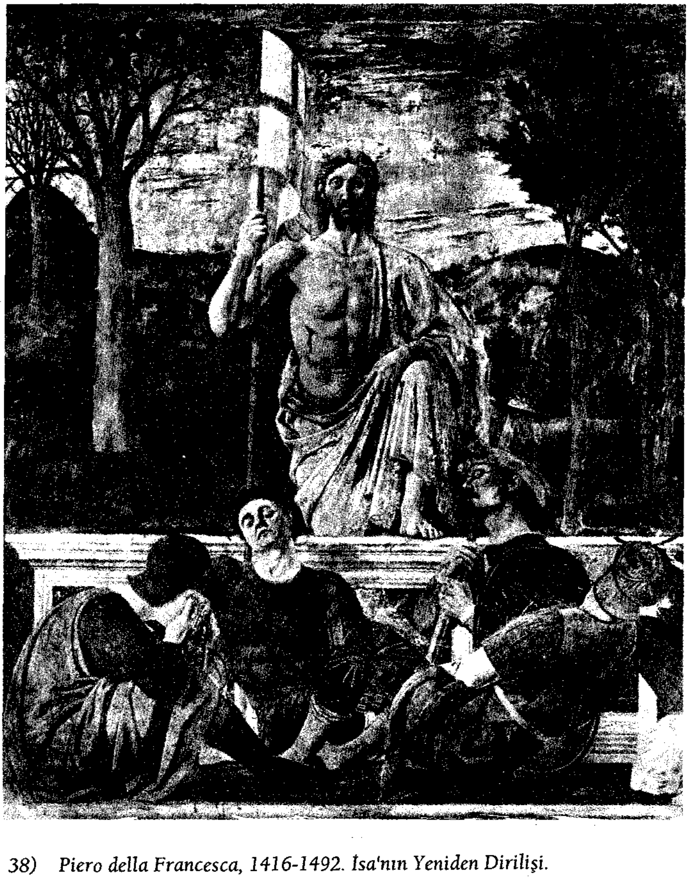
HER ŞEYİN YÖNETİCİSİ TANRININ CANLANDIRILMASI

Geç Roma yontu sanatında uygun biçimde anlamlandırabilen mutlaklığı sorgulama, burada ortadan kalkmıştır. Bu mozaik, Sicilya'da, ada Norman yönetimi altındayken yapılmış olmasına karşın, Bizans biçemidir. Bununla birlikte, durup dinlenmeyen Batı'da bile bu, gelecek sayfaların göstereceği gibi, güçlü bir biçemin var olacağı bir çerçeveden daha çok, içinden doğacağı bir koza sağlamıştır.

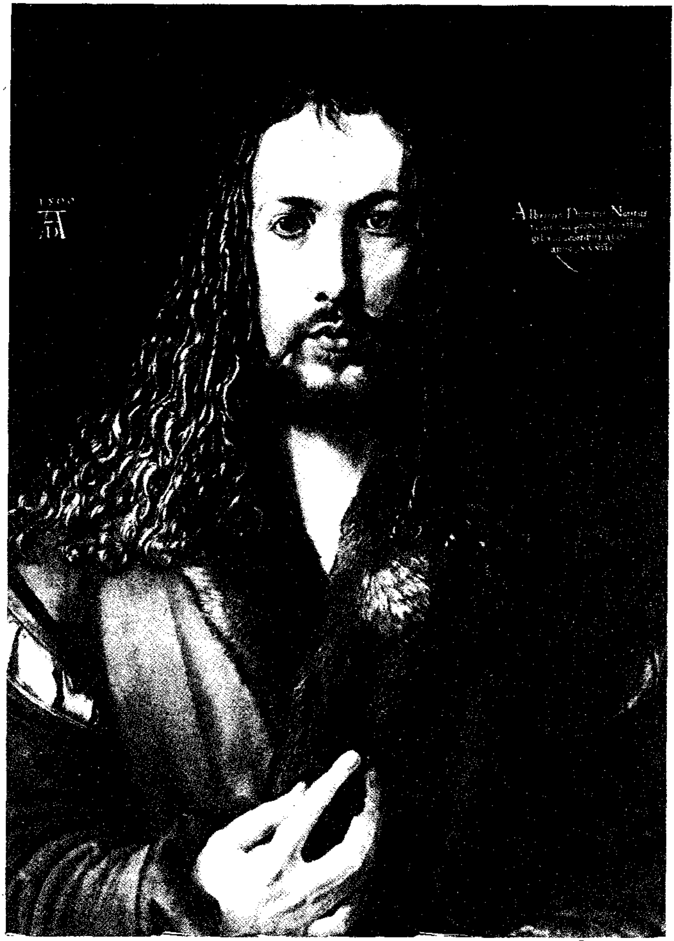

37) *Giotto di Bondone, 1266-1337. Lazarus'un Yeniden Dirilişi. Arena Chapel, Padua.*

15. yüzyılla 20. yüzyıl arasında, yanılsatıcı bir üçüncü boyut yaratan matematiksel olarak doğru bir perspektif Batı biçeminin kendine özgü göstergesi oldu. Ortaya çıkışı burada görülüyor. Giotto'nun figürleri ön planda, sakince sığ bir derinliğe yerleşmişler, ama manzara, değişik bir ölçekte yapılmış. Bir buçuk yüzyıl sonra Piero della Francesca, ön plan ve geri planın tek bir uyumlu uzam içinde nasıl düzenleneceğini biliyordu. Ama onun resmi de, yandan kısa gösterilen uyuyan askerlerin kol ve bacakları yeni bir maddesel dünyaya bağlılığın egemenliğiyle hem alay edip hem de onu ilan ederken, arkadaki yeniden dirilmiş İsa, Hıristiyan geçmişi çağırdığı için ikiye bölünmüştür.

38) *Piero della Francesca, 1416-1492. İsa'nın Yeniden Dirilişi. Galleria Comunale, Sanseplocro.*

39) *Albrecht Dürer, 1471 - 1528. Kendi Portresi.*
Alte Pinakothek, Münih.

KENDİNİN YÖNETİCİSİ İNSANIN CANLANDIRILMASI

Albrecht Dürer'in yirmi sekiz yaşındaki kendi portresi. Resim 36'daki geleneksel "Christ Pancrator"a, böyle günahın yarı gölgesi içine dalışın bilerek olup olmadığını merak ettirecek kadar benziyor. Her durumda, teknik ustalıktaki gururlu bir çekingenlik ve hoşnutluk kendi adına yapıta egemen olmuş (kürk, saç ve sakalın birbirine karşıt düşen yapılarına bakın). Yaşam sanatlarının bilinçli inceliğiyle tam bir yiğitlik kalıbına dökülen bir sanat yapıtı olarak kendinin hümanist bakışla kavranışı, Dürer'in aynasından bize kaskatı bakıyor.

Dürer'in silahşörü, bakışını elinde kum saatiyle gözdağı veren ölüm figüründen başka bir yana çevirerek ve sırtını şeytana dönerek (burada "Vahiy" kitabının büyük canavarı gibi giyinmiş) arka plandaki bir tepenin üstünde yükselen kent hedefine yönelmiştir. Oyma klişeden çıkarılan resim, Reformasyon arifesindeki Almanya'da anlaşıldığı biçimiyle Hıristiyan yaşamının bir alegorisidir. Luther gibi Dürer'in oyma resminin Hıristiyan silahşörü de birey inancının özel kahramanlığına doğru kurtuluşun peşindedir. Dürer burada, eski düşüncelerle –gerçek klişeler– gerçekçi çizimin yeni tekniklerini birleştiriyor. Aynı köktenci acımasızlıkla Luther, İncil'e insancıl bilginin, en son araçlarını uygulayarak eski gerçekleri düzeltme yollarını araştırmıştır.

Rönesans ve Reform arasındaki bağlar ve gerginlikler, Dürer'in elinden çıkan bu iki ürün arasındaki benzerlikler ve ayrımlar içinde özlü olarak özetlenmiş gözüküyor.

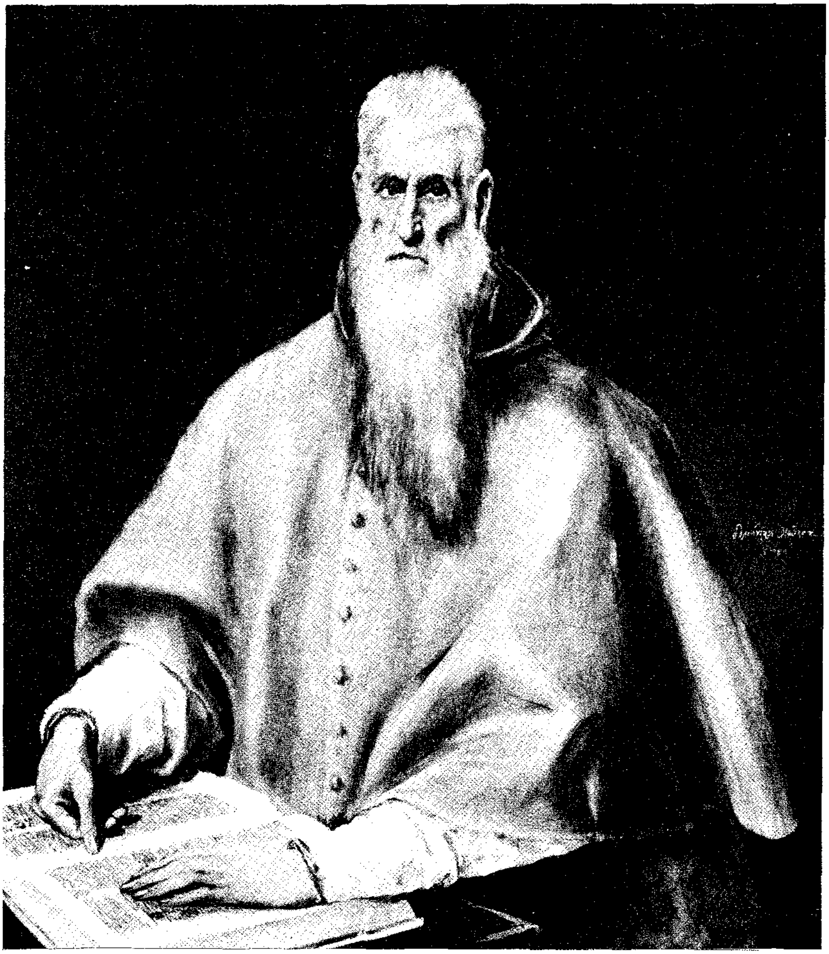
40) Albrecht Dürer, 1471-1528. Silahşör, Ölüm ve Şeytan.
Güzel Sanatlar Müzesi, Boston.
Bayan Horatio Greenough Curtis'in kocasının anısına armağanı.

41) *Mucizeler Yaratan St. Nicholas. Rublev Okulu, Moskova, 15. yüzyıl. George R. Hann Koleksiyonu, Sewicklley, Pensilvanya.*

DOĞU'DA TUTUCULUK

Önceki iki resimde gösterilen yeniliğe pervasız dalış, Avrupa'da da her yerde hemen görülmemiştir. Onyedinci yüzyıla değin, Doğu'da eski Rusya Bizans geleneğine yakın kalmış ve kutsal Ortodoks Kilisesi ortalığı altüst eden reforma bağışık kalmıştır. Bu ikon, Rus kültürünün ve toplumunun tutucu durağanlığını istiyor. Oysa, Batının uyarıcı varlığı, St. Nicholas'nın [Noel Baba'nın] yüzüne ve eline yanılsatıcı bir üçüncü boyut vermek amacıyla gölge kullanılması gibi ayrıntılarda –adı bilinmeyen bir keşişin bu yapıtı yaratışından bir süre önce İtalya'da kullanılmaya başlanan bir teknik– bir an göze çarpabilir.

42) *El Greko, 1541-1614. St. Jerome, Frick Koleksiyonu, New York.*

BATI'DA TUTUCULUK

İspanya'da yaklaşık iki yüzyıl sonra İspanyolların El Greco –yani 'Yunan'– dedikleri Giritli bir yabancı, gençliğinde tanımış olduğu Bizans ikonlarının yanılmaz yankılarını koruyan bir biçem içinde resimlerini yaptı. Ama St. Jerome'nin uzun elleri ve yüzü, şiddetli bakışı ve giydiği piramit biçimi elbise –Bizans ikonografisinden kaynaklanmış olan unsurlar– burada İtalyan Rönesans tekniğinin eksiksiz ustalığıyla donatılmış görünüyor. St. Jerome'nin saçının ve sakalının optik gerçekçiliğe eriştiği yöntemle bu çok iyi gösterilmiştir, tabi ki ermişlere yakışan öbür dünya işlerine dalma pahasına. Benzer biçimde, kesin olarak geleneksel unsurlarla köktenci yeni unsurların bağdaşmaz yan yanalığı 16. yüzyıl İspanyol fatihlerini ve karşı Reform çağı İspanyol toplumunu tümüyle karakterize etmiştir.

43) *Rembrandt van Rijn, 1606-1669.*
Dokumacılar Birliği'nin Memurları,
Amsterdam.

SANATTA ESKİ DÜZEN

Paralarına dikkat eden, haklarında kıskanç ve kendi çıkarlarını fazlasıyla koruyan, ölçülü, ciddi ve kendi halinden hoşnut kentliler, bu resimde zevkle süslenmiş, nazik bir aristokratın karşısındalar. Karşıt düşen yaşam biçimleri, bu resimlerde güçlü bir anlatım yolu bulmuş olan iki sınıf eski düzene üstün geldi ve sağduyulu ılımlılıklarıyla Rönesans'ın ve Reform'un yıkıcı kasırgalarından sonra Avrupa'ya bir parça kararlılık verebildi.

44) *Jean Baptiste Perronneau, 1715-1783.*
Madame de Sorquainville, Louvre, Paris.

45) *Jacques Louis David, 1748-1825, Bir Sebze Satıcısı,*
Güzel Sanatlar Müzesi, Lyon.

ÖZGÜRLÜK, EŞİTLİK, KARDEŞLİK

David'in Bir Fransız Sebze Satıcısı ve Goya'nın işgalci Fransız askerlerinin İspanyol sivilleri katledişi, Fransız devrimi yıllarında insanlar demokratik siyasal kuramı yaşama geçirmeye çalıştıklarında ortaya çıkan bazı sorunları akla getiriyor. Sebze satıcısının yorgun yüzü, devrimcilerin özgür ve eşit yurttaşlara dönüştürdükleri sankülotlardan birinin yüzüdür. Ama onun dirayetli bakışı, belki de müşterilerinden olduğu gibi devrimcilerin niyetlerinden de kuşku duyduğunu anlatıyor. Goya'nın resmi başka bir soruyu akla getiriyor: Ya bir halk yabancıların kardeşçe süngüleriyle eşit ve özgür olmak istemiyorsa?

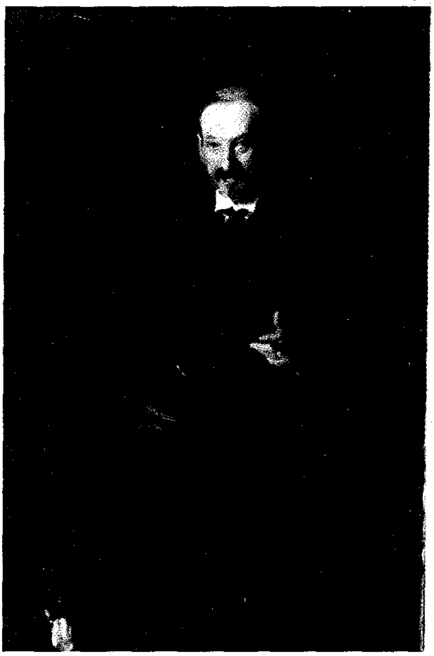

46) Francisco Goya, 1746-1828. Üç Mayıs, 1808. Prado, Madrid.

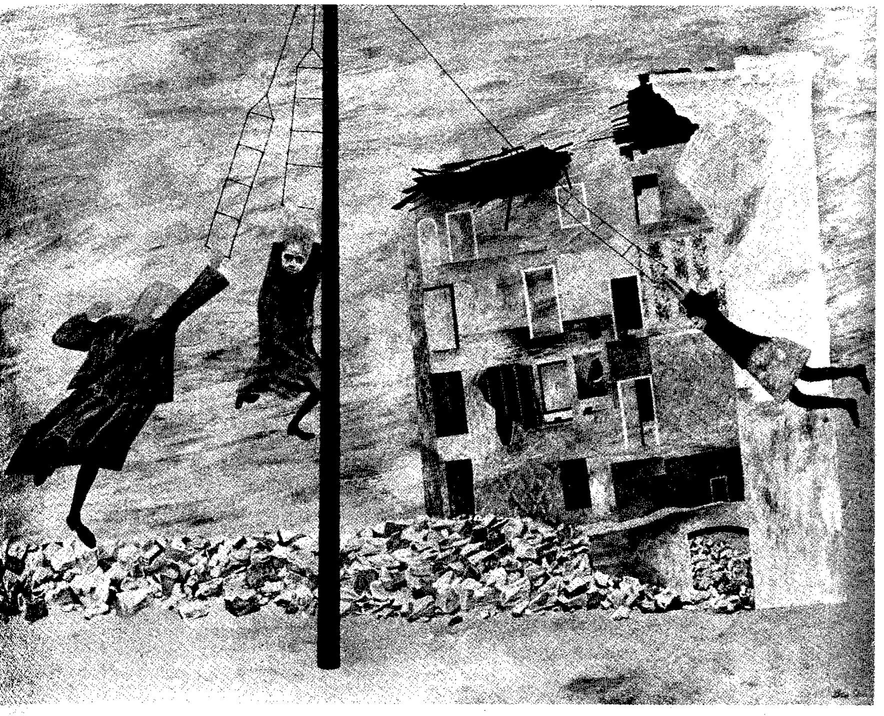
47) *Honoré Daumier, 1808-1879. Üçüncü Mevki Vagonu. The Metropolitian Museum of Art, New York, H. O. Havemeyer Koleksiyonu.*

Daumier'in arkadaki resmi (s. 579'daki 47 sayılı resim) , 19. yüzyılın sanayileşmesinin, artık köylü kadınları pazara getirdiğini ve üçüncü mevki vagonda eve dönerken alçakgönüllü bir biçimde kent halkıyla bir araya gelmelerini sağladığını gösteriyor. Böylece, toplumsal tabakaların en düşük noktasında, kent ve köy arasındaki eski ayrımlar pek kalmamıştı. Diğer uçta da, Sargent'in Londra'dan kendi kendini yetiştirmiş bir iş adamı ve onun üst sınıftan gelen karısının portrelerinde anlattığı gibi, burjuva ve soylu arasındaki ayırıcı çizgi de bulanıklaşmıştı.

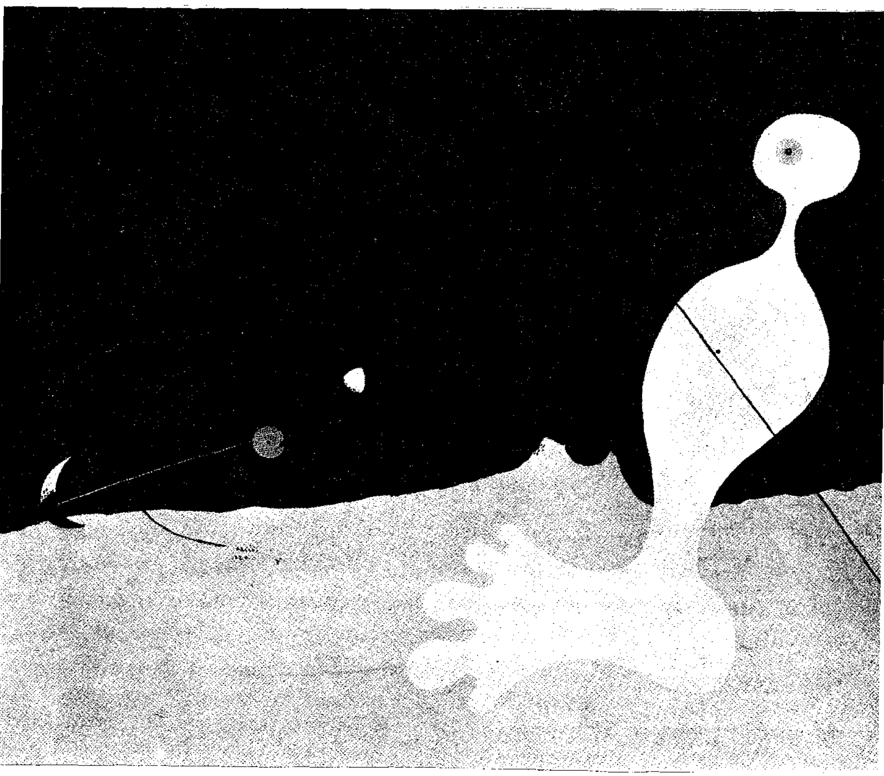
48) *John Singer Sargent, 1856-1925.*
Asher Wertheimer ve Bayan Asher Wertheimer.
Tate Galeri, Londra.

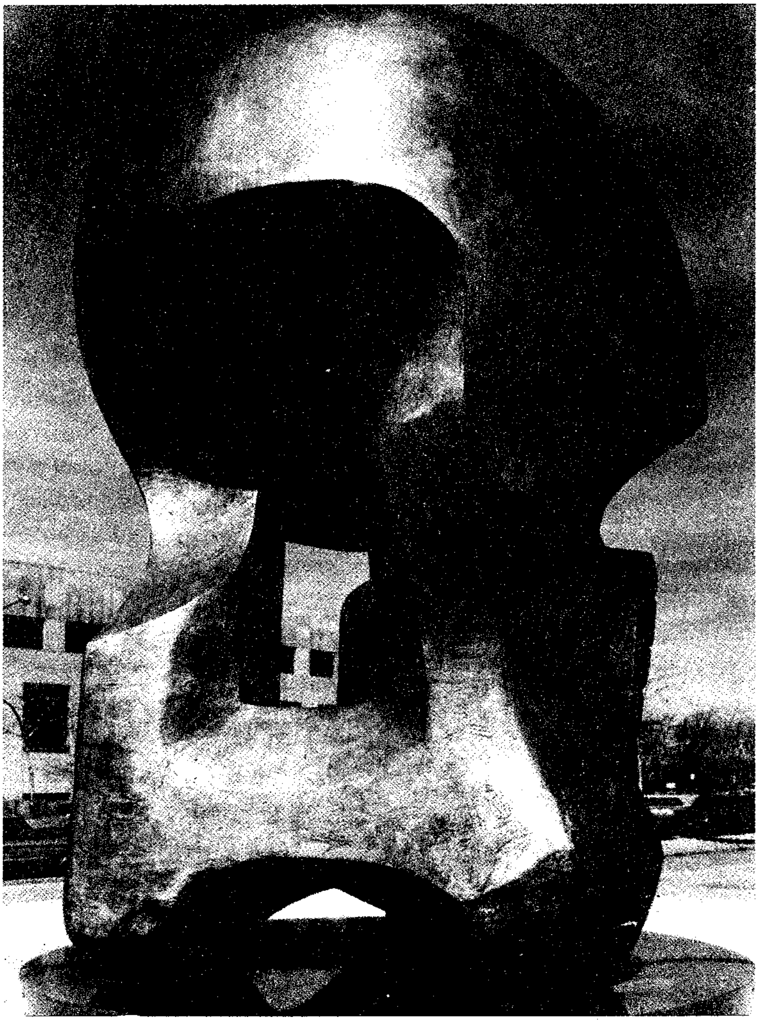
49) *Ben Shahn, 1898-1969. Özgürlük.*
Koleksiyon, James Thrall Sobey, New Canaan, Connecticut.

20. YÜZYILIN ÖZGÜRLÜĞÜ

Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde, yerleşmiş değerlere karşı çıkan küçük bir zümre, bilerek bütün araya giren değişimlere karşın İtalyan sanatçıların ilk kez resimlerinde yanılsatıcı üç boyutlu uzam yaratmak için matematiksel kuralları bulguladıkları onbeşinci yüzyıldan beri korunmuş olan Avrupa resminin geleneklerini reddetti. Özgür insanlık, hemen her çeşit gelenekten kopmuş, hemen her toplumda ortaya çıkan sanatçı örneklerini hızla izledi. Miro'nun resminin simgelediği gibi, ilkel dürtü ve soyutlama, aydınların kişiliğini parçalayarak bu geçmişten toptan kurtuluşun başlattığı plansız manzarada işbirliği yaptılar.

50) *Joan Miro, 1893. Kuşa taş atan adam. Koleksiyon, Modern Sanat Müzesi, New York.*

51) *Henry Moore, 1898-1986 "Nükleer Enerji", Şikago Üniversitesi.*

GEÇMİŞ PROLOGDUR

Şikago'da, insanlığın ilk denetimli ve kendi kendini besleyen nükleer reaksiyonunun gerçekleştirildiği yerde bir anıt olarak yer alan bu varlık, yazgımızı tasarladığımız umutlara ve korkulara görsel bir biçim veriyor; düşünce bugünümüzü, yaşam ve ölüm dengede asılı olduğundan ve hiç kimse yarının ne getireceğini bilmediğinden bu yana, geçmiş zamanlardakinden daha büyük bir acı tat getirmeyeceği tahmin edilebilen yeni öncülere dayandırmıştır.

anlaşmaya vardıkları düşüncesiyle bir çözüm bulundu. Açıkça anlaşılacağı gibi, böyle bir sözleşmeye farklı koşullar yüklenerek, uygulamaya ilişkin çok farklı sonuçlar çıkarsanabilirdi. Örneğin Thomas Hobbes (ölümü, 1679) insanların doğuştan kötü ve hayvanca yaradılışlı oldukları için uygar toplumu, ancak bir mutlak egemene sınırsız bir erk devrederek kurabildiklerini öne sürdü. Onun tersine John Locke (ölümü, 1704) sözleşmenin halkla yönetici arasında yapıldığı, bu nedenle yönetici sözleşmeyle belirlenmiş sınırları aşarsa, halkın onun bu yetki gaspına karşı ayaklanmaya hakkı olduğu görüşünü savundu. Bu yolla Locke, yadsınamaz derecede yasal bir monarkı İngiliz tahtından süren 1688 Görkemli Devrimi'ni, eski moda tanrısal takdir düşüncelerine sarılan ve daha yeni sona ermiş olan iç savaşın yeniden patlak vermesinden korkan, devrimi hiç de hoş karşılamayan birçok İngilize karşı savunabildi. Bir sonraki yüzyılda, Manş'ın karşı yakasında, egemenin halkı tatmin edemediği herhangi bir an, toplum sözleşmesinin halkın egemene karşı ayaklanmasını haklı kıldığı görüşünü savunan Jean-Jacques Rousseau (ölümü, 1778) çok daha radikal bir görüş ortaya koydu. Rousseau'ya göre, başkasına devredilemez ve yürürlükten kaldırılamaz bir hak niteliğinde olan egemenliğin sahibi halkın Genel İstemi (genel irade) idi.

İnsanların kendileriyle ilgili görüşlerinde oluşan bir başka büyük değişiklik, sayısız filoloğun, madeni para uzmanının, tarihçinin ve öteki bilginlerin sabırlı çalışmalarının bir yan ürünü olarak ortaya çıktı. Bu kimselerin, tarihleri bir takvim sisteminden bir başka takvim sistemine çevirme yöntemlerini bularak, Avrupa'nın karmakarışık edebi ve tarihsel elyazmalarını sabırla sıraya koymaları ve savaşları, egemenlerin yönetim dönemlerini ve öteki tarih olaylarını güvenilir bir tarihsel sıra içine sokmaları, tarih bilgisine, o zamana dek ulaşılamamış bir derinlik ve doğ-

ruluk kazandırdı. Bu bilginlik alanının en büyük adı, ortaçağ başlarında çeşitli tarihlerde, çeşitli manastırlarda ve çeşitli krallık kalemlerinde kullanılan farklı elyazmaları hakkında yaptığı araştırmalarıyla derin bir bilgi ortaya koyan Jean Mabillon (ölümü, 1707) idi. Bu bilgilerle herhangi bir elyazmasının nereden geldiğini ve aşağı yukarı hangi tarihlerde yazıldığını –bazen şöyle bir göz atmayla– bulma olanağı doğdu. Gene bu uzmanlık dalı, tarihsel kayıtlar arasına çeşitli zamanlarda çeşitli amaçlarla sokuşturulmuş sayısız düzmece belgenin ortaya çıkarılmasını sağladı ve Avrupa bilginliğine, daha sonra öteki uygarlıkların incelenmesinde de kullanılacak araçlar ve kavramlar sağladı. Bu yoldaki girişimlerin ilk coşku verici sonucu, William Jones (ölümü, 1794) onsekizinci yüzyılın tam sonunda, Hindistan'ın dinsel dili olan Sanskritçe ile Avrupa dilleri arasında sıkı bir ilişki bulunduğunu, bu dilin bilgiye susamış Avrupa dünyasına en ilkel atalarının doğalarını daha iyi kavrama olanağını sağlama umudu verecek kadar eski olduğunu ortaya çıkardığı zaman halkın gözleri önüne konmuş oldu.

Bilginlerin verdikleri bunca emek, o zamana kadar yazılanlardan çok daha doğru, çok daha eksiksiz tarihler yazılması olanağını verdi. Edward Gibbon'un 1776-1778 yılları arasında yayımlanan "Roma İmparatorluğu'nun Gerileyişi ve Çöküşü"* tarih yazma alanında neler yapılabileceğini gösteren örneklerin en ünlüsüdür; ama Voltaire (ölümü, 1778) ve David Hume (ölümü, 1776) gibi öteki tarihçiler de, o tarihlerde hemen hemen Gibbon kadar tanınmışlardı. Tarihçiler de, kendi çağlarıyla Hıristiyanlığın kurulduğu tarih arasına, ahlak alanında olduğu kadar teolojik ölçütler alanında da inişleriyle çıkışlarıyla uzun ve karmaşık bir tarih kesimi sokarak, kendi yollarında dinsel çatışma ateşinin söndürülmesine yardımcı oldular. Çünkü

* E. Gibbon, *Roma İmparatorluğu'nun Çöküşü*, çev. A. Baltacıgil, İstanbul, 1986.

kafada tarihsel geçmiş hakkında daha sağlam bir görüş olunca, Reform çağının büyük umudu olan kilise ve devlet alanında hemen havariler dönemi koşullarına dönüverme olanaklı görülmemeye başlandı ya da belki bazı Roma imparatorlarının yaptıkları düşünülerek, bu istenecek bir şey olmaktan çıktı.

Siyaset kuramı ve tarih böyle güçlü bir gelişme gösterirken, metafizik, ampirik eleştiriciliğin iğne deliğinden geçirildi ve bu sınavdan, anlaşılması biraz güçleşmiş ve günlük ilgi konularından hayli uzaklaşmış olarak da olsa sağ salim ve güçlü çıktı. Descartes'ın onyedinci yüzyıl meslektaşlarının kendisine güvenen tümdengelimci akıl yürütme yöntemleri, bir İngiliz ampiristler grubunun dikkatli incelemelerinden geçirildi. Önce John Locke (ölümü, 1704) ve sonra David Hume (ölümü, 1776) duyularımızın düşüncelerimizle nasıl bir bağlantı içinde olduğu tatsız sorusunu sordular ve hiçbir şey hakkında kesin bilgi sahibi olmamızın olanağı bulunmadığı sonucuna vardılar. Immanuel Kant (ölümü, 1804) Hume'un ulaştığı sonuçları kabul etti, ancak kendi başına bilinemez olan şeyin bilinci, yalnızca insan duyularına ve düşünce kalıplarına uymasıyla edinilebileceğinden, eleştirici mantığını, insan zihninin yapısının ve yeteneklerinin dikkatle incelenmesinin tüm duyu deneyimlerimizin doğası hakkında doğru ve zorunlu bilgiler vereceğini ileri sürmede kullandı. Böylece Kant, bilinebilir gerçekliğin tanımlanmasındaki yaratıcı rolünü inandırıcı bir biçimde ortaya koyarak, Ruh'un (Tin'in) ondokuzuncu yüzyıl Alman filozofları tarafından derinlemesine incelenmesi yolunda kapıyı aralamış oldu.

Klasik ve Romantik Sanat Okulları

Onyedinci yüzyılda yeni bir dönemi başlatan doğal ve toplumsal bilimlerdeki gelişmeyle karşılaştırıldığında, müzik

dışındaki güzel sanatların tutucu kaldığı görülür. Çeşitli sanat biçemleri gelmiş gitmiş, ulusal sanat okulları parlamış sönmüş, dönem boyu zaten çok zengin ve çeşitli olan kültürel mirası daha da zenginleştirme eğilimi görülmüştü. Ne var ki böylesine güçlü ama geleneksel etkinliklerden, Newtoncu dünya görüşü gibi yepyeni bir anlayış doğmamıştır.

Onyedinci yüzyılın sonlarında ve onsekizinci yüzyılın başlarında Fransız kültürünün saygınlığı doruğuna ulaştı. XIV. Louis'nin hükümetinin gücüne ve ululuğuna duyulan hayranlığa Fransız edebiyatına, Fransız biçemine ve beğenisine karşı duyulan aynı derecede, hatta daha büyük bir hayranlık eklendi. Sanat alanında yetkinliğin belli kuralları vardır, bunlar ortaya çıkarılabilir ve ortaya çıkarıldıktan sonra bu kuralların izlenmesi gerekir inancına dayanan Klasik akım, hem göze seslenen sanatlara hem de edebiyata egemen oldu. Bu kurallar, büyük sanatçıların ayaklarına vurulmuş parangalar değildi. Örneğin Londra'da mimar Christopher Wren (ölümü, 1723) ya da Fransa'nın üç büyük tiyatro yazarı, Pierre Corneille (ölümü, 1684), Molière (ölümü, 1673) ve Jean Racine (ölümü, 1699) daha yeteneksiz ellere ağır bir yük olan doğruluk kurallarına büyük bir ustalıkla uydular.

Onsekizinci yüzyılda Avrupa müziği, tarihinin en büyük dönemlerinden birine girdi. Yeni bulunmuş, yeni yetkinleştirilmiş müzik araçları ve müzik perdelerinin fiziksel-matematiksel çözümlemesi, müzikçilere yeni teknik diziler ve çeşitlilikler sağladı. Özümlenmesi gereken bunca yenilik çıkınca, "klasik" uyum ve kompozisyon kurallarının, bu tür kuralların bazen edebiyatta yaptıkları gibi köstekleyici etkileri olmadı. Tersine, dikkati baş edilebilir sayıda değişken üzerinde toplayarak yaratıcılığı kışkırttı. Johann Sebastian Bach'ın (ölümü, 1750) ve Wolfgang Amadeus Mozart'ın (ölümü, 1791) yapıtları, daha sonraki Avrupa müziği için bir ölçü yarattı. Bu ölçü, onbeşinci

yüzyılda renklerin koyulaştırılmasıyla ve çizgilerle dile getirilen perspektifin bulunması sonucu Avrupa resminde yaratılan ölçü kadar uzun ömürlü olmamakla birlikte, onun kadar temel bir ölçü durumuna geldi.

Edebiyat alanında klasik ülkü, onsekizinci yüzyılın ortalarından sonra ve özellikle Almanya'yla İngiltere'de yıpranmaya başladı. Ulusal geçmiş ve ortaçağ geçmişi üzerinde yapılan araştırmalarla, insan kalbi denen şeyden boşalan duyguların coşku verici akışı üzerine yapılan doyurucu incelemeler, birçok Almana ve bazı İngilizlere gerçek edebi büyüklüğe, ancak insanın içinde kendiliğinden doğan dürtülere kendini özgürce ortaya koyma olanağı verilerek ulaşılabileceğini inandırma yolunda birleştiler. Bu romantik bakış açısı, halkın ve ulusun dilini yüceltme yolundaki yeni bir değerle birleştirildi. Örneğin Johann Gottfried Herder (ölümü, 1803) Almanların ulusal ve edebi büyüklüğe Fransızcayı değil de, ancak Almancayı kullanarak ulaşabileceklerini öne sürdü. Edebiyatın ulusal kaynaklarına yönelen benzeri bir ilgi, Thomas Percy'nin (ölümü, 1811) *Reliques of Ancient English Poetry* adını taşıyan 1765'te yayımlanan kitabında, geleneksel İngiliz ve İskoç türkülerinin derlenip yayınlanmasına yol açtı.

Bununla birlikte Avrupa'nın kültürel tarihinde, klasik biçimi bir romantik çağın izlediğini söyleyen geleneksel sınıflandırmaya gereğinden fazla önem vermek doğru olmaz. Her dönemde çok çeşitli beğeniler ve sanatkârca yaratıcılıklar görüldü. Örneğin İngiliz edebiyatı tarihinde John Milton (ölümü, 1674) büyük Hıristiyan destanı olan *Paradise Lost* yapıtını tam da William Wycherley (ölümü, 1716) açık saçık Restorasyon komedilerini ortaya koyarken yazdı. İncelediğimiz dönemin (1648-1789) sonlarına doğru, Robert Burns'un (ölümü, 1796) sanatçı yalınlığı, Dr. Samuel Johnson'un (ölümü, 1784) arada bir paragraf uzunluğunda tümcelerle karşılaşılan ağır düzyazılarının yazıldığı çağda, birlikte görüldü. Aynı biçimde, Luther'in *Kitabı*

Mukaddes çevrisinin ve Shakespeare'in oyunlarının ülkelerinde modası hiçbir zaman geçmezken, eski Roma'nın ve Yunan'ın klasik edebiyatları, tüm eğitim görmüş kişileri, aynı bilgi kaynaklarıyla ve aynı duygularla donatabildi. Bu ortak bilgiler ve duygular, Yunan ve Latin klasiklerine gelişigüzel değinişlerin kolaylıkla ve hemen tanınacağını bilen yazarlarca ve oyuncularca kullanıldı.

Avrupa'nın Üstünlüğünün Kökleri

Zenginlik, çeşitlilik, güçlülük ve insanın gözünün görebildiği uzaklıklara dek görünen herhangi bir yeniliği kavrayıp benimsemeye hazır olması, Eski Rejim günlerinde Avrupa'nın kültürel yaşamının ayırt edici özellikleriydi. Dünyanın başka hiçbir yerinde, böylesine serüvenci bir ruhun tutumuna benzer bir tutumla karşılaşılmadı. Bu nedenle Avrupa, tarihte ilk olarak Eski Dünya'nın tutucu uygarlıklarını, yalnızca teknolojik, askeri konularda değil, aynı zamanda bilim, felsefe, tarih ve bilginlik alanlarında da göze çarpar bir biçimde geçmeye başladı. Aklın eldeki soruna korkmadan ve sıkılmadan uyarlanmasının –güzel sanatlar alanında genellikle olduğu gibi– sonucu belirleyici olmadığı durumlarda, Avrupa'nın herhangi bir açık ve kesin üstünlüğe sahip olduğu söylenemez. Gerçekten Çin ve İslam sanatının olgunluğunun ve biçemdeki tutarlılığının, Avrupalıların durmadan yeni biçimler ortaya koyma yolunda üretebildikleri herhangi bir sanattan daha büyük olma durumunu sürdürdüğü söylenebilir.

Bununla birlikte, Batı'nın dünya egemenliğine yükseliş hareketi başlamıştı. Bundan sonraki bölümlerde, Avrupa'nın bu üstünlüğünün, insanlığın öteki uygarlıklarının özerkliklerinin temelini nasıl kazıp onu sonunda nasıl yıktığını göreceğiz.

YİRMİDÖRDÜNCÜ BÖLÜM

1648 - 1789 Yılları Arasında Amerika Kıtaları ve Rusya

Koloniler Amerikası ve Ortodoks Rusya 1648'de hâlâ Avrupa toplumunun dışındaydı ve Avrupa uygarlığının tam anlamıyla bir parçası durumuna gelmemişlerdi. 1789'dan sonraki yıllar için bunları söyleyemeyiz. Bir zamanlar Avrupa toplumundan sayılmayan bu ülkeler, artık Avrupa uygarlığı değil de, Batı uygarlığı dememiz gereken toplumun etkin ortakları olmuşlardı. Amerika kıtalarına Avrupa tipi bir uygarlık sağlam biçimde yerleşti; Amerika kurumları ve düşünceleri, bağımsızlığını yeni kazanmış olan ve Avrupa'nın Eski Rejimini daha önce karşılaştığına hiç benzemeyen ölçüde tehdit eden Amerika Birleşik Devletleri ta-

rafından, gururla dünyaya duyuruldu. Rusya'da ise, 1789' da, yönetici klik, yüksek Avrupa kültürünün inceliklerini özümlemiş bulunuyordu ve Rus devlet gücü Avrupa'nın savaş ve politika alanlarında önemli bir rol oynamaya başlamıştı. Rusya'nın çok geniş topraklara sahip büyük bir devlet oluşu ve otokratik hükümeti, Batı Avrupa'nın ona göre daha küçük kalan devletlerini korkutuyordu. Bu, kendi alanında, Amerika örneğinin temsil ettiği demokratik devrim kadar gerçek bir tehlikeydi. Yukarıdaki nedenlerle, Avrupa toplumunun bu iki büyük dalını, bu dönemde, Batı uygarlığının genişleyen yapısının bir parçası olarak ele almak uygun düşecek. Amerikan ve Rus toplumlarının, birbirlerinden ve onları Avrupa toplumunun merkezini oluşturan ülkelerdeki yaşam biçimlerinden ayırt eden bazı özellikleri de vardı; ama bunlar, bambaşka uygarlıkların ortaya çıkmakta olduğunu gösterecek kadar farklı özellikler değildi. Tersine, Atlantik'in öbür yakasındaki ve Avrupa-Rusya sınırının gerisindeki topraklarla Avrupa arasında kurulan ve gittikçe karmaşıklaşan etkileşimler, Avrupa ile onun Amerika ve Rusya uzantıları arasındaki farkı azaltacak yönde gelişti.

Hem Rusya'daki hem Amerika'daki toplumları Batı uygarlığının merkezindeki toplumlardan ayıran en önemli öğe, toprakların oldukça bol, buna karşılık insan gücünün (hiç değilse eğitilmiş ve nitelikli insan gücünün) oldukça kıt olmasıydı. Böyle bir duruma karşı iki tepkiden biri gösterilebilir. Uygar toplumu bir arada tutan ve toplumsal sınıflarla uzmanlık grupları arasında işlerliği olan bir ilişki biçimi sağlayan birbirleriyle kenetlenmiş tüm beceriler, mertebeler ve saygı kalıpları sistemi, dağılıp anarşik bir eşitliğe ve bir kültürel yeni barbarlığa varabilir; ki Rusya'da Kazaklar ve birçok Sibirya öncüleri böyle bir yaşam tutturmuşlardır. Kanada'daki Fransız *coureurs des bois*'ları, Birleşik Devletler'deki İngilizce konuşan *pioneer*'ler, Brezilya

bandairante'leri, Arjantin'in *gaucho*'ları, Avustralya'nın *swagman*'ları, Güney Afrika'nın *voortrekker*'leri ve Alaska'nın *sourdough*'ları* da aynı şeyi yaptılar. Komşu ve düşman bir devlet tarafından durdurulamadıkça, genişleyen bir uygar toplum, hemen hemen her zaman, böyle aşağı yukarı eşitlikçi, az çok şiddete dayanan bir kargaşa içine düşme eğilimi gösterir.

Bununla birlikte, bazı durumlarda bu tür sınır toplumlarında bir efendi-hizmetçi kutuplaşması doğabilir. Böyle bir sonucun doğmasının nedeni ekonomik, siyasal ve askeri dış baskıların bazen sınırlardaki eşitlikle sağlanamayacak kadar karmaşık bir toplumsal örgütlenişi gerektirmesidir. Sınır bölgesinin eşitlikçi koşullarında, işgücü pazarının hiçbir ekonomik yasası, bir insanı bir başkası için çalışmaya zorlayamaz. Toplumsal hiyerarşinin en alt katmanlarındaki bir insanın ıssız yerlere kaçıp özgürlüğüne sahip çıkması güç değildir. Bu nedenle bu tür kaçışlar, ancak yasal ve bazen fiziksel güce başvurularak önlenebilir. Dolayısıyla, Yeni Dünya'da görülen kölelikle Eski Dünya'da görülen "yeni serflik", Birleşik Devletler'de sofuca bir ulusal geleneği sınır bölgesi yaşamıyla birlikte gerçekleştirme eğilimi gösterdiği özgürlük ve eşitlik kadar bu bölgelere özgü özelliklerdir.

Bazı önemli kuraldışı örnekler görülmekle birlikte, genel olarak, Kuzey Amerika'da ve Güney Amerika'nın bazı bölümlerinde, insan gücü kıtlığına karşı gösterilen tepkiye

---

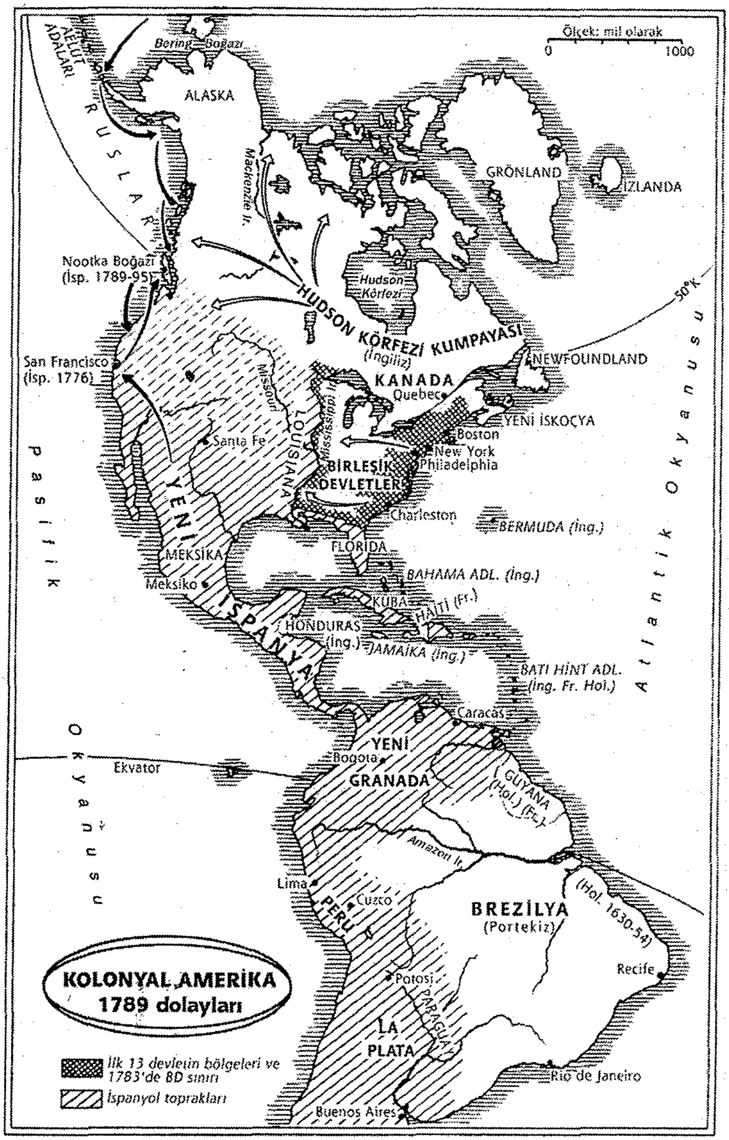
* *"Coureurs des bois"*lar, kürk elde etmek için Kanada'daki Amerika Yerlilerinin topraklarının içlerine dek giren Avrupalı avcılar ya da kürk tacirleridir;
*"Pioneer"*ler, Amerika Birleşik Devletleri'nde yeni topraklara yerleşme hareketini başlatan akıncı ruhlu, girişimci "öncü" topluluklardır;
*"Bandeirante"*ler, genellikle Sao Paulo kökenli serüvenciler, altın arayıcılar, kâşiflerdir;
*"Gaucho"*lar, Arjantin pampasının sürü bekçileridir;
*"Swagman"*lar, Avustralya'nın sırtı bohçalı gezici tarım emekçileridir;
*"Voortrekker"*ler, Güney Afrika'ya yerleşen Felemenkli öncü çiftçilerdir;
*"Sourdough"*lar, Alaska'nın altın arayıcılarıdır (ç.n.).

eşitlikçi ve özgürlükçü bir tutum egemen olurken; Rusya'da, sınır bölgelerindeki emek kıtlığına karşı baskıcı bir tepkinin gösterildiği söylenebilir. Öte yandan, Amerika'nın İspanyollar tarafından ele geçirilmiş olan en zengin ve en geniş bölgelerinde, kesin bir biçimde tabakalaşmış bir toplum biçimi, 1789'dan çok sonraki tarihlere dek kalabilirken; Rusya'da anarşik ve özgürlükçü ruh, kamu yaşamında su yüzüne çıkmaya pek yakın bir düzeyde varlığını sürdürmüştür ve zamanımızda da sürdürmektedir. Bir başka deyişle, birbirlerinin tersi gibi görünmekle birlikte, Amerika kıtalarıyla Rusya'nın birçok ortak yanı vardır.

Amerika Topraklarını Ele Geçirme Yarışı

Onyedinci yüzyılın başlarında Fransız, Felemenkli ve İngiliz serüvencilerin kurdukları küçük koloniler kök salıp gelişmeye başlayınca, Amerika kıtaları ulusal etki alanlarına bölündü. Bunun sonucunda Avrupa savaşları, Hintli (Kızılderili) savaşçıların, Avrupalı askerlerin ve kolonilerin milis güçlerinin katıldıkları koloni savaşlarına yansıdı; bazen de koloni savaşları Avrupa savaşlarına yol açtı.

Bu savaşların ilk kesin dönüm noktası, Felemenklilerin, önce Brezilya'yı bazı koşullarla Portekiz'e bağlamak istediklerini öne süren asilere, sonra da Yeni Amsterdam'ı ele geçirdikten sonra, ona New York adını veren İngilizlere kaptırmalarıyla, 1654-1664 yılları arasında Amerika'dan uzaklaştırılması oldu. İkinci büyük dönüm noktasına, daha önce görülmemiş derecede şiddetli ve dünyayı sarsan bir savaştan sonra, Fransa'nın Kanada'yı İngilizlere bırakmasıyla varıldı. Ne var ki, İngilizlerin aynı zamanda Hindistan'da üstünlük kurdukları yıllara rastlayan bu çok büyük zaferlerini, çok geçmeden, İngiliz hükümetinin üzerlerine yüklediği vergilerden onuru incinen Amerikan kolonicileriyle İngilizler arasında ortaya çıkan kavgalar izledi. Artık

KOLONYAL AMERİKA
1789 dolayları
Ölçek: mil olarak
0
1000
AELUT ADALARI
Bering Boğazı
ALASKA
RUSLAR
Mackenzie Ir.
GRÖNLAND
İZLANDA
Hudson Körfezi
HUDSON KÖRFEZİ KUMPAYASI
(İngiliz)
50°K
Nootka Boğazı
(İsp. 1789-95)
San Francisco
(İsp. 1776)
NEWFOUNDLAND
KANADA
Quebec
YENİ İSKOÇYA
Boston
New York
Philadelphia
Missouri
Mississippi Ir.
LOUISIANA
Santa Fe
BİRLEŞİK DEVLETLER
Charleston
BERMUDA (İng.)
FLORİDA
BAHAMA ADL. (İng.)
KÜBA
HAİTİ (Fr.)
YENİ
MEKSİKA
Meksiko
İSPANYA
HONDURAS (İng.)
JAMAİKA (İng.)
BATI HİNT ADL. (İng. Fr. Hol.)
Pasifik
Okyanusu
Atlantik Okyanusu
Caracas
Ekvator
YENİ GRANADA
Bogota
GUYANA (Hol.) (Fr.)
Amazon Ir.
Lima
Cuzco
PERU
BREZİLYA
(Portekiz)
(Hol. 1630-54)
Recife
Potosi
PARAGUAY
LA PLATA
Rio de Janeiro
Buenos Aires
İlk 13 devletin bölgeleri ve 1783'de BD sınırı
İspanyol toprakları

Kanada'dan gelecek bir tehlike söz konusu olmayınca, İngilizlerin kırmızı ceketli askerleriyle vergi toplayıcıları, kolonicilerin gözüne çok kalabalık görünmeye başladı. Bunun sonucu İngilizlerle önce bir tartışmanın, sonra da (1775-1783 arasında) savaşın çıkması oldu. Savaşı, 1778-1783 yılları arasında savaşa kesin olarak ve İngilizler aleyhine karışarak daha önce uğradığı yenilginin öcünü alan Fransızların geniş çaplı yardımları sonucu, koloniciler kazandı.

Avrupalıların uluslararası alanda birbirleriyle giriştikleri yarışma, Amerika kıtalarının Pasifik kıyıları boyunca uzanan topraklarını da etkiledi. 1728 ile 1741 yılları arasında, Rus donanmasının komutanı Vitus Bering, adı verilen boğazın yanı sıra Alaska'yı da keşfetti. Rus kürk tacirleri, çok geçmeden Aleut Adalarında ve Alaska Anakarasında küçük yerleşme merkezleri kurarak onun gittiği yolu izlediler. Bununla ilgili haberler, İngiliz Hudson Körfezi Kumpanyasını harekete geçirdi. Bu kumpanya, Kayalık Dağların batısındaki Kanada topraklarını keşfe kalkıp buralarda hak sahibi olduğunu öne sürdü. Kumpanya, bu bölgelerin keşfedilmesi işini 1789'da tamamladı. İspanyollar buna, kıyı boyunca kuzeye doğru ilerleyerek, San Francisco'da (1775'te) ve Nootka'da (1789'da) misyonerlik merkezleri kurarak karşılık verdiler.

Böylece Avrupa devletlerinin uluslararası alanda güçlerini, üstünlüklerini kabul ettirme savaşımlarının sonucu, tüm Yeni Dünya'nın, imparatorluklar tarafından, sınırları az çok kesin biçimde belirlenmiş parçalara bölünmesi oldu. Bununla birlikte toplumsal durum bu savlara hiçbir zaman yetişemedi. Amerikan Devrimi sırasında Kuzey Amerika'da yerleşme yerlerinin yayılması, ancak Appalaş Dağları'na kadar ulaşabilmişti ve beyazlar, kıtanın uzak iç bölgelerinde Avrupa tipi bir toplum kurabilmiş değillerdi.

İspanyol Amerikası'nın Görkemi

Kafaları günümüzün ekonomik ve siyasal ilişkilerinin durumuyla biçimlenmiş olan Birleşik Devletler yurttaşlarının, kolonicilik dönemleri hakkında doğru bir tarihsel perspektife sahip olabilmeleri kolay değil. Bununla birlikte, hangi ölçütle karşılaştırılırsa karşılaştırılsın, onsekizinci yüzyılda Massachusetts ormanlarının ya da Virginia yamaçlarının yoksulluğu ve kaba köylü yalınlığı, Lima'nın ve Meksiko'nun parlaklığı karşısında pek sönük kalıyordu. Gerçekten 1793'te Meksiko'nun 100.000'e ulaşan nüfusu, onu Londra ve Paris dışında tüm Avrupa kentlerinden daha büyük bir kent durumuna yükseltmişti.

Amerika Yerlilerinin nüfusunda görülen, onaltıncı yüzyılda ve onyedinci yüzyılın başlarında büyük bir yıkıma yol açan azalma hareketi, 1650 dolaylarında durdu. Bu tarihten sonra, Meksika'da ve İspanya İmparatorluğu'nun Yeni Dünya'daki öteki topraklarında gittikçe hızlanan bir nüfus artışı görüldü. Bir olasılıkla Amerika Yerlileri, Avrupa'dan ve Afrika'dan gelen ve atalarının büyük bir bölümünü yok eden hastalıklara karşı gerekli bağışıklıkları kazanmışlardı. Nüfus artışı zamanla, özellikle İspanya İmparatorluğu'nun Amerika limanları arasında kıyı ticaretini yasaklayan ve kolonilerle yapılan tüm dışsatımlarla tüm içalımları tek bir kentten, Cadiz'den yaptıran tekelci düzenlemelerin (1774-1778 arasında) gevşemesinden sonra, ticaretin her alanda gelişmesine ortam hazırladı. Onsekizinci yüzyılın sonlarında ekonomik yayılmada görülen yeni bir atılımın, yenilerde "Aydınlanmış" İspanya'dan gelen son modalara ve düşüncelere karşı canlı bir ilgi gösteren serbest meslek sahiplerinden, tacirlerden ve memurlardan oluşan yaşam dolu bir orta sınıf yaratmasından önce bile, eski üniversiteler ve aristokratik kültürel gelenekler, İspanya İmparatorluğu'nun bilginlerine Avrupa'nın kültürel ve entelektüel yaşamına katılma olanağını verdi.

Başlangıçta, kuzeyindeki İngilizce konuşan kolonicilerin her alanda, o zamana dek ulaştıkları düzeyi aşan büyük bir atılım yapmış olmasına karşın, İspanyol Amerikası toplumunun gelişmesi iki nedenle köreldi. Bu nedenlerden biri, toplumu ayakta tutan Amerika Yerlisi köylü sınıfının, İspanyol koloni yaşamının yüksek kültüründen hemen hiç yararlanamamasıydı. İkincisi, Kilise'de görülen ve onun koloni toplumu içindeki olağanüstü ekonomik egemenliğini hiçbir biçimde savunulamaz duruma düşüren düşünce ve ahlak eksikliğiydi. Bunun üzerine, laik kafalı liberaller Kilise'ye saldırınca, Amerika Yerlilerine İspanyol uygarlığına duygusal alanda canlı bir katılma olanağı veren ve onları boyun eğmeye razı eden tek kurumsal bağı zayıflatmış oldular. Bu nedenle, Kilise'ye yöneltilen herhangi bir ciddi saldırı, Amerika Yerlilerinin ayaklanmasına ve kaosa yol açtı. İnançlarının böyle bir yan ürününün doğması, liberal düşünceli insanları dehşete düşürdü. Çok geçmeden, İspanyol seçkinlerini derin iç kuşkular sardı. Böyle kuşkular içindeki kafalar, kendi çıkarlarını düşünen serüvencilerin ve ahlaksız politikacıların at oynatmalarına elverişli bir alan oluşturdu.

Bu tür yorumlar, İspanyol Amerikasında ondokuzuncu ve yirminci yüzyılda görülen gelişmelerin ışığında akla yakın görüşler sayıldı. Ama İspanyol imparatorluk toplumuna ileride egemen olacak zayıflık, onsekizinci yüzyılın sonuna kadar açık bir biçimde ortaya çıkmış değildi. Tersine, Pasifik'in karşı kıyısındaki Çin İmparatorluğu gibi İspanya İmparatorluğu da, çevresindeki tüm devletlerin, halkların ve kültürlerin üstüne yükselmiş ulu bir çınar gibi görünüyordu.

Erken Gelişmiş Koloniler Yanında Geri Kalmış Koloniler

İsyanyol topraklarının güneydoğu sınırlarının ötesinde uzanan Brezilya, Felemenkliler çekildikten sonra bile siyasal alanda kargaşadan kurtulamadı. Brezilya plantasyonlarındaki köleler arasına yerleşmiş Afrika kültürlerinin canlı biçimde yayılmış olması bir yana, uzak orman bölgelerinde yaşayan insanların ırmaklardaki kum birikintilerinden altın elde etme yolundaki çabaları, bu kişilerin Paraguay'da Cizvitlerce kurulan, Yerlilerin varlıklarını sürdürmeleri için ayrılmış alanlara yaptıkları saldırıların acımasızlığı, İspanya krallık temsilcilerinin düzenli, barış içinde ve oldukça iyi yönetilen topraklarının onurlu ve tantanalı durumlarıyla karşılaştırıldığında pek düşkün görünür.

Britanya kolonileri de İspanya kolonilerinin ululuğuyla yarışabilecek durumda değildi. Kuşkusuz Boston, New York ve Philadelphia liman kentlerinde İngiltere'deki toplumun ve kültürel yaşamın küçük çaplı kopyaları ortaya çıkmıştı. Çeşitli koloniler arasında ve her koloni içinde görülen dinsel farklılıklar, 1700'den sonra dinsel bir birliğin sağlanmasını olanaksız kılacak düzeye vardı. Laiklik, belki de Kilise yetkesinin çökmesi sonucunda, daha kolay dile getirilebilir bir ortama kavuşmuştu; ancak kurulu dinin bozguna uğraması, aynı zamanda dinde duygusal temellere dayanan bir yeniden canlanma hareketine yol açtı ve bu dinsel yeniden canlanma, koloni yaşamının çok belirgin bir özelliği durumuna geldi.

İngiliz kolonileri, birçok bakımdan o çağda Avrupa'da görülen gelişmelerin gerisinde kaldı. Fakat bazı bakımlardan Kuzey Amerika'nın evrimi, Eski Dünya'nın evrimini geçti. Amerikan Bağımsızlık Savaşı, kolonicilerin III. George'a ve Britanya Parlamentosu'na karşı ayaklanmaları-

nın nedenini açıklamak ve bu davranışlarını haklı göstermek için kullandıkları düşünceler, büyük ölçüde "İngiliz yurttaşlarının hakları"nın geleneksel tanımlamalarına dayanıyordu. Ancak bunların yanı sıra, daha radikal "İnsan Hakları" tanımları da kullanıldı ve bunlar Amerikan Devrimi' ni, evrensel önem taşıyan bir olay durumuna yükseltti. Birçok Avrupalı, Amerika Birleşik Devletleri'nde gerçekleştirilen durumlarıyla insan haklarının, Avrupa'nın Fransa gibi karanlığa batmış ve geri kalmış halklarının umutla ulaşmaya çabalayabilecekleri bir örnek olduğuna gerçekten inandı. Bu nedenle, Amerikan Bağımsızlık Savaşı ve bu savaşın sonunda ortaya çıkan anayasal çözüm, bu akımı temsil eden örneğin çok güçlü olması yüzünden sağlam bir biçimde dünya tarihi sahnesine çıktı. Daha sonra, İngilizlerin uzak ülkelerdeki ve yoksul kardeşleri olarak değerlendirilen insanlar tarafından ortaya konan liberal ilkeler, Amerika olaylarını Avrupa politikasının ön sıralarına getirdi.

Rusya'nın Çağdaşlaşması

Amerikalı koloniciler, Avrupa tarihinin akıntısına katılırken hiçbir psikolojik eziklik duymadılar. Tersine, atalarının İngiltere'den göçerken arkalarında bıraktıkları kültürel geleneklere, atalarından daha büyük bir oranda katılmaktaydılar. Bunun için herhangi bir inanç değiştirmeleri de gerekmedi. Rusya ise, önce Hıristiyan gerçeğe yalnızca Rusya'nın sahip olduğu yolundaki Ortodoks savın çevresinde ve bir mutlak hükümdara boyun eğme temeli üzerinde kurulmuş olan kendisine özgü yaşam biçimini reddetmek zorunda kaldı. Böyle bir geçmişi bırakmak kolay değildi. Bununla birlikte Ruslar –daha doğrusu Rus yöneticileri– Patrik Nikon'un kilisenin tören kitaplarında resmi reformu başlattığı 1654 ile Çar Büyük Petro'nun öldüğü 1725 yılları arasında bunu yapabildiler.

Nikon, tüm kilise ayinlerinde kullanılan el kitaplarını, su götürmeyecek kadar doğru, özgün Yunanca metinlere dayandırma yolunu izledi. Tüm Rusya'da tekdüzelik, ancak böyle sağlanabilirdi. Rusça metinlerdeki yanlışları göstererek Ortodoks Rusları azarlayan Katolik Roma propagandacılar, ancak böyle susturulabilirdi. Kilisenin önderleri kadar hükümetin ileri gelenleri de bu düşünceyi tümüyle benimsediler; öyle ki Nikon, Çar ile (1658'de) tartıştıktan ve (1666'da) Patriklik'ten uzaklaştırıldıktan sonra bile, başlattığı reform politikasına devam edildi.

Fakat birçok yoksul ve aşağı tabakadan Hıristiyan, kilise ayinlerinin bilinen sözlerinin resmen değiştirilmesini, Mesih Düşmanı'nın* egemenlik döneminin başlama işareti olarak gördü. Kurtuluş için gerekli olan kutsal deyişleri ondan başka kim değiştirmeye kalkışabilirdi? Bu düşünüşün sonucu olarak dinsel muhalif topluluklar –Rus tarihinin sonraki döneminde "Eski İnançlılar"** olarak bilinecek kimseler– ortaya çıktı ve bunlar resmi görüşe boyun eğdirmek için hükümetin yaptığı zorlamalara inatla, bazen kahramanca karşı durdular. Bu tür toplulukları kuvvet kullanarak dağıtma çabaları yüzünden eski yolları savunanlar, kendilerini hiçbir kurtuluş yolu kalmayacak biçimde kuşatılmış bulunca bazen topluca intiharlara başvurdular. Bazen de bu dinsel muhalifler, kendilerini gizleme yolunu seçtiler. Öyle ki köylüler, bir yandan kilisede yeni tapınma düzenine uyuyor görünürken, öte yandan gizlice, çürümüş bir kilise ile laikleşmiş devlet arasındaki kutsal olmayan ittifakın, dünyanın sonunun yakında geleceğinin işareti olduğu görüşünü savunan öğreticileri dinliyorlardı.

Bu tür kanıların Rus halkı içinde ne ölçüde yayıldığını bilmek olanaksız. Düzenden hoşnut kalmayan, başka koşullarda hoşnutsuzluklarını siyasal biçimlerde ortaya döke-

---

* "Anti-Christ": Deccal (ç.n.).

** İngilizce metinde "Old Believers" (ç.n.).

bilecek olan geniş köylü kitlelerinin bu hoşnutsuzluklarının (gizli gruplar İsa'nın İkinci Gelişi'nin belirtisi olan bir mucizeyle göklerin açılışını beklemek yolunda birbirlerini uyardıkları sürece) etkili biçimde dinsel kanallara yöneltilmiş olması akla yakın görünüyor. Büyük Petro'nun ve ardından gelen birkaç Çar'ın, gitgide gelişecek bir ayaklanmaya yol açmadan, Rusya'nın yapısına amansızca yeni bir biçim verebilmelerini sağlayan şey, büyük olasılıkla bu psikolojik güvenlik süpabıydı. Çünkü Petro'nun reformları, tutsak edilen İsveçlilerle kaçırılan Felemenklilerin, Çar'ın elinin erebileceği yerlerde toplanmış olan ve Avrupa dünyasının ayak takımıyla desteklenen kişisel tanışlarının ve elde edecekleri nimetler karşılığında düşünceleriyle politikasının öncülüğünü yapanlar arasında seçip yarattığı küçük bir kliğin işiydi.

Petro, daha delikanlılık çağına bile ulaşmadığı bir yaşta, 1689'da tahta çıktı ve eski Rusya yaşamında geniş çaplı bir reform seferberliğini, ancak Batı Avrupa'ya yaptığı ve kimin tarafından düzenlendiği bilinmeyen (ama iyi düzenlendiği bilinen) bir geziden döndüğü 1698 yılında başlattı. Bu tarihten sonra, gerekli olabilecek tüm endüstriyel, yönetimsel ve entelektüel becerilerle desteklenmiş, dünyanın herhangi bir ülkesindeki kadar iyi bir ordu ve donanma kurma yolundaki çılgınca ve bazen düzensiz çabalarını kesintisiz sürdürdü. Petro'nun böylesine büyük başarılar elde edebilmesinde, kuşkusuz güçlü ve zorba kişiliği kendisine yardımcı olmuştu. Buyrukları, ancak zorbaca komutanlarına boyun eğecek biçimde yetiştirilmiş subayları tarafından gerçekleştirilebilirdi. Bu subayların çoğunu, daha çocuk denecek yaştayken kurup yetiştirdiği Muhafız Alayı'nın sıradan erleri arasından seçti. Daha sonra, Muhafız Alayı'nın saflarını, soylulardan oğullarını buraya er olarak göndermelerini isteyerek soylularla güçlendirdi. Bu gençler Alay'da yeteneklerini gösterdiklerinde, onları hemen öne çıkarı-

yor, o sıradaki gereksinimlere göre askeri, sivil, diplomatik ya da yargısal herhangi bir görev verip yükseltebiliyordu.

Bu sistem yürüdü. Rusya'nın kırsal bölgelerindeki ailelerin gençleri, saraya getirilip, Çar'ın savaşta ve barışta kendilerine vereceği görevlere gönderilmeden önce, Muhafız Alayı'nın üyeleri olarak yeni davranış biçimleri edinmek üzere yetiştirildi. Makedonya Kralı Phillippos ve büyük Osmanlı sultanları da, kendilerine bağlı askeri ve sivil birlikler oluşturmak için aynı yöntemi kullanmışlardı. Onlar da, Petro'nun dostları gibi, eski yaşamlarından son derece farklı bir saray kültürünün baştan çıkarıcı parlaklığına kapılarak geçmişle ilişkilerini kopardıkları için, üstten dayatılan bir devrimin gereklerini kendilerine verilen buyruklara göre noktasına virgülüne yerine getirebilmişlerdi.

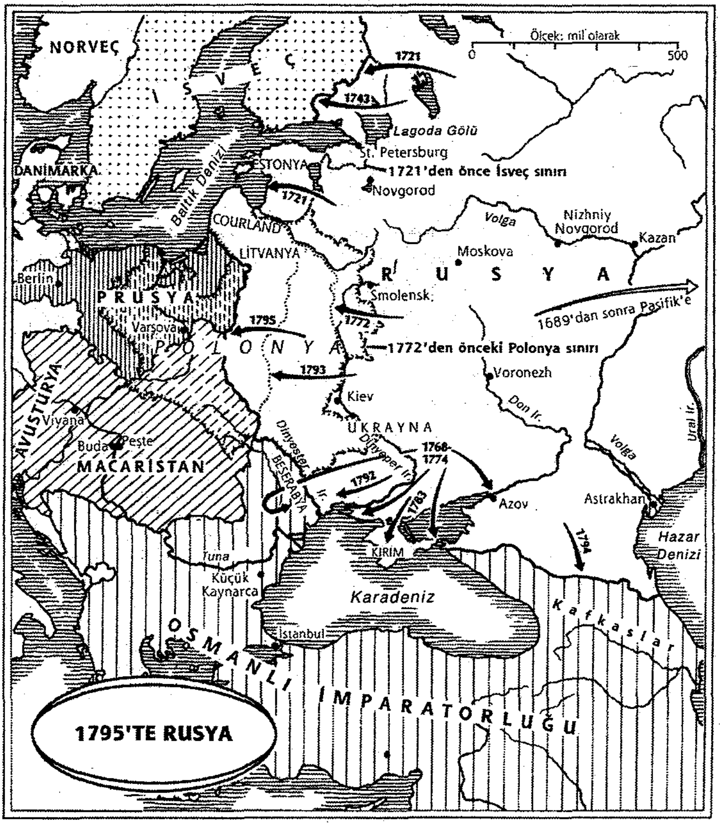
Petro'nun 1725'te ölüşü, kendilerini hiçbir belirli siyasal yasallık ilkesiyle bağlı görmeyen çevresini ciddi bir sorunla karşı karşıya bıraktı. Böyle bir anlayış ve uygulamayla, özellikle devrimci Çar'ın öz oğlunu öldürttüğü ve arkasında hiçbir erkek mirasçı bırakmadığı bir durumda, tahta geçiş nasıl bir kurala bağlanabilirdi. Bu durumun doğurduğu belirsizlikler, entrikalara ve çirkin saray darbelerine ortam hazırladı. Bu darbelerin en ilginci, krallık ailesinden gelen kocasının öldürülmesinden sonra bir Alman prensesini, 1762'de Rusya imparatorluğu tahtına çıkardı. Bu prenses, tahta geçtikten sonra II. Katerina adını aldı. İktidara haklı olarak geçtiğini öne süren savlarının pek sağlam olmamasına karşın Katerina, uzun süre tahtta kaldı ve ülkeyi başarıyla yönetti. Çok geçmeden, bu başarılarından dolayı Büyük Petro'ya yapıldığı gibi, "Büyük Katerina" adı verildi. Rusya'ya kararlılığın gelmesinde rol oynayan öğelerden biri de, yönetici klik arasındaki tartışmaların ve entrikaların ipin ucunu kaçırma noktasına varmasıyla, tüm ilgili tarafların, yönetime kırgın geniş köylü kitlesi karşısında ne kadar az ve zayıf olduklarını görünce geri çekil-

meleri oldu. Bir başka öğe, Ukrayna topraklarının onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında ticarete yönelik tarıma açılmasıyla Rus ekonomisinin uzun süren bir patlama dönemi içine girmesinin, Rusya topraklarının efendileri arasında işlerliği olan bir birlik sürdürülmesine yardım etmesiydi.

Rusya'nın Büyük Devletler Arasına Girişi

Askeri ve diplomatik sorunlarda, Petro'nun tam bir başarı kazandığı söylenemez. İsveçlileri (1700-1721 arasındaki) uzun ve güç bir savaştan sonra yenilgiye uğratmış, Finlandiya Körfezi'nde dar bir kıyı elde etmeyi başarmıştı. Daha sonra, olağanüstü bir acımasızlıkla, Neva Irmağı'nın ağzındaki bataklık topraklar üzerinde yeni bir kent, St. Petersburg'u kurmuş ve bu yeni yapıtını, Rusya'nın başkenti yapmıştı. Öte yandan, Türklere karşı çok daha az başarılı olabilmişti. Önceleri, 1696'da elde ettiği bir başarıya karşın, ele geçirdiği tüm toprakları birkaç yıl sonra geri vermek zorunda kalmıştı. Bununla birlikte, yaşamının son yıllarında öteki Müslüman komşusu İran Şahı'na karşı kazandığı zafer, Çar'a sınırlarını Hazar Denizi'nin en güney noktasına kadar genişletme olanağını vermişti.

Petro'dan sonra gelenler, Rus birliklerini her fırsatta Avrupa savaşlarına soktular. Rus gücünü gözler önüne seren en büyük gösteri, Yedi Yıl Savaşları (1756-1763) sırasında Rusya'da gerçekleşen yönetim değişikliği üzerine, Rus birliklerinin, bir gece içinde, bir tarafı bırakıp öteki tarafın yanında yer almaları ve böylece Prusya Kralı II. Frederick'i, hemen hemen kesin görünen bir yıkımdan kurtarmalarıyla ortaya kondu. Ruslar, Büyük Katerina'nın Osmanlı Sultanı'na karşı kesin bir başarı kazanacağı (1768-1774 yılları arasında süren) savaştan önce, Türklere karşı sonuç vermeyen iki savaş açtılar. Büyük Katerina'nın Türkleri yıkıp kendi imparatorluğunun kanadı altında yeni bir

Ortodoks Bizans İmparatorluğu kurma yolundaki büyük planı, bilindiği gibi gerçekleşmedi. Fakat Rusya, Dinyester Irmağı'na kadar uzanan Karadeniz kıyılarını topraklarına kattı; Prusyalılar ve Avusturyalılar yenilen Türkler karşısında ilerleyişini durdurmak için sus payı olarak, Polonya'nın (1772'deki) ilk bölüşülmesinde, Rusya'nın bu bahtsız ülkenin büyük bir parçasını işgal etmesine izin verdiler. Polonya'nın daha sonraki (1793'te ve 1795'te yapılan) iki

bölüşülmesinde de Rusya, sınırlarını batıda Vistül Irmağı'na kadar genişletecek biçimde paylar aldı.

Böylece Rusya, dışta büyük Avrupa devletleri grubunun etkin ve saygı gören bir üyesi durumuna gelirken, içte, yapım ve ticaretteki büyük gelişmeyle birlikte, Ukrayna topraklarında yerleşme merkezlerinin güneye doğru yayılarak genişlemesi, Rus toplumuna daha Avrupalı bir görünüm vermeye başladı. Köylü topluluğu, batıdaki Avrupa ülkelerinin aristokrasilerinin davranışlarını gitgide daha çok taklit eden, onların sahip oldukları yasal hakları elde etme yolunda gitgide daha ileri noktalara ulaşan efendilerinin yaşamlarından ayrı bir dünyada, "her şeyden habersiz" karanlık yaşamlarını sürdürdüler. Örneğin 1762'de, soyluların Çar'a hizmet etme yolundaki yasal zorunlulukları kaldırıldı ve bunun sonucu birçok soylu topraklarına çekildi. O tarihte gerekli görevleri yapacak sayıda, hatta görev sayısından çok insan yetiştirilmiş bulunuyordu ve hükümetin vergilerle sağladığı gelirler, Korkunç İvan'ın ve Büyük Petro'nun başlıca dayanakları olan hizmet karşılığı toprak bağışlarında bulunma yönteminin yerine, orta halli maaşlar ödenebilmesine olanak verecek kadar artmıştı.

Toprak sahiplerine karşı yasal yükümlülükleri azaltılmak şöyle dursun, daha da artırılan serflerse, kuşkusuz efendilerine tanınan bu yeni ayrıcalıklardan dolayı derin bir üzüntü içindeydiler. Yoksul ve aşağı tabakadan insanların da angarya yükünden kurtarılmamaları için ortada ne gibi bir neden vardı ki? Emilian Pugaçev'in yönettiği, sınır boylarındaki özgür yaşam günlerinin anılarını hâlâ taptaze yaşayan Batı Rusya'da odaklaşmış büyük bir ayaklanma, bu tür duyguları ve düşünceleri dile getirdi. Ayaklanma (1773-1775) acımasızca bastırıldı. Bunun üzerine düzenden hoşnut olmayan köylüler kendilerini dinsel muhalefet akımlarına ve sarhoşluğa verdiler. Öte yandan soyluların çoğu, Fransa'ya ve öteki büyük Avrupa halklarına yetişme

ya da onları geçme yolunda hırslı bir çaba göstermeye başladılar. Çünkü Katerina çağının üzerinden bir kuşak geçmeden, ülkelerinin tarım, ticaret ve kamu yönetimi alanında ilerlemesini sağlamak için (kişisel çıkarlarını olduğu kadar) ülkücülüklerini ve enerjilerini ortaya koyma yolunda çok geniş bir alan bulmuşlardı. Köylülerin düzenden soğumuş olmalarına karşın, Çarlık Rusyasının "hizmetçileri", ülkelerini zengin, büyük ve dünya ulusları arasında saygın bir yere getirdiklerinden, herkesin çıkarı için çalıştıklarından emindiler. Rus toplumunun aşağı sınıflarına kendilerine düşen görevi yaptırma yolundaki her türlü zorlama, Rusya'nın savaş ve diplomasi alanlarında elde ettiği somut başarılara bakılarak haklı görüldü.

YİRMİBEŞİNCİ BÖLÜM

1700 - 1850 Yılları Arasında Avrupa'nın Eski Rejimine Karşı Asya'nın Tepkileri

Osmanlı İmparatorluğu'nun hemen hemen tüm Macaristan'ı, savaşı kazanan Avusturyalılara bırakmasına yol açan (1699) Karlofça Barışı, Müslümanların gözünde, tarihin akışına uygun düşmeyen bir olaydı. İşin kötü yanı, böyle büyük bir yenilginin temel teolojik ilkelerle de uyuşmamasıydı. Bu ilkelere göre, Hazreti Muhammed'in yandaşları kendilerini aşağı görüp alay eden Mekkelilere saldırıp onları yendiğinden beri, savaşta kazanılan zaferler, her zaman Allah'ın yapılanları desteklemesinin bir belirtisi ve bir onayı idi. Bu durumda, Allah nasıl olur da, kendi çarpık inançlarına göre bile gitgide daha yanlış yollara sapan Hıristiyan domuzların ve imansızların yanında olabilirdi?

Bu sorun, İslam dünyasının karşısına, tüm yoğunluğuyla, ancak onsekizinci yüzyılın sonlarına doğru çıktı. 1768-1774 yılları arasında Ruslar, Osmanlı ordularını çok ağır bir yenilgiye uğrattılar. İstanbul'u alıp Sultan'ın iktidarını yıkmalarını, Osmanlı rejiminin kendi gücünden çok, Avrupalı diplomatların işe karışması önleyebildi. Bu durumda bile, savaşa son veren Küçük Kaynarca Anlaşması, gelecek için uğursuz bir belirtiydi. Çünkü bu anlaşma, Çar'ın Osmanlı yönetimindeki Ortodoks Hıristiyanları koruyacağını belirten, ancak bu korumanın nasıl olacağını açıkça ortaya koymayan sözlerle, Rusların Osmanlı içişlerine karışmalarına kapı aralamış oluyordu. Ruslar aynı zamanda, Karadeniz'de sınırsız denizcilik etkinliklerinde bulunabilme ve Boğazlar'dan geçiş hakları elde etmenin yanı sıra, Karadeniz kıyılarında önemli topraklar ele geçirdiler. Böylece Sultan'ın sarayları ve İstanbul, Rus gemilerindeki topların atış menziline girmiş oluyordu.

İslamların, Hıristiyanlık dünyasının siyasal önderi olarak gördükleri Kutsal Roma İmparatoru'na yenilmeleri, ataları Altınordu Hanı'nın sadık uyrukları olan ve Ortodoksluğun, Sultan'ın Balkanlardaki uyruklarıyla aynı kefeye konmasına yol açan Çar'a yenilmekle aynı şey değildi. Ayrıca 1774'te, Hindistan'daki İslam üstünlüğü de açıkça tehlikedeydi ve Safevi İmparatorluğu, İran'ı ve Türkistan'ı, birbirlerine rakip askeri komutanları uygar toplum düzenini parçalayan bir horoz döğüşü içine sokarak dağılmıştı.

Allah'ın desteğiyle askeri başarıların birbiriyle sıkı ilişki içinde olduğunu kabul eden sofu Müslümanlar için, 1699'dan beri olup bitenler, çözemedikleri bir bilmece gibiydi. Mutlak inkâr kör inancın tek seçeneğidir. Söz konusu kör inanç, Allah'ın dünya tarihinin gidişini anlaşılmaz bir biçimde tersine çevirdiği gibi, bu ters gidişin de, zamanı gelince düzeltileceğini beklemekle yetinen inanç idi. Bu süre içinde, kadercilik öğretisiyle desteklenen dünyaya

küsmüş edilgin bir tutum, Batı'nın yükselişi boyunca İslamların Avrupalılara karşı tepkisini oluşturdu.

Bununla birlikte bazı Müslümanlar, Allah'ın olayların gidişine karışmasını edilgin bir biçimde beklemeye razı olmadılar. Önlerinde apaçık iki yol gördüler. 1) "Frenkler"den askeri başarılarının teknik dayanaklarını alıp benimseyerek rakiplerinin askeri gücünü geçmek, ya da 2) İslamlığı, Müslümanların yaşamlarına girmiş her türlü bozukluktan arındırarak Allah'ın sevgisini yeniden kazanmak. Bu iki politikanın savunucuları da onsekizinci yüzyılın başlarında seslerini duyurmaya başladılar. Ne var ki, örneğin Japonlardan farklı olarak, İslamın talihsizliği, bu iki çarenin, hemen her zaman birbirinin tümüyle tersi olarak görülmesi oldu. Bu nedenle reformcuların çabaları, Müslüman toplumunu eskisinden daha büyük bir belirsizlik ve düş kırıklığı içinde bırakarak uygulama alanına konamadı.

Vahabilik Akımı

Dinsel arınma kuramının en önemli savunucusu, Arabistan Çölünde yaşayan ve izleyicilerini koruyup öğretilerini yayabilmek için, Suud hanedanının soylularına dayanan Muhammed bin Abdülvahap (1691-1787) idi. Abdülvahap'ın amacı açıktı: Tüm eski arınmışlığıyla Peygamber'in inancını yeniden kurmak. Bu, uygulamada, Sufi din adamlarının İslamlığa soktukları ermişlere tapınmanın ve öteki bozuklukların kararlı ve ödün vermez bir tutumla reddedilmesi anlamına geliyordu. Bu aynı zamada, *Kur'an*'da ortaya konan tüm kişisel davranış kurallarına kesin bir biçimde uyulmasını istemekti. Örneğin şarap içmek ve dince yasaklanmış öteki davranışlar, kuşkulu bir noktayla karşılaşıldığında daha ağır ve daha sıkı yükümlülüklerden yana görüşleri benimseme eğilimindeki Vahabiler tarafından sert bir biçimde cezalandırıldı.

Arabistan'daki Vahabi topluluğu, başlangıçta çok küçükken, neredeyse ilk İslam topluluğunun büyümesine benzer bir biçimde hızla gelişti. Abdülvahap öldüğü zaman izleyicileri, Arabistan'ın çoğu topraklarını denetimleri altına almış bulunuyorlardı. Ancak Abdülvahap'ın ölümünden az sonra akım, Avrupa örneğine göre donatılmış ve eğitilmiş Mısır birliklerinin Arabistan Çölü'nün eski usul savaşçılarıyla kapışıp onları (1818'de) kesin bir yenilgiye uğratmaları üzerine, askeri alanda gerilemek zorunda kaldı. Fakat savaş alanında alınan bu yenilgi, Vahabilik akımını ortadan kaldıramadı. Tersine Vahabilik, Suud ailesinin askeri ve siyasal yazgısına sımsıkı bağlı olmaktan çıkınca, Hindistan'daki ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sofu ve ciddi, kafası işleyen Müslümanları kendine çekerek etki alanını daha da genişletti.

Çoğu İslam ülkesinde, Müslümanlığın erken dönemlerinin şeriata önem veren anlayışıyla daha sonraki dönemlerin gizemci Sufi sofuluğu arasında kurulan ve öteden beri süregelen duyarlı denge, bir yandan Batı kuşkuculuğu, öte yandan da Vahabilerin öfkesi karşısında daha fazla süremezdi. Düşünce alanındaki, ezber yoluyla kuşaktan kuşağa güven içinde geçirilip herkesçe bilinen deyişlerin ardına sığınan uzlaşmaz tutum, Kanuni Sultan Süleyman çağından beri Sünni bilginliğin bir özelliği durumuna gelmişti. Vahabiliğin bayraktarlığını yapan kişiler, *Kur'an*'ı noktasına, virgülüne kadar ciddiye alarak ve yeniden insan yaşamının her alanına uygulamaya çalışarak, bu tür bilinçsiz bir tutuculuğun sürdürülmesi olanağını ortadan kaldırdılar. Gene de İslam bilginliğini ve uygarlığını devir almış olan Sünniler, dünyanın karmaşıklıkları ve çeşitli yolları hakkında, Abdülvahap'ın ilk izleyicilerini oluşturan Bedevilerden daha bilgiliydiler. Bu nedenle kentlerin incelikli düşünen insanları, genellikle Vahabiliğin öğütlerine uyarlarsa her şeyin düzeleceğine bir türlü inanamadılar. Vahabilik akımı,

İslam içinde güçlü ve başarılı bir düşünsel yaşamın yeniden başlamasına ortam hazırlama işini başaramadı. Tersine eski davranış formüllerinden ve kurallarından köklü bir ayrılma hareketini, eskisinden daha da güç bir duruma düşürdü.

Reformun Başarıya Ulaşamaması

Avrupa tekniklerini alarak Müslüman devletleri güçlendirme yolunu izleyenler, düşüncelerini gerçekleştirme yolunda 1850'den önce pek fazla başarılı olamadılar. Onsekizinci yüzyılda böyle bir düşünceyi ciddiye alan Osmanlı subaylarının sayısı çok azdı. Ayrıca savaş alanlarında kazanılan herhangi bir başarı, eski uygulamalarda daha ileri değişiklikler yapma yolunda duyulan apaçık gereksinimi azaltan ters etkiler yarattı. Örneğin 1699'dan sonra bir grup Osmanlı subayı, Türk topçu birliklerinde reform yapmak ve onları Avusturyalıların 1683-1699 savaşı sırasında Osmanlı birliklerine karşı kullandıkları son derece etkili olan toplarla donatmak için harekete geçti. Sonra, Avusturyalılarla yapılan ve yıkım getiren (1716-1718 arasındaki) yeni bir savaşın ardından, askeri reform birkaç piyade birliğine daha yayıldı. Hem Avusturya hem Rusya (1736-1739 yılları arasında) Türklere saldırınca, bu yeni birimler, Avusturyalıların beklenmedik bir yenilgiye uğratılmasında etkili oldular. Avusturyalılar, az sonra savaştan çekildiler; bunun üzerine Ruslar da savaşı bıraktılar. Askeri reformun yararını gösteren bu açık kanıt, Osmanlı hükümetinin başlattığı reform girişimine dört elle sarılmasına yol açacağına, kazanılan askeri zaferin daha fazla askeri değişikliğe gerek olmadığını gösterdiği biçiminde yorumlandı. Gerçekten zaferi izleyen uzun barış dönemi sırasında, yeni birimler yavaş yavaş etkinliklerini yitirmeye bırakıldı. Bu nedenle Rus Çariçesi II. Katerina, 1768-1774 savaşlarının başında

Osmanlı İmparatorluğu'na saldırınca, Yedi Yıl Savaşları'nda (1756-1763) taze bir eğitimden ve sınavdan geçmiş olan Rus birlikleri karşısında Türkler kendilerini umutsuz bir biçimde zayıf buldular.

Osmanlıları sarsan 1774 yenilgisi, Osmanlı ordularını çağdaşlaştırma çabalarını yeniden canlandırdı; ancak bu alanda 1826'ya kadar kesin bir atılım görülmedi. Bunun nedeni, Rus orduları karşısında alınan büyük yenilginin, tüm Osmanlı kurumlarının baştan sona yeniden örgütlendirilmesi gereğini ortaya koyduğu yolunda bazı görüşlere yol açmasıydı. Böyle bir yeniden örgütlendirme söz konusu olduğunda tutucular, devletin tüm İslam niteliklerinin tehlikeye girdiği düşüncesine kapıldılar. Bu nedenle silahlı kuvvetlerde reform yolunda atılan en küçük adımlar bile, fanatik bir direnmeyle karşılaşılmasına yetti. Reform davası, aralarında Sultan'ın Sırp ve Yunan uyruklarının başarıya ulaşan ayaklanmaları da bulunan bir dizi yeni askeri yıkıma uğranmasına kadar kendini kabul ettiremedi. Bu yenilgilerden sonra bile reform davası, büyük bir bedel ödenerek kabul ettirilebildi. Çünkü Sultan topçularına, ayaklanan yeniçerileri ve onları destekleyen İstanbul'un ayak takımını top ateşine tutarak darmadağın etmelerini buyurmak zorunda kaldı. Böyle kanlı ve şiddetli bir girişim, gerçekten tutuculuğun silahlı gücünü yok etmişti; ama yok edilen eski ordu yerine İmparatorluğu koruyabilecek yeni bir orduyu var edememiş, bu işte tam bir başarısızlığa uğramıştı. Bu yüzden Osmanlı İmparatorluğu'nu, Avrupa'daki güçlerden ve Mısır'ın korkunç despotu Mehmet Ali (ölümü, 1849) gibi türedi asilerin elinden tadacağı onur kırıcı yenilgiler bekliyordu.

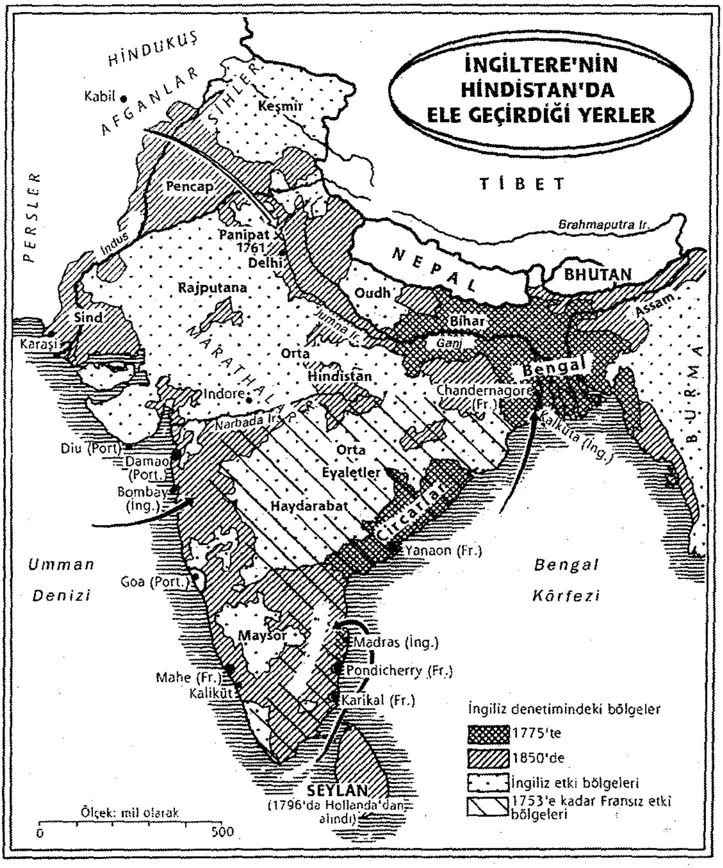
Bu nedenle, 1850'de Türk subaylarının ve devlet adamlarının çoğu Avrupa üniformalarını ve toplarını taklit etmenin sürekli oruç tutmak kadar yararsız olduğu görüşünde birleştiler. Ortada herhangi bir çözüm yolu görün-

müyordu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun politikasını belirleyenler, çözüm yerine, Avrupa güçlerini bölme ve bunlardan birini ya da ötekini "Avrupa'nın Hasta Adamı"nı kurtarmaya zorlayarak, diplomatik entrikalar alanında belli, ucuz kurnazlıklara başvurdular.

Hindistan'da İngiliz Denetimi

Hindistan Mugal İmparatorluğu, 1857'ye kadar, o da ismen, varlığını sürdürdü. Avrupa güç dengesinde ortaya çıkan hiçbir değişiklik onu kurtaramadı. Tersine, Hindistan'daki ticaret ve etki alanlarını genişletme savaşımında denge, 1763'ten sonra, kesin bir biçimde İngilizlerden yana bozulmaya başladı. 1763'ten sonra Hindistan'da birbirine giren devletler, dış güçlerin sürekli olarak ülkeye karışmalarına olanak verdi. Aslına bakılırsa, onları Hindistan işlerine karışmaları için kendileri çağırdılar. Öyle ki, 1818'den sonra İngiliz yetkesine gerçekten bağımlı olmayan topluluklar, yalnızca Pencap'ın Sihleriyle uzak kuzeybatı sınır bölgelerinin kabileleriydi.

Hindistan Mugal İmparatorluğu'nun çökme belirtileri, İmparator Aurangzeb'in 1707'de ölümünden önceki tarihlerde bile açıkça ortaya çıkmıştı. Aurangzeb'in Güney Hindistan'daki fetihleri, imparatorluğu en geniş sınırlarına kavuşturmuşsa da, ölümünden önce patlak veren birçok önemli ayaklanma, imparatorluk yetkesinin temellerini sarsmaya başlamıştı bile. Özellikle Orta Hindistan'ın "Marathalar" denen dağ toplulukları, hızlı hareket edemeyen Mugal birliklerinin karşı koyamadıkları bir gerilla savaşına giriştiler. Daha sonra Sihler de ayaklandılar ve kuzeybatıda bölgesel bir beylik kurdular. Zamanla yerel valiler de başkent Delhi'nin hemen yakınındaki bölgelerin imparatorluğun buyruklarına uymamaya başladığı noktaya varana kadar, kendilerini merkezi yönetimden bağımsız kıldılar.

Bu koşullarda Avrupa'nın ticaret kumpanyalarının adamları, kendilerini korumak gereğini duydular. Hintli askerleri (Sepoy) Avrupalı subayların yönetiminde toplayıp oluşturdukları birlikleri Avrupa birlikleri gibi donattılar, eğittiler ve kendilerini korumaya başladılar. Çok geçmeden bu askeri birliklerin, aslında Hindistan'da bilinen başka herhangi bir silahlı güçten daha üstün olduğu görül-

dü. Yerel yöneticiler ve bir toprak parçası üzerinde hak sahibi oldukları yolundaki savlarını gerçekleştirmek isteyen serüvenciler de, kendi amaçları için böyle birlikler edinmeye karşı büyük ilgi duydular ve kendi "sepoy" ordularına komuta etmeleri için Avrupalıları tutmaya başladılar. Bu da, Avrupa güçleri arasında yarışmalara yol açtı; çünkü bir bölgenin Avrupalı komutanın kendisini tutan Hintli yöneticinin sarayında kendi ulusundan olan insanların davalarından yana çıkacağı düşünüldü. Bunun sonucu ortaya çıkan kargaşada, güçlü bir Hindistan Kumpanyası kurmaya çalışan Fransızlar ile Hint Okyanusu'nda 1600'den beri ticaret etkinliklerinde bulunan İngilizler, iki büyük rakip durumuna geldiler. Ancak İngiliz donanmasının üstün gücü, bu iki ülke arasındaki bir savaş durumunda, Hindistan'da bulunan İngiliz birliklerinin, ileri geri yer değiştirip İngiltere'den ikmal yapmaktan emin olmalarını sağlıyordu. Ülkeleriyle deniz bağlantısının kesilmesi tehlikesiyle karşı karşıya olan Fransızlar, birliklerini kara yoluyla bir yerden bir yere yürütebilme dışında stratejik hareket yeteneğini yitirebilirlerdi. Bu nedenle, 1756'da Fransa ve Büyük Britanya, tüm denizaşırı ülkelerde birbirleriyle savaşa girince, İngilizlerin Hindistan'da kesin zaferi kazanmalarına ve savaşın (1763'te) bitmesinden sonra Fransızları bir daha Hindistan'ın siyasal ve ekonomik işlerine karıştırmamalarına şaşmamak gerek.

Fransız ve İngiliz kumpanyaları arasında savaş sürerken, bir Afgan istilacı gücü, Kuzeybatı Hindistan'ı yakıp yıktı ve Delhi'nin yakınındaki Panipat'ta (1761'de) Maratha ordularını ezici bir yenilgiye uğrattı. Bu nedenle, 1761' den sonra Hindistan'ın yerel beyleri, bir yanda denizden gelen İngilizler, öbür yanda kuzeyden gelen Afganlar olmak üzere, kendilerini aynı saldırganlıkta iki yabancı gücün arasında sıkışmış buldular. İkisi arasında bir seçim yapma gereği doğunca çoğu İngilizleri yeğledi. Bu nedenle

İngilizlerin fazla savaşmalarına gerek kalmadan, 1818'de hemen hemen tüm Hindistan devletleri, kendilerini İngilizlere bağlayan antlaşmalar yapmış bulunuyorlardı. İngiliz denetimi, genellikle sarayda yaşayan, antlaşma hükümlerini güvenceye almak için bir tür bekçilik görevi yapan bir İngiliz tarafından yürütüldü. Hindistan'ın bir bölümü dolaysız olarak İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası tarafından yönetildi. Bununla birlikte, uygulamada ittifak hükümlerine karşı inatla direnmedikçe ya da çok açık biçimde yöneticilik yeteneklerinden yoksun olduğunu göstermedikçe, kumpanya hiçbir yerli yöneticiyi tahtından indirmedi.

Doğu Hindistan Kumpanyası'nın Londra'da yaşayan yöneticileri, genellikle Hindistan'da yayılmacı bir siyaseti onaylamıyorlardı. Para harcanmasına ve askerlerin ticarete karışmalarına yol açtığı için, askeri serüvenlerden hoşlanmıyorlardı. Tek amaçları, olabildiğince fazla kazanabilmek ve olabildiğince ucuza elde edebilmekti. Bu da, başka şeylerin yanı sıra, Hintlileri Hıristiyanlığa geçirme yolunda herhangi bir girişimden ya da başka bir yolla alışageldikleri yaşam ve hükümet biçimlerini değiştirmekten kaçınmalarını gerektiriyordu. Gerçekten kumpanyanın birçok memuru, bir avuç İngiliz ile Hindistan'ı hiçbir zaman yönetemeyeceklerine ve İngilizlerin Hindistan'ın yarımada bölgesindeki elverişli konumlarını bir başka politikayla sürdüremeyeceklerine inanmışlardı.

Hindistan'da gerçekten bağımsız devletler var olduğu sürece, bu görüşün hatırı sayılır bir ağırlığı vardı. Fakat son Maratha Savaşının kolay kazanılan bir zaferle bittiği 1818 tarihinden sonra, ortada hiçbir askeri rakip kalmayınca, İngiltere'den gelen misyonerlik baskıları ve Hinduların çok küçük bir azınlığından gelen yasal ve insancıl reform istekleri çoğalmaya başladı. Öte yandan, kavgalarıyla ve siyasal-askeri zayıflıklarıyla Batılıları Hindistan'a çağır-

mış olan Müslümanlar, yalnızca kendilerine karışılmamasını istediler.

İran ve Türkistan

Avrupa'nın gittikçe artan gücüyle karşılaştırıldığında, İslam dünyasının siyasal ve ekonomik yaşamı İran'da ve Türkistan'da da onur kırıcı bir gerileyiş içindeydi. Kuşkusuz, son Safevi yöneticisini tahtından indiren ve Hindistan'a başarılı akınlar yapan Nadir Şah'ın (1736-1747 arasında yönetti) askeri başarıları ve Afgan önderi Ahmed Şah Durani'nin (1747-1773) ondan geri kalmayan yiğitlikleri, kendilerinden öncekilerin savaşçı geleneklerine hayran kalınacak uygunlukta davranışlardı. Ancak karşılarındaki güçlük, ülkelerinden uzakta giriştikleri etkinliklerde şimdi Avrupa orduları biçiminde eğitilip donatılmış ordularla karşılaşan bu büyük fatihlerin de, en az karşılaştıkları ordular kadar top, barut ve top mermisi alımına bağımlı olmalarıydı. Bu koşullarda, son derece bol baruta ve top mermisine sahip olan uygar komşuları, savaş araçlarını belirli amaçlara göre dağıtarak, onlara bir rakip yetiştirebilir ya da başarılarının doruğunda onları alaşağı edebilirlerdi. Böylece ondokuzuncu yüzyılın başından başlayarak, İran'ın ve Türkistan'ın siyasal yaşamı, yerel etmenlerden çok İngiltere'nin ve Rusya'nın yapacağı askeri yardımlara ve İngilizler'in birliklerini 1839'da Afganistan'ın başkenti Kabil'e sokacak türden ceza seferlerine göre belirlenmeye başladı.

Hiçbir Müslüman, bir zamanların onurlu İslam dünyasının 1850'de düştüğü bu acıklı durumdan hoşnut olamazdı. Hiçbir kültürel yeniden doğuş ya da entelektüel uyanış, bu karanlık siyasal duruma son veremedi. Öte yandan, ekonomik alanda, Avrupa'nın makine yapımı malları, 1830 dolaylarından başlayarak İslam dünyasının geleneksel za-

naatçı topluluklarını yoksulluğa düşürmeye başladı. Böyle bir dünyada gerçekten Allah var mıydı?

Hindu Reformu

İslam dünyasının Hindu ve Hıristiyan uyrukları, yeni düzene oldukça büyük bir kolaylıkla uyabildiler. Hindular, Hindistan üzerindeki yabancı Moğol (aslında İranlı ve Türk) egemenliğini bir başka istilacının yıkması karşısında fazla coşkuya kapılmadılar. Geçmişte benzeri biçimde efendi değişiklikleriyle öylesine sık karşılaşmışlardı ki, bu değişikliği, şaşılacak ya da özel önem verilecek bir şey olarak görmediler. Bu nedenle, Avrupalıların Hindistan'da bulunmaları, Hindu toplulukları arasında uzunca bir süre açık bir tepkiye yol açmadı. Hindular, Avrupalılara başka bir kast gibi davranmakla yetindiler.

Ayrıca, gördüğümüz gibi, resmi İngiliz politikası, yerleşik toplumsal kurumlarda ve ilişkilerde, olabildiğince az sarsıntıya neden olma yolunu benimsemişti. Böylece, örneğin kamu yönetiminde resmi dil, 1837'ye kadar değiştirilmedi. Öyle ki, memur olmak isteyen herhangi bir Hintli genç, İngilizce değil, eski Müslüman efendilerinin dili olan Farsça öğrenmek zorunda kalıyordu.

Bununla birlikte, ondokuzuncu yüzyılın başlarından sonra, hem İngilizler hem de Hindular tarafından yapılan girişimler, Batı kültürüyle Hindu kültürü arasındaki etkileşim alanını genişletmeye başladı. Başlangıçta İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası'nın politikasına açıkça meydan okunarak misyonerler tarafından kurulan kolejler, sahneye önemli ve yeni bir öğe getirdi. Kendi başlarına Hindistan'a gelen bazı enerjik misyonerler, Avrupa kitaplarını Hindistan'ın çeşitli bölgelerinde konuşulan yerli dillere çevirmeye başladılar. Bu çeviriler, Batı kültürünün en önemli yönlerini Hintli okuyuculara açan bir pencere, bunun yanı sıra

günümüz Hindistan dillerinin gelişmesi yönünde bir itici güç oluşturdu.

Hinduizm, İslamın vaazları kadar Hıristiyanlığın vaazlarına karşı da kapalı olduğunu gösterdi. Dolayısıyla pek az Hintli Hıristiyan oldu. Fakat Hindistan'daki misyonerlik etkinlikleri, Avrupa uygarlığı hakkında gittikçe daha çok bilgi edinen bir avuç Hintlinin, İngiliz yöneticilerin yaşadıkları acayip dış dünyayı anlamaya çalışma çabası göstermelerine yol açmaktan geri kalmadı. Bu yoldaki çabalara, Hıristiyan ve İslam dinleri üzerine yaptığı incelemeleri sonunda, tüm dünya dinlerinin özlerinde aynı bildiriyi –insanları aynı değerlerde birleştirecek ortak bir ahlak anlayışını– taşıdıkları inancına varan Ram Mohan Roy (ölümü, 1833) öncülük etti. Roy ve öteki bazı kişiler, Batı dünyasındaki birkaç ateşli öğrencileriyle birlikte, Hindu filozofların, bu evrensel gerçekleri herhangi bir başka halktan çok daha önce bulduklarına inandılar. Bu durumda gururlu ve sofu Hindular, karşılık olarak insanın tinsel yönünü kavramaya yarayan son derece değerli düşünceler verebileceklerine göre, Avrupa tekniklerinin toptan benimsenmesinin bile kabul edilemeyecek bir şey olmadığını düşündüler. Batı bilginlerinin, kuşkusuz *Upanishad*'lardan, *Veda*'lardan öğrenecekleri pek çok şey vardı; özellikle ondokuzuncu yüzyılın başında olmak üzere, bu görevi üstlenmekte oldukça büyük bir istek gösterdiler.

Bununla birlikte, eski Hint metinleri üzerinde yapılan incelemeler, beklenmedik bir kopukluğun varlığını ortaya çıkardı. Eldeki Hindu metinlerinin *Veda*'larla ya pek az ilişkisi vardı, ya da hiçbir ilişkisi yoktu. Bu olay, kapıyı Hindu reformculara aralamış oldu. Hindu reformcular, Hinduizmin çok geniş dinsel yazını içinden yaptıkları bilinçli seçmelerle, birçok Hıristiyan misyonerinin ve bazı kumpanya memurlarının öğütlemeye başlamış oldukları türden liberal ve insancıl reformlara dayanak olacak pek

çok parça bulabildiler. Bu reform girişimlerinde karşılaşılacak tepkinin ne olacağını *suttee*, yani dul kalan kadının ölen kocasıyla birlikte yakılması geleneği gösterecekti. *Veda*'ların hiçbir yerinde bu uygulamanın sözü geçmiyordu. Ram Mohan Roy, *suttee* göreneğini suçlayan ve İngiliz yetkililerden bu göreneği yasaklamalarını isteyen bir dizi kitapçık yazdı. 1829'da İngilizler *suttee*'yi yasakladılar. Altı yıl sonra ise, Hintlilere İngilizce öğretim yapma olanağı sağlayacak ve Avrupa ders programlarını izleyecek bir eğitim sistemi kurmaya karar verdiler. Bunun savunusunu da Hint gençlerinin bilimsel gerçeği öğrenmeleri isteniyorsa, söz konusu sistemin gerekli olduğunu öne süren Ram Mohan Roy yaptı.

Eski göreneklere ve kurumlara el atılınca arkası geldi. İngiliz yetkilileri çok geçmeden, her reformun başka reformların da yapılması yolunda bir istek yarattığını gördüler. Bunun sonucunda İngiliz yönetimi, geleneksel toplum yapısında gerçekleştirilmesi istenen gitgide daha gözüpek ve köklü reform isteklerine yetişemez oldu. Reformların daha hızlı gerçekleştirilmesini isteyenler arasında, bir avuç eğitim görmüş Hindu da vardı. Bekleneceği gibi büyük çoğunluk, reformcu Hinduların ilgilendikleri sorunların ve istedikleri şeylerin ne olduğunu pek anlamadan edilgin bir tutum takındı. Bununla birlikte, Hindistan'ın Müslüman topluluğu ile Hindu topluluğunun tepkileri arasında çok büyük fark vardı; çünkü Hindu önderler reform yapılması yolunda bir istekte bulunmasalar bile reformları benimserlerken, gerek Müslüman önderler gerekse sıradan Müslümanlar, çevrelerinde olup biten her şeyden yakınmakta birleşmişlerdi. Hindistan'ın iki topluluğu arasındaki bu tutum farkı, günümüze dek sürmüştür ve her şeyden çok Hindistan'ın yeniden bir Hindu ülkesi olmasına yaramıştır.

Balkanlar'daki Hıristiyanlar

İslam dünyasının öteki ucunda, Balkanlardaki Hıristiyan topluluklar da, Osmanlı efendilerinin yazgısında görülen gerilemenin kendileri için büyük sorunlar çıkarmadığını gördüler. Bilindiği gibi, İstanbul'da bankerlik ve Türklere danışmanlık yaparak, büyük yararlar sağlayan ve servetlerinin dayanağı olan İmparatorluk yapısının parçalandığını görmekten üzüntü duyanların dışında başka Hıristiyan gruplar vardı. Fakat meslek konumları stratejik bir önem taşıyan bu kültürlü kişiler –özellikle tacirler ve serbest meslek sahipleri– Batı kültürünün Aydınlanma adıyla bilinen ve değişmeden yana olan laik biçiminin büyüsüne kapılmışlardı. İznik Kurultayı'nda kabul edilen esasların hangi sözlerle dile getirilmesinin doğru olduğu yolundaki eski teolojik tartışmalar, Voltaire'i ve Rousseau'yu okuyan insanlara geçerli sorunlar olarak görünmüyordu. Ayrıca insan hakları ve doğal haklarla ilgili öğretiler, belli bir bölgeye özgü olmayan, hiçbir coğrafi ya da kültürel sınır tanımayan düşüncelerdi. Bu nedenle Balkanların Ortodoks Hıristiyanları bu tür düşünceleri ciddiye alınca, doğal olarak, çökmekte olan Osmanlı rejiminin yerine geçeceğini düşündükleri kendi halklarının özgür ve çağdaş devletini kurma isteğine kapıldılar.

Eski biçim Balkan eşkıyalığıyla da az çok ilişkili olan bu ruh, Sırp devrimine (1803-1815) ve Yunan devrimine (1821-1830) ayrı bir nitelik verdi ve bu halkların Batı toplumuna ilerde daha eksiksiz bir biçimde katılmaları yolunda ilk adımlarını atmalarına yol açtı. Balkanların Hıristiyan uluslarının birbiriyle çatışan toprak istekleri yüzünden, çok geçmeden ortaya önemli sorunlar çıktı. Ancak bu çıkar çelişkileri, her yerde devrimci çevreleri sarmış olan özgür insanların kardeşliğine dayalı bir geleceğe duyulan inanç tarafından örtülmüş, 1850'den sonraki tarihlere dek ortaya çıkarılmamıştı.

Çin'deki Hıristiyan Misyoner Grupları

Uzakdoğu'da, İngilizlerin Hindistan'ı fethetmelerine ya da Rusların Osmanlı İmparatorluğu karşısında gösterdikleri ilerlemelere benzer herhangi büyük bir olay ortaya çıkıp Konfüçyüsçü dünyanın sakinliğini bozamadı. Onsekizinci yüzyıl boyunca Çin, büyük ve güçlü bir devlet olarak kaldı; Japonya, dört elle sarıldığı kabuğuna çekilme politikasını sürdürdü. Bununla birlikte 1775 dolaylarından sonra, her iki ülkede görülen değişiklik –önceleri sezilemeyecek biçimde olmak üzere– barışın ve refahın dayandığı temelleri kemirmeye başladı. Ondokuzuncu yüzyılın ortalarında Avrupa devletleri, endüstri ve demokrasi devrimlerinin verdiği yeni bir güçle Uzakdoğu kalesine yüklenmeye başladıkları zaman, Çinlilerin ve Japonların direnme güçleri, bu nedenle büyük ölçüde azalmış bulunuyordu.

Çin hükümeti, onsekizinci yüzyılın sonuna kadar öylesine başarılı oldu ve öylesine gelenekçi bir yönetim sürdürdü ki, üzerinde uzun boylu durmamız gerekmez. Avrupalılar, hem tanrısal esine dayalı bir dine sahip olmayan hem de geleneksel bir aristokrasisi bulunmayan bir toplumda hayran kalınacak çok şey buldular. Uzakbatı'nın birçok "aydınlanmış" ruhu, bu şeylerin kendi ülkeleri tarafından benimsenmesini savundu ve düşlediği toplumun bir örneğinin Çinliler tarafından gerçekleştirilmiş olduğuna inandı. Ne var ki Çinliler, bu iltifata karşılık vermediler. Gerçekten onsekizinci yüzyılda Avrupa'nın bilgilerine ve becerilerine karşı, bunlar daha yeni şeylerken gösterdiklerinden daha az ilgi gösterir göründüler. Bu tutum bir dereceye kadar, Çin'de Hıristiyan misyonerler arasında çıkan ve Çinlilerin gözünde genel olarak Avrupalıların saygınlığını, özel olarak da Çin bilginleriyle Avrupa bilginleri arasındaki yakınlığın ve ilişkinin derecesini azaltan "dinsel törenler çatışması"nın yarattığı bir sonuçtu.

Dinsel törenler üzerine çıkan bu çatışma, Hıristiyan misyoner gruplar için büyük bir önem taşıyordu. Çin'e sızma eylemine öncülük etmiş olan Cizvitler, yerel görenekleri ve törenleri, bunlar Hıristiyan öğretiye açık bir biçimde ters düşmedikçe hoş karşılama politikasını izlediler. Örneğin onlara göre, Çin'de atalara ve Konfüçyüs'e duyulan saygıyı dile getiren törenler dinsel tapınmalar değil, sivil törenlerdi ve Hıristiyanlığa geçmiş kişilere yasaklanmasına gerek yoktu. Cizvitlerin izlediği bu politika, onlar kadar politik olmayan misyonerleri, özellikle Fransiskenleri dehşete düşürdü ve Cizvitleri Papa'ya şikâyet etmelerine yol açtı. Bir başka tartışma noktası, Çincedeki "Gök" sözcüğünün "Tanrı" kavramını karşılayabilecek bir sözcük olup olmadığı, bu sözcüğün çoktanrılı çağrışımlarının böyle bir çevirinin doğruluğunu engelleyecek kadar yakın olup olmadığıydı.

Açıkça anlaşılacağı gibi Papa, Tanrı kavramının Çincede hangi sözcükle karşılanması gerektiğine karar verebilecek durumda değildi ve Papalık uzunca bir süre tarafları uzlaştırma yolunu izledi. Ama böyle bir uzlaştırmanın sağlanamayacağı anlaşıldı ve sonunda (1715'te) Papalık Cizvitlere karşı bir karar verdi. Ne var ki, sorun aynı zamanda kendisine de sunulmuş olan Çin İmparatoru, daha önce Cizvitlerden yana bir karar almıştı. Gök'ün Oğlu, doğal olarak Papalığın, bu kararıyla ülkesindeki yetkesini küçümsediğini düşündü. Bu nedenle Cizvit tutumunu benimsediği yolunda imza vermeyen Hıristiyan misyonerlerin Çin'e girmesini yasakladı. Papa'ya bağlı Katolikler, 1715'ten sonra böyle bir imza veremediler. Bu nedenle, misyonerlik örgütleri ya kapanmak zorunda kaldı ya da yasa dışı duruma düştü. Bazı misyonerler, yasal olmayan yollarla Çin'e girdiler, ancak böylece İmparatorluğun denetiminden kurtulmayı başaranlar, yalnızca yoksul ve aşağı sınıftan kişilere seslenme olanağı bulabildiler. Bu nedenle

Hıristiyanlık, sarayda ve yüksek eğitim görmüş Çinliler arasında barınamaz oldu ve hükümete karşı bir örgüt, hatta açıkça devrimci duygularla dolu küçük, görünüşe bakılırsa önemsiz bir gizli dernek durumuna geldi. Bir avuç Cizvit, gökbilimcilik göreviyle sarayda kaldı ve Cizvitler 1773'te Papalık tarafından dağıtılınca, bu mesleki görev Lazarist Tarikatı'na aktarıldı. Fakat Çinliler, dinsel tören çatışmasını, Hıristiyan misyonerlerin bir yabancı devletin ajanları olduklarını söyleyecek kadar abarttılar ve İmparator'un kendisine bağlı, buyruklarına boyun eğmeye hazır memurları, bu görüşün etkisiyle İmparatorluk gökbilimcilerini belirli bir uzaklıkta tuttular.

Çin'in Avrupa Ticaretine Açılması

Çin'in siyasal ve ekonomik düzeni, onsekizinci yüzyılın son çeyreğine kadar, yabancı olan şeylerle ilgilenmek için ortada hiçbir neden bulunmadığı izlenimi verecek kadar iyi işledi. Ne var ki 1775'ten sonra, Çin hanedanlarının çöküşlerine özgü geleneksel işaretler belirip gittikçe çoğalmaya başladı. Bunların en önemlisi, Çin'in birçok bölgesinde büyük nüfus artışlarının görülmesiydi. Öyle ki sonuçta çiftlikler, bir ailenin kötü bir mevsimde yaşamını sürdürmesine elverecek ürün alamayacağı kadar küçük parçalara bölündü. Bunun üzerine başvurulan borçlanmalar, toprak mülkiyetinin yitirilmesine yol açtı. Böylece, bir yanda toprakların tefecilerin ellerinde toplaması eğilimi görülürken, öte yanda borçlu köylülerin sıkıntıları, ara sıra ayaklanmaların patlak vermesine yol açacak kadar arttı. İlk ciddi ayaklanma 1774'te başladı. Bunu izeyen yıllarda ayaklanmalar, 1850'de patlak veren yıkıcı Taiping ayaklanmasına varana kadar gittikçe daha geniş alanları kaplamaya başladı.

İçte karşılaşılan bu sıkıntılara bir de dıştan gelen sıkıntılar katıldı. Ondokuzuncu yüzyılın başlarında, Çin'in

kuzeybatı sınırlarında değişiklik olmadı. Bozkır halklarının askeri gücü, onsekizinci yüzyılda Çin ve Rus orduları tarafından tümüyle kırılmıştı. Kuzeybatı sınırlarındaki bu olağanüstü dengeye karşılık, Avrupa'dan gelen "güney denizi barbarları" ile ticaretin yoğunlaştığı bölgeler olan güney kıyılarında, yeni ve o zamana kadar görülmedik güçlüklerle karşılaşıldı. Bu ticaret, öteden beri, bir yanda Kantonlu tacirler derneği, öbür yanda Avrupalı rakiplerinin yerini geniş ölçüde almış olan İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası olmak üzere tekelci bir yoldan yürütülmekteydi. 1834'te İngiliz hükümeti, Doğu Hindistan Kumpanyasının Çin ticaretiyle ilgili ve yasaya dayanan tekelini kaldırdı ve Kanton'da, Avrupa limanlarında uygulanan normal ticaret yöntemlerini uygulama yolunu tuttu. Çin hükümeti ticareti daha sıkı bir devlet düzenlemesi içine almaya çalıştığı için Çinliler buna karşı çıktılar. Ondokuzuncu yüzyılın başlarında Kanton ticareti, Çinliler açısından gerçekten üzücü bir yönde gelişmekteydi. Çok sayıda Çinli afyon içmeye başlamıştı ve İngilizlerle öteki Avrupalılar, daha çok Hindistan'da üretilen afyonu, Çinlilere seve seve sağlıyorladı. Çin yetkilileri afyon içalımını yasakladıkları zaman, Avrupalı tacirler kaçakçılığı ve rüşveti yeniden canlandırdılar. Ticaret, Avrupalıların Çin kıyılarındaki etkinliklerinin ilk dönemlerinde olduğu gibi, yasadışı biçimler almaya başladı.

Çinliler, 1839'da yasadışı ticareti yasaklaması ve afyon içalımını durdurması yönergesiyle Kanton'a özel bir komiser gönderdiler. Karada cinayet işleyen İngiliz gemicilerinin nasıl cezalandırılacağı konusunda çıkan bir tartışma İngiliz ve Çin hükümetleri arasında savaşa yol açana kadar, bu komiserin çabaları son derece etkili oldu. Ne var ki bu tartışmadan sonra, Çinlileri şaşırtan ve dehşete düşüren bir tutumla, toplarla donatılmış İngiliz savaş gemileri, Çin'in kıyı savunmasını darmadağın etme gücüne sahip oldukla-

rını gösterdi. Savaşa son veren (1842) Nanking Antlaşması, İngilizlere hemen her istediklerini veriyordu. Kanton'dan başka dört liman daha Avrupa'yla ticarete açıldı; Hong Kong İngilizlere bırakıldı ve antlaşmayla ticarete açılan tüm limanlarda, İngiliz konsoloslarının bulunması kabul edildi. Çok geçmeden öteki Batı ulusları da aynı ayrıcalıkları isteyip aldılar ve bununla da yetinmeyip, ayrıcalıklarını Çin topraklarındaki kendi uluslarından olan kişilere Çin yasalarının uygulanmamasını (*extraterritoriality* kuralını) isteyen ilk İngiliz koşullarına kadar genişlettiler. Bu olanlar Çinlilerin onurunu derinden yaralamıştı; ancak kendilerini, yabancıları ülkelerinden sürme yolunda herhangi bir şey yapabilecek durumda görmediler.

Çin'in, onsekizinci yüzyılda imparatorluğunun doruğa ulaştığı noktadan düşüşü birden olmuştu; ama bu düşüş, daha önceki hanedanların düşüşüne uygundu. Bu nedenle Çin yaşamının geleneksel yapısı, 1850'den sonraya dek özünde bir değişikliğe uğramadan kaldı. Yabancılar karşısında uğranılan yenilgiler de, hoş şeyler olmamakla birlikte Çin tarihinde görülen geleneksel olaylardan biriydi ve bu nedenle, geleneksel çarelere başvurulması yeterli bulunup başka bir yola başvurma gereği duyulmadı.

Japonya'da Toplumsal Sürtüşmeler

Japonya'nın bu dönemdeki [1700-1850 arasındaki] tarihi, Çin'den çok farklı bir yönde gelişti. Çin orduları, İmparatorluklarına Orta Asya'da yeni topraklar kazandırırlarken, Japonya, onsekizinci yüzyıl boyunca barış içindeydi. Köylülerin çiftliklerinin aşırı derecede bölünmesini önleyen çocuk ölümü oranının yüksekliği yüzünden, Japon nüfusu hemen hemen aynı noktada kaldı. Ve Japonya, 1854 yılına kadar yabancı bir ülke tarafından rahatsız edilmedi.

Bununla birlikte Japon toplumu, 1700-1850 yılları arasında doğum sancıları içindeydi. *Samurai* sınıfı geleneksel askeri işlevini yitirmişti. Aylaklık savurganlığa yol açmış, savurganlık Japon askeri sınıfının hemen tüm üyelerini ağır bir borç yükü altına sokmuştu. Bu durum, siyasal güç bir sınıfın elinde bulunurken ekonomik gücün bir başka sınıfın elinde toplanmasına yol açtı. Japon kültürü de, *samurai* törenlerinin ağırbaşlı güzelliğinin yanında, tensel zevklere düşkün kentin geyşa kızlarının ve keseleriyle övünen türedi zenginlerin "göklerde yüzen dünyası"nı koyarak, bu keskin ikiliği yansıttı.

Birbirine zıt bu iki dünya arasındaki duvarlar, zamanla yıkılmaya başladı. Bazı *samurai* aileler, bir tacirin oğlunu evlat edinerek zenginliklerini tazelemiş ve halktan birkaç kişiyi aristokrasinin içine kabul etmiş oldular. Sanatçıların Çin ve Batı öğeleriyle Japonya'nın yerli geleneklerini birleştirmeleriyle yol açtıkları sanat biçemlerinin karışması olayı da, aynı biçimde daha önce birbirinden ayrı olan şeyleri, birbirine geçmiş, bulanık bir görünüm içinde yansıtmaya başladı.

Gelecek için bunlardan daha önemli bir olay, bir avuç Japon aydınının, Çin bilginliğini olduğu kadar Batı bilginliğini de öğrenme yolunda büyük engelleri aşmış olmalarıydı. Tokugava rejimi, Yeni Konfüçyüsçülüğü resmi öğreti yapmış, hatta öteki felsefelerin incelenmesini yasaklamıştı. Fakat Tokugava rejimine karşı içlerinde az çok soğukluk duyan bir avuç insanın, her yıl Nagasaki Limanına bir kez girmesine izin verilen tek Felemenk gemisinin getirdiği kitaplarla ülkeye sızan yabancı bilginliğin ardına düşmelerini engelleyemedi.

Yeni Konfüçyüsçü temellere dayanarak ve yurtsever nedenlerle Tokugava rejimine karşı olan başka Japonlar da vardı. Çünkü baş erdem, Yeni Künfüçyüsçülerin öğrettikleri gibi insanların kendilerinden üstün olanlara boyun eğ-

meleriyse, *Şogan* ile imparator arasındaki ilişki neyle açıklanabilirdi? Tarihsel kayıtların, nasıl yazılırsa yazılsın, yorumlanarak yeniden kaleme alınması, *şogan*'ın durumunu bir yetke gaspının ürünü olmaktan öte bir şeye benzetemeyecekti. Bu nedenle bazı Japon bilginleri, hatta yaşamlarını tehlikeye atarak, *şogan*'ın yetkesini gasp yoluyla ele geçirdiğini söylemek yürekliliğini gösterdiler. Bazı kişiler ise, eski Şinto dinine dönerek Yeni Konfüçyüsçülüğü bıraktılar ve sofuca bir çabayla, hâlâ bir parça bulanık olan mitoslar ve dinsel törenler kümesini daha sistemli ve daha etkileyici bir öğreti biçimine sokmak üzere işlemek yolunu tuttular.

Bu aydın hoşnutsuzluğu ve aydın muhalefeti akımlarının gerçekten önem taşıyan bir yanı, birlikte davranma ve birbirini destekleme eğilimi göstermeleriydi. Çünkü Batı bilginliğine, yalnızca bilginlik hatırına değil, Yeni Konfüçyüsçü öğretide o zamana kadar sezilemeyen kusurlara işaret ettiği için önem verilmiş görünüyor. Böylece *şogan*'a karşı olmak, imparator'a saygı göstermek, Japon yurtseverliğine ve Batı bilginliğine karşı duyulan coşkulu ilgi, bir tür yeraltı eylemi yaratmak üzere birleşti. Özellikle Japon Takımadaları'nın uzak bölgelerinde, atalarının Tokugava ailesinin uyrukları değil de rakipleri oldukları çağları anımsayan "Dış Beyler" denen kişilerin bulundukları yerlerde olmak üzere, bu tür düşünceler güçlü beyler tarafından korundu. Bu nedenle *şogan*'ın istemeye istemeye kabuğuna çekilme politikasını bıraktığı 1854 yılında, Japonya'da, ulusları için seçenek olarak başka siyasal görüşlere sahip olan küçük, ama güçlü bir grup açıkça ortaya çıkmış bulunuyordu.

Bir başka deyişle Japonya'nın dışa açılması, tetiği çeken harekete benzedi. Açılma kendi başına ülkede devrimci değişikliklere yol açmadı. İmparator'un yetkesine yeniden kavuşturulması ve eski yasallığın yeniden kurulması adına, Batı teknolojisinin toptan benimsenmesi hareketini

başlatan muhalefet gruplarının iktidara gelmelerini sağladı. Başka hiçbir Asya halkı, Avrupa uygarlığıyla temasın yarattığı olanaklardan yararlanmaya Japonya kadar hazır durumda değildi; çünkü, hiçbir halk, Tokugava dönemi boyunca Japonya'ya egemen olan ikili kültür ve rakip düşünceler arasında sürtüşmeler gibi bir deneyim geçirmemişti.

III. Kesimle İlgili Kaynakça Denemesi

Avrupalıların gerçekleştirdikleri büyük keşiflerden sonra, yeryüzünün uzak bölümleri arasındaki karşılıklı ilişkiler eskisinden daha sıklaştı. Birçok tarih kitabı, bölgeler arası nitelik taşıyan ve bir uygarlığı aşan temaları ele alarak bu olguyu yansıtmaktadır: John H. Parry, *Europe and a Wider World, 1415-1715* (New York, 1949); John H. Parry, *The Age of Reconnaissance: Discovery, Exploration and Settlement, 1450-1650* (New York, 1963); P. M. Ashburn, *The Ranks of Death: A Medical History of the Conquest of America* (New York, 1947); Donald F. Lach, *Asia in the Making of Europe, I: The Century of Discovery* (Chicago, 1965); A. Grenfell Price, *The Western Invasions of the Pacific and Its Continents: A Study of Moving Frontiers and Changing Landscapes, 1513-1958* (Oxford, 1963); Walker D. Wyman ve Clifton B. Kroeber, der. *The Frontier in Perspective* (Madison, Wis., 1957); Robert R. Palmer, *The Age of the Democratic Revolution: A Political History of Europe and America,*

1760-1800, 2 cilt (Princeton, 1959, 1964); Hans Kohn, *The Age of Nationalism: The First Era of Global History* (New York, 1962) ve W. S. ile E. S. Woytinsky, *World Population and Production: Trends and Outlook* (New York, 1953).

AVRUPA VE BATI. Avrupa ve Batı hakkındaki yapıtların çokluğu, şaşırmadan bir seçim yapabilmeyi güçleştirir. Çok tanınmış ve iyi yazılmış bir genel metin Robert R. Palmer ve Joel Colton, *A History of the Modern World,* 2. bas. (New York, 1956). Büyük Avrupa imparatorlukları şu yapıtlarda ele alınmıştır: Charles R. Boxer, *Four Centuries of Portuguese Expansion, 1415-1825* (Chester Springs, Pa., 1961); C. H. Haring, *The Spanish Empire in America* (New York, 1947); W.B. Willcox, *Star of Empire: A Study of Britain as a World Power, 1485-1945* (New York, 1950). Avrupa'nın dördüncü büyük imparatorluğu Fransa hakkında bunlarla karşılaştırılabilecek düzeyde bir tarih denemesi bilmiyorum, ancak genel bir görüş sahibi olmak için bakınız: D. K. Fieldhouse, *The Colonial Empires* (New York, 1966). Aşağıdaki yapıtlar Avrupa'nın iç siyasal evrimine bir dereceye kadar özel bir aydınlık getirmektedir: Crane Brinton, *Anatomy of Revolution,* göz. geç. bas. (New York, 1952); Peter Gay, *The Enlightenment, An Interpretation* (New York, 1966), J. R. Pole, *Political Representation in England and the Origins of the American Republic* (New York, 1966); L. S. Stavrianos, *The Balkans Since 1453,* yeni bas. (New York, 1965); Georges LeFebvre, *The French Revolution,* 2 cilt (New York, 1962-1964); Eric J. Hobsbawm, *The Age of Revolution, 1789-1848* (Cleveland, 1963)*; Phyllis Deane, *The First Industiral Revolution* (Cambridge, 1965); John H. Clapham, *The Economic Development of France and Germany, 1815-1914,* 4. bas. (Cambridge, 1936); Peter N. Stearns, *European Society in Upheaval* (New

* Eric J. Hobsbawm, *Devrim Çağı 1789-1848,* çev. J. Ergüder - A. Şenel, Ankara, 1989.

York, 1967) ve George Mosse, *The Culture of Western Europe: The Nineteenth and Twentieth Centuries, An Introduction* (Chicago, 1961).

Avrupa bilimini, teknolojisini ve ekonomisini sıradan bir ilgiden öte ele alarak inceleyen yapıtlar arasında şunlar vardır: Alfred Rupert Hall, *The Scientific Revolution, 1500-1800* (Boston, 1954); Herbert Butterfield, *The Origins of Modern Science, 1300-1800* (Londra ve New York, 1957); Abraham Wolf ve arkadaşları, *A History of Science, Technology and Philosophy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, 2. bas. (New York, 1951); Sir Eric Ashby, *Techology and the Academics: An Essay on Universities and the Scientific Revolution* (Londra, 1958); John U. Nef, *Industry and Government in France and England, 1540-1640* (Philadelphia, 1940); W. W. Rostow, *British Economy of the Nineteenth Century* (Oxford, 1948).

Yeniçağ Avrupa ve Amerika yazarlarının kitaplıklarından okunacak kitaplar öğütlemek gerekmez. Avrupa'nın ve Amerika'nın günümüzde konuşulan dilleriyle yazılmış tüm klasikler bu alana girer. Aynı biçimde yeniçağın kültürel gelişmesini anlatan kalın tarih kitapları, konuyu doğrudan doğruya özgün metinlere dalmak kadar iyi anlatamayacağı için bu ikinci yol seçilmeli.

Bu kitabın okuyucularının çoğu, bir olasılıkla Rusya'nın geçmişi hakkında Batı dünyasının öteki bölümlerinin tarihi kadar bilgiye sahip kişiler olmayacakları için, Rusya tarihiyle ilgili kitaplara özellikle dikkatlerini çekmek gerekli görünüyor. Michael T. Florinsky, *Russia: A History and Interpretation*, 2. cilt (New York, 1953, 1954) iyi bir metindir. Jane Harrison ve Hope Mirrlees, çev. *The Life of the Archpriest Avvakum by Himself* (Londra, 1924) "Eski İnançlılar"dan birinin anlayışına özlü ve başarılı bir giriş olanağı sunar. Rusya ile ilgili son derece ilginç öteki yapıtlar şunlardır: James Billington, *The Icon and the Axe: An In-*

terpretive History of Russian Culture (New York, 1966); Jerome Blum, *Lord and Peasant in Russia* (New York, 1965); Otto Hoetzsch, *The Evolution of Russia* (New York, 1966); Raymond H. Fisher, *The Russian Fur Trade, 1550-1700* (Berkeley, 1943) ve W. E. D. Allen, *The Ukraine: A History* (Cambridge, 1940). Aşağıdaki son derece ilginç iki kitap da Rusya ile Çin arasındaki ilişkileri başlangıcından alarak tarih boyunca izlemektedir: John F. Baddeley, *Russia, Mongolia and China,* 2 cilt (Londra, 1919) ve Michael N. Pavlovsky, *Chinese-Russian Relations* (New York, 1949).

AFRİKA. İkinci bölümle ilgili kaynakçada verdiğimiz Afrika hakkındaki genel tarih yapıtlarının yanı sıra, şu iki kitap Avrupa köle ticaretini canlı bir biçimde ele almaktadır: Basil Davidson, *Black Mother: The African Slave Trade* (Boston, 1961) ve Eric Williams, *Capitalism and Slavery* (Chapel Hill, 1944). Leopold Marquard'ın yazdığı *The Story of South Africa* (Londra, 1955) de basit, iyi yazılmış bir tarihtir.

İSLAM DÜNYASI. İslam dünyası hakkındaki günümüz tarihyazıcılığı son derece yetersiz bir gelişme düzeyindedir. Aşağıdaki genel denemelerden yararlanılabilir: H. A. R. Gibb ve Harold Bowen, *Islamic Society and the West, I: Islamic Society in the Eighteenth Century,* 2 kısım (London, 1950, 1957); Wilfred Cantwell Smith, *Islam in Modern History* (Princeton, 1957); H. A. R. Gibb, *Modern Trends in Islam* (Chicago, 1947); Gustave E. von Grunebaum, der. *Unity and Variety in Muslim Civilization* (Chicago, 1955). İslam dünyasının çeşitli bölgeleri hakkında şu kitaplara başvurulabilir: George Antonius, *The Arab Awekening* (London, 1938); Zeine N. Zeine, *The Emergence of Arab Nationalism* (Beirut, 1966); Bernard Lewis, *The Arabs in History,* yeni bas. (Londra, 1966);* Bernard Lewis, *The*

* B. Lewis, *Tarihte Araplar,* çev. H. Dursun, İstanbul, 1979.

Emergence of Modern Turkey, yeni bas. (New York, 1968);* Wilfred Cantwell Smith, *Modern Islam in India: A Social Analysis,* göz. geç. bas. (Londra, 1947) Peter Avery, *Modern Iran* (New York, 1965).

HİNDİSTAN. Percival Spear, *India: A Modern History* (Ann Arbor, 1961) ve bu yapıtı gözden geçiren Vincent A. Smith, *The Oxford History of India,* 3. bas. (Oxford, 1958). Hindistan'ın yeniçağ tarihi hakkında iki iyi genel rehberdir. K. M. Panikkar, *A Survey of Indian History,* 3. bas. (Bombay, 1956) bir Hintlinin bakış açısını vermektedir. Percy Brown, *Indian Painting under the Mughals, A.D. 1550 to A.D. 1750* (Oxford, 1924) Hindistan Mugal İmparatorluğunun en parlak dönemlerindeki Hint kültürüne bir başka bakış açısıyla yaklaşmaktadır. Bu imparatorluk hakkında kurucusunun anıları dışında iyi bir tarih yapıtı bilmiyorum: Annette S. Beveridge, çev. *Babur's Memoirs,* 4 cilt (Londra, 1912-1921) ve W. H. Moreland tarafından yazılan iki kitap daha, *India at the Death of Akbar: An Economic Study* (Londra, 1920) ve *From Akbar to Aurangzeb: A Study in Indian Economic History* (Londra, 1923) yararlı yapıtlardır.

ÇİN VE JAPONYA. E. O. Reischauer, J. K. Fairbank ve A. M. Craig, *A History of East Indian Civilization, II: East Asia: A Modern Transformation* (Boston, 1965) ve George M. Beckmann, *The Modernization of China and Japan* (New York, 1962) Uzakdoğu'nun yeniçağ tarihi hakkında genel inceleme yapıtlarıdır. Charles R. Boxer, *Fidalgos in the Far East, 1550-1770* (The Hague, 1948) Portekizlilerin rolünü büyük bir beceriyle ele alıp incelemektedir. Hıristiyan misyoner kurulları için bak, Kenneth Scott Latourette, *A History of Christian Missions in China* (New York, 1929) ve Arnold H. Rowbotham, *Missionary and Mandarin: The Jesuits at the Court of China* (Berkeley, 1942). Theodore de

* B. Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu,* çev. M. Kıratlı, Ankara, 1988.

Bary, der. *Sources of Chinese Tradition* (New York, 1966) tarihlerine ve konularına göre düzenlenmiş yararlı bir çeviri belgeler derlemesidir. John K. Fairbank, der. *Chinese Thought and Institutions* (Chicago, 1957) Çin'in düşünce tarihini araştırmaktadır; John K. Fairbank, der., *The Chinese World Order: Traditional Chinese Foreign Relations* (Cambridge Mass., 1968) de aydınlatıcı bir yapıttır. Teknoloji konusunda, Sun Etu Zen ve Sun S. C., *Chinese Technology in the Seventeenth Century* (University Park, Pa., 1966) vardır. Pingti Ho, *Studies on the Population of China, 1368-1953* (Cambridge, Mass., 1959) ve aynı yazarın, *The Ladder of Success in Imperial China: Aspects of Social Mobility, 1368-1911* (New York, 1962) Chungli Chang, *The Chinese Gentry: Studies in Their Role in Nineteenth-Century Chinese Society* (Seattle, 1955) ve Hsiaot'ung Fei, *Peasant Life in China: A Field Study of Country Life in the Yangtze Valley* (New York, 1946) hepsi de Çin'in son yüzyıllardaki toplumsal düzeni ve düzensizliği konularını aydınlatan yapıtlardır.

Oswald Sirén, *A History of Later Chinese Painting*, 2 cilt (London, 1938) yeniçağ Çin sanatı hakkında bulunabilecek en iyi fotoğraf örneklerini sunmaktadır. Ts'ao Chan, *Dream of the Red Chamber*, çev. Wang Chichen (New York, 1958) yeniçağ Çin edebiyatı klasiklerinden birinden alınan parçaların çevirilerini vermektedir.

Japonların Batılılarla ilk ilişki girişimleri hakkında, Charles R. Boxer, *The Christian Century in Japan, 1549-1650* (Berkeley, 1951) özellikle iyi bir yapıttır. Robert N. Bellah, *Tokugawa Religion* (Glenceo, Ill., 1957) ve Peter C. Swann, *An Introduction to the Arts of Japan* (Oxford, 1958) kendi konularında kapsamlı ve derine inen yapıtlardır.

DÖRDÜNCÜ KESİM

Dünyayı Kapsayan Kozmopolit Kültür Dönemının Başlayışı

Onsekizinci yüzyılın sonlarından başlayarak Avrupa toplumu, iki yönde biçim değiştirme dönemine girdi. Fransa'da odaklaşan siyasal devrim, Eski Rejim'in örgütlenmiş karmaşık ayrıcalıklarını parçalayarak ortaya çıkıp, sayısız yurttaşı enerjilerini dizginleyen bağlardan kurtardı. Hükümetle halk eskisinden çok daha sıkı bir işbirliğine girdi. Hükümet, bir yandan –seçimlerle ve kitle kaynaşmalarıyla, gösterilerle, gazetecilikle ve bunlardan daha aşağı kalmamak üzere o günlerin önderlerinin düşünceleriyle davranışlarının benimsenmesi yoluyla dile getirilen– halkın istemine rehberlik ederek, bir yandan da halkın isteminin arkasından giderek çok daha güçlü bir duruma geldi. Milyonlarca insan –az ya da çok gönüllü katılmaları sağlanarak– savaş için harekete geçirildi. Ekonomi ve politika alanlarında yeniliklere gitme olanakları genişletildi; bireysel girişimin karşısındaki hukuksal engeller kaldırıldı.

Bu "demokratik devrim" bazen ilerleyip bazen duraklamakla birlikte, Fransa'dan amansız bir biçimde Avrupa'nın öteki ülkelerine yayıldı. Fransa'da ise zamanla, örgütlenmiş

yeni ayrıcalık biçimleri doğdu. Öteki Avrupa ülkelerinde, demokrasiyle liberalizmi çeşitli oranlarda uzlaştıran kuramlar ve uygulamalar ortaya çıktı. Böylece 1789'da büyük bir umutla başlatılan Yeni Rejim yıprandı ve ondokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru, egemen kurumlara karşı saldırıya geçen yeni sosyalist akımlar güç kazandı.

Fransa'nın köklü bir siyasal devrim dönemine girdiği sırada, Büyük Britanya ekonomisi, mekanik gücün yapım alanına uygulanmaya başlanmasıyla değişmeye başlamıştı. Pamuk ipliği eğirmede ve pamuklu dokumada kullanılan buhar gücüyle çalışan makineler, özgün buluş sahibi mühendislerin ve hırslı girişimcilerin yararlanmaya başladıkları yeni teknolojik olanakların en göze çarpan ilk örnekleriydi. Bu, "sanayi devrimi" de, bir ilerleyip bir duraklayarak, ama kaçınılmaz biçimde öteki Avrupa ülkelerine ve daha sonra da Avrupa'nın ötesindeki ülkelere yayıldı. 1870 dolaylarından başlayarak, bilimsel kuramlardan sistemli bir biçimde yararlanılmasıyla gerçekleştirilen yeni yeni buluşlar, sanayi devrimine birbiri ardı sıra yeni boyutlar kazandırdı. Bu koşullarda, Batılı sanayileşmiş ülkelerin elinde –hem ekonomik alanda hem de askeri alanda– biriken güç ve zenginlik çok büyük bir hızla arttı.

Siyasal devrim ile sanayi devrimi, I. Dünya Savaşı ve II. Dünya Savaşı sıralarında birlikte yayıldı. Hükümetler, demokratik kurumların ve yolların desteğiyle artan güçlerine dayanarak, sanayi üretiminin teknik süreçlerini siyasal amaçlara hizmet edecek biçimde yeniden örgütlediler. Başlangıçta bu amaç, savaşın kazanılmasıydı. 1945'ten sonra daha karmaşık amaçlar, öncelik kazanmak yolunda birbiriyle yarıştı. Ekonomik, toplumsal ve siyasal alanlarda kamu yönetiminden gerçekleştirilmesi beklenen amaçlar arasında, silahlanmaya rakip olarak daha yüksek tüketim standartları, fiyatlarda kararlılık, sermaye yatırımı ve bunlara son olarak katılan doğal çevrenin korunması girdi.

Böylece Batı uluslarının eline geçen büyük bir güç, onların öteki halkların, Avrupalıların ve Amerikalıların etkinlikleri karşısında diktikleri geleneksel engelleri aşmalarını kolaylaştırdı. Ulaştırma ve iletişim olanaklarının gelişmesi uzaklıkları yok etti. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, dünyada insanların yaşayabilecekleri bölümler, bütün dünyayı kuşatan tek bir ticaret şebekesi içine girdi. Entelektüel ve kültürel ilişkilerin yanı sıra, siyasal ve askeri ilişkiler de karşılıklı ekonomik alışveriş bağları kadar kaçınılmaz oldu. Avrupa imparatorlukları, kırk elli yıl içinde, hemen tüm Afrika'ya ve Asya'nın çoğu bölgesine yayıldı. II. Dünya Savaşı'ndan sonra ise, yayılışlarından daha büyük bir hızla geri çekilmeye başladılar. Ancak bu çekilme, "yeni uluslar"ın 1789' dan beri Batı dünyasının yarattığı kozmopolit yeni dünyadan ayrılmalarına ya da bu dünyanın dışında bırakılmalarına yol açmadı. Tersine siyasal bağımsızlık, dünyanın Batı ülkeleri dışındaki tüm bölgelerinde daha derin çağdaşlaşma hareketlerine yol açtı.

İnsanlığın geçirmekte olduğu böylesine hızlı ve kapsamlı değişiklik, birçok şiddet hareketinin yanı sıra, hem siyaset hem de ideoloji alanında görülen kesin değişiklikleri birlikte getirdi. Avrupa'nın eski ve ünlü devletleri, Büyük Britanya, Fransa, Prusya (1871'den sonraki biçimiyle Almanya) Avusturya ve Rusya, tüm ondokuzuncu yüzyıl boyunca tarih sahnesine egemen oldular. Dünyanın bozukluklarına çare olarak, 1917'de Rusya'da Komünist Devrimi ve buna karşı bir Amerikan reçetesi olan "ulusların kendi yazgılarına sahip çıkmaları" ilkesinin ilan edilmesi, yeni ve güçlü siyasal ideolojileri ön plana çıkardı. Ancak hem Birleşik Devletler hem Rusya, 1920'lerde izledikleri bilinçli politikalarla, kabuklarına çekilip, dünya olaylarına karışmaz oldu. Almanya'da ve Japonya'da odaklaşan yeni karışıklıklar, II. Dünya Savaşı'na ve Rusya ile Amerika'nın yeniden dünya olaylarına karışmak üzere güçlerini çok büyük boyutlarda ortaya koymalarına yol

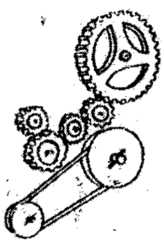
açtı. 1945'ten sonra bu iki süper devlet, siyasal ve askeri alanda dünya üstünde kurdukları üstünlüğü sürdürdü. Bununla birlikte, tam bir siyasal ve kültürel özerkliğe kavuşma yolunda öteki ulusların, özellikle Çin'in ve Asya'nın öteki eski uygar uluslarının inatçı çabaları, dünya politikasının komünist olan ve olmayan rejimler biçiminde basit bir kutuplaşma içine girmesini önledi.

Bilim, teknoloji ve zayıf devletlerle güçsüz halkların daha zengin ve daha güçlü olanların güçlerinin sırlarına sahip olma yolunda gösterdikleri doğal istek, dünyayı birleştirme eğilimi yarattı. Coğrafi farklılıklar, dil engelleri ve yerel kültürel geleneği koruma isteği ise, bu eğilimin tersine etkiler yaratacak yönde çalıştı. Dolayısıyla, gelecek kuşakların ne kadar çeşitli ne kadar birörnek olacakları konusu daha çözülmemiş bir sorun olarak durmakta. Dünyanın her köşesinde yerel topluluklar, geçmiş kuşaklarla olan bağlantılarını sürdürme alanında büyük engellerle karşılaştılar. Kentleşme, sanayileşme, bürokratikleşme ve otomasyon ile günlük yaşamda ortaya çıkan değişiklikler, kimsenin insanların kendilerini bu yeni yaşam koşullarına kararlı bir biçimde uyarladıklarını söyleyemeyeceği kadar kapsamlı ve yenidir.

Böyle hızlı ve köklü değişmeler çağı, içinde yaşayanlara rahat bir çağ gibi gelmeyebilir. Ancak ilerde insanlar, olasılıkla bu yüzyılları, tüm dünyayı kapsayan kozmopolit bir kültürün, insanlık tarihinde ilk kez gerçekleştirildiği olağanüstü başarılı bir dönem olarak görecekler.

YİRMİALTINCI BÖLÜM

Sanayi ve Demokrasi Devrimlerinin Etkisiyle Batı Uygarlığının 1789 - 1914 Yılları Arasında Geçirdiği Biçim Değişikliği

Sanayi devriminin ana yurdu, 1870 dolaylarına dek Büyük Britanya idi. Bu tarihten sonra doğuda Almanya, batıda Birleşik Devletler, İngiliz sanayi teknolojisine yetişmeye başladılar. 1789'dan sonra ortaya çıkan demokratik devrimin ana yurdu Fransa'ydı. Fransa'da, bürokratik krallık yönetiminin kusurları ve Fransız halkının yapısı, birlikte, geleneksel siyasal kurumları akla ve (yapılan varsayıma göre) halkın istemine göre

biçimlendirme yolunda uzun, tutkulu ve bilinçli bir çabanın gösterilmesine yol açan etkiler yarattı. Sanayi devrimi ve demokrasi devrimi olarak iki büyük akım, ilk merkezlerinden tüm Batı dünyasına ve çok geçmeden de Batı uygarlığının sınırlarının ötesine yayıldı.

Sanayi ve demokrasi akımlarının yayılmasıyla eski toplum, eski kültür ve eski yönetim biçimleri kökten değişti. Öylesine kökten değişti ki, bazı gözlemciler, ister Avrupa'da ister bir başka yerde görünen biçimiyle olsun, çağdaş sanayi toplumunu, o zamana dek bilinen herhangi bir uygarlıktan farklı, yeni bir uygarlık olarak değerlendirme yoluna gittiler. Öte yandan, insanın yaşam yolunda görülen bu büyük farklılık, Avrupa (Batı) uygarlığının yapısında ortaya çıkan bir dizi değişikliğin son halkası olarak da görülebilir. Her iki görüş de akla yakındır ve ikisinden birini seçmek gerekse, yirminci yüzyılın insanları olarak, bu yolda ciddi bir seçim yapabilmek için yeterince uzun bir zaman perspektifine sahip bulunmadığımız söylenebilir.

Bununla birlikte, 1789 Fransız Devrimi'nin patlak vermesiyle 1914'te Birinci Dünya Savaşı'nın çıkışı arasındaki dönemden, bu dönem içinde Batı insanının gelişmesinde ortaya çıkan bazı ana çizgileri görebilecek kadar uzaklaşmış bulunuyoruz. Bu süre içinde geçen yüz yirmi beş yıl boyunca, Avrupa'daki ve denizaşırı ülkelerdeki Batı ulusları, güçlerini ve zenginliklerini büyük çapta artırabildi. Bu sonuç, bir dereceye kadar, İ.S. 1000 yılı gibi erken tarihlerde başlamış olup, hâlâ süren eski kolonileştirme ve ticari yayılma sürecinin bir ürünüydü. Örneğin kimi Avrupa'dan, kimi Birleşik Devletler'in ve Kanada'nın doğu bölgelerinden gelen milyonlarca öncü çiftçi, Kuzey Amerika kıtasında batıya doğru ilerlediler. Böylece ondokuzuncu yüzyılın sona erdiği tarihlerde, enlemesine tüm Kuzey Amerika kıtası, sağlam bir biçimde Batı uygarlığının toplumsal dünyası içine alınmış oldu.

Benzeri kolonileştirme eylemleri, Güney Amerika'nın bazı bölümlerinde (Arjantin'de, Şili'de, Uruguay'da) Güney Afrika'da, Avustralya'da ve Yeni Zelanda'da görüldü. Fakat denizaşırı ülkelerde görülen bu hareketlerin çapı, Rus köylülerinin ve öncülerinin Sibirya'nın Ural Dağları'ndan Pasifik'e kadar uzanan tüm topraklarında olduğu kadar, Aşağı Volga havzasındaki ve Karadeniz ile Hazar Denizi arasındaki geniş bölgelere olmak üzere, doğuya ve güneye doğru yayılmalarıyla karşılaştırıldığında oldukça küçük kalır. Ondokuzuncu yüzyılın sonuna rastlayan, aynı tarihlerde Kuzey Amerika'da yeni yeni toprakların tarıma açılışı gibi, Rusya'nın hem Avrupa'daki topraklarının hem de Orta Asya'daki tarıma elverişli en iyi bölgelerinin çoğu sürülüp tarıma açılmıştı. Rus göçmenleri, kuzey ormanlarından güneye doğru ilerleyince, gittikçe artan sayıda Çince, Korece, Türkçe, Farsça ya da Romence konuşan tarım toplumlarıyla karşılaştılar ve bazen bu halklarla karıştılar. Benzeri biçimde Amerikalı göçmenler, New Mexico'da İspanyol ve Amerika Yerlisi toplulukların yerleşme alanlarına, ama onları ülkelerinden sürmeden girdiler ve onlarla karıştılar. Amerika kıtalarındaki ve Sibirya'daki daha ilkel avcı halklar, hiçbir etkili direnme göstermeden, göçmenler ilerledikçe o bölgelerde yok oldular.

Böylece bu geniş kolonici yerleşme hareketinin sonucu, Batı uygarlığının Avrupa'daki beşiğinden, abartmasız tüm yeryüzüne yayılması oldu. Çünkü Amerika'nın batıya yayılması ile Rusya'nın doğuya doğru yayılması, 1867'de bir satın alma işlemiyle Çar'ın egemenliğinden Birleşik Devletler egemenliğine geçen Alaska'da aynı noktada birleşmişti.

Kuşkusuz hem Rusya hem Birleşik Devletler, uygar dünyanın sınır bölgeleri olmanın yol açtığı önemli bazı özelliklerini koruyorlardı. Özellikle zorunlu çalışma sistemleri, Rusların 1861'de serfliği, Birleşik Devletler'in

1863'te köleliği kaldırmalarına dek sürdü. Birleşik Devletler'de kölelik konusunda şiddetli bir savaşım görüldü. Öyle ki Başkan Lincoln, kölelere "Azatlık Bildirisi"ni, köle sahibi güney eyaletlerini ülkenin geri kalan eyaletleri karşısına çıkaran (1861-1865 yılları arasındaki) amansız bir iç savaşın ortasında ilan etti.

İç savaşı kuzey eyaletlerinin kazanmasının bir sonucu olarak köleliğin Birleşik Devletler'den kaldırılışı, köleliğe karşı bütün dünyayı etkileyen akımın bir parçasıydı. Bu akım, ilk büyük zaferini Büyük Britanya'nın, 1833'te İngiliz yönetimindeki tüm ülkelerden köleliği kaldırmasıyla kazanmıştı. Bu örneği izleyen son önemli ülke, 1888'de köleliği yasa dışı bırakan Brezilya oldu. Bununla birlikte başka yükümlülük biçimleri, Batı dünyasının bazı sınır bölgelerinde işçileri plantasyonlarda ve madenlerde çalışmaya zorlama yollarını günümüze dek sürdürdü. Örneğin Güney Afrika madenlerinde ve Peru mülklerinde bugün (1970'te) en hafif deyişle yarı gönüllü işçiler çalıştırılmaktadır.

Batı tipi toplum biçimlerinin yeryüzüne durmaksızın yayılması hareketi, Batı uygarlığının anayurdunda görülen gerçek devrimci değişikliklerle daha güçlendi ve daha hızlandı. Onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında özellikle çarpıcı bir hız kazanan teknolojik gelişme atılımı, bir İngiliz tarihçisinin 1880'lerde öne sürdüğü terimle, o tarihten bugüne her yerde "sanayi devrimi" olarak bilinmektedir. Batılı devletler ve uluslar, sanayi devriminin yanı sıra, iç yapılarında geniş çaplı yeniden örgütlenme hareketleri geçirdiler. Söz konusu değişiklikler (1950'lerde ortaya atılan) yeni, ama yerini almaya çalıştığı eski terim kadar yerleşik bir deyiş olmamakla birlikte, "demokratik devrim" başlığı altında toplanabilir. Ne var ki, sanayi devriminin ve demokratik devrimin birlikte ele alınmaları gerekir; çünkü ikisi de Batılılara, gittikçe daha çok sayıda insanı ve malzemeyi, o zamana dek gerçekleştirilebilenlerden çok daha

uzun süreler için, çok daha uzak yerlere göndermek üzere harekete geçirebilme olanağını vermiştir.

Başka hiçbir halk, buna uzaktan yakından benzeyen bir biçim değişikliği geçirmemiştir. Bu nedenle Batı'nın, dünyanın öteki ülkeleri karşısında sahip olduğu, ta Eski Rejim çağından beri süregelen üstünlüğü, ondokuzuncu yüzyıl içinde öylesine arttı ki, 1850 dolaylarından sonra bu ülkelerin, Batı'nın sızmasını önlemek yolunda diktikleri tüm geleneksel engeller yıkıldı. Batılılar, yeni kazandıkları bu güçle, yeryüzünün yaşanabilir bütün bölümlerine yayılma olanağı buldular. Böylece dünya, insanlık tarihinde ilk kez, yeryüzünü kapsayan kozmopolit bir kültür yaratma serüvenine girişti. Yirminci yüzyılın insanları olarak, daha bu serüvenin ilk dönemleri içinde çabalamaktan kurtulmuş değiliz.

Batı uygarlığının Eski Rejim'den Yeni Rejim'e geçişini üç başlık altında çözümlemek uygun düşer: 1) ekonomik, 2) siyasal, 3) düşünsel değişiklikler. Ancak bu tür herhangi bir şema, sınıflandırmanın içine girmeyen ilişkilerin gözden kaçmasına yol açabildiği için yapay olan, yetkin olmayan bir çabayı dile getirir. Örneğin insanın akıl yürütme gücünün ekonomiye uygulanmasının sanayi devrimine, politikaya uygulanmasının demokrasi devrimine yol açtığını öne süren bir anlayış vardır. Öte yandan, bunun tam tersine, sanayi devrimi çok büyük bir yedek zenginlik yaratmış; bu yedek zenginlik ise daha önce sağlanabilenden daha çok kişiye, düşünce ve sanatla ilgili uğraşılarda daha çok zaman harcama olanağı vermiştir. Demokratik devrim ise, statü duvarlarını yerle bir ederek iş yaşamını, politikayı ve sanat alanını, bu uğraşıların gerektirdiği yeteneklere sahip olan herkese açmıştır. Böylece ekonomik, siyasal ve düşünsel değişiklikler karmaşık ve birbirlerinden ayrılmayacak biçimde iç içe girmiştir. Öyle ki, Batı deneyiminin bu üç yönü, aslında tek bir bütün oluşturur.

Sanayi Devrimi

Onsekizinci yüzyılda, Büyük Britanya'da görülen olağanüstü teknolojik gelişmeler, özellikle dokumacılık alanında odaklaştı. Watt'ın ilk patentini aldığı 1769'dan sonra ise, teknolojik ilerleme, fabrikaların yeni dokuma makinelerini çalıştırabilecek güçte buhar makinelerinin geliştirilmesi alanında toplandı. Ondokuzuncu yüzyılda gerçekleştirilen köklü teknolojik yenilikler, yalnızca zamanın hemen tüm yapım alanlarına yayılmakla kalmadı, aynı zamanda daha önce görülmemiş türden birçok yeni sanayi yarattı ve birçok yeni malın yapılmasına yol açtı.

Sanayi devriminin iki dönemi vardır. Pratik buluşlar, 1870 dolaylarına dek, sistemli araştırmalardan ve kuramsal bilimlerden çok, sağduyuya ve geleneksel becerilere dayanan yetenekli teknisyenlerin ve işlerine sıkı sarılan girişimcilerin yapıtıydı. Bu dönem, demiryolunun kara ulaştırmacılığına yeni bir hız ve etkinlik kazandırdığı, okyanus gemiciliğindeki gelişmelerle, çelik teknelerin ve buhar gücüyle çalıştırılan pervanelerin tahta teknelerin ve yelkenlerin yerini almasına yol açtığı kömür ve buhar çağıydı. Bu aynı zamanda, teknolojinin ve sanayinin her alanında İngilizlerin herkesçe kabul edilen önderliklerini sürdürdükleri bir çağdı. Yeni teknolojinin dayandığı temelleri oluşturan kömür ve çelik sanayilerinin yanı sıra, dokuma makineleri, buharlı motorlar, demiryolları ve buharlı gemiler Büyük Britanya'da bulundu ya da ilk gelişmiş biçimlerini Büyük Britanya'da aldı.

Hemen ardından elektrik teknolojisindeki gelişmelerin geldiği kimya sanayinin doğuşu, sanayi devriminin doğasında ve yönünde ortaya çıkmaya başlayan bir değişikliğin belirtisi oldu. Kuşkusuz eski usül gelişigüzel buluşlar bunların yanı sıra sürdü gitti. Örneğin Birleşik Devletler'de, tamircilerin çalışma biçimini andıran bir çaba ve becerikli-

likle yürüttüğü uzun bir yapım ve onarım sürecinden sonra Henry Ford (1903'te) otomobilini piyasaya sürdü, Wright Kardeşler de (1903'te) bir uçak yaptılar. Ancak bu tür bireysel buluşlar, yerlerini gittikçe artan oranda, bir yandan bilimsel kuramla, öte yandan teknolojik süreçlerle sıkı ilişkiler kuran mühendisler ve bilim adamları tarafından çok iyi donatılmış laboratuvarlarda yürütülen sistemli araştırmalara bıraktı.

Almanya kuramla uygulama bağlantısının süreklilik kazandığı ilk ülke oldu. Almanya'nın gelişen okul ve üniversite sistemi iyi eğitilmiş kuramcıların yetiştirildiği kaynağı sağladı. Zanaatçılık geleneği ise, pratik beceri sahibi çok sayıda zanaatçı yetiştirdi. Bunlarla bazen son derece büyük ve başarılı sonuçlar alındı. Örneğin I. Dünya Savaşı'nın başladığı tarihte Almanya, sanayide kullanılan birçok kimyasal maddenin tek üreticisi durumuna gelmişti ve Alman elektrik sanayisi de, aynı biçimde teknolojik beceriklilik ve etkililik alanında dünyaya öncülük etti. Başka yerlerde, daha eski ve daha yerleşmiş sanayi alanlarındaki firmalar, işleri kârlarının dayanağı olan makineleri ve teknikleri geliştirmek olan insanlara iyi para ödemeyi hâlâ Don Kişotça bir davranış olarak görüyordu. Bu nedenle bilimsel kuramla teknolojik uygulama arasındaki sistemli etkileşimlerin yaratacağı olanaklar, 1914'ten önce pek fazla ortaya çıkmadı. Raslantısal olmayan bilinçli buluşlar, hak ettikleri yeri ilk kez, yirminci yüzyılın iki büyük savaşı sırasında elde edebildi.

Bununla birlikte, ondokuzuncu yüzyılın teknik buluşlar ve gelişmeler selinin, daha önceki herhangi bir dönemle karşılaştırıldığında son derece büyük olduğu görülür. Yirminci yüzyıl yaşamının fotoğrafçılık, bisiklet, daktilo, dikiş makineleri, telefonlar, elektrik ışığı, otomobiller, fonograflar ve filmler gibi herkesçe bilinen ve kullanılan araçlarının tümü de (bu araçların daha sonra geçirdikleri gelişmeler ve

biçimlerinde yapılan değişiklikler, ilk modellerini tanımamızı güçleştirecek ölçüde olsa da) ondokuzuncu yüzyılda icat edildi. Radyo ve uçak, öncü biçimlerine 1914'ten önce ulaşmış olmakla birlikte, asıl gelişmeleri I. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında oldu.

Her yeni bulunan araç, şaşmaz bir biçimde yeni sanayilerin kurulmasını zorunlu kıldı ya da bu yolda bir olanak yarattı. Örneğin otomobil, tekerlek gereksinimi nedeniyle kauçuk, lastik iş alanında devrimci değişikliklere yol açtı. Elektrik sanayisi de, akımın aktarılmasında en çok kullanılan iletken olan bakırın üretimi alanında aynı etkileri yarattı.

Sanayi alanları böyle çoğaldıkça, eski yapım yöntemleri de köklü değişiklikler geçirdi. Genel olarak belirtilirse, el zanaatlarının yerini makine üretiminin aldığı söylenebilir. Bu gelişme, üretim makinelerinin ve üretilen malların standartlaştırılmasına neden oldu: aynı zamanda herkesin aynı saatte işe başlaması ve üretim sürecinin kendisine verilen bölümünü tüm fabrikanın düzgün işleyebilmesine olanak verecek uygun bir hızla yapmak zorunda olması anlamında, işçilerin de standartlaştırılmasına yol açtı. İster makinelerde olsun ister insanlarda, işin herhangi bir nedenle düğümlenmesi ya da kesintiye uğraması eskisinden çok daha pahalıya patlamaya başladı. Yeni kitle üretimi için oldukça büyük miktarlarda hammaddenin, sermayenin ve emeğin bir araya getirilmesi gerektiğinden, bir tıkanıklık bunların hepsini durduruyordu.

Makinelerle yürütülen karmaşık yapım sürecinin kesintiye uğramaya daha açık oluşunun özürü, bir kesinti olmayınca sağlanan yüksek verimlilikle fazlasıyla giderildi. Fabrikalardan mallar, yalnızca Batı dünyasındaki küçük zanaatları değil, fakat aynı zamanda öteki toplumlardaki ve uygarlıklardaki el zanaatlarını da silip süpüren bir sel gibi akmaya başladı. Yeryüzünün her yerindeki dokumacılar,

maden işleyiciler ve sayısız öteki zanaatçılar, çok geçmeden makinelerle yapılan kitle üretiminin ucuz mallarıyla rekabet edemeyeceklerini anladılar.

Bu nedenle sanayi devriminin ilk ve en açık özelliği, üretimin çapında görülen büyük artış idi. Daha fazla mekanik güç, daha fazla hammadde, daha fazla üretilmiş mal, daha fazla artık, daha fazla ulaştırma; sanayi ve ticaret süreçlerini izleyecek daha çok yazman, malları satın alacak daha çok tüketici, satacak daha çok satıcı ve daha büyük sermayesi olan, daha çok insan çalıştıran daha büyük firmalar hızla ortaya çıktı. Daha eski, daha basit yapım biçimlerinin yerini, daha ucuz ve bazen aynı zamanda daha kaliteli mallarıyla fabrika üretimi aldı.

Sanayinin gittikçe daha büyük boyutlara ulaşacak biçimde gelişmesi, ulaştırmanın ve iletişimin görülmemiş ölçüde yoğunlaşmasını gerektirdi. Uzak yerlerden hammaddelerin sağlanması ve yapılan malların uzak pazarlarda satılması, makinelerle yapılan kitlesel üretimin başarıya ulaşması bakımından yaşamsal bir önem taşıyordu. Avrupa'nın ve Amerika Birleşik Devletleri'nin birçok bölgesinde yol ve kanal yapımında önemli gelişmeler görüldü. Ancak 1840'larda başlayabilen demiryolları ağı yapımı, 1850'lerde ve 1860'larda patlama noktasına varan boyutlara ulaştı ve I. Dünya Savaşı öncesine kadar çok büyük sermayeleri yutmaya devam etti (örneğin Sibirya'yı bir uçtan bir uca aşan demiryolu 1903'te tamamlandı; Berlin-Bağdat demiryolu 1914'te yapılmaktaydı ve o zamandan bugüne tamamlanamadı) bu geniş çaplı demiryolu yapımı, tüm öteki karayolu taşımacılığı biçimlerini gölgede bıraktı. Demiryolları ülkelerin iç bölgelerini ulaşıma açtı ve demir cevheri, maden kömürü gibi ağır maddelerin oldukça uzak yerlere taşınabilmelerine olanak verdi. Silezya ve Pennsylvania kömür yatakları, demiryollarıyla karadan ulaşımın sağladığı yeni olanaklardan yararlanılarak üretimlerini artıran ilk

yerler arasına girdi. Amerika'nın ve Rusya'nın daha iç bölgelerindeki öteki kömür yataklarının geniş çapta işletilmesi daha sonraki dönemlere kaldı ve buralardaki bazı yatakların geniş çapta işletmeye açılışı, Batı Kanada'da ve Orta Asya'da 1950'ler gibi geç tarihlere kadar sürdü.

Okyanus ulaştırmacılığında görülen devrim, çok daha ağır gelişti. Robert Fulton ilk işe yarar buharlı gemiyi 1807 gibi erken bir tarihte yapmıştı. Fakat çok fazla kömür harcaması, buharlı gemilerin okyanuslarda daha uzun süre yelkenli gemilerle rekabet edebilmelerini önledi. 1870 dolaylarından sonra, daha iyi buhar kazanlarının ve daha geniş çelik teknelerin yapılması, buharlı gemilerin okyanus yük taşımacılığında kullanılan sıradan gemiler olmalarını sağladı. Bunun doğurduğu sonuçlardan biri Amerika'nın, Arjantin'in ve Avustralya'nın geniş ve verimli ovalarında (güçlü makinelerin yardımıyla) yetiştirilen tahılın Avrupa'ya akmaya başlaması oldu.

1869'da Süveyş Kanalı'nın ve 1914'te Panama Kanalı'nın açılmasıyla, yeryüzünün insanların yaşadığı bölgelerinin görünümü gerçek anlamda değişti. Buna karşılık hava ulaştırmacılığının durumu, I. Dünya Savaşı'ndan önce bir hayalin gerçekleşip gerçekleşmeyeceğini sınama aşamasından ileri değildi.

Yeni, yoğunlaşmış sanayi sürecinin halkalarının birleştirilmesinde iletişim, hemen hemen ulaştırma kadar önemliydi. Büyük Britanya (1840'ta) posta sistemini kurarak çağdaş posta sistemlerinin gelişmesine öncülük etti. 1875 Uluslararası Posta Antlaşması sonucunda, ulusal posta sistemleri uluslararası düzeyde bütünleştirildi. Telli Telgraf 1837'de icat edildi. Bir yerden bir yere tellerin gerilmesi görece büyük bir harcama gerektirmediğinden,telgraf sistemleri hızla Batı dünyasına yayıldı. 1866'da Atlantiki boydan boya aşan ilk telgraf kablosu çekildi. Radyo dalgalarıyla telsiz telgraf ise 1895'te, Guglielmo Marconi'nin yaptığı

ilk deneme gösterisinden sonra, uzak yerlerle iletişim dalında hızla büyük bir önem kazandı. İletişim alanındaki bu gelişmeler, 1850'lerde ortaya çıkan ve geniş kitlelerce okunan gazeteleri ayakta tutacak haber akışını sağladı. Bu da devlet adamlarını, gazete sayfalarında dile getirilen ya da yaratılan kamuoyunu etkilemek ya da ona tepki göstermek zorunda bırakarak ve böyle bir olanaktan yararlanmalarını sağlayarak politikayı ve diplomasiyi etkiledi.

Sanayi Devriminin Sonuçları

Sanayi devrimi, genelde Batı dünyasının zenginliğini büyük ölçüde artırdı ve temizlik, sağlık, konfor standartlarında önemli gelişmeler sağladı. Sanayi devriminin başlangıç aşamalarında, fabrika işçilerinin yeni sanayi kentlerinde kalabalık topluluklar oluşturması ve eski kentlerin hızla gelişmesi, kuşkusuz geleneksel kurumların başa çıkamadıkları toplumsal sorunlar yaratmıştı. Bu durum, Karl Marx'ın (ölümü, 1883) onca bolluğa karşın proleter kitlelerin, sorunun bir devrimle çözüleceği noktaya dek gittikçe daha çok yoksullaşacakları yolundaki görüşüne temel oldu. Marx'ın bu temel düşüncesini açık bir biçimde ortaya koyduğu tarih olan 1848'de böyle bir görüş akla yatkındı. Gerçekten gücünü kentli yoksullardan alan devrimci şiddet, kitlelerin Paris'te Bastille'e saldırışlarıyla Fransız Devrimi'nin meşalesini tutuşturdukları 1789'dan beri Avrupa'nın siyasal yaşamını belirleyen en önemli öğe olmuştu.

Bununla birlikte, 1848-1849 yıllarında görülen benzeri kalabalık ayaklanmalar dizisi yenilgiyle sona erdi. Bu tarihten az sonra da, çeşitli toplumsal buluşlar, sanayi toplumunun bu erken dönemlerinin güçlüklerini ve çirkinliklerini denetlemeyi, biraz da düzeltmeyi sağladı. Çağdaş kamu düzeninin kent polisi gibi temel bir aracı, ancak 1840'larda ve 1840'lardan sonra ortaya çıkabildi. Kanalizasyon şebe-

kelerinin, çöp toplama hizmetlerinin, parkların, hastanelerin, sağlık ve kaza sigortalarının, okulların, işçi sendikalarının, öksüz yurtlarının, düşkün evlerinin, tutukevlerinin ve yoksulları, hastaları, bahtsizları acılarından kurtarmayı amaçlayan çok çeşitli insancıl ve hayırsever girişimlerin önemi, bundan az değildi. Bunlar ve öteki buluşlar, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı boyunca, hemen hemen bulunmaları gereksinimini yaratan kentlerin şişmesi kadar hızla kurulup işlemeye başladı. Sonuçta en ileri sanayi ülkelerinde, devrimci duygular azalma eğilimi gösterdi. Yalnızca sanayi akımının yayıldığı uç bölgelerde ve en göze çarpar biçimde, Çarlık bürokrasisinin sanayileşen bir toplumun gereksinimlerine yanıt vermede çok ağır davranan ve bu yoldaki istekleri hoş karşılamayan bir tepki gösterdiği Rusya'da canlı kaldı.

Sanayi devriminin ikinci temel özelliği, nüfus artışının hızlanmasıydı. Örneğin Avrupa'da tüm kıtanın nüfusu 1800'de 187 milyon dolaylarındaydı. Ondokuzuncu yüzyıl boyunca neredeyse 60 milyon insanın denizaşırı ülkelere göç etmesine ve sayısız topluluğun da Uralları aşarak Avrupa Rusyasından Sibirya'ya ve Orta Asya'ya geçmiş olmasına karşın, 1900'de 400 milyon dolaylarına çıkmıştı. Nüfusun böyle hızla çoğalmasının baş etmeni, ölüm oranlarında görülen büyük düşüştü. Ölüm oranlarının düşmesi ise, bir dereceye kadar tıp biliminin ve kamu sağlığını koruma önlemlerinin gelişmesinin, bir dereceye kadar da yiyecek kaynaklarının artmasının ve yaşamın maddi koşullarında görülen genel gelişmenin ürünüydü.

Birinci Dünya Savaşı'ndan önce nüfusun büyük çoğunluğunun, toprağı bırakıp kent uğraşılarına geçmesi olayı yalnızca Büyük Britanya'da görüldü. Öteki önemli devletlerin hepsinde, toprağa eski bağlılık ve ekip biçme dönemleri, çoğunluğun yaşamını yönetmeyi 1914'ten sonraki tarihlere dek sürdürdü. Bununla birlikte, tarladan fab-

rikaya, köyden kente geçiş hareketi Batı dünyasının her yerinde görüldü. Bu hareket, başlıca görünümleri neolitik çağda belirlenmiş olan bir yaşam biçiminden ayrılmanın, olanaklarını ve sınırlarını hâlâ bulmaya çalıştığımız yeni bir yaşam biçimine geçişin belirtisiydi.

İnsanın, sıradan günlük yaşam deneyiminde ve alışkanlığında ortaya çıkan ve göstergesi tarlalardan tümüyle uzaklaşmak olan bu gelişme, insanların yalnızca başka hayvanları avlayarak yaşamlarını sürdürdükleri dönemden çıkıp kendi yiyeceklerini üretmeye başladıları döneme geçtiklerinde görülenler kadar temel değişikliklere yol açacağa benzer. Eğer bu kestirme doğruysa, sanayi devriminin tarihsel önemini yeterince vurgulamak kolay değildir ve sanayileşmiş ekonomilere en uygun düştüğü eninde sonunda anlaşılacak olan toplumsal örgütleniş biçiminin ve yaşam yollarının şimdiden açıkça ortaya çıktığına inanma olanağı yoktur.

Fransa'da Demokratik Devrim

Hükümetlerin adalete uygun yetkelerini yalnız ve yalnız yönetilenlerin rızalarından aldıkları ilkesi, 1776'da Amerikalıların İngiliz Kralı III. George'a baş kaldırmalarıyla bütün dünyaya duyurulmuştu. Bu demokratik anlayış, Bağımsızlık Savaşı sırasında ve sonrasında Amerikan anayasal deneyimine rehberlik etti. Böyle bir düşünce, birçok Avrupa ülkesinde de büyük ilgiyle karşılandı. 1688'den beri parlamento üstünlüğünün, parlamento üyelerini seçme hakkına sahip olan azınlık mülk sahipleri grubunun üstünlüğü anlamına geldiği Büyük Britanya'da gördüğü ilgi, öteki Avrupa ülkelerinde gördüğünden az değildi. Ama bu tür yeni siyasal kuramların mutlak krallığa karşı büyük bir devrimi kışkırttıkları yer Fransa oldu.

Onsekizinci yüzyılda Fransız hükümeti iyice zayıflamıştı. Kral, kuramda hâlâ mutlak egemendi; ama uygula-

mada, kamu yönetimi alanında görülen hemen tüm reform çabaları, genellikle bürokratik mekanizma içindeki adamlarıyla iş gören şu ya da bu çıkar grubunun karşı koymasıyla başladığı yerde durdurulmuştu. İçte görülen bu ağır koşullara, savaş alanında karşılaşılan başarısızlıklar eklendi. Fransızların 1778-1783'te İngilizlerin onurunu kırma ve bağımsızlıklarını kazanmaları için Amerikalılara yardım etme yolunda kazandıkları başarıların sonucu, hükümetin umutsuz bir iflasa sürüklenmesi oldu. Bu, beklenmedik bir sonuç değildi; çünkü kamu yönetiminde reform yapılmadığından, silahların gelişmesiyle savaş giderlerinin artmasına karşılık, vergi gelirlerine esneklik kazandırılıp vergiler artırılamamıştı.

XVI. Louis (1774-1792 arasında yönetti) yönetimde reform yapılması düşüncesini az çok hoş karşıladı ve hükümet ile geniş anlamda halk kitleleri arasında daha sıkı bağların kurulmasının yerinde olacağı görüşünü benimsedi. Vergi gelirlerini artırma yolundaki çabaları, her zaman olduğu gibi bunları kuşa döndüren bir direnişle karşılaşınca, Fransa'nın eski Temsilciler Meclisi *Etats-Generaux*'yu, yeni vergileri onaylatmaya ikna edip hükümeti mali sıkıntılardan kurtarma umuduyla yeniden canlandırmaya karar verdi. Ne var ki *Etats-Generaux,* 1 Mayıs 1789'da toplanınca, birçok üye yeni vergilerin onaylanmasından önce yönetimde kapsamlı bir reform yapılması gerektiğini düşündü. Bu kişilerin temel amaçları, Fransız hükümetini halka karşı sorumlu bir yönetim yapmaktı; ki bu halk, aslında mülk sahipleri anlamına geliyordu.

Reform istekleri en çok *tiers etat*'ta, yani halkın temsilcilerinde güçlüydü. Ama bazı din adamları ve soylular da reformdan yanaydılar; sağlam ve tutarlı bir krallık politikası bulunmadığından, bu durum Meclis'te reformdan yana olanların ağır basmasına yol açtı. Bunun sonucunda, Haziran ayındaki toplantısında *Etats-Generaux,* kendini Ulusal

Meclis'e dönüştürdü ve Fransa Krallığı için bir anayasa hazırlama işini üstlendi.

Reformu savunanlar çok geçmeden halkta yaygın bir kaynaşma yarattılar. Kralın Ulusal Meclis'i ortadan kaldırmaya hazırlandığı yolundaki söylentiler, kalabalık bir halk kitlesinin (14 Temmuz'da) Bastille'e saldırmasına yol açtı. Bu olay daha sonra Devrim'in yıldönümü olarak kutlanır oldu. Bastille baskınından sonra Paris halkı, devrim hükümeti olan Komün'ü kurdu. Komün önderleri, iktidarlarını doğrudan doğruya bunalım dönemlerinde kitle gösterilerine çağırdıkları Paris halkına dayandırdılar. Paris'in halk kalabalığı, sözcüsü olduklarını öne sürdükleri halkın egemenliğine karşı çıkan ya da karşı çıktığı sanılan kişilerde, sık sık korku yaratıp onları durdurabildi.

Kaynaşma, Paris'ten kırsal bölgelere yayıldı. Temmuz ve Ağustos aylarında köylüler, soyluların şatolarını yakmaya ve geleneksel yükümlülüklerini yerine getirmemeye başladılar. Ulusal Meclis, köylülerin bu davranışına, 4 Ağustos 1789 gecesi büyük bir coşkuya kapılıp feodal hakları kaldırarak yanıt verdi. Ulusal Meclis'in kararı, köylü çoğunluğunun Devrim saflarına çekilmesine yol açtığı için, bu olay gelecek yıllar açısından büyük bir önem taşıyordu.

Fransa için yeni bir anayasa hazırlamanın pek kolay bir iş olmadığı anlaşıldı ve Meclis hemen çözülmesi gereken ivedi sorunlarla uğraşmak zorunda kaldığı için, bu iş sık sık kesintiye uğradı. Özellikle hükümetin iflasına bir çare bulunması gerekiyordu. Meclis, Kilise'nin elinden alınan toprakların karşılığında bir kâğıt para *(assignat)* çıkarmaya karar verdi. Bu topraklar satılınca *assignat*'lar geri çekilecekti. Ama uygulamada, gittikçe daha fazla kâğıt para basılmaya başlandı ve fiyatlarda hızlanan bir artış görüldü. Bu durumda, her zaman görüldüğü gibi ücretler fiyatlara yetişemedi. Yoksul ücretlileri, fiyatların yüksekliğinin "halk düşmanları"nın işi olduğuna inandırmak güç olma-

dığından, çekilen gerçek ekonomik sıkıntılar Paris'te kalabalık gösterilere tehlikeli bir boyut kazandırdı.

Yeni anayasa 1791'de hazır oldu. Bu anayasa ile tüm faal yurttaşlarca, yani yılda belirli bir miktarın üzerinde vergi ödeyenlerce seçilen bir Yasama Meclisi'nin en yüksek erke sahip olduğu sınırlı (meşruti) bir krallık kuruldu.

1791 anayasasının en kalıcı yanı, Fransız yönetiminin elini kolunu uzun süredir bağlayan birçok geleneksel kamu yönetimi yönteminin kaldırılması oldu. Bunların yerine Fransa *département* denilen, aşağı yukarı birbirlerine eşit büyüklükteki yeni coğrafi birimlere bölündü. Her yerde kamu yönetiminin, yargının ve kilisenin yetki alanları bu yeni ve sınırları oldukça keyfi biçimde çizilmiş olan birimlerle çakıştırıldı.

1791 anayasal uzlaşmasının üzerinde en çok tartışılan yönü, Kilise ile ilgili düzenlemelerdi. Piskoposlar ve rahipler devletten maaş alacaklar, piskoposluk ve rahiplik bölgesinde yaşayan yurttaşlar tarafından herhangi bir sivil memur gibi seçileceklerdi. Papa ile piskoposların ve rahiplerin çoğu, bu düzenlemeleri kilise hukukundan ayrılmak olarak suçladılar ve Kilisenin elinden alınan toprakların geri verilmesini istediler. Bunun üzerine, Kilise'yi etkileyen bu yasalara verilen adla "Din Adamları Sınıfının Sivil Anayasası", Fransa halkını, bu yeni düşünceleri destekleyenler ve Roma Katolik Kilisesi'nin eski geleneklerinden yana olanlar olmak üzere, birbirinden kesin biçimde ayrılmış iki gruba böldü.

Gene de anayasanın en zayıf yanı, bu değil, Devrim davasına karşı duyduğu ilgiyi çoktan yitirmiş olan XVI. Louis'ye (yasaların uygulanmasını geçici olarak durduran veto hakkı, subayları atama gibi) çok büyük yetkiler vermiş olmasıydı. XVI. Louis, yabancı ülkelerin (Avusturya'nın, Prusya'nın) saraylarıyla ve Fransa'dan kaçan göçmen soylularla işbirliği yaparak etkin bir nifak hareketine

girişti. 1792 Nisanında Avusturya ve Prusya ile savaş patlak verdi ve Fransız orduları ilk yenilgileri almaya başladı. Yenilgiler, Kral'a karşı bir kuşkunun doğmasına yol açtı. Bu kuşku, 1792 Ağustosunda Paris halkının, olayların gidişine yön verecek biçimde yeniden işe karışıp, Yasama Meclisi'ni, XVI. Louis'nin anayasal yetkilerini kullanmasını durdurmaya ikna etmesine kadar sürdü. Yeni bir meclis, Konvansiyon seçildi ve bu meclise yeni bir anayasa yapma görevi verildi.

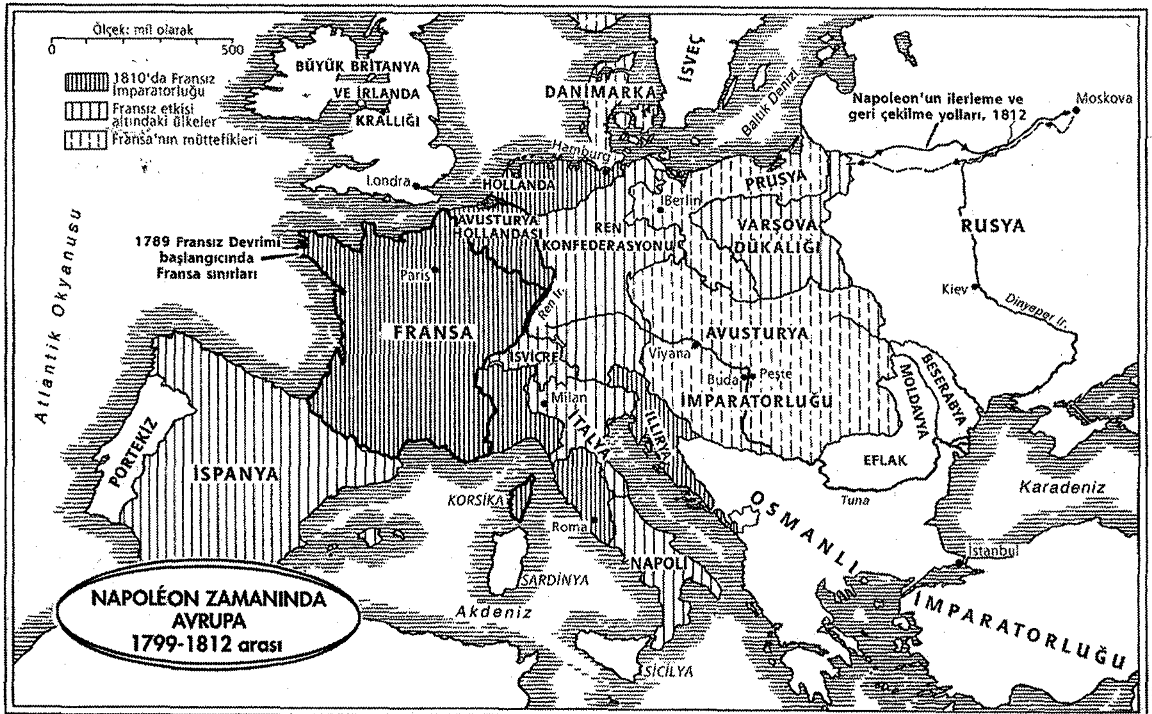
Bu gelişmeler, Devrim'in ikinci ve çok daha radikal dönemini başlatmış oldu. Konvansiyon, Fransa'nın bir cumhuriyet olduğunu ilan etti, XVI. Louis'yi idam ettirdi ve "halk düşmanları"na karşı bir terör yönetimi kurdu. Bu terör sırasında, hukuksal süreçlere başvurulmadan, çarçabuk suçlu bulunduklarına karar verilerek, Dr. Guillotine'in (Giyotin'in) insan başı kesen makinesinin yardımıyla ve bilimsel bir etkililikle birkaç bin kişinin başı koparıldı. Yürütme erki, Konvansiyon'un komitelerinin elinde toplandı. Kamu Güvenliği Komitesi bunların en önemlisi oldu. Sağlıklı ve güçlü yurttaşları, yurtlarını savunmaları için askere alma yolunda gösterilen enerjik çabalar, çok geçmeden ilk sonuçlarını vermeye başladı ve Fransız orduları, Belçika ve Batı Almanya topraklarında, devrimci ilkeleri yayarak, hızla Ren'e kadar ilerledi.

Fransız birlikleri dışta ilerlerken, içte birbirine düşman siyasal klikler, ellerindeki erki haklı göstermek ve sağlamlaştırmak için ateşli ve etkili bir propaganda hareketi başlattılar. 1793 yılında ve 1794'ün ilk yarısında bu grupların en başarılısı, etkin ve tutkulu devrimcilerin Maximilien Robespierre'in (1758-1794) ve cumhuriyet ilkeleri adına bir Erdem yönetimi kurmak isteyen öteki önderlerin ateşli konuşmalarını dinlemek üzere bir araya gelmeleriyle oluşan Jakobenler Kulübü idi. Rakip partiler, aralarındaki görüş ayrılıklarını Konvansiyon salonunda ya-

pacakları konuşmalarla ve verecekleri oylarla çözüme bağlama yolunu yeterli bulmadılar. Robespierre ve kendisine bağlı devrimciler, "hain" gruplarını birbiri ardı sıra yenilgiye uğratıp yok etmek üzere halkın kitle gösterilerini ve giyotini yardıma çağırdılar. Ne var ki Devrim orduları, yabancı istilacıları püskürtmeye başlayınca, bu tür zorbaca şiddet yollarını haklı gösterecek kanıtların gücü azaldı. Konvansiyon'da yapılan beklenmedik bir oylamanın, Robespierre'in 1794'te tutuklanıp öldürülmesine yol açması üzerine Konvansiyon üyeleri, Temmuz ayında (Devrim takvimine göre Termidor ayında) kamu işlerinin yönetiminde yeni bir tutum benimsediler. Aşırı devrimciliğin simgesi durumuna gelmiş bir kişinin uzaklaştırılması, Robespierre'in düşmanlarının, hiç değilse düşmanlarından bazılarının pek tasarladıkları bir şey olmadığı halde yaygın bir tepki hareketini başlatan işaret oldu ve çok geçmeden Kamu Güvenliği Komitesi dağıtıldı.

Konvansiyon sonunda, 1795'te Fransa için yeni bir anayasa hazırlama görevini tamamladı. Bu anayasayla doğan Direktuvar Hükümeti, ülkeyi dört yıl yönetti. 1799'da yapılan hükümet darbesi, genç ve başarılı bir general olan Napoléon Bonaparte'ı (1769-1821) iktidara getirdi. Napoléon, her biri kendisine bir öncekinden daha büyük ve daha çok mutlak yetke veren bir dizi anayasa hazırlatıp kabul ettirdi. Bununla birlikte, yetkesinin halkın istemine dayandığını öne sürdü ve her anayasasını halkın onayından geçirip, halk tarafından sevilip tutulduğunu göstermek için oldukça büyük çabalara girdi.

Aslında Napoléon, birçok bakımdan devrimin gerçek mirasçısıydı. Devrimin hatipleri tarafından genel terimlerle dile getirilen ilkelerin birçoğunu, örneğin bağıt özgürlüğünü, medeni hukuka bağlanmış evliliği ve boşanmayı, yasalar karşısında sınıf farklılıklarının kaldırılması gibi ilkeleri, günlük hukuksal ilişkiler alanında gerçekleştiren

NAPOLÉON ZAMANINDA AVRUPA 1799-1812 arası
Ölçek: mil olarak
0
500
1810'da Fransız İmparatorluğu
Fransız etkisi altındaki ülkeler
Fransa'nın müttefikleri
BÜYÜK BRİTANYA VE İRLANDA KRALLIĞI
Londra
DANİMARKA
İSVEÇ
Baltık Denizi
Napoleon'un ilerleme ve geri çekilme yolları, 1812
Moskova
Hamburg
HOLLANDA
PRUSYA
Berlin
RUSYA
AVUSTURYA HOLLANDASI
REN KONFEDERASYONU
VARŞOVA DÜKALIĞI
1789 Fransız Devrimi başlangıcında Fransa sınırları
Paris
Kiev
Dinyeper Ir.
Ren Ir.
FRANSA
AVUSTURYA İMPARATORLUĞU
Viyana
Buda
Peşte
İSVİÇRE
Milan
İLLİRYA
MOLDAVYA
BESERABYA
Atlantik Okyanusu
PORTEKİZ
İSPANYA
İTALYA
EFLAK
Karadeniz
Tuna
KORSİKA
Roma
OSMANLI İMPARATORLUĞU
İstanbul
NAPOLİ
SARDİNYA
Akdeniz
SİCİLYA

Fransa yasalarının yeniden düzenlenmesi işini tamamladı. Fransız Medeni Kanunu olan *Code Napoléon*'u çıkarttı. *Code Napoléon,* Napoléon'un ordularının zaferi üzerine Fransa'nın etkisi altına giren öteki ülkelerin hukukta reform girişimleri için uygun bir örnek oldu. Bu yolda yapılan değişikliklerin, yinelenen günlük işleri ve hukuk ilişkilerini kolaylaştırdığı anlaşılınca, Eski Rejim'in karmaşık ilişkilerini ve özel ayrıcalıklarını yeniden canlandırma olanağının ortadan kalktığı görüldü.

Avrupa'nın Öteki Ülkelerinde Demokratik Devrim

Bu nedenle Napoléon, sonunda hemen tüm Avrupa devletlerinin birleşerek oluşturdukları bir koalisyon karşısında (1812-1815 arasında) yenilgiye uğradıktan sonra bile, tüm Avrupa'ya yayılmış olan devrimci başkaldırma hareketleri önlenemedi. Gerçekten 1815'te devrimci ruh Napoléon'un can düşmanlarını bile etkilemişti. Çünkü Avrupa egemenleri, ancak Fransızları taklit ederek uyruklarının duygularına ve çıkarlarına seslenip yurtseverliklerini nasıl canlandıracaklarını öğrendikten sonra, karşısına çıkan güçleri darmadağın eden Napoléon birliklerine direnecek duruma gelebildiler.

Viyana Konferansı sonunda (1815'te) yapılan barış anlaşması, bilindiği gibi birçok Alman yurtseverinin umduğu sonucu getirmedi; Almanya'yı tek bir devlet olarak birleştiremedi ve siyasal bakımdan bölünmüş bir İtalya'yı, bir kez daha Avusturya'nın ve Papalığın etkisinde bıraktı. Avusturya Şansölyesi (başbakanı) ve Viyana anlaşmasının baş mimarlarından olan Prens Clemens von Metternich, savaşı yitirmiş Fransa'yı asi Rusya'nın karşısına bir güç olarak koymayı denedi; çünkü Rus Çarı I. Aleksandr (1801-1825 arasında yönetti) Avrupa'ya Napoléon'un yaptığından daha kökten bir biçimde yeni düzen verme düşüncesiyle oynu-

yordu. Metternich, Çar Aleksandr'ın bu özlemini önlemeyi başardı ve geçen birkaç yıl içinde Çar'ın, Avrupa barışını yeniden bozmaya başlayan halk devrimini önlemek için iplerin sıkı tutulması gerektiğine inanmasını sağladı.

Bununla birlikte liberal ve devrimci özlemler, özellikle orta sınıftan gelen okumuş kişiler arasında olmak üzere canlı kaldı. 1830 ve sonra da 1848-1849 yıllarında çıkan halk ayaklanmaları, kıtanın önemli ülkelerinde kurulu yetkeyi yıktı. Ne var ki devrimciler, ne istedikleri gibi birleşmiş bir Almanya ne de birleşmiş bir İtalya yaratabildiler. Fransa, devlet başkanı olarak seçilen III. Napoléon'un, bu seçimi, bir plebisitle güvenceye aldığı kişisel imparatorluğuna dönüştürerek amcası büyük Napoléon'u taklit etmesine kadar (1848-1852 yılları arasında) bir cumhuriyet oldu. Büyük Britanya devrimden kaçabildi; ama yurttaşlık haklarını, 1832'den (Reform Yasası'ndan) başlatıp, 1844'te hemen hemen tüm ergin erkeklere oy verme hakkının tanındığı noktaya kadar azar azar genişleterek, bölük pörçük reformlar yapma politikasını benimsedi.

1848 devrimlerinin başarıya ulaşamaması, birçok kimsenin, halkın istemine dayanılarak temel siyasal değişikliklerin gerçekleştirilebileceği yolundaki umutlarını yitirip umutsuzluğa düşmesine yol açtı. Bununla birlikte, Fransa'da III. Napoléon (1852-1870 arasında yönetti) kadar İngiltere'de bazı etkili devlet adamları da, Avrupa'nın öteki ülkelerine liberal ve parlamenter hükümetleri benimsetmenin iyi bir şey olduğunu ve bu yoldaki girişimlerin desteklenmesi gerektiğini düşündüler. Orta Avrupa'da siyasal statükonun sürmesi, 1848'den sonra Rusya'nın tutumuna bağlı oldu. Ruslar (1854'te) Türklerle savaşa girme yanılgısına düşünce, Fransa ve Büyük Britanya, büyük bir isteklilikle Türklerin yardımına koştular ve Rusları kendi topraklarında, Kırım'da yendiler.

Bu savaşın, Çarlık otokrasisinin Rusya'dan beklenmeyen bir zayıflık içinde olduğunu ortaya koyması, iki gözü-

pek siyasal kumarbazın, Sardunyalı Kont Camillo Cavour'un (ölümü, 1861) İtalya'yı 1859'da; Prusyalı Kont Otto von Bismarck'ın, Almanya'yı 1871'de kurdukları krallıklar yönetiminde birleştirmelerine yol açtı. Bismarck, bu başarısına üç adımda, 1864'te Danimarka'ya, 1866'da Avusturya'ya ve 1870-1871'de Fransa'ya karşı kazandığı savaşlarla ulaştı. Bu savaşların ilk ikisi herhangi bir iz bırakmadı; ama 1870-1871 Fransa-Prusya Savaşı ve savaşı kazanan Almanların zorla kabul ettirdikleri barış koşulları (Alsace ve Lorraine bölgelerinin Fransa'dan alınıp Almanya'ya verilmesi) tüm yurtsever Fransızlarda intikam duygusu yarattı. Bununla birlikte, Bismarck Alman politikasının dizginlerini elinde tuttuğu sürece, Fransa Avrupa kıtasında kendine müttefik bulamadı ve parti kavgaları, Üçüncü Fransız Cumhuriyeti'nin kargaşa içinde çalkalanmasına yol açtı.

Orta İtalya toprakları üzerindeki egemenliğini yitirdiğine içerleyen Papa'nın ardı arkası kesilmeyen karşı çıkışlarına karşın, İtalya'da anayasal krallık düzeni egemen oldu. Bununla birlikte, Almanya'da Şansölye Bismarck, İmparatorluk Almanyası (1871-1918) için, Hohenzollern hanedanının haklarına ilişmeyen bir anayasa çıkarttı. Prusyalı rakiplerinden farklı olarak, Avusturya'nın Habsburg imparatorları, ulusçuluk akımıyla ve temsili halk hükümetinin kurulması yolundaki liberal isteklerle bir uzlaşmayı olanaksız buldular. İmparatorluğun içindeki sayısız ulusal topluluk, birbirleriyle herhangi bir demokratik uzlaşmaya varılamayacak şiddette bir kavgaya tutuşmuştu. Bununla birlikte, 1914'te tüm önemli Avrupa ülkelerinde (1906'dan sonra başlamak üzere) Rusya'da bile, seçimle oluşan şu ya da bu tür bir parlamenter organ bulunmaktaydı ve her hükümet, resmi politika ile gazetelerle, partiler yoluyla dile getirilen ve yaratılan "kamuoyu" arasında, işlerliği olan bir işbirliği kurmaya çalıştı.

Görünüşe bakılırsa bu durum, 1789'da dünyadan haberli çoğu kişiye, gerçekle ipini koparmış, uygulanması

olanaksız düşler olarak gelen halk yönetimi ülkülerinin büyük bir zaferiydi. Ama gerçekte, liberal ve demokratik ilkeler tüm Avrupa'ya yayılırken, Eski Rejim'in öğeleriyle karıştırılıp büyük ölçüde sulandırılmıştı. Bu, özellikle tepeden bürokratik denetimin Avusturya, Rusya ve Alman hükümetlerinin parlamenter süslerinden çok daha güçlü kaldığı Orta ve Doğu Avrupa için geçerli olan bir betimlemedir. Doğu Avrupa toplumunda büyük değişiklikler, genellikle resmi eylemlerin, örneğin serfliğin (1848'de Avusturya'da, 1861'de Rusya'da) kaldırılması ve Macaristan'a geniş bir siyasal özerklik hakkının (1867'de) yeniden tanınması gibi olayların yan ürünleri olarak ortaya çıktı. Rusya'da 1880'lerde önem kazanan demiryolu yapımı, madencilik ve sanayi alanında görülen büyük gelişmeler de, geniş çapta devlet girişimlerine ya da hükümetlerle yapılan özel imtiyaz anlaşmalarına bağlıydı.

Görünüşte değil de gerçekte daha liberal olan Batı Avrupa ülkelerinde, ondokuzuncu yüzyıl içinde çok çeşitli çıkar grupları –anonim şirketler, karteller, işçi sendikaları, siyasal partiler, kiliseler, subaylar, bürokratlar, avukatlar gibi meslek grupları ve öteki çıkar grupları– halkın egemenliğini öylesine etkili bir biçimde kuşatmışlardı ki, durum Fransız Devrimi'nin öncesinde devletçe tanınmış benzeri çıkarlar yığınının, Fransa Kralı'nın kuramsal egemenliğini kuşatmasını anımsatıyordu. Böyle bir durumun doğuşu, kuşkusuz ondokuzuncu yüzyılın başlarında, gelecek için son derece büyük umutlar veren liberal, demokratik bir yönetime sahip olma çabalarının gevşemesine yol açtı. Demokratik ülkü ile iktidarın kirli gerçekleri birbirini aşındırdı. Özel çıkar çevreleri, halkın davasının savunucularının maskelerini indirmesi korkusuna kapılmaksızın, Bismarck gibi demokratik kitle politikasının iplerini sahne gerisinden çekip oynatarak yetkelerini sağlamlaştırmayı öğrendiler.

Bu nedenle, ondokuzuncu yüzyılın ortalarında son devrimci ateş (hiç değilse devrimci hatiplik) liberal kanallardan sosyalist kanallara geçti. 1848'de Karl Marx (1818-1883) ve Friedrich Engels (1820-1895) *Komünist Manifestosu*'nda, uluslararası devrimci bir proletaryanın nasıl kaçınılmaz olarak iktidarı ele geçirerek gerçek özgürlük ve eşitlik dönemini başlatacağı yolundaki görüşlerini açıkladılar. Marx'ın görüşlerinin, çekici olmakla birlikte gerçekleştirilmesinin kolay olmadığı anlaşıldı. Uluslararası sosyalist akımın ilk dönemlerinde gürültücü tartışmalar görüldü ve Marx'ın ölümünden sonraki tarihlere dek dengeli bir örgüt kurulamadı. Marx'ın ölümünden sonra, 1889'da az çok dengeli bir örgüt olan İkinci Uluslararası İşçi Birliği (İkinci Enternasyonal) kuruldu.

Fakat büyük ve oldukça disiplinli sosyalist partilerin kurulması, bu parti örgütlerinin de çağın parlamenter rejimiyle geçici bir uzlaşmaya yanaşmaya başlamaları demekti. Bu nedenle, 1914'te savaş çoğu Avrupa devletlerinin kapısını çalınca, Alman ve Fransız sosyalistleri kendi ulusal bayrakları altında toplandılar ve birbirlerine karşı, hiç de üzülmeden canla başka savaştılar. İçlerinde, ancak çok küçük bir aşırı kesim, tüm sosyalist akımın resmen söz verdiği uluslararası dayanışma ilkelerini çiğnemeye yanaşmadı.

Bilinçli Toplumsal Değişme ve Halk Tarafından Sevilen Hükümetler

Bu siyasal evrime bir bütün olarak göz atılınca, Fransız devrimcilerinin ve onların liberal mirasçılarının iki işi başardıkları açıkça görülür. Birincisi, devrimciler, yönetim biçimlerinin aslında insan yapısı olduğunu, bir plana az çok uygun olarak değiştirilebildiğini ve yönlendirilebileceğini, akla yakın ve hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak biçimde ortaya koydular. Devletin Tanrı tarafından kurul-

muş bir kurum olduğu ve bazı kişilerin öteki bazı kişiler üzerinde egemenliğe sahip olmaları için Tanrı tarafından atandıkları yolundaki eski düşünce, yetkelerini halktan aldıklarını söyleyen rejimlerin kazandıkları başarılar karşısında gittikçe daha az akla yakın gelmeye başladı. Liberal siyasal akım, toplumsal reformun devamlı bir süreç olduğu düşüncesini doğurdu. Gittikçe daha çok kişi, ortada herhangi bir güçlük ya da adaletsizlik varsa, bilinçli bir davranışla bu duruma çare bulma yolunda bir şeyler yapılabileceğini ve yapılması gerektiğini düşünmeye başladı. Böylece toplum, yeni mülkiyet ve gereksinim standartları benimsendikçe azar azar değiştirilen, sınırsız bir değişme esnekliği bulunan bir yapı olarak görüldü.

Bunlar, eski görüşlerden son derece farklı düşüncelerdi. 1789'dan önce çoğu kişi, kurumları Tanrı'nın istemiyle (iradesiyle) yerleştirilmiş olan, bu nedenle değiştirilme olanağı bulunmayan ve değiştirilmeye kalkışılmaması gereken bir toplumsal yapı içinde yaşadığı görüşünü kuşkulanılmayacak kadar açık bir gerçek olarak benimsemişti. Bu nedenle, yeni liberal düşünce biçimi yayılınca, hızla sanayileşen toplumların toplumsal gereksinimleri karşılama yolunda takındıkları etkin tutum, gittikçe hızlanma eğilimi gösterdi ve eskisinden daha az inatçı bir dirençle karşılaşmaya başladı.

Fransız devrimcilerinin ve liberallerin ikinci başarıları, Fransız Devrimi'yle ve onu izleyen yıllarda işbaşına geçen tüm Avrupa hükümetlerinin siyasal deneyimleriyle, siyasal önderlerin, denetimleri altındaki halkın çoğunluğunun desteğini kazanabilecek kadar becerikli olmaları durumunda hükümetin, Eski Rejim yöneticilerinin sahip olabildiklerinden çok daha büyük bir güce sahip olabileceğini ortaya koymalarıydı. Eski Rejim'in hiçbir hükümdarının gerçekleştirmeyi düşleyemeyeceği sayıda insan gücünün askere alınabildiği genel askerlik hizmeti, halkın sevgisini

kazanmış bir hükümetin bundan nasıl yararlanabileceğini gösteren çarpıcı bir örnekti. Avusturya gibi uyruklarıyla dostça ilişki kuramayan hükümetler karşısında, halk tarafından sevilen hükümetlerin sahip oldukları geniş olanakların bir başka çarpıcı örneği de, vergilendirmenin çapının düzenli olarak genişletilebilmesi oldu.

Böylece Batı uygarlığının demokratik devrimi, siyasal esnekliğin artmasına ve siyasal erkin etkinlik alanının genişlemesine yol açtı. Bu nedenle demokratik devrim, kendi alanında esnekliği artıran ve Batılıların kullanabilecekleri gücü geniş ölçüde çoğaltan bir devrim olan sanayi devriminin gerçek ikizi oldu. Yarattıkları olanaklar birlikte ele alınırsa, demokratik devrim ve sanayi devrimi, Batı yaşam biçiminin gücünü ve zenginliğini öteki uygarlıkların Batı'nın yayılmasına karşı direnme olanaklarını yok edecek kadar artırdı.

Düşünce ve Kültür Devrimleri

Batı'nın dünyanın geri kalan ülkeleri üzerindeki üstünlüğünün sırrı, önemli olsalar bile, yalnızca maddi üstünlüğünde ve siyasal örgütlenişinin farklılığında yatmıyordu. Bunların yanı sıra, ondokuzuncu yüzyılda ve yirminci yüzyılın başlarında Batılıların, doğrunun ve güzelin arkasında koşan özlemlerinin sanat alanında kazandığı başarılarla birlikte, düşünce alanındaki başarıları da, başka ülkelerde görülen başarıların boy ölçüşemeyeceği bir derinliğe, güce ve birikime ulaşmıştı.

1789-1914 yılları arasında Batı dünyasında görülen kültürel etkinliklerin çapı ve çeşitliliği, bunların kısaca özetlenmelerini son derece güçleştirecek durumdaydı. Bu yargı, onsekizinci yüzyılın erken dönemlerinin romantik yazarlarının insanın iç dünyasını dile getirme yeteneklerinin ve özgünlüklerinin ayrıca ödüllendirilmeyi hak ettikle-

ri sanat ve edebiyat alanları için özellikle doğrudur. Avrupa'nın her ulusunun ve bölgesinin birbirinin aynı olmayan tarihsel geçmişine karşı duyulan ilgi, çağın ulusçu akımlarını, çağın ulusçu akımları da bu ilgiyi besledi. Ulusal farklılıklara gittikçe daha çok önem verilmesi, Batı edebiyatının çeşitli edebiyat okullarına ayrılmasına yol açtı.

Buna karşılık bilim, uluslararası ve kamusal niteliğini yitirmedi. Belki de bu nedenle, bilimin gelişmesinin ana çizgilerini ortaya koyabilmek daha kolaydır. İncelediğimiz dönem (1789-1914) içinde iki rakip ve birbirleriyle uyuşmaz dünya görüşü olağanüstü bir gelişme gösterdi. I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden az önce ise, açıklayamadıkları bir dizi sorun ve çelişki, insanların bu birbirine rakip dünya görüşlerinin eksiklerini ve sınırlılıklarını görmeye başlamalarına yol açtı.

Bu dünya görüşlerinden ilki, temelde Newtoncuydu. Bu görüş, fiziksel kökenli olayları açıklamak için dört temel kavramı –maddeyi, enerjiyi, uzayı ve zamanı– ortaya attı. Bu çaba, şaşırtıcı bir başarı kazandı. Moleküllerden, atomlardan ve (1897'den sonra) atomaltı parçacıklardan oluşan yok edilemez maddenin karşısına, aynı biçimde yok edilemez olan enerji kondu; bütün kimyasal ve fiziksel değişikliklerin, bu iki yok edilemez şeyin, tekdüze ve sınırsız bir zaman ve uzay içindeki çeşitli birleşme, ayrılma ve yeniden birleşme hareketleriyle açıklanabileceği sanıldı.

Daha önce birbiriyle ilişkisiz görünen birçok olgu, bu büyük şemanın bir parçası içine girip ötekilerle bütünleşti. Özellikle kimyasal değişme süreci, her değişmede enerji alan ya da enerji veren moleküller, atomlar ve elektronlar arasındaki etkileşim koşullarıyla anlaşılmaya başlandı. Daha önce gördüğümüz gibi bu tür bir anlayış, genellikle kimyacılara doğal süreci denetleme ve değiştirme böylece yeni sanayiler yaratma, eskiden beri üretilen şeyleri de daha önce görülmedik bollukta üretme olanağı verdi. Aynı

biçimde gözle görülen ışık, kızılötesi ve morötesi ışınlar, radyo dalgaları, X ışınları ve daha yüksek enerji ışınımı gibi görünürde birbirinden farklı olgular, I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden hemen önceki yıllarda, denetlenmesi ve yönlendirilmesi gene insanın elindeki güçleri artırmaya başlayan kesintisiz bir elektromanyetik tayfın parçaları olarak göründü.

Bununla birlikte, ondokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru beklenmeyen bir zayıflık, bu evren görüşünün duruluğunun temellerini sarsmaya başladı. Önce moleküllerin ve sonra da atomların oldukça geniş bir boşluk içinde titreşen küçük parçacıklara bölünmesiyle, madde sağlamlığını yitirdi. Enerji de bazen parçacıklara, yani *quanta*'ya dönüşüyormuş gibi görünüyordu. Fakat en şaşırtıcı ve rahatsız edici olay, dünyanın uzay içindeki hızını ölçmek amacıyla yapılan deneylerden çıkan garip sonuçlar oldu. Albert Michelson (ölümü, 1931) son derece duyarlı araçlar kullanarak, ışığın yeryüzünde hızla hareket eden bir kaynaktan çıktığı zaman bile her yöne aynı hızla yayıldığını keşfetti. İlk kez 1887'de elde edilen bu sonuç, Newtoncu mutlak uzay ve mutlak zaman kavramlarıyla hiçbir biçimde uyuşmaz göründü. Tüm sıradan mantık kurallarına göre, dünyanın hareketi yönünde ilerleyen bir ışığın, dünyanın hareketinin tersine ilerleyen bir ışıktan daha hızlı yol alması gerekiyordu; çünkü birinci durumda dünyanın hareket hızının ışığın mutlak hızına eklenmesi, ikinci durumda çıkarılması gerekiyordu.

Bu beklenmedik sonuca matematik bir düzen getirmek için Albert Einstein (1879-1955) uzayla zamanın, herhangi iki cismin göreceli hareketlerindeki değişmelerin birinin ötekinden yapılan ölçümlerini etkileyen doğaya sahip tek bir uzay-zaman bütünü olarak ele alınmasını 1905'te önerdi. Bilgin olmayan insanlar ve sayıları hiç de az olmayan bazı bilginler, uzay ve zaman hakkındaki yerleşik sezgisel

düşüncelerden ayrılan bu görüşü kolay kolay kabul edemediler. Aynı biçimde, yirminci yüzyılın başlarında çeşitli atomaltı parçacıkların ve enerji *quanta*'sının kısa bir süre içinde art arda keşfedilmesi, daha önceki kuramın zarif yalınlığını onarılmaya muhtaç duruma düşürdü. 1890 dolaylarında, deneylerle onaylanmış, sayısız pratik uygulamayla geçerliliği kanıtlanmış ve tam bir yeterliliğe ulaşabilmesi için yalnızca gerçeklik dünyasının birkaç noktasının açıklanması eksik kalan, iyi kavranmış, mutlak bir bilimsel gerçek sistemi olarak görülen şey, Newtoncu şemaya uymayan, duyumlarla kavranılmayacak kadar küçük ve hayal gücüyle canlandırılamayacak kadar büyük olgu evreninin şaşırtıcı girdabına düşünce birdenbire paramparça oldu.

Ondokuzuncu yüzyıl Avrupasının ikinci dünya görüşü, zamanın temel niteliği üzerinde durdu ve –doğal, biyolojik, toplumsal– tüm gerçeklik dünyasını bitimsiz bir gelişme akışının bir kesiti olarak gördü. Bu gerçek görüşünü benimseyen insanlar, fizikçilerin ve kimyacıların öne sürdükleri türden mutlak, evrensel yasalar aramak yerine, özel durumlarda ve belli koşullarda evrimci gelişmenin biçimlerini kavramaya çalıştılar. Bu kişiler, özellikle görünüşleriyle ilgilendikleri gerçeğin, daha önce yaratılmamış yeni bir şey yaratma olanağının bulunduğu eşsiz stratejik önem taşıyan anlarda yakalanabileceğine inandılar.

Alman filozofu Georg Wilhelm Friedrich Hegel (ölümü, 1831) tüm gerçeği bitimsiz bir değişme süreci olarak görme çabasının öncülüğünü yaptı. Daha sonra jeologlar, biyologlar, arkeologlar ve tarihçiler, insanların yuvarlarından fırlamış gözleri önünde, yerkürenin daha önce düşlenen hiçbir tarihle karşılaştırılamayacak kadar eski olan tarihinin derinliklerini gözler önüne sermek için çabalarını birleştirdiler. Jeolojik çağlar (ilk kez açık bir biçimde 1859'da Charles Darwin tarafından ortaya konan) canlıların evrimi ve insanlık tarihi aynı olguya ait göründü. Hıris-

tiyan öğretisi ve değişmez görünen yıldızlar bile hemen bu evrimci dünya görüşü içine sokuldu. Teologlar *Kitabı Mukaddes*'i, klasik çağ ve ortaçağ metinleri üzerinde kuşaklar boyunca geliştirilip keskinleştirilen tarihsel ve filolojik eleştiri araçlarıyla incelediler. Bu incelemelerin sonucu *Kitabı Mukaddes,* her biri tanrı ve din hakkında farklı çağlara ve farklı koşullara uygun olan kendi görüşlerini yansıtan farklı kafaların ürünü olarak göründü. Geleneksel öğretinin kesin inançları, böyle dikkatli bir incelemeyle çözülmeye başlandığı ve gökbilimciler yıldızların, galaksilerin doğumları ve ölümleri hakkında düşünceler kurmaya başladıkları zaman, evrenin bitimsizliği düşüncesi de insanların şaşkınlığı önünde silikleşip yok olmaya başladı.

Böyle her şeyi kapsayan bir akış düşüncesini kavramak, aynı tarihlerde insanın önünde açılan, duyu organlarıyla kavranamayacak küçüklükte atomaltı fiziği dünyasını, sıradan büyüklükteki nesneler hakkındaki insan deneyimiyle uzlaştırmak kadar güçtü. Her şeyin değiştiği ve –değişme dışında– hiçbir şeyin mutlak ve bitimsiz olmadığı bir dünyada, insanın belli bir yere ve zamana bağlı değerlerinden kuşkulanılmaya başlandı.

Sanat Alanında Gerçekleştirilen Devrimler

Sanat da, Avrupa düşüncesinin I. Dünya Savaşı öncesindeki özelliği olan belirsizlik alanının gittikçe genişlemesi hareketini yansıtmaktan geri kalmadı. Daha çok Paris'te yaşayan bir avuç sanatçı, resim sanatını örgütleyen ilke olan perspektifi önce eğip büktü, sonra da tümüyle bir kıyıya attı. Perspektif yerine Pablo Picasso (1881-1973) Georges Braque (1881-1963) ve öteki ressamlar, gözlemlenen gerçekliği, ya hiç anımsatmayan ya da şöyle böyle anımsatan biçimlerin yanı sıra, görünen şeylerin bütününden kopardıkları parçaları bir biçim yaratmak ve bir ruh durumunu

belirtmek için kullandılar. Bunların yanı sıra, resmin sanat amacının dışında ya da ötesinde bir şeyi anlatmak yolunda kullanılmasına karşı çıktılar.

Dile bağlı olduğu için edebiyat, resim kadar uluslararası niteliğe sahip değildi ve geleneksel biçimlere karşı çıkarken resim kadar radikal olamadı. Bununla birlikte Rusya'da, eski Rus Ortodoks kültür gelenekleriyle yeni moda Batılı düşünce ve duyarlılık biçimleri arasındaki sürtüşme, Fyodor Dostoyevsky (ölümü, 1881) Lev Tolstoy (ölümü, 1910) ve Anton Çehov (ölümü, 1904) gibi duyarlı yazarların, her biri kendine göre yeni bir ahlak evreni yaratmalarına yol açtı. Ondokuzuncu yüzyıl Rus edebiyatının bu özelliği, en iyi ürünlerinin, benzeri sorunlarla karşı karşıya kalan yirminci yüzyılın birçok okuyucusundan özel bir ilgi görmesine yol açtı. Bununla birlikte Rusya dışında, Batılı ulusların edebiyatları, temelleri Rönesans çağında atılmış çizgiler üzerinde eski, denenmiş düşünce ve duyarlılık biçimleri içinde gelişmelerini sürdürdü.

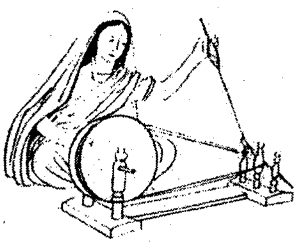
Batı edebiyatlarının bir dereceye kadar tutucu niteliğine karşılık, sanayi devriminin günlük yaşamda yol açtığı köklü çalkantılarla ve demokratik devrimin gelişmesinin onayladığı siyasal ve toplumsal yapıdaki değişikliklerle birlikte, bilimde, düşüncede ve sanatta görülen yenilikler öylesine derin ve kapsamlı değişikliklerdi ki, 1914'te Avrupalılar, daha önce benzeri görülmemiş bir savaşa batarak işi tamamlamak üzere harekete geçtiklerinde, Avrupa uygarlığı gerçekten uçurumun kıyısına varmıştı. Bununla birlikte daha iyimser bir görüş benimsenerek, bu tür uyumsuzluklar, yeni ve çağımızın farklı eğilimlerinin daha ulaşamadıkları bir çözüme ulaşma yönündeki gelişmesinin işaretleri olarak görülebilir.

Ancak yirminci yüzyılın başında, Batı uygarlığının içine battığı güçlüklerin, Batı etkisinin dünyanın öteki bölümlerine yayılmasını, hiç değilse kısa dönemde engelle-

mediği açıktır. Tersine, çok geniş yeni güç kaynakları her yerde Batı'yı başka toplulukların karşı koyamayacakları bir duruma yükseltti. Bu nedenle insanlığın öteki büyük dallarının böyle benzeri görülmedik bir güç karşısında nasıl tepki gösterdiklerini araştırmak bundan sonraki bölümlerin konusu olacak.

YİRMİYEDİNCİ BÖLÜM

Sanayileşme ve Demokrasi Akımlarına Asya'nın 1850-1945 Yılları Arasında Gösterdiği Tepkiler

Sanayi ve demokrasi devrimleri kök salıp Avrupa uluslarının yapısını değiştirmeye başlayınca, Batı diplomatlarının, askerlerinin, tacirlerinin ve misyonerlerinin ellerindeki askeri, ekonomik ve düşünsel (entelektüel) güçlerde büyük artışlar görüldü. Bu yolda ileriki gelişmeler açısından kritik döneme, Asya'nın büyük uygarlıklarından hiçbirinin Batılıların ülkelerine girmelerini geleneksel yöntemlerle engelleyemediklerinin anlaşıldığı 1850-1860 arasında ulaşıldı.

Asya halklarının Batılılara karşı savunma önlemlerinin çöküşünün belirtisi olan olaylar hızla birbirini izledi. Önce

Çin'de, 1850'de Taiping ayaklanması patlak verdi. Bu olay, düşünceleri bir dereceye kadar Hıristiyan misyonerlerle ilişkileri sonucunda biçimlenmiş kişilerin önderlik ettiği geniş bir köylü ayaklanmasıydı. Bilindiği gibi, Taiping akımı içindeki Hıristiyan öğe zamanla, özellikle de Batılı güçlerin Çin İmparatorluk hükümetine karşı ayaklananları destekleyemeyecekleri anlaşılınca azalıp silikleşti. Fakat İmparatorluk yetkilileri, on dört yıl süren ve Çin'in yarısından fazlasını etkileyen bu ayaklanmayı bastırma çabalarında, Batı türü silahlara ve yaşamsal önem taşıyan bu yeni araçlarla ilişkili olan diplomatlara, tacirlere ve misyonerlere eskisinden daha geniş bir etkinlik alanı vermek zorunda kaldılar.

Bu koşullarda Çin'in, yabancıları haraca bağlanan barbarlar olarak gören geleneksel tutumu anlamını yitirdi. Batılı serüvenciler, 1839-1841 Afyon Savaşı'ndan sonra yapılan antlaşmayla Batılılara açılan limanlara doldular. Durup dinlenmeksizin Çinlilere makine yapımı mallar satarak servet edinmeye başladılar ve Konfüçyüsçü geleneğin yabancı tacirler için öngördüğü alçakgönüllülük rolünü oynamaya kesinlikle yanaşmadılar. Çinli gözüyle bakacak olursak, hepsinden kötüsü bu türedi tacirlerin Çinli memurlarla hemen her tartışmalarında, sırtlarını Çin memurlarını geriletebilecek olan Batı silahlarına ve diplomatlarına dayayabildiklerini görürüz. Bu tutumları, Çin aydınlarına son derece ahlaksız ve haksız göründü. Ne var ki, onlar da uzunca bir süredir Konfüçyüsçü düşünce ve davranış yollarını bırakarak dengeyi yeniden düzeltmeye bir türlü yanaşmıyorlardı. Dolayısıyla Çin, Batı ile ilişkilerinde, yirminci yüzyılın ortalarına kadar zayıf ve etkisiz kaldı. Bu durumun sorumlusu, Çin halkının gücünün ve erkinin sınırlılığından çok, Çin toplumunun önderlerinin ve yöneticilerinin, atalarını uzun süre başarıdan başarıya götürmüş olan yolları bırakmaya razı olmamalarıydı.

Çin'in Batı baskılarına karşı koyamaması, Japonlar için ders alınacak bir örnek oldu. Japon kıyı savunmaları iyi silahlanmış savaş gemileri karşısında yetersiz duruma düştüğü için, Japonya'nın 1638'den beri ısrarla uygulanan kabuğuna çekilme politikasını Batı'nın denizci devletlerine kabul ettirebilme olanakları ortadan kalkmıştı. Bazı Japonlar bu gerçeği, Çin'in onurunun Afyon Savaşı'nda kırıldığı tarihlerden beri kavrayabilecek kadar sağlam düşünceliydi. Bununla birlikte Japonların çoğu, bu duruma yalnızca yabancı düşmanı tutumlarını pekiştirerek tepki gösterdi. Sorun, Birleşik Devletler'in 1853'te Commodore Perry komutasındaki dört savaş gemisini Japonya'ya göndererek, Japon limanlarının ticaret ve San Francisco ile Şangay arasında işletilen gemilerin kömür alacakları uğrak limanları olarak kullanılma hakkının tanınmasını rica etmesiyle kritik bir noktaya vardı. Tokugava *şogan*'ı, önce kararsız kaldı, sonra (1854'te) Birleşik Amerika'nın koşullarını kabul etti. Bu kararıyla, arı kovanına çomak sokarak, Japon hükümetinin yabancıların isteklerine boyun eğip bağışlanmaz bir zayıflık gösterdiğini düşünen ve kurulu düzene karşı olan yurtsever önderler arasında büyük bir tepki yarattı. Düzenden hoşnut olmayanların birçoğu, umutlarını İmparator'a bağlamıştı. Yabancıların donanmaları karşısında uğranılan yeni yenilgiler, Tokugava hükümetinin saygınlığını daha da azaltınca (1868'de) bir hükümet darbesiyle, İmparator eski yetkesine ve saygınlığına kavuşturuldu. Ne var ki olaylar, düzenleyicileriyle alay edercesine gelişti. İmparator adına *şogan* hükümetini yıkanlar iktidara geçince, Batılılardan kurtulabilmenin tek yolunun, onların teknik ve siyasal sırlarının öğrenilmesi olduğu sonucuna vardılar. Bazı Japonlar, daha Commodore Perry'nin 1854'te Japonya'yı dünyaya "açmasından" önceki tarihlerde kendilerini bu göreve adamışlardı. 1854'ten sonra ise, gittikçe artan sayıda yurtsever Japon, Batı uluslarını böylesine güçlü kılan becerileri

ve bilgileri sistemli ve sağlam bir biçimde öğrenmeye başladı. Böylece, ülkelerini savunmak için onu, bilinçli olarak devrimci değişikliklerinden geçirdiler.

Japonların Batı üstünlüğüne karşı başlattıkları son derece güçlü ya da son derece başarılı olduğunu söyleyebileceğimiz tepki hareketini başka hiç bir ulus gösteremedi. Özellikle üç büyük İslam devleti Osmanlı, İran ve Hindistan Mugal imparatorlukları, bu konuda etkili bir davranış ortaya koyamadılar. Osmanlı Türklerinin Fransız ve İngiliz birlikleriyle omuz omuza savaşarak Ruslara karşı kazandıkları Kırım Savaşı (1854-1856) acı bir terslikle, Türklere Ruslar karşısında aldıkları yenilgilerden daha pahalıya patladı. Daha önceki yenilgilerde Sultan, bazı topraklarını yitirmiş, fakat elinde kalan topraklar üzerinde egemenliğini yitirmemişti. Ama Kırım Savaşı sırasında ve sonrasında Türk hükümeti, Batılı diplomatların, geleneksel Osmanlı kurumlarında kendilerine umut verici görünen yönlerde "reform" yapmaları öğütlerine uymak zorunda kaldı. İmparatorluğun sıradan İslam uyruklarının yanı sıra, Sultan ve vezirleri de, bazen hoşlanılmayan reformları baltalayabildiler; ama yalnızca imparatorluğun Hıristiyan uyruklarına yarayacak gibi görünen ve her zaman İslam ilkelerini çiğneyen değişikliklere karşı, çoğu zaman surat asıp yakınmakla yetinmek zorunda kaldılar. Buna karşın Sultan, pek hoşlanmadığı Batı vesayetinden büsbütün ayrılamadı; çünkü imparatorluğun varlığını sürdürebilmesinin büyük Avrupa devletlerinden birine bağlı olduğu ortadaydı. Türklerin baş koruyucusu rolünü 1870'lere kadar Büyük Britanya oynadı; daha sonra (1890'larda) Almanlar, Sultan'ın desteğini beklediği koruyucu baş patron durumuna geldiler.

Hindistan'daki Mugal İmparatorluğu'nun yazgısı, bir yabancı desteği olmadığında büyük bir İslam devletinin başına neler gelebileceğini gösterdi. Türklerin Ruslar karşısında kazandıkları zaferin haberleri, 1857'de Hindistan'da

İngilizlere hizmet eden Hintli askerlerin kulağına ulaştı. Bu haberler, *sepoy* denen İngiliz ordusundaki Hintli askerler arasında, yabancı efendilerine karşı yaygın bir ayaklanma hareketinin başlamasına yardımcı oldu. Bazıları İslam, bazıları Hindu olan bu askerler, kısa bir süre için İngilizleri denize dökecek gibi göründüler; ne var ki, açık bir siyasal amaçları yoktu ve Hindistan halkını hiçbir zaman arkalarına alıp harekete geçiremediler. Bunun üzerine İngiliz hükümeti, ayaklananları bastırmak için İngiltere'den destek güçler gönderebildi. Daha sonra Parlamento, İngiltere'nin Hindistan'daki yasal aracı olan Doğu Hindistan Kumpanyası'nı aradan kaldırmaya karar verdi ve onun yerine, İngiltere'nin, Londra'daki kabine tarafından atanan bir Genel Vali eliyle yürütülen dolaysız yönetimini getirdi. Hindistan Mugal İmparatorluğu'na gelince, onun da resmen sona erdiği ilan edildi. Bununla, Hindistan üzerinde İslam yönetimi savlarının dayandığı temeller ortadan kaldırılmış oldu ve Hindu çoğunluğu İngiliz yönetici grubuyla karşı karşıya kaldı.

İslamlar için İran'da durum bundan daha rahat değildi. İngiltere'nin ve Rusya'nın adamları, bazen biri, bazen öteki bölgeyi istila etmek için silahlar ya da birlikler göndererek İran ve Afgan saraylarında birbiriyle yarıştı. Yerel yöneticilerin ellerindeki hiçbir güç, onların bir yabancı patronun elinde çaresiz bir kukla rolü oynamaktan kurtulmalarına yetmedi.

Kuşkusuz bütün bu Asya imparatorluklarının güçten düşmelerinin nedeni, yalnızca Batı'nın üstün gücüyle ve ekonomik baskısıyla açıklanamaz. Hem Osmanlı hem Hindistan'ın Mugal hem Çin'in Mançu imparatorlukları, Batı baskısı her biri için yaşamsal bir önem taşıyan noktaya vardığı tarihlerde, geleneksel iç hastalıklarına yakalanmış durumdaydı. Japonya'daki *şogan*'lık ise, ilk Tokugava yöneticilerinin keskinliğini yitirmiş, körelmeye başlamıştı. Bu

ülkelerde, hatta Hindistan'da bile hiçbir zaman pek fazla Batılı bulunmamıştı. 1850'den sonra, toplarla donatılmış birkaç savaş gemisinin ya da Kazak bölüklerinin, ta uzaklardaki Avrupa hükümetlerinin istemlerini kolaylıkla dayatıp kabul ettirebilmeleri, yalnızca Batılıların güçlülüklerinin değil, aynı zamanda Asya devletlerinin iç zayıflıklarının da ürünüydü.

Çin'in Mançularının, Hindistan'ın Mugal yöneticilerinin* ve Osmanlı Türklerinin, uyruklarının çoğunun gözüne yabancılar olarak göründüklerini anımsamakta yarar var. Bu konumları, ulusal ve kültürel grup duygularına seslenme yolunda herhangi bir girişimi, kurulu yetkeler için tehlikeli bir iş durumuna sokmuştu. Böyle bir girişimde bulunmaları, kendileri de bir yabancı yönetim olduğundan, kendilerini tehlikeye atmalarından başka sonuç doğurmayacaktı. Ne var ki, bir halk bütün olarak ancak bu yollarla Batılıların ülkelerine girmelerine karşı harekete geçirilebiliyordu. Bu nedenle Çin'in, Hindistan'ın ve Ortadoğu'nun imparatorluk rejimleri, Batılılara karşı etkili bir kitle direnişi yaratabilecek durumda değildi. Japonya ve Afganistan gibi yöneticilerle halkın aynı ulustan oldukları ülkelerde, hatta Afganistan'daki gibi ulusal bağımsızlığın korunmasının maddi dayanaklarının pek güçlü olmadığı yerlerde bile, Batı baskısına karşı çok daha güçlü bir direnme hareketi görüldü.

Çin'in çoğunu, Hindistan'ın ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bazı bölgelerini sarsan ikinci bir sorun aşırı nüfus artışından doğdu. 1650 dolaylarında, uygar dünyanın her yerinde köylülerin sayısı artmaya başladı ve bu artış, yıldan yıla hızlandı. Birbirini izeyen kuşaklar boyunca tekrar tekrar bölünmek durumunda kalan tarlalar, eninde sonunda bir aileyi besleyemeyecek kadar küçük parçalara ayrılmış

---

* Cengiz Han'ın soyundan geldiklerini öne süren, aslında Türk ve İranlı olan İslam yöneticiler (ç.n.).

oldu. Bu durumun yaratacağı normal sonuç, süreğen borçluluk ve yarı açlık idi. Böyle koşullar, büyük bir imparatorluğu bile çökertebilecek siyasal şiddet hareketlerine yol açabilirdi ve çoğu kez açtı da. Taiping ayaklanmasıyla Çin'in başına gelen buydu. Bu geniş hareket, ancak milyonlarca insanın ölümüne varan bir yıkım getirerek gelişmesini tamamladıktan sonra, ayaklanmaya neden olan umutsuz koşullar ortadan kalkmaya başladı. Çünkü yeterince sayıda kişi öldürüldükten ya da hastalıktan ve açlıktan öldükten sonradır ki, kalanlar geçimlerini sağlayacak genişlikte topraklar bulmayı umabildiler. Çin'in yıkıma uğrayan bölgelerinde, birbiri ardına böyle bir durumun doğduğu açıkça görülünce, ayaklanma şiddetini büyük ölçüde yitirdi ve İmparatorluk rejiminin (1864'teki) zaferi çok kolaylaştı. Benzeri bir acımasız girişimi, Osmanlıların Avrupa topraklarının bazı bölgelerinde (özellikle Peloponnesos'da) görüldüğü söylenebilir. Buralarda artan nüfusun baskısı ayaklanmalara yol açmış, ayaklanmaların acımasızca bastırılmasıyla nüfus, bu sürecin kendini bir kez daha yinelemesine kadar, bir kuşaklık bir süre için azalmıştır.

Batı halklarının nüfusları da hızla arttı; ama çoğu Batı ülkesinde, sanayi devrimi tarafından yaratılan yeni iş olanakları ve Batı uluslarının elindeki yeni yerleşme bölgelerine yapılan göçler, nüfusta görülen bu sürekli artışı, bir zayıflık nedeni olmaktan çok, bir güçlülük kaynağı durumuna soktu. Japonya dışındaki Asya toplulukları, nüfus artışını böyle bir tepkiyle karşılayamadılar. Geleneksel zanaatlarla üretilen mallar, özellikle çeşitli dokumalar, Batının makine yapımı ürünleriyle rekabet edemediği için Asya kentleri de ekonomik bir bunalım içindeydi. Mülklerinden olmuş zanaatçı gruplarıyla dolan kentler ve kasabalar, aşırı kalabalıklaşmış köylerden gelen çok sayıda göçmene ekonomik bakımdan üretici bir etkinlik vererek onları içlerinde eritemediler. Gene de kırsal bölgelerden gelen göçmen-

leri çekmeye devam ettiler. Yoksulluğa düşmüş milyonlarca eski köylü, memleketlerinde geçim olanakları bulunmadığı için kasabalarda ve kentlerde toplandı. Bunlar ya ölüp gittiler ya da bazen iş bulup bazen bulamayarak, marjinal hizmetler sunarak veya çalıp çırparak, acılı bir yaşam içinde zar zor geçinmeye çalıştılar. Düzenli iş bulanların ellerine geçen ücretler çok yetersizdi. Böylece geniş bir kentli yoksullar sınıfının tümü, düzenden hoşnutsuz, düş kırıklığına uğramış ve siyasal bakımdan patlamaya hazır bir kitle durumuna gelmeye başladı.

Asya toplumlarının siyasal, toplumsal ve ekonomik zayıflıkları, Batılıların ülkelerindeki varlıklarıyla, ancak uzaktan ve dolaylı olarak ilişkiliydi. Geleneksel toplumsal ilişkilerde çok büyük sarsıntılara yol açan nüfus artışı, bir olasılıkla, birbirine uzak yerler arasında gittikçe yoğunlaşan ulaşım sonucunda hastalıkların dağılımında ve özelliklerinde ortaya çıkan değişmelerin ürünüydü. Uzak yerler arasındaki ulaşım ise, Avrupa gemiciliğinin onaltıncı yüzyılda okyanusları deniz ulaştırmacılığına açmasının bir sonucuydu. Ayrıca Çin'in, Hindistan'ın ve Ortadoğu'nun siyasal yapıları, ağır topların yardımıyla, imparatorluk biçimini almıştı. Ağır toplar, merkezi hükümete, artık pekiştirilmiş surları arkasında kuşatmalara uzun süre dayanamayan yerel rakipleri karşısında, tarihte ilk kez kolay kazanılan bir üstünlük sağladı. Gene ağır topçuluğun yayılması ve ilk dönemlerinde geçirdiği gelişmeler, Batılı kaşiflerin ve tacirlerin, 1500'lerden başlayarak açtıkları deniz ulaştırmacılığına çok şey borçluydu. Belki de Asya'nın talihsizliği Mançu, Hindistan Mugal ve Osmanlı imparatorluklarının en parlak çağlarına ulaşmalarından sonra geçen iki ya da üç yüzyılın, bir bürokratik imparatorluk rejiminin hastalıklarının (yiyiciliğin, acımasızca vergilendirmenin, yinelenen işlemlerin verimsizleşmesinin ve üst kademelerde gereğinden fazla aptalca davranışların) tam da Batılıların

Asya üzerindeki baskısının, sanayi ve demokrasi devrimleriyle yeni bir yoğunluk kazandığı sırada ortaya çıkmaya başlamasına yol açacak kadar uzun bir süre olmasıydı.

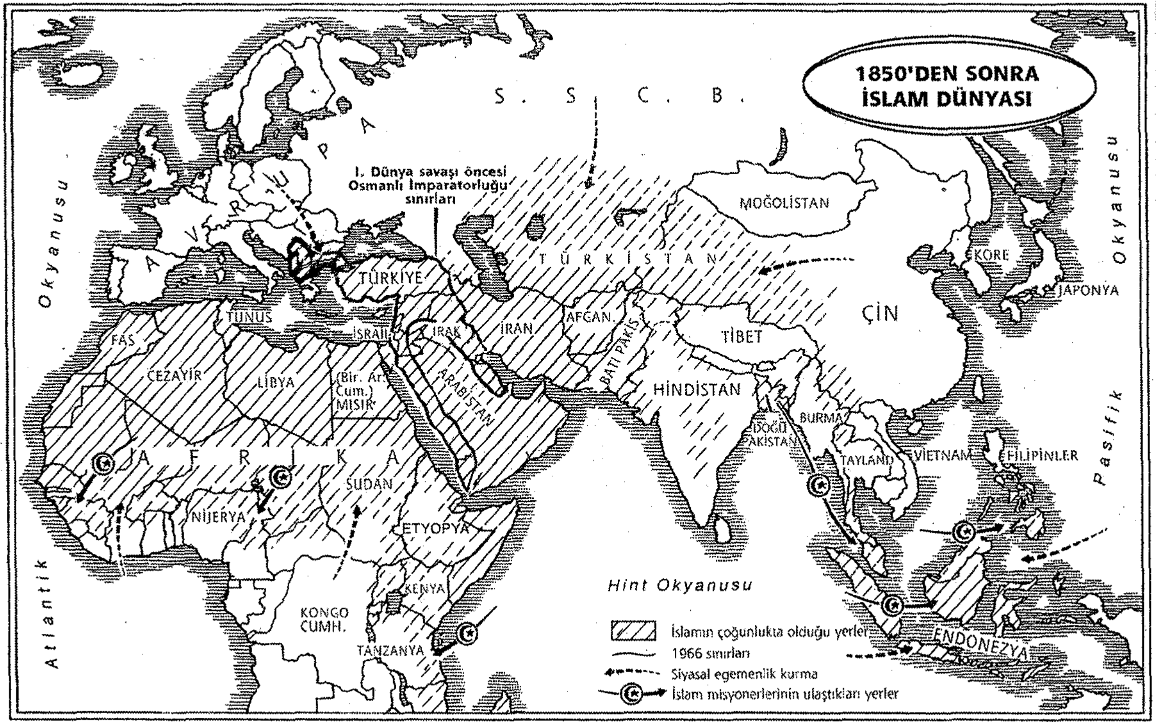
Aynı biçimde Batı etkisinin, aslında çok yeni ve çok yüzeyde olması da dikkate değer bir olgudur. Büyük Asya uygarlıklarından her birinin gelenesel siyasal ve askeri düzenlerinin, Batı'nın meydan okuyuşlarına karşı koyacak durumda olmadığının görülmeye başlandığı ondokuzuncu yüzyılın ortasından bu yana dört ya da beş kuşak geçti. Batı'nın üstün duruma yükselişi, önceleri yalnızca az sayıda Asyalıyı doğrudan doğruya etkilemişti. Büyük köylü çoğunluğu, oldukça yakın tarihlere –Hindistan'da 1930'lara, Çin 'de 1950'lere– kadar çok küçük değişikliklerle eski yaşam biçimini sürdürdü. Japonya'da ve İslam devletleri arasında kırsal yaşamın geleneksel biçimleri, daha önceki tarihlerde yıkılmaya başlamıştı; ama, Asya'nın bir ucundan öteki ucuna uzanan topraklarda yaşayan insanların çoğunluğu, Batı yöntemlerinin etkisini son iki kuşak sırasında duydu. Bu süre, milyonlarca insanı kapsayan toplumların yaşamlarının tarihinde çok kısa bir kesimdir. Kültürlerin 1850'den beri çarpışmaları sonucunda, uzun sürecek kararlı ilişkilerin ya da kalıpların, şimdiden ortaya çıktığını düşünmek ahmaklık olur.

Batı'nın Üstünlüğüne Karşı İslam Tepkisi

İslam uygarlığının mirasçılarının, ondokuzuncu yüzyılın ortalarından başlayarak karşılaştıkları çıkmaz, son derece açık bir sorun, İslam olmadan İslam kalmak sorunuydu. Yani İslam toplumunun siyasal ve düşünsel önderleri, bir yandan uzun yüzyıllardan beri İslam uygarlığının tekdüzeliğini sağlamış olan Şer'i Hukuk'un dayanılmaz sertliklerinden kaçınıp, öte yandan, bir yolunu bularak Batı karşısında İslam toplumunun kültürel kimliğini sürdürmek zorundaydılar.

Günümüze (1970'e) dek en çok destek gören tek tepki, Batı'nın dilde ulusçuluk anlayışını çağdaş, laik ulusal devletler yaratmanın dayandırılacağı temel olarak benimsemek oldu. Fakat bunun da, İslam toplumunu birçok küçük ulusa bölmek gibi bir etkisi olacaktı ve bu uluslardan hiçbiri, olasılıkla İslam toplumunun yakın zamanlara kadar süren gururlu konumunu yeniden gerçekleştirebilecek büyüklüğe ulaşamayacaktı. Ayrıca ulusçuluğun, İslamın evrenselciliğiyle uyuşmaması gibi bir özürü daha vardı. Bu nedenle İslam hocaları ve vaazcıları, artık Hazreti Muhammed aracılığıyla açıklanmış olan Tanrı'ın istemine uymaya bile çalışmayan bir rejimi mutlaka kınayacakları için, bir İslam topluluğunu yöneten hiçbir çağdaş, laik düşünceli hükümet halkının yürekten desteğine sahip olamazdı. Bu yüzden ulusçuluk, çağdaş hükümet ve düşünce biçimleriyle uyumsuzluğu nedeniyle, İslamın geleneksel dünyasını bozucu, Batı etkilerine karşı başarılı bir biçimde uğraşılmasını güçleştiren Şer'i Hukuk kadar elverişsiz bir araç olarak kaldı.

İslam devletleri, çaresizliklerinin apaçık ortaya çıkmasından sonra bile, Batı'nın etkilerine karşı güçlü ve atak bir tutum takınamadılar. Ne de olsa Müslümanlar, Allah'ın dünyayı yönettiğine ve dilerse, İslam imparatorluklarını yıkıp Muhammed'in izleyicilerini bir imansızın yönetimine boyun eğmek zorunda bırakabileceğine kuvvetle inanmışlardı. Bu inanca göre sofu birinin, Tanrı'nın sırrına erilmez amacının ortaya çıkmasını beklemekten başka yapacağı şey yoktu. Eğer bir değişiklik yapılması zorunluluğu varsa, yapılacak herhangi bir değişikliğin *Kur'an*'ın hükümlerine daha sıkı uyulması yönünde olması, yani ilk İslamlığa güçlü bir püriten dönüş hareketi biçimini alması gerektiğini öne sürmek, mantığa uygun bir düşünce öne sürmekten başka şey değildi. Onsekizinci yüzyıldan beri Arabistan'da üslenmiş olan Vahabi reformcularının öne sürdükleri gö-

1850'DEN SONRA
İSLAM DÜNYASI
S. S. C. B.
AVRUPA
I. Dünya savaşı öncesi
Osmanlı İmparatorluğu
sınırları
TÜRKİSTAN
MOĞOLİSTAN
KORE
JAPONYA
ÇİN
TÜRKİYE
TUNUS
İSRAİL
IRAK
İRAN
AFGAN.
BATI PAKİS.
TİBET
FAS
CEZAYİR
LİBYA
(Bir. Ar. Cum.)
MISIR
ARABİSTAN
HİNDİSTAN
BURMA
DOĞU PAKİSTAN
TAYLAND
VİETNAM
FİLİPİNLER
AFRİKA
SUDAN
NİJERYA
ETYOPYA
KENYA
KONGO CUMH.
TANZANYA
ENDONEZYA
Atlantik Okyanusu
Pasifik Okyanusu
Hint Okyanusu
İslamın çoğunlukta olduğu yerler
1966 sınırları
Siyasal egemenlik kurma
İslam misyonerlerinin ulaştıkları yerler

rüş buydu. İslamlığın temel vaatleri ve varsayımları göz önüne alınırsa, aslında bu düşünceye karşı çıkma olanağı yoktu. Vahabi reformculuğun, özel ve kişisel düzeydeki uygulamalarından öte siyasal düzeyde herhangi bir pratik uygulaması, Arabistan Çölü dışında hiçbir yerde söz konusu olmamışsa da, Hindistan'daki ve başka yerlerdeki birçok duyarlı ve ciddi Müslüman, böyle bir düşünce çizgisinden etkilendi.

Bunun tam tersi düşüncede olanlar da vardı elbette. Batı'nın askeri, hukuksal, anayasal biçimlerini taklit etme anlamında bir reform, 1839'dan beri Osmanlı İmparatorluğu'nun resmi politikası olmuş ve 1850'lerden başlayarak günlük yaşamda bazı gerçek değişikliklere yol açmaya başlamıştı. Bir avuç Türk, Batı'nın baskılarına karşı böyle bir tepkinin gösterilmesi gerektiğine gerçekten inanmışlardı, ancak hiçbir zaman seçtikleri siyasal tutumla İslamlığın ilkelerini uzlaştıracak bir düşünce geliştiremediler. İslamcı olmayan, yabancı yolların ve yöntemlerin bilinçli bir biçimde taklit edilmesini, artık yalnızca Hazreti Muhammed'in bildirisine inanmayan biri savunabilirdi. Bu nedenle reformcular, Osmanlı toplumunda destek görmediler, kendileri her zaman Batılı elçilerin kuklaları ve oyuncakları oldular ya da her zaman onların kuklalarıymış gibi göründüler.

Sultan Abdülhamit, 1878 ile 1908 arasında farklı bir yol denedi. Reform yolunu reddetti ve ilk Osmanlı sultanlarının otokratik iktidar anlayışlarına döndü. Bununla birlikte sofu bir Müslüman, Abdülhamit'in Halife (yani Muhammed'in yasal ardılı) olduğu savını ciddi bulamayacağı için, onun İslamlık duygularını Osmanlı Devleti'nin sancağı altında harekete getirme çabaları hiçbir zaman fazla etkili olamadı. Ayrıca orduyu çağdaşlaştırma çabaları da geri tepti. Bazı Batı becerilerini (topçular için matematiği, ordu doktorları için tıbbı vb.) öğrenen genç subaylar, siyasal ik-

tidara ortak olmak istediler. Bu tür bir çevre –Jön Türkler– 1908'de Abdülhamit'in devrilmesiyle sonuçlanan bir hükümet darbesi düzenlediler. Bu darbeden az sonra İmparatorluk, Balkan Savaşlarına (1912-1913) ve I. Düya Savaşı'na girilmesi sonucunda Balkanlarda kalan topraklarının hemen tümünü yitirdi.

Birinci Dünya Savaşı'nın sona erip Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşı kazanan devletler arasında bölüşüldüğü tarihte, İslam toplumunun siyasal yazgısı en düşük noktasına ulaştı. Bu son yıkımdan önce, Balkanlarda yeni bağımsız Hıristiyan devletlerin doğmasıyla ve Avrupalıların Afrika'da koloni rejimleri kurmalarıyla, İslam dünyasının buralardaki ve Afrika'daki batı eyaletleri elden çıkmış bulunuyordu. Aynı yazgı İslam dünyasının doğudaki sınır bölgelerinin de başına geldi. Güney Filipinler'de Amerikalılar, Endonezya'da Felemenkliler, Hindistan'ın kuzeybatı sınır bölgelerinde İngilizler ve Orta Asya'da Ruslar, Müslüman devletleri ve halkları kuşatmış ve onları onur kırıcı bir boyun eğişe zorlamışlardı. Bu nedenle 1914'te yalnızca İslam dünyasının tarihsel merkezinin bitişiğinde uzanan ve ince bir şerit oluşturan ülkelerdeki devletler, Afganistan, İran ve Osmanlı İmparatorluğu yıpranmış da olsa bir bağımsızlık savında bulunabilecek durumdaydılar.

Bununla birlikte I. Dünya Savaşı (1914-1918) yıkımı, kısmi bir siyasal canlanmanın habercisi oldu. Çiğnenmiş Türk duyguları, galiplerin barış koşullarını kabul etmemekte diretti. Türkler, tuttuğunu koparan bir general ve karizmatik bir siyasal önder olan Mustafa Kemal'in (1881-1938) önderliğinde anayurtları olan Anadolu'yu savunmayı başardılar ve 1923'te Avrupa devletlerini, İstanbul'u bile geri vermeye razı ettiler. Mustafa Kemal'in savaşın ateşi içinde dövüp biçimlendirdiği Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni devrimci rejimi laik, ulusçuydu ve hükümet yetkesinin özel mülkiyet ve kişi hakları zararına sınırsız genişlemesine

karşı olan liberal tasalara hiçbir biçimde ilgi göstermeyen bir düzendi. İslamlığın devlet dini olmaktan çıkarılışını, başkentin, şifa bulmaz bir biçimde kozmopolit bir kent olan İstanbul'dan Ankara'ya taşınmasını ve –örneğin kadınların peçelerini çıkarmaları ve şapka giyilmesi gibi– göreneklerde zorunlu değişiklikleri de içeren köklü iç reformlar geleneksel yaşam biçimini temelinden sarstı. Bu tür yasalara, ateşli bir Türklük duygusu ve toplumun tüm katmanlarındaki insanlar arasında rejime karşı bir sevgi yaratılması amacını izleyen güçlü ve örgütlü bir propaganda eşlik etti.

Devletin gösterdiği bu çabalar, köylülerin ilgisizliğini yenmeyi ve Türkler arasında bir ulusçuluk duygusu yerleştirmeyi başardı. Buna karşılık İslamlıktan bir türlü kopamama, alttan alta sürdü gitti ve hükümetin çağdaş bir sanayi geliştirme yolundaki çabaları, 1945'ten önce, ancak ufak tefek başarılar elde edebildi. Güçlük şu noktada düğümlenmişti: Türkiye Cumhuriyeti halkın desteğini canlandırmayı ve kamusal yaşama katılmasını sağlamayı gerçekten başardığı ölçüde, bir dereceye kadar İslamlığa, bir dereceye kadar da Türk savaşçı geleneğine dayanan tutumlar ve değerler su yüzüne çıkıp ön plana geçmeye başladı. Ne var ki bu tutumlar ve değerler, genellikle sanayicilikle uyuşan nitelikler değildi; bu nedenle çağdaşlaşma ve ekonomik gelişme yolunda daha ileri çabaları kösteklediler.

Bu çıkmaz, İran'da ve Arap ülkelerinde daha kesindi. Rıza Pehlevi, 1925'te İran'da iktidarı ele geçirdi ve aynı tarihlerde Mustafa Kemal'in Türkiye'de izlediği yola benzeyen, tepeden inme bir laik reform hareketini başlattı. Fakat yeni Şah, iktidarını sağlamlaştıramadı ve İran'da İslam inancı Türkiye'den çok daha güçlü kaldı. Bu durum, İran'da çağdaşlaşma hareketinin Türkiye'den daha ağır bir gelişme göstermesine yol açtı. Aynı şey Afganistan için de söylenebilir. Bununla birlikte Afganistan, I. Dünya Sava-

şı'ndan sonra, otuz kırk yıl öncesine göre daha etkili bir bağımsızlık olanağını yeniden elde etti.

Öte yandan Araplar, I. Dünya Savaşı'nın yarattığı kargaşaya farklı bir tepki gösterdiler. 1919 barış antlaşması, Arap dünyasının daha zengin ve insanların daha çok yerleşmiş oldukları bölgelerini, Fransız ve İngiliz koloni yönetimlerine devretti. Irak, Suriye ve Filistin halkları biraz direndiler, fakat çok geçmeden boyun eğdiler. Arabistan'da ise, ailesi onsekizinci yüzyılda ortaya çıktığı tarihten beri Vahabilik akımının başlıca koruyucularından biri olan Abdülaziz İbnisuud'un (1880-1953) zaferleriyle, püriten bir nitelik taşıyan Vahabi reform akımı iktidara geldi. 1925'te İbnisuud, Arabistan Yarımadası'nın çoğunu fethetmiş, dahası Mekke ve Medine kutsal kentlerinin denetimini eline geçirmişti.

Bununla birlikte, olayların başlangıçtaki amaçlarla alay edercesine gelişmesi sonucu İbnisuud, İslamın kutsal yerleri üzerinde yeni elde ettiği siyasal iktidarını, Vahabilerin gerçekten Allah'ın hoşlanacağı bir toplum ve devlet yaratma ülküsünü gerçekleştirmek yolunda değil, fakat yönetimi altındaki kentler arasında yollar, havayolları ve telgraf iletişimi gibi merkezileştirici araçlar kurmakta kullandı. Sonra, iktidarını kuruşundan on yıl bile geçmeden, Batılı işadamları Arabistan'da son derece geniş petrol yatakları buldular ve buralardan çıkardıkları petrol için toprak sahibine verdikleri işletme paylarıyla, yönetici hanedana düşlenemeyecek zenginlikler yağdırmaya başladılar. Bu koşullar altında Vahabilik akımının manevi gücü, petrolden gelen yeni zenginliğin ihanetine uğrayarak hızla yitti.

Laiklik akımı Mısır'da, Suriye'de ve Irak'ta önemli gelişmeler gösterdi. Bu ruh, her şeyden önce, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Ortadoğu'yu aralarında paylaşmış bulunan Fransızlardan ve İngilizlerden siyasal bağımsızlıklarını kazanma yolunda bir kışkırtıcı öğe biçimini aldı. Irak –kâğıt

üzerinde bile olsa– 1932'de bağımsızlığını kazandı; ancak öteki Arap ülkeleri, II. Dünya Savaşı'nın sona ermesini izleyen yıllardan önce gerçek bağımsızlığa kavuşamadılar. Arap ulusçuları, tüm Arapların gerçek İslam inancının sancağı altında sımsıkı birleşmiş olduğu İslamlığın erken dönemlerinin görkemli günlerini yeniden canlandırmayı düşlediler. Ancak tüm Arapları kapsayacak böyle bir İslam ülküsü, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Fransa'nın ve İngiltere'nin dayattığı siyasal sınırlar içinde gösterilen parçalanmış bir çaba olma durumunda kaldı. Tüm Arapların tek bir devlet olarak birleştirilmesi ülküsü, Asya'nın ve Afrika'nın Arapça konuşan bölgeleri arasında derin farklılıklar bulunduğu için gerçekleştirilemedi ve günümüzde de gerçekleştirilebilecek bir ülkü olarak görünmüyor. Ayrıca İslam ilkeleri, herhangi bir çağdaş devlet için, onun gelişmesini engelleyen son derece dar bir çerçeve oluşturdu. Bununla birlikte Arap bilinçliliği, İslam ilkeleriyle öylesine sıkı ve kopmaz biçimde bağlıydı ki (ve şimdi de bağlıdır) laik olan ve İslamcı olmayan akımlar halktan geniş bir destek göremediler.

Bu koşullar içinde bulunan bir siyasal durumun, pek iç açıcı olduğu söylenemez. İslam halklarının 1850-1945 yılları arasındaki düşünce tarihlerinin ya da ekonomik tarihlerinin içinde görülen hiçbir hareket, bu görünüşü değiştirip düzeltme yolunda fazla bir şey yapamadı. Geleneksel İslam eğitimi sistemleri, Batı'nın ders programlarının okutulduğu yeni model okullar yanında varlığını sürdürdü. Kurumlarda görülen bu bölümlere ayrılma, düşünce alanında da benzeri bir duruma yol açtı. Batı düşüncelerine açılmış olan Müslümanların çoğu, İslam düşüncelerini ve İslam ilkelerini Batı'dan aldıkları bilgilerin ve becerilerin temelinde yatan düşüncelerle karşılaştırıp karıştırmadan, ayrı bir yerde tuttular. Bu koşullarda, ne gerçek bir yaratıcılığa ne de kendine güven duygusuna ulaşmak kolaydı.

Gerçekten 1850-1945 yılları arasındaki dönemde, dünyaca ünlü hiçbir İslam bilgini ya da düşünürü yetişmedi.

Aynı biçimde ekonomi alanında, çağdaş sanayi İslam ülkelerinde güçlü kökler salamadı. Görülen yeni iş alanları ve teknik gelişmeler, daha çok yabancılar tarafından gerçekleştirilen şeylerdi (ama bu tür yeniliklerin benimsenme hızı daha önceki dönemlere göre oldukça fazlaydı). Örneğin Avrupalı yöneticiler, hem Mısır'daki hem de Irak'taki sulama sistemlerini yeniden kurdular. Bu girişim, yeni yeni toprakların ekim alanına sokulması, Mısır'daki ve Irak'taki köylü toplulukların gittikçe artan nüfuslarını bir süre için besleyebilecek yeni topraklar bulabilmeleri sonucunu doğurdu. Aynı biçimde, 1930'larda tüm Umman Körfezi boyunca yayılan ve büyük boyutlara ulaşmaya başlayan petrol endüstrisi, yabancılar tarafından yönetildi. İster devlet kesiminde olsun, ister özel kesimde yabancılardan bağımsız yürütülen önemli bir İslam girişimi yoktu.

Bununla birlikte İslamlık çökmedi. Hazreti Muhammed'in inancı; milyonlarca insanın inancı olarak kaldı ve Müslümanları imansızlardan ayıran dinsel görenekler, en Batılılaşmış İslam toplulukları içinde bile sürdü gitti. İslam ve Hıristiyan dünyaları arasındaki geçmişi çok eskilere dayanan rekabet, bir İslam uygarlığı kalıtçısının dinini bırakmasını özellikle güçleştirdi; çünkü böyle bir davranış, o kişinin yalnızca dinini değil, aynı zamanda kültürünü de toptan yadsıdığı biçiminde değerlendiriliyordu.

Dahası dünyanın bazı önemli bölgelerinde, çok eski tarihlerde başlamış olan İslamlığa geçme süreci, ondokuzuncu yüzyıl boyunca ve yirminci yüzyılın başlarında da sürdü. Örneğin İslam öğreticilerin, Avrupalıların koloni yönetimi dönemlerini anımsatmanın zararını çeken Hıristiyan misyonerler karşısında oldukça önemli başarılar kazanarak onlarla rekabet ettikleri Orta Afrika'nın ve Batı Afrika'nın bazı bölgelerinde durum böyleydi. Hindistan'da ve

aynı zamanda Güneydoğu Asya'nın bazı bölgelerinde İslamlar, yönetici grup olmaktan çıkıp eski uyrukları olan Hindular ve Budistler gibi Avrupalıların siyasal denetimi altına girince, daha büyük bir benliğe ulaşıp daha sıkı bir iç disiplin kurdular.

Dünyada yaşayan insanların yedide birini oluşturan, Hazreti Muhammed'i Tanrı'nın Peygamberi kabul etmiş topluluklarda, çağımızın ne sanayi devrimi ne de demokrasi devrimi 1945'ten önce fazla bir ilerleme gösterebildi. Buna karşılık, bir zamanlar İslam devletlerinin uyrukları olan iki büyük topluluk –Balkan Yarımadası'nın Hıristiyanları ve Hindistan'ın Hinduları– Batı'nın Yeni Rejim'inin içinde saklı meydan okumalara karşı çok daha başarılı tepkiler gösterebildi.

Balkan Hıristiyanları

Balkan Hıristiyanları, Sırpların Osmanlı yönetimine karşı başkaldırdıkları 1803'ten, Bulgarların, Sırpların ve Yunanların çabalarını birleştirmeleriyle, Türklerin küçük bir köprü başı dışında tüm Avrupa'dan sürüldükleri 1912-1913 yıllarına uzanan bir dizi ayaklanma ve diplomatik bunalım sonucu Osmanlılar'dan bağımsızlıklarını kopardılar. Kasaba halklarını olduğu kadar köylüleri de çeken, içinde birbirine karşı düşmanlık duyguları taşıyan ve birbiriyle çatışan ulusçuluk akımları, ondokuzuncu yüzyıl boyunca Balkanları siyasal kavgaların verildiği bir horoz dögüşü çukuruna döndürdü.

Müslümanlardan farklı olarak Balkan Hıristiyanları, geleneksel Ortodoks dinleriyle Batı toplumları yönünde çağdaşlaşmanın gerekleri arasında hiçbir ciddi uyuşmazlık görmediler. Bu nedenle, ondokuzuncu yüzyılın ve yirminci yüzyılın başlarının ulusçu hükümetleri, kesintilere uğrasa da bilinçli bir tutumla ekonomik ve toplumsal gelişme

amacının arkasına düştüler; çünkü ulusal gücün ve güvenliğin gereği olarak, bir tehlike karşısında kalan herhangi bir sınıra hızla varabilmenin, en azından yerel silah fabrikalarının ve iletişim ağlarının kurulmasını gerektirdiğini kavramak için büyük bir bilgeliğe gerek yoktu. Bununla birlikte bu tür çabalar, ancak II. Dünya Savaşı'ndan sonra somut sonuçlara ulaşabildi. Bu sonuçlara ulaşınca da Balkan toplumu, belki de tarihte hiçbir zaman gerçekleşmemiş ölçüde Batı toplumuna katılmış oldu. Çünkü Romalılar çağında bile İmparatorluğun Yunanca ve Latince konuşan bölümleri arasındaki kültürel farklılık her zaman çok büyük olmuştu.

Hindular

Hindistan'ın Hindu halkının Batı uygarlığıyla ilişkisi, Balkan Hıristiyanlığının Batı uygarlığıyla ilişkisinden çok farklıydı. Kısa bir süre için İngilizlerin Hindistan'daki iktidarını tehdit ediyor görünen Hintli askerlerin 1857'deki ayaklanmasının yol açtığı sarsıntıdan sonra, üyelerini hemen tümüyle İngiliz üniversitelerini bitirenler arasından alan, halkın iyiliği için çalışan, fakat temelde otokratik olan bir kamu memurları örgütü Hindistan'a bir dizi reform dayattı. Bu kamu memurlarının liberal ilkeleri, onların hükümet gücünü, şu ya da bu biçimde ekonomik gelişmeyi körükleme yolunda kullanmalarını önledi. İngilizler, her türlü ticaretin ve yapımın (imalatın) özel girişimcilere bırakılmasının en iyi yol olduğunu düşündüler. Bununla birlikte tüm yarımada Hindistanını, daha önce görülmedik etkililikle birbirine bağlayan, birbiriyle bağlantılı demiryolu ağıyla döşediler. Ayrıca İngiliz yetkilileri, İngiliz okullarında ve üniversitelerinde öğretilen hemen tüm konuların okutulduğu ve tüm yüksek öğrenim aşamasında İngilizcenin kullanıldığı bir eğitim sistemi kurdular. Hintlilerin bü-

yük çoğunluğunun bu okullara girebilme olanağı yoktu. Bu durumda bile okullar ve üniversiteler, çoğunun önce İngiliz memurlarına yardımcı olup, sonra yavaş yavaş onlardan sorumluluğu devir aldıkları hükümet dairelerinde makam sahibi olabildikleri sayıca küçük, ama son derece etkili bir İngilizleşmiş Hintli grubu yarattılar.

Böyle bir ortamda Hindistan'ın Batı uygarlığına karşı gösterdiği tepki, barışçı bir yolda ve oldukça hızlı gelişen nitelikte oldu. Hindistan'a getirilen ekonomik yenilikler büyük ölçüde Hintli olmayanlar, Parsiler,* Yunanlar ve İngilizler tarafından yürütüldü. Hintliler, biriktirebildikleri herhangi bir sermayeyi, eski usul köy tefeciliğinde ya da toprak alımında kullanmayı yeğlediler. Yeni sanayi ve ticaret girişimlerine özel sermaye yatırarak riske girmeye hazır olan Hintlilerin sayısı pek azdı. Bununla birlikte, I. ve II. Dünya Savaşları sırasında Büyük Britanya ile Hindistan arasında kurulmuş olan ikmal yollarının bir parça aksaması, Hint kamu yöneticilerinin karşılarına gereksindikleri binlerce kalem mal için seçenek olabilecek başka ikmal kaynakları bulma zorunluluğunu çıkardı. Hemen yeni sanayiler kurmak ve var olan sanayileri genişletmek gerekti. Bu savaş koşulları içinde, özel girişimi devlet girişiminden ayıran çizgiler kesinliğini yitirdi, hatta tümüyle ortadan kalktı. Sonuçta Hindistan 1947'de bağımsızlığına kavuşunca, savaş zamanının ivedi gereksinimlerini gidermek için gerçekleştirilen işlerin üzerinde yarı sosyalistçe bir ekonominin gerçekleştirilmesi güç olmadı.

Politika alanında Hintliler, İngilizleri ülkelerinden çıkarmak amacıyla şaşırtıcı ve benzeriyle hiç karşılaşılmamış bir yol izlediler. Daha önce gördüğümüz gibi, ondokuzuncu yüzyılın başlarında Ram Mohan Roy (ölümü, 1833)

* Parsiler, Persler zamanında Hindistan'a göçtükleri sanılan, Persçeye (Farsçaya) yakın bir dil konuşup Zerdüştçü düşünceleri içeren kutsal metinleri olan bir azınlıktır (ç.n.).

Hindistan'da birçok reform yasasının çıkartılması yolunda giriştiği çabalarda İngiliz düşüncelerini ve İngiliz hatipliğini kullanmıştı. Hintlileri kendi hükümetlerine kavuşturmak amacıyla 1885'te Hindistan Ulusal Kongresi kurulduğunda, bu örgütün görüşlerini yayabilecek ve onun etkili bir desteğe sahip olmasına yetecek kadar Hintli, İngiliz tarzı okullarda ve üniversitelerde okuyup yetişmiş bulunuyordu. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Kongre'nin önderliği, izleyicilerinin ve hayranlarının "Mahatma", yani "Yüce Ruh" adını taktıkları Mohandas Karamçand Gandi'nin (ölümü, 1948) eline geçti. Gandi, İngiliz hukukunun çetrefil konuları içinde yetişmişti; bu nedenle, siyasal önder olarak bir avukatın kurnazlığı ile bir Hintlinin Hindistan'ın dinsel geleneklerine doğrudan seslenebilme olanaklarını kişiliğinde birleştirmişti. Bu olanakları kullanarak, özellikle milyonlarca kentlinin hatta köylülerin bir bölümünün katıldığı (1919-1923, 1930-1934 yılları arasında yürüttüğü) çok büyük edilgin direnme kampanyalarını örgütlemek için kuvvete başvurmama ilkesini kullandı. İngiliz yetkilileri, siyasal erkin keyfi kullanılmasını engellemek için koydukları kendi ilkelerini çiğnemeden Gandi'nin yarattığı bu akımı bastırabilecek durumda değillerdi.

Bir Vaisya* aileden gelen ve bu nedenle kendisi de yüksek bir kasttan olan Mahatma Gandi, aynı zamanda "Dokunulmazlar"** denen kast üyelerine ve öteki aşağı kastlara karşı gösterilen geleneksel ayırımı da kaldırmaya çalıştı. Bu yolda Hindu Hindistanını, İngilizlere karşı hare-

---

* Vaisyalar, dinadamı (Brahmanlar) ve savaşçı (Ksihadriyalar) kastlarından sonra gelen, Hindistan'ın Aryan kökenli olduğu ileri sürülen üç kastından üçüncüsü olan tacirleri, toprak ve sürü sahiplerini, zanaatçıları içeren kasttır (ç.n.).

** Hindistan'ın üçü yüksek, biri aşağı (işçi-köylü "Sudralar") olmak üzere dört ana kastı içine girmeyen, kendilerine toplumun pis işleri bırakılan, değmelerinin bile yüksek kastlardan olanları murdar edeceğine inanılan "Paryalar" (ç.n.).

kete geçirmekte gösterdiği başarıya ulaşamadı. Hintli kutsal adamları örnek alan bir yaşam sürdü ve İngiliz yetkililerine tartışma konusu bazı noktalarda haklılığını kabul ettirmek için birçok kez "ölüm orucu"na başladı. Böylece geleneksel ve Hintlilere özgü önderlik yöntemleri ile çağdaş kitle iletişiminin İngiliz hasımlarının siyasal ve psikolojik tutumları üzerinde yaratacağı etkiyi, büyük bir ustalık ve kurnazlıkla oynayarak birlikte kullandı. Eski ve yeni, Hintli ve İngiliz yöntemlerinin böyle birlikte uygulanmasının olağanüstü etkili olduğu görüldü ve bu uygulama, II. Dünya Savaşı'ndan sonra doğrudan bağımsızlığa varan yolları açtı.

Öte yandan Gandi'nin ve izleyicilerinin, Hindistan Ulusal Kongresi çerçevesinde gittikçe daha büyük Hindu kitlelerini harekete geçirebilmeleri, Hindistan'ın İslam topluluklarını rahatsız etti. Gandi'nin ilkelerinin egemen olacağı bağımsız bir Hindistan'da Hintli Müslümanlar, oldukça küçük bir dinsel azınlık durumuna düşeceklerdi, ki pek azı böyle bir geleceğe razıydı. Bu nedenle (1905'te kurulan) Müslüman Birliği, amacının ayrı bir Pakistan İslam devleti kurmak olduğunu 1940'ta ilan edince, hemen tüm Hintli Müslümanlar ona uydular. Bunun sonucu, Hint ulusçuluğunun Müslüman ve Hindu dalları arasında doğrudan ve şiddetli bir çarpışmanın kopması oldu.

Böylece Gandi'nin eski Hindu önderlik yöntemlerini kullanmasının, Hint toplumu içinde doğrudan doğruya ve yalnızca dine dayanan rakip bir İslam akımının doğmasında etkisi oldu. Oysa Gandi'nin akımı, hiçbir zaman tümüyle dine dayanmamıştı. Bu nedenle Hindular ve Müslümanlar başlangıçta Hindistan'ı aralarında bölüşmeyi istemedikleri halde, 1947'de bağımsızlık zamanı gelince, bağımsızlık Hindistan'ın bölünmesini de birliğinde getirdi.

Çin'in Batı Üstünlüğüne Karşı Gösterdiği Tepki

Çin uygarlığının yüzyıllar boyu gösterdiği süreklilik ve uzun süren başarıları, Çin'in aydınlar sınıfının, kaba yabancıların kendilerine öğretebilecekleri gerçekten önemli herhangi bir şeye sahip olabileceklerine inanmalarını son derece güçleştirmişti. Bu nedenle İmparatorluk hükümeti, Taiping ayaklanmasının bastırılmasına yardımcı olacak yabancı askeri uzmanlar tutmayı gerekli gördükten sonra bile, pek az *mandarin* Çin'in epey zayıflamış bir durumda olduğunu görebildi ya da bunu görme yürekliliğini gösterebildi. Bu kişilerin, daha etkili bir ordu ve donanma kurabilmek için gerekli ortamı yaratma yolundaki çabaları, bir dereceye kadar tutucu muhalefetten ötürü, fakat aynı zamanda kendileri de yeterince istekli olmadıkları ve geleneksel Çin toplumunun toplumsal kalıplarını etkileyebilecek bir eyleme girişmekten çekindikleri için gevşedi. Teknik bakımdan çağın düzeyine uygun bir askeri gücün yaratılması, geniş çaplı teknoloji, eğitim, yönetim değişikliklerini gerektirecekti. Çin'in ondokuzuncu yüzyıl refomcuları, böyle bir işi üstlenmeye hazır değildi. Böyle bir girişimde bulunmamanın kaçınılmaz sonucu ise, yeni yeni yenilgilerle, askeri alanda Çin'in onurunun daha da kırılması oldu. 1860'ta bir Fransız-İngiliz karma birliği, Çin'in elçilerini hapsetmesine misilleme olarak Pekin'i ele geçirdi ve İmparator'un yazlık sarayını yaktı. Aynı yıl içinde, büyük bir baskı altında kalan imparatorluk hükümeti, Amur Irmağı ötesindeki toprakları Ruslara bıraktı (böylece Ruslar, Vladivostok'dan Pasifik'e açılan yeni bir kapı elde etmiş oldular). Fransızların (1885'te) Çin Hindi'ni –Vietnam'ı, Kampuçya'yı, Laos'u– ele geçirmeleri ve İngilizlerin (1866'da) Burma'yı denetimleri altına almaları, Çin imparatorluk hükümetinin bağımlı ve haraç ödeyen ülkeler olarak görmeye alıştığı bu toprakları da ondan koparmış oldu. Bunlar

oldukça ağır yenilgilerdi, ayrıca (1863'te) Çin gümrükleri (1896'da) posta hizmetleri üzerinde kurulan yabancı denetimleri ve (1888'de başlayan) demiryollarının yapımı için yabancılara verilen imtiyazlar, Çin'in egemenliğini yitirmesine giden adımlar olarak görüldü. Fakat Çinlilere pek dokunup onları harekete geçiren, Avrupalıların bu onur kırıcı eylemlerinden çok, Japon ordularının (1894-1895 yıllarında) Kore'de kazandıkları başarıydı. Çin, Kore'yi de kendine bağımlı bir krallık, ancak İmparatorluk başkentine yakın olduğu için ötekilerden daha önemli bir bağımlı ülke olarak görüyordu. Bununla birlikte Japonlar, 1870'lerde Kore ile ilgilenmeye başlamış ve sonunda Kore hükümetini kukla durumuna düşürmüşlerdi. Çinliler bu gidişe bir dur demek için işe karışınca Japonlar, Çin birliklerini ezici bir yenilgiye uğrattılar. Oysa Japon orduları ve donanması, kendini yeni Batı silahlarına ve Batı'nın örgütleniş biçimlerine göre düzeltmeye pek az zaman bulabilmişti. Barış koşulları, Çin'i Kore'den tümüyle çekilmek ve Formoza (Tayvan) ile Çin kıyısının açıklarındaki bazı küçük adaları Japonlara vermek zorunda bıraktı. Japonlar aynı zamanda, Çin Anakarasında (Liaotung Yarımadası'nda) da bir üs sağlayıp, üstelik savaş tazminatı da aldılar.

Japonya böylece, Avrupa imparatorlukları yanı sıra Çin'in başına bela olan ülkeler arasına girmiş oldu ve aynı tarihlerde Pasifik bölgesinde yayılmaya başladı. 1896'dan sonra Kore, Rusya'nın adamlarıyla Japonya'nın adamları arasında tartışma konusu oldu ve bu iki rakip imparatorluk arasındaki tartışma, 1904'te savaşın patlak vermesine yol açtı. Hemen hiç kimsenin beklemediği bir sonuçla Japonlar, Rusları yenip bu savaşı da kazandılar. Savaşa son veren barış antlaşması, Kore'yi yalnızca Japonların etki alanına bırakıyordu. Bunun üzerine Kore ulusal direniş hareketi başlayıp gelişince, Japonlar son Kore kralını tahttan indirip Kore Yarımadası'nı (1910'da) ülkelerine kattılar.

Japonya'nın, tek bir kuşak içinde ordusunu ve donanmasını Çin ve Rus birliklerini yenebilecek biçimde donatabilmiş olması, en tutucu *mandarin*'leri bile sarstı. Buna karşın Çin'in zayıflığına bir çare bulmak yolundaki çabalar, bir dereceye kadar rakip Avrupa devletlerinin ve Japonya'nın adamlarının özel ayrıcalıklar istemek için Çin memurlarının başına üşüşmeleri nedeniyle etkili olamadı. Birçok Çinli, hükümetin yabancılara verdiği ayrıcalıkları, ulusal çıkarlara ahlaksızca bir ihanet olarak gördü. Bu nedenle, Mançu hanedanını yıkmayı ve onun yerine daha yurtsever olacağını umdukları Çin asıllı bir hanedan getirmeyi amaçlayan gizli dernekler, özellikle öğrenciler ve öteki gençlik grupları arasında yaygın bir biçimde çoğalıp gelişmeye başladı. İmparator'un (1898'de) köklü bir reform girişiminde bulunmasının, bu girişiminden kısa bir süre sonra kendisinin saraydaki ayrıcalıklı durumlarını yitirmekten korkan bir Mançu saray adamları kliği tarafından yıkılmasına yol açmasıyla devrimci, ulusçu bakış açısı yeni bir güç kazandı. Çin'in içine düştüğü çaresiz duruma karşı gösterilen bir başka gürültücü tepki, kendini son derece aşırı bir yabancı düşmanlığı güden yarı gizli bir dernek biçiminde ortaya koydu. Bu dernek, beden eğitimi çalışmaları yaptığı için Batılılar, derneğin üyelerine "Bokserler" adını taktılar. Bokserler, misyonerlere ve nefret edilen öteki yabancılara saldırınca, Batılı devletlerin 1900'de gönderdikleri uluslararası birlik, Pekin'i ele geçirdi ve Çinlilere Bokserlerin yol açtıkları tüm zararları ödemeye razı oldukları bir anlaşmayı zorla kabul ettirdi.

Çin İmparatorluk hükümetinin art arda uğradığı başarısızlıklar, Mançu yönetiminin saygınlığını öylesine sarstı ki, 1911'de devrimci etkinlikler su yüzüne çıktığında, Mançu hanedanı kendisini destekleyecek pek az kimse bulabildi. Bu nedenle (1912'de) fazla kan dökülmesine gerek kalmadan bir Çin Cumhuriyeti kuruldu. Ne var ki, yeni

devleti kimin yöneteceği yolunda hiçbir geçerli anlaşmaya varılamadı. Bu karışıklık, I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi üzerine, öteki devletlerin Avrupa'da birbirleriyle savaşa girmiş olmalarından yararlanan Japonların, Çin'deki özel ayrıcalıklarını (1915'te öne sürdükleri "Yirmi Beş İstek" ile) artırmaya kalkışmaları üzerine daha da arttı. Çinliler bu isteklere mırın kırın ettiler. Birleşik Devletler, Japonların tutkularını dizginlemek için harekete geçti; ancak diplomatik durum, 1922'ye dek bir açıklık kazanamadı.

Japonya 1922 yılında, bir yandan Amerikalıların gittikçe artan karşı çıkışları, öte yandan Rusların yeniden Uzakdoğu'da boy göstermeleri karşısında geri çekilmeye razı oldu (Bolşevik devrimini izleyen iç savaşlar Sibirya'daki ve deniz kıyılarındaki eyaletlerde Rus yönetimini kesintiye uğratmıştı. Moskova'nın Vladivostok üzerindeki denetimi ancak 1922'de yeniden kurulabilmişti). Yeni güç dengesi, Pasifik bölgesi için 1918-1919'da Paris'te gerçekleştirilen anlaşmaya benzer bir genel anlaşma sağlayan (1922) Washington Konferansı'nda belgelere geçirildi.

Japonların Çin'de özel ayrıcalıklar elde etme çabalarının, böylece yabancıların diplomatik girişimleriyle önlenmiş olmasına karşın, içteki ayaklanmalar Çin'in kargaşa içindeki durumunun düzelmesini engelledi. Birbirine rakip savaş beyleri, birçok eyalette özel ordular kurdular ve bu nedenle merkezi hükümet, ülkenin birçok bölgesinde gerçek denetime sahip olamadı. Kâğıt üzerinde anayasal reform ve öteki kapsamlı refomlar yapılmıştı; ancak hükümet biçiminde yapılan bu onarmalar ne Mançu İmparator'un 1912'de tahttan indirilişinden önce ne de sonra, herhangi bir köklü değişikliğe yol açabildi. Şiddete başvurma derecesinin artması ve eyaletlerdeki kargaşa, devletin reform girişimlerini geniş ölçüde etkisiz kıldı. Şiddet olaylarının artması, Batı'nın ekonomik alanda Çin'e sızma hareketini de yavaşlatmıştı. Hat boyunda bulunan bir bölgede

ayaklanma olduğunda işletilemeyen demiryolları ve aynı nedenlerle, ancak ara sıra işletilebilen çağdaş maden ocakları, kuşkusuz aynı işletmelerin iç barış durumunda sağlayabileceğinden çok daha etkisiz duruma düşen Batılılaşma araçlarıydı. Ayrıca iç kargaşa, Şangay ve öteki liman kentleri gibi aslında yabancılar tarafından yönetilen bölgelerin dışındaki yerlerden yabancı yatırımları kaçırarak, Çin'in bütün iç bölgelerinde tümüyle gelenekçi bir toplumsal ve ekonomik düzenin sürmesine yardımcı oldu.

Toprakların yetmemesi, borçluluk, ağır toprak kiraları ve ağır vergiler yüzünden, düzenden hoşnut olmayan köylü kitleleri, iç kargaşayı besleyen bir kaynak oldu. Daha önceki Çin hanedanları, birçok örnekte, tam da bu tür yıkımlar nedeniyle yok olmuşlardı. Ancak yirminci yüzyılda, hanedanların çöküşünün geleneksel belirtileri de biçim değiştirdi. Yeni düşünceler Çin'in eğitim görmüş sınıfının ilgisini çekmeye başladığı için, Çin'de devrimin ortaya çıkış biçimi de değişti. İmparatorluk bürokrasisine yeni üyelerin alındığı kapı olan eski imparatorluk sınavlarının 1905'te kaldırılmasından beri, Çin'in düşünce ve politika önderleri, hemen hemen söz birliği yapmışcasına Konfüçyüsçülüğe sırt çevirmişlerdi. Daha önceki dönemlerde kendilerinden klasikler üzerinde ustalık kazanmış olmaları beklenen öğrenciler, klasikleri öğrenmek yerine Batı okullarına koşuştu. Birçokları Japon eğitim kurumlarına yazıldı, ötekiler okumak için Birleşik Devletler'e ya da Avrupa'ya gitti. Çin'in içindeki misyoner okulları da hızla yayıldı, öte yandan yeni laik eğitim kurumları açıldı. Böylece oldukça çok sayıda delikanlı ve genç kız, Batı bilgileriyle karşılaşıp onları, bazen tam anlamıyla kavramaksızın coşkuyla benimsedi.

Sun Yat-sen'in (ölümü, 1925) ahlaksal öğütlerin, toplumsal ütopyacılığın ve ulusçuluğun güçlü olmayan bir biçimde karışmasıyla oluşan düşüncesi, Batı'nın düşünce

kültürünü bir yudumda özümlemeye çalışan Çinli öğrencilerin ilk kuşağının içine düştükleri büyük karışıklığı pek güzel bir biçimde yansıtır. Düşüncelerinin karışıklığına ve aşırılığına karşın Sun Yat-sen, Kuomintang Partisi'nin kurucusu oldu. Bu parti, 1911-1949 yılları arasında yerel savaş beylerine, Japon kuklalarına ve komünist rakiplerine karşı savaşarak Çin'in denetimini ele geçirmek için uğraştı. Sun Yat-sen'in devrimci hareketi, önce kendisine farklı öğütlerde bulunulmasının ve uzmanca olmayan örgütlenme biçiminin acısını çekti. Hareket, eski Bolşeviklerin Rusya'dan döndükleri ve Kanton'da Çinlilere disiplinli, ideolojik açıdan kesin bir tutum sahibi, askeri açıdan da yetenekli bir devrimci partinin kurulması için yardım etmeye başladıkları 1923 yılından sonra farklı bir görünüm aldı.

Sun Yat-sen'in 1925'te ölümünden az sonra, Kuomintang Partisi önderliği, gücünü kuzeye doğru genişletmeye başladı. Partinin askeri komutanı Çan Kay-şek, çok geçmeden Rus danışmanlarıyla tartıştı; o zamana kadar Kuomintag ile sıkı bir işbirliği yapmış olan Çin komünistlerine saldırmaya karar verince, Rus eğiticilerle ilişkisi tümüyle koptu. 1921'de kurulmuş olan Çin Komünist Partisi, komünistlerin köylüleri toprak ağalarına ve tefecilere karşı örgütlendirdikleri kırsal bölgelere çekilerek varlığını sürdürdü. Çan Kay-şek ve Kuomintag, Çin topraklarının çoğunu (1928'de) yerel savaş beylerinin elinden kurtarıp denetim altına almayı başardıktan sonra bile komünist rakiplerini ortadan kaldıramadılar. Ancak arada sırada alevlenmekle birlikte iç savaş, I. ve II. Dünya Savaşları arasındaki dönem boyunca tüm Çin'i etkilemekten geri kalmadı.

Japon yayılma hareketinin 1930'larda yeniden canlanmasıyla, Çin'in sorunları daha da artıp çetinleşti. Japonlar önce (1931'de) Mançurya'yı işgal ettiler, daha sonra da (1937'de) Çin Anakarası'nı istila edip, Çan Kay-şek'i Yangçe Irmağı boyunca kuzeye, Çungking'e kadar çekilmeye

zorladılar. Japonlar, Çin'in tüm kıyı bölgelerini denetimleri altına alırlarken, Çan Kay-şek, II. Dünya Savaşı boyunca burada kaldı. Mao Zedung yönetimindeki komünistler, Rus sınırına yakın kuzeybatı bölgesinde üslendiler. Bu nedenle Japonlar (1945'te) yenilgiye uğrayıp birliklerini Çin Anakarası'ndan çekmeye başlayınca, Çan Kay-şek ve Kuomintag, kendilerini Mao Zedung'un ve komünistlerin korkulur rekabeti karşısında buldular. Japon işgali sırasında ön plana çıkarılmamış olan bu birbirine rakip iki Çin rejimi arasındaki açık savaş, II. Dünya Savaşı'nın sona ermesinin hemen ardından yeniden alevlendi ve ancak komünistlerin 1949'da Çin Anakarası'nda kesin zaferi kazanmaları üzerine sona erdi.

Konfüçyüsçü ortodoksluğun çöküşü ve reddedilmesi, düşünce ve edebiyat alanında köklü değişikliklere yol açtı. Bir avuç Çinli, Batı bilimini ve teknolojisini hırsla yutup özümlemişti; fakat ülkedeki siyasal ve askeri güvensizlik genel olarak, teknik gelişmeyi çok güçleşirdi. Hu Şih (ölümü, 1962) edebiyat dilini halkın konuşmasına yaklaştıran köklü bir basitleştirme akımının öncülüğünü yaptı. Bu yeni edebiyat dili, ilk günlerinden (1917'den) başlayarak hızla benimsendi. Bunu, dünyanın herhangi bir yerinde görülen en son düşünce akımlarını Çin'e tanıtmak amacı taşıyan geniş bir haber ve bilgi verici yazılar seli izledi. Böylece, Çin toplumunun büyük bölümü, aşırı nüfus artışı ve bunaltıcı bir yoksulluk kısır döngüsüne girmiş kırsal yaşam içinde bulunduğu sırada, Çin'in seçkinler tabakası yabancı düşünce ve ülkülerle kolayca ilişki kurabildi. Çok büyük bir Çin köylü kitlesinin yeni düşüncelerle ve tekniklerle gerçek ilişkisi ancak 1949'dan sonra kuruldu ve bu nedenle de ilişki, Kuomintag'dan çok Marksist bir damga taşıdı.

Japonya'nın Kendini Değiştirmesi

Çinlilerin yabancı düşüncelere ve tekniklere yeterince ilgi göstermeye razı olabilmeleri için, Çin'in toplumsal düzeninde ve yönetiminde geniş çaplı bir çöküş olayına tanık olmaları gerekmişti. Japonlar bu konuda, Çinlilerin tam tersine bir tutum takındılar. Ülkelerinin önderleri, güçlerini Japon yaşamının çeşitli yönlerinde birbiri ardı sıra devrimci değişiklikler yapma yolunda kullanırlarken, geleneksel toplumsal düzenin bazı önemli yanları, en azından I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar varlığını sürdürdü. Böylece Japonya'nın önderleri, sonunda kendi önderliklerinin geleneksel temellerini dinamitlemiş oldular. Ne var ki, geleneksel Japon önderliğinin dayandığı temeller, Japonlar arasında etkili bir işbirliğini ayakta tutacak yeni siyasal simgelerin ve değerlerin ortaya çıkmasından daha önce çökmedi.

Şogan, bir kere, yabancı gemilerin Japon limanlarına girmelerine (1854'te) izin vermeyi kabul ettikten sonra geri dönüş yoktu. Ona karşı çıkan ve sonunda (1868'de) *Şogan*'ın iktidarını yıkan *samurai* klanları, yabancıları ülkelerinden sürüp çıkarmak istediler; ama önderleri bu amaca, yalnızca Japon gemilerinin ve toplarının yabancı savaş gemilerinin karşısına çıkıp onları yenebilecek duruma gelmeleriyle ulaşılabileceğini görebilecek yetenekteydiler. Böylece çağdaş bir donanma ve ordu kurmak ilk amaç oldu. Bu yolda zaman yitirmeden harekete geçildi. Dışardan uzmanlar getirildi, yeni savaş gemileri ve kıyı savunma topları satın almak için dışarıya kurullar gönderildi. Ancak Japonlar, işin başından beri çağdaş bir savaş için gerekenleri kendi adalarında üretebilecek duruma gelmeyi kafalarına koymuşlardı. Bu, kuşkusuz her türden yeni fabrikaları, makineleri ve maden ocaklarını gerektiriyordu. Bir başka deyişle, askeri bakımdan güçlü olma çabası, Japon

yöneticilerini hemen kendi sanayi devrimlerini başlatmaya zorladı.

Japon yöneticileri, bu yolda şaşırtıcı başarılar elde ettiler. Kuşkusuz önceleri yöneticilerin, mühendislerin ve işçilerin yetiştirilmesinde birçok güçlüklerle karşılaşıldı. İlk fabrikaların bazıları verimli çalıştırılamadı ve bazıları görünüşte güzel ama aslında işe yaramaz mallar çıkardı. Fakat daha iyi mallar yapma yolunda gösterdikleri çaba hiçbir zaman durmadı. Genellikle herhangi bir yabancı malı, olabildiğince benzerini yapacak biçimde taklit ederek işe başladılar. Bu yolda ilerleyerek yavaş yavaş başarılarını artırdılar. I. Dünya Savaşı önlerine büyük bir fırsat çıkardı. İngiltere ve öteki Batı ulusları savaş malları üretimine yönelince, Avrupa yapımı mallar Asya pazarlarında hemen hemen hiç görünmez oldu. Bunun üzerine Japonlar, dokumada ve öteki küçük tüketim mallarında Asya pazarlarını ele geçirebildiler. Savaştan sonra Avrupa malları yeniden bulunmaya başlayınca, Japon ürünü ele geçirdiği pazarda tutunabileceğini gösterdi. Ucuz işgücüyle ve yüksek verimli yeni makinelerle öteki ulusların, artık karşılarına çıkamayacakları fiyatlarda ucuz mal ürettiler.

Devlet, son derece etkin bir tutum takınarak Japonya'nın sanayi alanında gelişmesinde başrolü oynadı. İlk aşamalarda birçok yeni fabrika devlet sermayesiyle kuruldu; bunlar kuruluş ve işletme giderleri çıkarıldıktan sonra özel kesime devredildi. Japonya'da hatırı sayılır bir özel kesim sanayisi ortaya çıktıktan sonra bile, devletin istekleriyle politikasının, sanayi alanında sahip olduğu ağırlık sürdü. Kâr sağlamak hiçbir zaman tek amaç olmadı. Japon firmaları, her zaman onur ve saygınlık kazanmaya çalıştı. Fabrika yöneticileri, ulusa hizmet etmeyi, üstlerine boyun eğmeyi ve astlarını disiplin altına alıp onları korumayı görev bildiler. Böyle bir davranış, doğrudan doğruya Japonya'ya yüzyıllarca egemen olmuş olan *samurai* ruhundan

geliyordu. Savaşçıların eski yüreklilik, dayanıklılık ve bağlılık erdemleri, yeni çelik ve dokuma fabrikalarının, gemi yapım tezgâhlarının ve benzeri kuruluşların önce yapımı sonra da yönetimi görevlerinde bol bol kendini ortaya koyma olanağı buldu.

Bir firma ya da fabrika içinde de, insan ilişkileri alanında, *samurai* ile köylüler arasındaki eski ilişki biçimlerini örnek alma eğilimi görüldü. Şöyle ki, sanayi yöneticileri, işçilere buyruk verip onları eğittiler; işçiler, kendilerine verilen buyruklara boyun eğdiler, fakat bunun karşılığında ömürleri boyunca beslendiler ve bakıldılar. Ekonomik çöküntü dönemlerinde işlerinden atılmadılar, kendilerine yeni işler bulundu ya da bir iş birden çok kişi arasında bölüştürüldü. Bunların karşılığında ise, işçilerden mutlak bir bağlılık, buyruklara kesin bir boyun eğiş beklendi ve bu istekler hemen hemen şaşmaz bir biçimde elde edildi. Avrupa ülkelerini sık sık rahatsız eden grevler ve öteki huzursuzluklar Japonya'da hemen hemen hiç görülmedi.

Bu yeni kuruluşlara ek olarak, eski zanaatlar ve aile işletmeleri ile, "dışarıya iş verme" sistemiyle*, büyük bir beceriklilikle yeni malların üretilmesi yolunda harekete geçirildi. "Dışarıya iş verme" sistemi, büyük bir firmanın, zanaatçı bir aileye proje ve bazen de hammadde, mekanik enerji makineleri ve kredi sağlaması, bunlara ek olarak, ailenin yaptığı malları, onlara orta halli bir yaşam sürmelerine olanak verecek fiyatla satın almayı üstlenmesi yöntemidir. Aşağı ve yukarı tabakadan bireyler ve aileler arasındaki geleneksel karşılıklı yükümlülükler, böyle bir sistemin sarsıntısız biçimde işleyebilmesini sağladı.

Eski klan saygı ve yükümlülük biçimleri, yapılan gerekli küçük değişikliklerle sanayi ilişkilerine oldukça büyük bir etkililik kazandırdı. Geleneksel Japon yaşamının,

---

* İngilizce metinde "puting out" sistemi; "eve iş verme" de deniyor (ç.n.).

ilgili tarafları pek fazla araştırıp soruşturmadan kabul etmeye hazır bir tutum içine sokan karşılıklı yükümlülükler ve sorumluluklar sistemine benzer canlı bir duyguyla desteklendikleri için, kökten farklı ve durmadan değişen teknolojiler, ast ve üst ilişkisini bozmadan benimsenebildi.

Bu nedenle, Japonya'yı yirminci yüzyılın ortalarında Batı ülkelerine eşit bir düzeye yükselten endüstriyel, teknolojik ve bilimsel ilerlemeler liberal, demokratik ya da parlamenter hükümetlerle zorunlu olarak bağlantılı değildi. Gerçekten başlangıç aşamalarında, ülkeyi yabancılarla ilişkiye açmak ve alışılmış düşünce ve davranış biçimlerini değiştirmek politikası, genellikle halka hoş gelmedi. Demokratik bir rejim, böyle bir politikayı büyük olasılıkla sonuna kadar götüremeyecekti. Yalnızca İmparator'a geleneksel bağlılıktan yararlanılarak ve Şinto dininin –İmparator'u Tanrı olarak gören bir dinin– ulusçu yönlerini vurgulayarak tepeden inme yapılan Japon devrimi, Japon toplumunun aşağı katmanlarının kesin başarılarının ışığını önceden göremediği, çevrelerinde yalnızca geleneksel yolların kötü niyetle yıkılıp küçümsendiğini sezdiği sıkıntılı ilk aşamayı geçebildi.

Japon hükümeti tarafından yaratılan Batı biçimi bir orduda ve donanmada da, eski ve yeni öğeler son derece başarılı biçimde bir araya getirildi. Eski ve kıskançlıkla korunan bir ilkeye göre, ancak *samurai* ailesinden gelen, doğuştan *samurai* olan birinin silah taşıma hakkı vardı. Bununla birlikte 1872'de, dört yıl önce İmparator'a eski saygınlığını kazandırmış olan *samurai* kliği, herkesin askerlik görevi yapmasına karar verdi. Kararları, çağlarının Fransız ve Alman uygulamalarından etkilenmişti; çünkü bu tarihlerde, yabancılara ait olan her şey Japonya'nın bu türedi yöneticileri arasında büyük bir ilgi görüyordu. Fakat böyle bir kararın alınmasına yol açan asıl neden, İmparator'u, yetkesini ve saygınlığını "geri veren" bir hükümet darbe-

siyle iktidardan düşürmüş oldukları için yakınan pek çok *samurai* klanının gücüne karşı koyabilecek bir askeri güce gereksinim duymalarıydı. Hükümet, toprak sahipliğinin klanla bağlantısını daha önce koparmış ve –toplumsal adalet gibi soyut bir düşünceden çok ileride kendine rakip olabilecek çevreleri ve muhalefet gruplarını parçalamak için– feodal görevleri ve ayrıcalıkları kaldırmıştı. Bu nedenle, yeni silahlı kuvvetleri kurarken *samurai* ile halk arasındaki bu geleneksel farklılığa önem vermemesi son derece mantıklı bir tutumdu.

Bu kararların uzun dönemli sonucu, silahlı kuvvetlerin, güçlü bir yurtseverlik okulu ve alt sınıflardaki insanlar için üst sınıfa yükselme yolunda çok önemli bir toplumsal asansör durumuna gelmesi oldu. Donanma, orduya göre daha aristokratik nitelikli kaldı, daha köklü bir biçimde Batılılaştı, daha karmaşık bir teknik edindi. Ama ordu, sıradan köylü çocuklarına, gerekli eğitimlerden geçerek subaylığa yükselme fırsatı verdi. Yüksek öğrenim, bir öğrencinin yüksek dereceler alabilmek için uzun yıllar süresince kazançlı işlerde çalışmaktan vazgeçmesini gerektirdiği, bunun ise sıradan bir köylü oğlunun gücünün yeteceği bir şey olmadığı, pahalı bir yol olarak kaldığı bilindiğinden, böyle bir statü değiştirme şansı başka pek az meslekte vardı. Ama askerliği meslek seçen bir kişi, orta halli de olsa, güvenli bir geçim olanağına dayanarak, ilkece yeteneklerinin kendini götürebileceği noktaya kadar yükselebilirdi. Birçoğu köylü ailelerinden gelmiş olmakta birlikte, yeni subay sınıfı içine, bilinçli bir biçimde *samurai* gelenekleri ve değerleri yerleşti. Sanayinin örgütlenişinde olduğu gibi, Japon ordu birlikleri de, Japonlara özgü ruhu bırakmadan tekniklerini çağdaşlaştırıp batılılaştırabildi.

Japon yaşamının kökleri derine inen bu geleneklerin sürekliliğiyle karşılaştırıldığında, İmparator'un yetkelerine yeniden kavuşturulması ve bunu izleyen anayasal düzenle

ilgili yeni yasaların getirdiği siyasal değişiklikler yüzeysel kalır. İmparator Meiji (1868-1912) tahta geçerken bir danışma meclisi kuracağına ve ülkeyi, kamuoyuna hak ettiği saygıyı göstererek yöneteceğine söz verdi. 1889'da, büyük ölçüde Bismarck Almanyasını örnek alan bir anayasa ilan ederek söz verdiği şeye sürekli bir kurumsal biçim kazandırdı. Bununla birlikte Almanya'dan farklı olarak, tüm erkek yurttaşların Diyet seçimlerinde oy verme hakkına sahip olmaları, Japon politikasına demokratik bir öğeyi sokmuş oldu ve bu öğe, anayasanın ilanını izleyen yıllar içinde önemli bir gelişme gösterecek yetenekteydi. 1889' dan sonra klan önderleri ve öteki önemli yöneticiler, ancak şu ya da bu tür bir halk desteği sağlayarak siyasal erki ellerinde tutabildiler. I. Dünya Savaşı'ndan sonra, varlıklı ve seçkin ailelerden gelmeyen kişilerin bile, Diyet'e girmelerini sağlayabilecek ölçüde siyasal erke sahip olabilmeleri olanağı doğdu.

Bu yoldan, az çok Batı demokratik devrimine benzer bir olay Japonya'da da ortaya çıktı. Ancak halk tarafından seçilen Diyet, yalnızca anayasayla kendisine verilen sınırlı yetkilere sahipti ve başlangıçtaki Meijilerin tahta geçmesini gerçekleştiren klan önderleri kliğinin soyundan gelen bir "kıdemliler" çevresi, sahne gerisinden, 1930'lara kadar oldukça büyük bir yetke kullanmayı sürdürdü. 1930'da, hükümetin orduyu, Asya Anakarasındaki saldırgan politikası yönünde yeterince istekle desteklemediğini düşünen tutkulu genç subaylar arasından, iktidara adaylığını koymuş yeni bir rakip grup gelişti. Bunlar, yarı gizli yurtsever dernekler kurdular ve görüşlerine karşı çıkan devlet adamlarını siyasal cinayetlerle ortadan kaldırdılar. Bunun sonucunda Tokyo'daki hükümet, önce (1931'de) Mançurya'nın ve sonra (1937-1941 arasında) Çin topraklarının büyük bölümünün fethedilmesinde ordunun yarı istekli yarı isteksiz ortağı durumuna geldi.

Japonya askeri fetihler yolunda ilerlemeye başlayınca, Amerika'nın Pasifik'teki çıkarlarını zedeleyeceği noktada duramadı. Amerikalıların petrol ve hurda demir gibi (Japonya'nın dışardan sağlamak zorunda olduğu) yaşamsal önem taşıyan ikmal maddelerine ticaret ambargoları koyarak Japon fetihlerini engelleme yolundaki çabaları, Japonları Borneo'daki petrol yataklarını ele geçirip, Güneydoğu Asya'da ve Güneybatı Pasifik'te ekonomik bakımından kendine yeterli bir "Ortak Refah Bölgesi" kurma olanağı sağlayıp bir süre için Birleşik Devletler'i uzaklaştırmak umuduyla, Amerikan filosuna karşı (1941'de) beklenmedik bir saldırıya girişmeye zorladı.

Pearl Harbor'daki Birleşik Devletler filosuna yapılan saldırı son derece başarılıydı. Ortak Refah Bölgesi askeri bakımdan gerçekleşti, fakat Amerika'nın karşı saldırılarının hızı ve gücü Japonları şaşırttı ve ilk planlarını altüst etti. 1945'te Amerikan bombardımanları ve Japon ticaret filosunun büyük bir bölümünü yok eden Amerikan denizaltı saldırısı, ülke ekonomisini kötürüm etti. 1945'te Birleşik Devletler Hiroşima'ya ve Nagazaki'ye atom bombaları attıktan sonra Japon hükümeti barış önerisinde bulundu. Böylece II. Dünya Savaşı sona erdi ve Amerikan işgal rejimi Japon toplumunda ve ekonomisinde yeni bir köklü değişiklik hareketini başlattı.

Hangi ölçütle değerlendirilirse değerlendirilsin Japonlar, 1854 ile 1945 yılları arasında, sanayi ve demokrasi devrimlerine gösterdikleri tepkide gerçekten büyük başarılar kazandılar. Japon ulusu, kültür ve düşünce alanlarında da olağanüstü değişiklikler geçirdi. Özellikle Japonya'nın kendini değiştirme girişiminin ilk dönemlerinde olmak üzere Batı düşünceleri ve Batı biçemleri, tek tek değil de toptan benimsendi. Yararlı görülen herhangi bir şeyi ve her şeyi inceleyip ülkeye getirmeleri için Avrupa'ya ve Amerika'ya kurullar yolladı. Batı bilginliğinin şu ya da bu dalında

ustalık kazanmaları için, dışarıya öğrenciler gönderildi ve bu kişiler, ülkelerine o alanların uzmanları olarak geri dönüp, elde ettikleri bilgileri, aynı biçimde, sistemli olarak öteki Japonlara aktarmaya başladılar.

Hükümet, önce bir ilkokul sisteminin geliştirilmesine büyük önem verilmesini kararlaştırdı; öyle ki, her Japon çocuğuna okuma ve yazma öğretilecekti. İlkokul eğitiminin üzerine, Batı örneklerine göre kurulan çeşitli teknik okullar ve birçok üniversite, ileri düzeyde ve uzmanlık dallarında eğitim olanakları sağladı. Bunun sonucunda, Japon kurumlarında çalışan Japon bilginleri, 1930'larda dünyanın bilgi birikimine etkin katkılarda bulunmaya başladılar. Japon teknisyenleri ve mühendisleri, dünyanın herhangi bir ülkesindeki meslektaşlarıyla eşit koşullarla yarışabilecek bir duruma geldiler.

Bununla birlikte, Japonlara özgü sanatlar ortadan kalkmadı. Gerçekten 1930'larda ordu içinde odaklaşan ateşli yurtseverlik, Japon olan her şeye önem verip, yabancı biçemleri ve davranış biçimlerini olduklarından daha değersiz görme eğilimi gösterdi. Şinto dininin halka yaklaştırılmış bir biçimiyle birlikte, geleneksel sanat, tiyatro ve ev mimarlığı gücünü yitirmeden varlığını sürdürdü.

Genel olarak değerlendirilirse, Japonya'nın düşünce ve kültür yaşamında eskiyle yeninin birbiriyle uyuşturulması daha incelik kazanmamış ve son biçimine kavuşturulamamıştı. İmparator'un doğrudan Güneş Tanrıça'nın soyundan geldiğini, bu nedenle Tanrı olduğunu öne süren Şinto mitosları, Japonya'nın gelişmiş biyoloji laboratuvarlarıyla pek bağdaşmıyordu. Sanat alanında aynı kişi, çoğu kez, hem Japon hem de Batı biçemlerini kullanabildi; ama bu iki geleneği birleştiren geçerli bireşimlere veya taze yaratıcılık eylemlerine ya pek seyrek olarak ulaşabildi ya da hiç ulaşılamadı.

Böyle bir incelemenin dışında kalanlar, Asya halklarının Batı uygarlığına karşı (1850 dolaylarında) geleneksel

savunma yöntemlerinin iyice yıkılmasından II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar geçen üç kuşak süresince gösterdikleri çeşitli tepkilerdir. Çağımızın tarihi ilk kez bu dönemde büyük boyutlara ulaşan karşılıklı kültürel etkileme süreci üzerine kurulmuştur ve gelecek çağların tarihi de bu sürece dayanacaktır.

Ne var ki, dünya yalnızca Avrupa'dan ve Asya'dan oluşmuyor. Asya ile Avrupa'nın kültürel karşılaşmalarına koşut bir kültürel ilişki süreci, bir yandan Afrika ve Okyanusya halkları arasında, öte yandan bunlarla Batılılar arasında da ortaya çıkmıştır. Bundan sonraki bölümde bu nokta üzerinde duracağız.

YİRMİSEKİZİNCİ BÖLÜM

1850 - 1945 Yılları Arasında Afrika ve Okyanusya

Ondokuzuncu yüzyılın başında (hepsine birden pek yerinde olarak Okyanusya denen) çok geniş bir bölgeye yayılmış bulunan Pasifik Adaları ile birlikte Avustralya ve Yeni Zelanda Avrupalı denizciler tarafından, ancak üstünkörü bir biçimde keşfedilmiş durumdayken Afrika, Avrupalılar için hâlâ "Kara ve Karanlık Kıta" idi. Bu ülkeler, yazılı tarih dönemi boyunca, her zaman uygar yaşamın sınırlarının kıyısında bulunmaktaydı. Fakat 1850'den sonra, hem Afrika hem Okyanusya, uygarlığın etkisini daha önce duymadıkları ölçüde üzerlerinde duydular ve hızla, tüm yeryüzünü gittikçe daha fazla kuşatan ve birbirini etkileyen insan toplumları çemberi içine alındılar.

Afrika'nın ve Okyanusya'nın eskiden beri süren yalnızlıkları ve geri kalmışlıkları temelde coğrafi nedenlere dayanıyordu. Okyanusya'nın bir bölümü, Pasifik'te çok geniş bir bölgeye nokta nokta yayılmış mercan adalarından oluşur. Avrupalı denizcilere enlemleri olduğu kadar boylamları da ölçebilme olanağını veren doğru bir deniz kronometresinin bulunduğu 1759 yılına dek bir geminin, bu sayısız mercan adalarından belli birini gidip bulabilmesi olanaksızdı. Bu nedenle Pasifik Adaları'nın sistemli bir haritasının yapılabilmesi onsekizinci yüzyılın ikinci yarısına kaldı ve ancak Pasifik'in daha yukarı enlem bölgelerinde toplu olarak bulunan ispermecet balinalarından sağlanan yağın değerli bir mal durumuna geldiği 1820'lerde, çok sayıda Avrupa ve Amerika gemisi güney denizlerini arşınlamaya başladı.

Avustralya'ya gelince, bu kıtanın topraklarının büyük bir bölümü çöldü. Toprağa daha çekici bir görünüş kazandırmaya yetecek kadar yağmurun düştüğü doğu kıyılarının büyük bölümüyse, gemilerin kıyıya yaklaşmalarına olanak vermeyen çok büyük bir mercan kayalığıyla korunmuştu. Taş çağı avcılarının ve toplayıcılarının yaşamını sürdüren yerlilerin, alışverişte Avrupalı denizcilere sunabilecekleri hiçbir şeyleri bulunmadığı için, gemiler yüzyıllardır Avustralya'ya uğramadan uzağından geçiyordu. Ancak İngiliz donanması, onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında Avustralya kıyılarının haritasını sistemli olarak çıkarmaya başlayınca, Büyük Set Resifleri'nin güneyinde, geleceği parlak topraklar bulundu. Bunun sonucunda, 1788'de İngiliz hükümeti, İngiliz tutukevlerini kalabalıktan kurtarmak ve hükümlülere yurtlarından uzakta ve dünyanın uzak bir köşesinde yeni ve daha iyi bir yaşam kurma olanağı vermek umuduyla, gemiler dolusu hükümlüyü, Sidney Limanı'na gönderdi. Bundan yarım yüzyıl sonra, 1840'ta, Britanya Adaları'ndaki yoksulluğu ve aşırı nüfusu azaltma amaçlı

planın bir parçası olarak daha uzak, ama daha çekici yerler olan Yeni Zelanda Adaları'na da insanlar yerleştirildi. Okyanusya'nın öbür ucundaki Havai'nin Polinezya Adaları 1850'de, bir yandan Amerikalı misyonerlerin, öte yandan balina avcılarının derin etkisi altında kaldı. Polinezyalılar, Avustralya Yerlileri ve Okyanusya'nın öteki halkları, yeni Batılı grupların topraklarına girmelerine karşı çıkabilecek durumda değildiler. Buralara uğrayan gemilerin tayfalarının getirdikleri hastalıklara karşı son derece dayanıksız oldukları görüldü ve hepsi de yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kaldı.

Afrika, 1850'de çok daha karmaşık ve çok daha çeşitli bir görünüş içindeydi. Akdeniz'e bakan Kuzey Afrika'nın, Firavunlar çağından beri uygar toplumların tarihi içinde rolü olmuştu. Etyopya ve Batı Afrika'nın Yukarı Nijer Vadisi de bin yıldır, belki daha uzun bir süredir uygar devletleri ve imparatorlukları beslemiş topraklardı. Hindistan'dan, Ortadoğu'dan, Endonezya'dan ve Avrupa'dan gelen tacirler, binlerce yıldan beri değilse bile yüzlerce yıldan beri Afrika kıyıları boyunca etkinlik göstermişlerdi. Ayrıca Doğu Afrika'da, Zambezi Irmağı'na varana kadar güneye uzanan kıyılar boyunca gelişen limanlar bulunuyordu. Afrika'da, bazıları savaşmak ve köle ticareti yapmak için sistemli bir biçimde örgütlenmiş olan, bazıları daha barışçı işlerle uğraşan birçok krallık vardı.

Bu olgulara karşın ve ilk uygarlık merkezlerine yakın olmasına karşın, bir bütün olarak ele alındığında Afrika kıtasının, hem Avrupa'dan hem de Asya'dan geride kaldığı görülür. Bu geri kalmışlığın coğrafi koşullarla ilgili üç nedeni vardır.

Önce Afrika toprakları ve iklimi, genel olarak tarıma pek elverişli değildir. Kıtanın büyük bir bölümüne çok az yağmur düşer. Çok geniş bir alanı kapsayan Sahra'nın, neredeyse insanların yaşamasına elverişli olmadığı söylenebi-

lir. Sahra'nın ıssız çölleri, Sahra altı ülkeleriyle Akdeniz kıyıları ülkelerini birbirinden ayırdı. Bu çöl engelini fazla zorlanmadan, ancak deve kervanları aşabildi. Kıtanın güneybatıdaki bir başka büyük bölümü olan Kalahari de çöldü. Bu çöllerin ikisi de, ancak sığır otlatmada kullanılabilen yarı çorak geniş toprak parçalarıyla çevrilmişti. Afrika'nın Kongo havzasında ve Batı Afrika kıyılarında, kuşkusuz Sahra'nın ve Kalahari'nin tam tersi koşulların egemen olduğu sulak bölgeler de vardı. Bu bölgelere her gün yağan yağmurlar, tropik yağmur ormanlarını besliyordu. Bu ormanların açılması çok güç bir işti; ayrıca böylesine bol yağmurlar, toprağın üst katmanlarında bulunan, bitkilerin gelişmesi için gerekli bazı madensel tuzları yıkadığı için, buraları genellikle güçsüz topraklardı. Yalnızca Doğu Afrika'nın dağlık bölgelerinde (Etyopya'da, Kenya'da, Tanzanya'da) ve Güney Afrika'nın kıyı bölgelerinde (Natal'da, Ümit Burnu'nda) gerçekten tarıma çok elverişli topraklar vardı; ancak bunlar, kıtanın küçük bir bölümünü oluşturuyordu.

Bu elverişsiz toprak koşullarına ek olarak, ilk Afrika çiftçilerinin yararlanabildikleri ürünler Avrupa'da ve Asya'da geliştirilen türler kadar verimli değildi. Endonezya'dan (Miladi tarihin başlarında) gelen kök bitkileri ve (1500 dolaylarında gelen) Amerika ürünleri, bu dengesizliği geniş ölçüde giderdi. Özellikle Amerika'dan gelen mısır, büyük önem kazandı ve batı kıyılarından yayılarak, yetiştirilmesine elverişli toprak ve yağış bulunan her yerde büyük nüfus artışlarına yol açtı.

Afrika'nın geri kalmışlığının ikinci büyük nedeni, kıtanın geniş bölümü üzerinde insanların gücünü kesici hastalıkların hüküm sürmesi oldu. Sıtma, uyku hastalığı ve sarıhumma özellikle yaygındı. Uyku hastalığının nedeni çeçe sineğiyle taşınan bir asalaktır. Uyku hastalığı olmasaydı verimli ve çekici olabilecek bu topraklar, hem insan-

larda hem sığırlarda görülen bu hastalık yüzünden son zamanlara kadar boş kalmayacaktı. Gerçekten, çeçe sineği olmasaydı, buralarda yaşayan Afrika'nın büyük av hayvanları çoktan insanlar tarafından yok edilmiş olacaktı. Bu sinek, genellikle antilopların kanını emerek beslenir. Yabanıl hayvan sürüleri, insanlar ve evcil hayvanlar için öldürücü olan uyku hastalığı asalağına dayanıklı olduklarından, çeçe sineği onlara büyük bir zarar vermez. İnsanlar, antiloplar arasında yaygın olan bu hastalığa karşı o kadar dayanıksızdır ki, antilop sürülerini avlayarak geçiren topluluklar kısa sürede yok olur. Bu nedenle çeçe sineği bölgelerinde insanlar, başka hayvanları avlayarak beslenme rolünü aslanlara bırakmak zorunda kalmışlardır.

Afrika insanlarının şansından olacak, çeçe sineği kıtanın her yerine yayılmış değildir. Anofel türü sivrisinekle yayılan sıtma çok daha yaygındı. Fakat Afrika'nın zenci toplulukları, sıtmaya karşı büyük bir dayanıklılık kazandılar. Bu dayanıklılık, sıtma asalağına normal alyuvar hücreleri kadar elverişli çoğalma ortamı vermeyen orak biçimli alyuvar hücrelerinin ortaya çıkmasına (orak hücre kansızlığına) yol açan bir genetik mutasyonun eseridir. Söz konusu genetik farklılaşma Afrikalılara, Avrupalıların ve öteki yabancıların hızla yok olup gittikleri sıtma ülkesinde yaşayabilme olanağı vermiştir. Buna karşılık, çocukta hem ananın hem babanın orak biçimli kan hücrelerinin bulunması ölümüne neden olur. Bu genetik mutasyonun sıtmaya karşı sağladığı dayanıklılıktan, yalnızca kan hücrelerinin yarısı normal, yarısı orak biçimli olanlar yararlanabilir.

Sarıhumma, sineklerden geçen üçüncü hastalık olup, çok yaygındır ve Afrika toplulukları üzerinde ciddi etkileri olmuştur. Bu hastalıklar göz önüne alındığında, Afrika'nın Sahra altı ülkelerinin genelde, ondokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar az nüfuslu olmasının, hiç değilse Avrupa'nın ve Asya'nın coğrafi bakımdan daha elverişli topraklarına

oranla, çok seyrek nüfuslu kalmasının şaşılacak bir durum olmadığı anlaşılır.

Afrika'nın coğrafi durumuyla ilgili olarak çekmek zorunda kaldığı üçüncü çile, taşıma ve iletişim güçlükleri oldu. Kıtanın çoğu toprakları, denizden oldukça yüksekteydi; öyle ki, ırmakların denize karışmadan önce yüksek çavlanlar yaparak inmesi gerekliydi. Bu durum, ırmak ulaştırmasını kesintilere uğrattı ve denizyoluyla gelen malların, kıtanın kıyıdan birkaç kilometre uzağından daha iç bölgelerine taşınmasını güçleştirdi. Nil ve Nijer, bu durumun kuraldışı örnekleridir. Bu ırmaklarda çavlanlar oldukça içerdedir. Afrika'nın ilk ve en ileri uygarlıklarının Nil ve Nijer ırmakları vadilerinde doğmuş olması, bu nedenle rastlantı olamazdı. Nil ve Nijer boyunca, oldukça uzak yerler arasında kayıklarla yapılan geniş çapta mal taşımacılığı kolaylıkla örgütlenebildi. Bu, yöneticilere saraylarında oldukça çok miktarda yiyecek ve hammadde biriktirebilme olanağı verdi ve bunun üzerine saraylarda toplanan uzmanlar, genellikle uygarlık yapıtları olarak nitelendirdiğimiz zanaatları ve becerileri geliştirebildiler.

Malların taşınması için elde yalnızca hayvan kervanlarının ve hamalların bulunduğu bölgelerde taşıma, büyük miktarda yiyeceğin ve öteki malların tek bir yerde birikebilmesini olanaksız kılacak kadar pahalıydı. Bu yüzden, uzmanların kullanabilmelerine yetecek büyük toplumsal birikimler sağlanamadı. Bu durum, Afrika'nın çoğu bölgesinde uygarlığın gelişmesini olanaksızlaştırdı. Kuşkusuz altın, tuz ya da bakır gibi bazı olağanüstü değerli malların bulunduğu yerlerde, oldukça büyük yerleşme yerleri ortaya çıkabilirdi. İlk araştırıcılarının açıklamakta güçlük çektikleri büyük yıkıntıların bulunduğu Rodezya'daki Zimbabve maden merkezi, olasılıkla böyle ortaya çıkmıştı.

Afrika coğrafyasının güçlü devletlerin doğmalarını ve tacirlerin uzak bölgeler arasında gidip gelmelerini sınırla-

yan olumsuz koşulları, bu bölgede, dünyanın herhangi bir bölgesinde görülenden çok daha çeşitli insan tiplerinin varlıklarını sürdürmelerine olanak verdi. Afrika, Kuzeyinin ve Doğusunun bazı bölümlerinin fiziksel yönden Güney Avrupalılara ve Ortadoğu Araplarına benzer toplulukları yanı sıra, Kongo'nun yağmurlu ormanlarında avcı ve toplayıcı olarak yaşayan Pigmelerin ve Büyük Göller bölgesinde çoban olarak yaşayan, dünyanın en uzun boylu halkı Masailerin de yurdudur. Kalahari Çölü'nde ve buraya bitişik bölgelerde yaşayan Buşmanlar, Ümit Burnu yörelerinde yaşamakta olan (genellikle beyazlarla karışmış bulunan) Hotantolar, birbiriyle yakın ilişkili, fakat kıtanın öteki halklarından çok farklı topluluklardır.

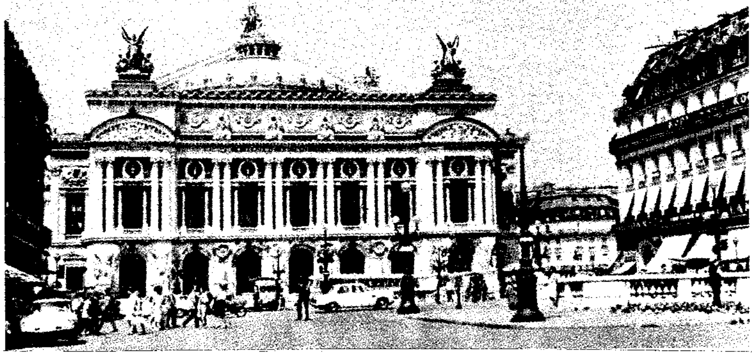
Afrika'nın en yaygın tipine, genellikle Zenci adı verilir. Genel zenci kategorisine giren zenci topluluklar, kabileden kabileye, köyden köye büyük fiziksel değişiklikler gösterir. Bunun nedeni, 1850'den önce Afrika'nın yerel topluluklarının, çoğu kez biyolojik alanda olduğu kadar kültürel alanda da, yabancılardan uzak durumlarını sürdürebilmiş olmalarıdır. Bu, her topluluğun kendi farklı fiziksel biçimini geliştirmesine olanak vermiştir. Buna karşılık, uygar yaşam koşulları yabancıları sık sık ve düzenli olarak bir araya getirir. Bunun doğal sonucu, genlerin birbiriyle karışması ve içinde farklı Afrika yerel toplulukları arasında görülenden daha az çeşitliliklerin bulunduğu çok geniş gen havuzlarının oluşmasıdır.

Afrika halkları arasında konuşulan yüzlerce farklı dil vardı. Bu durum, coğrafi ve teknolojik koşulların oluşturduğu engellere bir de dil engelinin katılmasına yol açtı. Arapça, kuzeyde ve doğu kıyısı boyunca uzanan topraklarda ticaret ve uygarlık dili oldu. Aynı zamanda Batı Afrika'da, Sahra'nın güneyindeki ve yağmurlu kıyı ormanlarının kuzeyindeki savana bölgesinin içlerine kadar girdi. Oldukça elverişli koşulların bulunduğu bu bölgede, çok

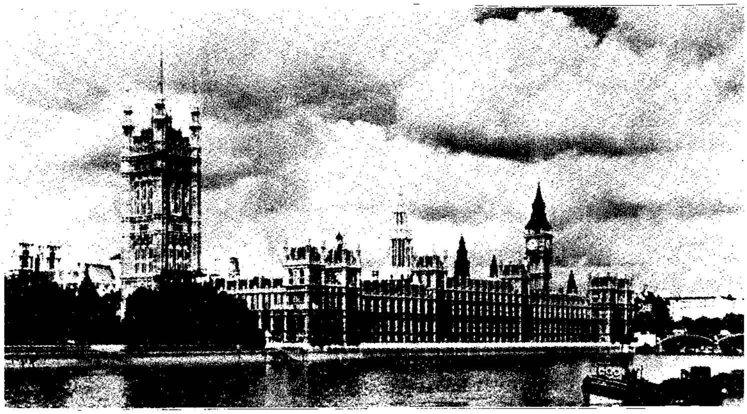
eskiden beri tarım yapılmaktaydı ve oldukça gelişmiş devletler vardı. Bu devletler, İ.S. 1050'den sonra güçlü bir İslam etkisi altına girmişti. Bu tarihten sonra, yerel krallar ve prensler, Hazreti Muhammed'in kutsal dinini öğretmeleri için düzenli olarak İslam uzmanları getirttiler. Ne var ki Latincenin ortaçağ Avrupa'sındaki durumuna benzer bir biçimde Arapça, Sahra altı Afrikasında bir bilginlik dili olarak kaldı. Çeşitli yerel diller konuşan topluluklar arası iletişimde ortak bir dil hizmeti gördü.

Bantu dilleri, Afrika'nın öteki büyük dil ailesini oluşturur. Küçük farklılıklarla, tüm Orta Afrika'ya ve Güney Afrika'nın çoğu bölgelerine yayılmış halklar tarafından konuşulur. Çeşitli Bantu dilleri arasındaki çok yakın benzerlikler, bu dili konuşan halkların bu bölgelere oldukça yakın bir geçmişte yayıldıklarını gösterir. Endonezya, kök bitkilerini ve demir araçları ele geçirip tarla açma tarımı yaparak birden Kongo'nun yağmurlu ormanlarına sızabilecek duruma geldiği Miladi yıllarda, Benin Koyu'na yakın bir bölgeden yayılmaya başlamış görünürler. Daha sonraki tarihlerde Bantu dili konuşan bazı kabileler, Kongo ormanlarının doğusunda uzanan topraklarda göründüler. Burada sığır sürülerine sahip oldular. Buradan Güney Afrika'nın ve Doğu Afrika'nın dağlık otlak bölgeleri boyunca kuzeye ve güneye yayıldılar. Orak biçimli alyuvar hücrelerine sahip olmalarına yol açan genetik mutasyonun sağladığı sıtmaya dayanıklılık, Bantu halklarının yararlandıkları başlıca üstünlüklerden biri olabilir. Bantular kuvvete dayanarak, yağmurlu ormanlardaki Pigme topluluklarının topraklarına girdiler. Otlak bölgelerde, Hotanto-Buşman topluluklar, onların ilerlemeleri karşısında yok oldular.

Doğu Afrika'nın kıyı kentlerinde, Arapça ile Bantu dilinin karışmasından bir ticaret dili olan Svahili gelişti. Etyopya'da ve ona bitişik bölgelerde, Arapça dışındaki Sami dilleri konuşuluyordu. Ancak Batı Afrika'nın çoğu bölgesinde ve özellikle Yukarı Nil ile Büyük Göller bölgesinde,

52) *Opera Binası, Paris. Charles Garnier.*
Fransız Hükümeti Turizm Dairesi'nin izniyle.

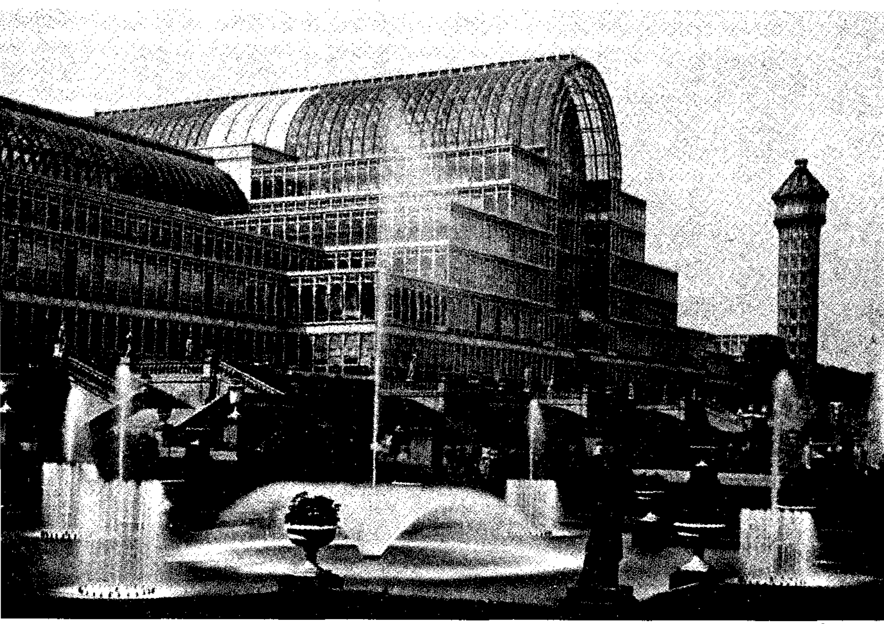

53) *Parlamento Binası, Londra. Sir Charles Barry.*
Bettmann Arşivi.

GELENEKSEL GÖRKEM

1800'lerin ortalarında Avrupalı mimarların önemli kamu yapılarının tasarımlarında izledikleri iki değişik gelenek vardı. Rönesans ve Barok mimarların değiştirip süslediği biçimiyle Greko-Romen ve Gotik. Bu geleneklerden birincisi burada Paris Operası (1861-1875) binasıyla gösteriliyor; ikincisi, 1857'de tamamlanan İngiliz Parlamento Binasıyla gösteriliyor. Bu yapılar, Avrupalıların liberalizmin ve ulusal özgüvenin doruğundayken kültürel ve siyasal başarılarından duydukları gururu mimarlık alanında somutlaştırıyor.

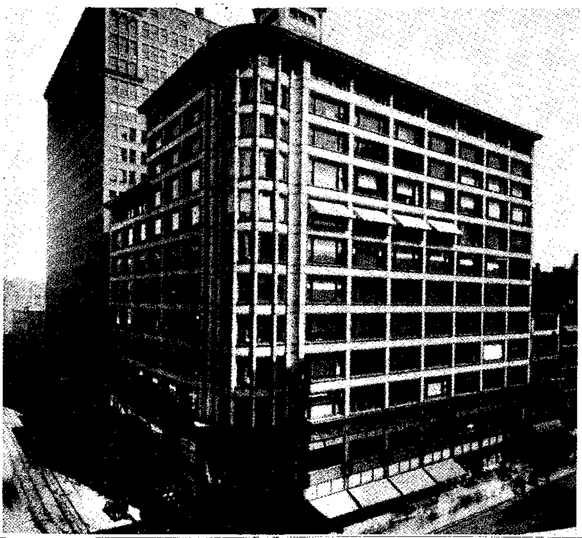
Sonradan mimar olan bahçıvan Joseph Paxton, Londra'da Hyde Park'taki 1851 Büyük Sergi'nin (Great Exhibition) kurulduğu Kristal Palas'ın yapımının yeni ilkelerini övünerek araştırmıştır. Yeni malzemeler –demir kirişler ve cam– ışığın içeride her yere akmasına olanak veriyordu.Bu teknik olanaklar, daha sonra, karşı sayfada gösterilen iki büyük mağazanın içini aydınlatmak için kullanıldı: Moskova'daki GUM ve Şikago'daki Carson Pirie Scott and Co; her ikisi de 19. yüzyıl sonlarında yapılmıştır. Şikago'daki mağazanın çelik çerçevesi ışığın içeri girmesini sağlamak için büyük pencereler yapılmasına olanak verdi. Moskova'da daha çok Kristal Palas'ı hatırlatan değişik bir çözüm uygulandı: camlı bir çatı. Ama her iki mağaza da, iç süslemelerinde eski mimari güzellik anlayışlarına ödün vermiştir.

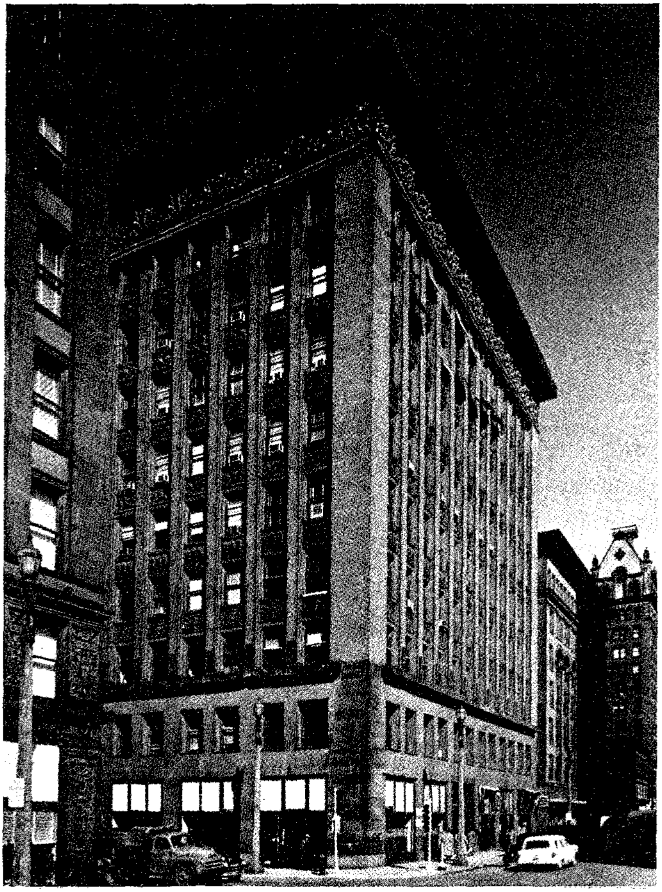
54) *Kristal Palas, Londra, Joseph Paxton.*
Fotoğraf, Radio Times Hulton Picture Kitaplığı'nda bulunmaktadır.

55) *GUM, Moskova.*
Sovfoto.

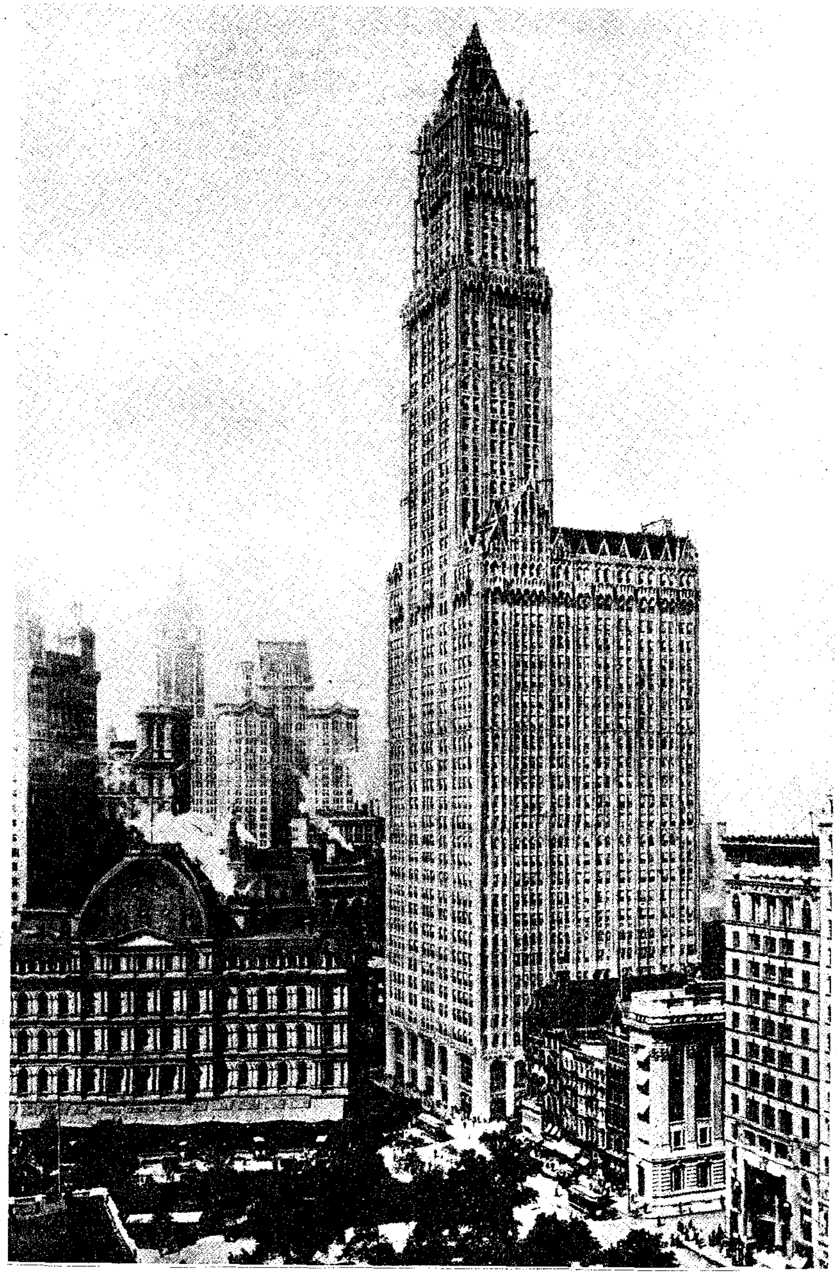
56) *Carson Pirie Scott & Co, Chicago. Louis Sullivan,*
Şikago Tarih Derneği'nin izniyle.

57) *Wainwright Binası, St. Louis, Louis Sullivan. Hedrich-Blessing.*

AMERİKALI MİMARLAR VE İŞADAMLARI GÖKLERE ULAŞIYOR

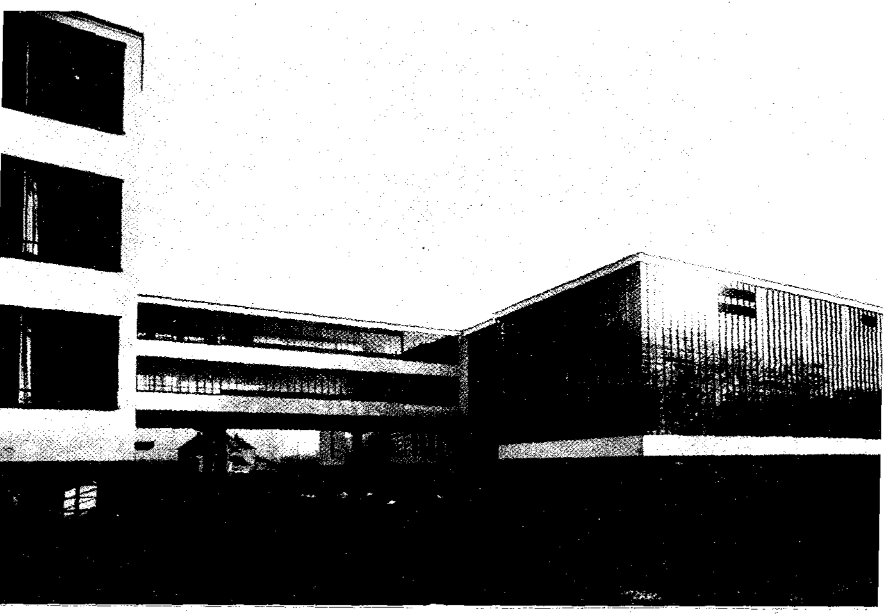
Birinci Dünya Savaşı öncesine rastlayan on yirmi yıl içinde çelik çerçeve yapımı için teknik olanaklar (artı yüksek hızlı asansörlerin gelişimi) mimarlara göklere ulaşma olanağı verdi. Gökdelenlerin gelişimi, burada oldukça gösterişsiz St. Louis'deki Wainwright Binası (1891) ve New York'taki çok daha gösterişli Woolworth Binasıyla (1913) gösterildiği gibi, özellikle Amerika'da gerçekleşmiştir. Oysa yeni tekniklerin ve malzemelerin böyle hızlı ve harikulade kullanılışı sırasında Avrupa'nın geleneksel mimarisinin güzellik anlayışları hâlâ dekoratif süsleme biçimleriyle insanların düşgücü üzerinde egemenlik iddia ediyorlardı.

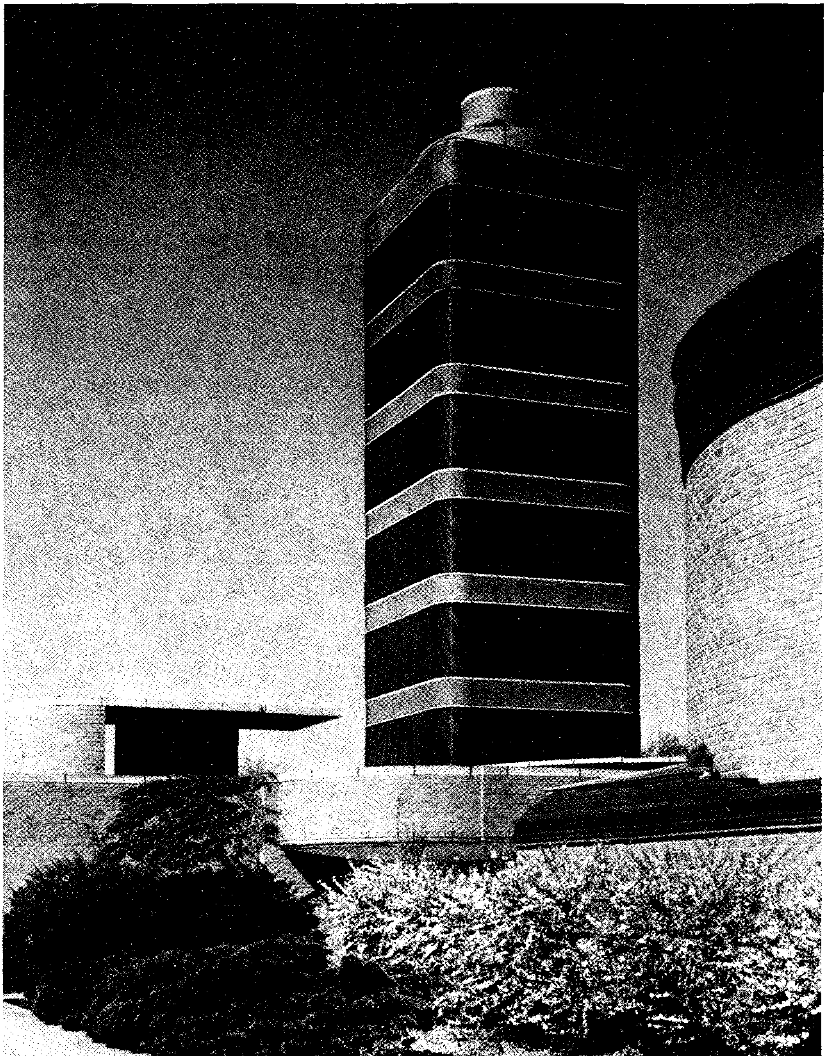
58) *Woolworth Binası, New York.*
Fotoğraf, New York Belediyesi Müzesi'nden sağlanmıştır.

BİÇİMİN İŞLEVİ IZLEDİĞİ "BAUHAUS" TEKNİĞİNİN IKİ UYGULAMASI

Birinci Dünya Savaşı sonrası Almanyasında serpilip büyüyen "Bauhaus" biçemi, daha önceki kültürel ve mimari geleneklerden bilinçli bir kopmayı göstermiştir. Çelik, beton ve cam yapı tekniğinin süssüz yapısal yalınlığı, bir önceki sayfada gösterilen, salt süsleme adına süsleme özelliği olan her şeye tepeden bakarak reddeden yeni bir "işlevsel" zevk standardı tanımladı. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Amerikalı mimar Frank Lloyd Wright, yumuşatılmış geometrik biçimlerle ve yapının alt bölmelerindeki tuğla yapım tekniğinin geleneksel özellikleriyle kulenin ince camını birleştirerek Bauhaus estetiğinin süssüz görüşünü özümsemiş ve dönüştürmüştü (sağda).

59) *Bauhaus, Dessau, Walter Gropius.*
New York Çağdaş Güzel Sanatlar Müzesi'nin izniyle.

60) *Johnson Wax Araştırma Kulesi, Racine, Wisconsin*
Frank Lloyd Wright. S. C. Johnson - Son.

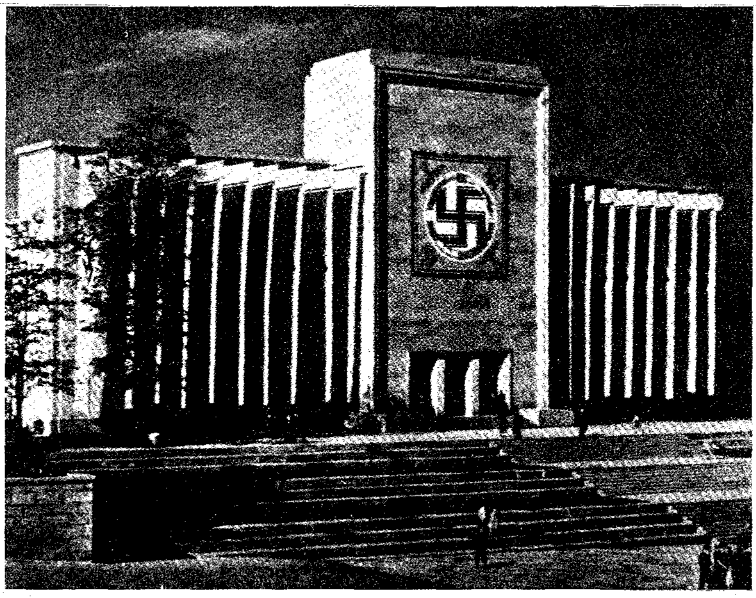
61) İçişleri Binası, Washington, D.C.
ABD Ulusal Arşivi - Güzel Sanatlar Komisyonu.

MİMARLIĞA UZANAN DEVLET ELİ

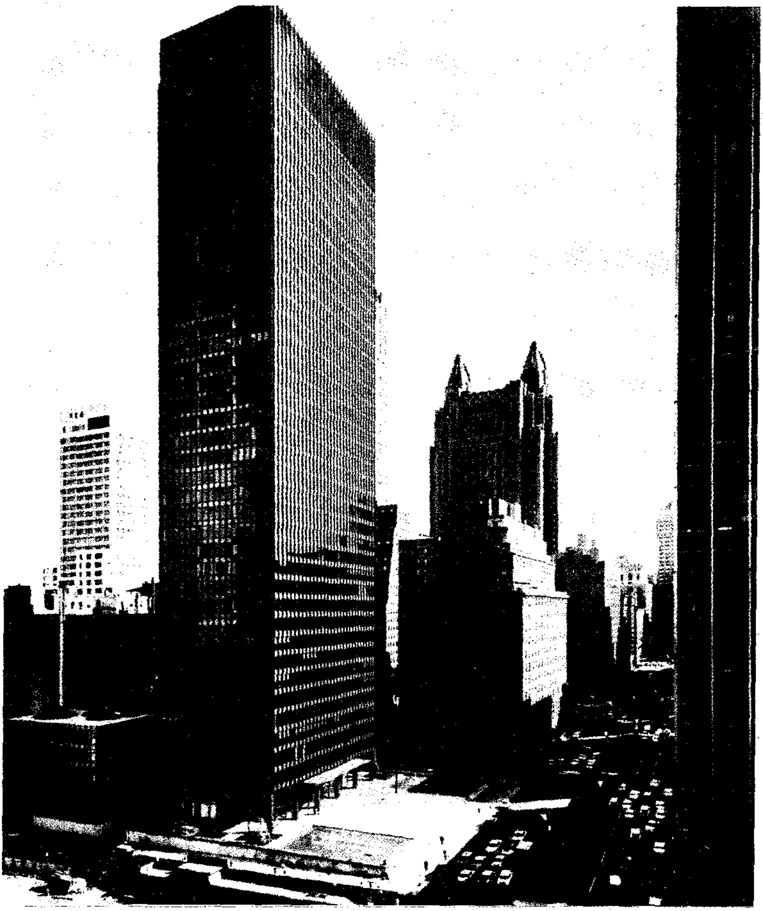
Eski Mezopotamya'dan bu yana, mimarinin önemli bir işlevi bir yöneticinin gururunu ve bir halkın ortak büyüklük duygusunu anlatmak olmuştur. 1930'larda, Franklin D. Roosevelt'in "New Deal" şiarı kendini Washington'a toplanan bürokratları yerleştirmek için gereksinilen geniş büro yapıları biçiminde somutlaştırdı. Bir örneği burada gösterilen İçişleri Binasıdır. Bu sıralarda, Stalin bir çeşit kişisel bir anıt ve gelecek devlet memurları için eğitim alanı olarak Moskova Devlet Üniversitesi'ni planlıyordu, (1953'e kadar tamamlanamadı). Hitler Nuremberg'deki inanç dolu parti üyeleri için geniş bir toplanma alanı yaparak 'Bin yıllık Almanya'yı güçlendirmenin yollarını arıyordu.

62) *Moskova Devlet Üniversitesi. / Sovfoto.*

63) *Luitfold Salonu, Nuremberg, Albert Speer.*

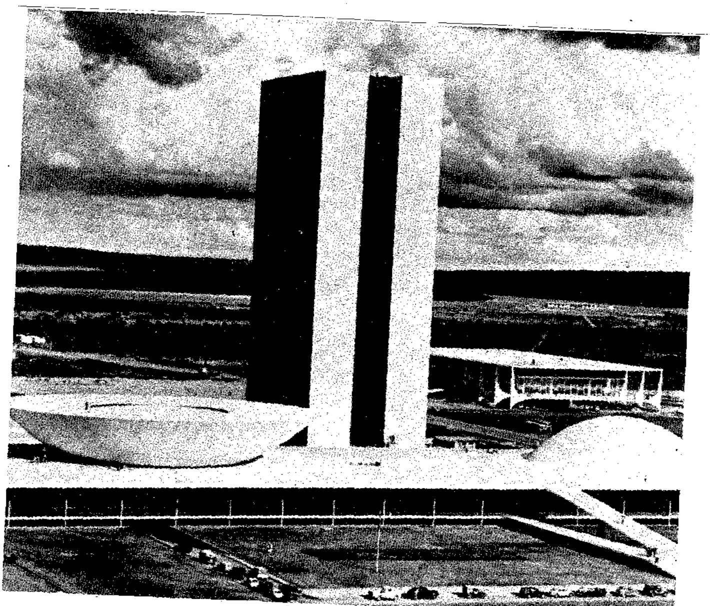
64) *Seagram Binası, New York. Ludwig Mies van der Rohe-Philip Johnson. Ezra Stoller-Seagram İçki Yapımcıları Şirketi izniyle.*

ULUSLARARASI BİÇEM

1950'lerde her kıtada kentlerin siluetlerini değiştiren uluslararası bir biçem tüm dünyaya yayıldı. Gücünü Bauhaus'un estetik ilkelerinin yumuşatılmış bir versiyonundan ve cam ile çeliğinin en az maliyetle en fazla uzayın kuşatılmasına olanak sağlaması gerçeğinden almıştır. Bu fotoğraflar, bu biçemin yeniyken etkisini gösteriyor. New York'taki Seagram Binası'nın eski gökdelenlere karşıt düşecek biçimde pozlayarak; Moskova'dan Kalinin Görünüşü'nün apartmanlarının hemen hemen boş bir ufuk çizgisine karşı siluetini çizerek; ve Brasilia'nın yeni hükümet binalarını ölü boş iç bölgelere karşı göstererek.

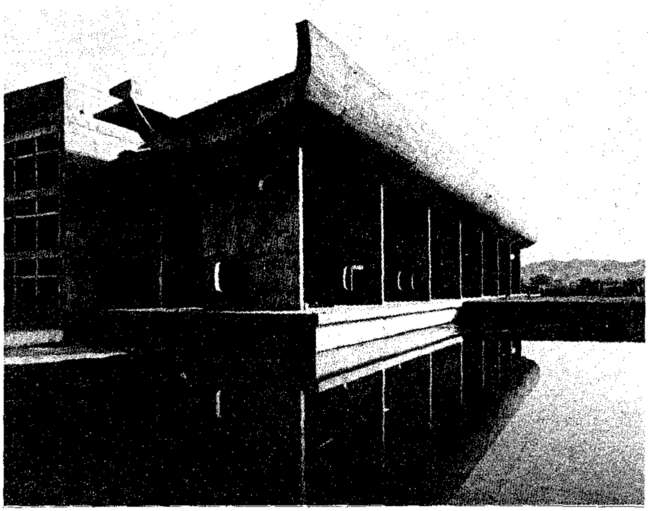
65) Kalinin Bulvarının Görünüşü, Moskova.
Sovfoto.

66) Kongre Binası, Brasilia, Oscar Niemeyer.
Brezilya Hükümeti Ticaret Bürosu'nun izniyle.

67) Montreal, Expo '67 Fuarı; ABD Pavyonu, Buckminster Fuller. U.S.I.A.

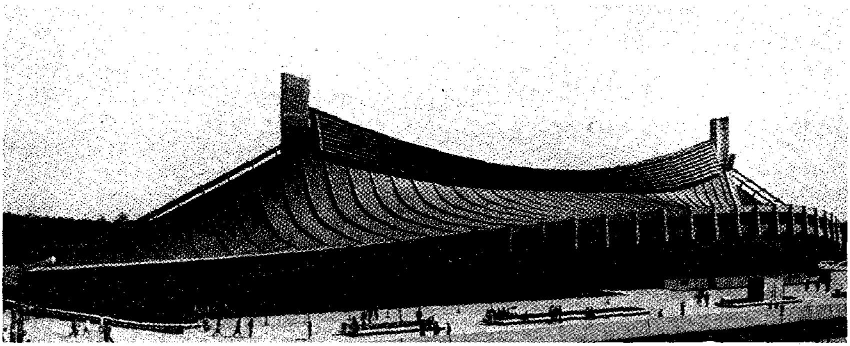

68) Meclis Sarayı, Chandigarh, Hindistan. Le Corbusier. Rodnal Partridge.

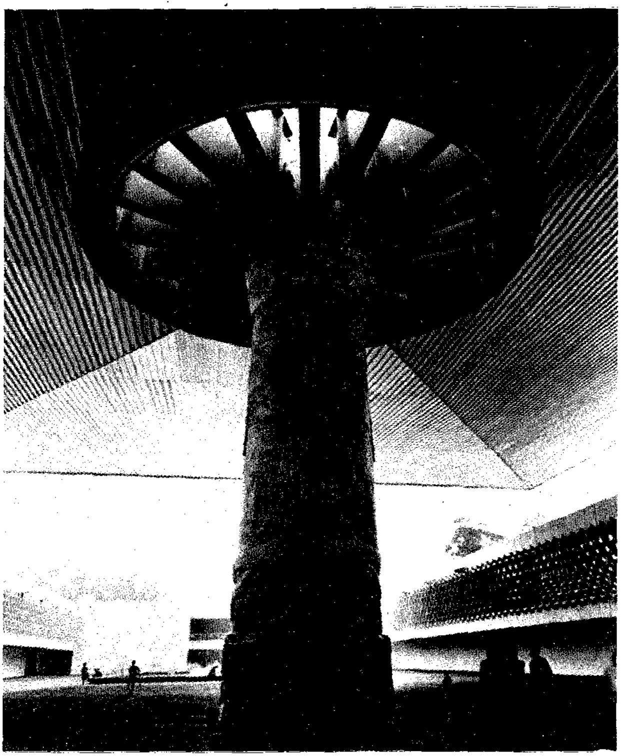
Uluslararası biçemin pürüzsüz geometrisi hiçbir zaman rakipsiz değildi. Rakipler arasında burada gösterilen, hepsi 1960'larda tamamlanan üç bina vardı. Montreal'de Expo '67 için dikilen Buckminster Fuller'in Jeodesik Kubbesi [Üçgen çatkılı küre biçimli hafif yapısı] bir ışık küresi içinde geçici bir sergiyi çevrelemek için yeni ve çarpıcı yapısal ilkeler kullanarak 1851'in Kristal Palas'ını açıkça geriye getiriyordu. Le Corbusier'nin Meclis Sarayı, Chandigarh, Hindistan ve Eero Saarinen'in New York'ta Kennedy Uluslararası Havaalanındaki TWA Terminal Binası, cam, çelik ve betonu geniş ve dramatik etkiler elde etmek amacıyla çekinmeden kullanarak karşıtlık oluşturacak yöntemleriyle mimari görkemin yeni bir tanımını getirdiler. Böylece, hiç durmayan bir yüzyıllık gelişmeden sonra, 1860'larda tamamen karşı olunan ne varsa 1960'larda fazlasıyla uygun bulunur oldu: Ucuz insan yapımı malzemelerle mükemmel bir mimari biçem.

69) *TWA Terminal Binası, New York. Eero Saarinen.*
Ezra Stoller.

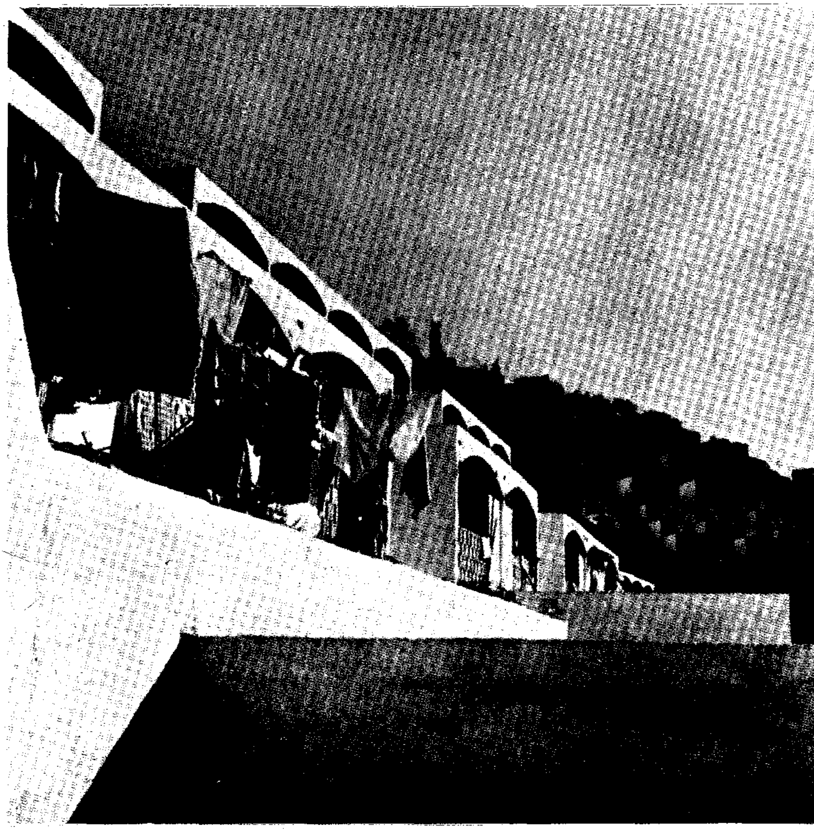

70) *Ulusal Spor Salonu, Tokyo, Kenzo Tange.*
Japonya'yı Tanıtma Servisi'nin izniyle.

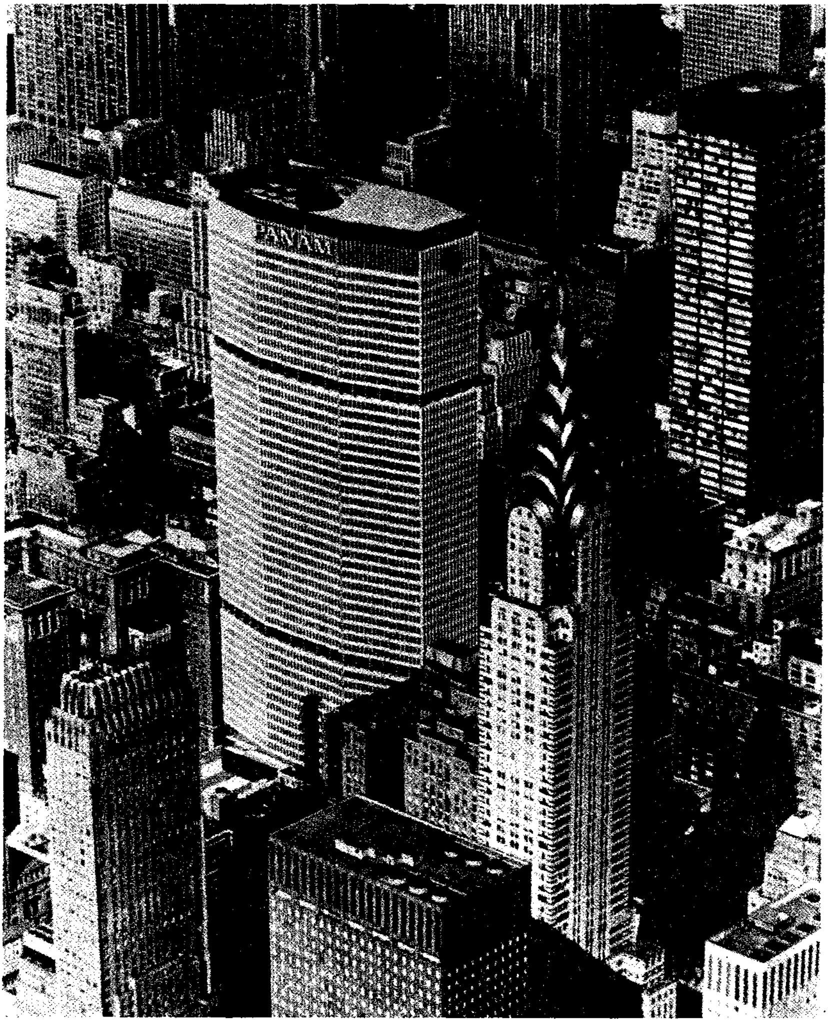

71) *Antropoloji Müzesi, Meksika, Pedro Ramirez Vazquez.*
Meksika Turizm Ulusal Konseyi'nin izniyle.

Çelik, beton ve cam bazen eski bölgesel mimari biçemleri yeniden canlandırdı. Bu üç fotoğraf bunun Japonya, Meksika ve Kuzey Afrika'da görüldüğü biçimleri gösteriyor. Kenzo Tange'nin (1964 Tokyo Olimpiyatları için yapılan) Spor Salonunda geniş engelsiz bir uzayı çevrelemek için bir asma köprü teknolojisi kullanıldı; Tange aynı zamanda geleneksel Japon tapınak mimarisini hatırlatan bir çatı çizgisi yaratmayı başarmıştır. Meksiko City'deki Antropoloji Müzesi bilerek bir Aztek tapınak avlusunu yeniden yarattı, oysa ortadaki yaklaşık 12 metrelik bronzdan yapılmış bir kolonla desteklenen şemsiye biçimi yapı, modern tasarımın yenilikçi tekniklerinin kesin bir sunuluşudur. Daha mütevazı bir ölçüde yapılan Roland Simounet'in Cezayir'de, Djennan-el-Hassan'daki halk evleri Kuzey Afrika'nın eski ev dizilerinin görüntülerine gerçekten uyar.

72) *Evler, Djennan-el-Hassan, Cezayir, Roland Simounet. Udo Kultermann'ın izniyle.*

73) Manhattan kent merkezi, New York.
Fotoğraf, New York, Toplantı ve Ziyaretçiler Bürosu'ndan sağlandı.

LABİRENT YAPAN İNSAN

Bu, Manhattan kent merkezinin havadan görünüşü, insanların biri diğerinin üstüne kat kat yığılmış bürolarda çalışmaya koşuştukları ve gece güvenle evlerinin yollarını buldukları çağdaş bir metropolün şaşırtıcı mucizesini betimliyor. Böyle kolektif bir yaratım tek bir kişiyi cüceleştirir; bu kent manzarası gibi hemen hemen tümüyle yapay olan çağdaş uygarlığın bütün yapısını özetler - insan elinin görkemli ve dehşet veren yapıtı.

yamalı bohça görünüşlü dil farklılıkları, buralarda yaşayan toplulukları, birbirinin dilini anlamayan, konuştukları diller birbirlerininkiyle hemen hemen ilişkisiz olan gruplara böldü.

Ondokuzuncu yüzyılın ortalarında Afrika'yı değiştirmeye başlayan güçler iş başındaydı. Kuzeyden ve doğudan İslam etkileri bastırdı; batıdan ve güneyden Avrupa etkileri girdi. Ne var ki bu dış öğeler, öykünün yalnızca bir parçasıydı. Afrika'nın içinde, kıtanın kıyılarında bulunan İslamlar ve Avrupalılar tarafından bazen desteklenen bazen dizginlenen köklü bir devlet kurma hareketi almış başını gidiyordu.

Afrika'da, ondokuzuncu yüzyılda görülen devletlerin kuruluşu hareketi, iki ekonomik değişiklikle açıklanabilir. Bu değişikliklerden daha önemli olanı hakkında, yazılı kaynaklarda hemen hemen hiç bilgi yoktur. Öyle ki mısır, yerfıstığı türleri, tatlı patates gibi Amerika ürünlerinin, Afrika'nın çeşitli bölgelerine, ilk ne zaman ve nereden sokulduğunun ayrıntıları hemen hemen hiç bilinmemektedir. Ancak bu yeni ürünler, nereye yerleşmişse orada yiyecek üretiminde önemli artışlar görüldüğünden emin olabiliriz. Bu da nüfusun artmasına yol açtı. Daha yoğun nüfuslu topluluklar ise, gerçekten güçlü devletlerin ortaya çıkması için gerekli askerlerin ve öteki uzmanların beslenmeleri yolunda kullanılabilecek kaynakları artırdı.

Buna koşut gelişen ikinci ekonomik değişiklik, köle ticaretinin önlenmeye çalışılması ve fildişi, hurma yağı gibi Afrika ürünlerine olan talebin artmasıydı. Batı Afrika köle ticareti onsekizinci yüzyılda doruğuna ulaştı; ancak Büyük Britanya'daki Evanjelik Hıristiyan* reformcuların öncülük ettiği insancıl girişimler, Batı Afrika'dan köle dışsatımının

* *İncil*'in özünün, hayır işleri yapmakta ve dinsel törenlerde değil, İsa'nın insanların günahlarının kefareti olarak yaşamını verdiğine inanan kurtuluş öğretisinde bulunduğunu öne süren ve radikal olmayan bir Protestan mezhep (ç.n.).

(1807'de) yavaşlatılmasını ve daha sonra (1833'te) hemen hemen kaldırılmasını sağladı. 1833'ten sonra İngiliz hükümeti, köle gemilerine el koymaları yönergesiyle Batı Afrika sularında küçük bir filo bulundurmaya başladı. Yakalanan köle gemilerinin insan yükleri, Sierra Leone'deki İngiliz deniz üssüne getirilip burada serbest bırakıldı. Bu tutum, Afrika'nın bu bölgesinde çeşitli halklardan oluşan ve çok geçmeden son derece tutkulu bir Hıristiyan topluluğa dönüşen bir toplumun ortaya çıkmasına yol açtı.

Doğu Afrika köle ticareti, Araplar tarafından yürütüldü ve bu ticaret, İngiliz diplomatik girişimlerinin ve İngiliz gemilerinin baskılarının köle ticaretini sınırladığı 1860'lara kadar sürdü. Sonunda (1897'de) bu baskılar, köle ticaretinin Afrika'nın bu bölgesinde de kaldırılmasını sağladı.

Gelişme dönemindeyken köle ticareti, bazı kıyı yöneticilerinin, örneğin Batı Afrika'da Dahomey krallarının, Doğu Afrika'da Zengibar Sultanı'nın büyük devletler kurmalarına olanak verdi. Bununla birlikte köle yağmacılığı, zenginliği ve nüfusu temelden yıkan bir işti; bu nedenle, önlenmesinin, sonraki yıllarda devletlerin doğup gelişmesinin daha sağlam ekonomik temellere dayanmasına yardımcı olduğu söylenebilir.

Köle ticareti ortadan kalktıkça, Avrupa'nın makine yapısı bezlerinin ve öteki mallarının çeşitli Afrika hammaddeleriyle alışverişi, artma eğilimi gösterdi. Bu tür bir ticareti örgütlendirip vergilendirmek, devletlerin üzerinde kurulacağı temellerin, köle ticaretinin sağladığı temellerden daha sağlam olmasına yol açtı. Buna karşılık Avrupa ile yapılan barışçı ticaretin önemli bir bölümü Afrika'ya satılan ateşli silahlar biçimindeydi. Avcılar, tüfeklerle, gittikçe gelişen fildişi ticareti için çok sayıda fil öldürebilecek duruma geldiler. Tüfekler, askerleri için bu yeni silahları alabilen yöneticilere ve komutanlara da büyük bir üstünlük sağladı. Natal'ın mızraklı Zulu savaşçıları ve Batı Afrika'daki Bor-

nu'nun zırhlı süvarileri gibi sözü edilmeye değer olanlar da içinde olmak üzere, eski askeri sistemler, etkili ateşli silahların yayılmasıyla işe yaramaz duruma düştü. Kuşkusuz bu durum, son derece yıkıcı bir etmeni Afrika siyasal sistemlerinin içine sokmuş oluyordu.

Tarımda, ticarette ve silahlanmada ortaya çıkan böylesine kapsamlı değişiklikler, Afrika toplumlarını temelinden sarstı. Din, bu yolda etkiler yaratan bir başka etmendi. Ateşli İslam yandaşlarının ve sayıları gittikçe artan Hıristiyan misyonerlerinin etkileri, 1850'den sonraki yıllarda geniş sonuçlar yaratacak olan değişme hareketlerine bir başka boyut kazandırdı.

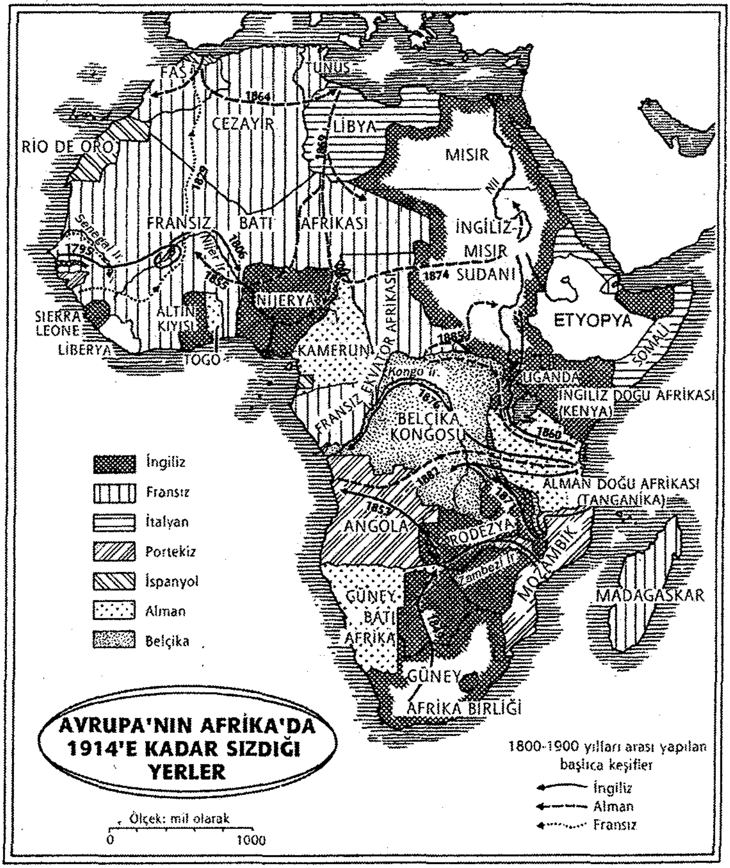
İslam misyoner grupları, hemen hemen İslamlığın doğduğu tarihlerden beri Afrika'da bulunmaktaydı ve Hazreti Muhammed'in inancının ondokuzuncu yüzyıl boyunca görülen ve yirminci yüzyıla da geçen yeni bölgelere sürekli yayılma hareketinin biçimi, temelde önceki dönemlerden pek farklı değildi. Doğu ve Batı Afrika'nın büyük devletlerinin çoğunun yöneticileri, İslam hukukunun, iktidarlarını kurup genişletmelerine çok büyük yardımları dokunan bir araç olduğunu gördüler. Örneğin, iyi örgütlenmiş Aşanti Krallığı'nda (bugünkü Gana toprakları içindeki) ülkenin birçok görenekleri çoktanrılı kaldığı ve İslamlar Aşanti köylerine yüzeysel biçimler dışında sızamadıkları halde, sarayda bir İslam hukuk uzmanları grubu bulunmaktaydı.

Avrupalılarla çatışmalar, bazen kimi Afrikalıların, Avrupalıların hemen hemen her zaman karşılarına çıkarabildiği üstün güçle karşılaştıklarında duydukları öfkeyi ve umutsuz çırpınışı dile getiren fanatik İslam akımlarının doğmasına yol açtı. Bu tür akımlardan biri, Mekke yakınında, Cezayir kökenli biri tarafından 1837'de, kurulan Sunusi derviş kardeşliği akımıydı. Sunusi kardeşliğinin üyeleri, Doğu Sahra vahalarına yayılıp buralardaki çöl bölgelerini almak isteyen Fransızların ve İtalyanların çabaları-

na karşı, bu bölgenin göçebe halkı tarafından gösterilen uzun direnme hareketine öncülük ettiler. Sudan'da bir başka İslam din adamı Muhammed Ahmed, 1881'de, izleyicilerine kendisinin Mehdi, yani İslamlığın canlandırıcısı olduğunu bildirdi. Yukarı Nil Vadisi'nde denetimlerini daha yenilerde kurmuş olan Türk-Mısır yetkililerine karşı bir ayaklanma başlattı. Ne var ki dinsel coşku, ateşli silahlara karşı durabilmek için yeterli değildi. Mısır yöneticileriyle birlikte hareket eden İngiliz askerleri, 1896-1898'de Sudan'ı fethedip Mehdi'nin birliklerini yok ettiler.

Bu tür İslam akımları, Afrika sahnesine temelden yeni bir şey getirmedi; çünkü ondokuzuncu yüzyılda, hem Sunusi hem Mehdi akımlarında görüldüğü gibi, fanatik dinsel kardeşlik örgütleri, çoğu kere, dinsel canlanmayı toprak fethine dönüştüremeden durduruldu. Ama Hıristiyan misyonerlerin Afrika'ya getirdikleri yeniliklerin çoğu, okullar, hastaneler, Afrika dillerinde okuryazarlık ve Batı uygarlığının düşünsel, teknik temellerinin genel olarak tanıtılması gibi yeni şeylerdi. Hıristiyan misyonerlik etkinliklerinde, ondokuzuncu yüzyıl boyunca sürekli bir artış görüldü. Misyonerlerin kurdukları okullar, zamanla Batı düşünceleriyle ve Batı davranışlarıyla yetiştirilmiş bir Afrikalılar grubunun ortaya çıkmasına yol açtı. Bu kişilerin, daha önce sahip oldukları her türlü yaşam biçimlerinden soğudukları sık sık görüldü. Dolayısıyla, Batı biçimi okulların ve eğitimin gelişmesiyle, atadan kalma toplumsal ve siyasal yapılar parçalanmaya başladı.

Afrika tarihine, 1970 tepe noktasından geriye doğru dönülüp bakıldığında, Batı eğitimi görmüş olanların yirminci yüzyılın ikinci yarısında çok önemli bir rol oynayacakları açıkça görülür. Ama 1850'de ve hatta 1875'te Avrupa eğitiminin ve Afrika toplumu üzerindeki öteki Avrupa etkilerinin durumu bu kadar açık seçik değildi. Bu tarihlere kadar, Afrika kıtasının büyük bölümü, daha önceki yüz-

yıllar boyunca olduğu gibi Afrika'nın yerli siyasal düzenleriyle yönetildi. Avrupalılar, kuzeydeki (Cezayir) ve güneydeki (Boer Cumhuriyeti) bölgeler dışında, Sahra altı ülkelerine pek az sızabilmişlerdi. Çat Gölü kıyısındaki bin yıllık Bornu Krallığı gibi eski devletler ve (1817'de kurulan) Zulu askeri despotluğu* gibi türedi siyasal varlıklar,

* Bu despotluğun kurucusu Şaka (1787-1828) savaşçılarını, fırlatılarak kullanılan geleneksel hafif mızraklar yerine, göğüs göğüse kapışmada kullanılan

kıtanın iç bölgelerinin büyük bir bölümünün denetimini ellerinde tutuyorlardı. Bununla birlikte, oldukça yoğun nüfuslu bölgelerde bile, aile ve köy bağları, bu yerlerde yaşayan halkın tüm gereksinimlerini karşılamaya yettiği için ve bu topraklardan düzenli biçimde vergi isteyecek hiçbir güçlü yabancı daha ortalıklarda gözükmediği için, tam anlamıyla devlet sayılabilecek herhangi bir örgüt yoktu.

Bu siyasal ve ekonomik görünüşün, 1914'te kökten değiştiği görüldü. Etyopya dışında, yerli yöneticiler ve devletler varlıklarını, ancak yabancı emperyalist ülkelerdeki yönetimlere sığınarak ya da onlara bağlanarak sürdürebildiler ve kıtanın hiçbir bölgesi şu ya da bu tür bir devlet yapısının kapsamına, hiç değilse bir devlete resmen katılarak girmekten kurtulamadı. Bu değişiklikler nasıl ve niçin böylesine büyük bir hızla oluştu?

Bunun nedenlerinden biri teknolojikti. Sanayi devrimi, Avrupalı çağrısız konuklar eliyle, o zamana dek uygar yaşam biçimlerinin Afrika'da yayılmasını köstekleyen ulaştırma ve iletişim engellerinden bazılarını aşmalarını sağladı. Kongo Irmağı'nda, ırmağın ağzına yakın yerdeki çavlanların ötesindeki kesiminde buharlı gemiler ırmak boyunca rahatlıkla aşağı yukarı gidip gelebildi. Yeni ulaştırma sistemi, çavlanların dolaylarına kadar uzanan demiryollarıyla bağlandığı zaman, Belçikalı kapitalistlerin kıtanın uzak iç bölgelerindeki zengin bakır madenlerini işletme önerilerinin gerçekleştirilmesi olanağı doğdu. Su ulaştırmacılığına uygun ırmakların bulunmadığı yerlerde, demiryollarının yardımıyla kara ulaştırmacılığı, eskisiyle karşılaştırılama-

---

ağır mızraklarla donatarak, askerlik taktiklerinde devrimci bir değişikliği gerçekleştirdi. Bu, falanks taktiklerinin eski Yunan toplumunda yarattığı sonuçlara benzer sonuçlar doğurdu. Gerçekten, Şaka'nın ordusunun yaş gruplarına ayrılarak örgütlendirilip yıllarca barakalarda tutuluşu, Lykurgos anayasası zamanındaki eski Spartalıların yaşamına benzediği kadar başka hiçbir şeye benzemez (yazarın notu).

yacak ölçüde ucuzladı. Demiryolları, Güney Afrika'daki altın ve elmas madenlerine ve Kenya'daki İngiliz kapitalistleriyle kolonicilerin dört elle sarılarak işletmeye başladıkları kahve plantasyonlarına erişilmesini sağladı.

Bilimsel araştırmaların Afrika hastalıklarının nasıl yayıldığını ortaya koyması üzerine, Avrupalıların sivrisineklerden ve çeçe sineklerinden sakınmalarını sağlayan önlemler almalarıyla, Afrika hastalıkları da eskisi kadar dehşet verici olmaktan çıktı. Ama genel olarak Afrika topluluklari arasında sıtmanın ve uyku hastalığının az çok etkili bir biçimde denetlenebilmesi, bazı yerlerde, ancak Avrupa koloni yönetimlerinin kurulmasından çok sonra sağlandı. Kıtanın çoğu bölgesinde ise, bunun için II. Dünya Savaşı yıllarına kadar beklemek gerekti.

Teknik ve ekonomik koşulların hak ettiği önem göz önünde tutulduğu zaman bile, Avrupalıların Afrika'ya sızmalarını başlatan en önemli etmenin, belli başlı kolonici ulusların psikolojik tutumlarında beliren değişiklik olduğu açıkça görülür. Misyonerlik girişimlerinin büyük önemi vardı. Ünlü misyoner David Livingstone'un yürüttüğü, kamuoyuna iyi tanıtılan keşifleriyle, İngilizlerin Afrika'daki misyonerlik çalışmalarına gösterdikleri ilgide çok büyük bir artış görüldü. Livingstone, 1849 ile öldüğü yıl olan 1873 arasında, Afrika'yı keşfinin serüvenini milyonlarca İngilize ve Amerikalıya canlı bir biçimde anlattı. Afrika'nın iç bölgelerinde kayboluşunun ve bir başka ünlü Afrika kâşifi olan Henry M. Stanley (ölümü, 1904) tarafından "bulunuşunun" haberleri tüm Avrupa gazetelerinde günlerce yankılandı. Ama Stanley, daha sonra Kongo'daki girişimlerinin gösterdiği gibi, ruhları kurtarmaktan çok Afrika'nın ekonomik olanaklarıyla ilgileniyordu.

Gerçekten Avrupalılar, misyonerlik girişimleriyle ekonomik girişimler arasında bir uyuşmazlık görmediler. Tam tersine, ticaretin yayılmasıyla Hıristiyalığın yayılması el ele

gidiyor gibiydi. Batı uygarlığının insanlara yararlı olduğu, Avrupalılara tartışılmayacak kadar açık görünüyordu. Öyle ki, Afrikalıları (ve öteki geri halkları) hatta gerekirse kuvvet kullanarak uygarlık dünyası içine sokmanın bir ahlak görevi olduğuna inanmakta zorluk çekmediler. Böylece milyonlarca iyi niyetli Avrupalı ve Amerikalı, ateşli emperyalistler durumuna geldi. Bu nedenle ondokuzuncu yüzyılın sonuna doğru, uygarlığın yayılmasının bayraktarlığını yapan kişiler olarak görülen misyonerlerin ve tacirlerin başları ne zaman ve nerede yerel yöneticilerle derde girmiş olursa olsun, Avrupa hükümetleri, misyonerlerini ve tacirlerini desteklemek için oraya asker göndermeye gittikçe daha yatkın bir tutum takınmaya başladılar.

Avrupalıların birden Afrika'nın iç bölgelerinde ilerlemeye başlamalarına yol açan olay, işte bu iki tutumun birleşmesiydi. Ve ilk adım atıldıktan sonra, bir emperyalist hükümetin bu yolda atacağı herhangi bir yeni adım, saygınlık ve rekabet sorunlarından dolayı, ötekilerini de onu izlemeye zorladı. Bu emperyalist girişimlerin çevresinde, hızla öteki özel çıkar çevreleri, kışla yaşamının yinelenen günlük işlerinden kurtulmak ve görkem kazanmak isteyen subaylar, herhangi bir davaya sahip çıkmaya çalışan politikacılar, birden zengin olmak isteyen kapitalistler, mühendisler, kamu yöneticileri ve eğer ülkelerinde değil dışarıda çalışırlarsa, hizmetçilere ve daha iyi bir yaşama sahip olabileceklerini düşünen teknisyenler ve birçok başka insan, çabalarını emperyalist girişimi daha ileri noktalara itme yolunda birleştirdiler.

Emperyalist tutumlara, hatırı sayılır bir ikiyüzlülük ve insanlıktan uzak davranışlar, bunlardan da öte, ırk bilinci ve ırk üstünlüğü duygusu karıştı. Toplumlarda yaygın olan duyguların ve düşüncelerin tam tersi bir eğilim gösterdiği çağda, ikiyüzlülüğün yanı sıra görülen ülkücülük üzerinde durulmaya değer bir tutumdur. Araştırmalar Kongo'da,

Belçika Kralı Leopold'un adamlarının, bu ülkenin ekonomik gelişmesini hızlandırmak için, daha çok köleliği anımsatan acımasız ve hayvanca yöntemler kullandıklarını ortaya koyunca, Avrupa kamuoyu gerçekten büyük bir tepki gösterdi. Leopold, kişisel girişiminden vazgeçmeye zorlandı ve 1908'de, Kongo'yu yönetme işini Belçika hükümeti üstlendi.

Kongo'da insanların böyle zorla çalıştırıldıklarını ortaya koyan haberlere, Avrupalıların gösterdikleri tepki oldukça sert olmuştu. Çünkü Avrupalıların ordularıyla Afrika işlerine karışmalarının gerisindeki dürtülerden biri, başından beri köleliğin kaldırılması olmuştu. Afrika'nın içlerine doğru ilerleme hareketleri, her keresinde, köle ticaretinin kesin olarak önlenebilmesi için, Avrupalıların denetiminin zorunlu olduğu kanıtıyla haklı gösterilmeye çalışılmıştı.

Bununla birlikte Avrupa'nın ahlakının, insancıl duygularının da bir sınırı vardı. Kölelik, çoktanrılı din, Afrika krallarının koruma birlikleriyle cellatlarının uyguladıkları keyfi adalet anlayışlarının yanı sıra, tiksinilecek bir şeydi. Ancak kendilerine önerilen çalışma ve ödeme koşullarını çoğu kez anlayacak durumda olmayan ve pazarlık edecek, hatta bir başka işte çalışacak konumda bulunmayan Afrikalıların ücretli işçiler olarak çalıştırılmaları, Avrupalılara son derece doğru bir davranış olarak göründü. Gerçekten uygarlığın ilerlemesi Afrika emeğini gerektiriyordu. Kölelik yoluyla dolaysız kuvvet kullanma, Avrupalıların gözünde doğru bir davranış olmadığından, emperyalist yöneticilerin hepsi, türlü incelikli oyunlara başvurdu. Afrikalılardan para biçiminde vergi ödemelerini istediler. Ne var ki Afrikalıların çoğu, bu yeni vergileri, ancak Avrupalı işverenlerin sundukları, ücretlerin nakit parayla ödendiği işlerde çalışarak ödeyebilirlerdi ve böylece işverenler de, ister devletin ister özel kişilerin olsun, her türlü projeyi gerçekleştirip yürütecek emekçileri sağlamış oldular.

Afrika'yı Avrupa uygarlığının girebileceği bir ülke biçimine getirme yolunda yarışan iki önde gelen ulus, Fransa ile İngiltere idi. Önce Fransa, 1830'da Cezayir'i fethetme girişimiyle Afrika'da toprak ele geçirdi. Burada kurduğu koloninin çöle açık sınırlarını koruma yolundaki çabaları, çok geçmeden, serüvenci Fransız askerlerinin Sahra içlerine uzanıp, Senegal'de üslenmiş bir başka Fransız emperyalist girişiminin temsilcileriyle birleşmeleri sonucunu verdi. Fransız misyonerlerinin yanı sıra Fransız ordusu da, Afrika'yı uygarlaştırma, aynı zamanda Afrika'nın Atlantik'ten Kızıldeniz'e uzanan kuzey yarısı üzerinde geniş bir imparatorluk kurarak Fransa'yı büyük bir devlet yapma düşleri kurdu.

Bu emperyalist tutku, İngilizlerin "Ümit Burnu'ndan Kahire'ye" demiryolu projesiyle çatıştı. Afrika'yı ilerde böyle bir demiryoluna kavuşturma düşünün büyük öncüsü, Güney Afrika'da elmas madenlerinde servet yaptıktan sonra siyasete atılan Cecil Rhodes idi (ölümü, 1902). Rhodes, Büyük Britanya'da, bu Afrika politikası yolunda halkın desteğini sağlayabilmek için çok uğraştı. Bu sıralarda, (ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında) Büyük Britanya'da tutucu Protestan Hıristiyan misyonerlik ruhu, koşullara en uygun olan canlının yaşamasının tüm tarihin ve insan yaşamının anlaşılmasını sağlayan anahtar olduğunu düşünen ve Anglosakson ırkının geleceğinin, İngiliz kolonicileri yerleştirebilmek için bulunacak toprakların büyüklüğüne bağlı olduğuna inanan "taş gibi" bir düşünce okuluna karşı yarışmaktaydı.

İngilizlerin yaşam savaşımı düşüncelerinden esinlenen Almanlar, sahneye daha sonra (1884'te) çıktılar; ama geç kalmışlıklarını, hem Afrika'da (Tanganika'da,* Güneybatı Afrika'da, Kamerun'da) hem de Okyanusya'da (Karolin ve Marshall Adaları'nda) daha acımasız bir saldırgan tutum

* Bugünkü Tanzanya (ç.n.).

takınarak giderdiler. İtalyanlar da, Fransızları ve İngilizleri örnek alma yolunu tuttular; ancak Kızıldeniz bölgesinde pek büyük olmayan bazı başarılardan sonra, 1896'da yeniden canlanan Etyopya İmparatorluğu karşısında onur kırıcı bir yenilgiye uğradılar. Bu, bir Afrika devletinin Avrupalı istilacıları geri püskürtebildiği tek olaydı. Belçika Kralı Leopold, 1876'da, Kongo havzasını "keşfetmek ve uygarlaştırmak" amacıyla uluslararası bir dernek kurdu. Bu dernek, çok geçmeden bölgenin kaynaklarının sömürülmesi yolunda Leopold'un kişisel aracı durumuna dönüştü. Portekizliler de, Angola'daki ve Mozambik'teki toprakların kendilerinin olduğu yolundaki eski savlarını yeniden ısıtıp öne sürdüler.

Bu durumda, Avrupa'nın hırslı emperyalistleri arasında çarpışmaların patlak vermesi elbette kaçınılmazdı. Önceleri Fransa ile Britanya başa güreşiyorlardı. Bunalım, 1898'de bir Fransız albayının Yukarı Nil kıyısında terk edilmiş bir köy olan Fashoda'yı* işgal etmesi üzerine patlak verdi. Fransızların Yukarı Nil üzerinde kurdukları denetim, açıkça İngilizlerin Mısır üzerindeki (1882'de kurdukları) dolaylı denetimini tehdit eder göründü. Aynı zamanda, Ümit Burnu ile Kahire'yi birleştirecek demiryolu projesinde de yolu kesintiye uğratıyordu. İngilizler, aslında hem Sudan'ı denetiminde tutan Mehdi'nin fanatik izleyicileriyle aralarındaki eski bir hesabı görmek ve hem de Fransızların Doğu Afrika'ya doğru ilerlemelerinin önünü kesmek için, Mısır'da bir ordu toplayarak ellerini çabuk tutmuşlardı. Sudan'ı yeniden Mısır'a katmak üzere yeniden ele geçirmek, oldukça büyük bir İngiliz gücünü uğraştırdı. Fakat Fransızların Fashoda'ya gelmelerinden önce, Fransız birliklerinden daha büyük bir İngiliz gücü, küçük bir Fransız garnizonunun yerleşmesinden kısa süre sonra Fas-

---

* Bugünkü Kodok (ç.n).

hoda'ya ulaştı. Birkaç gergin haftanın ardından, iki taraf arasında bir savaşın patlak vermesi kaçınılmaz görününce, Fransızlar çekildiler ve Fashoda bunalımı sona erdi.

Bunu izleyen birkaç yılda Avrupa'nın bu iki büyük emperyalist devleti, tüm büyük toprak davalarını aralarında barışçı yollarla çözdüler. Bunun nedeni, Avrupa'daki durumu güçlenen Almanya'nın, Fransa ile Britanya'yı birleşmeye zorlamış olmasıydı. Bu birleşmeden sonra, Afrika için yapılan kavgalar, İngiliz-Fransız uzlaşmasını daha da pekiştirdi. Almanlar önce, İngilizlerin saldırıp (1899-1902 arasında) çetin bir savaştan sonra yendikleri Boerlerden yana tutum takınarak İngilizlerin düşmanlığını üzerlerine çektiler. Sonra, hükümetlerinin Fas üzerinde yetkelerini artırma yolundaki Fransız çabalarına karşı direnen Fas Sultanına (1905 ve 1911 yıllarında) sözde kalan destekleme jestlerinde bulunmasıyla Fransa'yı kızdırdılar. Emperyalist devletler arasındaki çekişmeler, I. Dünya Savaşı'na varan uluslararası gerginliklerin artmasına büyük katkılarda bulundu.

Avrupalıların koloni yönetimleri, 1875-1914 yılları arasında hızla gelişmişse de, Afrika'nın çoğu yerinde oldukça yüzeysel kalmıştı. Güney Afrika'ya ve Cezayir'e yerleşen Avrupalılar kalabalık topluluklar oluşturmuşlardı; ancak başka yerlerdeki yerleşik Avrupalıların sayıları pek azdı ve birçok yerde, buraları uzaktan yöneten, dolayısıyla koydukları kurallar ve düzenlemeler günlük yaşama pek seyrek olarak geçen efendiler durumundaydılar.

Koloni yönetimleri, birbirinden farklı iki emperyalizm kuramından az çok etkilendi. İngilizler, genellikle dolaylı yönetmeyi yeğlediler. Dolaylı yönetim, öteden beri, yerli yöneticilerin saraylarına yerleştirilmiş olan İngiliz danışmanların tüm önemli sorunların çözülmesine yettiği Hindistan'ın yönetimi ilkelerine dayanıyordu. Bu yöntemin Afrika'ya uygulanması, daha önceki şeflerin ve kralların, ara

sıra işlerine karışılmasına ve orada yaşayan İngiliz memurlarının sürekli öğütlerine katlanarak yerlerinde kalmaları anlamına geldi.

Fransızlar, dolaysız yönetimi yeğlediler; yani işleri koloninin merkezi hükümetinin yönergelerine göre yönetecek yerel memurlar atadılar. Bu memurlar bazen beyaz, bazen siyahtılar. Kuramda ve bir dereceye kadar da uygulamada, bir kişi memurluğa alınırken derisinin rengine değil gördüğü eğitime ve yeteneğe bakılıyordu.

Fransız politikasında koloni yönetiminin sonul amacının kültürel özümleme olduğu anlaşılıyordu. Fransız okullarında eğitilen Afrikalılar, hiç değilse ilkede, derilerinin siyah olmasından başka öteki Fransızlardan farklı olmayan kişiler durumuna geldiler. İngilizlerin yeğledikleri dolaylı yönetim ise, kültürel geleneklerin korunmasına daha çok olanak verdi. Gerçekten, sonunda siyasal bakımdan bilinçlenmiş Afrikalıların çoğunun, saygınlıklarını yitirmiş şeflerden ve ahlakça çürümüş krallardan desteklerini çektikleri bir dönemde, İngiliz koloni yetkililerinin kendilerini, bazen eski ve çökmekte olan siyasal ve toplumsal yapıları destekler buldukları durumlar doğdu.

Bununla birlikte, koloni yönetiminin gerçek doğasının belirlenişinde kuram, ancak küçük bir rol oynadı. Sürekli sorunlardan biri mali idi. Afrika yoksuldu ve vergi gelirleri, Avrupalı yöneticilerin gerçekleştirmek istedikleri projelere hiçbir zaman yetmiyordu. Bu nedenle, vergi gelirlerini artıracak görünen her öneri, her yol hemen benimseniyordu. Bu, Afrika'da yatırım yapmak isteyen herkesin desteklenip yüreklendirilmesi demekti. Madencilik girişimleri, hem Avrupalı yatırımcılar hem de koloni yöneticileri açısından özellikle çekiciydi. Çünkü altın, bakır ve öteki madenlerin işletilmesi, en emin kâr olanaklarını ve en iyi vergilendirme kaynaklarını sağlıyordu. Bu nedenle, madencilikle ve benzeri gelişmelerle çatıştığı zaman Afrika'nın çıkarları bir yana itildi.

Ama Afrikalılar, her zaman Avrupalıların etkinliklerine karşı çıktılar. Bazı durumlarda şefler ve krallar, ellerindeki olanakları Avrupa güçlerine karşı çıkmak ya da onları sürmek için harekete geçirdiler. Atlas Dağları'nın Berberileri, silah elde uzun yıllar Fransızlara karşı baş kaldırmış durumda yaşadılar. Batı Afrika'nın Aşanti krallığı, İngilizlerle dört kez savaştı ve bu krallığın Britanya'nın Altın Kıyısı (bugünkü Gana) kolonisine kesin olarak katılması, 1901'den önce gerçekleştirilemedi. Aynı biçimde Güney Afrika'da Zulular, Büyük Şef'in gücünün (1879'da) savaş alanında kırılışına dek İngilizlerin dolaylı yönetimine boyun eğmediler.

Bunlar ve İtalya'nın, Etyopya İmparatoru II. Menelik elinden 1896'da aldığı yenilgi dışında, bunlara benzer öteki hiçbir çaba başarıya ulaşamadı. Birçok Afrikalı yönetici, Avrupalı askerlere karşı silahlı direnmenin işe yaramayacağını kavradı ve ister istemez koloni yöneticileriyle anlaşmaya yanaştı. İşte bu durumlarda, dolaylı yönetim biçimi daha etkili oldu. Gerçekten bazı durumlarda bir Afrikalı yönetici, bir Avrupa yönetiminin gölgesi gerisinde, iktidarını güçlendirip sağlamlaştırabildi. Örneğin Buganda Krallığı'ndaki durum buydu. Öteki bazı durumlarda Avrupalı koloni yöneticileri, karışıklığa düşecek bir Afrika devletini kurtardılar ve o devletin yöneticisinin toprakları üzerindeki haklarını ve çeşitli geleneksel ayrıcalıklarını kabul ederek ülkeyi desteklediler. İngiliz koloni yöneticilerinin 1868'de yerli kabileyi Boer göçmenlerin elinden kurtarmak üzere işe karıştığı Basutoland'da olan buydu.

En güçlü bürokratik örgütlerin bulunduğu örneklerde bile dolaysız yönetim, eski toplumsal yapıları tümüyle ortadan kaldıramadı. Akrabalık grupları, köy toplulukları ve kabile bağları ayak diretti; koloni yönetimi, halkla, bu toplumsal yapılar aracılığıyla ilişki kurmak zorunda kaldı. Bu nedenle, dolaylı koloni yönetimiyle dolaysız koloni yöneti-

mi arasındaki farkı abartmamaya özen göstermek gerek. Her şey koloni yöneticilerinin kabul edip yararlanacakları yerli toplumsal yapıların kapsadıkları alana bağlıydı. Bu tür sorunlarda, şu ya da bu politikanın izlenmesinin sonuç üzerinde, ancak sınırlı bir etkisi vardı. Koloni memurları, genellikle bir yerde yerli toplumun ne tür bir önderlik biçimi varsa onunla iş gördüler. Yerel düzeyde bundan başka şey yapabilecek kadar güçlü bir denetime sahip değildiler. Bu nedenle, örneğin Fransızlar, kuramda diledikleri kadar her yerde bürokratik bir yönetim kurmayı yeğlemiş olsunlar, uygulamada, genellikle kendi dolaysız yönetim ilkelerini bırakıp dolaylı yönetime başvurmak zorunda kaldılar. Avrupalıların diplomatik cambazlıklarının, yerli İslam yöneticileri yerlerinde bırakmalarını gerektirdiği Tunus'ta ve Fas'ta durum buydu.

Avrupa koloni yönetimlerinin günlük olaylar düzeyinde, derine inememiş olmaları gerçeğine karşın, bu yönetimlerin kurulmuş olmaları, gene de Afrika'da büyük bir değişiklik yarattı. Her şeyden önce, kesin sınırlar bir kez saptanınca ve tüm Avrupa güçleri bunları kabul etme noktasında birleşince, şiddet kullanmanın derecesinde hızlı bir düşüş oldu. 1900 dolaylarına dek kan dökme yaygın bir olay olarak kalmıştı. Avrupalıların iç bölgelere sızmalarından önceki yıllarda Afrika kana batmıştı. En tanınmış Afrika devletleri, aslında savaş amacıyla kurulmuştu ve hemen her yıl bu amaç yolunda savaşılmıştı. Ama Avrupalıların gönderdikleri askeri birlikler, yerli Afrika ordularıyla Avrupa askerleri arasındaki savaşlarda –Avrupa silahları, disiplini ve ikmal sistemi sayesinde– ne kadar üstün olduklarını gösterince, örgütlü ve geniş çaplı şiddet kullanma alanı hızla daraldı. Daha önce birbirine düşman olan topluluklar, çoğu kez aynı koloni yönetimi altında yan yana yaşamak zorunda kaldılar. Afrika'nın savaşçı halklarının yaşamlarının odağı olan sığır çalma ve köle yağmalama

görenekleri oldukça etkili bir biçimde bastırıldı. Bu, toplumsal kurumlarda ve ahlak değerlerinde kapsamlı değişikliklere yol açtı. Savaşa ve şiddete son verilmesiyle, bazı durumlarda iki farklı Afrika halkı arasındaki dengenin temelden tersine döndüğü görüldü. Sığır yetiştiricisi ve savaşçı bir halk olan Masailerin, geleneksel işleri olan savaşı ve böylece temel varlık nedenlerini yitirirken, tarımcı Kikuyuların nüfuslarının artıp çok geçmeden düşmanları olan Masailer'den daha kalabalık bir topluluk durumuna geldikleri Kenya'da, durum buydu.

Örgütlü yaygın şiddete başvurmanın önlenişi, genelde nüfus artışını hızlandırdı. Nil Vadisi'nde daha yaygın sulama sistemlerinin kurulmasıyla, Batı Afrika'da kakao ve yerfıstığı, Doğu Afrika'da karanfil (baharat) kahve ve Güney Afrika'da şekerkamışı ve turunçgiller vb. pazar için üretilen yeni ürünlerin yetiştirilmeye başlanması gibi çeşitli tarımsal gelişmeler de aynı sonucu doğurdu. Kıtanın bazı bölgelerinde kırsal nüfusun artışı, çok geçmeden sorun olmaya ve insanlar kentlere göçmeye başladı. Kırsal bölgelerin yalın yaşamından gelip, genellikle Avrupa kentlerini örnek alarak kurulmuş olan yeni kentlerin karmaşıklığı içine giren insanlar, göreneklerini ve alışkanlıklarını kent çevresine uyarlama yolunda güçlüklerle karşılaştılar.

Bununla birlikte, Afrika yaşamının geleneksel biçimlerinden büsbütün kopma hareketi, 1914'e dek pek yaygın bir olgu derecesine varmamıştı. I. Dünya Savaşı Afrika'da büyük sarsıntılara yol açmadı. İngilizler ve Fransızlar, büyük bir güçlükle karşılaşmadan Alman kolonilerini istila ettiler; bu koloniler savaştan sonra, gene ciddi bir uyuşmazlığa yol açmadan galipler arasında bölüşüldü. I. Dünya Savaşı, başka yerlerde olduğu gibi Afrika'da da, birçok bakımdan Avrupa emperyalizminin doruk noktasına varmasının işareti oldu. Emperyalist yayılmayı destekleyen düşünceler ve ülküler 1918'den sonra zayıfladı; emperyaliz-

min gelişmesinin ateşli savunucularının hırslı Avrupalı yatırımcılara vaat ettikleri kâr düzeylerine, çok seyrek olarak ulaşılabildi. Gerçekten emperyalizmin, genelde sonuçtan net kârla çıkmadığı doğru görünüyor. Kolonilerde kurulan kamu yönetimlerinin ve Afrika kolonilerinde gerçekleştirilen gelişmelerin yol açtığı giderler, olasılıkla, Afrika'dan Avrupa'ya getirilen malların değerlerinden fazla olmuştur. Kuşkusuz tek tek madenler ve öteki girişimler, bazen sahiplerine ve yöneticilerine çok büyük kârlar sağlamıştır; ama öteki girişimler kazançlı olamamış ve salt yerel kaynaklardan sağlanan gelirler, pek seyrek olarak o yere yapılan kamusal yatırımların harcamalarını karşılayabilmiştir. Her şey hangi giderlerin hesaba katıldığına bağlıdır; ama beyazların kolonileri yağmaladıkları zaman büyük zenginlikler kazandıkları, ancak yanlı ve zayıf bir hesapla desteklenebilir.

Dış görünüşe bakılırsa, Afrika iki savaş arası barış içindeydi. Koloni yöneticileri, pek az ayaklanmayla karşılaştılar ve kolonici devletler arasındaki sürtüşmeler en düşük düzeyde kaldı. Üç bağımsız devlet vardı: Güney Afrika Birliği, Liberya ve Etyopya. Bunlardan birincisi, Britanya tacına bağlı olan, kendi kendini yöneten bir dominyondu. Güney Afrika Birliği 1908'de kurulunca, hem Boer hem İngiliz asıllı beyaz halka aynı biçimde tam bir siyasal özerklik verildi. Liberya, 1847'de batı kıyılarında, Amerika'dan dönen eski kölelerin yurdu olarak kurulmuştu. Birleşik Devletler anayasasını örnek almış bir anayasaya sahip olan bir cumhuriyetle yönetildi.

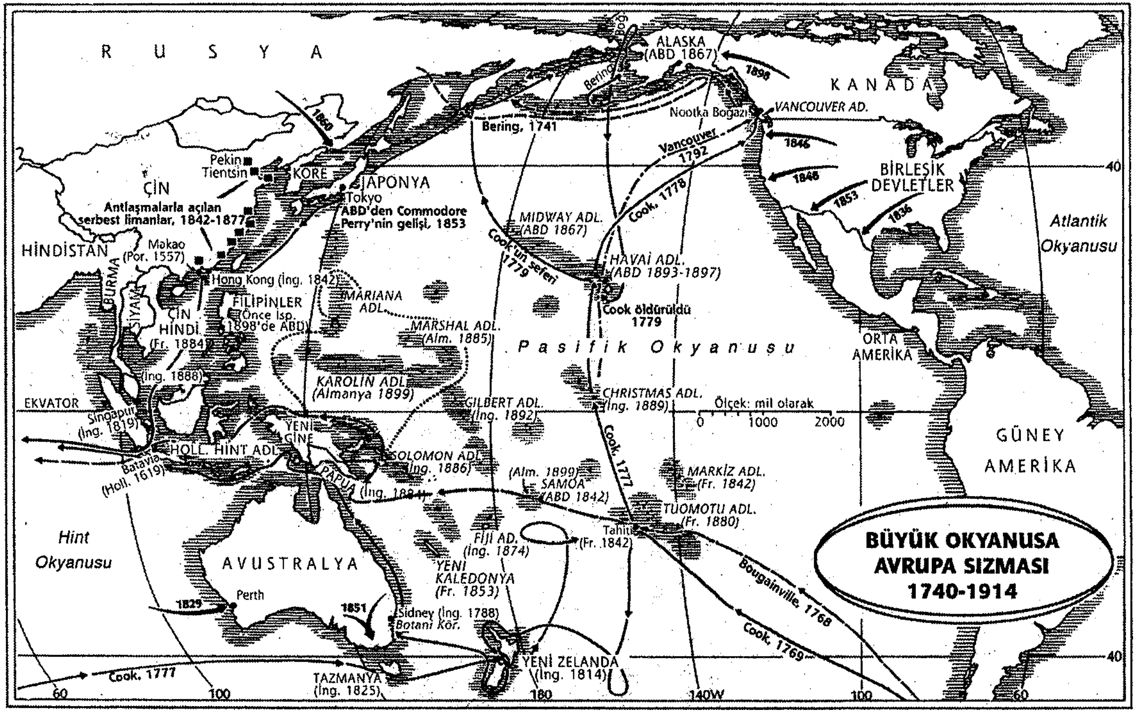
İmparator Theodore (1855-1868 arasında yönetti) ile başlayan Etyopya yöneticileri, Habeşistan yaylasının dikbaşlı halklarını, bir dereceye kadar kuvvet yoluyla, bir dereceye kadar da Habeşistan Kilisesi'nin çevresinde oluşan eski kültürel geleneklerden yararlanarak birleştirmiş olan çok enerjik, tutkulu ve acımasız kişilerdi. Bununla birlikte

İtalyanlar, daha çok 1896'da Etyopya'dan aldıkları yenilginin acısını çıkarmak amacıyla, 1934'te Etyopya'ya saldırdılar. Bu kez uçakların ve zehirli gazların yardımıyla, İmparator Haile Selasiye'yi tahtından sürüp, Etyopya'yı İtalyan emperyalizminin Kuzeydoğu Afrika'daki topraklarının en önemli parçası durumuna soktular.

Avrupa emperyalizminin bu geç kalmış ilerleme hareketi, bir bakıma emperyalizmin çekilme hareketinin başlamasıyla dengelendi. 1922'de Mısır'a hukuk alanında bağımsızlık tanınmasıyla simgelenen İngiliz çekilme hareketinin bu işaretini 1936'da, tüm İngiliz birliklerinin kısa süre içinde Nil Vadisi'nden çekileceği vaadini getiren antlaşma izledi.

İki savaş arası dönemde Afrika tarihinin en önemli yanı, onun siyasal değil, ekonomik ve psikolojik yönleridir. 1918-1945 yılları arasında Afrika'nın çok çeşitli yeni deneyimler geçirmesi, toplumun tüm geleneksel kurumlarını derinden sarstı. Avrupa ordularında, özellikle iki savaş arasında hizmet eden kişiler, yeni beceriler edinip yeni çevreler tanıdılar. Bu da, onların köy yaşamına dönmek istememelerine yol açtı. Misyoner okullarına devam eden çocuklar da, özellikle orta öğretime başlayacak ya da yüksek eğitim kurumlarına girebilecek duruma gelince benzeri deneyimler geçirdiler. Bir madende ya da kasabada çalışmak üzere yerli topluluklarından ayrılanların sayısı çok daha fazlaydı. Böyle yüz binlerce kişi, eski göreneklerinin çoğuna uygun düşmeyen yeni bir çevrede, yeni işlerde, tümüyle yeni bir yaşam biçiminin deneyimini edindi. Çok çeşitli kabilelerden gelen birbirine yabancı insanlar, her gün yakın ilişkiler içinde olunca, ilgili tüm taraflar birbirine uyacak davranışlar için yeni bir temel aramak zorunda kaldı. Akrabalık ve kabile davranış kurallarının uygulanamayacağı apaçık ortadaydı.

Bu gibi durumlarda, Avrupa hukukunun ve davranış biçimlerinin sunduğu örneklerin benimsenme şansı bü-

BÜYÜK OKYANUSA AVRUPA SIZMASI 1740-1914
R U S Y A
ALASKA (ABD 1867)
KANADA
VANCOUVER AD.
Nootka Boğazı
Bering, 1741
Vancouver 1792
Cook, 1778
BİRLEŞİK DEVLETLER
Pekin
Tientsin
KORE
JAPONYA
Tokyo
ABD'den Commodore Perry'nin gelişi, 1853
ÇİN
Antlaşmalarla açılan serbest limanlar, 1842-1877
HİNDİSTAN
Makao (Por. 1557)
Hong Kong (İng. 1842)
MIDWAY ADL. (ABD 1867)
Cook'un seferi 1779
HAVAİ ADL. (ABD 1893-1897)
Cook öldürüldü 1779
Atlantik Okyanusu
BURMA
SİYAM
ÇİN HİNDİ (Fr. 1884)
FİLİPİNLER Önce İsp. 1898'de ABD
MARIANA ADL.
MARSHAL ADL. (Alm. 1885)
Pasifik Okyanusu
ORTA AMERİKA
(İng. 1888)
KAROLİN ADL. (Almanya 1899)
GİLBERT ADL. (İng. 1892)
CHRISTMAS ADL. (İng. 1889)
Ölçek: mil olarak
0 1000 2000
EKVATOR
Singapur (İng. 1819)
YENİ GİNE
GÜNEY AMERİKA
HOLL. HİNT ADL.
Batavia (Holl. 1619)
SOLOMON ADL. (İng. 1886)
(Alm. 1899) SAMOA (ABD 1842)
MARKİZ ADL. (Fr. 1842)
PAPUA (İng. 1884)
Cook, 1777
TUOMOTU ADL. (Fr. 1880)
Tahiti (Fr. 1842)
Hint Okyanusu
FİJİ AD. (İng. 1874)
AVUSTRALYA
YENİ KALEDONYA (Fr. 1853)
Bougainville, 1768
Perth
1829
1851
Sidney (İng. 1788)
Botani Kör.
Cook, 1769
YENİ ZELANDA (İng. 1814)
Cook, 1777
TAZMANYA (İng. 1825)
1860
1898
1846
1848
1853
1836
40
60
100
180
140W
100
60

yüktü. Kent ve sanayi yaşamı, Avrupalılar için yeni bir şey değildi. Hem okullar hem kamu yöneticileri, Afrikalıları Avrupa ölçülerine daha çok uymaya itti. Kent yaşamı alanında, Avrupa yaşamına karşı eldeki tek seçenek İslam yaşam biçimiydi. Afrika'nın İslamlığın yüzyıllar önce yerleştiği bazı bölgelerinde, halk geleneksel davranışlarına daha sıkı sarıldı. Bununla birlikte, Sahra altı Afrikasının çoğu bölgelerinde, hatta (örneğin Kuzey Nijer gibi) daha çok devlet gücünün İslam yöneticilerin elinde olduğu yerlerde bile, uygar yaşam yolunda İslam modeli, Batı modelleriyle rekabet etmek zorunda kalınca başarılı olamadı. Gerçekten bu bölgelerde İslamlık, kentlerdeki çağdaş Afrika insanları tarafından Afrika'nın zayıflığının ve yoksulluğunun (Avrupa sömürüsü yanı sıra) sorumlusu olarak gördükleri eski usul, dönemi geçmiş siyasal yapılarla birlikte anıldığından tökezlemeye başladı.

Bu gelişmeler, sayıca küçük fakat stratejik konumları çok önemli olan, siyasal bağımsızlık isteyecek kadar Batı bilgilerine ve becerilerine sahip bir Afrikalılar grubu yarattı. Bu kişilerin sayıları ve topluluk bilincine ermiş örgütlenme düzeyleri, koloniden koloniye değişti; fakat bu kişilerle her yerde karşılaşılıyordu ve II. Dünya Savaşı'ndan sonra emperyalist devletler, birbiri ardı sıra kendilerini Afrika koloni yönetimlerinin yükünden kurtarmaya karar verince, denetimi Avrupalı yöneticilerin elinden devralmaya hazırdılar.

Okyanusya'nın yerli halkları, çok daha sert bir yazgıyla karşılaştılar. Pasifik'in tüm küçük adalarında ve Avustralya'da beyazların gelişini, hastalıklar ve geleneksel toplumsal yapıların çatlaması izledi. Yerliler yok olma yolunda uçurumun kıyısına vardılar. Beyaz göçmenler, Avustralya'nın ve Yeni Zelanda'nın çoğu bölgesinde, toprakları onların ellerinden aldılar. Avustralya 1901'de, Yeni Zelanda 1907'de, İngiliz Uluslar Topluluğu'nun Güney Afrika gibi

kendi kendilerini yöneten dominyonları oldular. Beyazlarla ilk karşılaşmalarından sonra, Yeni Zelanda'nın Maorileri'nde de, öteki Polinezyalılardaki gibi büyük bir nüfus azalışı görüldü; fakat sayıları, 1900 dolaylarından sonra artmaya başladı. Bu tarihten sonra Maori nüfusu, çok hızlı bir artış gösterdi. Bununla birlikte Maoriler, bir kır toplumu olarak kaldılar ve yiyecek olarak patatese dayandılar. Patates, Yeni Zelanda'ya beyaz göçmenlerin getirdikleri bir üründü. Beyazlar da onu, Güney Amerika'dan almışlardı.

Polinezya'nın bir başka geniş adalar bölgesi olan Havai'de, yerli topluluklar varlıklarını güç bela sürdürebildiler. Adalar 1810'dan başlayarak bir yerli hanedanın yönetimi altında birleştirildi; ancak Birleşik Devletler'den gelmiş olan insanlar, 1893'te bir hükümet darbesi hazırladılar ve 1898'de, bu adaların Birleşik Devletler topraklarına katılmasını sağladılar. Egemenliğin böyle el değiştirmesinden önce ve sonra, birbiri ardı sıra göçmen dalgaları Amerikalı girişimciler tarafından kurulan plantasyonlarda çalışmak için adalara geldi. Bu göçmenler arasında en kalabalık topluluk Japonlardı; ama adalara yerleşmek üzere çok çeşitli ırklar ve halklar da gelmiş bulunuyordu.

Pasifik adalarının bazılarında, örneğin Yeni Gine'nin bazı bölgelerinde, daha çok Batılıların buralarda çekici hiçbir şey bulamamaları nedeniyle, ilkel yaşam hemen hiç değişmeden varlığını sürdürdü. Örneğin Filipinler gibi öteki bazı adalarda ise, yerli halklar, büyük bir başarıyla kendilerini, önce (1571'den sonra) İspanyollara ve sonra (1898' den sonra) Birleşik Devletler'e olmak üzere yabancı yönetimlere uyarladılar. Ancak birkaç adada (örneğin Tasmanya'da) yerli toplulukların toptan yok oldukları görüldü. Bununla birlikte, Batılıların girişlerinin başka yerlerdeki etkileri, daha önce birbirinden ayrı durumda bulunan halkları, yabancılarla daha sık ve çeşitli ilişkilerin hem zararını çeken hem de yararını gören büyük insan grupları

biçimine sokup, yerel kültürel ve ırksal özelliklerin keskinliklerini giderici yönde oldu.

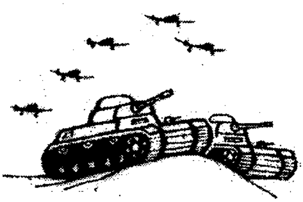
Aynı süreç, Afrika'da ve yeryüzünün (Güneydoğu Asya'nın dağlık bölgeleri, Kuzey Sibirya ve Brezilya'nın yağmur ormanları gibi) ilkel halkların varlıklarını ondokuzuncu yüzyıla dek sürdürebildikleri öteki bölgelerinde de görüldü. Bu nedenle, sanayi devriminde elde ettiği yeni ulaştırma ve iletişim olanaklarıyla, uygar insanların ulaşabildiği alanların genişletilmesinin etkisi, genel olarak insanların türdeşleşmesi sürecini hızlandırıcı yönde oldu. Bu, uygarlık kadar eski bir süreçti; çünkü türdeşleşme, her zaman uygar toplumların hem yarattıkları hem de gereksindikleri, insanların ve malların, kültürel sınırlar, coğrafi sınırlar ve gen havuzu sınırları ötesindeki uzak yerlere yolculuklarına bağlı oldu.

Bu yüzden, bu gelişmeler yeni olmamakla birlikte, daha önce görülen benzeri gelişmelerin hiçbiri bunların hızına ve çapına yaklaşamamıştı. Ayrıca her yerde yenilikleri yaratan başlıca kişiler olan Avrupalıların ve Avrupalı insanların soyundan gelenlerin oynadığı başat rolün tarihte bir benzeri, Avrupa'da ve Asya'da birden çok uygarlığın ortaya çıkmasından sonraki dönemlerin ardından görülmedi.

Dünya Tarihi incelememizi tamamlamak için, son iki bölümde, I. Dünya Savaşı'yla II. Dünya Savaşı arasında ortaya çıkıp çağdaş dünyaya egemen olan dünya çapında kozmopolit etkileşimin artan hızı üzerine bazı veda gözlemlerine bir giriş yapma amacıyla, Batı dünyasında ortaya çıkan değişikliklerin tohumlarını daha yakından incelememiz uygun olacak.

YİRMİDOKUZUNCU BÖLÜM

1914 - 1945 Yılları Arasında Batı Dünyası

Düdüklü tencerenin basınçla yemeğin pişmesini hızlandırışındaki gibi, 1914-1918 ve 1939-1945 yılları arasında yapılan, kısa ve rahatsız bir barış dönemiyle ayrılan iki dünya savaşı da, Avrupa'da ve genel olarak Batı dünyasında toplumsal değişmeyi hızlandıran etki yarattı. Bu iki dünya savaşı, aynı zamanda Batı toplumunu başka yollarla varamayacağı yönlere itti. Savaşın ateşi, özellikle insanların ve maddi kaynakların savaş amacıyla harekete geçirilmesinin önündeki engelleri silip süpürdü. Hükümetlerin savaş çağı "güdümlü ekonomiler"inin, tüm çabaları belli amaçlara ulaşmak için nasıl bir araya getirebildiğini keşfetmeleriyle toplumları, savaş için olduğu kadar barışçı amaçlar için de, bilinçli bir biçimde

harekete geçirip yönlendirme yolunda bir dizi yeni olanak ortaya çıktı. Bunun sonucunda Stalin Rusyası, Hitler Almanyası ve Franklin D. Roosevelt'in Birleşik Devletleri gibi birbirinden son derece farklı rejimlerin hepsi de, yurttaşların ve ulusun çabalarına, bir plana göre yeni bir yön vermeye çalıştılar. II. Dünya Savaşı, yönetim biçimi gibi ekonominin ve toplumun da insan yapısı kurumlar olduğunu ve insanlar birbirleriyle eşgüdümlenmiş komutlara göre davranmaya ikna edilebilir ya da zorlanabilirse, ekonominin ve toplumun (hiç değilse belli, ama pek de dar olmayan sınırlar içinde) yeniden biçimlendirilebilecekleri buluşunu destekleyip onayladı.

1815 ile 1914 yılları arasında, Avrupa'nın ve Batı'nın tarihinin "burjuva dönemi" diyebileceğimiz bölümünde, bundan farklı bir ülkü ve uygulama vardı. Amerikan ve Fransız devrimleri ve ondokuzuncu yüzyılın liberal anayasalar hazırlama akımı, siyasal rejimlerin doğal ya da Tanrı vergisi kurumlar olmayıp insan yapısı olduğunu, yeterli sayıda insan bir değişiklik yapılması isteği üzerinde görüş birliğine varırsa, değiştirilebileceğini açıklıkla göstermişti. Öte yandan, ondokuzuncu yüzyılın hem liberalleri hem de tutucuları, toplumun ve ekonominin doğal kurumlar oldukları ve bu nedenle de insanların bilinçli denetimlerinin dışında kaldıkları görüşünde birleşmişlerdi. Bu kişiler, insanın doğasının ve serbest pazarın kişisel olmayan ilişkilerinin, insan yaşamının bu yönlerini biçimlendirdiğini ve bu biçimlerin de vergilendirme, eğitim ve öteki hükümet etkinliklerinden çok az etkilenebileceğini düşünmüşlerdi. Ekonomik ilişkilerin devletin eylemleriyle toptan ve bilinçli bir biçimde yeniden düzenlenebileceği olanağını yalnızca sosyalistler önceden görebilmişlerdi. Ne var ki, yirminci yüzyil hükümetlerinin uygulamada gerçekleştirdikleri toplum, sosyalistlerin devrim sonrası toplum biçimiyle ilgili beklentileriyle, ancak silik bir benzerlik gösterecekti.

Bu nedenle I. Dünya Savaşı, Avrupa ve Batı tarihi için olağanüstü önem taşıyan bir dönüm noktası oldu. Dört yıllık savaş süresince, savaşa katılan hükümetler, el yordamıyla ve neredeyse çaresizlikten çılgına dönmüş bir çabayla, insanları toplumsal ve ekonomik alanlarda harekete geçirme yolunda yeni ve güçlü yöntemler buldular. Savaş çabaları, sınıflar ve bölgeler arasındaki duvarları yıktı. Öyle ki, 1918'de yalnızca Rusya'da değil, aynı zamanda Batı'nın tüm önde gelen uluslarında yeni bir toplumun, kitle toplumunun burjuva sonrası biçiminin ana çizgileri açıkça ortaya çıkmış bulunuyordu.

İnsanların düşünceleri de kökten sarsılmıştı. Hiç kimse, çarpışmaların hangi tarafın ağır bastığı belli olmadan dört yıl süreceğini ve sanayileşmiş bir savaşın acımasız insan kıyımının dört yıl durmayacağını beklemiyordu. Bu koşullar, 1914'ten önceki yıllarda doğruluğundan kuşku duyulmaya başlanmış ülküler olan ilerlemeye ve akla olan inancın yadsınmasına yetti. Ancak bu yıpranmış onsekizinci yüzyıl inançlarının yerine konmak üzere, insanın durumunun ileride ne olacağı konusu üzerinde anlaşmak çok daha güç bir sorundu. Birbirine rakip komünist, faşist ve nazi ideolojilerinin ortaya çıkmasına karşın, yirminci yüzyılın ilk yarısında hiçbir toplum biçimi üzerinde belirgin bir görüş birliğine varılamadı.

Birinci Dünya Savaşı

Birinci Dünya Savaşı bir kaza sonucu çıktı. Hiçbir Avrupa hükümeti genel bir savaş istemiyordu; ama İtalya'nın dışındaki tüm Avrupa devletleri, rakiplerinin diplomatik kışkırtmaları karşısında, gerilemektense savaşmayı yeğledi. Avrupa'yı iki rakip kampa bölen ittifakların biçimi, her iki yanı da böyle bir durum doğmasaydı gösterebilecekleri esneklikten çok daha az esnek davranmaya itti. Gerilemenin, gelecekteki bir çatışmada yardımı gereksinebilecek mütte-

fikleri soğutma tehlikesi vardı. Böylece Almanya, Sırpların (ya da bir bütün olarak Balkanların) kendisini ilgilendirmesinden çok, Üçlü İttifak Devletleri –Fransa, Rusya ve Büyük Britanya– tarafından kuşatılma tehdidine karşı denge sağlamaya yardım etmesi için güvenebileceği tek müttefik Habsburg monarşisi olduğundan, Sırplara karşı Avusturya'yı destekledi. Benzeri hesaplar, Fransızların Ruslardan yana bir tutum takınmalarını gerektirdi. Fransızlar, ancak Fransız çıkarlarının çok önemli olmadığı bir sorunda sadık bir müttefik olduklarını göstererek, ileride doğacak bir bunalımda, Almanlara karşı Rusya'nın yardımına güvenebilirlerdi.

Avrupalıları savaşa sürükleyen öteki etmen, her büyük ordu tarafından yapılan seferberlik planlarının, esnek değil de hantal olmasıydı. Bu planlara göre, milyonlarca yedek (ihtiyat) askerin, sivil yaşamdan çekilip orduya alınması, üniformalarla ve silahlarla donatılması, sonra da zamanın en hızlı ulaştırma olanaklarıyla sınırlara gönderilmesi gerekiyordu. Bu durumun doğurduğu acı terslik, her yeni seferberlik planı, önceden ne kadar dikkatli hazırlanmış olursa olsun, sonradan yapılabilecek herhangi bir değişikliğin pahalıya patlamasıydı. Planın tüm parçalarının birbiriyle uygun bir biçimde ilişkilendirilip dişlilerinin yerleştirilerek işlemeye başlatılmasından sonra, yarı yolda bir mola vermek kaostan başka şey yaratmayacaktı. Kaos ise, tam da seferberliğin önleyeceği düşünülen düşman saldırısına bir çağrı anlamına gelecekti.

Bu nedenle, önce Ruslar bir genel seferberlik ilan ettiklerinde (ki birliklerini sınırlarda toplayabilmek amacıyla düşmanlarından daha çok zamana gereksinimleri olduğundan, onlardan önce seferberlik ilan etmek "zorunda" idiler) her biri ötekini kışkırtarak, birbiri ardı sıra, hızla Avusturya, Fransa ve Almanya da seferberlik kararı aldı. Önü arkası hesaplanarak yapılan politik davranışların yerini otoma-

tik, tepkisel davranışlar aldı. Askeri önderik siyasal önderliği izlerken, siyasal önderlik askeri önderliğin ardına takılıp onu desteklemeye başladı. Rakip orduların "plana göre" sınırlarda toplanmaları üzerine, seferberlik planları –gerçekten hiçbirinin bu yolda bir karar almamasına karşın– savaş planlarına dönüştü.

Daha önceden dikkatle saptanmış çizgiler üzerinde yapılan böyle bir cambazlık gösterisi uzun sürmedi. Yalnızca Almanların "Schleiffen" planı, uygulama sınavından geçebildi. Bu plan Almanların, özellikle güçlü birliklerini kuzeyde, denize yakın bir yerde toplayarak, ordularının büyük bölümünü Fransa sınırında birleştirmelerini gerektirdi. Amaç, daha sonra Rusya'ya karşı kullanmak üzere birliklerini doğuda toplayabilmek için, savaşın ilk birkaç haftası içinde Paris'i kuşatarak Fransa'yı yenmekti. Ama Almanlar böyle bir başarı kazanabilmek için Belçika üzerinden yürümek zorunda olduklarını hesapladılar. Fransa-Almanya sınırı, zaferin planlandığı gibi kazanılmasına olanak verecek büyüklükte Alman birliklerinin kısa sürede geçemeyeceği kadar dardı. 1839'da yapılmış olan bir antlaşma, Belçika'nın her zaman yansız bir devlet olarak kalacağını ilan ettiği için bu yol uygun değildi. Ama bir "kâğıt parçası", özellikle böyle eski bir kâğıt parçası, 1914'te Alman ordularına büyük bir engel olarak görünmedi. Fakat Almanya'nın Belçika'nın yansızlığını çiğnemesi, İngiliz hükümetinin eline, Almanlara karşı savaşa girmesini her şeyden çok haklı gösterecek kesin bir kanıt vermiş oldu. Almanların bu davranışı aynı zamanda, 1914'te Almanya ve Avusturya ile bir savunma ittifakı yapmış olan İtalyanların, Almanlar ve Avusturyalılar bir saldırıya uğramadıklarından, kendilerinin savaşa katılmak zorunda olmadıkları yolunda bir karar almalarını kolaylaştırdı.

Bununla birlikte savaşın ilk birkaç haftasında, bu tür tasalar fazla önemli görünmedi. Alman orduları hızla Ku-

zey Fransa'nın iç bölgelerine doğru ilerlemeye başladı. Savaşın beşinci haftasında Paris'e yaklaşmışlardı; ama askerleriyle atları, yorgunluktan bitmişti ve uğradıkları onca yenilgiye karşın, Fransızların direnişi daha kırılamamıştı. Askerleri Paris istasyonlarından cepheye götürmek için çağrılan taksilerin yardımıyla başlatılan bir Fransız karşı saldırısı, ilerleyen iki Alman ordusunun arasına girerek bağlantılarını kopardığı Eylülün ikinci haftasında, savaşın gidişi bambaşka bir yön aldı. Kimin kazandığı belli olmayan bir meydan savaşından sonra, Alman Başkomutanlığı, Marne Irmağı gerisine çekilmeye karar verdi. Hemen zaferi kazanma planları başarıya ulaşamamıştı. Öteki devletlerin planları için de aynı şey söz konusuydu.

Düşman ordular, sonuçsuz kalan girişimlerle birbirlerinin yanından geçip birbirlerini arkadan vurmaya kalkınca, hiçbirinin ötekine ağır basamadığı bir denge durumu doğdu. Çok geçmeden, kuzeyde Manş Denizi'nden güneyde İsviçre sınırına kadar tüm Fransa'yı boydan boya kesen bir siper ve savaş tahkimatı curcunası ortaya kondu. Bunu izleyen aylarda, savaşın baş araçları olarak topların yerini hemen hemen tümüyle kürekler aldı. Askerler, her iki yanda siperleri derinleştirip genişletmek, top yuvalarını güçlendirmek, ikmal yollarını korumak, ateş alanları hazırlamak, saldırı durumunda içlerine çekilebilmek için geri bölge siperleri yapmak ve başka yollarla cepheyi geçilmez kılmak için çalışmaya başladılar.

İki yanın generalleri, ister istemez, karşılıklı birbirini destekleyen bir siperler sistemi içine yerleştirilmiş makineli tüfeklerin piyade saldırısıyla geçilemeyeceğini yavaş yavaş anlamaya başladılar. Bu durumda çarenin, saldırıya geçmeden önce alanı piyadelerin ilerlemesine hazırlayan topçu ateşinin, saldırıdan önce düşmanın makineli tüfeklerini savaş dışı bırakacak biçimde artırılması olduğuna karar verdiler. Bu da gittikçe daha büyük topların ve günlerce

-hatta yıllarca- sürecek topçu ateşi için o zamana kadar akla hayale gelmeyecek sayıda top mermisinin yapılmasını gerektirdi. Topların ve mermilerin yapılması, yeni fabrikaların kurulmasını ve her türlü hammaddeyi sağlayan yeni ikmal kaynaklarının bulunmasını zorunlu kıldı. Bu süre içinde, siperlerdeki milyonlarca insanın beslenip ikmallerinin yapılması gerekliydi. Başka yerlerde de milyonlarca öteki insan, top mermilerinin ve makineli tüfeklerin durmadan biçtiklerinin yerine konmak üzere eğitilip donatılıyordu.

Böylesine büyük ordular kurup ikmallerini sağlamak, ülke içinde açılan savaş cephesinde köklü değişikliklerin yapılmasını gerektirdi. Öte yandan temel sanayiler kadar silah fabrikaları için de işçi bulmak gerekliydi. Savaş çabaları yolunda gereksinilen her şeyin yeterli miktarda sağlanabilmesi için yiyecek, yakıt ve hammadde tahsisleri yapılmalıydı. Bu tahsisler, çok geçmeden sivil gereksinimlerin karşılanamamasına yol açtı. Savaşın sonunda, Avrupa'nın birçok yerinde yiyecek ve giyecek kıtlığı çekilirken, bunlar kadar önemli olmayan temel gereksinim maddeleri, bazı durumlarda tümüyle ortadan kalktı.

Savaşın ilk haftalarında, savaşa katılan tüm devletlerin halklarının savaşı coşkuyla desteklediklerı görüldü. Ancak ölü ve yaralı listeleri uzayıp savaşın güçlükleri kat kat artmaya başlayınca, bu coşku hızla söndü. Özellikle hem halk tarafından sevilmeyen hem de savaşı başarıyla yönetemeyen bir hükümetin bulunduğu Rusya'da, durum böyleydi. Rus Çarlığı'nın kusurları, 1915 ve 1916 yıllarında doğu cephesinde görülen gelgitte canlı bir biçimde gözler önüne serildi. Her karış siperin gelişmiş bir ikmal sistemiyle desteklendiği Fransa'da, milyonlarca ve milyonlarca top mermisinin harcanmasına ve milyonlarca askerin yaşamlarını yitirmesine yol açan büyük çabalar, savaş hattında, ancak küçük bir değişiklik yaratabilmişti. Üç uzun yıl boyunca

her iki yanın da elde edebildiği tüm başarı, yakılıp yıkılmış topraklar üzerinde birkaç kilometre ilerlemeydi.

Bunun tersine Rus cephesinde, geriden gelen ikmal cephedeki yoğun çarpışmaları uzunca bir süre destekleyebilecek kadar bol değildi. İnsan gücünde ya da ikmal durumlarında ortaya çıkan küçük bir üstünlük, şu ya da bu tarafın çarpışmayı kazanmasına olanak veriyordu ve bunun üzerine yenilen ordu, çarpışmayı kazanarak ilerlemeye başlayan ordunun elindeki imal maddeleri tükenene kadar kilometrelerce, hatta yüzlerce kilometre geri çekilmek zorunda kalıyordu. Bunun sonucu da, gerileyen ordunun saldırıya geçmesiyle doğan şiddetli bir gelgit hareketi oluyordu. Rusların başlangıçta, 1914 yılında Doğu Prusya toprakları içlerine doğru ilerlemeleri, çok geçmeden yerini genel bir gerilemeye bıraktı. Ama daha sonra ellerine geçen üç fırsatta, Rus orduları tekrar saldırıya geçip, daha önce yitirdikleri toprakların önemli bir bölümünü yeniden ele geçirdiler. Bununla birlikte 1917 baharında Ruslar, savaştan önceki sınırlarının çok gerilerine sürülmüş bulunuyorlardı. Yiyecek ve öteki ikmal maddelerinde görülen büyük kıtlıklar, savaş malları üretimini köstekledi ve Rus kentlerinde, özellikle başkent Petrograd'da derin hoşnutsuzluklar yarattı.

Savaşın başlıca taraflar arasında hızlanmasının yanı sıra, yeni müttefiklerin işe karıştırılmasıyla savaş alanının genişletilmesi çabaları görüldü. Osmanlı İmparatorluğu, hemen hemen savaşın başlarında Almanya ve Avusturya ittifakına (İtilaf Devletleri'ne) katılmıştı. İtalya, 1915'te Müttefikler (Fransa, Britanya, Rusya) yanında yer aldı; aynı yıl içinde ve daha sonraki bir tarihte Bulgaristan, Sırbistan'ı istila eden İtilaf Devletleri'ni destekledi. Romanya ve Yunanistan da ise, Müttefikler'e katılmayı uygun buldu. İngilizlerin yüreklendirmeleriyle Araplar Türklere karşı ayaklanırken; Pasifik'te Japonlar, Almanların buralardaki uzak kolonilerini ele geçirme fırsatını kaçırmadı.

Bu ulusları savaşa sokan karışık görüşmeler, Müttefikleri bir dizi gizli antlaşmayla bağladı. Bu antlaşmalarla Müttefikler, Osmanlı ve Avusturya topraklarını antlaşmalara taraf olan devletler arasında bölüştürmeye söz vermişlerdi. Verilen bu sözlerin ne kadar sorun yaratıcı olduğu daha sonra ortaya çıktı; fakat o sıralarda, savaş cephesinin İtalya'ya ve Balkanlara yayılışı, İtilaf Devletleri'ni karadan etkili bir biçimde kuşatırken, denizde İngiliz donanması, biraz da Fransız donanmasının yardımıyla, Almanya'nın ve Avusturya'nın dünyanın geri kalan bölgeleriyle ilişkilerini son derece etkili bir biçimde kesti. Müttefik donanmaları ablukayı öylesine sıkı tuttu ki İsviçre, Hollanda gibi geride kalan yansız devletlerin, gemilerle Almanya'ya aktarmak üzere ikmal maddeleri içalımlarında bulunmalarına bile fırsat verilmedi. Böylece savaş, bir tür büyük kuşatmaya dönüştü. Müttefikler denizleri denetimlerinde tutuyorlardı ve Amerika ile başka ülkelerden ikmal maddeleri getirebiliyorlardı. İtilaf Devletleri ise, Avrupa içine kapatılmış, yerel kaynaklarla yetinme durumunda bırakılmıştı.

Savaşın geçen her ayıyla birlikte, iki yanın da sahip olduğu insan gücü ve malzeme kaynakları gittikçe kıtlaştı. Savaş, bir tür yavaş yavaş yıpratma eylemine dönüştü. Böyle bir savaşımın en zayıf halkası Rusya idi; çünkü Çar'ın sağlayabileceği yöneticilik becerisine ve teknik becerilerine sahip insan kaynakları, öteki büyük devletlerin bu alanda sahip oldukları kaynaklardan daha azdı. 1917'de Çarlık yönetiminden hoşnut olmayanların kışkırttığı bir devrim patlak verdi; Çar tahttan çekildi ve geçici hükümet, hem savaşa devam etmeye hem de Rusya'ya yeni bir anayasal düzen getirmek için ön çalışmalara başlamaya karar verdi. Bu kararın kısa dönemdeki etkileri yıkıcı oldu. Askerler radikal sosyalist kışkırtmalara olumlu yanıt verince, Rus orduları eriyip yok oldu. İtilaf Devletleri, hemen hemen diledikleri gibi ilerlemeye başladılar; köylüler ürünlerini paza-

ra göndermez olunca, Rus kentlerinde yiyecek daha da kıtlaştı. 1917 Kasımında, bir ikinci devrimci hükümet darbesi, Sosyal Demokrat Parti'nin Bolşevik kanadını iktidara getirince Rusya resmen savaştan çekildi. Bu, Almanlara, geri kalan kaynaklarını batı cephesinde son bir atak yapmak üzere toplama olanağı verdi.

Rusya'nın savaştan çekilişi, Amerika'nın savaşa katılışıyla aynı tarihlere rastladı. Birleşik Devletler Kongresi, 6 Nisan 1917'de, Almanya'ya savaş ilan etti. Görünürdeki savaş nedeni, yansız devletlerin denizlerdeki hakları konusunda çıkan bir tartışmaydı. Almanya denizaltılarına güvenerek, Büyük Britanya'ya karşı bir abluka ilan etmişti. Birleşik Devletler, böyle bir eylemin hukuka uygun olmadığını öne sürerek ablukayı kabul etmedi ve Büyük Britanya'ya savaş malzemeleriyle öteki malları taşıyan gemilerini göndermeyi sürdürdü. Bu gemilerden bazıları batırıldı. Amerikalılar bu davranışı, Amerika'nın savaşa tam anlamıyla katılmasını gerektiren bir savaş eylemi olarak görme yolunu seçtiler. Bu nedenler, daha çok işin bahanesiydi. Birleşik Devletler'in savaşa girmesinin asıl nedeni, savaşı kazanmaları durumunda Almanların tüm Kıta Avrupasını, Birleşik Devletler'e dost olmayan bir yönetim çerçevesinde birleştirmelerinden korkmalarıydı.

Amerika'nın kaynaklarını savaş için harekete geçirmesi zaman aldı; Amerikan birliklerinin Fransa'ya yerleştirilmesi daha da uzun sürdü. 1918 baharında Almanlar, daha önceleri olduğu gibi saldırıya geçileceği anlamına gelen uzun bir topçu baraj ateşi başlatmadan, yeni sızma taktikleri kullanarak geniş çaplı bir saldırıya kalktılar. Cephe, 1914'te olduğu gibi Paris'e doğru sürülmeye başladı ve savaş yorgunu Almanlar, zaferi sonunda ellerini uzatsalar yetişebilecekleri kadar yakınlarında gördüler. Fakat o tarihlerde savaş nitelik değiştirmiş bulunuyordu. Askeri disiplin, donanım ve ikmal sistemleri, artık savaş alanında başa-

rının belli başlı belirleyicisi olmaktan çıkmıştı. Artık ulusların ve orduların davranışlarını, Rus Bolşeviklerinin önderi Lenin ile Birleşik Devletler Başkanı Woodrow Wilson tarafından ilan edilen yeni ve güçlü ideolojiler etkilemeye başlamıştı. Lenin, özellikle Almanya'daki ve öteki ileri sanayi ülkelerindeki proletaryayı kapitalist zorbalara karşı başkaldırmaya çağırdı. Wilson, Avrupa ve dünya uluslarını, ilhaka ve savaş tazminatı almaya kalkmaksızın, ulusların siyasal alanda kendi yazgılarını saptamaları yolundaki demokratik ilkeleri uygulayarak savaşa son vermelerini istedi. Tartışma çıktığında kararı çoğunluğun oyu belirleyecekti ve bu karar, olasılıkla barışçı, akla uygun bir çözüm getirecekti.

Lenin'in sosyalist ülküsü de, Wilson'un demokratik ülküsü de devrimci nitelikteydi. Şu anlamda ki, her iki programa göre girişilecek eylemler (Wilson'un ülküsü benimsenirse) Avrupa'nın bazı bölgelerindeki ya da (Lenin'in ülküsü benimsenirse) her yerindeki yönetimlerin ve toplumsal yapıların açıkça değişmesini gerektiriyordu. Gene her iki çağrı, kıtanın savaştan bıkmış halklarının gerçekten hoşlarına giden nitelikteydi. Bunlara karşılık Alman, Avusturya ve Osmanlı imparatorluklarının, savaşın kazanılması yolunda bir çabayı haklı gösterecek, gerçekten ikna edici herhangi bir güçlü ülküleri yoktu.

Psikolojik ortamda ortaya çıkan bu değişiklik, savaşın son aylarında dengenin, İtilaf Devletleri zararına bozulmasında kesin bir rol oynadı. Ayrıca 1918 yılının ilk yarısında, çok sayıda Amerikan Birliği Fransa'ya gelmeye başladı ve onların gelişi, Almanların bir askeri zafer kazanma umutlarını söndürdü. Bu nedenle, bahar saldırısı sonunda, 1918 Haziranında Almanlar ne yapacaklarını şaşırmış bir duruma düşünce, İtilaf Devletleri zaferi kazanma yolundaki tüm umutlarını hızla yitirdiler. Osmanlı ve Habsburg imparatorlukları içindeki uyruk uluslar, bağımsızlıklarını

ilan etmek için açıktan açığa hazırlıklara başladılar. Alman ve Avusturya hükümetleri, Ekimde Başkan Wilson'un barışın dayanacağı temel olarak ileri sürdüğü ünlü "On Dört Nokta"sını resmen kabul ettiler; ancak ayrıntılar üzerinde yapılan sıkı pazarlıklar, çarpışmaların sona ermesini 11 Kasım 1918'e dek geciktirdi. Bu tarihten sonra devrimci akımlar, hem Alman hem de Habsburg imparatorluklarını devirdi, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin hepsi, hem siyasal hem de ekonomik bir kargaşa içine düştü.

Alman, Avusturya ve Osmanlı imparatorluklarının yıkılışı sosyalist devrim için büyük bir fırsat oldu; ya da Rusya'da Lenin ve Bolşevikler, bunun böyle bir fırsat olduğunu düşünüyorlardı. Proletarya ayaklanması korkusu, çok geçmeden ülkelerinin saygınlık kazanmış yönetimleri olduğu yolundaki savları, çoğu kez herhangi bir demokratik desteğe sahip olmaktan çok, Bolşevikliğe karşı çıkan politikalarına dayanan Avrupa'nın doğusundaki çeşitli türedi rejimleri destekler durumdaki galip devletlerin baş tasası durumuna geldi. Gerçek şu ki, ulusların kendi yazgılarını saptamaları yolundaki demokratik ülkü, 1918-1920 yıllarında egemen olan kaos koşulları içinde, Doğu ve Orta Avrupa'nın çoğu ülkesinde işleyebilecek gibi değildi.

Rusya'da ve Rusya'nın sınır ülkelerinde, 1918'de İç Savaş çıktı ve şiddetini 1920'ye kadar sürdürdü. Ukrayna'daki ve Kafkasya'daki ulusçu akımlar, sonunda yenik düştü ve bu bölgeler, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ni oluşturmak üzere Rusya'nın başı çektiği bir federatif sisteme katıldılar. Bununla birlikte Finlandiya'da, Estonya'da, Letonya'da, Litvanya'da ve Polonya'da ulusçu akımlar, Sovyetlerin isteklerine karşı giriştikleri savaşımdan galip çıktılar. Bu yeni bağımsız devletlerin her biri, 1921'de Ruslarla uzlaşmaya vardı.

Rusya'daki ve Rusya sınırlarındaki olaylara, üzeri örtüsüz askeri güç yön veriyordu. Silah gücü ise, psikolojik

ve toplumsal koşullara bağlıydı. Bu alanda Bolşeviklerin büyük üstünlüğü vardı. Köylü çoğunluğu Lenin'in partisinin, 1917-1918'de Bolşevikler sayesinde toprak ağalarının elinden aldıkları topraklara sahip çıkmalarına izin vereceğine inandı. Lenin'in düşmanları ne derlerse desinler, köylüler onların, kendilerini şu ya da bu yolla toprakları eski sahiplerine vermeye zorlayacaklarından korktular. Bu nedenle Lenin ile karşısındakiler arasında bir seçim yapmak zorunda kaldıkları zaman, köylü çoğunluğu genellikle Bolşeviklerin yanını tuttu. Lenin'in izleyicilerinin, sonunda savaşı kazanmalarının nedeni bu oldu; ancak Rusya zafere ulaştığında, ekonomik çöküntünün de kıyısına ulaşmış bulunuyordu.

1919 Ocağında toplanan Paris Barış Konferansı, Rusya'daki durumu ele alma girişiminde bulunmadı. Bunun yerine galipler, savaşı yitiren Almanya, Avusturya ve Osmanlı hükümetlerine barış koşullarını zorla kabul ettirmekle yetindiler. İtalyanlar, kendilerini 1915'te savaşa sokan gizli antlaşmalarda vaat edilen toprakları isterlerken, Başkan Wilson, ortaya koyduğu ulusların kendi yazgılarını saptamaları yolundaki kutsal ilkenin, Birleşik Devletler'in taraf olmadığı bu gizli ve rezil pazarlıkların önünde tutulması gerektiğini düşündüğünden, sınırlar üzerinde bir anlaşmaya varmanın kolay olmadığı görüldü.

İkinci çetin sorun, Almanya'nın bir daha hiçbir zaman yeniden savaş açamayacağından nasıl emin olunabileceği konusuydu. Wilson, bir Milletler Cemiyeti'nin hukuksal yollarla barışı koruyacağını umdu. Fransızların Milletler Cemiyeti'ne pek inandıkları yoktu ve Almanya'nın silahsızlandırılması, kendilerine Almanya'da Fransız birlikleri bulundurma hakkının tanınmasının yanı sıra, Britanya ve Amerika ile askeri ittifaklar kurmak istediler.

Bu isteklerin sonucu, bir uzlaşmaya varılması yönünde oldu. Daha sonra Birleşik Devletler katılmayı kabul etme-

diyse de, Wilson'un bir Milletler Cemiyeti kurulması isteği benimsendi. Fransa, Almanya'nın silahtan arındırma isteğini gerçekleştirdi, ama antlaşmada saptanan savaş zararlarını Almanya'ya ödettirme koşulunun yerine getirilmesini hiçbir zaman sağlayamadı. Orta Avrupa'nın doğusunda yeni devletlerin –Prusya'nın, Çekoslovakya'nın, Romanya'nın, Macaristan'ın ve Yugoslavya'nın– sınırları, sözde ulusların kendi yazgılarını kendilerinin belirlemesi yolundaki ilkeye göre, aslında o günlerin askerlik ve kamu yönetimi olguları ihtiyatla göz önüne alınarak saptandı.

Barış Konferansı, savaşı kazanan devletlerin ittifakının bozulmasına tanık oldu. İtalya, toprak tutkularının doyurulamayacağını anlayınca ittifaktan ayrıldı. Fransa ve Britanya, Arap ülkelerini paylaşma konusunda ve öteki bazı sorunlarda birbirleriyle tartıştılar. Birleşik Amerika, Senato'nun 1920'de baş mimarlarından birinin Başkan Wilson olduğu Versailles Antlaşması'nı onaylamayı kabul etmediği noktadan başlayıp, çok geçmeden Avrupa sorunlarının ayrıntılarıyla ilgilenmez oldu.

İki Savaş Arası

Amerika'nın Avrupa sorunlarıyla etkin bir biçimde ilgilenmekten uzaklaşma politikası, Beyaz Saray'a yeni bir Başkan'ı, Warren G. Harding'i getiren 1920 seçimleriyle onaylandı. Harding seçim kampanyasında "normal" duruma dönüleceği sözünü vermişti. Normal durum, çoğu Amerikalıya göre, yabancı devletlerin aralarındaki karmaşık sorunların pek dert edinilmediği ve zengin olma yolundaki özel çabaların hükümetin yaptıklarıyla pek ilgilenilmeksizin yürütülebildiği savaş öncesi yılların yalınlığına dönme anlamına geliyordu. Çok geçmeden Birleşik Devletler'de, 1920'de halk çoğunluğunun, kentlerde yaşamaya başladığı, araba, radyo ve öteki tüketim malları edinmek isteği gös-

terdiği büyük bir ekonomik gelişme görüldü. Taksitle satış, otomobil gibi pahalı malların bile ilk kez geniş kitleler içinde alıcı bulabilmesini ve çok sayıda satılabilmesini sağladı.

Britanya da, hükümetin düzenlemeleriyle köstеklenmeyen savaş öncesinin yaşam biçimine dönmeyi denedi. Fakat savaş öncesi yılların refahı geri gelmemekte diretti. Refah yerine, kömür madenlerinin ve İngiliz ekonomisinin öteki bazı kesimlerinin başına süreğen bir işsizlik çöktü. Fransa'da, ülkenin yakılıp yıkılan bölgelerinin eski durumuna getirilmesi için büyük kamu harcamalarının yapılmasının gerekmesi, Fransız hükümetinin Amerikan ve İngiliz örneklerini izlemesini önledi. Almanya'da ve Avrupa' nın daha doğusundaki ülkelerde savaş ve savaşı izleyen yıllar, eski toplumsal yapıları derinden sarstığı için, toplumsal ve ekonomik yaşamın savaş öncesi biçimlerinin, kendiliklerinden yeniden işlemeye başlaması olanağı pek yoktu.

Savaşın arkasında ulusun tüm kesimlerinde huzursuzluklar bıraktığı İtalya, özel bir durum oluşturuyordu. Gelişen siyasal kışkırtma, 1922'de yeni bir rejimi, faşizmi iktidara getiren bir hükümet darbesine yol açtı. Faşistler, tümüyle ulus adına, sınıf ve birey özel çıkarlarını bastırarak devleti ulu ve saygı gösterilen bir kurum durumuna getirmeyi amaç edindiler. Bir eski sosyalist olan Benito Mussolini'nin (ölümü, 1945) önderliğini yaptığı faşizm, askeri erdemleri yüceltip abartmalı deyişlere büyük bir düşkünlük gösterdi. Bununla birlikte, Fransa ve Britanya hükümetlerinden farklı olarak, İtalya'nın faşist rejimi, savaş yıllarında son derece başarılı olduğu görülen yöntemlerle, ulusal kaynakları barış çağında da harekete geçirmeye istekliydi. Bu yüzden, Mussolini'nin o tarihlerde övündüğü gibi, hükümeti "geleceğin akımı"nı temsil ediyordu.

Geleceğin kendi yanında olacağını gururla öne süren bir başka savaş sonrası akımı, uluslararası komünizm idi. İç Savaş 1919'da bunalımlara yol açmak üzere gelişirken Lenin, Sovyet Devrimi'ne yakınlık duyanları yeni bir Enternasyonal kurmaya çağırdı. Bu çağrıyı izleyen aylarda, Avrupa'nın tüm sosyalist akımları, Bolşevik (yeni adıyla komünist) önderliğini kabul edenlerle, önderliği komünistlerin devralmasına karşı koyanlar olmak üzere, ikiye bölündü. Bu bölünme, savaş öncesi sosyalist akımın özellikle güçlü olduğu Almanya için yaşamsal bir önem taşıyordu. Komünistlerle yapılan tartışmalar, Alman sosyalistlerinin çoğunluğunu, "burjuva" partileriyle böyle bir tartışma olmasaydı önderlerinin isteyeceklerinden daha sıkı bir işbirliğine itti. Böylece Almanya'da 1918'de patlak veren Sosyalist Devrim köreldi. Weimar'da 1919'da, kusursuz demokratik ilkelere göre hazırlanan yeni bir anayasaya uygun olarak birçok koalisyon hükümeti gelip gitti. Koalisyon hükümeti, hem soldan hem sağdan gelen devrim tehlikeleri seline karşı durabilmeye elverişli değildi. Bununla birlikte, Alman ordusunun eski subaylarının, sonucu belirleyici askeri bir gücü hükümetin hizmetine vermelerini sağlayan üstü örtülü bir ittifak yardımıyla rejim varlığını sürdürebildi. Ne var ki bu, Versailles Antlaşması ile Almanların sahip olmalarına izin verilen küçük orduyu, yeni rejime karşı hiçbir sevgi duymayan kişilerin eline bırakmış oldu. Gene de bu, 1924'ten sonra bile büyük bir zayıflık olarak görülmedi. Birleşik Devletler'in verdiği borçların yardımıyla ülkede yeniden bir refah patlaması oldu.

Almanya'nın ekonomik etkinliklerinde 1920'lerin son yıllarında görülen bu hızlı ekonomik gelişmeye karşılık, Rusya'da ağır ve çok daha zahmetle yürütülen bir ekonomik canlanma vardı. İç Savaş sona erdikten sonra Lenin, komünizmi hemen kurma çabalarının ertelenmesinin zorunlu olduğuna karar verdi. Aslında Lenin hesaplarını her

zaman, Batı Avrupa'nın ileri sanayi ülkelerinin de sosyalist devrimler geçirecekleri ve bunun Avrupa'da ve dünyada komünist bir toplumun kurulması sorunlarının yükünü taşıyacak büyük bir proletarya deneyimini ve kitlesini getireceği varsayımına dayandırmıştı. Rusya, sınırları ötesinde komünist devrimler gelişemeyince, Alman proletaryasından ve öteki yabancı ulusların proletaryalarından geleceği umulan yardımlara dayanan planları rafa kaldırmak zorunda kaldı ve ister istemez kendi kaynaklarına dayandı. Bu duruma karşı Lenin, 1922'de, bir Yeni Ekonomi Politikası (NEP)* ilan etti. Bu politika, köylülerin ve küçük tacirlerin özgürce mal alıp satmalarına olanak verdi. Ancak Rus ekonomisinin "komuta merkezleri" olan bankalar, fabrikalar, dış ticaret ve ulaştırma devletin elinde kaldı. İnandığı ülküye bağlı olan birçok komünist, NEP'in gerçek sosyalizme bir ihanet, cahil köylü sınıfının özelliği olan bencil ekonomik davranışlara verilmiş değersiz bir ödün olduğunu düşündü. Rusya dışında NEP genellikle, komünizmin yürümeyeceğini gösteren bir kanıt olarak sevinçle karşılandı. Ama aslında Rus ekonomisinin kentsel kesimi, temelde devletin yönetiminde kalmıştı ki, Lenin de bunun böyle olacağını önceden söylemişti. Lenin'in 1924'te ölmesi, iktidarı ele geçirmek için yapılan, alttan alta, ama zorlu bir savaşıma yol açtı. Stalin, ancak 1927'de Lenin'in ardılı olarak ortaya çıkabildi. Bu yıllarda bir parçası özgür (yani çoğu, değişen pazar fiyatlarına karşı tepki göstermekte çok ağır kalan köylülerden oluşma sayısız özel kişi tarafından yönetilen) bir parçası güdümlü (yani siyasal üstlerinin buyruklarını yerine getirmekte gene pek ağır davranan ve pazar fiyatlarını dikkate almayan devlet memurları tarafından yönetilen) bir ekonomiyi yürütmenin güçlükleri artmış bulunuyordu. Kentlere yiyecek ve hammadde ikmali, hükümetin başlatmak istediği sanayide gelişme projelerini

---

* "New Economic Policy" (ç.n.).

desteklemeye yeterli düzeyde değildi. Bu nedenle Stalin, NEP'i bırakmaya, ekonominin kent ve sanayi kesiminin geliştirilmesi yolunda gerekli yiyecek ve hammadde katkısında bulunmalarını sağlamak için kuvvet kullanmaya karar verdi.

Köylülerin bu katkısı, zorunlu kolektifleştirme hareketiyle sağlandı. Köylüler, kolektif çiftlikleri donatmak için topraklarını ve yük hayvanlarını birleştirmeye zorlandı. Her kolektif çiftlikten, bu çiftliklerin üyesi olan köylülere çalışmaları karşılığında herhangi bir şeyin dağıtılmasından önce, ürünün bir bölümünü, bir tür vergi olarak devlete vermesi istendi. Rus köylüleri kolektifleştirmeye karşı direndi, hatta kimileri yeni kolektif çiftliklere vermektense, hayvanlarını öldürdü. Bu tutumları, 1930'ların başlarında şiddetli bir tarım bunalımına yol açtı. Ancak Stalin, devletle işbirliğine yanaşmayan köylü sınıfının aç kalması ya da aç kalmaya yakın bir kıtlık çekmesi anlamına gelse bile, kolektif çiftliklerden tahıl istenmesine karar verdi.

Rusya'nın kolektifleştirilmiş köylerinden zorla sağlanan yiyecek ve hammadde, fabrikalar ve barajlar kuran, yeni maden ocakları açan ve öteki büyük gelişmeleri gerçekleştiren çok büyük işçi ordularını besleyip destekledi. Bir Beş Yıllık Plan hazırlanıp içine uzun bir somut hedefler listesi kondu. Ruslar bu hedeflere ulaşmak, hatta aşmak için, bir askeri seferberlikte görüldüğü biçimde, çabalarını birleştirdiler. İnsanların ve malzemelerin bir araya getirilmesi, işin yürütülmesi bir askeri komuta zincirine göre yapıldı. Bu yolda kullanılan terminoloji bile askeriydi. Gazeteler ve konuşmalar, yıldırım birliklerine, cephe işçilerine, sınıf düşmanlarına vb. seslenişlerle ve uyarılarla doluydu. 1932'de, Stalin'in ilk Beş Yıllık Plan'ın hedeflerine, yalnızca dört buçuk yıl içinde ulaşılıp bu planın aşıldığını ilan edebileceği bir sonuç alınmıştı. Kolektifleştirmenin pahalıya patlamasına karşın, Rusya'nın planlı seferberliği gerçekten sanayide hızlı bir gelişme sağladı.

Bu başarı, 1932 yılında bir uçtan bir uca kapitalist dünyanın her yerinde yankılanırken, Birleşik Devletler'de 1920'lerin hızlı ekonomik gelişmesi, 1929'da New York borsasının çökmesiyle birden sona ermiş bulunuyordu. Panik, gerisinde işsiz kitleleri bırakarak bir ülkeden ötekine yayıldı. İşsizlik satın alma gücünü azalttı; o da depresyonu (ekonomik durgunluğu ve çöküşü) daha da azdırdı. Buna karşılık Rusya'nın genişleyen ekonomisi, her nasılsa kendini bu kısır döngüden ve görünüşe bakılırsa kaçınılmaz dalgadan kurtarmıştı. Birçok Batılı gözlemci, büyük depresyonun yol açtığı saçmalıkla ve acılarla karşılaştırıldığında, zorla kolektifleştirme karşılığında ödenen yüksek bedeli kolayca bağışlanabilecek türden bir şey olarak gördü.

Depresyon, kapitalizmin çöküşü hakkındaki Marksist kehanetleri onaylıyor göründü. Bununla birlikte Batı'nın ileri sanayi ülkelerinin hiçbirinde, öteden beri beklenen sosyalist devrim görülmedi. Fransa ve Büyük Britanya, ekonomiyi onarma yolunda, köklü hükümet önlemleri alabilecek durumda olmadıklarından ya da bu tür önlemler almayı istemediklerinden ayak sürüyüp durdular. Buna karşılık Almanya ve Birleşik Devletler, depresyona karşı daha enerjik tepkiler gösterdiler.

Birleşik Devletler'de, 1933 yılında Başkan Franklin D. Roosevelt, bir *"New Deal"* (Yeni Uzlaşma) politikası başlattı. Bu, I. Dünya Savaşı sırasında kullanılan ekonomik seferberlik yöntemlerinden bazılarına geri dönüş anlamına geliyordu. İvedi bayındırlık programları, fiyatları ve tarımsal üretimi düzene sokma çabaları hiçbir zaman işsizliğe son verebilecek boyuta ulaşamadı. Bununla birlikte, depresyonun hızı kesildi ve ekonominin yürütülmesinde *New Deal*' ın getirdiği yenilikleri destekleme yolunda işlerliği olan ulus çapında bir uzlaşma, bozuldu bozulacak derken, varlığını yeni ve çok farklı sorunlar dizisi yaratan II. Dünya Savaşı'nın başlamasına dek sürdürebildi.

Almanya, Adolf Hitler'in 1933 Haziranında iktidara gelmesiyle çok daha köklü bir rejim değişikliğine uğradı. Hitler, Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi'nin (kısa adıyla Nazi Partisi'nin) önderiydi. İnsanın isteminin gücüne ve kahramanlığa inancı vardı. Almanların, 1918'de Yahudiler, Marksist sosyalistler ve ulusa ihanet eden öteki "hainler" tarafından arkadan hançerlendiğine inanıyordu. Siper arkadaşlığı, Hitler'in ve öteki çoğu Nazi önderinin en düşkün oldukları anılardı. Bu tür arkadaşlık duygularını olduğu kadar, saldırganlık duygularını da ortaya dökmelerine olanak verecek benzeri bir ortamı, ancak partilerinin saflarında bulabildiler.

Hitler'in başa geçince izlediği politika, önce anayasayı değiştirerek rakip partileri ve önderleri saf dışı bırakıp diktatörce bir iktidara sahip olmak oldu. Sonra, silahlı kuvvetleri yeniden kurarak, insanları ve makineleri yeniden çalıştırmaya başlayarak, kurnaz ve gözü pek diplomatik manevralara girişerek Almanya'yı yeniden büyük bir devlet yapmaya kalktı. Ne Fransa ne de Büyük Britanya, Hitler'in yaptıklarına etkili bir biçimde karşı çıkabilecek durumda idi. Birleşik Devletler ve Rusya ise, böyle bir şeyi denemeye bile kalkmadı. Bu nedenle Hitler, içerde Yahudileri kovuşturup işsizliğe son vererek Alman halkının çoğunluğunun kendisine karşı beslediği sevgiyi pekiştirirken; dışa karşı, Almanya'yı şaşılacak kadar kısa bir süre içinde yeniden Avrupa kıtasının en üstün gücü durumuna yükseltebildi. Bu başarısının sırrı, Almanya'nın I. Dünya Savaşı'nda ortaya attığı ekonomik seferberlik yöntemlerinin tümünden barış çağında yararlanmasındadır. Savaşa hazırlanmak üzere silahlı kuvvetlerin yeniden kurulması Hitler'in iç politikasının öncelik taşıyan en büyük amacı olduğu için, Nazi uygulamaları, savaş çağı uygulamalarına kolaylıkla uygun düşen yöntemler oldu.

Hitler'in dünyaya açıkladığı dış politika 1938'e kadar, Versailes Antlaşması'nın adaletsizliklerini yürürlükten kal-

dırmaktı. Bu, yalnızca Almanya'yı, Fransa'ya ve öteki devletlere eşit kılacak biçimde yeniden silahlandırmak değil, aynı zamanda tüm Almanları tek bir devletin çatısı altında toplamak anlamına geliyordu. Bu nedenle, Avusturya'nın (1938 Martında) ve Çekoslovakya'da Almanların yaşadıkları bölgelerin (1938 Eylülünde) Almanya'ya katılması, ulusların kendi yazgılarını kendilerinin saptaması yolundaki ilkeyi ciddiye alan İngiliz devlet adamlarının çoğuna hiç de akla yatkın olmayan bir davranış gibi gelmedi.

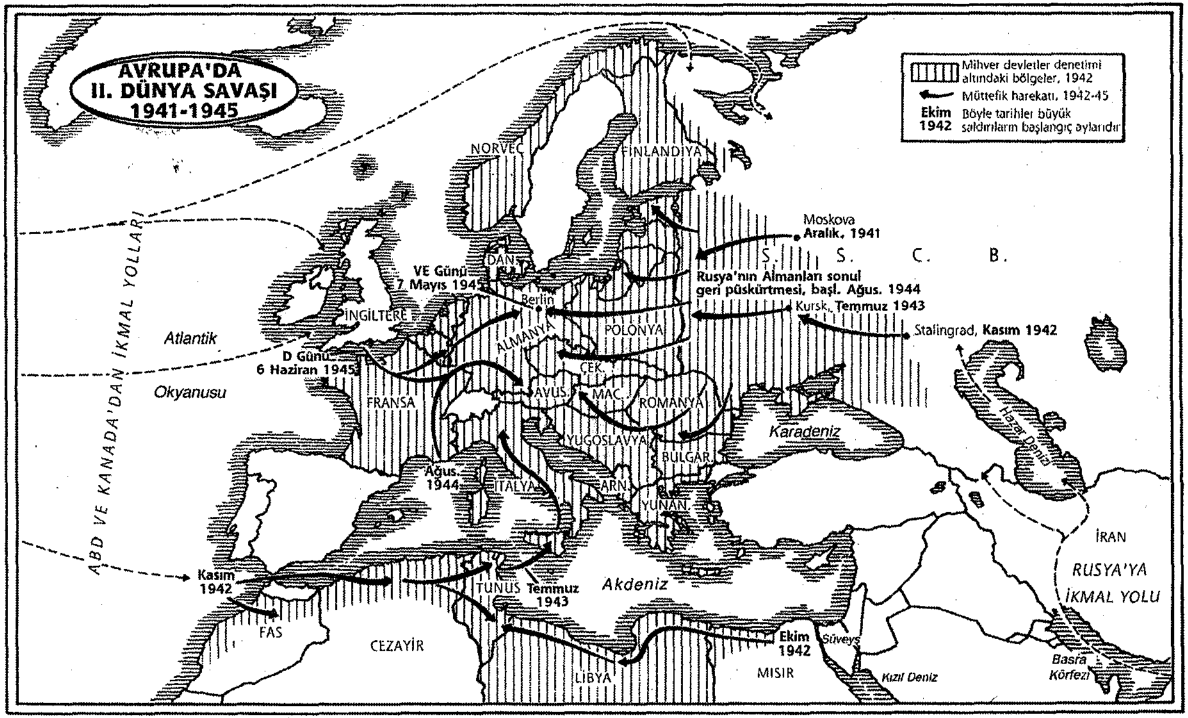
Bununla birlikte Hitler, Almanların yaşadıkları bölgeleri topraklarına katmakla yetinmedi. Bir yaşam alanı uğruna verilen ölüm kalım savaşının tüm tarihin özünü ve içeriğini oluşturduğunu düşünüyordu. Alman ırkının geleceğinin, ancak doğudaki geniş toprakların ele geçirilip buralara Almanların yerleştirilmesiyle güvenceye alınabileceğini öne sürdü. Bu ise, ne Fransa'nın ne de Büyük Britanya'nın edilgen bir tutumla kabul edebilecekleri bir politikaydı. Gene de böyle bir politikadan en çok zarar görecek kişi olan Stalin, Hitler 1939'da Polonya'yı boyun eğdirecek biçimde Alman gücünü doğuya yaymaya başlayınca onunla gerçekten işbirliği yaptı. Hitler'in 1 Eylül 1939'da Polonya'ya saldırması, II. Dünya Savaşı'nın başlamasına yol açtı; çünkü o zamana kadar harekete geçmekte istekli olmayan Fransa ve Britanya, Polonyalılara verdikleri yardım sözünü tutarak savaş ilan ettiler. 1941 Haziranına dek Stalin, Hitler'e ekonomik ve diplomatik sorunlarda yardım etmeyi sürdürdü ve böylece Almanlara (Polonya ezildikten sonra) yalnızca bir cephede savaşmak olanağını –Almanların 1914'te tadamadıkları bir lüksü– sağlamış oldu. Kuşkusuz Stalin, gösterdiği bu kolaylık karşısında bazı şeyler elde etti. Rusya, yalnızca Polonya'nın yarısını topraklarına katmakla kalmadı, aynı zamanda üç büyük Baltık devletini Estonya'yı, Letonya'yı ve Litvanya'yı da işgal etti. Finlandiya, bir kış (1939-1940 kışı) aynı yazgıya uğramamak için

direndi, gene de bazı sınır bölgelerini Stalin'e bırakmak zorunda kaldı.

İkinci Dünya Savaşı

Fransa ve Büyük Britanya 1939'da, ne maddi yönden ne de moral yönden Hitler'e başarıyla karşı koyabilecek durumdaydı. Bunun sonucunda Almanya ve Müttefikleri (1940' tan başlayarak) İtalya ve (1941'den başlayarak) Japonya, savaşın ilk üç yılı içinde son derece büyük zaferler kazandılar. Polonya dört hafta içinde baştan başa istila edildi ve Almanya ile Rusya arasında bölüşüldü. 1940 ilkbaharında Almanlar, Fransa'ya, Belçika'ya ve Hollanda'ya karşı yapacakları olağanüstü başarılı bir saldırıya giriş olarak Danimarka'yı ve Norveç'i ele geçirdiler. Bu ülkelerin gösterdikleri direnme de, ancak birkaç hafta sürebildi. İmparatorluk Almanyasının gerçekleştiremediği şeyi Hitler gerçekleştirmişti; hemen tüm Avrupa kıtası muzaffer Alman ordusunun ayakları altındaydı. Amerika yansız kaldı, Rusya sindi. Yalnızca Büyük Britanya Alman bombardıman uçaklarına karşı başarılı bir hava savunmasına dayanarak ve Alman denizaltı saldırılarına karşı denizyollarını açık tutarak savaşmayı sürdürdü. Ancak kimse İngiltere'nin kaynaklarının Avrupa'yı başarıyla ele geçirmiş olan Alman devini yıkmaya yeteceğini düşünmüyordu.

1940 yılının sonbaharında, daha önce hava ve deniz üstünlüğü kazanmadan İngiltere'yi istila etmenin teknik güçlükleri Hitler'in, ordularını İngiltere yerine Rusya'ya saldırtmasının doğru olacağına inanmasına yol açtı. Nazilerin açıkça sözünü ettikleri Alman ırkı için gerekli yaşam alanı doğuda aranacaktı. Ayrıca Hitler, ideolojik nedenlerle komünistleri küçümsüyordu; dolayısıyla Stalin rejiminin yıkılmasının güç olmayacağını düşündü. Hemen tüm dış gözlemciler bu konuda Hitler'e katılıyordu, çünkü Rus or-

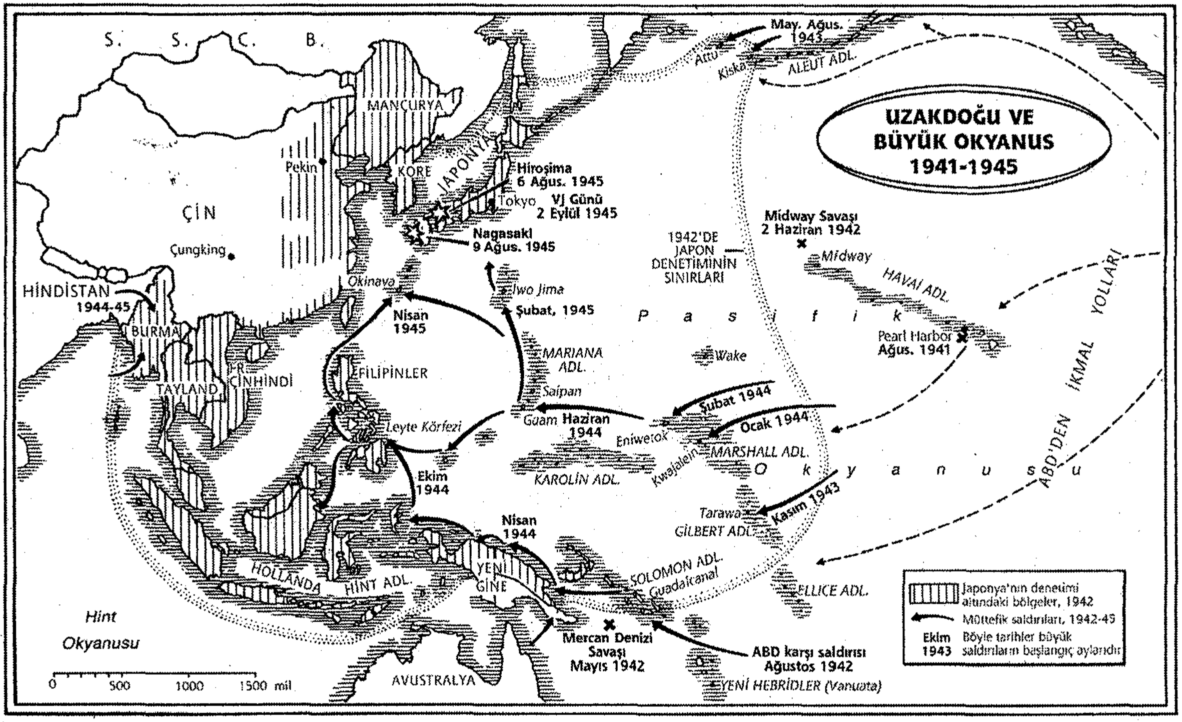

AVRUPA'DA
II. DÜNYA SAVAŞI
1941-1945
Mihver devletler denetimi altındaki bölgeler, 1942
Müttefik harekatı, 1942-45
Ekim 1942 Böyle tarihler büyük saldırıların başlangıç aylarıdır
NORVEÇ
FİNLANDİYA
Moskova
Aralık, 1941
S. S. C. B.
DAN.
VE Günü
7 Mayıs 1945
Berlin
Rusya'nın Almanları sonul geri püskürtmesi, başl. Ağus. 1944
Kursk, Temmuz 1943
Stalingrad, Kasım 1942
İNGİLTERE
ALMANYA
POLONYA
Atlantik
Okyanusu
D Günü
6 Haziran 1945
ÇEK.
AVUS.
MAC.
ROMANYA
FRANSA
Karadeniz
Hazar Denizi
YUGOSLAVYA
BULGAR.
Ağus. 1944
İTALYA
ARN.
YUNAN.
ABD VE KANADA'DAN İKMAL YOLLARI
İRAN
RUSYA'YA İKMAL YOLU
Kasım 1942
TUNUS
Temmuz 1943
Akdeniz
FAS
CEZAYİR
LİBYA
Ekim 1942
Süveyş
MISIR
Kızıl Deniz
Basra Körfezi

dusu, 1930'larda subayları arasında yapılan bir toptan temizlik hareketinden yeni çıkmıştı ve bu temizlikten sonra girdikleri sınavda (1939-1940'ta) sayıca kendilerinden küçük Fin birlikleri, Finlandiya'ya saldıran Rus ordularını aylarca durdurabilmişti.

Rusya'yı istila etmeden önce Almanlar, Balkanlarda son derece parlak bir başka "yıldırım savaşı"na girişerek üç hafta gibi kısa bir süre içinde Yugoslavya'yı ve Yunanistan'ı çiğnediler. Bundan sonra sıra Rusya'ya geldi ve 22 Haziran 1941 gecesi, Hitler'in orduları, savaş ilan etme formalitesine uymadan Rusya'ya saldırdı. Şaşılacak bir biçimde Stalin gafil avlandı. İlerleyen Alman zırhlı birlikleri, milyonlarca Rus askerini tutsak aldı. Başlangıçta görülen bu şaşkınlığa karşın, Rusların direnme istemi kırılmadı ve kış yaklaşırken daha da sertleşti. Almanların ikmal ve motorlu araç durumu kötüleşmeye başladı, ilerlemenin hızı kesildi ve Almanları durduran soğuk hava işe karıştı.

Kısa zamanda zafere ulaşacaklarından kuşkuları olmadığı için Naziler, Rusya'nın kışına karşı hiçbir hazırlık yapmamışlardı. Isı sıfırın epey altına düştüğünde Alman motorlu araçları ve insanları gereğince çalışamazlarken, soğuk havaya alışık olan Ruslar, Alman hatlarının en ileri uzantılarını Moskova'nın yakınında ve bazı başka noktalarda geriletmeyi başardılar. Böylece Hitler, ilk önemli gerilemenin acısını tatmış oluyordu. Bununla birlikte, Rusların istilacı Almanlara karşı genel bir saldırıya kalkıp kalkamayacakları, tam bir yıl geçmeden belli olmadı.

Almanların Moskova cephesinde ilk gerilemeleri, 6 Aralık 1941'de görülmüştü. Ertesi gün Japonya Pearl Harbor'daki Birleşik Devletler filosuna saldırdı ve böylece Amerikalıları savaşa sokmuş oldu. İlk birkaç gün içinde, Birleşik Devletler'in Japonya'nın yanı sıra Almanya'ya da savaş ilan edip etmeyeceği belli değildi. Hitler Birleşik Devletler'e savaş ilan ederek bu sorunu, Amerika hükümeti

UZAKDOĞU VE
BÜYÜK OKYANUS
1941-1945
S. S. C. B.
MANÇURYA
KORE
JAPONYA
Pekin
ÇİN
Çungking
HİNDİSTAN
1944-45
BURMA
TAYLAND
FR. ÇİNHİNDİ
FİLİPİNLER
Okinava
Nisan
1945
Hiroşima
6 Ağus. 1945
Tokyo
VJ Günü
2 Eylül 1945
Nagasaki
9 Ağus. 1945
Iwo Jima
Şubat, 1945
MARIANA
ADL.
Saipan
Guam
Haziran
1944
Leyte Körfezi
Ekim
1944
KAROLİN ADL.
1942'DE
JAPON
DENETİMİNİN
SINIRLARI
Midway Savaşı
2 Haziran 1942
Midway
HAVAİ ADL.
Pearl Harbor
Ağus. 1941
Pasifik Okyanusu
Wake
Şubat 1944
Ocak 1944
Eniwetok
Kwajalein
MARSHALL ADL.
Tarawa
Kasım 1943
GİLBERT ADL.
May. Ağus.
1943
Attu
Kiska
ALEUT ADL.
ABD'DEN İKMAL YOLLARI
Nisan
1944
HOLLANDA HİNT ADL.
YENİ GİNE
SOLOMON ADL.
Guadalcanal
ELLICE ADL.
Mercan Denizi
Savaşı
Mayıs 1942
ABD karşı saldırısı
Ağustos 1942
YENİ HEBRİDLER (Vanuata)
AVUSTRALYA
Hint
Okyanusu
0 500 1000 1500 mil
Japonya'nın denetimi altındaki bölgeler, 1942
Müttefik saldırıları, 1942-45
Ekim 1943
Böyle tarihler büyük saldırıların başlangıç aylarıdır

yerine çözmüş oldu. Bu, bir olasılıkla Amerikalıların, Almanlara karşı direnmeleri için Büyük Britanya'ya yardım etmeleri biçiminde öteden beri süren ve "savaşa varmayan" eylemlerinin, Hitler'i sinirlendirmesi sonunda verilmiş bir karardı.

Savaşa tam anlamıyla taraf olduktan sonra Amerikan politikası, Almanya'nın Japonya'dan daha korkulur bir düşman olduğu düşüncesiyle en büyük çabalarını Almanya üzerinde yoğunlaştırdı. Amerika'nın bu davranışı, Büyük Britanya ve Rusya ile ve Üç Büyükler çevresinde toplanmış olan daha küçük müttefiklerle işbirliği yapacağını gösteriyordu. Büyük Britanya ile Amerika arasında giderek oldukça etkili bir eşgüdüm kuruldu. Britanya'dan ve Amerika' dan gönderilen sivil ikmal maddeleri ve savaş malzemeleri Ruslara büyük destek olduysa da, Rusya her zaman işbirliğinden biraz uzak durdu. İlk önemli aylarda, Amerika'dan ve İngiltere'den gönderilen malların Ruslar tarafından teslim alınması birçok güçlüklerle karşılaştı ve Ruslar, kaynakları hakkında İngiliz-Amerikan strateji ve üretim planlarıyla SSCB'nin planları arasında bir eşgüdüm sağlanabilmesine olanak verecek kadar bilgiyi hiçbir zaman vermediler.

Amerika'nın savaş üretimi 1942 yılının sonbaharında sel gibi akan bir düzeye ulaşmak üzereydi. O zaman, Japonların kazandıkları ilk zaferler durduruldu, Pasifik'te ve Asya'da az çok kararlı bir cephe oluştu. 1942 Kasımında, Kuzey Afrika'da ilk İngiliz-Amerikan karşı saldırısı başladı. Bir sonraki yılın Mayısında, Almanlar ve İtalyanlar Kuzey Afrika'dan sökülüp çıkarıldılar. Bunun üzerine İngiliz-Amerikan birlikleri, önce Sicilya'ya, sonra da Güney İtalya'ya çıktı. Bunun bir sonucu olarak Mussolini (1943 Temmuzunda) iktidardan düştü. İtalyan hükümeti resmen savaştan çekildi; bununla birlikte İtalya, Avrupa'da çarpışmaların sona ermesine dek bir savaş alanı olarak kaldı.

Akdeniz'deki savaş hareketleri, Almanlar açısından bir yan sorun olmaktan öte önem taşımıyordu. 1942 ve 1943 yılları boyunca büyük çarpışmalar Rusya cephesinde yoğunlaştı. 1942 yazında Almanlar yeniden büyük bir saldırıya geçtiler ve Stalingrad'ın (Volgagrad'ın) bulunduğu noktada Volga Irmağı'na kadar ilerlediler ve burada durdular. Ruslar 1942 Kasımıyla 1943 Şubatı arasında, onları geri sürdüler ve sonra bu ordunun tümünü yok ettiler. Almanlar 1943 yazında yeniden saldırıya geçmeye kalkınca, Ruslar hızla durumu tersine çevirip kendileri saldıran taraf oldular. Bundan sonra Almanlar, Rus topraklarından adım adım çekilerek hep savunma durumunda kaldılar. 1944 yazının sonlarına doğru Rus orduları savaş öncesi sınırları geçip Berlin'e doğru ilerlemeye başladı.

Aynı yaz, İngiliz-Amerikan birlikleri (6 Haziran 1944' te) Normandiya kıyılarına çıkartma yaptı ve Ren'e doğru başarıyla ilerledi. Almanların 1944 yılının sonlarından önce kesin yenilgiye uğratılmasını öngören Müttefik planları yapıldı; ancak Alman direnmesi beklenenden daha inatçı çıktı. Alman direnişi, Rus ve Amerikan birliklerinin Elbe Irmağı yakınında birbiriyle karşılaştıkları 1945 Nisanına kadar sürdü. Almanya'nın yenilgiye uğradığı kesin olarak belli olunca, Hitler (1 Mayıs 1945'te) kendini öldürdü ve bir hafta sonra Alman Başkomutanlığı temsilcileri, Almanya'nın teslim olduğunu bildiren belgeyi imzaladılar. Nazi hükümetine gelince, savaşı kazanan devletler, onunla anlaşma koşullarını görüşmeyi kabul etmediler ve Almanya'yı askeri işgal bölgelerine ayırdılar. Her işgalci devlet (Rusya, Büyük Britanya, Birleşik Devletler ve Fransa) bu bölgelerde uygun gördüğü türde bir yerel yönetim kurmakta özgür kaldı. Tüm Almanya için ortak bir Müttefik politikası saptama çabaları ise çok geçmeden sonuçsuz kaldı ve sonunda Almanya, daha önceki İngiliz, Amerika ve Fransız işgal bölgelerinden oluşan daha büyük batı parçasındaki Federal

Alman Cumhuriyeti ve daha önce Rus işgal bölgesini oluşturan ve komünist yönetim altına giren doğu bölgesindeki daha küçük parçasında Demokratik Alman Cumhuriyeti olarak ikiye bölündü.

Avrupa, 1945 yılında, 1918 yılındaki gibi yıkıntıya dönmüş durumdaydı. Büyük hava saldırıları, Alman ve öteki Avrupa kentlerini yerle bir etmişti. Ulaştırma sistemleri büyük hasar görmüştü, ekonomik alanda her yer felç olmuştu. Gene de 1945'ten sonra Avrupa'da, 1918 sonrasından daha sarsıntısız bir derlenip toparlanma hareketi görüldü. Bunun başlıca nedeni, savaştan çıkan tüm devletlerin normal koşullara kendiliğinden dönüşün, artık söz konusu olamayacağını anlamış olmalarıydı. Bunun bir sonucu olarak, iki dünya savaşı sırasında ve 1930'ların depresyonuna karşı toplumsal ve ekonomik işleri yürütme yolunda geliştirilen yöntemler, savaş sonrası Avrupasının yeniden kurulmasında kullanıldı.

1949 yılından başlayarak ekonominin eski canlılığını kazandığı görüldü. Savaşın yol açtığı tüm hasar, şaşılacak kadar kısa bir süre içinde onarıldı. Avrupa savaştan önceki herhangi bir dönemde görülmeyen bir verimliliğe ve refaha ulaşma yolunda ilerledi ve bunu, hemen hemen tüm denizaşırı kolonilerini yitirmesine karşın başardı. Savaşların öncülük ettiği yeni toplumsal-ekonomik yöntemlerin barış çağında kullanılmasının bundan daha şaşırtıcı bir örneği düşünülemez. Avrupa'nın toparlanışı, onun savaşçı yanından geri kalmayacak biçimde, milyonlarca beceri sahibi insanın çabasının hemen hemen toplumun tüm kesimlerinin desteğini alan amaçlar yolunda eşgüdümüyle ne kadar büyük başarılar elde edilebileceğini gösterdi. Batı dünyasının yirminci yüzyılda elde ettiği büyük başarıların sırrı, her şeyden çok burada yatar. Hem komünist rejimler hem de komünist olmayan rejimler bu başarıyı göstermişlerdir. Japonya'da, çabaları çok büyük çaplarda odaklaştırma yolun-

da, Avrupa ile karşılaştırılabilecek ilerlemeler görülmüştür; bu yolda dünyanın öteki ülkeleri çok gerilerde kalmıştır.

Düşünce ve Kültür

Yirminci yüzyılın hangi olaylarının, ileride Batı düşüncesinin ve kültürünün gerçekten önemli yenilikleri olarak göze çarpacağını şimdiden bilemeyiz. Geleneksel değerlere ve varsayımlara meydan okunduğu, bunların birçoğunun atıldığı kuşkusuz. Ortaçağda ve yeniçağda yaşayan atalarımızın tanımladıkları biçimiyle Batı uygarlığı, belki de yıkılma süreci içinde. Belki de Çinliler, Hindular ve Müslümanlar geleneksel düşünce ve davranış alışkanlıklarının, çağrısız Batılı konuklarla baş edemediğini görünce, öteki uygarlıkların ondokuzuncu yüzyılda yıkılışlarına benzer bir biçimde yıkılmakta.

Öte yandan yirminci yüzyıl sanatında ve düşüncesinde yeni ve garip olan şeylerin, Batı kültürünün geçmişte görülen "Rönesans ve Reform", "Aydınlanma" gibi ya da bilinen öteki tarihsel etiketlerde belirtilen biçim değiştirmelerine benzer bir başka biçim değiştirmeyi oluşturduklarını öne sürmek de olanaklı. Biraz daha zaman geçmedikçe, değişmenin ve sürekliliğin öğeleri daha iyi ayrımlanacak duruma gelmedikçe, bu iki görüş arasında kesin bir yargıya varma olanağı gerçekten yok.

Bu gelişmelerin, Batı uygarlığının sürekliliğinin değil yıkılışının belirtisi olduğu görüşünü kuvvetle destekleyen bir öğe, yirminci yüzyıla kadar Batı dünyasında yaşayan insanların büyük çoğunluğunu, dünyanın öteki bölgelerindeki gibi çiftçilerin oluşturmamasıdır. Çiftçilik yapan insanların yaşamları, çok eski tarihlerden beri mevsimler tarafından düzenleniyordu. Çalışmaya, aile ilişkilerine ve dış dünyaya karşı takındıkları tutum, temelde, yinelenen günlük çiftçilik işlemleri tarafından biçimlendiriliyordu.

Topluma genel olarak yerleşmiş olan bu durum, yirminci yüzyılda ortaya çıkan sanayileşmiş toplumlarda ortadan kalkmaya başladı. Günlük yaşamın kent biçimleri, geçmişin kır yaşamı biçimlerinden büyük farklılık göstermekte. Bunun kültürü ve toplumu nasıl etkileyeceği, ileride görülecek. Ancak bu etki çok büyük olacağa benzer ve sanayi uygarlığının, insanların daha önce tanıdıkları herhangi bir toplumdan çok farklı bir uygarlık olmasına yol açacak kadar büyük olabilir.

Kent toplumlarında kitle iletişim araçlarının etkililiği ve etki alanlarının genişliği, yeni bir kültür döneminin başlangıcının işareti olabilir. Radyo ve sinema, 1920'lerde etkili olmaya ve 1930'lar gibi erken bir tarihte siyasal yaşam üzerinde de etki yapmaya başladı. Bunlardan çok daha güçlü olan televizyon, ancak II. Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıktı; ama o da, radyonun ve sinemanın etkilerine koşut etkiler yarattı. Bu tür kitle iletişim araçları, sınıf farklılıklarının ve yerel farklılıkların sınırlarının yıkılması yönünde etkili oldu. Etki alanları içinde kalan herkesi gittikçe daha fazla ortak bir düzeye yaklaştırdı. Bu iletişim kanalları (televizyonun görüntüsünün yarattığı etkinin de desteğiyle) söylenen sözcüklere, yazılan sözcüklerden daha büyük bir güç kazandırarak yüz yüze ilişkide görülene benzer durumlar yarattı.

Bu durum, insanların rasyonel boyutlarının altındaki yönlerine ve açıkça akıldışı yanlarına seslenebilmesine kapıları ardına kadar açtı. Ticari reklamcılık, sistemli bir biçimde duygu yüklü bir nesneyi şu ya da bu malla çağrıştırarak, rasyonel boyutun altındaki tepkileri harekete geçirmeyi hedef aldı. Örneğin Hitler'inki gibi güçlü siyasal akımlar da, son derece bilinçli bir tutumla aldatmaya, yalana başvurdu ve coşkuları ayağa kaldırmaya çalıştı.

Aslında I. Dünya Savaşı, milyonlarca kişinin, daha önce hiçbir zaman farkına varmadıkları ölçüde insan davranı-

şının akıldışı yönlerinin farkına varmalarına yol açtı. Sigmund Freud'un (ölümü, 1939) zihnin bilinçaltı düzeyine inme çabası, bu nedenle savaştan sonra Almanya'da ve çok geçmeden aynı zamanda Fransa'da, Britanya'da ve Birleşik Devletler'de aydınlar arasında ve sanat çevrelerinde geniş bir ilgi gördü. Ama komünistler ve Naziler, Freudcü düşüncelere hoşgörüyle bakmadılar ve böylece bu düşünce okulu, 1939'dan sonra daha çok İngilizce konuşulan ülkelerde gelişti.

Bu, daha da derin bir farklılığın göstergesiydi. Fransızca ve İngilizce konuşulan çevrelerde, sanat ve edebiyat bireylere seslenen, genellikle kamusal konulardan çok özel ve kişisel konularla uğraşan, daha çok bireysel bir ürün olarak görülmeye devam etti. Sanatçılar ve yazarlar, kendilerinin olan ve başkalarınınkine benzemeyen bir dünyayı keşfetmeye çalıştıkları için, başkaları tarafından anlaşılmaz duruma düşme tehlikesiyle karşı karşıya kaldılar. Örneğin, T.S. Eliot'un (ölümü, 1965) anlamı herkese açık olmayan şiirinin ya da James Joyce'un *Finnegans Wake*'inin sözcüklerle yaptığı cambazlık gösterilerinin tadına varabilmek için gerekli çabayı, ancak edebiyatla uğraşan küçük çevreler gösterdi.

Son derece ilginç bir durumla görsel sanatların, hatta bazı sanatçıların gerçeklik dünyasının herkesçe tanınabilir imgelerini yaratmaktan uzaklaştıkları durumlarda bile, daha geniş çevrelerin ilgisini çektiği görüldü. Bunun nedeni, fotoğrafik çoğaltma yöntemlerindeki gelişmelerin, bir sanat yapıtının (belki de üstünkörü) tadına varanların sayısını sınırsız artırma olanağı vermesiydi. Böylece tarihin çeşitli sanat biçemlerinin tümü, geniş halk kitlelerinin yararlanabileceği biçimde ortaya çıkınca, birbirinden çok farklı kaynaklardan gelen dürtüler, sanatçılara esin kaynağı olmaya başladı. Afrika sanatı ve öteki ilkel sanat yapıtları, etkileyici örnekler oluşturdu; bol ve çeşitli kişisel biçemler, yabanıl

otlar gibi ortalığı kapladı. Gene de fotoğraf, o zamana kadar görülmemiş ölçüde geniş bir halk çevresini, son derece yayılmış görsel sanat çeşitleriyle beslemeye yetişebildi.

Komünist Rusya'ya ve Nazi Almanyasına, farklı bir sanat anlayışı egemen oldu. Bilindiği gibi devrimin ilk yıllarında Rus sanatçıları, sanat alanındaki eski sınırlayıcı kurallara karşı çıktılar; ama Stalin yönetimi sırasında sanatçılar, devlete ve partiye hizmet etmek için örgütlendirildi ve hangi tür konuları işleyip hangi biçemleri kullanacakları kendilerine bildirildi. Kısacası sanat, halkın tutumunu ve davranışlarını etkileyecek bir araç olarak görüldü ve ancak hükümetin onayladığı davalara hizmet edeceği düşünülen yapıtların gün ışığına çıkmasına izin verildi. Hitler, kabul edilebilecek bir sanat biçemi tanımlamaktan çok, muhalif sanatçıları kovuşturmakla uğraştıysa da, benzeri bir sanat politikası izledi.

Kişisel çaresizlikle ve akıldışı olanla ilgili konulara kafa yormak, genellikle "kapitalist" sanatın ve edebiyatın özelliğiydi. Bu konuların vurgulanması, bilimin sürüp giden zaferlerinin yanında pek garip görünüyordu. 1920'lerde Werner Heisenberg, Erwin Schrödinger (ölümü, 1960) ve öteki bazı düşünürler tarafından geliştirilen kuantum mekaniği, son derece küçük atomaltı olgularının ele alınması için güçlü ve yeni matematiksel ve kavramsal bir araç sunmuşsa da, 1914 ile 1945 yılları arasında, doğa bilimlerinin biçimini değiştirecek ölçüde tümden yeni bir kavrayış ortaya çıkmadı. Einstein'ın görecelik kuramının öteki uygulamaları ve uzantıları kadar, daha eski bilimsel düşüncelerin uygulamalarında ve uzantılarında da sel gibi bir artış görüldü. Çok küçük parçacıklar dünyasının sırlarına inme yolundaki çabaların karşısında, çok büyük cisimlerle ilgili gökbilim çalışmalarında, tümüyle yeni gelişmeler sağlandı. Yıldızların (Einstein'ın formülüne göre) maddeyi nasıl enerjiye dönüştürebildikleri konusundaki ayrıntılı çalış-

malar, onların nasıl ışık saçtıkları konusunda çok inandırıcı açıklamalar sundu.

Kuramsal ilerlemeler, doğa bilimi alanında gösterilen çabaların, ancak küçük bir bölümünü oluşturuyordu. Kimyacılar, bazıları (naylon, etil, gazolin gibi) tüketim mallarında ve sanayide önemli kullanma alanları olan bir sürü yeni sentetik madde türettiler. Fizikçiler, atomları parçalayabilmek için elektronlara çok büyük hızlar kazandıran yeni ve güçlü makineler yaptılar. Atomu parçalamakla ilgili beceriler bile, II. Dünya Savaşı'nda yeni bir tür tüketim malını, ilk nükleer bombayı yapmak yolunda kullanıldı.

Savaş çağı bilginlerinin bir başarısı olan nükleer enerjinin denetim altında yavaş yavaş salıverilmesi, buluş sürecinde ortaya çıkan genel ve çok önemli bir değişikliğin örneğiydi. 1914'ten önce çoğu önemli buluşlar, az çok kendi başlarına çalışan bireyler tarafından yapıldı. Kaşifler ya da onların aracıları, çoğu kere yapılan buluşların uygulama alanında kullanılabilmesinden önce, bu buluşların değerini başka kişilere kabul ettirebilmek için büyük çaba göstermek zorunda kalıyorlardı. Fakat I. Dünya Savaşı ve daha açık bir biçimde II. Dünya Savaşı sırasında, buluşla uygulama süreçleri arasındaki bu geleneksel ilişki tersine döndü. Önce ne tür bir makine ya da silah istendiği saptandı; sonra uzmanlara istenilen nitelikleri sağlayabilecek bir şeyin projesini hazırlama görevi verildi. Böylece buluş, bilinçli ve hatta bir dereceye kadar denetlenen bir süreç durumuna geldi. Tankların ve uçakların ne zaman, hangi hızla, nerelere kadar ve ne kadar yük taşıyarak gidebileceklerini güvenle söyleyebilme olanağı doğdu, hatta bu tür gelişmiş modellerin planlarının hazırlanıp yapımına geçilmesinin, ne kadar zaman alacağını kabaca kestirmek olanak içine girdi.

Bilinçli buluşlar tekniği, savaş ve depresyon yıllarında geniş bir uygulama alanı bulan toplumsal ve ekonomik iş-

leri yönetme yöntemlerine benzedi. Süreç, önce kendisini oluşturan parçalara ayrıldı. Sonra, sürecin tüm olarak planlayanların istedikleri gibi gelişmesi için, işin çapında yapılacak genişletmelerde ya da yöntemde bir değişiklik yapmak gerekirse, karşılaşılabilecek darboğazlar araştırıldı. Sonra, çabalar ve buluş yetenekleri, uygulamanın sınavında tüm işle ilgili düşünce ufuklarını genişletebilecek kadar iyi bir sonuç veren yeni bir düşüncenin bulunmasına dek kritik noktalarda toplandı. Büyük sanayi kuruluşlarının mühendisleri ve tasarımcıları, öteden beri bu biçimde çalışmaktaydılar. Bu alanda yeni olan, önce işin kapsamı –planlanan amaçların normal birimi, artık tek bir fabrika değil tüm bir sanayi dalıydı– ve sonra da o sıradaki uygulama derecesinin ve maddi sınırlılıkların bir yolunun bulunup geliştirilebileceği varsayımıydı. Böyle bir tutum, olağanüstü sonuçlar doğurdu; buluşlar hızlandı, daha önce benzeri görülmedik bir hız ve kesinlikle bilinçli bir biçimde belli teknik sorunların çözülmesi yoluna yöneldi. Bu, bilmediği bir odaya doğru el yordamıyla ilerleyen kör bir adamın gözlerinin birden açılmasına benzer bir durumdu.

Bilinçli buluşlar yapılabileceğinin anlaşılması, insanın rasyonel düşünme yeteneğinin büyük bir zaferiydi. Rasyonellik, öteki alanlarda ve onlardan geri kalmayacak derecede toplumsal bilimlerde de dikkate değer zaferler kazandı. Örneğin ekonomi, John Maynard Keynes'in (ölümü, 1946) ve öteki ekonomistlerin çalışmalarıyla son derece büyük bir ilerleme gösterdi. İki savaş arası boyunca Büyük Britanya'yı etkilemiş olan depresyon üzerinde düşünen Keynes, parayla kredi hacmini etkileyen hükümet politikalarının, bir serbest pazar ekonomisinde bile ekonomik etkinliğin düzeyini saptayan baş etmen olduğunu gördü. Ekonomik etkinliklerin ayrıntıları hakkındaki gittikçe daha iyi düzenlenen istatistik verilerin desteklediği görüş, ekonomistlere, savaş yıllarında (ve daha önceki yıllarda) çok pahalıya pat-

layan ekonomik gelişme ve gerileme dalgalanmalarının, tümüyle önlenemese bile, hızını kesmek için vergi ve para politikalarında ne tür düzenlemeler yapılması gerektiği yolunda hükümet yetkililerine öğütlerde bulunma yeteneğini kazandırdı. Bu tür dolaylı denetim yöntemleri, gerçekten komünist güdümlü ekonomi yöntemlerinden daha başarılı olacağı yolunda umut verdi. Yani becerikli bir biçimde yönetilen pazar mekanizmalarıyla, daha iyi bir arz talep uyarlamasına ulaşılabileceği sanıldı.

İnsanın rasyonel yanının bilimde ve toplum yöneticiliği alanlarında kazandığı zaferlerin sürmesiyle, yirminci yüzyıl insanının bireysel dürtülerin ve davranışların akıldışı katmanlarının farkına varması şaşılacak bir zıtlık olarak görünür. İlkece, rasyonel hesaplama, hiç değilse tek olaylar ya da çok az sayıda olay yerine istatistikçe önemli sayılabilecek çoklukta olayların ele alınışında akıldışı davranışları hesaba katabilir. Ekonomi bilimini olanaklı kılan şey bu tutumdur. İnsanlar aynı zamanda –bu ister kadınları yeni bir sabun almaya kandırmak, ister halka belli bir adaya oy verdirmek, isterse askere yeni alınan kişileri buyruklara boyun eğen erler yapmak anlamına gelsin– insanın davranışlarını değiştirmek için, insan ruhunun akıldışı katmanlarına seslenmeye kalkınca da rasyonel hesaplamalara başvurulur.

Bu yöntemlerin topluma daha geniş ve daha sistemli bir biçimde uygulanması insanları, işleri yönetenler ve yönetilenler, koyunlar ve çobanlar, seçkinler ve kitle olarak bölecektir. Komünist toplumun, her meslekte önderlik sorumluluğunu parti üyelerinin omuzlarına yükleyerek, böyle bir ülküyü açıkça benimsediği söylenebilir. Faşist öğreti, isteme (iradeye) ve yürekliliğe akıldan çok önem verdi, ama aynı zamanda, seçkinlerden yana bir dünya görüşüne sahipti. Onsekizinci yüzyıldan kalan demokratik kuram, yöneticilerle yönetilenler arasında herhangi bir temel ayrı-

mı reddetti. Ne var ki, Avrupa'nın ve denizaşırı ülkelerin demokratik devletlerinde görülen kamu yönetimi ve çalışma yaşamı alanındaki uygulamalar da seçkinlerden yana bir kalıba uyar. Kitleye karşı seçkinler, akla karşı akıldışıcılık, kendiliğindenciliğe karşı denetim, yirminci yüzyıl Batı yaşamının her alanda görülen açık çelişkisinin çeşitli yönleridir.

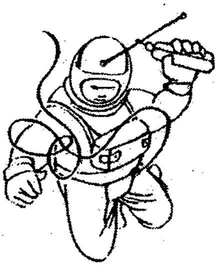
Öte yandan, Batılı olmayan toplumların arkeolojisinin ve tarih çalışmalarının, dünya tarihinin yazılabilmesi yolunda ilk kez gerçek bir olanak yaratmalarıyla, dünya olayları hakkında tarihsel bir görüşe sahip olma yolunda ondokuzuncu yüzyılda güçlenen eğilimin genişlemesini sürdürdüğü söylenebilir. Oswald Spengler (ölümü, 1936) ve Arnold Toynbee (ölümü, 1975) öteki uygarlıkları kendi uygarlıklarıyla eşdeğer toplumlar olarak ele alan bilginlerin en etkili olanlarıydı. Avrupa'yı, Çin'i ya da insanlığın bir bütün olan deneyiminin herhangi bir başka parçasını tam merkeze oturtup öteki parçalarını geçiştiren ya da dışarda bırakan tarih anlayışı, gerilemeye başlamıştır. Ancak onun yerini alacak olan insanlığın geçmişini anlama yolunda genel kabul gören bir tarih modeli daha ortaya konabilmiş değil. Marksist gelişme modeli –kölelikten serfliğe, kapitalizme, sosyalizme ve sonunda komünizme doğru gelişme kuramı– Sovyetler Birliği'nde dogmaya dönüşüp dondu; öteki ülkelerde bu model üzerinde bir görüş birliği ortaya çıkmadı.

Sayıları kararlı bir biçimde artan mesleklerin, entelektüel özerkliklerin bakış açıları arasındaki uyumsuzlukları kat kat artırmış olması, daha önceki çağların Batı geleneğinin çoğulculuğuna tümüyle uygun bir durumdu. Yeterince zaman perspektifine sahip olsak, günümüz insanlarına büyük bir kargaşa olarak görünen şeyler arasındaki birleştirici çizgileri de görebiliriz. Tarihte pek az toplum, Batı dünyasının yirminci yüzyılın ilk yarısında olduğu kadar

yenilikçi olabildi. Düşüncede ve uygulama alanında, bilimde, sanatta ve teknolojide, toplumsal ve siyasal örgütlenmede, ekonominin yönetiminde görülen yeniliklerin sürmesi, tüm dünyada Batı yaşam biçimlerinin egemenliğinin sürmesine yardımcı oldu ve Avrupa'yı, Avrupa'nın denizaşırı uzantılarını, yüzyılımızın ilk yarısında tüm insanları gitgide artan ölçüde parçaları birbirini karşılıklı etkileyen bir bütüne bağlayan, tüm dünyayı kapsayan kozmopolit kültürün yüreği ve merkezi yaptı.

OTUZUNCU BÖLÜM

1945'ten Günümüze Birbirine Rakip Dünya Sistemleri ve Kozmopolitlik

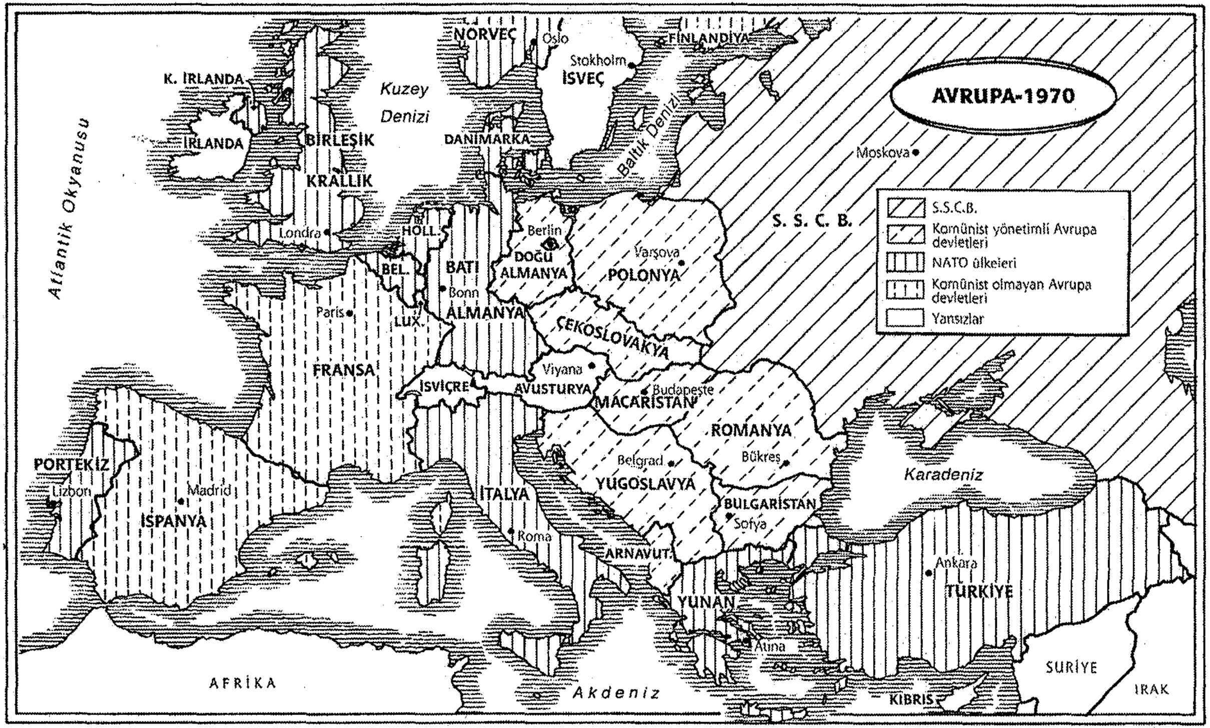

İkinci Dünya Savaşı'ndan önce uluslararası politikanın sahnesi Avrupa'ydı. Kıtanın eski ve ünlü ulusal devletleri olan Fransa, Almanya, Büyük Britanya ve İtalya, bu sahnede başrolleri oynuyordu. Uzakdoğu'da Japonya'nın emperyalist tutkuları ve Çin'in iç kargaşaları, oldukça bağımsız bir ikinci fırtına merkezini oluşturuyordu. Batı'nın horoz döğüşü alanına dönen Avrupa kıtası ile Uzakdoğu'nun bu er meydanı arasında, bunları birbirinden ayıran uçsuz bucaksız topraklarıyla, SSCB ve ona yakın bir büyüklükte olan Amerika Birleşik Devletleri bulunmaktaydı. Bu uyuyan devler, ideolojilerinin bir gereği olarak, iki savaş arasındaki siyasal manevralarda yalnızca

figüran rolü oynadılar. Koloni yöneticileri ve memurları, Afrika'da ve Güneydoğu Asya'da barışı korudular. İngiliz Uluslar Topluluğu –Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda ve Güney Afrika– uluslararası işlerle başkalarının uğraşmasından hiç de yakınmazken, Latin Amerika, Birleşik Devletler'in ekonomik gücünden rahatsız olmaya başladı.

İkinci Dünya Savaşı bu görünümü kökten değiştirdi. SSCB ve Birleşik Amerika bu savaştan yeryüzünün iki büyük devleti olarak çıktı. II. Dünya Savaşı'ndan önce bu iki ülkenin, Milletler Cemiyeti'ne ve iki savaş arası diplomasisinin öteki etkinliklerine özgürce ve birbirine eşit iki büyük güç olarak katılmakta isteksiz davranmalarına yol açan aynı ideolojik ilkelerin, bu kez hem Rusları hem de Amerikalıları, savaş sonrasında dünyanın her yerindeki olaylara ilgi duymaya itmiş olması ilginçtir. Marksist-Leninist ülküyü benimsemiş kişiler olarak Ruslar Asya'da, Avrupa'da ve dünyanın öteki herhangi bir bölgesinde önem kazanan komünist akımlara dostluk gösterme gereğini duyarken Amerikalılar, ulusların kendi yazgılarına kendilerinin karar vermeleri yolundaki Wilsoncu ilkeyi savunma adına, komünizmin dünya çapındaki yayılma hareketine dur demelerinin gerektiğini düşündüler.

Kuşkusuz bu "Soğuk Savaş" birden ortaya çıkmadı; çizgilerinin belirlenmesi zaman aldı. Çoğu Amerikalı 1945' te, önce babalarının 1918'de yaptığını yapmayı ve savaş bitince askerlerini geri çekip terhis etmeyi umdu. Barışın korunması işini "Büyük Devletler" arasında kurulacak sağlam bir görüş birliğinin desteğiyle Birleşmiş Milletler üstlenecekti. Bu yolda karşılaşılan büyük güçlük, 1918'den sonra olduğu gibi, 1945'ten sonra da büyük devletler arasında görüş birliğinin sağlanamaması oldu. Almanya ve Japonya ile yapılacak barış antlaşmalarının maddeleri üzerinde bir uzlaşmaya varmak için gösterilen tüm çabalar sonuçsuz kaldı. Bunun üzerine Birleşik Amerika hükümeti, askerle-

AVRUPA-1970
S.S.C.B.
Komünist yönetimli Avrupa devletleri
NATO ülkeleri
Komünist olmayan Avrupa devletleri
Yansızlar
Atlantik Okyanusu
K. İRLANDA
İRLANDA
BİRLEŞİK KRALLIK
Londra
Kuzey Denizi
NORVEÇ
Oslo
Stokholm
İSVEÇ
FİNLANDİYA
DANİMARKA
Baltık Denizi
Moskova
S. S. C. B.
HOLL.
BEL.
LUX.
Paris
FRANSA
BATI ALMANYA
Bonn
Berlin
DOĞU ALMANYA
Varşova
POLONYA
ÇEKOSLOVAKYA
Viyana
AVUSTURYA
İSVİÇRE
Budapeşte
MACARİSTAN
ROMANYA
Bükreş
Belgrad
YUGOSLAVYA
BULGARİSTAN
Sofya
Karadeniz
PORTEKİZ
Lizbon
Madrid
İSPANYA
İTALYA
Roma
ARNAVUT.
YUNAN
Atina
Ankara
TÜRKİYE
KIBRIS
SURİYE
IRAK
AFRİKA
Akdeniz

rini Avrupa'dan ve Japonya'dan çekmek için, Stalin Rusyası'nın yayılmacı tutkularının denetim altına alınmasına kadar beklemek zorunda olduğu sonucuna vardı.

Stalin'in savaş sonrası yıllarının sorunlarını tam olarak nasıl gördüğünü saptamak hâlâ bir tahmin işidir. Kendisinin öteki ülkelerin komünistlerine pek güveni yoktu ve 1945 yılında, olasılıkla Çin ve Doğu Avrupa komünist partilerin iktidara geçebileceklerini ummuyordu. Bununla birlikte Amerikalılara ve öteki gözlemcilere, Rusların her yerde komünist yönetimler kurmayı amaçlayan dünya çapında bir akımı çekip çevirdiklerine kolaylıkla inandırabildi. Stalin, savaş sonrası Rusyasında, ortodoks Marksizmi yeniden gündeme getirdi; bu öğreti, ilerde bir dünya devrimi olacağını öne sürüyordu. Ayrıca Stalin, Doğu Avrupa'nın 1944-1945 yıllarında Rus ordularının ele geçirdiği bölgelerinde koalisyon rejimleri kurdu; bu ülkelere, iki yıl içinde komünist parti diktatörlükleri geldi. Aynı zamanda Karadeniz'in ağzındaki Boğazlar'ın denetimini ele geçirmeyi, pek fazla istekli olmaksızın şöyle bir denedi ve İran'a yayılmak istediğini gösterecek bazı davranışlarda bulundu. O sıralarda Asya'da komünistler, Çin'in denetimini ellerine geçirmeye başlamışlardı; komünistlerce yürütülen gerilla hareketleri, öteki birçok Asya ülkesinde de iktidarı ele geçirmeye çalışmaktaydı. Batı Avrupa'daki komünist partiler de güçlüydüler ve durmadan devrimden söz ediyorlardı. Bu gelişmeler, bir olasılıkla Ruslara doğal, kaçınılmaz ve çok iyi gelişmeler, Marx'ın dünya devrimi kehanetinin gerçekleşmeye başlaması olarak göründü. Amerikalılar ve çoğu Avrupalı açısından ise, Moskova merkezli dünya çapında bir nifak hareketi savaş sonrası güçlüklerinin ve öteki toplumsal eşitsizliklerin olanak verdiği her yerde devrimi ve iç savaşı körüklemekteydi.

Yunanistan'da bir komünist gerilla hareketi başlayıp, buradaki hükümeti yıkma tehlikesi yaratınca, Amerika ge-

rillalara karşı savaşmak üzere işe karışmaya karar verdi. Başkan Truman, bu fırsattan 1947 Martında, nerede ve ne zaman olursa olsun iktidarı ele geçirmek için güce başvurduklarında komünist akımlara karşı çıkılması yönünde bir politikayı Kongre'nin onayına sunmakta yararlandı. Üç yıl sonra, Amerika'nın çabasının Yunanistan'da başarıya ulaştığı görüldü. Ancak dünyanın her yerindeki komünist akımları çekirdeğinde yok etme politikası, Birleşik Amerika'nın askeri ve ekonomik gücünün ötesinde bir işti.

Amerika'nın Soğuk Savaş Politikası, Avrupa'da çok başarılı oldu. 1948'de çeşitli Batı Avrupa hükümetleri bir "Avrupa'yı Yeniden Kalkındırma Planı" hazırladılar. Kongre, bu planın uygulanabilmesi için Amerikan fonlarını harekete geçirdi. 1953'te bu program resmen sona erdiğinde, gerçekten Avrupa'nın komünist denetimi altında olmayan her yeri, ekonomik refaha ve siyasal dengeye ulaşmıştı. Aynı yıllarda, Doğu Avrupa'nın komünist yönetimi altındaki tüm ülkelerinde Rusların beş yıllık planlarını örnek alan ekonomik planlar uygulanmaya kondu. Bunun sonucu da tüm Doğu Avrupa'da, oldukça hızlı bir ekonomik gelişmenin sağlanması oldu. Ulusal sınırları aşan pazarlar kurma ve ekonomik işbirliğini geliştirme çabaları, Batı Avrupa'da olağanüstü büyük başarılar kazandı. Doğu Avrupa'da ise, birbirlerinden farklı ulusal planlar arasında bir eşgüdüm sağlanması olanağının bulunmadığı anlaşıldı. Bir dereceye kadar bu nedenle, Batı Avrupa'nın ekonomik gelişmesi ve teknik ilerlemesi, Doğu Avrupa'nın 1960'larda sağladığı çok büyük başarıları aşabildi.

Gene de yerkürenin öteki köşelerinde, Ruslarla Amerikalıların dünyada neler olduğu ve bunlara karşı neler yapılması gerektiği yolundaki görüşleri, olgulara yeterince uymamaktaydı. Ruslar açısından değerlendirirsek, Batı ülkelerinde komünist akımların hızının 1948'den sonra kesilmesiyle, beklentilerle olgular arasındaki farkın daha da

arttığını görürüz. Çünkü devrimci Marksizm (hem Marx'ın hem de Lenin'in beklediği gibi) bir sanayi proletaryasının bulunduğu yerlerde değil, nüfusun büyük çoğunluğunu köylülerin oluşturduğu ve çağdaş sanayinin, ancak yeni yeni gelişmeye başladığı ülkelerde tutundu.

Olgulara uymayan ikinci nokta, zafere ulaşan devrimlerden, Marx'ın kehanetindeki gibi uluslararası kardeşliğin doğmamasıydı. Yeni komünist yönetimler, Ruslarla işbirliği yapmak yolunda fazla istek göstermediler. Özellikle Çinlilerin tutumu böyle oldu. Bununla birlikte, komünist kampta su yüzüne çıkan ilk bölünme, Stalin'in 1948'de Yugoslavya üzerinde denetim kurmaya kalkmasının, Yugoslavya halkının karşı çıkmasına yol açmasıyla görüldü. Bu tür sürtüşmelerin gerisinde, komünistlerin iktidarı ele geçirmeleriyle ulusçuluğun ve ırksal-kültürel gurur duygularının kökünün kazınamamış olması gerçeği vardı. Komünistlerin iktidara gelişlerinin, ulusçuluğun kökünü kazımak şöyle dursun, Asya komünist akımlarının komünist olduğu kadar da ulusçu olduğu ve beyaz ırkların emperyalizmine saldırırken, Fransızlarla İngilizler kadar, Ruslara da karşı olan ırksal duygularını harekete geçirmeye çalıştığı ortaya çıktı.

Rus ideolojisinin gerçeklerle uyuşmayan bir üçüncü noktası, ne Amerika'dan ne de Rusya'dan yana olan ülkelerde Avrupa koloni imparatorluklarının, II. Dünya Savaşı ertesi sona eriş biçimi konusundaydı. İngiltere, 1947'de Hindistan'dan çekilerek bu yolu açmış oldu. Müslümanlarla Hindular arasındaki güvensizliğin artması üzerine İngilizler, çoğunluğun yönetimi ilkesine olabildiğince uyarak ülkenin, bir Müslüman Pakistan ile bir Hindu Hindistan olmak üzere ikiye bölünmesine karar verdiler. İngiliz birlikleri çekilince, iki dinsel topluluk arasında büyük çatışmalar patlak verdi; binlerce insan öldürüldü ve birçok kişi kendi dindaşlarına sığınabilmek için bir bölgeden, yeni be-

lirlenen sınırları aşıp öteki bölgeye geçti. Başlangıçtaki bu talihsiz olaylara karşın, 1947'den sonra, Hindistan ve Pakistan kendi yönetimlerine kavuştular. Hindistan, okuma yazma bilmeyenlerin oranının çok yüksek olmasına, yoksulluğa ve dinsel farklılıklara karşın parlamenter, demokratik bir yönetim biçimine sahip olup bunu yürütebildi. Pakistan bunu yapamadı. Hindistan'ın bağımsızlığına kavuşmasının hemen ardından, İngilizler Seylan'dan ve Burma'dan da çekildiler, ama Malaya'da birkaç yıl daha kaldılar.

İngiltere, yönetimi devralabilecek yerel önderler bulur bulmaz kolonilerinden çekilmeye karar verince, kolonilerin boşaltılması süreci çok hızlandı. Öteki kolonici devletler de, İngiliz örneğini izlemeyi akıllıca bir tutum olarak gördüler. Böylece, 1957'de bağımsızlığını elde eden ilk Afrika kolonisi Gana (eski Altın Kıyısı) oldu. Bu tarihten beş yıl bile geçmeden, Portekiz Angolası ve Mozambik dışında hemen tüm öteki Afrika kolonileri bağımsız devletler durumuna geldiler.

Kuşkusuz Avrupalı kolonici devletler çekilme konusunda her zaman istekli davranmadılar. Örneğin Hollandalılar, kısa bir süre için Endonezya'daki yönetimlerini sağlamlaştırmayı bile denediler, ama silahlı bir direnmeyle karşılaşınca (1949'da) adayı bırakmaya karar verdiler. Fransızlar, kolonilerdeki durumlarını sağlamlaştırmak için, çok daha büyük bir çaba gösterdiler; fakat İngiliz koloni politikasıyla birlikte, Suriye'de ve özellikle Vietnam'da ortaya çıkan askeri direnişler, sonunda Fransızların bu çabalarını da boşa çıkardı.

En büyük acılara yol açan savaşım, çok sayıda Avrupalının yerleşip yurt edindiği Cezayir'de oldu. Cezayirli Müslümanlar karışıklık çıkarmaya ve bunun hemen ardından bağımsızlıklarını kazanmak için savaşmaya başlayınca, Cezayir'de yerleşmiş olan Avrupalılar, onlara karşı savaşa gi-

riştiler. Fransız kamuoyu önce onları destekledi, ama savaş uzayıp gidince, Fransız halkı, ülkeyi iç savaşın eşiğine getirecek kesinlikte ikiye bölündü. Bu durum, General Charles de Gaulle'ün iktidara geri dönmesine yol açtı. De Gaulle, savaş sırasında Özgür Fransa Hareketi'nin başına geçmiş ve yeni kurulan Fransız hükümetinde 1945-1946'da kısa bir süre başbakanlık yapmıştı. 1958'de, anayasayı, devlet başkanına daha büyük yetkiler verecek biçimde değiştirttip bu anayasaya göre devlet başkanı seçildiği zaman, yetkilerini Cezayir'de barışı gerçekleştirmek için kullandı. Yedi yıl süren bir savaştan sonra, 1962'de hükümet, ezici bir çoğunluğun Cezayir'e bağımsızlık tanınması görüşünü destekleyen bir halk oylamasının sonucunu benimsedi.

Avrupa'nın kolonici imparatorluklarının böyle hızlı ve çoğu örnekte az çok barışçı çekilişleri, bir dereceye kadar Avrupa hükümetlerinde görülen değişikliklerin sonucuydu. Örneğin 1946'da iktidara gelen Büyük Britanya İşçi Partisi, ilke olarak emperyalizme karşı çıktı ve ülkenin, yalnızca Hindistan'daki değil, fakat dünyanın öteki bölgelerindeki koloni sorumluluklarından da kurtulmasını istedi. Bir başka etmen, doğrudan doğruya çeşitli koloni halkları arasında siyasal bilincin artmasıydı. Bağımsızlık akımları yabancı yönetimlere karşı direnme hareketlerine yol açtı ve aynı zamanda görevi Avrupalı kolonicilerden devralabilecek siyasal örgütleri yarattı. Şaşılacak durum, Belçika Kongosu gibi bağımsızlık yolunda büyük dirençle karşılaşan ülkelerin, bağımsızlığın neredeyse bir armağan gibi verildiği ülkelere oranla, kendilerini yönetebilmeye çok daha iyi hazırlanmış olmalarıydı.

Güneydoğu Asya'da, Fransız egemenliğindeki Çin Hindi ülkesi Vietnam'a, Kampuçya'ya ve Laos'a bölününce, eski kültürel ve siyasal farklılıklar yeniden ortaya çıktı. Bununla birlikte başka yerlerde, Avrupalı yöneticiler tarafından çizilen hemen tüm sınırlar, yeni devletlerin de sınırları

oldu. Bunun nedeni, bağımsızlığını yeni elde etmiş hemen tüm ülkelerde, yönetim görevlerinin Avrupa türü okullarda okumuş kişilerin eline geçmesiydi. Geleneksel kabile grupları, Avrupalıların gelmesinden önceki beylikler ve benzeri topluluklar, beyaz koloni yöneticilerinin yerli ardılları tarafından yürütülen siyasal-yönetsel denetimlerden kurtulamadılar. Onlardan kurtulma yolundaki çabaların hiçbiri, örneğin Nijerya'da 1960'ların sonlarına doğru çıkan Biafra ayaklanmasındaki gibi başarıya ulaşamadı.

Birleşik Amerika da, Sovyetler Birliği de Avrupa koloni imparatorluklarının ortadan kalkışını iyi karşıladı. Kolonilerden çekilme hareketinin başladıktan sonra böyle hızla sürmesinin nedenlerinden biri de buydu. Gene de, ne Birleşik Amerika ne Sovyetler Birliği, bu yolda ulaşılan sonuçların hepsinden hoşnut kaldı. Çünkü çok sayıda "yeni ulus" Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda oy sahibi olmuştu. Bunlar, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda, komünistlerin önderdiğini yaptığı yanın ya da Birleşik Amerika yanlısı grubun içinde yer almayı açıkça kabul etmeyen bir "üçüncü dünya" bloku oluşturdu. Ayrıca, Rusların ve Amerikalıların bu konudaki ideolojik beklentileri de gerçekleşmedi. Koloni imparatorluklarının yıkılışı, Lenin'in öngördüğü gibi sosyalist devrimi hızlandırmadı. Avrupa'nın eski kolonici devletleri, gelişmelerini kolonilerini yitirdikten sonra da sürdürdü. Bu, devrimin Batı Avrupa'ya geçmesi gerekirken neden geçmediği yolundaki Lenin'in savlarını çürüttü. Çünkü Lenin, Batı proletaryasını, koloni halklarını sömüren ve Avrupa'nın devrimci bilinçlenmesini geciktiren bir sınıf durumuna gelmekle suçlamıştı. Bununla birlikte, Afrika'daki ve Asya'daki bağımsızlık hareketleri Amerika açısından da güven verici değildi. Bağımsızlık, demokrasiyi ve liberal kurumları getirmemişti, tersine bu ülkelere daha çok tek parti düzeni ve diktatörlük egemen olmuştu.

Dar bir ideolojik açıdan bakılınca, bu rejimlerin çoğunun Amerika'nın demokratik ülkülerine komünist rejimlerden daha yakın olduğunu söylemek, çoğu örnekte kolay değildi. Bununla birlikte komünist olmayan tüm dünya ülkelerinin barış ve güvenliklerinin temelini dinamitlemeye çalışan ve Moskova'dan yönetilen dünya çapında bir nifak hareketinin bulunduğu kanısı, Birleşik Amerika'da pek çok kişinin katıldığı görüş olmayı sürdürdü. Amerikan kaynaklarının Avrupa'ya denge getirmek için kullanılmasını haklı göstermek amacıyla, 1947-1953 yılları arasında öne sürülmüş olan bu görüş, Çan Kay-şek başkanlığındaki bir hükümeti destekleme yolunda Amerikan çabalarının, komünistlerin askeri başarıları karşısında bir işe yaramadığı, Çin'deki olaylar sonucu, daha da güçlendi.

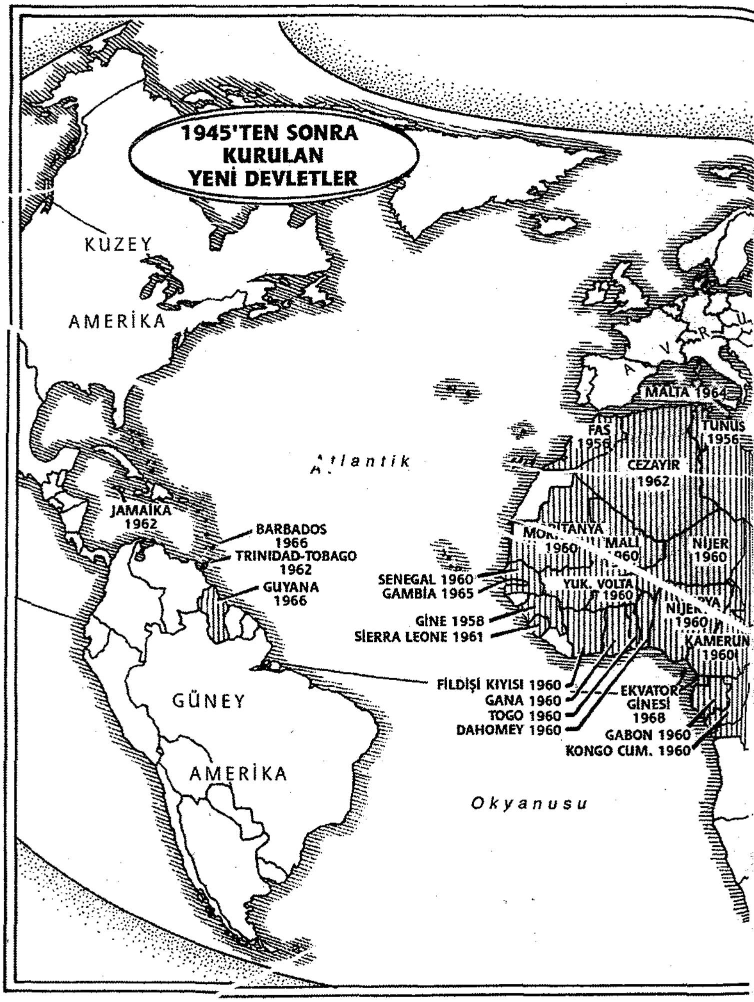
Kuzey Kore'deki komünist yönetim (1950'de) Güney Kore'ye saldırdığı zaman, Çin komünistleri ikidarı daha yeni (1949'da) ele geçirmiş bulunuyorlardı. Amerikalılar, Kuzey Kore'nin saldırısını, komünist yayılma planını gerçekleştirme yolunda atılmış yeni bir adım saydılar. Ruslar o tarihlerde Birleşmiş Milletler'in oturumlarını boykot ettiklerinden, Birleşik Amerika, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nde, saldırgan Kuzey Kore'ye karşı yaptırımlarda bulunulması yönünde oy verilmesini sağlayabildi. Bunun üzerine, Birleşmiş Milletler'in öteki üyelerinden gelen küçük askeri birliklerle birlikte Amerikan birlikleri, Kuzey Kore komünistlerine karşı savaşa katıldı. Kuzey Koreliler yenilmek üzereyken Çinliler yardımlarına koştular ve çok geçmeden, Birleşmiş Milletler güçlerini, savaştan önceki Kuzey ve Güney Kore'yi ayıran sınır çizgisine yakın bir noktaya kadar sürdüler.

Savaş alanında doğan, hiçbir gücün ötekini geriletemediği bir denge durumu, sonunda (1953'te) çabalarının sonucunu alamadıkları için iki tarafın da canını sıkan bir ateşkese yol açtı. Kore savaşından en kazançlı çıkan ülke,

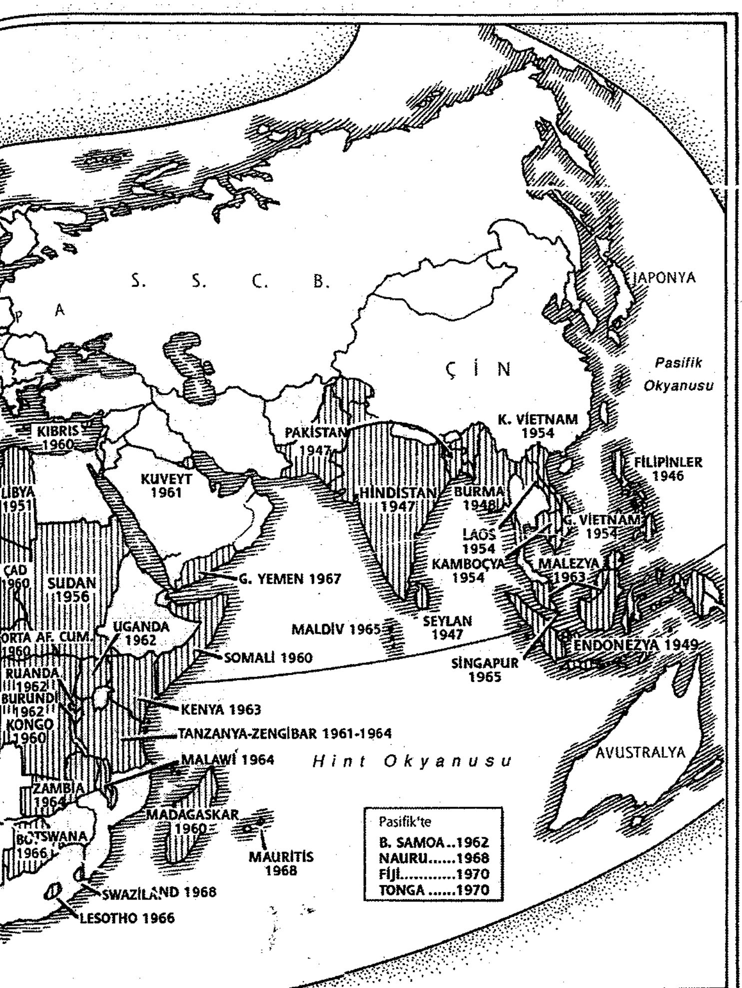
Birleşmiş Milletler birliklerinin gereksindiği malların başlıca satıcısı durumuna gelen Japonya oldu. Bu satışlar, Japon sanayisinin, İkinci Dünya Savaşı'nın yıkıntılarından kendini kurtararak yeniden derlenip toplanıp canlanması için gereksindiği dürtüyü veren talep artışını sağladı ve aynı tarihlerde Almanya'da görülen ekonomik toparlanma çabasını bile aşan bir kalkınmaya yol açtı.

Hem Birleşik Amerika'nın hem de SSCB'nin anında tüm kentleri yok edebilecek güçte nükleer silahlara sahip olmaları gerçeği, Soğuk Savaş boyunca uluslararası ilişkileri derinden etkiledi. 1945'te atom silahları yeni bulunmuştu ve savaş sırasında yapılan gizli çalışmalar sayesinde, yalnızca Birleşik Amerika'nın elinde vardı. Ancak Rusya, bozulan dengeyi yeniden kurmak için elinden gelen çabayı gösterdi. Alınan sonuçta, casusların derledikleri teknik sırların yardımı olduysa da, Rus bilim adamlarının ve mühendislerinin Amerika'nın atom silahlarının aynısını çok kısa bir süre içinde yapabilmeleri Batılı uzmanların çoğunu şaşırttı. İlk Rus atom bombası denemelerinin (1949'da) gerçekleştirilmesi üzerine, Birleşik Amerika daha güçlü bir nükleer savaş başlığını, enerjisini güneşin ve yıldızların yakıtını sağlayan hidrojen atomlarının parçalanması sürecinden alan Hidrojen Bombası'nı yapma yolunda çalışmalara başlanmasına karar verdi. Ruslar da hemen aynı tarihlerde, aynı kararı almış olmalılar. Bu yoldaki kararı ne zaman almış olurlarsa olsunlar, Amerika'dan yalnızca birkaç ay sonra ilk hidrojen bombalı savaş başlıklarını (1953 ve 1954 yıllarında) patlatmakta gecikmediler.

Yıkıcı silahlara sahip olma yolundaki bu hızlı tırmanışın hemen ardından, nükleer başlıkları gerektiğinde yeryüzü çevresinin yarısı kadar uzaklıklara taşıyabilecek yetenekte roketleri önce kimin geliştireceği konusunda bir başka yarış başladı. 1960'ların başlarına hem Rusya hem Birleşik Amerika, birbirininkine eşit güçte roketlere sahip

1945'TEN SONRA
KURULAN
YENİ DEVLETLER
KUZEY
AMERİKA
JAMAİKA
1962
BARBADOS
1966
TRINIDAD-TOBAGO
1962
GUYANA
1966
GÜNEY
AMERİKA
Okyanusu
MALTA 1964
TUNUS
1956
FAS
1956
CEZAYİR
1962
NİJER
1960
YUK. VOLTA
1960
KAMERUN
1960
SENEGAL 1960
GAMBİA 1965
GİNE 1958
SİERRA LEONE 1961
FİLDİŞİ KIYISI 1960
GANA 1960
TOGO 1960
DAHOMEY 1960
EKVATOR
GİNESİ
1968
GABON 1960
KONGO CUM. 1960

S. S. C. B.
A
ÇİN
JAPONYA
Pasifik Okyanusu
KIBRIS 1960
PAKİSTAN 1947
K. VİETNAM 1954
FİLİPİNLER 1946
LİBYA 1951
KUVEYT 1961
HİNDİSTAN 1947
BURMA 1948
LAOS 1954
G. VİETNAM 1954
KAMBOÇYA 1954
MALEZYA 1963
ÇAD 1960
SUDAN 1956
G. YEMEN 1967
MALDİV 1965
SEYLAN 1947
ORTA AF. CUM. 1960
UGANDA 1962
SOMALİ 1960
ENDONEZYA 1949
SİNGAPUR 1965
RUANDA 1962
BURUNDİ 1962
KONGO 1960
KENYA 1963
TANZANYA-ZENGİBAR 1961-1964
MALAWİ 1964
Hint Okyanusu
AVUSTRALYA
ZAMBİA 1964
MADAGASKAR 1960
BOTSWANA 1966
MAURİTİS 1968
SWAZİLAND 1968
LESOTHO 1966
Pasifik'te
B. SAMOA..1962
NAURU......1968
FİJİ...........1970
TONGA 1970

oldu ve taraflardan birinin düğmeye basmaya karar vermesinden yarım saat kadar sonra ötekinin kentlerini yok edebilecek biçimde ateşe hazır duruma geldiler. Tarihte benzeri görülmemiş olan bu durumun yarattığı dehşet dengesinin, iki ulusu, teknik becerilerini, saldırgan roketleri havada uçarken ülkeye zarar veremeyecek bir noktada durdurma yöntemleri geliştirmeye zorladığı anlaşılıyor. Bu önlemeye karşı alınan önlemler arasında, çok başlıklı füzeler ve uçarken kendilerini havada yakalayıp patlatacak füzelerden kaçabilecek biçimde yön değiştirebilen roketler de vardı. 1970'lerin başında, teknik üstünlüğü sürdürme ya da ele geçirme yolunda yapılan bu yarı gizli amansız yarışma, her iki devletin ulusal gelirlerinin çok önemli bir bölümünü yutmaya devam etti. Buna karşın, teknik alanda atılan hiçbir yeni adım, taraflara beklenmedik yıkıcı ve ülkenin tümünü yok edici bir saldırıyı önleyebilecek bir güvence sağlayamadı.

Nükleer savaş tehlikesi, hem Rusya'nın hem Amerika'nın güttüğü politikalar üzerinde sınırlayıcı etkiler yapmış olmalı. Bu iki büyük devlet, birkaç kez, nükleer silahların kullanılmasına yol açabilecek sürtüşmelerden kaçındılar. Birleşik Amerika, Kore Savaşı sırasında, Ruslar Çinlilerin yardımına gelip Üçüncü Dünya Savaşı'na yol açabilirler korkusuyla, Çin'i bombalamaktan kaçındı. Aynı nedenle 1956'da, ülkelerindeki komünist rejime baş kaldıran Macar isyancılarına yardım etme yolunda hiçbir girişimde bulunmadı. Benzeri bir tutumla Ruslar da, Birleşik Amerika Küba'ya Rus roketlerinin yerleştirildiğini ortaya çıkarıp bunların çekilmesini istediği 1962 yılında gerilediler. Birkaç gün süren gerginlikten sonra, Amerikalıların isteklerini yerine getirmeye karar verdiler. Birleşik Amerika'nın askeri gücüne eşit bir güçle karşı durmayı uman Kübalıların büyük bir düş kırıklığına uğramasına yol açan bir davranışla, füze rampalarını söktüler ve teknisyenlerini geri çektiler.

Rusya ile Amerika arasındaki silahlanma yarışının üzerinde durulmaya değer bir yan ürünü, uzayın keşfedilmesi oldu. Savaş başlıklarını dünya çevresinin yarısı kadar uzak yerlere taşıyabilecek güçte olan roketler, aynı zamanda dünya çevresinde dönen yapay uyduları fırlatabilecek güce de sahipti. Ruslar, 1957'de bu başarıyı gösteren ilk ulus oldu. Dört yıl sonra, Yuri Gagarin'in yeryüzü üzerinde bir yörüngede döndükten sonra yeryüzüne sağ salim inmesiyle, yeni bir atılım yaptılar. Rusların bu başarıları, Amerika hükümetini uzay teknolojisi için büyük kaynaklar ayırmaya itti. Bunun sonucunda, Amerikan uzay gemileri 1969'da, iki kez ayın yüzeyine inip başarıyla geri döndü.

Bu olağanüstü teknik başarılar, uzaydan yararlanılması ve uzayın keşfedilmesi yolunda atılan adımların, ancak birkaçıydı. Çeşitli gözlem araçlarıyla donatılmış insansız füzeler, Güneş sistemi içinde Merih'e, Venüs'e kadar ulaştı. Ayrıca çok sayıda yapay uydu, atmosferin çok yüksek noktalarına yerleştirilip, buralarda radyo ve televizyon dalgalarını yansıtmak, hava koşullarının fotoğraflarını göndermek ve askeri tesisleri gözetlemek işlevi gördü. Casus uydular, 1970'te Amerikalılar ile Rusların bir zamanlar titizlikle sakladıkları askeri sırların çoğuna ermiş bulunuyordu. Beklenenin tersine bu, iki tarafta karşılıklı bir güven yaratmış olabilir. Uydularla gözlemleme sistemlerinin, kıtalararası roketlerin yerleştirildiği yeraltı çukurlarının her birinin girişlerini saptayabilmesi, savaş ilan edilmeden beklenmedik saldırılara uğrama olasılığını azalttı.

Roket sistemlerinin gelişmesinin ve Birleşik Devletler ile Sovyetler Birliği arasında çıkacak ve iki ülkenin tüm insanlarını kapsayacak bir savaş durumunda doğması beklenen büyük yıkımın yarattığı korkunun beklenmedik bir başka yan ürünü oldu. İki büyük devletin birbiriyle savaşa varan bir çatışmaya istekli olmadıklarını ortaya koymalarından sonra, bu devletlerin müttefikleri, korkunç nükleer

silahların kendilerine karşı kullanılma olasılığının pek bulunmadığı sonucuna vardı. Çin komünistleri, Rusları gerçek devrimci Marksizme ihanet etmekle suçladılar. Ruslar bu suçlamaya, Çin'in yeni fabrikalar kurmasına yardımcı olan teknisyenlerini geri çekmekle karşılık verdiler.

Çok geçmeden, Çin-Rus tartışması bütün komünist dünyada yankılandı. Avrupa'nın komünist yönetimlerinden bazıları, Rusya'nın denetimine çok yakın olmaktan kaçabilmenin bir yolu olarak Çinlilere yaklaştı. Bazıları, Batı liberalizmiyle ilişki kurmaya başladı. Rusların öteki ülkelerdeki komünist rejimleri denetleyebilecek durumda olmadıkları açıkça ortaya çıktı. Komünist kampta, kökleri derinlere dayanan ulusal, kültürel ve ırksal düşmanlıklar, "gerçek" Marksist-Leninist çizgi adına öne sürülen kanıtların arkasına, o da yarım yamalak sığınılarak bol bol dile getirildi.

Benzeri bir gelişme, Amerika'nın Soğuk Savaş müttefikleri arasında görüldü. General Charles de Gaulle'ün yönettiği Fransa, 1966'da Kuzey Atlantik Paktı Örgütü'nden (NATO'dan) çekilerek mutlak egemenlik hakkını yeniden elde tutma yolunu seçti. Kuzey Atlantik Paktı, 1949'dan beri Batı Avrupa'nın Ruslara karşı savunmasını (içine Kanada'nın ve Birleşik Amerika'nın da alındığı) uluslarüstü bir temele dayandırarak eşgüdüm sağlayan örgüttü. Batı Avrupa'nın en güçlü devleti olan Federal Alman Cumhuriyeti 1970'te Sovyetler Birliği ile bu ülkedeki ticaret ve yatırım olanaklarını genişletme amacına yönelen görüşmelere başladı. Rusların yönettiği koalisyonla Amerikalıların yönettiği koalisyon arasındaki kutuplaşma, Soğuk Savaş'ın başladığı ve 1950'lerde siyasal koşulların dünyanın Soğuk Savaş'a en uygun yeri olmuş olan Avrupa'da bile sertliğini açıkça yitirmeye başlamıştı.

Soğuk Savaş'ın ikili basit kutuplaşmasını bozan bir başka etmen, dünyada yeni sorun odaklarının ortaya çık-

ması oldu. Rusya ile Birleşik Amerika'nın bu çatışmalara, komünizmle demokratik çoğulculuk arasındaki ideolojik karşıtlıkla ilişkili olmayan nedenlerden doğan durumlarda bile karışmaktan kaçınabilmeleri kolay değildi. Örneğin başlangıçta Birleşik Amerika'da oldukça büyük bir sevgi kazanan Küba Devrimi, daha sonra Küba hükümetiyle Amerikan hükümeti arasında tartışmalara yol açtı. Ruslar, bu durumdan yararlanmayı denediler, ancak Birleşik Amerika ile bir kapışma olasılığı doğunca, 1962'de aldıkları geri çekilme kararı, Küba rejimiyle Ruslar arasındaki ilişkilerin hızla soğumasına yol açtı.

Güney Vietnam'da komünizme karşı olan bir hükümeti desteklemek amacıyla işe karışanlarsa, bu kez Amerikalılar oldu. Geniş çaplı Amerikan askeri etkinlikleri 1964'te başladı; ancak bu etkinlikler, beklenilenden çok daha büyük bir direnişle karşılaştı. Vietnam'daki komünist akım halk arasında kök salmış, ulusçu ve ırkçı duyguları kendi yanına çekmeyi başarmıştı. Bu durum, komünist örgütleyicilere ve gerilla birliklerine, çoğu kez Amerikalı danışmanların elinde birer kukladan başka bir şey olmayan düşmanları karşısında sağlam bir üstünlük sağladı. Ne var ki komünistler, Amerikalıların bu geniş çaplı askeri müdahalesine, ancak Sovyetler Birliği'nden sürekli akan yardım sayesinde karşı koyabildiler. Rusların, Vietnam komünistlerine böylesine çok malzeme göndererek, Çin ile sıkı bağlar kurmalarını önleyip kendilerine kazanmayı düşünmeleri olasıydı; ancak kamuoyuna açıklanan görünürdeki amaç, elden geleni yapıp Amerikan emperyalizmini yenilgiye uğratıp geriletmek oldu.

Avrupa hükümetleri, Birleşik Amerika'nın Asya'daki serüvenini açıkça eleştirmeseler de soğuk karşıladılar. Komünist olmayan Asya devletleri ise, Fransız egemenliğinden yenilerde (1954'te) kurtulmuş bir ülkedeki, daha çok beyazların emperyalizminin yeniden kurulmasına benze-

yen bu Amerikan girişimini destekleyip desteklememekte kararsız kaldılar. Çoğu Amerikalı, dünya barışının sağlanabilmesi için komünist yayılmasının bir kez daha önlenmesi gerektiği yolundaki Birleşik Amerika hükümetinin resmi görüşünü benimsediği için, bu tutum karşısında şaşkına dönmekten başka bir şey yapamadılar. Amerikan toplumunun önemli kesimleri, 1960'ların sonlarına doğru bu Soğuk Savaş öğretisinden kuşku duymaya başladı; ancak dünyada olup bitenleri açıklayan başka hiçbir yorum herhangi bir genel kabul kazanamadı. Tersine, iç çekişmeler ve kışkırtmalar arttı, Amerika'nın temel doğruları üzerine halkın kafasındaki sorular gittikçe çoğalma eğilimi gösterdi.

Dünyanın, komünist ve komünist olmayan blok kutuplaşmasına tam uymayan bir başka bölgesi Ortadoğu idi. İsrail Yahudi Devleti, 1947'de bir dereceye kadar (Filistin'i I. Dünya Savaşı'ndan beri yönetmiş olan) Büyük Britanya'ya ve bir dereceye kadar da, İslam fetihlerinden beri Filistin'de yaşayan Araplara yöneltilmiş bir silahlı eylem sonucunda kuruldu. Yahudiler, II. Dünya Savaşı sırasında Hitler'in Avrupa'daki Yahudi topluluklarını yok etmek için gösterdiği çabanın tutuşturduğu ulusçu ve dinsel duygularla harekete geçmişlerdi. Gerçekten milyonlarca Yahudi, Avrupa'daki yurtlarından sökülüp atılmış, Nazilerin çalışmalarına gereksinim duymadıkları milyonlarca Yahudi de, özel olarak yapılmış gaz odalarında öldürülmüştü. Kadın, erkek, çoluk çocuk en az altı milyon Yahudi, Naziler tarafından yok edilmişti. Bu kıyımdan kurtulanlara, Avrupa'da eski yaşamlarına yeniden başlamak güç geldi. Bu nedenle çok sayıda Avrupa Yahudisi, baskı altındaki bir azınlık olmaktan kurtulmanın tek yolunun, Yahudi dininin biçimlendiği Filistin'e, Kutsal Ülke'ye göçmek olduğu sonucuna vardı. Ancak Filistin'de bir Yahudi çoğunluğunun sağlanması ve bir Yahudi devletinin kurulması, burada yaşamakta olan Arapların büyük çapta yerlerinden edilmelerini gerek-

tirdi. Yahudilerin işe girişip kuvvet yoluyla İsrail'i kurmaları, Filistin'de yaşayan Araplar kadar komşu Arap ülkelerinde de derin bir kırgınlık yarattı. İsrail'in kuruluşu (İslam toplumu içindeki Hıristiyanlara olduğu gibi Yahudilere de hoşgörülü, ama Müslümanlardan daha aşağı bir konum tanıyan) *Kur'an*'ın buyruklarıyla olduğu kadar, ulusal onurla da uzlaştırılabilecek bir şey değildi. Bu nedenle, Birleşmiş Milletler (1947'de) Filistin'in Araplar ile Yahudiler arasında bölüştürülmesi gerektiği yolunda bir karar aldığı zaman bile, hiçbir Arap hükümeti İsrail'in varlığını kabul etmeye hazır değildi. Bir Birleşik Arap Cumhuriyeti yaratarak Arapların bölgedeki konumunu güçlendirme yolundaki çabalar pek başarılı olmadı. Suriye ve Mısır 1958'de birleştiler, ama öteki Arap devletleri buna yanaşmadı ve Suriye de 1961'de birlikten ayrıldı. Yoksulluğun ve teknik alandaki geriliğin yanı sıra parti çatışmaları ve bölgesel rekabetler, Arap ülkelerini etkilemeye devam etti. Fakat bu tür eksiklikler Araplar arasında, hem İsrail'e hem de birçok İslam ülkesinde o zamana kadar göze batmayan azınlıklar olarak yaşayagelmiş Yahudilere karşı bir nefretin körüklenmesine yardımcı oldu. Bunun sonucu, İslam dünyasında İsrail'e yeni bir Yahudi göçü dalgasının gelmesi ve İsrail'i başlangıçta olduğundan daha karışık Avrupa tipi bir toplum durumuna sokması oldu.

Ortadoğu'da güçlükle sağlanabilen barış, İsrail'le komşu Arap ülkeleri arasında 1948-1949'da, 1956'da ve 1967'de patlak veren üç savaşla darmadağın oldu. Her üç savaşta da Yahudiler Arapları yendiler.* 1967'de savaşı kazanan İsrail orduları, Yahudilerin denetimi altındaki toprakları Süveyş Kanalı'na ve Şeria Irmağı'na kadar genişlettiler, daha önce Arap ve İsrail bölgelerine ayrılmış olan Kudüs (Yeruşalim) kentinin tümünü ele geçirdiler.

* Son İsrail-Arap Savaşı 1973 yılında oldu. Öncekilerden farklı olarak bu savaşta Arapların İsrail karşısında en azından bir eşitlik sağladıkları görüldü (ç.n.).

Rakip devletlerin sağlayabildikleri silahların miktarı ve türü, bu parlamaya hazır durumu temelden etkiledi. İsrail, Fransızların da Cezayir'de Araplara karşı savaştıkları sırada Fransa'dan yardım gördü. Fransız politikası tersine dönüp Cezayirlilerle ve öteki Müslüman ülkelerle uzlaşmaya başlayınca, İsrail daha çok İsrail yanlısı duyguların güçlü olduğu Birleşik Amerika'ya yanaştı. Birleşik Amerika'da İsrail yanlısı duygular, özellikle Amerikan Yahudileri arasında çok güçlüydü. Ortak bir İngiliz, Fransız ve İsrail saldırısının Birleşmiş Milletler'in girişimiyle durdurulduğu 1956 yılından sonra Sovyetler Birliği, Mısır'a silah sağlama işini üstlendi. Bu olay, savaş sonrası dönemde Birleşik Amerika ile Sovyetler Birliği'nin bir uluslararası sorunda kendilerini rastlantı sonucu aynı safta buldukları birkaç örnekten biriydi. Ancak Ortadoğu'daki bu Rus-Amerikan işbirliği kısa ömürlü oldu. 1970'te, Birleşik Amerika'dan silah alan İsrail ile (öteki Arap ülkeleriyle birlikte) Sovyetler Birliği'nden silah alan Mısır'ın giriştikleri açık silahlanma yarışında, iki büyük devlet birbirlerinin karşısındaki eski yerlerini aldı.

Bu ve öteki sorunlar (Afrika ve Latin Amerika gibi) birçok bölgeyi dünya barışını her an tehdit eder duruma getirdi. Dünyanın bütün büyük devletlerinin içindeki gerginlikler de, dünya dengesinde kesin ve beklenmedik bir değişikliğe yol açabilecek bir devrimin kopabileceğini gösteriyordu. Ayrıca kentleri bir anda yok edecek, belki yeryüzündeki insan türünün ve hayvanlar dünyasının öteki yüksek türlerinin yaşamına son verecek bir nükleer savaşın yaratacağı kıyamet günü düşüncesi de, insanlığın tüm geleneksel davranışlarını ve değerlerini tehdit etmeye devam etti. Öteki devletlerin (Büyük Britanya'nın, Fransa'nın, Çin'in ve belki de İsrail'in) nükleer silahlar yapabilme yeteneğine ulaşmaları, herhangi bir uluslararası etkin denetim sisteminin karşılaşabileceği engelleri belki de bir nükleer savaş olasılığını artırdı.

Bununla birlikte, ilk atom bombasının atıldığı tarihten (1945'ten) bugüne kadar geçen yirmi beş yıl içinde, İkinci Dünya Savaşı sonrası döneminin özelliği olan birçok yerel savaşa ve sürekli diplomatik sürtüşmeye karşın, bu korkunç silah bir daha kullanılmadı. Silahsızlanma planları, ya da hiç değilse yeni ve çok daha pahalı silah sistemleri geliştirme çabalarının durdurulması üzerinde anlaşma, bir gün büyük devletlerin silahlanma yarışını sona erdirebilir, hiç değilse yarışa ara verilmesini sağlayabilir. Ancak bu yolda herhangi bir anlaşmanın gerçekleştirilip sürdürülmesi için gerekli karşılıklı güven ortamını sağlamak son derece güç bir iş olarak görünüyor. Siyasal gerginlikler, dünyanın iki büyük nükleer gücünün her olayda hemen şaşmaz bir biçimde karşıt yanlarda yer almalarına yol açtığı sürece, bu yolda büyük bir başarı sağlanamaz.

Toplumsal ve Kültürel Değişiklikler

İkinci Dünya Savaşı'nın sona erdiği tarihte, insanların içinde yaşadıkları toplumsal ve kültürel koşullar, ülkeden ülkeye olduğu kadar aynı ülke içinde de çok büyük farklılıklar gösteriyordu. Savaştan sonra görülen hiçbir gelişme, bu tür farklılıkları azaltamadı. Bu farklılıkların ayrıntılı bir biçimde betimlenmesi ise olanaksız. Burada yapabileceğimiz, dünya çapında ya da ona yakın bir kapsamda görülen eğilimler üzerine, birkaç genel gözlemde bulunmak girişiminden başka bir şey değildir.

Açık ve dörtnala giden bir olgu, nüfusta görülen hızlı artıştı. Dünyanın her yerinde nüfus arttı; fakat nüfusun en hızlı arttığı bölgeler, Asya'nın, Afrika'nın ve Latin Amerika'nın yoksul ve köylü sınıfının nüfusun büyük kesimini oluşturduğu ülkeler oldu. Bu ülkelerde görülen nüfus artışının baş nedeni, olasılıkla salgın hastalıkların yayılmasını önleyen temel kamu sağlığı önlemlerinin alınmasıydı. Dün-

yanın çoğu yerinde geleneksel aile biçimleri, toplumun varlığını, doğan çocukların yarıya yakın bir bölümünün ilk on yıl içinde ölmesine yol açan koşullarda sürdüren bir yapıya sahip olmuşlardı. Kamu sağlığını koruma önlemlerinin, aşıların, etkili sağlık yardımı olanaklarının, daha çok sayıda çocuğun çocuk sahibi olabilecek yaşa ulaşmasını sağlamasıyla, nüfus artışı hızla bir nüfus patlaması düzeyine vardı. Yeni ilaçların kullanılmasının ve mikropları yok edici kimyasal maddelerin püskürtülmesinin, kamu sağlığı görevlilerine tarihte ilk kez birçok salgın hastalığı denetleme, sıtmayı ve öteki bazı bölgesel hastalıkları geriletme olanağını verdiği II. Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde, dünyanın tüm köylü toplulukları böyle bir gelişmeden geçmiş görünüyor. Daha iyi tohumluklar, gübreler ve dağıtma kolaylıklarıyla yiyecek kaynaklarında sağlanan artış, nüfus artışına yol açan etmenlerden biri oldu. Gene de yiyecek artışı, dünyanın yoksul bölgelerinde aç midelerin sayısındaki artışa yetişebildi.

İnsanların sayılarının artışına yol açan bir üçüncü etmen, şiddete başvurma sonucu görülen ölümlerin azalması oldu. Savaşların sürmesine karşın, dünyada genelde adam öldürme olaylarının azalmış olması olasılığı akla yakın geliyor. Ne de olsa çağın hükümetleri, şiddet kullanmayı tekellerine almak için büyük çabalar göstermekteler ve bu yolda, iletişim alanındaki gelişmelerin kamu yönetiminin merkezileşmesine olanak vermesinin öncesinde ve denetimin günümüzdeki kadar etkili olmadığı günlerde sağlanandan çok daha başarılılar.

Ne var ki, nüfus artışı yeni yeni şiddet hareketlerine yol açma tehlikesi yarattı. İnsanların sayıca artışı, yoksul ülkelerdeki kitlelerin gereksinimlerini ve yükselen beklentilerini karşılayabilmelerini gittikçe güçleştirdi. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda kırsal nüfusun artışı, tüm geleneksel köylü toplumlarını büyük baskı altına soktu.

Topraklarında doyurucu herhangi bir yaşama kavuşma umutları olmayan milyonlarca genç insan, bir geçim kapısı bulma umuduyla kentlere göçtü. Eski köylülerden oluşan ve oradan oraya dolaşan bu insanlar, kentlerde refaha kavuşmanın kolay olmadığını gördüler. Bunlar, çoğu kez Marksist, bazen de başka sloganları kullanan aşırı siyasal akımların gelişmesine uygun ortam oluşturdular.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Asya'nın ve Afrika'nın çoğu bölgesinde ve Latin Amerika'nın bazı yerlerinde, siyasal iktidar bu kentlileşmiş eski köylülerin eline geçti. "Yeni uluslar"ın yöneticileri, geçmişte genellikle bu gruplardan gelen kişilerdi; bunlar, her zaman başarılı olmamakla birlikte, toplumsal yapıya isteklerine uygun yeni bir biçim vermek üzere büyük bir yüreklilikle harekete geçtiler. Bu yoldaki çabaları, genellikle sağlayabilecekleri en iyi silahlarla donattıkları bir silahlı kuvvetler kurma biçimini aldı. Bazen de eğitim yatırımlarının, ulaştırma sistemlerinin, fabrikaların ve öteki çağdaşlaşma öğelerinin kurulmasıyla sonuçlandı. Bu çabalar, her zaman devleti, ulusu ve halkı güçlü ve saygıdeğer kılma amacı çevresinde odaklaştı. Yakın geçmişteki tarihlerini ne kadar onur kırıcı bulurlarsa, geçmişten kurtulma istekleri o kadar büyük oldu.

Bu tür devrimci grupların iktidara gelmediği devletlerde de önderlerin toptan bir çağdaşlaşma çabasına giriştikleri görüldü. Bu, Avrupa'nın ve Amerika'nın en ileri sanayi ülkelerinde olduğu kadar, siyasal alanda tutucu rejimlerin iktidarda kaldığı bazı Asya ülkelerinde (örneğin Japonya'da) ve Afrika ülkelerinde (örneğin Güney Afrika Birliği'nde) görülen bir gelişmeydi. Stalin'in 1953'te ölümünden sonra bile Sovyetler Birliği'ne, ülkelerinin ekonomisini ve teknolojisini, ne pahasına olursa olsun çağdaşlaştırma politikası izleyen kişiler egemen oldu.

Çağdaşlaşma, gittikçe geniş insan ve araç gereç kaynaklarının siyasal bakımdan saptanmış hedeflere ulaşılması

için bir araya getirilmesi anlamına gelmeye başladı. Bu nedenle çağdaşlaşma, çoğu önce I. Dünya Savaşı sırasında ortaya konan ve barış çağı önlemleri olarak ilk kez 1930'ların başındaki depresyon yıllarında kullanılan, kaynakların toptan harekete geçirilmesi (seferberlik) yöntemlerinin yayılmasına yol açtı. Komünist rejimler, bilindiği gibi daha çok Sovyetler Birliği'nden aldıkları yöntemlerle, köklü toplumsal seferberlik eylemlerine başvurdu. Birleşik Amerika da dışında kalmamak üzere, büyük devletlerin askeri kuruluşları, komünist ülkelerin güdümlü ekonomilerine çok benzeyen ilkelerle yürütülmekle birlikte, kapitalist rejimler, çoğu kez halklarını seferber etme ve öteki kaynaklarını birbirine rakip hedefler arasında dengeli bir biçimde dağıtma yolunda, daha kurnazca hazırlanmış ustalıklı mali yöntemlere başvurdular.

"Üçüncü Dünya" ülkeleri denen yerlerde, yani ne komünist ne de teknik alanda gelişmiş kapitalist blok ülkeleri içine giren uluslarda, her yerde görülen tek parti rejimleri ve askeri diktatörlükler, saptadıkları toplumsal, ekonomik, siyasal ve askeri hedeflere ulaşmak için çok çeşitli yöntemler kullandılar. Bu tür çabalar genellikle, başka nedenle olmasa bile, kamu yönetimindeki ve teknik alanlardaki uzmanlık eksiklikleri nedeniyle, hem komünist hem kapitalist seferberlik yöntemlerinden daha az etkili oldu.

Kaynakların toptan harekete geçirilmesi ve çağdalaşma çabaları, her yerde orduya büyük bir önem verilmesine yol açtı. Emir komuta zinciri en kolay ve en açık yönetim olarak örneklik etti ve silahlanma yarışı, kendilerini iç ya da dış düşmanlarının tehtidi altında gören hükümetlerin, hizmetlerinde yeni yeni insan ve araç gereç kaynaklarını kullanma olanağı sağladı. Özellikle tüm ulusal üretimlerinin büyük bir bölümünü, yeni ve son derece karmaşık silah sistemlerini yapmak ve bu sistemleri sürdürmek için kullanan iki büyük devlette görülen durum buydu. Afrika'nın,

Asya'nın ve Latin Amerika'nın güçsüz devletleri de dışardan silah satın almak için kaynaklarını zorladılar. Bazen herhangi bir karmaşık silah sistemini sürdürmek için gerekli yedek parçaları sağlamak amacıyla, tek bir büyük yabancı devlete bağımlı duruma gelerek egemenliklerine gölge düşürdüler. Bu durum, Hindistan ve Pakistan tank birliklerinin birkaç gün savaştıktan sonra, her iki orduya bu tankları vermiş olan Büyük Britanya'nın birkaç haftadan uzun süre kullanabilmek için gerekli yedek parçaları vermemesi üzerine, savaşın durduğu 1965 yılında canlı bir biçimde gözler önüne serildi.

Bürokratikleşme, çağdaşlaşmayla ve askerileşmeyle el ele gitti. Devlet gittikçe artan işlerin sorumluluğunu üstlenince, seçimle değil atamayla görevlendirilen devlet memurları, siyasal kararların alınmasına gittikçe daha büyük oranda katılmaya başladı. Ancak her bürokrasi, devlet bürokrasisi değildi. Bazen dünya pazarlarına ulaşmak amacıyla birçok ülkede etkinlik gösteren büyük şirketler de, birbirlerinden çok uzak yerlerde yaşayan çok sayıda insanın uzun yıllar süren çalışmalarını birleştirecek bürokratik yöntemleri kullandı. Bürokrasi bu çapta bir eşgüdüme gerçekten ulaşabildiği ölçüde, bireylerin "sürüden ayrılarak", yani resmi yükümlülükleri, yetkileri, hakları ve ayrıcalıkları kabul etmeyerek kişisel bağımsızlıklarını kazanma yolunda çaba harcamaları, hiç de bürokratik erk üzerinde herhangi bir etkili denetim sağlayabileceğe benzemiyor. Öte yandan, etkili bir bürokratik eşgüdümün kapsamının sınırlarına ulaşıldığı yolunda bir belirti de görünürde yok. İşin ters yanı, bu yolda bir protesto hareketinin etkili olabilmesi için, bürokratik bir biçimde ve bürokratik yollarla yapılmasının gerekli oluşu. Bürokrasiye karşı çıkanların örgütlenmekten sistemli bir biçimde kaçınmaları, onları, çabalarının hep etkisiz kalması yazgısıyla karşı karşıya bırakmakta.

Verilerin biriktirilmesi ve kullanılması yolunda İkinci Dünya Savaşı'ndan beri sağlanan teknik gelişmeler, bürokrasinin etkinlik alanını daha da genişleteceğe benziyor. Önce İkinci Dünya Savaşı sırasında geliştirilen elektronik bilgisayarlar, yalnızca envanterlerin kâr ve zarar hesaplarının ve uzay uçuşlarının değil, ilkede bile olsa, bireylerin yaşamlarını denetleme olanaklarını da sağladı. Belki düşten başka bir şey olmayan kişisel özerkliğe değer veren insanlar için, bundan daha büyük bir tehlike ise, biyoloji biliminde görülen son gelişmelerin, çok geçmeden gerçekleştirilebileceğini gösterdiği gibi, insanların genleriyle bilinçli bir biçimde oynayabilme olanağının doğmasıdır. 1953'te James Watson ve F. H. C. Crick, bitkilerin ve hayvanların kalıtımsal özelliklerini kuşaktan kuşağa geçiren DNA* molekülü için bir model geliştirdiler. Akıl almayacak kadar karmaşık DNA yapısı üzerinde o tarihten beri yapılan araştırmalar, Watson'un ve Crick'in modellerinin doğru olduğunu ortaya koydu. Fakat DNA yapısı içinde atomların dizilişlerindeki değişmelerin, türler ya da bireysel organizmalar arasındaki farklılıklara nasıl yol açtığı daha kesinlikle ortaya konamadı. Bu ayrıntılar bilinebilirse işte o zaman, bunu izleyecek adım, belki de "insansonrası" varlıklar adını vermemiz gerekecek canlıları üretecek biçimde bilinçli değişiklikler yapmak olacaktır.**

Biyolojik evrimi denetleme tekniklerine hiçbir zaman ulaşılamama olasılığı da var elbette. Buna ulaşamadan nükleer savaş insanlığı tümüyle yok edebilir; sanayi atıkları yeryüzünün çevresel koşullarını, bildiğimiz türden bir insan yaşamını olanaksız kılacak biçimde temelden bozabilir;

---

* Dezoksiribo Nükleik Asit (ç.n.).

** Yazarın sözünü ettiği olanak yolunda ilk adım, 1979 Nobel Tıp Ödülü'nü kazanan Amerikalı Dr. Daniel Nathans ve Dr. Hamilton Smith ile İsviçreli Werner Arber'in DNA sarmalını parçalamaları ve Fransız Pierre Charbon'un ekibinin de bir genetik malzemenin (bakteri plazmitinin) bir bölümünü çıkarıp yerine başka genetik malzemeden alınmış parçayı eklemeyi başarmasıyla atılmıştır (ç.n.).

nüfus patlaması ise, tüm bilimsel araştırma araçlarını ve yetkinleştirilmiş makine teknolojisini alaşağı eden bir kitle açlığı yaratabilir.

İnsan geleceğini düşünürken, aklına bu tür toptan yıkım görüntüleri kolayca takılabilir. Öte yandan, dünya tarihinin aklı başında herhangi bir değerlendirilmesi, insan yaşamını etkilemeyi sürdüren tutucu güçlerin varlığını kabul etmemizi gerektirir. İlk uygar toplumları belirleyen özellikler, varlığını hâlâ sürdürüyor. *"Plus ça change, c'est plus la même chose"** deyişinde bir gerçek payı var. Örneğin Çin komünistleri, Konfüçyüsçü felsefeyi reddettilerse de, Çin'in Konfüçyüsçü dönemlerinde ortaya çıkan yeni bir hanedanın davranışlarıyla son derece benzeşen davranışlar gösteriyorlar. Aynı biçimde Müslüman toplumlarda, geçmişlerinden gelen Batılılara karşı sevgisizlik tutumu sürmekte. Bu da onların, Avrupalıların ve Amerikalıların becerilerini taklit etmekte, öteki kültürlerin mirasçısı olan halklardan daha büyük güçlük çekmelerine yol açtı. Ve Hindistan'ın siyasal çoğulculuğu ile darmadağınık kamu yönetimi, Hintlilerin İngiliz yöneticilerden ya da öteki yabancılardan öğrendiklerinden çok Hindu geleneklerinden gelmedir.

Öteki uygarlıkların dinsel geleneklerinin, çağdaş Batı gelişmesinin ana çizgisine bilinçli olarak karşı çıkan bir tür sapma biçiminde Batı dünyasına sızdığını gözlemlemek de ilginçtir. Örneğin bazı Amerikalı Zenciler, İslamlık Batılı yaşama biçimine kuvvetle karşı çıktığı için, İslamlığa (elbet İslamlığın farklı bir biçimine) kendilerini kaptırdılar. Batılı yaşama biçimine karşı çıkan başkaları da, Zen Budizmini ya da esinlerinin hiç değilse bir bölümünü Hint kaynaklarından alan öteki daha bulanık gizemcilik türlerini yeğlediler.

* "Ne kadar çok değişirse o kadar aynı kalır"; "Ne kadar değişirse o kadar pekişir" biçiminde de çevrilebilir (ç.n.).

Tutucu Müslümanlar, Hindular, Budistler ya da Konfüçyüsçüler açısından bakarsak, bunların gelenekleri Batı toplumları için hangi rolü oynamışsa, Batı'nın kültürel geleneklerinin de, ama daha kapsamlı ve daha tehlikeli bir biçimde bu topluluklar için aynı rolü oynadığını görürüz. Çünkü Batı tekniklerini benimseyerek ve kendi toplumlarına uyarlayarak zenginliğe ve güce kavuşmak isteyen Asya'daki ve Afrika'daki tüm gruplar ve bireyler, daha tutucu dindaşları tarafından sapkın sayılmışlardır. Dünyanın geleneksel uygarlıklarının karşılıklı olarak birbirlerini etkilemeleri süreceğe benziyor; öyle ki önde gelen yerel gelenekler, her yerde esinlerini, hiç değilse bir dereceye kadar, bir zamanlar yeryüzünün yalnızca uzak bir parçasında var olmuş bir uygarlıktan ya da kültürel gelenekten alan muhalif grupla karşılaşacaklar. İletişimin hızlandırılması ve birbirine çok uzak bölgeler arasında gidip gelmenin gittikçe kolaylaşması, bu tür bir gelişme olanağını artırmaktadır.

Uzak geçmişten gelen her türlü mirasın toptan reddedilmesi, geçmişin kültürel kalıntılarının çok önemsiz sayılacak biçimde silikleşmesine yol açacak kadar güçlü olamaz. Bilindiği gibi dünyanın hemen her ülkesinde, gözü açılmış bir gençlik bulunmaktadır ve bunların birçoğu, atalarından kalan hiçbir şeyi kabul etmediklerini söylemekteler. Uyuşturucu maddelerin yol açtığı bir düş dünyası, gerçekten geçmişle (ve içinde yaşanılan çağla) hemen tüm bağları koparır. Ancak bu tür düşler süreğenleşir ve herkese yayılırsa bir toplumun, bir kuşak bile varlığını sürdürebilmesi olası değildir. Uyuşturucu madde kullanmaktan kaçınanlar, daha uzun yaşama ve arkalarında çocuk bırakma yolunda, daha büyük bir şansa sahip olacaklar. Bu nedenle insanların, ilerde de geçmişten "kaçmaları" olası görünmüyor. Geçmişin çeşitli yönlerine karşı tutkulu bir başkaldırma içinde olanlar bile geçmişin tutsağıdırlar. Şu anlamda ki, reddetmek için seçtikleri şeyler ve bunları red-

detme yolunda kullandıkları yöntemler, ellerinin altındaki kültürel miras ve eski düzenin savunucularının oynadıkları rollere karşı göstedikleri tepkiler tarafından belirlenmiştir.

İnsanları dayanabileceklerinden fazla zorlayan hızlı toplumsal değişme, geçtiğimiz yirmi beş yıl içinde olduğu gibi gelecekte de insanlığı etkilemeyi sürdüreceğe benziyor. Tüm süreç insanın rasyonel, disiplinli ve işbirlikçi yanlarıyla, gene her insanın ruhunda yatan yok etme dürtüsü arasında bir yarış olarak görülebilir. Bu yarış yeni bir şey değildir. İnsanlar her zaman sevme ve nefret etme, işbirliği yapma ve yıkma, düşünme ve çılgınlıklar yapma yeteneklerine birlikte sahip olmuşlardır. Aradaki yalnızca çap farkıdır; çünkü insanlar, şimdi ellerinin altında bulunan son derece büyük güçlerle, daha önce hiçbir çağda görülmeyen büyük yapıcı eylemlerde bulunma ya da onarılmaz yıkıntılara yol açma olanaklarına sahiptirler.

Daha geniş seçim olanakları doğdukça, insanlar özel yaşamlarında daha kaygılı duruma gelebilirler; çünkü kişisel davranışları yönetecek olan –ve her yerde yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bulunan– sağlam geleneksel kurallar bulunmadıkça, duruma uygun olmayan her türlü karar alınabilir. Ama bürokrasi, bu tehlikelere karşı son derece büyük bir sığınma alanı sunmaktadır. Dinsel ve öteki geleneksel davranış kuralları sisteminin bulunmadığı durumlarda, resmi kurallar ve düzenlemeler, onların bıraktığı boşlukları doldurabilir ve yaşamda da sık sık doldurduğu görülmektedir. Birkaç yıl içinde yeni giyiniş, davranış ve alışkanlık biçimleriyle yeni insanlar yaratılabilir. Böylece kişisel yalnızlığın ve sıkıntıların çareleri, partilerin dinsel ayinleri andıran törenlerinde, yinelenen bürokratik işlemlerde, askeri davranış kurallarında ve benzeri yollarda bulunacağa benziyor. Çarktan yeni çıkmış davranış kuralları bile, kendilerini oluşturan parçaları geçmişten alınan değerler üzerine kurmak zorundadır. Bu yeni davranışlar, dış

görünüşlerine, genellikle bu kuralları yaratanların tiksindikleri kişiler arasında görülen biçimlere bilinçli bir karşıtlık getirecek bir biçim verirler. Örneğin uzun saçın, 1960'larda Amerikan erkekleri arasındaki çekiciliğinin bir nedeni, askerlerden saçlarını kısa kestirmelerinin istenmesidir. Rusya kentlerinin halkı da, 1917'den beri Batı burjuvalarının giyinişi olan pantolon ve ceketi, köylülük durumundan kurtuluşlarının bir simgesi olarak seçmişlerdir.

Sanat, Bilim ve Teknoloji

Tüm dünyada 1945'ten günümüze (1970'e) sanat alanında görülen gelişmeler hakkında, akla yakın genel yargılarda bulunmak olanaklı görünmüyor. Bazı biçemler, örneğin havaalanı mimarisi, dünyanın her yerinde benimsendi. 1945'ten beri, sayı hesabına göre, daha önceki dönemlerde yazılandan fazla sözcük yazıldı ve daha çok kişi yaşamlarını çeşitli sanat dallarına adadı. Gelecek çağlar, belki de bu karışıklık içinden yüce olanı ayrımlayacak ya da sanat ve düşünce alanındaki büyük çaplı bireşimlerin ortaya çıkabilmesi için toplumsal değişmenin yavaşladığı dönemleri beklemek gerekecek. Çünkü gerçekten büyük ve klasik olmaya aday yapıtların yaratılabilmesinden önce, düşünürlerin ve sanatçıların kendi aralarında ve sanatçıyla aralarında ortak değerleri ve deneyimleri olan izleyicilere, dinleyicilere, seyircilere ve okuyuculara sahip olmaları gerekir. Böyle bir izleyici kitlesi bugün dünyanın çoğu yerinde yok.

Öte yandan sanat ve teknoloji, hiç kimsenin farklı alanlarda yapılan buluşları anlayamamayacağı ve izleyemeyeceği bir uzmanlık düzeyine ulaşarak dörtnala gelişmesini sürdürüyor. 1950'lerde ve 1960'larda önemli bilimsel atılımlar, özellikle moleküler biyoloji dalında toplandı. DNA' nın kimyasal yapısının anlaşılması, biyolojik moleküllerin ve biyolojik süreçlerin kimyasal çözümlemelerinden yal-

nızca biridir. Canlıların, hatta en basit canlının bile her yanının tam bir kimyasal tanımı, henüz bilimin ulaşabildiği sınırların ötesindedir; bununla birlikte organik olayları kimyasal görünümlerine indirgeme yolundaki gelişmeler olağanüstü başarı kazanmıştır.

Son derece duyarlı mekanik alıcılarla donatılmış roketlerin sağladığı olanakla, atmosferin ve uzayın keşfedilmesi yolunda yapılan çalışmalar, yerküremiz ve onun çevresi hakkında pek çok yeni bilgilere sahip olmamıza yol açtı. Radyo-astronomi, uzayın derinlikleri hakkında bize çok geniş veriler dizisi kazandırdı. Ay'a yapılan ilk başarılı inişler, ayın kabuğundan alınan küçük parçaların, çözümlenmek ve yeryüzü maddeleriyle karşılaştırılmak üzere, bilimsel araştırma laboratuvarlarına kadar getirilmesini sağladı.

Genel bir değerlendirme yapılacak olursa, insanın bilimsel bilgisinin kapsamı, bu alanda ve öteki alanlarda, daha önceki çağlarda görülmedik boyutlara ulaştı. Bu gelişmenin başlıca nedenlerinden biri, bilim adamlarının eline soyut kavramsal çalışmalarda bile kullanabildikleri çok büyük devlet fonlarının verilmesiydi. Böylece yalnızca ilginç bir sonuç alınabileceği umuduyla, gelişmiş ve pahalı araçları gerektiren deneylere girişilebildi. Mesleğinde belli bir yere ulaşan ve umut verici bir düşünceye sahip olan herhangi biri, bu düşüncesinin geçerliliğini deneyle sınama yolunda, parasal engellerle pek fazla karşılaşmadı. Bilim adamlarına, daha önceki hiçbir dönemde böylesine saygı gösterilmemiş ve de böylesine büyük ekonomik destek sağlanmamıştı.

Teknoloji alanında da durum böyleydi. Özel şirketler de, devlet memurları da, II. Dünya Savaşı'nın kazandırdığı deneyimle yeni tekniklerin geliştirilmesi yolunda yapılan sistemli araştırmalardan, bu yolda yapılan harcamaları karşılayan yararlar sağlandığına inanmış bulunuyorlar. Savaş

sırasında geliştirilen radar, nükleer enerjinin yavaş yavaş salıverilmesi ve uçaklarda jet itişinden yararlanılması barış çağında önemli uygulama alanları buldu. En göz alıcı yeni gelişmelerin, gene askeri alanda toplandığı görüldü; kaça patladığına bakılmaksızın, hidrojen atomlarının parçalanmasından elde edilen reaksiyonlar, kıtalararası roketler ve olağanüstü genişlikte ve güçte iletişim ve denetim ağları geliştirildi. Gene de bunlar, II. Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda görülen teknik yeniliklerin, ancak küçük birer parçasıydı. Yabanıl otları ve böcekleri yok eden ilaçlarla ve bilimsel bir biçimde saptanmış hayvan yemleriyle, daha uygun tohumlukların seçilmesiyle ve daha iyi tür hayvanların üretilmesiyle birlikte kimyasal (suni) gübreler, sanayide ilerlemiş tüm ülkelerde tarımı kökten değiştirdi. Bir bölümü inorganik maddelerden, bir bölümü organik maddelerden elde edilen bir dizi yeni ilaç, çoğu bulaşıcı hastalıkları ve bazı süreğen hastalıkları, sağaltılması olanaklı rahatsızlıklar içine aldı. Elektronik devre değiştirici düğmelerinin ve öteki bölümlerinin boyutlarının minikleştirilmesi, karmaşık bilgisayarların yapılmasını sağladı; ilk uzay kapsüllerinin kıyılarına köşelerine duyarlı denetim araçlarının yerleştirilmesine olanak verdi. Ve günlük yaşamla daha yakından ilgili bir alanda, televizyon, Avrupa'da ve Amerika'da milyonlarca evi istila ederek, bu araç sahiplerinin günlük yaşamlarını derinden etkileyip zenginleştirdi. Kimya laboratuvarlarında yapılan yeni sentetik maddeler, sanayide gittikçe daha önemli roller oynamaya başladı. Demiryollarına ve gemilere, uzak yerlere gidip gelme alanında başrolü oynayan uçaklar katıldı. Uzak yerler arasında telefon iletişimi de gelişti ve birçok durumda mektupların ve telgrafların yerini alma eğilimi gösterdi.

Dünyanın bir zamanlar geri olan uluslarını ve bölgelerini değiştirmeye başlayan bilimle teknolojinin, gittikçe artan karmaşıklığının ve hızının bir yan ürünü, bu ülkelerin,

yeni gelişmelerde etkin roller alabilmelerinin gittikçe güçleşmesi oldu. Hem bilimsel hem teknik araştırmaların yapılması, oldukça büyük maddi kaynakların ve geniş bir nitelikli işgücü kitlesinin bulunmasını gerektirdi. Yeni gelişmeler, yoksul ve küçük ülkelerin hemen hemen sağlama olanağı bulamayacakları yeni araç gereçleri ve becerileri gerektirdi. Çağdaş bilime ve teknolojiye yetişme yolunda gösterilen büyük çabalar bile, çoğu kere dünyanın önderliğini yapan ülkelerle geri bölgeler arasında gittikçe büyüyen uçurumun genişlemesini önlemekten öte bir başarı kazanamadı. Küçük ülkeler, genellikle, bir "beyin göçü" olayının acısını çekti. En umut verici bilim adamları ve teknisyenler, yeteneklerini ortaya koyup geliştirme konusunda ülkelerinde sağlanabilenlerden daha geniş olanaklar buldukları öteki ülkelerin büyük araştırma merkezleri tarafından kolaylıkla baştan çıkarılabildi.

Bilimin ve teknolojinin gelişmesinin bir başka sonucu, yeryüzünün en ileri sanayi ülkelerinde bile çoğu insanın, bilim adamlarının ve teknisyenlerin neler yaptıklarını anlamamaya başlaması oldu. Hatta her gün görüp kullandıkları makinelerin bile nasıl çalıştığını anlayamaz duruma düştüler. Örneğin radyo ve televizyon araçları, dinleyip seyreden çoğu insan için bir sır olarak kaldı. Sanayi süreçleri de, çoğu kez bu süreçlerin oluşturduğu fabrikalarda çalışan kişiler için bile bir sırdır. Böylece teknoloji alanında ileri ülkelerle geri ülkeler arasındaki gittikçe genişleyen uçurumun yanı sıra, uzman seçkinlerle halk kitleleri arasında gittikçe genişleyen bir uçurum daha görüldü. Uzman seçkinler de birbirlerinin becerilerini anlayabilecek durumda değiller. II. Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda, kendilerine hayranlık beslenen ve gözde olan bilim adamlarının ve teknisyenlerin toplumsal konumları, özünde güvenilir bir temele dayanmaz. Gerçekten çağdaş bir bilim adamının konumu, en çok Ortadoğu ırmak vadilerinin ilk uygarlık-

larında rahiplerin oynadıkları role benzer. Barbar istilaları ve iç ayaklanmalar, birçok kere bu eski rahiplik mesleğini yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bırakmıştır. Bununla birlikte yeni yöneticilerin tanrılarla ilişkilerinde rahiplerin uzmanlık bilgilerine gereksinimleri olduğu için, her keresinde yeniden eski toplumsal yerlerine konmuşlardır. Günümüzün bilim adamları ve teknisyenleri, tıpkı insanlarla tanrılara yakararak yatıştırmaya çalıştıkları doğanın gizemli güçleri ve olanakları arasında aracılık yapan eskiçağ rahipleri gibi, zamanımızın çoğu uygar toplumunda benzeri bir konuma sahip bulunmaktadırlar.

Sonuç

İnsanın yeryüzündeki karmakarışık ve gürültülü patırtılı yaşamı üzerinde, hatta bu kitaptaki gibi özetlenmiş biçimdeki tarihi üzerinde düşünen herhangi bir kişi, insanların tarih boyunca birbirlerine göstermiş oldukları tüm insanlık dışı davranışlar ve ahmaklıklar karşısında üzülebilir. Savaşlar ve savaş hazırlıkları tarih boyunca yankılanmış durmuştur. Siyasal iktidar her yerde ve her zaman, askerlik yöntemlerinde ve silahlarda görülen değişikliklerle birlikte el değiştirmiştir. Teknolojik gelişmeler de, insanların birbirlerini öldürme ya da öldürülmekten korunma çabalarının dürtüsüyle yürümüştür.

Öte yandan geçmişte gelişip büyüyen uygar toplumların hepsinin, şefkate ve sevgiye önem veren ahlak sistemlerini benimsemiş olmaları da üzerinde durulup düşünülecek bir olgudur. Büyük dünya dinlerinin hepsi bu öğretileri aşıladılar. İnançlarının kurallarına göre yaşamaya az çok çaba göstermiş olan insanların, arkalarında bir davranış kuralı olarak şefkati benimsemeyen insanlardan daha çok izleyici bırakma şansı oldu.

Bu nedenle insancıl ve barışçıl ülküleri, bunlara inanmayan alaycı bir tutumla reddetmek, bu tür ülküleri ger-

çeklik dünyası ile karıştırmak kadar yanlış bir tutumdur. İnsan yaşamı, her zaman korku ve umut arasındaki gerilim altında kalmıştır. Bu gerilim, çağımızda da ortadan kalkmayacak, tam tersine artacaktır. Ancak özellikle bu yüzden, hem yıkım tehlikelerinin hem daha insancıl bir dünya toplumu yönünde gelişme olanaklarının büyük oluşu nedeniyle, geçmişteki gibi umutla korku arasında işleyen akıl ve yüreklilik, kendini ortaya koymak için geçmişte olduğundan çok daha geniş bir alan bulacaktır.

IV. Kesimle İlgili Kaynakça Denemesi

İnsanlığın yakın tarihinde ve çağımızda geçirdiği, ciddi bir ilgi gösterilmesini hak eden ve kamu yaşamı deneyiminin genel gidişiyle önemini açıklamaya çalışan kitaplar arasında şunlar vardır: Kenneth Boulding, *The Meaning of the Twentieth Century: The Great Transition* (New York, 1964); Robert L. Heilbroner, *The Future as History* (New York, 1960); Cyril E. Black, *The Dynamics of Modernization* (New York, 1966)*; Daniel Bell, *The End of Ideology*, göz. geç. bas. (New York, 1962); Barrington Moore, *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World* (Boston, 1966)**; Filmer S. C. Northrop, *The Meeting of East and West* (New York, 1946); Charles P. Snow, *The Two Cultures, and a Second Look*, 2. bas. (Cambridge, 1964); Siegfried Giedion, *Mechanization Takes Command* (New York, 1948); Norbert Wiener, *The Human Use of Human Beings, Cybernetics and Society* (Garden City, N. Y., 1954)*** ve John R. Platt, *The Step to Man* (New York, 1966).

---

* C. E. Black, *Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri*, çev. F. Gümüş, Ankara, 1989.

** B. Moore, Jr., *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri*, çev. Ş. Tekeli ve A. Şenel, Ankara, 1989.

*** N. Wiener, *Sibernetik*, çev. İ. Keskin, İstanbul, 1982.

Uluslararası politika şu yazarların kitaplarında ele alınmıştır: Alan J. P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe, 1848-1918* (Oxford, 1954); William L. Langer, *European Alliances and Alignments, 1871-1890,* 2. bas (New York, 1962) ve bu yapıtın bıraktığı yerden alıp sürdüren, William L. Langer, *The Diplomacy of Imperalism, 1890-1902,* 2. bas. (New York, 1951); R. Albrecht-Carrié, *A Diplomatic History of Europe since the Congress of Vienna* (New York, 1958) ve G. M. Gathorne-Hardy, *A Short History of International Affairs, 1920-1939,* 4. bas. (Londra, 1950).

Emperyalizm üzerine yetkili Marksist yorum, Vladimir I. Lenin, *Imperialism, the Highest Stage of Capitalism* (New York, 1939) dir.* Joseph A. Schumpeter, *Imperialism and Social Classes* (New York, 1955) ve Steward C. Easton, *The Rise and Fall of Western Colonialism* (New York, 1964) aynı konuları az çok farklı vurgulamalarla anlatan yapıtlardır. Savaş üzerine, Theodore J. Ropp, *War in the Modern World,* göz. geç. bas. (New York, 1962) öğütlenebilir. I. Dünya Savaşı, olayların derinine gerçekten inebilen yapıtlardan hâlâ yoksundur. Hanson Baldwin, *World War I. an Outline History* (New York, 1962) ve Cyril Falls, *The Great War, 1914-1918* (New York, 1959) Gordon Wright'ın şu yapıtında gösterdiği yetkinliğin oldukça gerisinde kalırlar: Gordon Wright, *The Ordeal of Total War, 1939-1945* (New York, 1968). Biri I. Dünya Savaşı'nı, öteki II. Dünya Savaşı'nı ele alan, özellikle canlı ve gizli yönleri açıklayıcı iki yapıt: Barbara Tuchman, *The Guns of August* (New York, 1962) Almanların 1914'te Paris'e doğru ilerleyişlerini canlandırır; I McD. G. Steward, *The Struggle for Crete, 20 May-1 June 1941* (Londra, 1966). Raymond Aron, *The Century of Total War* (Boston, 1955) savaşın 20. yüzyılda toplumu nasıl değiştirdiği konusunda şaşırtıcı görüşler öne

* V. I. Lenin, *Kapitalizmin En Yüksek Aşaması Emperyalizm,* çev. E. Başar, Ankara, 1965.

sürer.

Rus Devrimi üzerine: John Reed, *Ten Days that Shook the World* (New York, 1919)* ünlü bir görgü tanığının, kendini olanlara tutkuyla kaptırmış gazetecinin kaleminden. Leon Trotsky, *History of the Russian Revolution,* 3 cilt (Londra, 1932-1933) devrimin savunucularından biri tarafından yazılmış parlak ve çözümleyici bir tarihtir. Sovyet devriminin herkesin hayranlığını kazanan bir tarihi daha görünürlerde yok; ama Edward H. Carr, *The Bolshevik Revolution, 1917-1923,* 3 cilt (New York, 1951-1952)**; Richard E. Pipes, *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917-1923* (Cambridge, Mass., 1964); Isaac Deutscher, *The Prophet Armed, Trotsky 1879-1921* (New York, 1954)*** ve aynı yazarın bir başka biyografisi, *Stalin, A Political Biography,* 2. bas. (New York, 1967)**** konularını kapsayıcı, bilgince ve az çok sivrilmiş yapıtlardır. Devrimin kökeni üzerine, Donald M. Wallace, *Russia* (Londra, 1877) ve Franco Venturi, *Roots of Revolution* (New York, 1960) özellikle aydınlatıcı kitaplardır.

Dünya çapında bir olay olarak 1930'ların Büyük Depresyonunu incelemiş bir tarihçi bildiğim kadarıyla yok, ama bu konuda yalnızca Birleşik Amerika'daki durumu ele alan şu yapıta bak: Albert U. Romasco, *The Poverty of Abundance* (New York, 1965). Faşizm için, F. L. Carsten, *The Rise of Fascism* (Berkeley, 1967); Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism,* 2. bas. (Londra, 1961); Ernst Nolte, *Three Faces of Fascism* (New York, 1968)*****; Alan Bullock, *Hitler: A Study in Tyranny,* göz. geç. bas (New York, 1962) oldukça iyi yapıtlardır. Adolf Hitler,

* J. Reed, *Dünyayı Sarsan On Gün,* çev. E. Gürkan, İstanbul, 1986.

** E. H. Carr, *Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi 1917-1923,* çev. Orhan Suda, 1. c., İstanbul, 1989.

*** Isaac Deutscher, *Troçki,* çev. Rasih Güran, İstanbul, 1969.

**** Isaac Deutscher, *Stalin,* çev. Selahattin Hilâv, İstanbul, 1969.

***** E. Nolte, *Faşist Hareketler,* çev. H. İnal, İstanbul, 1980.

Mein Kampf, Complete and Unabridged (New York, 1939)* ve ilkin *Encyclopedia Italiana*'da yayımlanan "Faşizm" maddesi daha sonra ayrı bası olarak birçok kereler basıldı; örneğin: Benito Mussolini, *Fascism: Doctrine and Institutions* (New York, 1968)** akademik çevrelerde pek saygı görmeyen yapıtlar olmakla birlikte, faşizmin içinde geliştiği 1920'lerin siyasal iklimi hakkında pek çok şeyi gözler önüne serer. Albert Speer, *Inside the Third Reich* (New York, 1970) Hitler yönetiminin, olayın içinde olan birinin [Hitler'in mimarının] kaleminden öyküsünü sunar.

Karl Marx'ın, Charles Darwin'in, Sigmund Freud'un, John Maynard Keynes'in, Alfred Kroeber'in ve benzeri yazarların yapıtları, 1850'den sonraki dönemin düşünce ortamını kökten değiştiren büyük düşünce ve sezgi akımları hakkında en iyi giriş kitaplarıdır. Söz konusu düşünsel ve kültürel değişiklikler ve etkiler hakkında yararlı ikincil kaynaklar arasında şunlar vardır: Jacques Barzun, *Darwin, Marx, Wagner: Critique of a Heritage*, göz. geç. bas. (New York, 1958); Henry Stuart Hughes, *Consciousness and Society: The Reorientation of European Social Though, 1890-1930* (New York,1958); Ernest Jones, *The Life and Work of Sigmund Freud*, 3 cilt (New York, 1953-1957); Leonard Krieger, *The German Idea of Freedom* (Boston, 1957); George L. Mosse, *The Culture of Western Europe: The Nineteenth and Twentieth Centuries* (Chicago, 1961); George P. Gooch, *History and Historians in the Nineteenth Century*, göz. geç. 2. bas. (Londra, 1962); Fritz Stern, *The Politics of Cultural Despair* (New York, 1965); Edmund Wilson, *Axel's Castle: A Study of the Imaginative Literature of 1870-1930* (New York, 1931); Mary M. Colum, *From These Roots: The Ideas that Have Made Modern Literature* (New York, 1937).

---

* Adolf Hitler, *Kavgam*, çev. A. Nejad, İstanbul, 1972.
Kavgam 1941 yılında Türkçeye ilkin H. Cahit Yalçın tarafından çevrilmişti.

** Benito Mussolini, "Faşizm", Mussolini ve Lavecchia, *Faşizm*, 1. c., çev. Vedat L. Ersan, İstanbul, 1966, içinde.

İkinci Dünya Savaşı, savaştan galip çıkan ülkelerde çok geniş bir resmi tarih yazıcılığının çıkışına yol açtı. Samuel Eliot Morison'un, *History of U.S. Naval Operations in World War II,* 15 cilt (Boston, 1947-1962) resmi tarihlerin nitelikleri hakkında önemli bir örnektir. Etkileyici olması bakımından bundan pek geri kalmayan bir başka yapıt, Wesley F. Cravn ve James L. Cate, der., *The Army Air Force in World War II,* 6 cilt (Chicago, 1948-1958). İngiliz hükümeti tarafından yayımlanan, *History of the Second World War* da son derece etkin birkaç ciltten oluşur. Royal Institute of International Affairs (İngiliz Krallık Uluslararası İlişkiler Enstitüsü) tarafından yayımlanan *Survey of International Affairs, 1939-1946* da öyle. J. V. Stalin, *On the Great Patriotic War of the Soviet Union* (New York, 1945)* konuya Amerikan ve İngiliz bakış açılarından çok farklı bir yaklaşım getirdiği için ilginçtir. İkinci Dünya Savaşı'nın kısa bir yorumunu yapma yolunda kendinden önce gösterilen tüm çabaları gerisinde bırakıp geçen Gordon Wright, *The Ordeal of Total War, 1939-1945* (New York, 1968) adlı yapıttır. Hitler'in uluslararası politikasının insanda yeni düşünceler uyandıracak biçimde yeni bir yorumunu yapan, Alan J. P. Taylor, *The Origins of the Second World War* (Londra, 1961) da anılmalı.

Soğuk Savaş'ın da birçok tarihi yazılmıştır. Louis J. Halle, *The Cold War as History* (Londra, 1967); Norman A. Graebner, *Cold War Diplomacy, 1945-1960* (Princeton, 1962) ve André Fontaine, *History of the Cold War,* 2 cilt (New York, 1968-1969) bunlar arasında en göze çarpanlarıdır. Dexter Perkins, *The Diplomacy of a New Age* (Bloomington, 1967) Rusların Soğuk Savaş'ın baş sorumlusu oldukları yolundaki resmi Amerikan görüşünü destekler yöndedir. Denna F. Fleming, *The Cold War and Its Origins,*

* J. Stalin, *Sovyet Yurtsever Savaşı,* (Bütün Eserleri) çev. Y. Güvenç içinde, Ankara, 1979.

1917-1960 (Garden City, N. Y., 1961) ve Guy Alperovitz, *Atomic Diplomacy: Hiroshima and Potsdam* (New York, 1965) ise resmi Birleşik Devletler görüşlerini genellikle eleştiren yapıtlardır.

Amerikalı ve Avrupalı yazarlar ve tarihçiler, öteden beri kendi kültür evrenlerinde görülen akımların ve devrimlerin, dünya kültüründe ortaya çıkan değişmeler anlamına geldiği varsayımını benimsemişlerdir. Çağdaş iletişim ve ulaştırma sistemleri, dünyanın tüm bölgelerini birbirine gittikçe daha sıkı bir biçimde bağladıkça, bu varsayım eskisi kadar dayanıksız bir düşünce olmaktan çıkmaktadır. Bununla birlikte, yeni düşüncelere ve tekniklere son derece farklı olumlu ya da olumsuz tepkiler gösterilmektedir. Aşağıdaki kitaplar bu farklı tepkilerin bir bölümünü gözler önüne serer.

AFRİKA. İkinci ve üçüncü kesimlerin kaynakçalarında verilen kitaplara ek olarak şunlar da ilgiye değer yapıtlar olarak gösterilebilir: Ronald Robinson ve John Gallagher, *Africa and the Victorians* (Londra, 1961); T. O. Ranger, der., *Aspects of Cenral African History* (Londra, 1968) ve Roland Olier ile Anthony Atmore, *Africa since 1800* (Londra, 1967).

İSLAM DÜNYASI. III. kesimle ilgili kaynakçada İslam başlığı altında sayılan kitapların çoğu konularını en yakın tarihlere kadar getirir. Bunlara ek olarak: William R. Polk, David Stamler ve ötekileri, *Backdrop to Tragedy: The Struggle for Palestine* (Boston, 1957) çağımızın ateşli Ortadoğu sorunu üzerine Yahudi ve Arap görüşleri arasında ve bir dereceye kadar yansız bir tutuma ulaşabilmiştir. Elizabeth Monroe, *Britain's Moment in the Middle East* (Baltimore, 1963); Zeine N. Zeine, *The Struggle for Arab Independence* (Beirut, 1960); George Kirk, *The Middle East, 1945-1950* (Londra, 1954); Gamal Abdel Nasser, *The Philosophy*

of Revolution (Washington, D.C., 1955); Albert Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age* (Londra, 1962); H. A. R. Gibb, *Modern Trends in Islam* (Chicago, 1947) ile William R. Polk ve Richard L. Chambers, der., *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century* (Chicago, 1968) Arap dünyasında son zamanlarda görülen gelişmeler üzerine çeşitli bakış açıları sunan yapıtlardır. Marshall G. S. Hodgson'un, *The Venture of Islam,* 3 cilt (Chicago, 1971-1972) yapıtının yayınlanmasına kadar, Fas'tan Endonezya'ya tüm İslam dünyasına genel bir bakış çabası gösteren yapıt yoktu.

HİNDİSTAN. Mohandas K. Gandhi, *The Story of My Experiments with Truth* (Boston, 1957)* ve Jawaharlal Nehru, *Toward Freedom: The Autobiography of Jawaharlal Nehru* (New York, 1941) kitapları bağımsız Hindistanın iki kurucusu tarafından yazılmış etkili ve güçlü kişisel öykülerdir. Tarih nitelikleri daha belirgin yapıtlar arasında şunlar vardır: Kavalam M. Panikkar, *The Foundations of New India* (Londra, 1963); Ram Gopal, *How India Struggled for Freedom: A Political History* (Bombay, 1967); V. B. Singh, der., *Economic History of India, 1857-1956* (Bombay ve New York, 1965) ve Hugh Tinker, *Experiment With Freedom: India and Pakistan, 1947* (Londra, 1967).

UZAKDOĞU. Çin için bak: Immanuel C. Y. Hsü, *The Rise of Modern China* (New York, 1970); Ssu-yu-teng, John Fairbank ve ötekileri, *China's Response to the West: A Documentary Survey, 1839-1923* (Cambridge, Mass., 1954); Chow Tse-tsung, *The May Fourth Movement: Intellectual Revolution in Modern China* (Cambridge, Mass., 1960) ve Maurice J. Meisner, *Li Ta-Chao and the Origins of Chinese Marxism* (Cambridge, Mas., 1967). John K. Fairbank, *The United States and China,* yeni bas. (Cambridge, Mass.,

* M. K. Gandi, *Hakikat Yolundaki Tecrübelerimin Hikâyesi,* çev. Vedat Günyol, İstanbul, 1963.

1958) ve Tang Tsou, *America's Failure in China 1941-1950* (Chicago, 1963) dış ilişkileri ele alan yapıtlardır. Edgar Snow, *Red Star over China*, göz. geç. bas. (New York, 1968) Çin komünistlerinin iktidara yükselişleri olayını sempatiyle karşılayan bir gazetecinin değerlendirişini verir; Emily Hahn, *Chiang Kai-shek, An Unauthorized Biography* (New York, 1955) günümüz Çin'inin kurucularından hiçbirinin pek hoşlanamayacağı bir yapıt olmakla birlikte, ilginçtir. Ping-ti Ho ve Tang Tsou, der., *China in Crisis I: China's Heritage and the Communist Political System* (Chicago, 1968) ve bunun eşi, *China in Crisis II: China's Policies in Asia and America's Alternatives*, komünist Çin hakkında İngilizce konuşulan dünyadaki akademik çevrelerin görüşlerini özetlemektedirler.

Japonya hakkında, Hugh Borton, *Japan's Modern Century* (New York, 1955) ve Robert E. Ward ve Dankwart A. Rustow, der., *Political Modernization in Japan and Turkey* (Princeton, 1964) öğütlenebilir. James C. Abegglen, *The Japanese Factory: Aspects of its Social Organization* (Glencoe, Ill., 1957) Japonya'da savaş öncesi ve sonrası toplumsal biçimlerin sürekliliği hakkında derine inici ve büyüleyicidir.

AVRUPA VE AMERİKA KITALARI. *Cambridge Modern History*, yeni bas., 12 cilt (Cambridge, 1956 - ...) gibi kolektif yapıtlar ve William L. Langer'in derlediği *The Rise of Modern Europe*, 20 cilt (New York, 1936 - ...) gibi dizi yayımlar, öteden beri, ayrıntılı incelemelerde yararlanılan standart kaynaklardır. Bu konuda ders kitabı niteliğindeki yapıtlar da pek boldur; bunlar arasında şu sıralarda en beğenileni Robert R. Palmer ve Joel Coulton, *A History of the Modern World*, 3. bas. (New York, 1955) adlı kitaptır. Birleşik Amerika tarihi için, herhangi bir araştırıcının Morison ve Commager'in yapıtı gibi standart bir ders kitabına başvurabileceğini belirterek burada bir yana bırakmak en

uygun tutum olacak: Samuel Eliot Morison ve Henry Steele Commager, *The Growth of the American Republic,* göz. geç. 6. bas. (New York, 1969). Tarihçiler Latin Amerika'ya çok daha az hizmet etmiş durumdalar; ancak Latin Amerika tarihiyle ilgilenmeye başlayan birine, şu yapıtlar, yolunu bulmasında yardımcı olabilir: Hubert C. ve Helen B. Herring, *A History of Latin America: From the Beginnings to the Present,* 3. bas (New York, 1968); Harold Blakemore, *Latin America* (Londra, 1966); John E. Fagg, *Latin America, A General History,* 2. bas. (New York, 1969) ve Robert A. Humphreys, *Tradition and Revolt in Latin America* (New York, 1969).*

---

* Elinizdeki yapıtın İngilizce birinci ve ikinci baskılarında bulunan, (üçüncü baskısında bulunmayan) kitabın sonuna (bundan sonraki sayfalar olarak) eklenen dünyanın coğrafi durumu ile çeşitli dönemlerdeki toplumsal, siyasal, kültürel durumunu yansıtan on renkli harita, okuyucunun da anlayış gösterebileceği nedenlerle Türkçe çeviriye alınamamıştır. Öte yandan elinizdeki Türkçe çevirideki (dördüncü ve beşinci baskılarındaki bundan sonraki sayfada başlayan ek "Dünya Tarihi'nin Değişen Biçimi" yapıtın İngilizce baskılarında bulunmamaktadır.

EK

Dünya Tarihinin Değişen Biçimi*

William H. McNeill

Bildiriyi kaleme alan yazarın bildiği yeryüzünün bölümleri ile ilgili tarihler, geçmişin tüm önemli ve bilinebilir olaylarının kaydını yapmaya çalıştıkları ölçüde "dünya tarihi" olarak sınıflandırılır. Dolayısıyla, bu ölçüte göre Herodotos da Ssu-ma Chen de, içinde bulundukları tarihyazıcılığı geleneklerinin kurucuları olmaları kadar birer dünya tarihçisiydiler. Bununla birlikte, Yunanlar arasında Thukydides, Herodotos'un tarihe, daldan dala konan, her şeyi kapsamaya çalışan yaklaşımını bir yana bırakıp, onun yerine, Atina ile Sparta arasında yirmi yedi yıl süren savaşı ele alarak, gerçeklere övülecek denli uygun ve kesin çizgilerle belli bir konu üzerinde odaklaşan bir monografi sundu.

---

* İng. "The Changing Shape of World History." Chicago Üniversitesi Emekli Öğretim Üyesi William H. McNeill tarafından, 25-26 Mart 1994'te toplanan Dünya Tarihi Konferansı sırasında "History and Theory" başlığıyla sunulan bildirinin metni. Çev. Alâeddin Şenel.

Birbirlerine seçenek oluşturan bu modeller, antik Yunan ve Roma dünyası boyunca, tarihe yaklaşımın iki normu olarak kaldı. Livius'un kapsamlı, yurtsever Roma tarihi, Herodotos'un her şeyi içericiliğine yaklaştı; Polybios ise, bilinçli olarak, Thukydides'in mantık gücü ile Herodotos'un geniş bakış açısını bir araya getirmek istemiş olabilir. Onun derecesine ulaşma olanağı bulunmamakla birlikte, Thukydides'in kesinliğine öykünmek, Herodotos'un kapsamlılığına ulaşmaya çalışmaktan kolaydı; dolayısıyla çoğu Yunan ve Roma tarihçisi, Thukydides'in son derece görkemli bir örneğini bıraktığı, siyasal ve askeri konular üzerinde odaklaşmış monografik tarih anlayışına kaydı.

Yahudi kutsal yazınında, daha farklı bir tarih görüşü geliştirildi; buna göre, gücü her şeye yeten Tanrı, her yerde kendisini tanıyor olsun olmasın tüm halkları gütmekteydi. Birbirini izleyen Yahudi devletlerinin, neredeyse bin yıl boyunca uğradıkları yenilgiler, böyle bir insanlık tarihi görüşünü, inanmayanların kavrayabileceği bir şey olmaktan çıkardı; ancak Hıristiyanlık, İ.S. dördüncü yüzyılda Roma İmparatorluğu içinde ağır basmaya başlayınca, temelde Yahudi özelliği taşıyan, ama onun değiştirilmiş, genişletilmiş biçimi olan ve ilgiyi tümüyle Tanrı üzerinde toplayan bu tarih görüşünü öne çıkardı. Yahudi ve Hıristiyan bakış açılarına göre, her tarih Tanrı'nın insanlık için çizdiği planın bir parçasını oluşturduğu ölçüde dünya tarihi sayılacağı için, Hıristiyanlar, laik, pagan olanı, Kitabı Mukaddes'teki tarihin gerisine alıp ona bağladıklarından, Herodotoscu ve Thukydidesci tarih formatları arasında kurulmuş dengeyi bozdular.

Hıristiyan destanını oluşturan Yaratılış, Enkarnasyon [Tanrı'nın insan bedenine girmesi] ve Yargı Günü, pagan [Yunan ve Roma] tarihyazıcılığından bir şey almamıştı; ama Eusebius (öl. 340) ve Ovosius (öl. 417) gibi yazarlardan başlayarak Hıristiyan tarihçiler, pagan tarih kayıtları-

nın kıyısından köşesinden aldıkları parçaları, Tanrı'nın insanlarla nasıl haşır neşir olduğunu anlatan tarihlerine uydurmak zorunluluğunu duydular. Dolayısıyla sayısız ortaçağ kroniği, yaratılış ile başlar ve yerel, güncel olayları, odaktaki temaya, yani insanlığın yeryüzündeki yaşamının kutsal anlamına, baştan savma bile olsa bağlamak üzere, Kitabı Mukaddes ve pagan geçmişin bildik kilometre taşlarını bir bir geçmek üzere koşuşturur. Tanrı'nın amaçlarından kopuk bir tarih kör, amaçsız ve yanlış yola yöneltici idi; ve bin yıl kadar tutan bir süre boyunca Hıristiyanlar, yakın geçmişin iğneyle kuyu kazarcasına bir çabayla kayda geçirdikleri olaylarının, Tanrı'nın bu olaylarla ilgili amaçlarını inatla anlaşılmaz olarak bırakmasına karşın, Tanrı'nın amaçlarını hesaba katmayan bir anlayışı, aptalca bulup ele almayı kabul etmediler.

Çin'de, ağır basan görüşlerde, bu türden değişiklikler hiçbir zaman görülmedi. Ssu-ma Chen'in, tarihi nasıl yazıp nasıl okumak gerektiği ile ilgili görüşü, yaşadığı çağdan Mançu Hanedanı'nın yıkıldığı yirminci yüzyıla dek egemen oldu. Bu görüşün odağında, Gök'ün [Gök Tanrı'nın] erdemli bir yöneticiler soyunu seçtiği ve herhangi bir hanedan bozulduğunda, onun yıkılmasına izin verdiği (ya da bunu sağladığı) düşüncesi vardı. Her yeni hanedan, erdemli ve güçlü bir başlangıçtan sonra, er ya da geç bozulup Gök'ü, vekilliğini geri alma ve erdemini, uygulamada Çin'de şiddeti azaltmasında ve Çin'in çevresindeki barbarlara boyun eğdirmesinde kanıtlayan yeni bir yöneticiye verme yolunda harekete geçirir. Ssu-ma Chen'in bu görüşünün gücü kendini, Çin tarihini hanedanlar çerçevesine oturtma tutumunun, bilginler arasında, hatta yöneticinin erdeminin doğaüstü bir destek sağladığına hiçbir zaman inanmayan Batılı bilginler arasında bile hâlâ sürmesinde gösterir.

Ortaçağda İslam, Budist ve Hindu tarih görüşleri de biçimlendi. Bu bilginlik geleneklerinde, genellikle tarihle

Hıristiyanlar ve Çinliler kadar ilgilenilmedi; gene de hepsinde, insan işlerine doğaüstü güçlerin karışmasının büyük önemi üzerinde görüş birliği vardı; yeryüzü olayları, ya Müslümanlarda olduğu gibi Tanrı'nın iradesi ile açıklanarak ya da Budistlerin ve Hinduların yaptığı gibi doğaüstü süreçlere ve karışmalara bağlanarak, dünya tarihinin anlamlı tek tarih türü olduğu noktasında birleşildi; çünkü inançlarına göre, doğaüstü varlıklar, evrenin öteki işleri yanı sıra insan ilişkilerini de, kendilerince konulan kurallara göre yönetmekteydi.

Tarihte aşkın varlıkların ya da aşkın güçlerin rolü hakkındaki bu görüş birliği, bununla uyuşmayan insan odaklı bir tarih anlayışının İtalya'da, 1500'den az sonra dile getirilmesiyle bozuldu. Bu yeni tarih türünün esin kaynağı, İtalyan kent devletleri politikalarıyla antik Yunan ve Roma kalıplarının birbirine açıkça yakınlığıydı. Bu benzerliğin gözden kaçmayacak derecede açıklık kazanması üzerine, birkaç İtalyan kentinde ayrıcalıklı çevrelerde, pagan yazarlar üzerinde çalışma geleneği canlandırıldı; ve 1500 dolaylarına ulaşıldığında bu tür çalışmalar, Machiavelli (öl. 1527) ve Guicciardini (öl. 1540) gibi yazarların, Thukydidesci kalıba uygun yerel, monografik ve tümden budünyacı (laik) tarihler yazarak, insan eylemlerinin özerkliğini onaylayacakları denli olgunlaşmış bulunuyordu. Bu yazarlar esinlerini, saklanamayacak derecede pagan yazarlardan aldılar; ve tarihte Tanrı'nın rolünden hiçbir biçimde söz etmeyip, evrensel tarihin Kitabı Mukaddes'te çizilen çerçevesini, Tanrı'yı düpedüz dışarda bırakarak kırdılar.

Bu, çoğu Avrupalı için, hem sarsıcı hem de kabul edilemeyecek bir tutumdu. Dolayısıyla İngiltere'de, bir rönesans insanı olan Walter Raleigh (öl. 1618) kadar, neredeyse bir yüzyıl sonra Fransa'da, sofu ve etkili bir anlatım biçemine sahip Piskopos Bossuet (öl. 1704) gibi yazarlar, kutsal tarihin, tarihin odağını oluşturduğu görüşünü yeniden

ileri sürdüler ve Kitabı Mukaddes'te anlatılan geçmiş ile pagan geçmiş hakkında bildiklerini, daha yetkin bir bütün oluşturacak biçimde birleştirerek örmeye kalktılar. Ne var ki çalışmalarını tamamlayıp tarihi, yaşadıkları tarihe kadar getiremediler; bunun nedeni, bir dereceye dek, her ikisinin de daha yakın geçmişin olaylarına karşı duyulan ve gittikçe artan düşkünlüğe kapılmalarından dolayı başarılı olamamalarıdır; bir dereceye dek de, Tanrı'nın iradesinin, bu yakın geçmişin bazı karmakarışık olaylarını açıklamak konusunda bulanık (en azından son derece tartışmalı) kalmaktan kurtulamayışıdır.

Bu arada Amerika kıtaları ve yeryüzünün daha önce bilinmeyen öteki bölümleri hakkında elde edilen bilgi seli, Avrupalının kafasına akmaktaydı. Varlıklarından yeni yeni haberli olunan halkları, tarihin atalardan alınan Hıristiyan çerçevesi içine oturtmak yolunda birkaç gösteride bulunulmadığı söylenemez. Bunlardan bazıları, özellikle Amerika'da yaşayan insanların, nasıl Nuh'un oğullarının soyundan geldikleri yolundaki açıklama tartışma konusu oldu. Ne var ki, Avrupa'daki bilginlerin çoğu, Hıristiyan doğrularını onaylamaktan, hiç değilse onaylıyor görünmekten geri durmadılar; yeni bilgi alanlarının bulunması, geçmiş hakkında ve yeryüzünün uzak bölgeleri hakkında gittikçe daha fazla bilginin birikmesi, tüm bu yeni verilerin nasıl birleştirilip bütünleştirileceği sorusundan yan çizilmesine yol açtı. Bu durum, onsekizinci yüzyılda (bir dereceye dek Newton'un fizik ve astronomi alanında kazandığı gözalıcı başarının da itisiyle) ampirik bilginin sistemli bir biçimde örgütlendirilmesi yolunda, geçmişte gösterilenlerden kökten farklı çabaların, botanik gibi alanlarda apaçık bir başarıya ulaşmasına dek sürdü.

Aynı yüzyıllarda Çin, İslam ve Hint bilginlik gelenekleri, yeni ve kendilerininkilerle uyuşmayan bilgilerle ilgilenmeyi bile kabul etmeyerek, dıştan gelen etkilerin mey-

dan okumasına direnmekte Avrupalılardan çok daha başarılı oldular. Daha çok Fransa'da bulunan kendilerine "Aydınlanmış" diyen bir avuç düşünür, aktarılagelen Hıristiyan bilgi çerçevesinin tümüyle dışına çıkmaya başladıklarında, Asya'nın atadan kalma doğrularının bu savunucuları bundan pek fazla etkilenmediler. Öyle ki, Avrupa bilgi ve becerileri sonunda yadsınamayacak denli üstünlük kazandığında, onların kabul edilmesi yolunda ciddi çabaların gösterilmesi neredeyse yüzyılımıza dek gecikti.

Bu katı tutuma karşılık, genel olarak Avrupa bilginliğinin ve özel olarak da Avrupa tarihyazıcılığının esnekliği hayranlığımıza neden olabilir. Gene de, yeni ve uyumsuz bilgilerin birbirlerine uygun duruma sokulmaları için yüzyılları alabilecek bir zaman aralığının geçmesi gereğini hafife almamalıyız. Tarihi meslek edinmiş bulunan bizler, bugün benzeri bir tutum içindeyiz; çoğu durumda (ve çoğu kez bilincinde olmaksızın) ilkeleri açıkça ortaya konduğunda, onlara artık inanmadığımız için çoğumuzu utandıracak olan ondokuzuncu yüzyıl liberal tarih yorumu içinde çalışmaktan hoşnut durumdayız.

Vico (öl. 1774), Voltaire (öl. 1778), Gibbon (öl. 1794) ve Herder (öl. 1803) tarihin, miras alınan Kitabı Mukaddes çerçevesini aşma yolunda gösterilen onsekizinci yüzyıl çabasının öncüleri oldular. Vico ve Herder Hıristiyan kalmış olsalar bile, dördü de geçmişi, kendi bildikleri yollardan, kutsallıktan arındırmaya çalıştı. Guicciardini ve Machiavelli gibi, olayları insan iradesinin ve eyleminin biçimlendirdiğini düşündüler; ancak bu Floransalı öncellerinden farklı olarak tarihte, ya Vico'nun ve Herder'in yaptığı gibi döngüsel ya da Gibbon'un ve Voltaire'in yaptığı gibi birikimsel ve en azından zaman zaman ilerlemeci kalıplar bularak büyük ölçekli tarih (macrohistory) yazma işini üstlendiler. Genel görüşlerinin biçimlenmesinde başrolü, klasik tarih ve felsefe oynadı. Ancak içlerinde yalnızca Vol-

taire, "Ahlak Üstüne Deneme" olan *Essai sur les Moeurs* (1756) yapıtında, Avrupalı olmayanlara yeterince ilgi gösterdi; Çin'e ilişkin övgüsü ve Müslümanlara duyduğu saygısı, büyük ölçüde Hıristiyan kilisesine karşı duyduğu hoşnutsuzluktan esinlenmişti. Dolayısıyla, tarihin Hıristiyan yorumunu düzeltme yolunda onsekizinci yüzyılda gösterilen çabalardan, geçmişe küresel bakışa benzer bir şey çıkmadı; ama son kertede olduğu söylenen ve gittikçe uzak noktalara konan bir tanrısal denetimle birlikte ya da böyle bir düşünceden bağımsız olarak, insan eyleminin özerkliği görüşü güçlü bir biçimde onaylandı.

Pagan ve Hıristiyan miraslar arasındaki bu ödünleşme, tarihin liberal anlayışı biçimlenince, ondokuzuncu yüzyıla taşındı. Çağdaş Amerikan tarihyazıcılığının gerisinde, bugün bile bu anlayış yatmakta. Söz konusu anlayışın çekirdeğini, son derece yalın bir düşünce oluşturuyordu: Buna göre tarihin içeriği, Özgürlük'ün gösterdiği, zaman zaman ama kaçınılmaz ilerleme idi. Bu düşünce, ulusçu tarihçilere, insanlığın geçmişi hakkında görkemli bir Avrupa merkezli görüş kurup yükseltme olanağı verdi; buna göre (büyük ölçüde siyasal kurumların durumuna bakılarak tanımlanan) Özgürlük'ün yurdu, hem antik çağda hem de çağımızda olmak üzere, yalnızca Avrupa devletleri idi. Bu durumda dünyanın geri kalan bölümü, dünya tarihinin anayoluna, kendileri Avrupalılarca keşfedildiğinde, yerleşildiğinde ya da ele geçirildiğinde katılıyordu. Bu çizgilerle, uydurma denebilecek bir küresel tarih kurmak pek güç olmadı. Bununla birlikte tarihte ilk kez, Amerika, Avustralya, Afrika ve Asya, dünya tarihinde, ikincil olduğu kabul edilse de, önemli bir yer almış oldular ve artık tüm küre insan ilerlemesinin sahnesi durumuna geldi.

Avrupa'nın geçmişi söz konusu olduğunda ilgi, Özgürlük'ün çiçeklendiği ya da yaşamsal bir meydan okumayla karşılaştığı zamanlara ve yerlere yöneltildi. Klasik

antik çağ, barbar akınları, ortaçağda temsili kurumların doğuşu, Rönesans, Reform, Aydınlanma ve ondokuzuncu yüzyılın görkemli ilerlemelerinin tümü incelenmeyi hak ediyordu; karanlık çağlar ve despotluk dönemleri, insanlığın yeryüzünde kazandığı zaferlerin oluşturduğu anayola herhangi bir katkıda bulunmadıklarından atlanabilirdi.

Amerika'nın 1776 devrimi ve (Fransız) 1789 Anayasası, Özgürlük'ün aldığı yolun işaretleri olarak görüldüklerinden, bekleneceği gibi, Birleşik Devletler bu tarih anlayışında ayrıcalıklı bir yere sahip oldu; ondokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda Amerika'nın zenginliğinin ve gücünün artışı ise, Özgürlük'ün sadık izleyicilerine ve gözde uygulayıcılarına sunabildiği ödüllerin aynı derecede açık bir örneğini oluşturuyordu. Bu tarih anlayışı, daha önce de söylediğim gibi, bugün de Birleşik Devletler'de yapılan profesyonel tarih çalışmalarının temelinde yatan planı oluşturmaktadır; bu anlayışa başkaldıran kimi tarihçilerin, bir yandan Avrupa'nın öteki halklara saldırışının günahını çağdaş tarihin ana teması yaparlarken; öte yandan Birleşik Devletler'in kurumlaşmış beyaz erkek ağırlığının, hem ülkedeki hem dışardaki boyun eğdirilmiş çeşitli popülasyonları sömürmesini, bundan daha küçük bir günah saymayarak, her şeyi tepetakla etmeleri, söz konusu genel tutumda herhangi bir değişiklik yaratabilmiş değil.

Bu liberal, ilerlemeci dünya tarihi görüşünün (ve de bu görüşün tepetakla edilmesinin) Hıristiyan destanda yapılan cılız bir laikleştirme olduğu yeterince açık: Her şeyi yöneten doğaüstü aktör olarak Tanrı'nın yerine Özgürlük konmuştur; ve tanrısal kurtuluş dramında, sadık Hıristiyanların yeryüzünde oynadıkları rol, ayrıcalıklı özgür halklara verilmiştir. Profesyonel tarih çalışmalarının anlamını bu şemada (ya da onun tersine çevrilmiş biçiminde) bulduğuna bakılırsa, çağdaş bilinç içinde soluk bir görünüm almış olsa da, Hıristiyan mirasından kopamadığımız açıkça görülür.

Birinci Dünya Savaşı'nı, "liberal tarih görüşü" dediğim anlayışla açıklayabilmek kolay değildi. Siperlerde yaşama ve ölme özgürlüğü, ondokuzuncu yüzyıl tarihçilerinin liberal siyasal kurumlardan bekledikleri türden bir sonuç olmadı. Dahası, taraflardan hiçbirinin kazanamadığı bir pat durumunun yarattığı derin acılı yıllar, savaşa katılan birçok kişiye, insan iradesinden ve amacından tümüyle bağımsız koşulların ürünü olarak göründü. Spengler ve Toynbee, olayların gözle görülür derecede insan denetiminden çıkışına ve Birinci Dünya Savaşı'nda Özgürlük'ün böylesine delik deşik edilmesine tepki veren iki ünlü tarihçi oldu. İnsan amaçlarının yerle bir edildiği bir sürece sürüklenilmesi ve erk için girişilen, antik Yunan ile Roma'yı yıkıntıya dönüştürenlere benzer savaşımların, 1914-1918 yıllarında yeniden sahnelenmesi, önce Spengler'i ve sonra Toynbee'yi, insan tarihinin en iyi biçimde, az çok önceden saptanmış bir yazgıyla, birbirinden bağımsız uygarlıkların herbirinin, kendilerinin önceli ve kendilerinin çağdaşı uygarlıkların başlarından geçen belli başlı olayları bir de kendileri yaşayarak, yükseliş ve çöküş dönemlerinden geçtiklerini düşünmeye yöneltti. İkisi de, Platon tarafından ileri sürülen ve Stoacılara dek antik çağın öteki filozoflarınca onaylanan ve de tarihe Polybios, Vergilius gibi çok farklı yazarlarca uygulanan, insan olaylarının döngüsel bir niteliğe sahip olduğu yolundaki anlayışı yeniden ileri sürmede, son derece bilinçli olarak, aldıkları klasik çağ eğitimine dayandılar.

Spengler'in *Der Untergang des Abendlandes* (Batı'nın Çöküşü) adlı yapıtının ilk cildinin 1918'de çıkışıyla, Toynbee'nin *A Study of History* (Bir Tarih Çalışması) adlı on ciltlik yapıtının 1936-1954 yılları arasında üç ayrı bölüm olarak parça parça yayınlanışı arasında geçen yıllarda, bu iki tarihçinin insanı etkileyecek denli bilginlik taşıyan kitapları geniş bir ilgi gördü. Söz konusu kitaplar, kafası ça-

lışan birçok kimsenin, Birinci Dünya Savaşı, Almanya'nın 1918'de çöküşü, İkinci Dünya Savaşı'nın başlayışı ve zafere ulaşmış Büyük İttifakların her iki savaştan sonra dağılmaları gibi beklenmedik ve üzücü olaylara yeni ve iç bunaltıcı anlamlar yüklemelerine yol açtı.

Söz konusu siyasal yankılanmaların azaldığı günümüzde, Spengler'in ve Toynbee'nin yapıtlarının oldukça farklı bir yönü (hiç değilse bana) daha önemli görülmektedir; çünkü Spengler ve Toynbee, kayda geçirilmiş tarih boyunca tur atarken, Avrupa uygarlıklarıyla Avrupalı olmayan uygarlıkları aynı sepete koymuşlardır. Bu, ondokuzuncu yüzyıla egemen bakış olan, Avrupa'nın geçmişinin görkemlerine takılıp kalma miyopluğunda görülen gerçek bir değişiklik ve hiç değilse potansiyel olarak günümüzün tarihyazıcılığını öncellerinden ayırt eden bir tutumdu.

Bilindiği gibi Toynbee, yapıtını yazmaya başlarken kafasındaki şemayı doyurucu bulup sonuna dek izlemiş değildir; *A Study of History*'nin (1939 ve 1954'te yayımlanan) sonraki ciltlerinde, her bir uygarlığın yükselişini ve düşüşünü, duyarlı ruhların, söz konusu uygarlığın dayandığı ahlak kurallarının onarılamayacak denli yıkılmasında sezdikleri bir olguyla, Tanrı'nın iradesinin parça parça açığa dökülüşüne bağlayarak Tanrı'yı, açık bir biçimde, tarihin aktörlerinden biri olarak işin içine yeniden sokmuştur. Düzgün doğrusal ve çizgisel makrotarih anlayışlarının bu birleştirilme biçimi ve Tanrı'nın yeniden toplumsal olaylar içine böyle sokulması yolu, tarihçiler arasında pek fazla yandaş bulamamıştır; ve 1957'den sonra ünü birdenbire sönmüştür; Spengler'in ünü ise daha önce sönmüştü.

Kamunun ve tarihçilerin söz konusu yapıtlara gösterdikleri ilgideki bu değişmenin, ampirik (ve olasılıkla incir çekirdeğini doldurmayacak önemde) bir nedeni, birbirleriyle (Toynbee'nin "gelişmelerinin son derece duyarlı anları" dediği durum dışında) bu iki yazarın, iletişim kurma

yetisine sahip bulunmadıklarını bildirdikleri uygarlıkların, aslında birbirleriyle ne zaman karşılaşmışlarsa birbirlerinden etkilendiklerinin anlaşılması oldu. Farklı uygarlıkların sınırları arasında yapılan alışverişlere alışma, yeni şeylerin çekiciliğinin ve yeniliklerin ödüllerinin apaçık görülebildiği teknolojik, sanatsal ve askeri konularda son derece açık bir olgu idi. Bunun tersine, kitabi bilginlik alanlarında, ilginç düşüncelerin ileri sürülmesinde aracı olabilecek bir yabancı dili kullanmada ustalık kazanmanın hiçbir zaman kolay olmaması nedeniyle, ama aynı zamanda yabancıların söyleyecekleri, ilgilenilmeye değer şeylerin bulunacağını kabul etmenin, saygınlık kazanmış yazının sadık aktarıcılarının yetersizliklerini kabul etmek anlamına geleceği için, dıştan gazel okumalara direnildi. Bununla birlikte, zaman zaman yabancı kaynaklardan esinlendiklerinin bilincinde olarak ya da olmaksızın, dıştan düşüncelerin alınıp benimsendikleri görüldü.

Kültürel ve teknolojik alanlarda alınan etkiler, çoğu örnekte ekonomik değişme dönemlerine, tarihçilere yazınsal kayıtların yittiği durumlarda bile yakalayabilecekleri maddi ipuçları bırakmak gibi bir kolaylık sağlayan türden değişme zamanlarına rastladı. Uzak bölgeler arası alışveriş, yazılı tarih dönemlerinden önce bile vardı: Mezopotamya ve Mısır ırmak vadisi uygarlıklarının, metal ve kereste gibi stratejik önemde malları oldukça uzak barbar ülkelerinden yapılan içalımla sağlamalarında bu görülmüştü. Uygarlıklar arası mal alışverişinin geçmişi de çok eskidir. Mezopotamya'nın Hindistan ile alışveriş ilişkileri, İ.Ö. üçüncü bin yıla, belki de daha öncesine dayanır. Mezopotamya ile Çin arasında dolaylı ve çok daha seyrek ilişkiler, bu tarihlerden birkaç yüzyıl sonra başladı; ama, ancak İ.Ö. 100 dolaylarında, Orta Asya vahalarını aşan kervanlarla, az çok düzenli denebilecek biçime girdi. Bununla birlikte, zaman geçtikçe Avrasya içindeki mal değişiminin derecesi ve çapı

genişleyerek Afrika'yı da içine alacak denli arttı; 1500'den sonra ise, yeryüzünün insanların yaşadığı her yerini kapsama yoluna girdi.

Tarihçiler, geleneksel bilginliğin uzmanlık alanlarını aşan uzak bölgeler arası etkileşimin varlığı hakkında giderek artan kanıtlara, biraz ürkek de olsa tepki vermeye başladılar; ve birkaçı, Avrasya çapında ve daha sonra küresel çapta etkileşimlere dikkat çekerek, Spengler'in ve Toynbee'nin düşündüklerinden çok daha uygun bir dünya tarihi kurma işine girişti. Baş vurguyu ekonomiye yapan (çoğu örnekte, Immanuel Wallerstein ve Andre Gunder Frank gibi Marksist ya da Marksist benzeri) yazarlar ile, dinsel, sanatsal ve bilimsel karşılaşmaların, Avrasya tarihinin ve sonra dünya tarihinin aldığı yolda özerk ve ekonomi ile teknolojinin oynadığına az çok denk bir rol oynadığını düşünenler olarak iki kampa bölünmüş bu girişimde, hiçbir yazar öne çıkabilmiş değil. Kendimi bu girişim içinde sayabilirim; ama World History Association kuruluşunun ilk başkanı Ross Dunn ile International Society for Comparative Study of Civilizations örgütü içinde bir araya gelmiş, en etkililerini John Hord'un ve David Wilkinson'un oluşturduğu bilginleri de gösterebilirim. Bu iki örgütün doğrudan doğruya varlıkları bile, her biri kendi bilimsel dergisi ile birlikte, dünya tarihinin Amerikan akademik çevrelerinde ulaştığı canlılığın kanıtıdır; bu dergilerin gücünün bir belirtisi ise, her birinin bir bütün olarak dünya tarihinin daha uygun bir kavranış biçimini aramakta oluşudur.

Kuşkusuz bu yolda karşılaşılan terminoloji karışıklığı, her zamanki kadar yoğun. Bununla birlikte "uygarlık" teriminin hangi anlamda kullanılmasının gerektiği yolunda gözle görülür bir uzlaşmaya ulaşılamamış olmasına ve (Ross Dunn'ın ileri sürdüğünü sandığım bir deyiş olan) çeşitli Avrasya uygarlıklarını kucaklayan "etkileşim bölgesi" (interactive zone) olgusunu anlatmada, üzerinde uzlaşılan

bir sözcüğün ya da deyişin bulunmamasına karşın, böyle bir gerçekliğin varlığının kabul edildiğini ileri sürmenin doğru olacağını söyleyebilirim; ayrıca, uygarlıklar arası karşılaşma ve kapışmaların tarihsel öneminin giderek daha fazla kavrandığını ve gelecekte dünya tarihiyle ilgili yapılacak çalışmaların izleyeceği anayolu oluşturma umudunu verdiğini düşünüyorum. Yabancılarla, birliğinde, söz konusu ülkede yaşayıp ülke dışına çıkmayanların ilgisine sunulan, o yerde bilinmeyen bilgileri ve becerileri getiren karşılaşmalardan doğan insanlık durumunu anlatmada kullanılacak bir sözcüğe ya da deyişe büyük gereksinimimiz var. Ross Dunn'un "etkileşim bölgesi" terimi fazla kullanışlı olmayan hantal bir deyiş olarak görünüyor. Benim gözdem olan "ökümene" sözcüğünün ise [başlangıcındaki "tüm Hıristiyanlık dünyası" anlamıyla-A.Ş.] kilise örgütüne ilişkin olması, kafalarda soru işaretleri yaratan çağrışımlara neden oluyor. Wallerstein'ın "dünya sistemi", bugün için en güçlü aday olarak görünüyor; ancak o da Avrasya'da, Amerika'da ve olasılıkla başka yerlerde, 1500 öncesi dönemlerde var olan ayrı dünya sistemleri arasındaki (buraların okuryazar olmayan halklarının başlattıkları tarihsel önemde değişiklikler hakkındaki çok yetersiz bilgilerimizin, incelikli arkeoloji çalışmalarının bu yolda bazı gerçeklere ulaşılabilir kılmasını umut ettiğimiz) söz konusu ilişkileri betimlemeye pek elverişli görünmüyor.

Ve gene, uygarlaşmış olan ve olmayan halkların çok erken tarihlerden beri birbirleriyle iletişimde bulunmuş olmaları ve birliğinde çekici ya da tehdit edici yenilikler getiren bu tür karşılaşmalara ve kapışmalara karşı tutumlarını zaman zaman değiştirmeleri olgusuna ne gibi bir ad vereceğimiz noktasında, daha bir karara ulaşabilmiş değiliz. Bu sözlere, dünya tarihinin sözünü ettiğimiz gerçek üzerine kurulmasının gerektiği eklenmeli; yani dünya tarihinin, insan deneyiminin bu en geniş ve en kapsayıcı çerçevesi

içinde ve kendimizi bugün son derece kafa karıştırıcı biçimde içine batmış bulduğumuz Tek Dünya'nın oluşum çizgisinin uzandığı dolaysız geçmiş üzerine kurulmasının gerektiği de söylenmeli.

Dolayısıyla bu yazının dengeleri içinde önerebileceğim şey, Avrasya'nın ökümenik dünya sisteminin etkileşim tarihinin sınırlarının en kaba çizgilerle bile belirtilmesinin, dünya tarihinden ne anlaşıldığını netliğe ulaştırabileceği ve dünya tarihine daha tutarlı, daha akla yatkın bir yaklaşımın doğuşunu hızlandırabileceği umuduyla, bu karşılıklı etkileşim ökümenik dünya sisteminin tarihi içindeki sınır taşlarının bir taslağını vermektir.

The Rise of the West adlı kitabımı yazarken, Avrasya'nın birbirinden bağımsız uygarlıklarının, tarihlerinin ta başlarından beri, birbirlerinden yaşamsal önemde becerileri alıp benimseyerek ve böylece, geçmişin birikmiş bilgi ve pratiği ile başkalarından alınıp benimsenen yeni bilgilerin ve pratiklerin birbirlerine uygun duruma sokulmalarıyla, nasıl yeni yeni değişmelere yol açtıklarını göstererek Toynbee'nin düşüncesini aşmak üzere yola çıkmıştım.

Kültürel öğelerin alınıp benimsenmesinin önemine ilişkin düşüncelerim, büyük ölçüde Birleşik Devletler'de 1930'lu yıllarda gelişme gösteren sosyal antropolojinin etkisiyle biçimlendi. Clark Wissler, Ova Kızılderilileri arasında, belli "kültür özellikleri"nin yayılmasını zarif bir netlikle incelemişti. Ralph Linton'un *The Tree of Culture* adlı, ders kitabı niteliğindeki yapıtı, buna, başkalarından alınan bazı becerilere kültürel uyarlanmanın sonucu olarak doğan geniş çaplı toplumsal değişmelerin Afrika'dan ve başka yerlerden sağlanan doyurucu örneklerini ekledi. Ama beni en çok etkileyen Robert Redfield oldu. Redfield, iki ideal tip olarak, bir uçta "halk toplumu" (folk society) öteki uçta "uygar toplum" (civilized society) dediği tipleri saptayarak insan toplumlarının bir tipolojisini kurdu.

Halk toplumu, sıradan durumların, sağlam biçimde yerleşmiş geleneklerle karşılandığı ve söz konusu geleneklerin, neredeyse eksiksiz ve sorusuz sorgusuz bir yaşam rehberi oluşturmak üzere, birbirleriyle sürtüşmeden bir araya getirildiği toplumdu. Redfield, incelemiş bulunduğu uzak bir Yucatan [Yarımadası] köyünün, "halk toplumu" dediği ideal tipine yakın olduğunu ileri sürdü. Bu köyün halkı, dıştan gelen toplumsal etkilerden neredeyse yalıtlanmış olarak sahip oldukları, bir zamanlar birbirlerine zıt yaşam biçimleri oluşturan İspanyol Hıristiyan ve Maya miraslarını, az çok çatlaksız bir bütün oluşturmak üzere karıştırarak uzlaştırmış bulunuyordu. Bağlayıcı geleneğin kutsallaştırıcı gücüyle denetlenmiş olan çatışma ve değişme hoş karşılanmıyordu.

Uygar topluma örnek olarak gösterilen Yucatan'ın liman kenti Merida, öteki uçtaydı. Burada Katolikçilik, pagan törenlerin kalıntılarıyla kapışmıştı ve yabancılarla sürüp giden karşılaşmalar, geleneğin herkesi birbiriyle uyumlu davranışlar takımına bağlayan yıkıntılarının belini doğrultamayacağı anlamına geliyordu. Tersine, birbirleriyle uyuşmayan ahlak anlayışları, çeşitli ve önceden kestirilemeyen davranışlara, kimilerince korkuyla, kimilerince sevinçle karşılanan açık ve yaygın bir toplumsal değişme ve toplumsal çatışma vardı.

Bu tür düşünceleri kuşanmış olarak 1954 yılında *The Rise of the West* kitabımı yazmaya başladığımda, tarihsel değişmelerin, büyük ölçüde yabancılarla karşılaşmaların kışkırttığı; bunu, özellikle çekici olan yeniliklerin alınıp benimsenmeleri (ya da bazen reddedilmeleri veya kıyıda bekletilmeleri) yolundaki çabaların izlediği apaçık göründü. Bu çabalara ise, söz konusu toplumda, öteki yerleşik yollarda yöntemlerde yapılan düzeltmeler ve düzenlemeler katılıyordu. Dolayısıyla bir dünya tarihçisi olacak kişi, birbirinden bağımsız uygarlıkların karşılaşmalarının ipuçları

karşısında, bu tür karşılaşma ve kapışmalar, yabancıların uygulamalarından bazılarının alınıp benimsendiği (ya da reddedildiği) zamanlarda, tarihsel önem taşıyan toplumsal değişmeleri kışkırtan büyük kıpırdanmalar bekleyerek uyanık olmalıydı.

İnsanın değişebilirliğinin sonul kaynağı, kuşkusuz yeni düşünceler, pratikler ve kurumlar bulma yetimizde yatmaktadır. Ama aynı zamanda buluşlar, en fazla yabancılarla karşılaşmaların ve ilişkilerin, insanların ilgisini çekme yolunda farklı düşünme ve yapma biçimlerini sunduğu, böylece yapılan seçimlerin bilinçli olmasını, eski uygulamalar üzerinde bilinçli düzeltmeleri kolaylaştırdığı, hatta kaçınılmaz kıldığı durumlarda gelişip serpilmektedir. Halk toplumunda gelenek, beklendiği biçimde işledikçe, toplumsal değişmenin çoğu türünün önüne baş edilemeyecek engeller çıkarıyordu. Ama geleneklerin çatışmasının yarattığı karışıklıkta buluşlar filizlenebiliyordu. Dolayısıyla uygarlık, Redfield'in tanımladığına göre "kendi kendinin katalizörü" (otokatalitik) idi. Yolların kesiştiği birkaç yerde, birbirleriyle uyuşamayan kültürel beklentilerle karşı karşıya kalındığında, uygar toplumlar yeni beceriler kazanarak, zenginliklerini ve güçlerini artırarak ve çevrelerindeki öteki halkları rahatsız ederek, değişme hareketlerini sürdürmek durumunda kalıyorlardı. Günümüze dek ve uygar tarihin yol aldığı yüzyıllarla, binyıllarla birlikte, gittikçe artan bir hızla böyle davrandılar.

Böyle bir dünya tarihi kavramına yaklaşılırken, uzaklardan gelen yeni yolları benimseyen ya da reddeden tutumlarıyla birbirinden bağımsız uygarlıklar, dünya tarihinin belli başlı aktörleri durumuna geldiler; ister benimsesinler ister reddetsinler, her iki seçenekte eski toplumsal uygulamaları değiştirmek durumunda kaldılar; çünkü çekici ya da itici bir yeniliği başarıyla reddedebilme, bir ülkede, onu benimseme durumundaki kadar geniş değişiklikle-

re gitmeyi gerektirebildi. Uygarlıklar, zamanla yeni topraklara dek yayılma yolunda açık bir eğilim gösterdi ve bu yolda ilerledikçe, komşuları olan özerk toplumlar, söz konusu uygarlığın burgacına çekilip sonunda yok oldular. Bu tür coğrafi bir yayılma, Yakındoğu'nun Mezopotamya ve Mısır ülkelerinde, birbirinden bağımsız olarak başlayan uygarlıkların, sonunda, İ.Ö. 1500 dolaylarından başlayarak yeni, kozmopolit bir bütünün içinde birleşip erimeleri anlamına geldi ve bu konuda benzeri bir kozmopolitliğin, Çin'in ve Japonya'nın sözde kalmayan özerkliklerinin 1850 dolaylarından sonra yitirilişiyle yeryüzünün tüm uygarlıklarını sardı.

Ancak *The Rise of the West*'i yazdığım sıralarda, bu örneklerin, dikkatimi birbirinden bağımsız uygarlıkların farklı tarihlerine yönelmekten alıkoymadığı notunu düşecek denli Toynbee'nin büyüsü altındaydım. Uygar olsun olmasın, birbirleriyle etkileşim içindeki tüm halkları kucaklayan bir Avrasya (sonunda aynı zamanda Afrika'yı ve daha sonra tüm küreyi içeren) ökümenik bir bütün düşüncesinin doğup yükselişi çok yavaş ilerleyen bir süreç oldu. Kendimi, ancak "Erk Ardında" çalışmam olan *The Pursuit of Power* (1982) yapıtımı yazarken, Çin'in ticaret alanındaki yayılmasının, Latin Hıristiyanlık dünyasının ticaret grafiğinde, İ.S. 1000'den sonra birdenbire görülen yükselişin itici gücünü oluşturduğuna inandırdıktan sonradır ki, Wallerstein ve Dunn ile birlikte, doğru bir dünya tarihi anlayışında ilginin, her şeyden çok ökümenik dünya sistemi üzerinde toplanması ve sonra ayrı ayrı (birbirinden bağımsız) uygarlıklar içinde ve devletler, uluslar gibi uygarlıklardan daha küçük birlikler içinde oluşan ve söz konusu çalkantılı bütüne uygun düşecek türden gelişmelere geçmesi gerektiğini kabul ettim.

Tek tek uygarlıkların özerklikleri düşüncemdeki zayıflama, genel görüşümdeki bu değişmeyle birlikte gitti. *The*

Rise of the West adını taşıyan kitabımda uygarlığı, yaşam biçemleriyle ilgili beceri ve deneyim kazanmış gözlemcilerce (sanat biçemleri arasındaki farkın bir sanat eleştirmenince ayrımlanabilmesine benzer biçimde) tanınabilecek bir "yaşam biçemi" olarak tanımladım. Ama yaptığım bu benzetme pek de iyi değildi. Sanat yapıtları gözle görülür, elle tutulur şeylerken "yaşam", sanat eleştirmenlerininkine benzer yollarla gözlemlenemeyecek ve uzlaşılmış biçem benzerlikleri üzerinde az çok görüş birliğine ulaşmaya elvermeyecek denli çeşitlilik gösterir. Dahası her bir uygarlık içinde, çeşitli gruplar birbirlerinden farklı yaşam yolları tutturmuşlardır. Onları bir arada tutan baş etmen, hepsinin yöneticilere birlikte boyun eğmeleriydi; yöneticilerin onlar üzerindeki egemenliklerini sürdürmeleri ise, kendilerini kutsal ya da yarı kutsal metinlerde ortaya koyan bir ahlak kuralları takımının altına imza koymalarından aldıkları büyük güce dayanmaktaydı. İşte bu olgu şimdi bana, bir "uygarlık"ın doğru tanımı olarak görünmektedir. Nasıl davranılacağını bilen –bu yolda, düzenlenmiş davranış kurallarına saygılı davranıyor görünüp onlara hizmet ettiğini söyleyerek, ama söz birliği etmişlercesine, söz konusu kuralların "sözünü" hiçe sayarak hareket eden– yöneticiler, karışıklık çıkaran uyruklarını, yüzyıllar boyunca onlarca, yüzlerce ve hatta sonunda binlerce kilometreyi bulan topraklar üzerinde kıpırdanmalarına olanak vermeden tutabilmeye yetecek kadar uyumlu bir işbirliğine girebilirlerdi ve de girmişlerdir. Böylece ayrıcalıklı yönetici sınıflar, içinde bir uygarlık fidanının gelişip serpileceği demir kafese benzer bir ortam oluşturdular. Buna karşılık boyun eğdirilmiş gruplar arasında yaşadıkları yere, gördükleri işe ve içinde bulundukları mezhebe göre çok farklı yaşam biçimleri (ing. "ways of life") görüldü. Hepsini birleştiren olgu, her bir grubun, ötekilerle ve özellikle de toplumun siyasal bakımdan başat kesimleriyle arasında, o ya da bu türden üstü

örtülü (ya da zaman zaman açık) bir anlayışın bulunmasıydı; böylece rahatsız edici beklenmedik davranışlarla pek fazla karşılaşmadan, istedikleri gibi davranma olanağı bulabildiler.

Böyle bir görüş içinde uygarlıklar, oldukça silik ve kendi içlerinde olgunlaşmamış birimler olarak görünür. İçlerindeki çeşitlilik artar; ve bu çeşitlilik, neredeyse ayrımında olunmadan, yerel özerkliklerini çeşitli derecelerde koruyan, ama bu özerkliklerinin derecesi ne olursa olsun, uygar yöneticilerle ve tacirlerle, belki de aynı zamanda misyonerlerle, zanaatçılarla, sığınmacılarla ve bazen de oraya yerleşmek üzere gelen koloni gruplarıyla görüşmelere taraf olabilen komşu halkların çeşitliliği içinde karışıp erir. Böyle bir toplumsal görünüm içinde, göze çarpacak denli belirgin tek bir yaşam biçeminin (ing. "style of life") varlığından söz edilemez. Bu görünümde, çeşitlilik, çatışma, kesinlikten uzak sınırlar, evet vardır, ama birlik bütünlük, birörneklik arama.

Uygar toplumun başat kesimlerinin onayladıkları kutsal yazılar "kitabı" bile tutarsızlıklarla doludur. Kitabı Mukaddes'i, Budist ve Hindu kutsal yazılarını ve Konfüçyüsçü klasikleri bir düşünün! İçlerinde son derece çeşitli malzeme bulunan bu kaynaklardan uygulanabilirliği bulunan bir yaşam rehberi çıkarılabilmesi için, onların hukuksal yorumdan geçirilmeleri gerekmiştir; ve elbette ortaya çıktıkları sırada taşıdıkları çeşitlilik, yorumculara geçen her çağ ile birlikte durmadan değişen koşullara uygun düzeltmelerle yorumda bulunmaya yöneltecek bir esnekliğin varlığının ipucunu vermektedir; öte yandan kuşkusuz, tipik bir tutumla her çağda, doğru olana kutsal metinlerin özgün anlamına dönüldüğü savı ileri sürülecektir. Okuryazar (genellikle din adamlarından oluşan) sınıfların başlıca işlevi buydu; ayrıca bu durum yeni, eskileriyle uyuşmayan verilerin, geçmişte (ve bilginliğin birçok dalında bugün bile)

böylesine büyük bir inatla göz önüne alınmayış nedenini de açıklamaktadır.

Uygarlıkların yapıları, bugün inandığım kadar karışık ve çelişkili ise bu, onların Avrasya ökümenik dünya sisteminin karışıklığı ve karmaşıklığı ile aynı kefeye konmasını gerektirir. Avrasya ökümenik sistemi, kuşkusuz kapsadığı coğrafya bakımından daha genişti ve içine aldığı, her biri kendi ahlak ilkelerinin yazıya dökülmüş tanımına ve siyasal, kültürel alanlarda kendi önderlerine sahip birçok uygarlığın üzerinde bulunan, eklemlenmiş herhangi bir davranış kuralları kitabına sahip olmadığından, iç yapısı onlarınkinden daha zayıftı. Ancak tüm bunlara karşın, Avrasya ökümeni, 1500'den sonra Avrasya ve Afrika maldeğişimi ve etkileşim çemberine katılmaya başlayan öteki büyük uygarlıklardan herhangi birinin sınırları içinde karşılaşılabilecek çeşitlilikten çok da farklı değildi.

Bunun nedeni, aslında ticaret pratiğinin, yavaş yavaş kültür bölgeleri arasında standartlaştırıcı karşılaştırmalar yaratmak yönünde uzun bir yolu aşan, işlerliğe sahip bir davranış kodunu yaratmasıydı. Avrasya dünyasının Hıristiyanlık, Konfüçyüsçülük, Budizm, İslamlık olarak önde gelen dinlerinin hepsi de, inananlarını yabancılara, kendilerine nasıl davranılmasını istiyorlarsa öyle davranmaya yönlendirme konusunda görüş birliği içinde bulunmalarından dolayı, dinin kuralları içinde bile başka dinlere inananlara ve inançsızlara yer ayrıldı. Böylece hiçbir yönetici takımının, tüm Avrasya-Afrika ökümeni üzerinde hiçbir zaman siyasal egemenlik kurabilmiş olmaması gerçeğine karşın, uygarlıklar arası karşılaşmaların tehlikelerini katlanılabilir oranlara indiren bir ahlak kodu iskeleti ortaya çıkabildi. Yüzyıllar geçtikçe her türden yerel yöneticiler, yavaş yavaş yabancıları soyup soğana çevirmektense, onları vergilendirmekten çok daha kazançlı çıkabileceklerini kavradılar. Bağımlı, boyun eğdirilmiş sınıflar da, kendi insanları dışın-

dakilere, hatta yabancı tacirlere hoşgörülü davrandılar; yani çalışkan köylülerin ve zanaatçıların, daha önce dürüst insanlardan (kendi insanlarından) ucuza aldıkları şeylerin aynısını kendilerine pahalıya satarak haksız kazanç sağlayan şerefsiz sömürücüler olarak gördükleri kimselere bile hoşgörü göstermeyi öğrendiler. Aynı biçimde yoksullar, tam da uygarlığın doğuşunda atalarının, kendi kendilerini atamış güçlü ve silahlı toprak sahiplerinin, karşılığında hiçbir şey vermeden istedikleri rantı teslim etmeye alışmalarına benzer biçimde, pazar yerlerinde yabancılarca aldatılmaya zamanla alıştılar.

Bu tür tutumlar genelleşince, Avrasya'nın limanlarında ve öteki büyük kentlerinde, uygulanabilirliği bulunan (ve oldukça birörnek) bir ticaret hukukunun doğmasıyla ve bu hukuka, kırsal içkaralara yayılan yabancılarla ilişkileri düzenleyen resmi olmayan gelenekler takımının eklenmesiyle, ökümenik sistemin yapısı, kucakladığı tek tek uygarlıkların yapısına çok yaklaştı. Buna uygun olarak, dünya tarihi üzerinde çalışanların bu olguyu bilinçli araştırmanın hedefi olarak almaları gerekir; çünkü ulusal tarihlere tutarlılık, birlik ve yapı kazandıran etmenin hükümet eylem ve politikaları olmasına benzer biçimde, dünya tarihçilerinin konularına tutarlılık ve yapı kazandıracak şey budur diyorum, ya da şimdi bunun olduğuna inanıyorum.

Bu durumda, insanın yeryüzündeki yaşam deneyiminin bu en geniş ve sonuçta tüm dünyada egemen duruma gelen çerçevesinin tarihsel evriminin belli başlı sınır taşları nelerdir? sorusuna yanıt aramalıyız.

Yabancılarla "karşılaşmanın ve kapışmanın" (İng. "encounter") toplumsal değişmenin direksiyonu olduğu savımda haklıysam, bekleneceği gibi, insanlığın en eski kar-

maşık toplumlarının Mezopotamya'nın, Mısır'ın ve kuzeybatı Hindistan'ın ırmak taşkın ovalarında, yeryüzünün en geniş toprak kitlelerinin bulunduğu Eski Dünya'nın [kıtalarını birbirine bağlayan] kara köprüsüne bitişik yerlerde doğduğu söylenebilir. Kıtalar arası bağlantıları ve iklim koşulları, bu bölgeyi, Eski Dünya'da kara ve deniz iletişimlerinin baş kavşak noktası durumuna getirmiştir; ve olasılıkla bu nedenden dolayı ilk uygarlık burada filiz vermiştir.

Uygarlıklarının kurucularının, deniz yoluyla güneyden gelip Dicle ve Fırat ırmaklarının aşağı kavşaklarının kıyı boylarının yerlileri olan "kara başlı halk" üzerinde egemenlik kurdukları anlatılan Sümer yazılı geleneği de bu görüşe uygun düşmektedir. Bölgeye yeni gelenler, sonunda bu ırmakların kıyılarındaki bataklık topraklarını (İng. "swamp lands") sulamayı öğrendiler ve sonra alınan düzenli ve güvenli hasatlar sayesinde, Sümerlilerin gereksinim duydukları kereste, maden ve asal önem taşıyan öteki hammaddelerden yoksun bu alüvyon ovasında yeryüzünün ilk kentlerini dikebildiler. Dolayısıyla başlangıçlarından beri, karada yürütülen kervanlarla desteklenen gemicilik, Mezopotamya ovasının kentlerini (dolaysız ya da dolaylı yollarla) uzak hammadde kaynaklarıyla ve çevrelerinde yüzlerce kilometrelik yarıçapın içinde yaşayan çeşitli halklarla ilişki içinde tuttu. Çok geçmeden Mısır'a ve İndüs vadisine yerleşmiş halklar, bir dereceye dek Mezopotamya ile ilişki yoluyla dışarıdan alıp benimsedikleri beceriler ve düşünceler sayesinde, kendi uygarlıklarını kurup yükselttiler; böylece zaman yitirmeden, kendilerinden önce Sümerlilerin yaptığını yaparak kendi etkileşim bölgelerini kurdular.

Başlangıçta uzak yerler arasında ana bağlantı, su ulaştırmacılığı ile sağlandı. Erkence, ama ne zaman olduğu kesin bilinmeyen bir tarihte, insanlar yelkenleri kullanmanın bir yolunu bulunca, Hint Okyanusu'nun ve ona bitişik de-

nizlerin kıyı suları, ulaştırmanın ve iletişimin son derece kolaylıkla yürütüldüğü ortam durumuna geldi. Yeller, tüm yıl tatlı tatlı esmekteydi ve yönleri her muson mevsiminde değişmekteydi. Bu, uzun deniz yolculuklarından güvenle dönmeyi, yele karşı yelken açamayan gemiler için bile görülmedik derecede kolaylaştırdı. Sümer geleneğinde anlatılanlara inanırsak, insanlığın ilk uygarlığının kurucularının, deniz gezilerinin yol açtığı yabancılarla karşılaşmalar sayesinde, birikmiş bulunan üstün becerileri, yazılı tarihin şafağının sökmesinden önce kendileriyle birlikte getirerek bu deniz alanından çıkıp geldiklerini söyleyebiliriz.

İ.Ö. 4000 dolaylarında yelkenli gemiler de, gemi yolculuğu için (fazla uygun olmasalar bile) fena sayılmayacak ulaştırma koşullarında, alize (ticaret) yellerinin, yaz aylarında kuzeyden doğuya sürekli olarak tatlı tatlı ve kesintisiz estiği Akdeniz'de kullanılmaya başlandı. Hareket edilen ülkeye güvenli dönüş, sık sık esen yele karşı yönde ilerlemeyi gerektirdi. Bunu sağlamanın bir yolu, kürek çekmek olup bu uygulama, Akdeniz denizciliğinde İ.S. 17. yüzyıla dek varlığını sürdürdü. Denizlerle karaların farklı ısınma durumlarının yarattığı kısa süreli kıyı yellerinin yarattığı avantajlardan yararlanmak, egemen yellerin estiği yönden başka yöne gitmenin bir başka yoluydu. Esen yele göre verilen açıyla istenen yönde gidilmesine olanak verecek gemi ve yelken tasarımı, bu yolda daha doyurucu bir çözüm olmakla birlikte, bu olanağa, ortaçağın geç dönemlerine dek tam olarak ulaşılamadı. Gene de yele karşı güçlükle yol alabilen, kışın fırtınalı denizlerinde yola çıkamayan gemiler Minos, Fenike, Kartaca, Yunan, Roma uygarlıklarının doğuşlarını iteleyip destekleyebilecek sayılara ulaştı. Söz konusu uygarlıkların doğuşunda, Mısır'dan ve Suriye'den alınıp benimsenen beceriler ve düşünceler, başlangıçta yaşamsal rol oynamıştı; ayrıca bu tür ilişkilerin çoğu, deniz yoluyla kurulmuştu.

Coğrafya bakımından Güney Çin Denizi, ilk yelkenli gemiler için Akdeniz kadar konukseverdi. Ancak Güneydoğu Asya'nın kıyılarında ve kıyıdan uzak adalarında, bu mevsimlik deniz ulaştırmacılığı olanağı, belki de el altında kendisinden yaşamsal önemde becerilerin ve düşüncelerin alınıp benimsenebileceği gelişmiş uygarlık odaklarının bulunmamasından dolayı, buralarda, erken tarihlerde kentlerin ve okuryazar uygarlıkların gelişmesine yol açmadı. Aynı biçimde, tüm yeryüzünün en uygun deniz bölgeleri, alize yellerinin çok geniş alanlar boyunca estiği Atlantik Okyanusu ve Pasifik Okyanusu idi; ancak (Polinezya kanolarının alize yelleri bölgesi boyunca her yere gidilip yerleşilebilmesini sağlayabilmesi dışında) buralardan, yele karşı yol alıp yön değiştirebilen büyük gemilerin bulunuşuna dek (pek) yararlanılamadı. Kuzey Atlantik ve Kuzey Pasifik, fırtınalar yaratan oynak yellerinin yüksek gelgitleri daha da karmaşıklaştırmasından dolayı ilk gemiciler için çok daha korkunçtu.

Sepetişinden ve deriden yapılmış küçük kayıklarla, İ.Ö. 3. binyıl içinde, Kuzey Atlantik'in kıyı sularında balıkçılığa başlandığını belirtmekte yarar varsa da, söz konusu iklim ve yel biçimleri, burada erken denizciliğin önüne aşılamayacak sınırlar koydu. Balıkçılar, kesin bilinmeyen, ama olasılıkla erkence bir tarihte, Japonya kıyılarından da teknelerine binip yollara düşmüşlerdi. Balıkçı gemileri, bu fırtınalı suları göze alıp açılır açılmaz, kazayla sürüklenmelerle okyanusları boydan boya aşan yolculuklar gerçekleştirilmiş olmalı. Eskimoların, onyedinci yüzyılda Grönland'dan çıkıp sürüklenerek, İskoçya'ya dek varan "kayak" denen teknelerinin yolculukları ile, Japon balıkçılarının, ondokuzuncu yüzyılda Oregon kıyılarına gelmeleri gibi olaylar, küçük teknelerin denizde yollarını yitirmelerinin ürünü olarak yapılan ender okyanus aşırı yolculukların güzel bir kanıtını oluşturur.

Amerikan Hintlilerinin (Kızılderililerin) el zanaatı ürünleri ile doğu Asyalılarınkiler arasındaki birkaç benzerlik, bu tür sürüklenme sonucu yolculukların ürünü olabilir; ne var ki balıkçılar, haftalar süren böyle bir keşif yolculuğundan sağ çıkabilmiş olsalar bile, birliklerinde fazlaca kültürel bavul getirmiş olamazlar; ve (Kuzey Amerika'ya İskandinav yerleşmeleri de içinde) bu gerçek ama önemsiz okyanus aşırı ilişkilerin, 1492'den önce, herhangi bir öneme sahip kalıcı sonuçlar doğurmuş olmaları olası görünmüyor. Tersine, Amerika kıtalarında, Meksika'nın ve Peru'nun odağını oluşturduğu bağımsız, ayrı bir ökümenik sistem doğdu; ancak fazla bir yazılı kaydın bulunmamasından dolayı, bu ökümenin gelişmesi hakkındaki bilgimiz çok daha az ve arkeolojinin doğası gereği yerel nitelik göstermesi nedeniyle, burada kazılan tek tek yerler arası ilişkiler çoğu zaman karanlıkta kalmakta.

Tarihçilerin, büyümesinin ve sağlamlaşmasının tarihini şimdiye dek ayrıntılı olarak incelemiş bulunmamalarına karşın, Avrasya ökümenik tarihi çok daha ulaşılabilir noktada. Ökümenin tarihinin ayrıntılarına girilebilmiş olmamakla birlikte, ökümeni bir arada tutmada, başlangıçta deniz ulaştırmasının ve iletişiminin daha büyük bir rol oynadığı bu durumun, kara üzerinden ulaştırmacılığın gelişmesiyle yavaş yavaş değiştiği yeterince açık. İnsanların, başından beri serseri oldukları kesin; bu nitelikleri, onların yeryüzünü nasıl doldurduklarını açıklamaktadır. Tarımın gelişmesiyle, sürece bir de yararlı ürünlerin yeryüzüne yayılması katıldı. Örneğin [ormanlardan açtıkları toprakları eken] "yaylak tarımcıları" buğdayı, Yakındoğu'dan İ.Ö. 2000'den önceki bir tarihte ulaştığını bildiğimiz Çin'e taşıdılar. Pirinç, güneydoğu Asya'da bir yerlerden yayılıp, yayıldığı tarihten bin yıl kadar sonra, hem Hindistan'da hem Çin'de önemli bir ürün durumuna geldi. Bunlar kadar önemli olmayan öteki ürünler de, yayılıp nüfus için yeni

bir yiyecek kaynağı sağlamaya başladıkları yerlerde, buralardaki insanların yaşamında derin değişikliklere yol açtı.

Okuryazarlığın şafağının sökmesinden önce, insanların bir yerden bir yere taşınmalarına ve gezginciliklerine, hiç değilse dünyanın bazı bölgelerinde, malların taşınmasını çok kolaylaştıran bir gelişmeyle, yük hayvanlarından oluşan kervanlar eklendi. Eşek kervanlarının, Romanya'daki Karpat Dağları kadar uzak yerlerden, madenleri ve öteki değerli malları getirip, karşılığında dokumaları ve öteki yapılmış maları götürüp dağıtmaya başladıkları Sümer çağlarında, uzak yerlerle mal alışverişi günlük (rutin) işler arasına girdi. Böylece kervan ticareti, deniz ticaretininkine benzer sonuçlar doğurdu; şu farkla ki, üzerinde insanların yerleşmiş bulunduğu yerler üzerinden değerli malların taşınması, topraklarından geçilen her bir yerel yöneticiyle koruma rantları için görüşmeleri gerektirir; oysa gemiler genellikle, yalnızca uğradıkları limanlara giriş resmi ödemek zorundadır. Yerel bir haydut tarafından soyulma tehlikesi, denizde korsanlık tehlikesinden çok daha yüksek olduğundan, kervan ulaştırmacılığı görece pahalı olarak kaldı; öyle ki, uzak yerlere karadan ulaşımın giderlerini, ancak değerli mallar karşılayabildi.

Kara yoluyla ilişkiler hafif, manevra yetisi yüksek savaş arabalarının, Mezopotamya ile sınırı olan bölgede, bir yerlerde icat edildiği İ.Ö. 1700 dolaylarında, yeni ve kesin bir dönüm noktasına girdi. Böyle bir araca koşulmuş atlar, araba sürücüsünü ve okçuyu, açıklık alanlarda, bir insanın koşabileceğinden daha hızlı taşıyabildi; ayrıca yeni ortaya çıktıklarında, saldırı düzeni almış bir savaş arabaları takımının, karşısındaki yaya askerlere kolayca üstün geldiği görüldü. Bunun sonucu olarak savaş arabalılar, İ.Ö. 1500' den önceki ve sonraki tarihlerde, Yakındoğu'nun ve Hindistan'ın ırmak vadileri uygarlıklarını istila ettiler. Başkaları, savaş arabalarının desteğiyle, Avrupa'nın ve (varlığı ar-

keolojik kayıtlarda sağlam biçimde saptanabilen en eski Çin hanedanı olan Şanglar'ın yönetimlerini İ.Ö. 1400 dolaylarında yerleştirdikleri) Çin'in içlerine dek girdiler. Buğdayın (ve batı Asya kaynaklı bazı çömlek biçemlerinin) yayılmasının gösterdiği gibi, tekerlekli araçlarla hızlı ulaştırma ve bunun sonucu olarak savaş arabalıların askeri üstünlükleri, Asya'nın bir ucundan öteki ucuna toplumlar arası karşılaşmaları başlatan etmen değildi; ama Şang Hanedanı'nın, Mezopotamya ile sınır bölgelerde ortaya çıkan askerlik tekniklerinden yararlanılarak kurulması, açıkça anlaşıldığına göre Çin uygarlığının tarihsel formlarının birçoğunun başlatıcısı oldu. Bu, Şang başkenti Anyang'da ortaya çıkarılan kehanet kemikleri üzerindeki, çağdaş Çin yazısının doğrudan atalarını oluşturan işaretlerle yazılmış yazılar ile görmezden gelinemeyecek biçimde kanıtlanmış bulunuyor.

Çin ile batı Asya arasındaki iletişim, İ.Ö. 1400'den sonraki yüzyıllarda, yüzyıllarca düzenli bir biçim alamayıp, arada sırada gerçekleşen bir olgu olarak kaldı. Çin İmparatorluğu'nun girişiminin İ.Ö. 100'den sonra az çok düzenli sayılabilecek bir kervan ticaretini başlattığında bile, uzun yolu başlarına bir şey gelmeden aşabilen mallar, ender bulunan ve pahalı olan lüks türden nesnelerdi. Gerçekten, ancak modaya düşkün az sayıda Romalı hanımefendi, Çin'den getirilen yarı saydam ipek giysiler kuşandı; Çin İmparatoru İran'dan iri kemikli, "kan terleyen" atlar getirtmeyi başarabildi; ne var ki bu, Çin askerlerinin zaten alışıp anlaştıkları küçük, cılız bozkır atlarının, dışalımla getirilen ırkın törensel olanlar dışında hiçbir amaç için yerlerini alamayacağı denli daha dayanıklı ve ucuz olduklarının anlaşılmasından öte bir sonuç doğurmadı.

Bununla birlikte Asya'yı boydan boya geçen, az çok düzenli kervan ticaretinin başlaması, doğu ile batıyı daha önce görülmedik derecede birbirine bağladı; ve İ.S. 300

dolaylarından sonra, develer genel kullanıma sokulunca, kervanlar daha önce dostça karşılanılmayan çölleri aşabilme yetisine kavuştu. Bunun doğurduğu sonuç, Avrasya'nın ve Afrika'nın çok geniş yeni bölgelerinin, genişletilmiş bir alışveriş ve iletişim ağı içine alınıp onunla birleştirilmesi oldu. Bir yandan Tibet, Arabistan ve Orta Asya vahaları, öte yandan Sahra'nın altındaki Batı Avrupa toprakları, ökümenik sisteme sağlam bir biçimde katılırken, ökümenik sistem, aynı tarihlerde Mançurya'dan Macaristan'a kadar uzanan bozkır topraklarının tümüne işleyebilecek denli kuzeye doğru genişledi; ve hatta dağ geçitlerini aşıp ırmak yataklarını izleyerek, kuzey Avrupa'nın ormanlık kalelerine girebildi.

Yeni ve oldukça öldürücü salgın hastalıklar ile "yüksek dinler" olarak bilinen inançlar, İ.S. dönemine geçilmesinin az öncesinden İ.S. 1000 dolaylarına dek uzanan yıllarda, bu uçsuz bucaksız kervan dünyasının her yerine yayılan çok önemli iki yenilik oldu. Güneydoğu Asya'nın meyvelerinin ve öteki ürünlerinin Ortadoğu'ya yayılması ile vaha tarımının inceliklerinin alışverişi ya da Yunan ve Roma dünyasının doğalcı yontu biçemlerinin Hindistan'a, Çin'e, hatta Japonya'ya yayılması gibi maddi alışverişler, bu [kervanlarla] taşıma sisteminin başlattığı salgın hastalıklar ve dinsel inançlar alanlarında görülen değişikliklerle karşılaştırıldıklarında önemsiz kalır.

Ekonomik teknolojik öğeler ile kültürel biyolojik öğelerin alışverişinde kurulan bu denge sürmedi; ökümenik dünya sistemi, Çin'de görülen yeniliklerle, yani yoksul köylülerle kentli işçi sınıfların ilk kez ökümenik sistem alanı içine sokulmasıyla pazar davranışının rolünü genişletmesine yol açan yeniliklere tepki vermeye başlayınca değişti. Bunu olanaklı kılan, Çin'de yaygın biçimde kanalların açılmasının sonucu olarak ucuz ve güvenilir bir ulaştırmanın sağlanmasıydı. Kanallandırma etkinliklerinin ço-

ğuna, işin başında Çin'in yiyecek için gittikçe daha fazla kendisine bağlı duruma geldiği halı gibi açılıp yayılan çeltik tarlaları için gerekli su kaynaklarının düzenlenmesi amacıyla girişilmişti. Sonra Yang-çe (Yeşil Irmak) sularını Sarı Irmak ve kollarıyla bağlayan Büyük Kanal'ın 605 yılında yapılması, ardından, Yang-çe boğazlarını ve öteki kritik tıkanma noktalarını aşacak su ulaştırmacılığını kolaylaştırmak amacıyla girişilmiş mühendislik işleri, Çin'in en verimli bölümlerini, kolaylıkla yararlanılabilen ve üzerlerinde kolaylıkla gidilip gelinebilen su yollarıyla birbirine bağlayacaktı. Uzaklardaki bir imparatorun egemenliği altında kanal gemileri, ağır sayılabilecek yükleri, gemi kazası ya da soyulma konusunda en aza indirilmiş risklerle yüzlerce kilometrelik uzaklıklara taşıyabildi. Bu ise, lüks olmayan tüketim mallarının fiyatlarında görülen küçük farklılıkların bile, kayıkçıların bu tür malları ucuz olan bölgelerden pahalı olan yerlere taşımaya değer bulmaları anlamına geldi.

Sonra, 1000 yılından az sonra Sung yönetimi, vergileri ayni (mal) yerine nakit (para) biçiminde toplamayı daha uygun bulunca, içinde en yoksul köylülerin de bulunduğu avam halk, böyle her örnekte görüldüğü gibi, vergilerini ödeyebilmek için pazara açılmak zorunda bırakıldı. Bu, pazar davranışının, tüm Çin'de çok büyük bir hız kazanmasına yol açtı. Bunun üzerine, Konfüçyüsçü eğilimleri tacirleri acınacak durumda asalaklar olarak görmelerini gerektiren memurların çoğunu şaşırtan bir durumla, üretimde uzmanlaşmanın, Adam Smith'in daha sonraki tarihlerde son derece doyurucu biçimde çözümleyeceği üstünlükleri, Çin'in çok çeşitli bölgelerinin her yerinde su yüzüne çıkmaya başladı. Zenginlik ve verimlilik eğrisi yükselişe geçti. Marco Polo'nun ve uzaklardan gelen öteki konukların çok geçmeden ayrımına varacakları gibi, Çin'i, dünyanın geri kalan ülkelerini şaşırtıp hayran bırakan bir yer durumuna

getiren yeni beceriler gelişti. Söz konusu yeni Çin becerilerinden bazılarının devrimci sonuçlar doğurdukları görüldü; bunların içinde, Avrupa için en önemlilerini oluşturan, onüçüncü yüzyıldan onbeşinci yüzyıla kadar uzanan süre içinde Avrupa'ya Çin'den gelen barut, baskı tekniği ve pusula üçlüsü de vardı. Çin'in batıya doğru bu uzanışı, okyanus sularında her türlü hava koşullarında yol alabilen, yele karşı ilerleyebilen ve fırtınalardan batmadan çıkabilen gemilerin geliştirilmesinden güç aldı. Daha çok güney Çin kıyıları boyunca, yani iç karalarda kanal yapımının dağlarla engellendiği yerlerde üstlenen bu tür gemiler, girişimci tacirlerin yeni (belki de genişletilmiş ve yoğunlaştırılmış eski) ticaret ağını, Güney Çin Denizi'ne ve Hint Okyanusu'na kadar uzatmalarına olanak verdi. Bu sularda sağlam yapılı Çin tekneleri, buraların deneyimli tacirler olan yerli halklarının hafif tekneleriyle yarışmak zorunda kaldılar. Daha sonra, Avrupa gemileri Afrika'yı dolanıp Hint Okyanusu'na girince de görüleceği gibi [buradaki hafif tekneli] yerel gemiciliğin ve yerel ticaret ağlarının, bölgeye dışarıdan girenlerin, her türlü hava koşullarında gidebilen, sağlam yapılı büyük gemilerinden kaynaklanan yüksek (taşıma) fiyatlarını kırabileceklerini gösterdiler. Bununla birlikte, Çin mallarının oldukça büyük tutarlarda girişi ve Çinlilerin baharat ile Hint Okyanusu ülkelerinin öteki ürünlerini almak istemeleri, güney denizlerinin pazarlarını öylesine kamçıladı ki, çok geçmeden söz konusu pazar Akdeniz'e taştı ve tarihçilerin çoktandır bildikleri gibi, onbirinci yüzyılda ve sonrasında Avrupa ticaretinin anılmaya değer canlanışına destek oldu.

Bu canlanma üzerine, tacirlerin gereksinimleri Avrupalıları, kuzey Atlantik'in fırtınalı, gelgitli denizlerini aşabilecek ve ülke limanlarına güvenle geri dönme yolunda akla yakın bir şansa sahip olabilecek gemiler geliştirmeye itti. 1000-1400 arasında yapılan ağır omurga ve kaburga

iskeleti üzerine mıhlanmış çift katlı döşeme, güçlü kıç dümeni direkleri, ambar üstü güverte ve çoklu direkler, yelkenler gibi buluşlar buna olanak verdi. Avrupalı denizcilerin, Çin'den gelen pusulaya göre yol alma ve Hint Okyanusu'ndan gelen üçgen yelkenler kullanma gibi, işe yarayan her şeyi alıp benimsemeye her zaman hazır olmalarına karşın, Avrupa gemi yapımcılığı, Çin'den ya da herhangi bir yabancı örnekten bağımsız olarak kendi yolunu izledi.

Bununla birlikte, Avrupalı denizcilerin alıp benimsedikleri ve uyarladıkları yabancı öğelerden en çok tarihsel önem taşıyanı, başlangıçta karadaki kalelerin surlarını vurup devirmek için geliştirilmiş toplar ile birleştirdikleri sağlam yapılı okyanus gemileri oldu. Bu tür büyük toplar, gemi bordosu üzerinde kullanılmaya uyarlanınca, Avrupa gemilerine, daha önce bilinenlerden çok daha üstün silahlar sağlamış oldular. Bunun sonucunda Avrupa gemileri, 1500'den az önce ve sonra, yeryüzü okyanuslarına yelken açtıklarında, denizden gelebilecek saldırılara karşı oldukça güvendeydiler ve çoğu durumda, surlar yıkan bordo ateşleriyle kıyılardaki yerel direnmeleri kırabildiler.

Bu tür topların geri tepmesi öylesine güçlüydü ki, ancak ağır gemiler buna parçalanmadan dayanabildi. Bu konuda Avrupa gemileriyle, ancak Çinliler yarışabilirlerdi; ne var ki imparatorluğun, iç politikasıyla ilgili nedenlerle, Çin hükümeti, 1434'ten sonra okyanusa açılabilen bu tür teknelerin yapımını yasakladı ve Çinlilerin okyanusta özel ticaret girişimlerini yasadışı kıldı. Bunun üzerine, sistemli olarak korsan konumuyla çalışmaları, Çin (ve Japon) denizcilerinin handikapını oluşturdu ve onların elinden, teknelerini, Avrupalı ticaret gemilerinin her zaman taşıdıkları ağır toplarla silahlandırabilme şansını aldı.

Avrupalıların okyanuslarda yaptıkları keşiflerin sonuçları kadar, 1850'den sonra Avrupa, Amerika ve çok daha yakın tarihlerde olmak üzere Japon icatçılarının, meka-

nik ve elektrikli enerji türlerini, demiryolları, buharlı gemiler, telgraf ve daha sonra uçak, radyo, televizyonda ve de en yakın tarihlerde, bilgisayar verilerinin aktarılmasında yararlanmaları üzerine, ulaştırmada ve iletişimde sağlanan olağanüstü sonuçlar iyi bilinen şeylerdir. Birbirini izleyen bu yapısal değişikliklerin, dünya çapında iletişim ağları üzerindeki en açık etkisi, Avrasya ökümeninin, Avustralya'da ve sayısız küçük adalarda bulunan, haklarında pek fazla bilgi sahibi olunamayan toplum kompleksleri ile birlikte, daha önce bağımsız durumda bulunan Amerika ökümenik sistemini, burgacına çekip yutarak tüm küreyi kapsaması oldu. Bunun yol açtığı sarsıntı ve şaşkınlık öylesine büyüktü ki, dünya bugün hâlâ geçmiş on beş yüzyılın küresel çapta birleşme hareketinin yarattığı çevreyle, salgın hastalıklarla, nüfusla, kültürle ve düşünüşle ilgili sonuçlarına gösterilen tepkilerle çalkalanmaktadır.

Öteki etmenler yanı sıra, küresel çapta iletişim ve ulaşım, dünya tarihini elle dokunulur gözle görülür bir gerçeklik durumuna getirdi. İnsanın kolektif kimliğinin her düzeyinin koruyucusu olarak tarihçiler, bu koşulların insan yaşamını her yerde etkilemeye başlamasından neredeyse yarım yüzyıl sonra kendilerini ona uyarlamaya başlıyorlar. Bu konferansın (çağrılışında biraz geç kalınmış olduğunu düşünenler olabilirse de) çağrılış nedeni budur. Ancak daha önce, tarihçilik mesleğinin, hâlâ tarihin daha çok yerel (ve daha çok kutsal) biçimlerine bağlı olunduğu, insanların bir bütün olarak yeryüzündeki serüvenine nasıl yaklaşılması gerektiği noktasında bir görüş birliğine daha ulaşılamadığını söylediğime göre, ben çağrının aslında geç kaldığını düşünmüyorum.

Yaklaşım sorunuyla uğraşırken, az önce ana çizgilerini size verdiğim iletişim ağları içinde yüzyıllar boyunca gerçekleşen karşılaşma ve kapışmaların iki farklı düzeyinin vurgulanmasının uygun olacağını sanıyorum. Bunlardan

birincisi, biyolojik ve ekolojik düzey olup, insan varlıklarının öteki canlı biçimleri ile yarışmasında, yalnızca yaşamda kalmayı değil, yeryüzünün maddesinden ve enerjisinden aldıkları paylarını, çağdan çağa nasıl artırdıklarıyla ve bunu, farklı fiziksel çevrelerin çok büyük çeşitlilikleri içinde nasıl gerçekleştirdikleriyle ilgilidir. Başka hiçbir canlı türü, yeryüzünün ekosisteminde insanlığın sahip olduğu başat role yaklaşabilmiş değildir. Bu düzeyde alınan yolun, başlangıçta "avcı ve toplayıcılar"ın Afrika'dan çıkıp yayılmaları, bunu, "tarım"a varan bir gelişmeyle, geniş yelpazeli bir toplayıcılığın [devşiriciliğin] izlemesi ve daha sonra, bir yandan askerlik alanındaki uzmanları, öte yandan kendilerini birçok hastalığa uyarlamaları sayesinde, öteki [ilkel] toplumlara karşı daha da korkulur duruma gelen "uygarlıkların" yükselmeleri olmak üzere, aşılan kilometre taşları yeterince belirgindir. Bundan sonra "Avrasya ökümenik dünya sistemi"nin artan önemi, hastalıkları, ürünleri, teknolojik becerileri, 1500'de küresel çapa ulaşmasına dek varan bir süreçle, daha geniş bölgelere yayarak başı çekmeye başlar. Önce kendi başına yalıtlanmış olarak yaşayan bir popülasyon, çoğu örnekte, böyle halklar ve kültürleri için yıkım getiren sonuçlarıyla, bildik olmadıkları hastalıklara, düşüncelere ve tekniklere açık duruma düşerek ökümenik dünya sistemiyle ilişkiye girer.

Bundan hiçbir zaman birörneklik çıkmamıştır ve bundan sonra herhangi bir zaman çıkabileceğini düşünmemizi gerektiren hiçbir neden bulunmamaktadır. İklimdeki ve (içinde yaşanan) öteki koşullardaki farklılıklar, farklı davranışları gerektirir ve hem akla hem uyarlanma yetisine sahip varlıklar olan insanlar buna göre davranırlar. Bazı yaşam biçimleri [bazı canlı türleri] insanın yeryüzündeki yükselişiyle yok edilmiştir; bir çoğu da, bilindiği gibi yok edilme tehlikesi altındadır. Bazı canlı türleri ise [insanlarca] yeni çevrelerine taşınmış ve daha önce hiçbir zaman

görülmedik derecede açılım göstermiştir. Hastalık yaratan bazı organizmalar ve zararlı ot türleri, insan iradesine, hâlâ başarıyla karşı koyabilmekte; ama evcilleştirilmiş bitkilerin, hayvanların yapıları kökten değiştirilmiştir ve bizi beslemeleri, gereksinimlerimize (ve de isteklerimize) öteki yollarla hizmet etmeleri yönünde, tümüyle yeni bitki ve hayvan türleri icat edilmiştir.

İnsanın yer üzerindeki yaşam tarihini biyolojik, ekolojik bakış açısından böylesine olanağanüstü kılan şey, artık "tam insan" sayılabilecek öncellerimiz olan canlıların öğrenilmiş davranışlarının, etkinliklerinin çoğunu yönetmeye başlamasıyla birlikte, "kültürel evrim" olgusunu çevrime sokmuş olmalarıdır. İnsanlığın, bunun sonucu olan kültürel başarıları ve bunların [yani kültürel kazanımların] zaman ve uzam (mekân) içinde gösterdiği değişebilirlik, böylece dünya tarihinin ikinci düzeyini oluşturur. Öğrenilenlerin, yeni ve çekici bir şeyin bilinçli dikkat alanına girdiğinde değiştirilebilmelerinden dolayı ilgi, geleneksel olarak ve çok yerinde bir tutumla, bu düzeyde [kültürel evrim düzeyinde] toplanmıştır. Ve bilinç son derece hareketli olduğundan, "kültürel evrim" yeryüzünün ekosistemine, onu fazlasıyla rahatsız edici öğeyi sokarak, çok geçmeden "organik evrim"in önüne geçmiştir.

Gene de kültürel evrimin, bazı bakımlardan organik evrimin kalıplarına ters düşmediği söylenebilir. Başlangıç niteliğinde, az çok rastlantısal sayılabilecek bir çeşitlenme ve onu izleyen, en iyi işleyenin seçilimi (seleksiyon) süreci harekete geçirmeye yeter. Farklı kültürel geleneklere sahip olanlar arası karşılaşmalar, değişmeyi daha ileri noktalara taşır; ancak daha önce de belirttiğim gibi, değişiklikleri başlatan, yabancı ve çoğu durumda tehdit edici yenilikler olarak algılanan şeylerin benimsenmelerinden çok yerel özelliklerin (bunlara karşı) savunulmasıdır. Bundan, bugün çoğunlukla görülen durumla, çok kısa bir sürede ger-

çekleşen iletişimlerin bile, herhangi bir türden, herhangi bir küresel birörneklik yaratabilmesinin olası bulunmadığı sonucu çıkar. İnsan grupları, kendi dışındakilerden bir şey alıp benimserken bile, kimselere benzemedikleri hakkında derin bir duyguya sarılırlar. Gruplar ne kadar fazla şeye ortak olurlarsa, her bir grup, ilgisini o kadar fazla geride kalan farklılıklarda toplar; çünkü toplumun birliği ve morali, ancak böyle sürdürülebilir.

Sonuç, her zaman, insan grupları arasında çatışma, rekabet, büyük küçük sürekli kapışma olmuştur. Bir dünya devleti kurulsaydı bile, bu tür yarışmalar ortadan kalkmayacaktı; ama dile getiriliş biçimleri, ötekilerini tepeleyen bir dünya gücüne ya da bürokratik bir dünya yönetimine gösterilen saygı sınırları içinde değişmek zorunda kalacaktı. Büyük bir olasılıkla, İnsanın genetik mirası küçük, birincil topluluk üyeliğine uyacak niteliktedir. Yaşam, ancak böylece bir anlama ve amaca kavuşabilir. Ahlak kuralları, ancak böyle, kolayca seçimlerde bulunmaya olanak verecek denli sağlam ve kesin biçim alabilir. Ne var ki bu tür gruplara üyelik, "biz" ile "onlar" arasındaki uçurumu sürdürür ve herhangi bir grubu pekiştirmenin en iyi yolu, el altında hazır bir düşman bulundurmak olduğu için çatışmaya çağrı çıkarır.

Çok yakın tarihlere dek kırsal köyler, çoğu insanın yaşamına biçim ve yön veren birincil toplulukları oluşturmaktaydı. Ancak çağdaş iletişim türlerinin çıkışı ve pazar ilişkilerinin kırsal bölgelere sokulmaktaki inadı sonucunda bu durum değişmeye başladı. Kentlerin antik çağlardan beri bilinen karakteristik özelliğini oluşturan, katmerli ve çoğu kez birbiriyle çatışan kimlikler, insanların çoğunluğunun şaşkın ve çoğu durumda üzgün bakışları önünde açılmaya başladı. Birbirlerine seçenek oluşturan kolektif kimlikler arasındaki seçimin nasıl yapılacağı ve bu farklı kimliklerin yüklediği, birbiriyle çatışan yükümlülüklerin nasıl uzlaştırılacağı, tüm insan toplumunun her zaman

karşılaşılan ahlak sorununu oluşturmuştur. Geçmişte çoğu kırsal topluluk, bu tür seçimlerin yapılmasına yardımcı, az çok net kurallar koymuştu; böylece hangi davranışın ahlaka uygun olacağı, çoğu durumda tüm ilgililer için besbelliydi. Kent ortamlarında sürtüşme ve belirsizlik çok daha büyüktü ve günümüzde kentlilik kırsal bölgelerin içlerine dek genişlediği ölçüde, bulanıklık ve belirsizlik her yerde almış başını gidiyor.

Kanlı canlı birincil topluluklara üyelik ile, doğmakta olan kozmopolitliğin (evrenkentliliğin) gereklerinin nasıl uzlaştırılacağı, zamanımızın çözüm bekleyen belki en ivedi sorunu. Küresel alışverişin ve ekonomik alanda uzmanlaşmaların yararları çok büyük. Böyle bir sistem olmaksızın, bugün yeryüzünde bulunan insan popülasyonları, varlıklarını kolay kolay sürdüremezler; şu sıradaki yaşam standartlarını ise, onsuz bu düzeyde tutma şansları daha az. Birincil topluluklara böyle sımsıkı sarılma ile küresel ekonomik ve siyasal süreçlere katılma nasıl uzlaştırılacak? Bunun yolu daha bulunmadı. Antik çağda aynı inancı paylaşanların, benzer gereksinimleri karşısında oluşturdukları dinsel topluluklar görüldü; buna benzer bir şey gene görülebilir. Ne var ki çağdaş iletişim biçimleri, bir inanca bağlı kimseleri, söz konusu inancın dışında kalanların ya da inançsızların sürekli bombardımanına açmış durumda. Dahası, bu bombardımanlara her nasılsa başarılı bir karşı tepkinin gösterilebildiği durumlarda bu, yirminci yüzyılın birbirine düşman uluslarının çarpışmasından doğanlara benzer yıkım getirici sonuçlarıyla, rakip dinsel toplulukların çarpışmasına yol açabilir.

İnsan ilişkilerinin, tarımın geniş yelpazeli bir devşiricilikten çıkarak doğmasıyla, köy topluluklarının insanların içinde yaşamlarını sürdürdükleri ana çerçeveyi oluşturduklarında yaşananlara benzer biçimde, geniş uzantıları olacak yapısal bir değişmenin kıyısında, sallantıda olduğunu sanıyorum. Üyelerini küresel iletişimlere, dünya çapın-

da alışverişlere, çağımızdaki (ve gelecekteki) insan yaşamının tüm öteki koşullarına uyarlamada hangi topluluk türlerinin başarılı olacakları ileride görülecek. Bu yolda görülmedik çapta yıkımlarla karşılaşılması, her zaman olası. Toprağın, havanın ve suyun kirletilmesinin ürünü olarak doğabilecek ekolojik yıkımların herkes bilincinde. Yetersiz ya da yanlış beslenmenin yol açabileceği toplumsal çapta yıkımlar, belki bunlar kadar tehlikeli olasılıklar.

Tüm bunlara karşın, insanın yaratıcılığı ve buluşçuluğu canlılığını sürdürüyor ve ben, doyurucu ve kalıcı buluşların, yerel olarak kesinkes çıkıp sonra yayılacağına inanıyorum; geçmişte öteki buluşlar da, kendilerini pratikte kanıtladıktan sonra, aynı biçimde, öykünme ve uyarlanma yoluyla yayılıp, böylece insanlığın yeryüzündeki yaşamının başlarından beri, güç durumlar birbirini, bunalımlar birbirini izledikçe, her çağda insan becerileri havuzuna katkılarda bulunup insan yaşamının at oynattığı alanı genişleterek yayılmamış mıydı?

İçinde bulunmaktan ister hoşlanalım ister hoşlanmayalım, geleceğe örnek olacak şeylerin temellerinin atıldığı bir altınçağ içinde yaşamaktayız. Tarihçilerin, gerçekliği kavrayıcı ve doğru bir "dünya tarihi" kurarak, bir bütün olarak insanlık için ve onun birbirinden farklı parçaları için çekilebilir bir geleceğin yaratılmasını kolaylaştırmada, alçakgönüllü ama gene de yararlı bir rol oynayabilecekleri, bana açık bir olasılık gibi görünüyor. "Dünya tarihinin değişen biçimi", yaşamımın en büyük mesleksel ilgi konusunu oluşturdu. Bu konuyla ilgilenmeyi, insanlığın tüm geçmişi hakkında duru ve canlı bir duyuya ulaşmanın, her birimizin nelere ortak olduğumuzu açıklığa kavuşturarak, gelecekte doğabilecek çatışmaların yumuşatılmasına yardımcı olabileceği düşüncesiyle, yararlı, çağımıza uygun, değerli ve büyüleyici bir uğraş olarak salık vermekteyim.*

---

* Metni bulup ulaşmamı sağlayan arkadaşım Erdem Türközü sağolsun (ç.n.).

Dizin

Addizin

A

* Kısaltmalarda "öl." ölüm tarihi, "yö." yönetim yılları, "do." dolayları anlamına gelmekte (ç.n.).

B

Ç

D

E

F

G

H

İ

L

M

N

O-Ö

P

R

Andizin (Kronoloji)*

Z.Ö. (zamanımızdan önce) ve İ.Ö. 500 bin - 100 bin yıl arası

İ.Ö. 500 bin, Öninsanın ve çeşitli tipte insanların çıkışı, 23

Z.Ö. 100 bin yıl, biyolojileri günümüz insanınkinden farksız avcı takımlarının Afrika savanalarında dolaşmaya başlayışı, 25

Z.Ö. ve İ.Ö. 100 bin - 10 bin arası

Z.Ö. 30 bin yıl, kıta buzulunun çekilişiyle insanlık tarihinin tetiğini çeken çevresel değişikliklerin başlayışı, 28, 29

Z.Ö. 30-25 bin yıl, avcı topluluklarının tundraya ve Batı Avrupa ormanlarına yayılmalarına olanak verecek buluşların yapılması, 29

İ.Ö. 30 bin, modern insan tipinin *(homo sapiens)* görünmesi, 23

Z.Ö. 18 bin yıl, mağara resimlerinin yapılışı, 29

Z.Ö. 10-15 bin yıl, insan topluluklarının yeni dünyaya geçişlerinin olası tarihi, 31

Z.Ö. 9000-7000 Meksika'da ve bugünkü ABD topraklarında mısırın yabanıl atalarından yiyecek olarak yararlanılması, 439

İ.Ö. 10 bin - 5 bin arası

İ.Ö. 8500-7000 Ortadoğu'da çiftçiliğe ve çobanlığa geçiş, 19

İ.Ö. 8000 do.,** Bering Boğazı'ndan geçmiş gezgin avcı topluluklarının Güney Amerika'nın ucundaki Tierra del Fuego'ya ulaşması, 79

İ.Ö. 8000-6500, Mezopotamya'nın kuzeyindeki ve doğusundaki dağlık bölgelerde bitki ve hayvan evcilleştirilişinin başlayışı, 32

İ.Ö. 7500, Ortadoğu'da tahıl tarımının başlaması, 23

İ.Ö. 7000 do., belki de daha önce, Amerika kıtalarında mısır tarımının başlayışı, 79

İ.Ö. 7000, Meksika'da mısır tarımı, 23

İ.Ö. 5 bin - 3 bin arası

İ.Ö. 4000, Akdeniz'de denizciliğin başlamaşı, insanların Girit'e yerleşmiş olabilecekleri tarih, 73

İ.Ö. 4000 do., Dicle-Fırat vadisi aşağı bölgelerine ilk yerleşimler, 37

İ.Ö. 4000 do., yelkenli gemilerin Akdeniz'de kullanılmaya başlanışı, 867

İ.Ö. 4000-3000, uygarlığın Sümer'de doğuşu, 37

İ.Ö. 4000-1700, insan topluluklarının Ortadoğu merkezinde çıkan tarla açma tarımı ve çobanlık akımlarıyla çalkalanışı, 47

İ.Ö. 3500-3000 Dicle-Fırat ve Nil vadilerinde uygarlığa geçiş, 20

---

* Çeviren tarafından hazırlanıp dördüncü baskıya eklenen, beşinci baskıda gözden geçirilip McNeill'in "Dünya Tarihinin Değişen Biçimi" başlıklı "Ek"i de içerecek biçimde geliştirilen bu andizindeki açıklamaların biçimlerinin kitabın yazarını bağlamayacağı besbellidir (ç.n.).

** Dolayları (ç.n.)

İ.Ö. 2000 dolayları

İ.Ö. 2000-1500 arası

İ.Ö. 1400-1000 arası

İ.Ö. 490, Pers Kralı Darius'un İyonya ayaklanmasına yardım eden Atina'yı ve Eritria'yı cezalandırma seferi, 209
İ.Ö. 486 do., Darius'un yazıtlarında Zerdüstçü deyişleri kullanması, 116
İ.Ö. 483 do., Gautama Buda'nın ölümü, 142
İ.Ö. 480, Pers kralı Kserkses'in 60.000 kişilik kara ordusuyla Yunan'a saldırmak üzere İstanbul Boğazı'nın geçişi, 209, 210
İ.Ö. 480, Yunan donanmasının Salamis Koyu'nda Pers donanmasını yenilgiye uğratışı, 210
İ.Ö. 480-431, Atina'nın ve Yunan'ın altınçağı, 213
İ.Ö. 479, Yunan birliklerinin Persleri Plataea'da yenilgiye uğratışı, 210
İ.Ö. 479, Konfüçyüs'ün ölümü, 265
İ.Ö. 467, Atinalıların Perslerle savaşta birliğe gemi katkısını yapmadı diye Naksos Adası'na saldırıp, adayı haraca bağlamaları, 212
İ.Ö. 465 do., Kserkses zamanından sonra Pers monarklarının yazılarında Zerdüştçülüğe uymayan tanrı ve düşüncelerin geçişi, 117
İ.Ö. 460-429, Perikles dönemi, Atina'nın en parlak çağı, 212
İ.Ö. 446, Pers-Yunan düşmanlıklarının sürüp gittiği tarih, 210
İ.Ö. 432 do., Atina imparatorluğunun durumu, 208
İ.Ö. 431-404, Atina ve müttefikleriyle Sparta ve müttefikleri arasındaki Peloponnesos Savaşı, 212, 213, 219, 224, 227
İ.Ö. 431 do., Yunan'ın en ünlü yontucusu Phidias'ın ölümü, 226
İ.Ö. 425 do., Herodotos'un ölümü, 223
İ.Ö. 424, Thukydides'in Atina generali seçilişi, 224
İ.Ö. 422, Atina yöneticisi [demokratlar partisi önderi] Kleon'un Peloponnesos Savaşı'nda ölmesi, 212
İ.Ö. 406, tragedya yazarı Euripides'in ölümü, 215
İ.Ö. 405, tragedya yazarı Sophokles'in ölümü, 215
İ.Ö. 404 sonrası, Peloponnesos Savaşı sonrasında Yunan'da zenginler-yoksullar arası düşmanlığın su yüzüne çıkması, 227
İ.Ö. 403-221, Çin'de "Savaşan Devletler" dönemi, 169
İ.Ö. 5. ve 4. yüzyıllar, Atinalıların dünyayı ve insanı aklı kullanarak kavrama çabasını geliştirmeleri, 222

İ.Ö. 4. yüzyıl

İ.Ö. 400 do., Avrasya bozkır göçebelerinin bozkırın doğusundan daha iyi otlakların bulunduğu batısına sürekli bir göç hareketinin başlayışı, 184
İ.Ö. 400 do., Thukydides'in ölümü, 224
İ.Ö. 399 do., Sokrates'in (baldıran zehiri içirilerek) idamı, 220
İ.Ö. 390, Galyalılar çapulcu takımının Roma'yı yağmalaması, 241
İ.Ö. 388, Makedonya'nın Yunanistan'ı fethederek Atina'nın parlak çağına son vermesi, 229
İ.Ö. 385, Komedi ozanı Aristophanes'in ölümü, 220
İ.Ö. 370, Kos'lu (İstanköy'lü) tabib Hippokrates'in ölümü, 219

İ.S. 240-271, Sasani Kralı I. Şapur'un yönetimi dönemi, 324
İ.S. 251 do., Origenes'in, İskenderiyeli din bilgininin ölümü, 329
İ.S. 270, sayısal işaretlemenin [dört işlemi kolaylaştıran] ondalık yerleştirme sisteminin Hindistan'da bulunuşu, 298
İ.S. 270 do., Plotinus'un [yeni Platonculuğun kurucusu olan ve düşünceleriyle Hıristiyanlığı etkileyen filozofun] ölümü, 309
İ.S. 271, Peygamber Mani'nin Sasani Kralı Şapur'un ölmesiyle koruyucusuz kalarak Zerdüştçülerin kovuşturmasına uğrayışı, 325
İ.S. 284-305, Diocletianus'un yönetimi dönemi, 326

İ.S. 4. yüzyıl
İ.S. 300, Orta Amerika Yerli kültürlerinin altı yüzyıl sürecek olan "klasik" döneminin başlayışı, 440
İ.S. 300 dolaylarından sonra, Roma dünyasının etkilerinin Sahra'yı aşan deve kervanları ile Batı Afrika'ya taşınması, 428
İ.S. 300-600, Gana devletinin, altın, tuz ve köle ticaretinin gücüne dayanarak doğuşu, 428
İ.S. 306-337, Bizans imparatoru Konstantinos'un yönetimi dönemi, 228
İ.S. 312, Hıristiyanlık üzerinde devlet kovuşturmasının kalkması, 329
İ.S. 320, aşağı Ganj bölgesinin enerjik kralı Çandra-Gupta'nın kendini "dünya egemeni" sayarak fetihlere girişmesi, 293
İ.S. 320-535, Hindistan'da Gupta çağı, 266
İ.S. 325, Nikaea [İznik] Kurultayı'nın Konstantinos tarafından toplanması ve Ariusculuğu yasaklaması, 329
İ.S. 350'den az sonra, Dış Moğolistan'da Juan-juan bozkır barbarları konfederasyonunun doğuşu, 313
İ.S. 372, Hunlar'ın Güney Rusya'ya girip Ostrogotları sürüşleri, 314
İ.S. 372-528, Kore topraklarındaki krallıkların Budizmi devlet dini yapmaları, 308
İ.S. 375, İngiliz kilisesi tarihçisi Saygıdeğer Bede'nin ölümü, 371
İ.S. 378-450, Hunların Orta Avrupa'yı istilası üzerine Gotların, Burgonyalıların, Vandalların, Anglosaksonların ve öteki Cermen halklarının Roma topraklarına gelmelerine yol açan halklar [göç] hareketi, 360
İ.S. 378-511, Roma imparatorluğunun büyük barbar akınlarıyla öküp, bir daha toparlanamaması, 312
İ.S. 378-511, Cermen akınları ve bu akınların Latin dünyasında yol açtığı kargaşa üzerine manastırların eğitim ve kültür merkezleri durumuna gelişi, 312
İ.S. 379, Aziz Basileios'un, Yunanca konuşulan ülkelerdeki manastır düzenini geliştiren tarikatın kurucusunun ölümü, 331
İ.S. Theodosius'un, öteki dinleri yasaklayıp Hıristiyanlığı devlet dini yapan Bizans imparatorunun ölümü, 318
İ.S. 398-500 Vei hanedanı Çin'i, 321

İ.S. 7. yüzyıl

İ.S. 1500 dolayları

1600'den sonra, Hint Okyanusu'nda İspanyol ve Portekiz gemilerinin yerini İngiliz ve Fransız gemilerinin alışı, 521, 617

17. yy./1. onyıl
1600-1700 dolaylarında Asya imparatorlukları, 519
1601, İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası'nın kurulması, 488
1601, İtalyan bilgini Matteo Ricci'nin başkanlığındaki Cizvit misyonerleri grubunun Pekin'de saraya kabul edilmeleri, 542
1604-1613, Rusya'nın "Sıkıntılı Yıllar"ı, Korkunç İvan'ın Polonya modeli soylular cumhuriyeti kurmaya kalkmasınlar diye çok sayıda boyar ailesini kılıçtan geçirtmesi, 507, 508
1607, İngilizlerin Virginia kolonisini kurmaları, 488
1608, Fransızların Quebeck kolonisini kurarak Kanada'ya yerleşmeye başlamaları, 488
1608, bir Polonya ordusunun, Moskova'yı ele geçirip bir kukla yönetim kurması, 508
1608 do., teleskopun icadı, 500
1609, Felemenk [ticaret] gemilerinin Japon sularında ilk olarak görünmeleri üzerine, Japonların Batı silahlarını sağlamanın bir başka yoluna sahip olmalarıyla Hıristiyan toplulukları kovuşturmalarının riskli olmaktan çıkması, 546

17. yy./2. onyıl
1609 sonrası Tokugava Japonyası, 544
1611, *Kitabı Mukaddes*'in Kral James tarafından İngilizceye çevirtilmesi, bununla İngilizce'nin edebi biçimini kazanması, 491
1613, Polonyalıların, kendi iç karışıklıkları ve Rus halkının tepkisi üzerine, Rusya'dan çekilmeleri; Moskova Patriği'nin, oğlu Michael Romanov'u Çar ilan etmesi, 508
1614, El Greco'nun ölümü, 501
1616, Shakespeare'in ölümü, 491
1616, Cervantes'in ölümü, 491
1618, Raleigh'ın [Amerika'da koloni kurmaya kalkan İngiliz yazarın] ölümü, 848
1618, Avusturya imparatoru II. Ferdinand'ın Katolikliği yeniden canlandırmak amacıyla yerel hakları çiğnemesiyle Bohemya ayaklanmasının patlak verişi, bunun otuz yıl sürüp Avrupa ülkelerini kasıp kavuran bir savaşa dönüşmesi, 486
1618-1648, Otuz Yıl Savaşları, 460, 498

17. yy./3. onyıl
1619-1637, İmparator II. Ferdinand'ın yönetim dönemi, 486
1620, İngilizlerin, Massachussets kolonisini kurmaları, 488
1623, Tulsi Das'ın, Hinduizmin canlandırılmasına katkıda bulunan Hindu ozanın ölümü, 532

17. yy./6. onyıl

18. yy./7. onyıl

18. yy./8. onyıl

19. yy./7. onyıl

1860, Çin'in elçilerini hapsetmesi üzerine, Fransız-İngiliz karma birliğinin, Pekine girip imparatorun yazlık sarayını yakması, 699
1860, Çin'in Amur Irmağı topraklarını bırakarak, Ruslar'a Pasifik'e açılan bir kapı kazandırışı, 699
1860'lar, Araplarca yürütülen Doğu Afrika köle ticaretinin, İngiliz diplomatik girişimleri ve İngiliz gemilerinin baskılarıyla sınırlandırılması, 740
1861, Cavour'un, İtalya'yı birleştiren devlet adamının ölümü, 666
1861, Rusya'da serfliğin kaldırılışı, 647, 667
1861-1865, Amerikan içsavaşı, 648
1861-1875, Paris Opera Binasının yapılışı, 723
1863, Çin gümrükleri üzerinde yabancı denetiminin kurulması, 700
1864, Çin imparatorunun Taiping ayaklanmasını bastırışı, 683
1865, Fransızların Çin Hindi'ni ele geçirmeleri, 699
1866, Atlantik'i aşan ilk telgraf kablosunun çekilmesi, 654
1866, Prusya'nın Avusturya'yı yenilgiye uğratması, 666
1867, Macaristan'a siyasal özerkliğin yeniden tanınması, 667
1867, Amerika'nın batıya yayılmasıyla Rusya'nın doğuya yayılmasının, Rusya'nın Amerika'ya sattığı Alaska'da buluşması, 647
1868, Japonya'da, ulusçu bir darbeyle *Sogan*'ın yıkılıp imparatorun eski yetkesine ve saygınlığına kavuşturulması, 679, 706
1868, İngiliz koloni yöneticilerinin, bir yerli kabileyi Boer göçmenlerinin elinden kurtarmak üzere işe karışmaları, 752
1869, Süveyş Kanalı'nın açılışı, 654

19. yy./8. onyıl

1870'lere dek Türklerin baş koruyucusu rolünü Büyük Britanya'nın oynayışı, 680
1870, Papalık devletinin sona ermesi, 363
1870 do.'na dek, sanayi devriminin anayurdunun Britanya oluşu, 460
1870 do., pratik buluşların, sistemli araştırma ve kuramsal bilgilerden çok, sağduyuya, geleneksel becerilere dayanması, 650
1870 do.ndan başlayarak, pratik buluşlar yerine, bilimsel buluşlardan sistemli biçimde yararlanılmasıyla gerçekleştirilen buluşlar döneminin açılması, 642
1870'ler, Japonların Kore ile ilgilenmeye başlamaları, 700
1870 sonrası, buharlı gemilerin okyanusta yük taşımacılığında yaygın olarak kullanılmaya başlanışı, 654
1870-1871, Prusya'nın Fransa'yı yenilgiye uğratması, 666
1871, Almanya'nın, Bismarck'ın çabalarıyla birleştirilmesi, 666
1871-1918, İmparatorluk Almanyası, 666
1872, imparatora eski saygınlığını kazandıran *samurai* kliğinin (doğuştan *samurai* olmayanlara silah taşıma hakkı tanınmaması geleneğine karşın) herkesin askerlik yapması kararı alması, 709

Dünya Tarihi, McNeill'in "Amerikan Ulusal Kitap Ödülü" alan *The Rise of the West* (Batı'nın Yükselişi) adlı yapıtının çatkısı üzerine kurulmuştur.

Dünya Tarihi, yazarın, Batı'nın yanı sıra öteki halkların ve bölgelerin dünya tarihine katkılarını ve kültürler arası etkileşimle, dünya çapında kurulan bozulan dengeleri değerlendirmekte.

Dünya Tarihi, insanlık tarihine katkısı olan hiçbir halkı atlamamaya çalışarak, "ulusçu", "dinci", "Batıcı" tarih anlayışlarına karşı "bilimsel", "hümanist", "evrensel" bir anlayışı sergiliyor.

Dünya tarihini -okunabilir kalınlıkta- tek bir cilde sığdırmasıyla ün kazanan bu yapıt, üç kronoloji tablosu, kırk bir haritası, insanın kültürel gelişmesini sanat yapıtlarında izleme olanağı veren yetmiş beş fotoğrafı ile gerçek bir genel kültür hazinesi.

McNeill'in tarih anlayışlarını ve kendi tarih anlayışında oluşan değişikliği anlatan elinizdeki Türkçe çeviriye alınan 1994 tarihli "Dünya Tarihinin Değişen Biçimi" yazısı ile A. Şenel'in yapıttan derlediği "Kronoloji" ekleri yapıtın kaynak ve başvuru niteliğini artırıyor.